ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54124

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ 26
ΤΗΛ. 219.493

Επιμέλεια έκδοσης: Μαρία Γκέκα
Στοιχειοθεσία: ΟΛΓΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ
Μοντάζ, Εκτύπωση και Βιβλιοδεσία: TYPOFFSET

ISSN: 1012-0513

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 21ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Γιάννης 'Α. Δημητρακόπουλος

'Η γραμματικὴ καὶ λογικὴ κατηγορία τῆς σχέσεως ἢ πρός τι στὸν Γρηγόριο Νύσσης

Ἡ παρουσία καὶ ἡ χρήση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Λογικῆς στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης[1] ἔχει μελετηθεῖ ἐλάχιστα ὡς σήμερα[2]. Χωρὶς νὰ ὑπαινίσσομαι ὅτι μιὰ συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα θὰ ἀποκαλύψει κάτι σημαντικὸ ἀπὸ συστηματικὴ φιλοσοφικὴ ἄποψη (κάθε ἄλλο, μάλιστα, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε ἐνδεικτικὰ ἐδῶ), ἐκτιμῶ πὼς εἶναι χρήσιμο ἡ ἔρευνα νὰ στραφεῖ καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ δύο λόγους: i) γιὰ νὰ σχηματίσουμε πλήρη εἰκόνα καὶ γιὰ τὶς λογικὲς πτυχὲς τῆς σκέψης τοῦ Γρηγορίου (ὅπως ἐκτιμᾶται ὅτι ἔχουμε ἤδη σχηματίσει γιὰ ἄλλες πλευρές της, π.χ. τὴν ἠθική) καὶ νὰ διαγνώσουμε τὸν βαθμὸ φιλοσοφικότητάς της καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, καὶ ii) γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ ὑλικὸ ποὺ κυκλοφοροῦσε τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα στὰ χέρια ὅσων ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ Λογική, ζήτημα γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἄμεσες μαρτυρίες σπανίζουν.

Ἐδῶ προτίθεμαι νὰ διερευνήσω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος τὴ γραμματικὴ-λογικὴ κατηγορία τῆς *σχέσεως*.

1. Εὐχαριστῶ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς μελέτης καὶ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις του.

2. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη. Ἡ λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ἢ Fides deprecans intellectum* (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: *Philosophy and Faith. The Rational Demonstrability of Christian Dogmas according to Gregory of Nyssa or Fides deprecans intellectum)*, Ἀθήνα (ἐκδ. "Παρουσία"), 1996, σ. 88, σημ. 3· 105, σημ. 25. Βλ. βασικὰ τὶς ἐργασίες τῶν: D. L. Balàs, *Μετουσία τοῦ Θεοῦ. Man's Participation in God's Perfections according to Saint Gregory of Nyssa*, Romae, passim· τοῦ ἴδιου, «Participation in the Specific Nature according to Gregory of Nyssa: Aristotelian Logic or Platonic Ontology?», στό: *Arts Libéraux et Philosophie au Moyen-Âge. Actes du Quatrième Congrès International de Philosophie Médiévale, Montréal, Canada, 27 août – 2 septembre 1967*, Paris, 1969, pp. 1079-1085· G. C. Stead, «Ontology and Terminology in Gregory of Nyssa», στό: *Gregor von Nyssa und die Philosophie. Zweites internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa freckenhorst bei Münster 18.-23 September 1972. Herausgegeben von H. Dörrie, M. Altenburger und U. Schramm*, Leiden, 1976 [pp. 107-127], pp. 113-116· τοῦ ἴδιου, «Why Not Three Gods? The Logic of Gregory of Nyssa's Trinitarian Doctrine», στό: *Supplements to Vigiliae Christianae. Studien zu Gregor von Nyssa und der christlichen Spätantike. Herausgegeben von H. R. Drobner und Chr. Klock*, Leiden – New York – København – Köln, 1990, pp. 149-163· R. G. Tanner, «Stoic Influence on the Logic of St. Gregory of Nyssa», *Studia Patristica* 18/ 3, 1980, pp. 557-584. Ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες (πλὴν τῆς σχεδὸν ἀκατανόητης τοῦ Tanner) ἀναφέρονται κυρίως στὸ πρόβλημα τῶν ἐννοιῶν *γένος, εἶδος καὶ ἄτομον.*

1. Ὀνόματα *ἀπόλυτα* καὶ ὀνόματα *σχετικά*: ἡ θύραθεν προέλευση καὶ ἡ ἀντιευνομιανὴ χρήση τῆς διάκρισης

Ἡ πρώτη ἀναφορὰ τοῦ Γρηγορίου στὴν κατηγορία τῆς *σχέσης* ἀπαντᾶται στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* I, 552-576[3]. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν πραγμάτευση αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἦταν, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανείς, ὄχι φιλοσοφικὴ ἀλλὰ θεολογική, καὶ συγκεκριμένα τριαδολογική. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς πολεμικῆς του ὁ Γρηγόριος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει ἀκατάληκτο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Εὐνομίου ὅτι, ἂν ἡ προσηγορία “Πατὴρ” σημαίνει τὸ ἀγέννητο τοῦ πρώτου προσώπου τῆς Τριάδας, δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὸ γεννᾶται τὸ δεύτερο πρόσωπο, ὁ Υἱός – ἐπιχείρημα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Εὐνόμιος ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γέννημα τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι Θεός, ὅπως καὶ ὁ γεννήτοράς του. Ὁ Γρηγόριος ἔχει προφανῶς δίκιο ὅταν ἀντιτείνει ὅτι σὲ ἕνα *ὑποκείμενον* (ἐν προκειμένῳ στὸν Πατέρα) μποροῦν κάλλιστα νὰ κατηγορηθοῦν δύο ἰδιότητες ταυτόχρονα: μία ποὺ θὰ δηλώνει ὅτι τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ εἶναι ἀναίτιο, καὶ μία ποὺ θὰ δηλώνει ὅτι εἶναι αἰτία ἑνὸς ἄλλου ὑποκειμένου (ἐν προκειμένῳ τοῦ Υἱοῦ). Ὁ Εὐνόμιος θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει δίκιο μόνον ὑπὸ τὴν (ὄχι ἰδιαίτερα σημαντική) ἔποψη ὅτι θὰ ἦταν τυπικὰ ὀρθότερο οἱ δύο αὐτὲς ἰδιότητες νὰ σημανθοῦν μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα. Ὅμως, ὁ πραγμα-

3. I: 186,3-192,18. Οἱ παραπομπὲς στὰ ἔργα τοῦ Νύσσης δίνονται μὲ βάση τὴν ἔκδοση: *Gregorii Nysseni opera*, μὲ μνεία τοῦ τόμου, τῆς σελίδας καὶ τῶν γραμμῶν. Στὴν παροῦσα μελέτη χρησιμοποιοῦνται οἱ ἑξῆς τόμοι καὶ ἔργα: Vol. I (*Contra Eunomium libri I-II*· ed. W. Jaeger), Leiden, 1960· Vol. II (*Contra Eunomium liber III* et *Refutatio Confessionis Eunomii*· ed. W. Jaeger), Leiden, 1960· Vol III, pars I (*Ad Graecos ex communibus notionibus* et *Ad Ablabium quod non sint tres dei*· ed. F. Müller), Leiden, 1958· Vol III, pars II (*De infantibus praemature abreptis*· ed. H. Hörner), Leiden – New York – København – Köln, 1987· Vol. III, pars IV (ed. E. Mühlenberg), Leiden – New York – Köln, 1996· Vol. VIII, pars I (*De professione christiana*· ed. W. Jaeger), Leiden, 1963· Vol X, pars II (*De deitate Filii et Spiritus Sancti et in Abraham*· ed. E. Rhein), Leiden – New York – København – Köln, 1997. Γιὰ τὸν *Κατηχητικὸν λόγον* παραπέμπω καὶ στὴν παλαιὰ ἀλλὰ καλὴ ἔκδοση τοῦ J. H. Srawley (*The Catechetical Oration of Gregory of Nyssa* [εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση, σχόλια καὶ indices], Cambridge U.P., 1903, ²1956) μὲ ἁπλὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐκδότη, ἐνῶ γιὰ τὰ ἔργα ποὺ δὲν ἔχουν γνωρίσει ἀκόμα κριτικὴ ἔκδοση χρησιμοποιῶ τὴν PG (τόμοι 44-46).

τικός του στόχος ἦταν νὰ ἐναντιωθεῖ ὄχι στὸ γράμμα ἀλλὰ στὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Βασιλείου γιὰ τὸν Υἱό· ὁ Εὐνόμιος ἀπέρριπτε ἐντελῶς τὴ δεύτερη ἰδιότητα τοῦ ὀνόματος “Πατήρ”, αὐτὴν τοῦ κατὰ φύσιν γεννήτορος τοῦ Υἱοῦ, καὶ στὴν ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς θέσης ἀπέβλεπε μὲ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ θέλησε νὰ ἀναιρέσει ὁ Γρηγόριος.

Στὸ πλαίσιο αὐτό, λοιπόν[4], καὶ προκειμένου νὰ δικαιώσει τὴ δεύτερη σημασιολογικὴ διάσταση τοῦ ὅρου “Πατήρ”, τὴν ἰδιότητά του ὡς γεννήτορος τοῦ Υἱοῦ, ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται στὴ στοιχειώδη γραμματικὴ θεωρία περὶ «ὀνομάτων» ποὺ διδασκόταν τότε στὴν ἐκπαίδευση. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θεωρία, λέει καὶ προσυπογράφει αὐτονόητα[5], ἄλλα ὀνόματα (sc. οὐσιαστικὰ καὶ ἐπίθετα) εἶναι «ἀπόλυτα» (ἢ ἀλλιῶς «ἄσχετα»), δηλαδὴ μποροῦν νὰ νοηθοῦν καθ' ἑαυτά, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ συμπληρωθοῦν κατὰ τὴν ἐκφορά τους στὸν λόγο ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὄνομα, ἐνῶ ἄλλα εἶναι «σχετικά» (ἤ, ἀλλιῶς, λέγονται «πρός τινα σχέσιν»), δηλαδὴ μποροῦν νὰ λεχθοῦν καὶ νὰ ἔχουν νόημα μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ συμπληρωθοῦν (εἴτε explicite εἴτε implicite) ἀπὸ ἕνα ἄλλο ὄνομα. Ὡς παραδείγματα ὀνομάτων ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη κατηγορία ὁ Γρηγόριος ἀναφέρει ἐνδεικτικά, παίρνοντας ὡς ὑποκείμενο ἀναφορᾶς τὸν Θεό, τὰ ἑξῆς: «ἄφθαρτος», «αἰώνιος» καὶ «ἀθάνατος». «Ταῦτα γάρ», ἐξηγεῖ, «κἂν μηδὲν ἕτερον συνυπακούηται νόημα, ἀπηρτισμένην τινὰ περὶ Θεοῦ τὴν διάνοιαν ἐν ἑαυτοῖς περιγράφει»[6]. Ὡς παραδείγματα τῆς δεύτερης κατηγορίας ὀνομάτων ἀναφέρει, θέτοντας ὡς ὑποκείμενο ἀναφορᾶς καὶ πάλι τὸν Θεό, τά: «βοηθός», «ὑπερασπιστής» καὶ «ἀντιλήπτωρ», καὶ ὑπονοεῖ ὡς τέτοια τὰ «πατὴρ» καὶ «βασιλεύς». Ἡ ἴδια διάκριση τῶν θείων ὀνομάτων σὲ αὐτὰ ποὺ εἶναι «ἐνδεικτικὰ τῆς θείας μεγαλωσύνης, αὐτὰ ἐφ' ἑαυτῶν λεγόμενά τε καὶ νοούμενα», καὶ σὲ ἐκεῖνα ποὺ δηλώνουν «τὸ πρός τί πως ἔχειν» τοῦ Θεοῦ, δηλ. τοὺς ποικίλους τρόπους σχετισμοῦ του μὲ τὴν κτίση, ἀπαντᾶ καὶ στὸν *Ἀντιρρητικὸν πρὸς τὴν Εὐνομίου ἔκθεσιν*[7].

Τὰ ὅρια, ὅμως, μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν, συμπληρώνει ὁ Γρηγόριος, δὲν εἶναι ἀπολύτως στεγανά· τὰ ἴδια αὐτὰ ὀνόματα ποὺ λέγονται

4. Πβ. *op. cit.* I, 604-605 (I: 200, 20-30).
5. *Op. cit.* I, 568 (I: 190, 17-19).
6. *Op. cit.* I, 570 (I: 191, 5-7).
7. 124-125 (II: 365, 7-25).

ἀπολύτως, ἐνίοτε μποροῦν νὰ λεχθοῦν καὶ ὡς *πρός τι*. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀπόλυτο ὄνομα «Θεός», «μετατιθέμενο» ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν ἀπολύτων στὴν κατηγορία τῶν σχετικῶν, μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς *πρός τι* π.χ. στὴ φράση «Θεὸς ἡμῶν». Προβαίνει δὲ καὶ σὲ μία περαιτέρω διάκριση τῶν σχετικῶν ὀνομάτων· σχολιάζοντας το παύλειο: «ἀδελφοί... ἐλάβετε πνεῦμα υἱοθεσίας, ἐν ᾧ κράζομεν· "ἀββᾶ ὁ Πατήρ" [ἐνν.: ὁ Πατὴρ ἡμῶν]»[8] καὶ τὸ «Πάτερ ἡμῶν» τῆς Κυριακῆς προσευχῆς[9], λέει ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ ὄνομα «Πατὴρ» εἶναι «ἡ τῆς μερικῆς σχέσεως ἀπολελυμένη φωνή»[10]. Δηλαδή, πρόκειται καὶ πάλι γιὰ ὄνομα σχετικό, τοῦ ὁποίου, ὅμως, τὸ λογικὰ καὶ ὀντολογικὰ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα δὲν εἶναι ἕνα *καθόλου*, π.χ. ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἕνα μέρος μιᾶς φύσης – στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῶν δύο Γραφικῶν χωρίων, i) οἱ χριστιανοὶ ἀδελφοὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου (μαζὶ μὲ τὸν ἴδιον), καὶ ii) οἱ ἀκροατὲς τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἄκουσαν τὴν Κυριακὴ προσευχὴ καὶ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ τὴν ἐπαναλάμβαναν καὶ θὰ ἀποκαλοῦσαν δι' αὐτῆς τὸν Θεὸ "πατέρα" τους· αὐτοὶ νοοῦνται ὡς "υἱοί" τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸν Θεὸ νὰ νοεῖται ἀπὸ τὴν πλευρά του ὡς "πατήρ" τους. 'Εφόσον, λοιπόν – καταλήγει ὁ Γρηγόριος –[11], ὁρισμένα θεῖα ὀνόματα ἐνδέχεται νὰ νοοῦνται καὶ ὡς ἀπόλυτα καὶ ὡς σχετικά, ἔτσι ὥστε τὸ ἀπόλυτο γνώρισμα τῆς ἀγεννησίας τοῦ Θεοῦ νὰ μὴν παραβλάπτεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ γνώρισμα τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν κτίση, ἔπεται ὅτι τὸ ἴδιο αὐτὸ ἀπόλυτο γνώρισμα δὲν παραβλάπτεται οὔτε ἀπὸ τὸ σχετικὸ γνώρισμα τοῦ Πατρός, τὸ γνώρισμα τοῦ γεννᾶν τὸν Υἱό – γνώρισμα τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύεται μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀντιθέτως πρὸς ὅσα ὑποστήριζε ὁ Εὐνόμιος, ἀπολύτως συμβατὸ πρὸς τὴν ἀγεννησία τοῦ Θεοῦ.

Ὅλες οἱ – γλωσσικὲς στὴ βάση τους – παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε (μὲ ἀρκετὰ διδασκαλικὸ ὕφος) ὁ Γρηγόριος μέχρι να φθάσει στὸ θεολογικό του συμπέρασμα δικαιούμαστε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι κοινοὶ γραμματικοὶ τόποι τοῦ 4ου αἰῶνα. 'Ο ἴδιος ὁ Γρηγόριος μᾶς λέει ὅτι τὰ παραπάνω περιλαμβάνονταν στὸ πρόγραμμα τοῦ μαθήματος τῆς Γραμματικῆς τῆς ἐποχῆς

8. Ρωμ. 8, 12-15.
9. Ματθ. 5, 9· Λουκ. 11, 2.
10. *Κατὰ Εὐνομίου* I, 572 (I: 191, 20-21).
11. *Op. cit.* I, 573-574 (I: 191, 23 - 192,8).

ἐκείνης[12]. Βέβαια, ἐπειδὴ στόχος του ἦταν νὰ μειώσει τὸν ἀντίπαλό του καταλογίζοντάς του ὄχι ἁπλῶς ἄγνοια ἀλλὰ ἄγνοια στοιχειωδῶν πραγμάτων, ἐνδέχεται νὰ ὑπερβάλλει ὅσον ἀφορᾶ τὸ στοιχειῶδες τῶν γραμματικῶν διακρίσεων ποὺ ἐπικαλέστηκε, ὅταν λέει ὅτι τὶς διδάσκονταν ὡς καὶ τὰ «κομιδῇ νήπια» ἀμέσως μόλις «ἐνήγοντο» «πρὸς τὴν ὀνοματικὴν τεχνολογίαν»[13]. Εἰδικά, μάλιστα, ἡ διττὴ διάκριση τῶν σχετικῶν ὀνομάτων μὲ βάση τὸν βαθμὸ γενικότητας τοῦ δεύτερου μέλους τῶν *πρός τι* σὲ γενικὰ καὶ μερικὰ εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε πὼς διδασκόταν σὲ «κομιδῇ νήπια». Τὸ βέβαιο, πάντως, εἶναι ὅτι ἡ ὅλη διάκριση δὲν εἶναι θεωρία τοῦ Νύσσης ἀλλὰ δανεική. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἐπιπρόσθετα ἀπὸ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα.

i) Καταρχήν, ἡ διάκριση μεταξὺ ὀνομάτων ἀπολύτων καὶ ὀνομάτων σχετικῶν ἀπαντᾶται ἤδη στὴν *Γραμματικὴν τέχνην* τοῦ Διονυσίου Θρακός (ca. 100 π.Χ.). 'Εκεῖ[14] τὰ ὀνόματα κατατάσσονται σὲ εἰκοσιτέσσερα (ὄχι ὅλα τους παράλληλα) «εἴδη» (στὰ ὁποῖα «ὑποπίπτει» τὸ ὄνομα), δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τὸ *πρός τι ἔχον* (τέταρτο) καὶ τὸ *ἀπολελυμένον* (εἰκοστὸ τέταρτο). Γιὰ τὸ πρῶτο διαβάζουμε: «*Πρός τι ἔχον* δέ ἐστι τὸ πρὸς ἕτερον ἔχον τὴν σχέσιν συστατικὴν ἀλλήλων, οἷον "πατήρ", "υἱός"· ἔχεται γὰρ σχετικῶς καὶ ὁ πατὴρ τοῦ υἱοῦ καὶ ὁ υἱὸς τοῦ πατρός»[15]. 'Ο 'Ηλιόδωρος (μετὰ τὸν 7ο αἰ.) σχολιάζει: «*Πρός τι ἔχον* ἐστὶ τὸ πρὸς ἕτερον ἔχον τὴν σχέσιν, εἰ τὸ λεγόμενον δίδωσι νοεῖσθαι ἕτερον σύνεστί τε αὐτῷ καὶ συναπολήγει· ὡς ὅταν εἴπω "πατήρ", ἐνόησα καὶ τὸν υἱόν· οὐ γὰρ μὴ ὄντος υἱοῦ ἔσται τις πατήρ· ἐν ὅσῳ γοῦν ὁ υἱός, ἔσται καὶ ὁ πατήρ, ἀπολλυμένου δὲ τοῦ υἱοῦ ἀπολεῖται καὶ τὸ τοῦ πατρὸς ὄνομα... Τοῦτο ἴδιόν ἐστι τῶν *πρός τι*, τὸ δύο ὄντων ἑνὸς ὀνομαζομένου συνυπακούεσθαι πάντως τὸ ἕτερον, ἀναιρεθέντος δὲ τοῦ ἑνὸς συναναιρεῖσθαι[16] καὶ τοῦ ἑτέρου τὴν ὀνομασίαν εὐθέως»[17]. 'Απὸ τὴν

12. *Op. cit.* I, 568 (I: 190, 16-19).
13. *Ibid.*
14. *Grammatici graeci. Partis primae volumen tertium: Scholia in Dionysii Thracis Artem grammaticam. Recensuit et apparatum criticum indicesque adjecit A. Hilgard*, Lipsiae, 1901, pp. 384, 22-385, 1.
15. *Op. cit.*, p. 387, 4-6.
16. Πβ. τὴ θέση τῶν ἀριστοτελικῶν *Κατηγοριῶν* (7, 7b15-8a12) ὅτι «δοκεῖ... τὰ [ἐνεργείᾳ, μόνο, στὴν πραγματικότητα] *πρός τι* ἅμα τῇ φύσει εἶναι», μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀναίρεση τοῦ ἑνὸς ὁδηγεῖ σὲ συναναίρεση τοῦ ἄλλου, καθὼς καὶ τὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς θέσης ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικοὺς ὑπομνηματιστὲς τῶν *Κατηγοριῶν* στὰ χωρία ποὺ παραθέτω στό: «Aristotle's

ἄλλη, τώρα, ὄνομα «ἀπολελυμένον... ἐστὶν ὃ καθ' ἑαυτὸ νοεῖται μὴ ἔχον σχέσιν πρὸς ἕτερον, οἷον "θεός", "λόγος"»[18]. Καὶ ὁ Ἡλιόδωρος σχολιάζει: «Ἐπειδὴ ἀπήλλακται καὶ ἐκτός ἐστι καὶ ὥσπερ ἐλεύθερον τοῦ πρὸς ἕτερόν τι νοεῖσθαι, διὰ τοῦτο ἀπολελυμένον αὐτὸ εἶπε· τῶν μὲν γὰρ ἄλλων [εἰδῶν ὀνομάτων] ἕκαστον ἔχει πρὸς ὃ νοεῖται, οἷον τὸ συγκριτικὸν... καὶ τὸ πατρωνυμικόν... Καὶ τὰ πρός τι δὲ πρὸς ἕτερον νοεῖται..., καὶ ὅλως ἕκαστον τῶν ἐν τῷ περὶ ὀνόματος οὕτως εὑρεθήσεται. Τὸ μέντοι "θεὸς" ὄνομα καὶ τὸ "λόγος" οὐκ ἔχει πρὸς ὃ νοηθήσεται..., ἀλλ' ἔστι προσηγορικόν· κοινὴν γὰρ οὐσίαν σημαίνει πάντων τῶν θεῶν... Ἀπόλυτον γάρ ἐστιν, ὃ καθ' ἑαυτὸ δύναται νοεῖσθαι»[19]. Οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας ποὺ ἐπικαλέστηκε ὁ Γρηγόριος καὶ τῆς ἀντίστοιχης θεωρίας τῶν Ἑλλήνων Γραμματικῶν εἶναι ὀφθαλμοφανεῖς.

ii) Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ ἕνα ἤδη ἐπισημασμένο παρεμφερές[20]. Στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* II, 414, προκειμένου νὰ ἀναιρέσει τὴν (ὑποτιθέμενη) θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι τὰ ὀνόματα ἔχουν θεία προέλευση, ὁ Γρηγόριος παραθέτει[21] ἕναν κατάλογο ἑλληνικῶν λέξεων κατασκευασμένων ἀπὸ ποιητές (βασικὰ ὁμηρικές), τὸν ὁποῖο δὲν συνέταξε ὁ ἴδιος ἀλλὰ ἄντλησε

Categories in the Greek and Latin Medieval Exegetical Tradition: The Case of the Non-Simultaneity of Relatives», *Cahiers de l' Institut du Moyen-Âge grec et latin* (Université de Copenhague) 66, 1996 [pp. 117-134], pp. 121-125.

17. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, pp. 387, 7-12 καὶ 388, 1-4. Πβ. *Grammatici Graeci. Partis secundae volumen tertium. Librorum Apollonii [Dyscoli] deperditorum fragmenta. Collegit, disposuit, explicavit, indices omnium librorum confecit R. Schneider, Lipsiae*, 1910, pp. 49,37-50,10.

18. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, p. 398, 9-10

19. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, p. 387, 10-30.

20. J. Daniélou, «Eunome l'Arien et l'exégèse néo-platonicienne du *Cratyle*», *Revue des études grecques* 69, 1954 [pp. 412-432], p. 420. Ἐπίσης, τὰ παραδείγματα περιληπτικῶν (ὅπως λέγονται σήμερα) ὀνομάτων ποὺ δίνει στὸ *Περὶ τοῦ μὴ οἴεσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον* (III, 1: 41, 8-9), ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὁρισμὸς τῆς γραμματικῆς ἔννοιας τοῦ περιληπτικοῦ (ἢ «ἀθροιστικοῦ», ὅπως ἐπίσης λεγόταν τότε) ὀνόματος δείχνουν οἰκείωση μὲ τοὺς Ἕλληνες Γραμματικούς (βλ. Ἀπολλωνίου Δυσκόλου, Περὶ *ὀνομάτων ἤτοι ὀνοματικόν*, ed. R. Schneider, *op. cit.*, p. 55, 17-30· Ἡλιοδώρου, *Σχόλια*, ed. A. Hilgard, *op. cit.*, pp. 381, 30 - 382, 35 καὶ 395, 17-31). Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ποὺ δὲν περιέχεται στὰ παραπάνω χωρία τῶν Ἑλλήνων Γραμματικῶν, ἡ «ἐκκλησία», εἶναι στωϊκό (SVF, II: 367 / p. 124, 14-15).

21. I: 347, 8-17.

ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Γραμματικοὺς καί, πιθανότατα, εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Θρᾷκα.

iii) Ἐπίσης, εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ βάση, τουλάχιστον, τῆς διάκρισης τῶν ὀνομάτων σὲ ἀπόλυτα καὶ σχετικὰ εἶναι ἀριστοτελική – ἐννοῶ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντιδιαστολὴ *οὐσίας* καὶ *πρός τι* –, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ (ὑπὸ ἀρκετὰ διαφορετικὴν ἔννοια, πάντως) μέρος τῆς στωϊκῆς διδασκαλίας περὶ *κατηγοριῶν*[22]. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Περιπατητικὲς καί, πολὺ περισσότερο, οἱ στωϊκὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ γλῶσσα ἐπηρέασαν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὶς θεωρίες τῶν Ἑλλήνων Γραμματικῶν[23].

iv) Παρομοίως, ἡ βάση τῆς διττῆς ὑποδιαίρεσης τῶν *πρός τι* μὲ κριτήριο τὸ λογικὸ εὖρος τοῦ δεύτερου μέλους τῶν ζευγῶν τους εἶναι ἀριστοτελική· πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ διάκριση *καθόλου – ἐν μέρει*[24].

v) Τέλος, ἡ ἐπισήμανση τοῦ Γρηγορίου ὅτι ὁρισμένα ἀπόλυτα ὀνόματα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ὡς σχετικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κατ'

22. SVF, II: 403 (p. 132, 23-24): «Καὶ τὰ μὲν *πρός τι* ἀντιδιαιροῦσι τοῖς καθ' αὑτά». Βλ. B. Mates, *Stoic Logic*, University of California Press, 1961, p. 18· S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London, 1959, pp. 17-20· Τ. Χ. Ζήσης, *Τὸ λογικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαιοτέρων Στωϊκῶν*, Ἀθῆναι, 1965, σσ. 98-99. Ὅτι τὸ ὄνομα «πατὴρ» ὑπονοεῖ τὸ ὄνομα «υἱὸς» καὶ τὸ ἀντίστροφο παραδίδεται ὅτι τὸ δεχόταν ῥητὰ ὁ Χρύσιππος (SVF, II: 155).

23. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, pp. 2, 24-25· 161, 27 - 167, 7· 356, 7-18· 359, 22-23· 360, 47 - 361,11· J. Daniélou, «Eunome l'Arien...», p. 422· R. H. Robins, *Σύντομη ἱστορία τῆς γλωσσολογίας* [1979]. *Μτφ. Ἀ. Μουδοπούλου*, Ἀθήνα, 1989, σσ. 47-48· A. A. Long, *Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία. Στωϊκοί, Ἐπικούρειοι, Σκεπτικοί* (1974). *Μτφ. Σ. Δημόπουλος καὶ Μ. Δραγώνα-Μονάχου*, Ἀθήνα ²1990, σ. 213.

24. Βλ. π.χ. *Περὶ ἑρμηνείας* 13, 23a16-17· *Ἀναλυτικὰ πρότερα* 1, 4, 26a17-18· *Μετὰ τὰ φυσικὰ* 5, 26, 2, 1023a29-33· πβ. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης* [1923], μτφ. *Μ. Μητσοῦ*, Ἀθήνα, 1991, σ. 50. Πβ. Ἀμμωνίου, *Σχόλια εἰς τὸ Α τῶν προτέρων Ἀναλυτικῶν* (ed. M. Wallies, *Ammonii, In Analytica Priora* [CAG, IV, 6], Berolini, 1899, p. 17, 6-10). Πβ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 16 (PG 44: 185C: «...ἐν μέρει τῆς φύσεως...»).

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ, τὴν Περιπατητικὴ παράδοση φαίνεται πὼς ἀκολουθοῦσε ὁ Γρηγόριος καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου (Ἀριστοτέλους, *Περὶ ἑρμηνείας* 1-4, 16a1-17a7· πβ. Ἀπολλωνίου Δυσκόλου, *Περὶ μερισμοῦ τῶν τοῦ λόγου μερῶν*, ed. R. Schneider, *op. cit.*, pp. 31, 26-33, 20), δεχόμενος ὅτι εἶναι δύο: τὸ ὄνομα καὶ τὸ ῥῆμα (*Κατὰ Εὐνομίου* II, 243-244 καὶ 390-391 / I: 297, 21-26 καὶ 340, 11-22). Ἂς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀποδοχὴ τῆς ἐν λόγῳ θέσης βάσει κάποιας συλλογιστικῆς, ἀλλὰ ἁπλῶς γιὰ ἔμμεση καὶ μᾶλλον περιστασιακὴ υἱοθέτησή της.

οὐσίαν ταυτόσημη μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ θέση ὅτι ὁρισμένα *πρός τι* εἶναι *πρός τι* ὄχι *κατ' οὐσίαν* (ἢ ἀλλιῶς καθ' ἑαυτά) ἀλλὰ *κατὰ συμβεβηκός*[25]. Ὅταν ὁ Γρηγόριος λέει ὅτι τὸ ἀπόλυτο ὄνομα "Θεὸς" μπορεῖ νὰ νοηθεῖ καὶ ὡς *πρός τι*, δὲν ἐννοεῖ, βέβαια, τὴ χριστιανικὰ μὴ ἀποδεκτὴ θέση ὅτι ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῶν συζύγων του *πρός τι*, π.χ. τῆς κτίσης ἢ τοῦ ἀνθρώπου· ἐννοεῖ ὅτι στὸν Θεὸ ἁπλῶς "συμβέβηκε" νὰ εἶναι κτίστης τῶν ὄντων ἢ βοηθὸς τοῦ τάδε ἢ δεῖνα ἀνθρώπου – ἀκριβῶς ὅπως ὁ 'Αριστοτέλης ἔλεγε ὅτι ἕνας ἄνθρωπος, μολονότι καθ' ἑαυτὸν θεωρούμενος εἶναι φυσικὰ *οὐσία*, εἶναι καὶ *πρός τι* "κατὰ συμβεβηκός", ἐὰν συμβαίνει νὰ εἶναι π.χ. «διπλάσιος» κάποιου ἄλλου ὄντος.

Τὴν κατηγορία τῶν *πρός τι* ὁ Γρηγόριος τὴ δέχεται αὐτονόητα καὶ ἀλλοῦ[26], ὡς νόμιμο θεωνυμικὸ ἐργαλεῖο προκειμένου νὰ δηλωθεῖ ἡ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν κόσμο, δηλ. τοῦ κτίστη μὲ τὴν κτίση ἤ, ἀλλιῶς, τοῦ ποιητοῦ μὲ τὸ ποίημα. Στόχος, ὅμως, καὶ αὐτῆς τῆς δεύτερης ἀναφορᾶς του στὴν κατηγορία τῶν *πρός τι* δὲν ἦταν νὰ ἐκφράσει τὸ κοινότοπο χριστιανικὸ δόγμα τοῦ *Deus creator* τὴν κατηγορία τῶν *πρός τι* τὴ χρησιμοποίησε καὶ ἐδῶ προκειμένου νὰ συγκροτήσει ἕνα ἀκόμη ἐπιχείρημα κατὰ τῆς θέσης τοῦ Εὐνομίου ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι κτίσμα τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι Θεός[27]. Κάθε *πρός τι*, σημειώνει, πρέπει νὰ τὸ σχετίζουμε ὄχι μὲ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο *πρός τι*, ἀλλὰ μὲ τὸ «οἰκείως συσσημαινόμενόν» του, δηλ. μὲ τὸ πραγματικὸ γραμματικὸ-λογικὸ ταίρι του. 'Επὶ τῇ βάσει, τώρα, αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, ποὺ εἶναι, φυσικά, αὐτονόητα ὀρθὴ καὶ ποὺ διατυπώνεται ρητὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν 'Αριστοτέλη[28], ὁ ὁποῖος μάλιστα προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐφαρμόσει καὶ σὲ περιπτώσεις ὄχι τόσο ἁπλὲς ὅσο αὐτὲς τοῦ Νύσσης[29], ὁ Γρηγόριος λέει ἐπιτιμητικὰ καὶ ταυτόχρονα ὑποτιμητικὰ γιὰ τὸν Εὐνόμιο: «Πῶς ὁ διὰ τῆς λογικῆς τεχνολογίας προάγων τὰ δόγματα [σκληρὴ εἰρωνεία] τὴν οἰκείαν τῶν *πρός τι* διάνοιαν ἐπὶ τῶν ὀνομάτων τούτων οὐ κατενόησεν, ἀλλ' ἁρμόζειν δεῖν οἴεται τῷ "πεποιηκότι" τὸ "γέννημα" καὶ τῷ "γεγεννηκότι" τὸ "ποίη-

25. Βλ. Ν. Δ. Χρόνης, *Τὸ πρόβλημα τῶν κατηγοριῶν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ 'Αριστοτέλους (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ)*, 'Αθῆναι, 1975, σσ. 281-283.

26. *Κατὰ Εὐνομίου* III,1, 8, 9 καὶ 20 (II: 6,13-7,6 καὶ 10, 11-21).

27. Loc. cit. καὶ III, 2, 108-110 (II: 88, 2-30).

28. *Κατηγορίαι* 7, 7b10: «Δεῖ μὲν ἀποδιδόναι [τὸ *πρός τι*] πρὸς ὅ ποτε οἰκείως λέγεται».

29. *Κατηγορίαι* 7, 6b36-7b14.

μα"», παρουσιάζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παράλογα τὸν Υἱὸ τοῦ Θεοῦ ὡς κτίσμα[30];

Ὅπως εὔκολα ἀντιλαμβάνεται κανείς, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ κινεῖται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ προβλήματος· στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι παρὰ ἐπιχείρημα ρητορικὸ ντυμένο μὲ λογικὸ ἔνδυμα. 'Ο Εὐνόμιος ἐγνώριζε, προφανῶς, ὅτι τὸ *πρός τι* τοῦ "πεποιηκότος" εἶναι τὸ "ποίημα" ἐνῶ τοῦ "γεγεννηκότος" τὸ "γέννημα"· καὶ ἡ κατηγορία τοῦ Γρηγορίου κατὰ τοῦ Εὐνομίου γιὰ ἄγνοια, δῆθεν, στοιχειωδῶν πραγμάτων μπορεῖ εὔκολα νὰ κατανοηθεῖ ἑρμηνευόμενη ὡς ἀπότοκο τοῦ πάθους τῶν πρωταγωνιστῶν τόσο τῆς μίας ὅσο καὶ τῆς ἄλλης χριστιανικῆς παράταξης ποὺ διαμορφώθηκαν κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα μὲ ἀφορμὴ τὴν εὐνομιανὴ διδασκαλία περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Εὐνόμιος θεωροῦσε ἐν προκειμένῳ τὸν ὅρο "γέννημα" συνώνυμο τοῦ ὅρου "ποίημα"[31], στηριζόμενος περισσότερο στὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Γραφῆς (ὅπως τὴν ἑρμήνευε ὁ ἴδιος) παρὰ στὴ μάθηση τῆς Γραμματικῆς – ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Γρηγόριο, τοῦ ὁποίου ἡ συγκεκριμένη πολεμικὴ δὲν ἄγγιζε καθόλου τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος.

Ταχυδακτυλουργικὸ εἶναι, ἂν κριθεῖ ἀπὸ λογικὴ ἄποψη, καὶ τὸ δεύτερο ἀντιευνομιανὸ ἐπιχείρημα ποὺ συγκροτεῖ ὁ Γρηγόριος λίγο παρακάτω στηριζόμενος στὴ λογικὴ ἔννοια τοῦ *πρός τι*[32]. Σύμφωνα μὲ αὐτό, ἡ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ «παρήλλακται»[33] εἶναι ἐσφαλμένη γιὰ τὸν ἑξῆς λόγο. 'Η «σημασία» τοῦ σχετικοῦ ὀνόματος «Πατὴρ» εἶναι φανερὸ ὅτι «ἐμφύεται» ἀπολύτως «προσφυῶς τε καὶ ἁρμοδίως» στὴ σημασία τοῦ ὀνόματος «Υἱὸς» καὶ τὸ ἀντίστροφο. 'Αρκεῖ, παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος, νὰ σκεφθοῦμε τὴ σημασία τοῦ ἑνὸς γιὰ νὰ ἀναδυθεῖ αὐτομάτως στὸν νοῦ μας καὶ ἡ σημασία τοῦ ἄλλου[34]. Ὡς ἐδῶ, καλῶς. Ὡς

30. *Κατὰ Εὐνομίου* III, 2, 109 (II: 88, 17-20).

31. *'Απολογία* 12, 1-4 (ed. R. P. Vaggione, *Eunomius. The Extant Works. Text and Translation*, Oxford, 1987, pp. 46-48 = ed. B. Sesboüé, G.-M. de Durand, L. Doutreleau, *Basile de Césarée, Contre Eunome, suivi de Eunome, Apologie. Introduction, traduction et notes*, tome II [«Sources chrétiennes», 305], Paris 1983, p. 256).

32. *Κατὰ Εὐνομίου* III, 2, 143-150 (II: 99, 4 - 101, 6).

33. *Op. cit.* III, 2, 137· 2, 141· 2, 143 (II: 96, 24-97, 5· 98, 13-14· 99, 5-6).

34. *Op. cit.* III, 2, 143 (II: 99, 10-15).

ἐδῶ, ἄλλωστε, βρισκόμαστε σὲ ἀριστοτελικὸ ἔδαφος· ἡ θέση ὅτι ἕνα *πρός τι* συνυπονοεῖ ἐξ ἀνάγκης τὸ ταίρι του στὴν οὐσία δὲν εἶναι παρὰ ἐπαναδιατύπωση τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὁρισμοῦ τῶν *πρός τι*[35]. 'Επίσης, ὅπως εἴδαμε ἤδη (σ. 23), ἡ θέση αὐτὴ ἀπαντᾶται αὐτούσια καὶ στοὺς Ἕλληνες Γραμματικούς.

Στὴ συνέχεια, ὅμως, ο Γρηγόριος ἀκολουθεῖ καὶ πάλι τὴν τακτικὴ τῆς πολεμικῆς ὄχι ἐναντίον θέσεων ἀλλὰ ἐναντίον λέξεων. 'Εφόσον, λέει, τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱός», ὡς *πρός τι*, βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς, βρίσκονται, ὅπως ὅλα τὰ *πρός τι*, καὶ σὲ σχέση «ἁρμονίας». Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τώρα, ἡ οὐσία τοῦ «Πατρὸς» «παρήλλακται» (sc. διαφέρει) τῆς οὐσίας τοῦ «Υἱοῦ». "'Αρμονία", ὅμως, καὶ "παραλλαγὴ" εἶναι ἔννοιες «ἐνάντιες»[36], πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι «τὸ παρηλλαγμένον» εἶναι «ἀνάρμοστον»[37]. Ἄρα, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» δὲν βρίσκονται σὲ σχέση «ἁρμονίας». Αὐτό, ὅμως, συμπεραίνει καταληκτικὰ ὁ Γρηγόριος, σημαίνει ὅτι στὴν οὐσία ὁ Εὐνόμιος ἀρνεῖται τὴν προφανῆ ἀλήθεια ὅτι αὐτὰ τὰ δύο ὀνόματα εἶναι *πρός τι*, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ μιά, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι *πρός τι*, ἕπεται ὅτι τὸ ἕνα ὑπάρχει καὶ νοεῖται μέσα στὸ ἄλλο[38]: «... *ἔγκειται τῷ ἑτέρῳ τὸ ἕτερον... ἐν τῷ* ἑνὶ καθορᾶται ἀμφότερα...»), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη «τὸ ἀνάρμοστον οὐκ ἂν γένοιτο *ἐν* ἐκείνῳ, ᾧ *ἐναρμοσθῆναι* οὐ δύναται»[39]. Ἄρα ἡ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Υἱοῦ ὁδηγεῖ σὲ ἄτοπο.

Εἶναι πράγματι ἔτσι; Ἂς δοῦμε κατ' ἀρχὰς πῶς ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Γρηγόριος τὴ λέξη «ἁρμονία». 'Απὸ τὴν ἐφαρμογή της στὸ ζεῦγος τῶν ἐπίμαχων *πρός τι* («Πατὴρ» – «Υἱός»), καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ διασαφήσει τὸν ὅρο (νῆμα τῆς στάθμης – εὐθεῖα· συμφωνία μουσικῶν

35. *Κατηγορίαι* 7, 6a36-37: «Πρός τι δὲ τὰ τοιαῦτα λέγεται, ὅσα αὐτὰ ἅπερ ἐστὶν ἑτέρων εἶναι λέγεται»· 7, 8a31-32: «Ἔστι τὰ πρός τι οἷς τὸ εἶναι ταὐτόν ἐστι τῷ πρός τί πως ἔχειν». Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ διττοῦ ὁρισμοῦ τῶν *πρός τι* στὸν 'Αριστοτέλη βλ. Ν. Δ. Χρόνης, *op. cit.*, pp. 259-261.

36. *Op. cit.* III, 2, 144 (II: 99, 15-16).

37. Loc. cit. καὶ III, 2, 149 (II: 100, 22 καὶ 27).

38. *Op. cit.* III, 2, 143 (II: 99, 12-13).

39. *Op. cit.* III, 2, 145 (II: 99, 24-25).

τόνων· σφραγίδα – τὸ ἀποτύπωμά της πάνω στὸ κερί) προκύπτει ὅτι τὴν ἐννοεῖ μὲ τὴν εὐρύτερη δυνατὴ ἔννοια: μὲ τὴ γενικότατη ἔννοια τοῦ "ταιριάζει". Πῶς ἐννοεῖ, τώρα, ὁ Εὐνόμιος ἀπὸ τὴν πλευρά του τὴ λέξη «παραλλαγὴ» ἀναφορικὰ μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό; 'Ως γνωστόν, μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ ἐννοοῦσε ὅτι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἔχουν διαφορετικὴ οὐσία, καὶ συγκεκριμένα ὅτι ὁ πρῶτος εἶναι ἄκτιστος ἐνῶ ὁ δεύτερος κτιστός. 'Εν τοιαύτη περιπτώσει, ὅμως, ἡ «παραλλαγὴ» δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ, ὅπως διατείνεται ὁ Γρηγόριος, ὡς «ἐναντία» τῆς «ἁρμονίας». Διότι πολλὰ πράγματα διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν οὐσία τους, ὅμως ταυτόχρονα βρίσκονται σὲ σχέση "ἁρμονίας" μεταξύ τους. Τὸ ἴδιο τὸ γρηγοριανὸ παράδειγμα τοῦ (αἰσθητοῦ) νήματος τῆς στάθμης καὶ τῆς (νοητῆς) εὐθείας[40], δύο πραγμάτων τῶν ὁποίων οἱ οὐσίες διαφέρουν κατὰ πολὺ καὶ τὰ ὁποῖα ἐντούτοις βρίσκονται, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιον τὸν Γρηγόριο, σὲ σχέση "ἁρμονίας", εἶναι ἀρκούντως διαφωτιστικό. Στὴν πραγματικότητα, μὲ τὸ σκεπτικὸ τοῦ Γρηγορίου θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀποδείξει ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ ἀναμφίβολα ἐμπίπτουν στὴν κατηγορία τῶν *πρός τι* δὲν εἶναι *πρός τι*, ἐπειδὴ οἱ οὐσίες τῶν μελῶν τῶν ζευγῶν *πρός τι* ποὺ αὐτὰ ἀπαρτίζουν διαφέρουν. 'Αρκεῖ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς τὰ κλασσικὰ *πρός τι* "αἴσθησις-αἰσθητὸν" ἢ "ἐπιστήμη-ἐπιστητὸν"[41] γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ ἄτοπο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς.

Ἂς δοῦμε τὸ ἀντιευνομιανὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου καὶ σχηματικά, γιὰ νὰ φανεῖ καθαρότερα ποῦ ἔγκειται ἡ προβληματικότητά του. 'Η δομή του εἶναι ἡ ἑξῆς:

(1) Τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» βρίσκονται ἐξ ὁρισμοῦ σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς (ὅπως δηλώνεται ρητὰ τόσο ἀπὸ τὸν 'Αριστοτέλη ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Γραμματικούς).

(2) Τὰ ὀνόματα ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς βρίσκονται σὲ σχέση "ἁρμονίας".

(1) & (2) ⇒ (3) Τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» βρίσκονται σὲ σχέση "ἁρμονίας".

(4) "'Αρμονία" καὶ "παραλλαγὴ" εἶναι ἔννοιες ἐνάντιες.

40. *Op. cit.* III, 2, 144 (II: 99, 16).

41. 'Αριστοτέλους *Κατηγορίαι* 7, 6b2-5 καὶ 8b23-8a12.

(4) ⇒ (5) Τὰ ὀνόματα ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση "ἁρμονίας" δὲν μποροῦν νὰ βρίσκονται σὲ σχέση "παραλλαγῆς".

(6) Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» βρίσκονται σὲ σχέση "παραλλαγῆς".

(5) & (6) ⇒ (7) Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» δὲν βρίσκονται σὲ σχέση "ἁρμονίας".

(2) & (7) ⇒ (8) Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» δὲν βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς, *quod absurdum est*, διότι ἀντιφάσκει στὴν προκείμενη (1).

Σὲ αὐτὴ τὴ *reductio ad absurdum* ὁ Γρηγόριος ἐντοπίζει τὸ σφάλμα στὴν προκείμενη (6), δηλαδὴ στὴ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» βρίσκονται σὲ σχέση "παραλλαγῆς". Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, τὸ σφάλμα βρίσκεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος τὴν προκείμενη (2) γιὰ νὰ συγκροτήσει τὸν τελευταῖο συλλογισμὸ καὶ νὰ συμπεράνει τὸ ἄτοπο (8). 'Η προκείμενη (2) εἶναι ὀρθὴ – μὲ βάση, σημειωτέον, τὴν ἴδια τὴ γρηγοριανὴ ἔννοια τῆς "ἁρμονίας" – ἐὰν ἐκληφθεῖ ὡς ἰσοδύναμη τῆς ἑξῆς πρότασης: "τὰ ὀνόματα ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς βρίσκονται πράγματι σὲ σχέση ἁρμονίας μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς εἶναι ἕνα μόνο ἀπὸ τὰ εἴδη 'ἁρμονίας': αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὰ *πρός τι*". 'Ο Γρηγόριος, ὅμως, χρησιμοποίησε τὴν προκείμενη αὐτὴ σὰ νὰ σημαίνει: «τὰ ὀνόματα ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς βρίσκονται σὲ σχέση 'ἁρμονίας' καὶ τὸ ἀντίστροφο", θεωρῶντας λαθραῖα τὶς ἔννοιες "ἀλληλοαναφορὰ" καὶ "ἁρμονία" συνάλληλες, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι ὑπάλληλες, μὲ τὴν πρώτη νὰ ἐμπίπτει στὴ δεύτερη. 'Η λεπτομερειακὴ αὐτὴ ἀνάλυση τοῦ παραπάνω ἐπιχειρήματος ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν πολλάκις ἐκπεφρασμένη ἐκτίμηση[42] ὅτι στὴν πολεμική του κατὰ τοῦ Εὐνομίου ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιοῦσε κάθε ὅπλο μὲ τὸ ὁποῖο ἐκτιμοῦσε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ βλάψει τὸν ἀντίπαλό του, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ συνοχὴ τῶν θέσεών του καὶ γιὰ τὴν τυπικὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἐγκυρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων του.

42. F. H. Cherniss, *The Platonism of Gregory of Nyssa*, University of California Press, 1930, pp. 27 καὶ passim. Πβ. A. Meredith, «Traditional Apologetic in the *Contra Eunomium* of Gregory of Nyssa», *Studia Patristica* 14/3, 1976 [pp. 315-320], pp. 317-319· 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σσ. 64-66.

2. 'Η ἀναγκαία λογικὴ καὶ ὀντολογικὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν *πρός τι*

Ὅπως ἔχω ἐπισημάνει καὶ ἀναλύσει ἀλλοῦ[43], στὸν *Κατηχητικὸν λόγον* ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια τοῦ *πρός τι* προκειμένου νὰ ἀποδείξει, μὲ ἀφετηρία τὴ φιλοσοφικὰ ἀποδεδειγμένη (*e creatione Creatorem*) ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ-λόγου δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς ὡς νοῦ-γεννήτορος τοῦ Θεοῦ-λόγου. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὴ μιὰ ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ λόγος...: οὗτος ἕτερός ἐστι παρὰ τὸν οὗ ἐστι λόγος· τρόπον γάρ τινα τῶν *πρός τι* λεγομένων καὶ τοῦτό ἐστιν, ἐπειδὴ χρὴ πάντως τῷ λόγῳ καὶ τὸν πατέρα τοῦ λόγου συνυπακούεσθαι· οὐ γὰρ ἂν εἴη λόγος, μή τινος ὢν λόγος»[44]. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ προοριζόταν γιὰ τοὺς αὐστηρὰ μονοθεϊστὲς Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι δέχονταν μὲν τὴν ὕπαρξη Θεοῦ κυβερνήτη τοῦ κόσμου ἀλλὰ ἀρνοῦνταν τὴν τριαδικότητά του. 'Απὸ τὴν ἄλλη, τώρα, δανειζόμενος ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῶν ζευγῶν τῶν *πρός τι* τὸ ἀναγκαῖο τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν μελῶν τους ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρκτικὴ αὐτονομία τοῦ καθενός τους (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τῶν *πρώτων οὐσιῶν* στὶς ὁποῖες κατηγοροῦνται τὰ *πρός τι* καὶ τὶς ὁποῖες ἐξ ἀνάγκης προϋποθέτουν ὀντολογικά), ὁ Γρηγόριος ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει λογικὰ συστατὴ ἀλλὰ καὶ λογικὰ ἀναγκαία μιὰ βασικὴ θέση τοῦ ὀρθόδοξου τριαδικοῦ δόγματος: τὴν ταυτόχρονη ἀλληλεξάρτηση ἀλλὰ καὶ αὐτοτέλεια τῶν δύο πρώτων προσώπων τῆς Τριάδας[45]. Γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν δύο αὐτῶν ἐπιχειρημάτων ἔχω ἤδη διατυπώσει ἀλλοῦ τὴν κρίση ὅτι εἶναι μηδαμινή[46]. 'Εδῶ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ τεκμηριώσω διεξοδικὰ τὴν κρίση αὐτή.

Σχηματικά, τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου, ποὺ ἀφορᾶ τὴν ὕπαρξη Θεοῦ-Πατρὸς καὶ Θεοῦ-λόγου, ἔχει ὡς ἑξῆς:

(1) Ὅπως ὁμολογοῦν ἀκόμα καὶ θύραθεν στοχαστές, τὸ ἀποδεδειγμένα ὑπαρκτὸ Θεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλογο – μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Θεὸς ἔχει λόγο.

43. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σσ. 23-24· 105-106, σημ. 25.
44. III, 4: 10, 26 - 11, 4 (= Srawley, p. 11, 8-12).
45. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία μὲ ἀνάλυση στὴ μνημονευθεῖσα μελέτη μου, σσ. 23-24.
46. *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σσ. 29-30.

(2) 'Ο λόγος εἶναι *πρός τι*, δηλ. εἶναι πάντοτε "λόγος τινός".
(1) & (2) ⇒ (3) 'Ο λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι *πρός τι*, δηλ. λόγος τοῦ «ὅθεν ἐστίν».
(4) Πηγὴ τοῦ λόγου (ὁ «ὅθεν ἐστίν») εἶναι ὁ νοῦς-πατήρ του (λανθάνουσα προκείμενη).
(3) & (4) ⇒ (5) 'Υπάρχει πατὴρ τοῦ λόγου (sc. ὁ Θεός-Πατήρ).

'Η προβληματικότητα αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος ἔγκειται, κατ' ἀρχάς, στὸ ὅτι ἡ βασική του ἔννοια, ἡ ἔννοια τοῦ «λόγου», δὲν ὁρίζεται πουθενά – πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιχείρημα nominum nudorum καὶ ὄχι notionum. 'Η παράλειψη αὐτὴ συνιστᾶ πρόβλημα ὄχι μόνο ἐξωτερικὸ ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικό. Καὶ αὐτὸ διότι δὲν μποροῦμε κἂν – καταβάλλοντας ἐμεῖς ἐκ τῶν ὑστέρων τὸν κόπο ποὺ δὲν κατέβαλε ὁ Γρηγόριος – να προσδώσουμε ἕνα συγκεκριμένο σταθερὸ νόημα στὸν ὅρο αὐτό, ὥστε τὸ ἐπιχείρημα νὰ ἀποδειχθεῖ ἄτρωτο ἀπέναντι σὲ ἕναν (ἀπόλυτα δικαιολογημένο, τελικά) "παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν ἔλεγχον"[47]. Συγκεκριμένα, ὁ "λόγος" στὴν προκείμενη (1) συγγενεύει μὲ τὴ φιλώνεια καὶ γενικότερα μεσοπλατωνικὴ ἔννοια τῆς ἀρχέτυπης λογικῆς διάταξης τῶν αἰσθητῶν ὄντων ἐντὸς τοῦ θείου νοῦ, τῆς ὁποίας ἀπείκασμα εἶναι ἡ λογικὴ διάταξη τοῦ κόσμου. Στὴν προκείμενη (2) ὁ ὅρος ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ *προφορικοῦ* καὶ *ἐνδιαθέτου λόγου*, ὁ ὁποῖος ἐκπορεύεται ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ κάποιον νοῦ καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἀποτελεῖ μαζί του ζεῦγος *πρός τι*. 'Η διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο σημασίες εἶναι τεράστια, καὶ ὁ κίνδυνος τὸ ἐπιχείρημα νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ ὁμωνυμία εἶναι φανερός. Ὅπως, ἄλλωστε, διευκρινίζει ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος[48], ἄλλο πρᾶγμα σημαίνει ἡ λέξη "λόγος" ἐφαρμοζόμενη ἐπὶ ἀνθρώπου καὶ ἄλλο ἐφαρμοζόμενη ἐπὶ Θεοῦ. Καὶ μπορεῖ μὲν ὁ ἴδιος, καθὼς ἀπαριθμεῖ τὶς διαφορές, νὰ περιορίζεται σὲ μερικὲς μόνον ἀπὸ ὅσες ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φθαρτὸς καὶ ὑπόκειται στὶς ἔγχρονες διαδικασίες, ἐνῶ ὁ Θεὸς εἶναι ἄφθαρτος καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ αὐτές, δηλ. στὶς διαφορὲς ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι «ἀπαγὴς» καὶ «ἐπίκηρος» καὶ ἔχει «δύναμιν ἀνυπόστατον», ἐνῶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι «ἄφθαρτος», «ἀΐδιος»

47. *Op. cit.*, σ. 117, σημ. 40.
48. III, 4: 8, 19-10, 26 (= Srawley, p. 7, 9-11, 8).

καὶ ἔχει «προαίρεσιν» «πάντα... δυναμένην»· στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἀναφύεται ἐξ ἀντικειμένου μία ἀκόμα διαφορά, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ διαφοροποίηση ὄχι ἁπλῶς ὁρισμένων ἰδιωμάτων τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου "λόγου", ἀλλὰ τῆς ἴδιας τους τῆς οὐσίας. Συγκεκριμένα, ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἐφόσον διακρίνεται ἀπὸ τὸν νοῦ ποὺ τὸν ἐκπορεύει, ταυτίζεται κατ' ἀνάγκη μὲ τὴ *ratio discursiva*, ἡ ὁποία ὑπόκειται ἐξ ὁρισμοῦ στὶς ἔγχρονες διαδικασίες τοῦ συλλογίζεσθαι. 'Επὶ τοῦ ἄχρονου Θεοῦ, ὅμως, δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ *ratio discursiva*. Ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ θείου "λόγου" παραμένει ἀπροσδιόριστη. Αὐτό, βέβαια, κατανοεῖ κανεὶς ὅτι συνάδει μὲ τὴν ἀποφατικὴ θεο-λογικὴ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου καὶ μὲ τὴ γενικὴ πολεμικὴ τῶν ὀρθοδόξων Πατέρων κατὰ τῆς ἀρειανῆς ἢ ἀρειανίζουσας διδασκαλίας περὶ τοῦ Υἱοῦ ὡς τοῦ *ἐνδιαθέτου* ἢ *προφορικοῦ λόγου* τοῦ Θεοῦ[49]. Τὸ σημαντικό, ὅμως, γιὰ τὴν ἀνάλυση ποὺ ἐπιχειροῦμε ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ ἀπροσδιοριστία στὴν ὁποία ἐγκαταλείπεται ὁ ὅρος ἀπὸ τὸν Γρηγόριο καταργεῖ κάθε δυνατότητα συγκρότησης ἀπόδειξης τῆς ὕπαρξης θείου νοῦ μὲ ἀφετηρία τὴν ὕπαρξη θείου λόγου καὶ μὲ πρότυπο τὸ κτιστὸ ζεῦγος *πρός τι* "νοῦς-λόγος", ἀφοῦ, ὅποιο νόημα κι ἂν προσδώσει κανεὶς στὸν ὅρο "θεῖος λόγος" (ἄν, βέβαια, ὑποθέσουμε – πρᾶγμα δύσκολο νὰ ὑποστηριχθεῖ – ὅτι ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα δὲν παραβιάζει τὶς ἀποφατικὲς ἀρχὲς τῆς θεο-λογικῆς διδασκαλίας τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου), θὰ πρόκειται ἐξ ἀνάγκης γιὰ νόημα διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἔχει ἡ φράση "ἀνθρώπινος λόγος". Μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι *πρός τι* μπορεῖ νὰ τὸ κατανοήσει κανείς, καί, κατ' ἐπέκταση, μπορεῖ νὰ κατανοήσει τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο τῆς συναγωγῆς τῆς ὕπαρξης νοῦ ποὺ θὰ γεννᾶ αὐτὸν τὸν λόγο. 'Υπὸ ποίαν ἔννοια, ὅμως, εἶναι *πρός τι* καὶ ὁ θεῖος λόγος δὲν γίνεται σαφές, ἀφοῦ ἀσαφὴς παραμένει ὡς τὸ τέλος ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ "θείου λόγου".

Παρ' ὅλ' αὐτά, ὁ Γρηγόριος συγκρότησε ἐν προκειμένῳ ἕναν ἀποδεικτικὸ συλλογισμό· κατὰ συνέπεια, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ συλλογισμὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν (3) μέσῳ τῆς (1) καὶ τῆς (2) εἶναι παραλογισμός, ἐπειδὴ στηρίζεται, στὴν καλύτερη περίπτωση, στὴν ὁμωνυμία τοῦ κοινοῦ ὅρου "λόγος" (ἂν προσδώσουμε ἐμεῖς ἕνα νόημα στὸν ὅρο "θεῖος

49. G. Bardy, *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*, Paris, 1934, pp. 287-295· πβ. τὴ μνημονευθεῖσα μελέτη μου, σ. 105, σημ. 24.

λόγος"), καὶ στὴ χειρότερη σὲ ἕναν ὅρο ποὺ στὴ μὲν μείζονα ἔχει νόημα *(ratio discursiva)*, στὴ δὲ ἐλάσσονα (καὶ συνεπῶς καὶ στὸ συμπέρασμα) δὲν ἔχει – ἤ, τουλάχιστον, παραμένει ἀσαφής.

'Εξίσου ἄκυρη ἀπὸ ἄποψη τυπικῆς λογικῆς ἀλλὰ καὶ προβληματικὴ ἀπὸ καθαρὰ θεολογικὴ ἄποψη μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἡ δεύτερη ἀπόδειξη τοῦ Γρηγορίου κατὰ τῆς θέσης τῶν 'Ανομοίων ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι Θεός. Στὸ *Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος καὶ εἰς τὸν 'Αβραάμ*[50] ὁ Γρηγόριος ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ θεο-λογία τῶν 'Ανομοίων στὴν οὐσία ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπικούρεια "ἀθεΐα" (!). "Οσο κι ἂν αὐτὸ ἀκούγεται παράξενο, λέει ὁ Γρηγόριος, εἶναι ἀληθές[51]. Καὶ γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει, στηρίζεται ἐκ νέου στὴν ὀντολογικὰ ἀναγκαία ἀλληλεξάρτηση τῶν *πρός τι*. Σύμφωνα μὲ τὴ Γραφή, λέει[52], ὁ Υἱὸς εἶναι «ἀπαύγασμα», «χαρακτήρ», «δύναμις», «σοφία» κ.λπ. τοῦ Θεοῦ-Πατρός. «Ὧν ἕκαστον καθάπερ ἐν συζυγίαις τισὶν ἀναγκαίαις οὐδὲν ἀφ' ἑαυτοῦ καταμόνας νοεῖται, ἀλλὰ συνημμένως ἀμφότερα καὶ μετ' ἀλλήλων καταλαμβάνεται· τὸ γὰρ "ἀπαύγασμα" πάντως τινός ἐστιν ἀπαύγασμα, καὶ ὁ "χαρακτὴρ" τινὸς χαρακτὴς πάντως ἐστίν». Τώρα, αὐτὸ τὸ ἀναγκαῖο τῆς συζυγίας ἰσχύει καὶ ἀντιστρόφως· ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀπαύγασμα χωρὶς «ἀπαυγάζουσαν φύσιν» ἢ σοφία καὶ δύναμη χωρὶς σοφὸν καὶ δυνατόν, ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ «ἀπαυγάζουσα φύσις» χωρὶς ἀπαύγασμα, Θεὸς χωρὶς δύναμη ἢ σοφία, καὶ Θεὸς-Πατὴρ χωρὶς Θεὸ-Υἱό[53]. «Οὐκοῦν ἀποδέδεικται διὰ τῶν εἰρημένων ὅτι ὁ τὸν Υἱὸν ἀθετῶν συναθετεῖ καὶ τὸν Πατέρα»[54], καὶ συνεπῶς ἀναιρεῖ (ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ 'Επίκουρος, ὑποτίθεται[55]) τὴν ὕπαρξη Θεοῦ ἐν γένει[56].

50. X, 2: 123, 16 - 125, 12.

51. X, 2: 123, 17-21.

52. Βλ. τά χωρία ad loc.

53. X, 2: 124, 1 - 125, 4.

54. X, 2: 125, 4-6.

55. 'Επ' εὐκαιρίᾳ, γιὰ τὸν ὑποτιθέμενο ἀθεϊσμὸ τοῦ 'Επίκουρου βλ. τὴ μελέτη τοῦ D. Obbink: «The Atheism of Epicurus», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 30/2, 1989, pp. 187-223, ὅπου ἀνιχνεύονται δύο ἑλληνιστικὲς παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὴ σκέψη τοῦ 'Επίκουρου: μία ποὺ τὸν παρουσίαζε ὡς ἀποδεχόμενο τὴν ὕπαρξη θεῶν καὶ μία (1ος αἰ. π.Χ. κ.ἑ.) ποὺ τὸν ἤθελε ἀθεϊστή. 'Η δεύτερη, σύμφωνα μὲ τὸν Obbink, ὑπῆρξε παροδηγητικὸ ἀπότοκο τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκήθηκε στὸν 'Επίκουρο ἀπὸ δύο πλευρές: ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἦσαν προσηλωμένοι στὴν παραδοσιακὴ λαϊκὴ θρησκεία καὶ ποὺ ἦσαν πρόθυμοι (ὅπως καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ ντεϊσμοῦ τῶν Νε-

Πράγματι; "Οπως εἶναι φανερό, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στηρίζεται στὴν ἀντιστρεψιμότητα ἢ ἀλλιῶς στὴν ἀμφίδρομη σχέση τῶν συγκεκριμένων *πρός τι* στά ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Γρηγόριος[57]. "Ας ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν «σοφίαν» καὶ τὴν «δύναμιν». Καταρχάς, εἶναι αὐτὰ *πρός τι*; Μὲ βάση τὸ ἀριστοτελικό, τουλάχιστον, κατηγοριακὸ σύστημα θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν πρωτευόντως ἕξεις καὶ "κατὰ συμβεβηκὸς" μόνο *πρός τι* (βλ. 'Αριστοτέλους, *Κατηγορίαι* 7, 7 b 23 κ.ἑ.). 'Εν πάσῃ περιπτώσει, ἂν θεωρήσουμε μαζὶ μὲ τὸν Γρηγόριο ὅτι εἶναι καὶ *πρός τι* μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ σοφία καὶ ἡ δύναμη ἐξ ἀνάγκης προϋποθέτουν τὴν ὕπαρξη κάποιου ποὺ εἶναι σοφὸς καὶ δυνατός, αὐτὸ ἀποδεικνύει, ἄραγε, ἀναγκαία τὴν ὕπαρξη τοῦ δεύτερου προσώπου τῆς Τριάδος; "Οπως ἔχει ἐπισημάνει ἀπὸ παλαιὰ ὁ B. Geyer μὲ ἀφορμὴ ἕνα πα-

ότερων Χρόνων) νὰ θεωρήσουν τὸν ντεϊσμὸ τῶν 'Επικούρειων πρακτικὰ ἰσοδύναμο μὲ τὴν ἀθεΐα, καὶ ἀπὸ τοὺς Σκεπτικούς, οἱ ὁποῖοι, στὴν προσπάθειά τους νὰ συγκροτήσουν ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ βασικότατου, ὅπως οἱ ἴδιοι τόνιζαν, στωϊκοῦ δόγματος τῆς ὕπαρξης θεῶν, ἐνίσχυαν τὸν *ἀπὸ τῆς διαφωνίας τρόπον* τους ὑποστηρίζοντας ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν ἀνειλικρινῆ ντεϊσμό του ὁ 'Επίκουρος ἤθελε ἁπλῶς νὰ συγκαλύψει τὴν εἰλικρινῆ ἀθεΐα του (πβ. A. A. Long καὶ D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers. Vol. 2: Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography*, Cambridge U.P., 1987 [^{3}1989], pp. 151-152). 'Ο Γρηγόριος Νύσσης, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτόν, ἀκολούθησε τὴ δεύτερη παράδοση. "Οπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Νύσσης ἀλλὰ καὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου (*Λόγος θεολογικὸς* I, 10, 6-7· ed. P. Gallay καὶ M. Jourjon, *Grégoire de Nazianze, Discours 27-31 [Discours théologiques]. Introduction, texte critique, traduction et notes* [«Sources chrétiennes», 250], Paris, 1978, p. 94) στὸ ὄνομα τοῦ 'Επίκουρου, ἡ «'Επικούρου ἀθεΐα» εἶχε καταστεῖ παροιμιώδης στοὺς χριστιανικοὺς κύκλους. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπικούρεια φιλοσοφία εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. νὰ θεωρεῖται (ἐσφαλμένα, φυσικά) ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς της συνώνυμη τῆς ἀθεΐας καὶ τοῦ ἡδονισμοῦ μὲ τὴν ἔννοια τῶν σαρκικῶν ἀπολαύσεων, οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἕναν πρόσθετο λόγο γιὰ νὰ τοποθετοῦνται ἀρνητικὰ ἀπέναντί της: τὴν ἀρνητικὴ στάση τῶν ἴδιων τῶν 'Επικούρειων (καὶ τῶν Στωϊκῶν) ἔναντι τοῦ κηρύγματος τοῦ ἀπ. Παύλου, ὅπως αὐτὴ καταγράφεται μὲ σαφήνεια στὶς Πράξεις (17, 18), στάση τὴν ὁποία ἐπικρίνει αὐστηρὰ ὁ Νύσσης στὸ *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* (PG 46: 21 A-B). 'Ορθά, ἐπίσης, ὁ J. H. Srawley (*op. cit.*, p. 3, σημ. 12) πίσω ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Νύσσης στὸ «δόγμα τῶν ἀθέων» στὸν *Κατηχητικὸν λόγον* (III, 4: 6, 16-17 = J. H. Srawley, p. 3, 11-12) διαβλέπει τὴν (ὑποτιθέμενη) διδασκαλία τῶν 'Επικουρείων γιὰ τὸ θεῖο.

56. X, 2: 125, 6-10. Γιὰ συγγένεια τοῦ Εὐνομίου μὲ τοὺς 'Επικουρείους ὁ Γρηγόριος κάνει λόγο (μὲ ἄλλην ἔννοια) καὶ στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* III, 2, 163-165 (II: 105, 23 - 106, 22).

57. X, 2: 124, 13-15.

ραπλήσιο ἐπιχείρημα τοῦ *Κατηχητικοῦ λόγου*[58], μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ κάθε ἰδιότητα τοῦ Θεοῦ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποδειχθεῖ (ἀτόπως, φυσικά, ἀπὸ θεολογικὴ ἄποψη) αὐτοτελὴς θεία ὑπόσταση. Στὴν πραγματικότητα τὸ "ἐπιχείρημα" αὐτὸ δὲν προχωρεῖ (καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει) πέρα ἀπὸ τὴν αὐτονόητη ἀλήθεια ὅτι ἡ «σοφία» καὶ ἡ «δύναμις» δὲν εἶναι *οὐσίες*.

Ἂς ἔλθουμε στὰ *πρός τι* «ἀπαύγασμα» καὶ «χαρακτήρ»· αὐτὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πιὸ εὔστοχα *πρός τι*. 'Αποδεικνύεται, ὅμως, πράγματι διὰ τῆς ἰδιότητός τους αὐτῆς ἡ συναναίρεση "ἀπαυγάζοντος" καὶ "πρωτοτύπου"; Ὄχι, τουλάχιστον μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ἤθελε ὁ Γρηγόριος. Εἶναι, βέβαια, ἀληθὲς ὅτι τὰ δεύτερα μέλη αὐτῶν τῶν δύο ζευγῶν *πρός τι* δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς τὰ πρῶτα καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ὅμως, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κάποτε ἡ «ὑπόστασις» τοῦ Πατρὸς δὲν εἶχε ὡς «χαρακτῆρα» της τὸν Υἱό, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀναιρεῖται ἡ ἴδια ἡ οὐσία ἢ ἡ ὕπαρξη τοῦ Πατρός· σημαίνει μόνον ὅτι ἀναιρεῖται ἕνα "ἐπ-ουσιῶδες" *πρός τι* του. Ἔτσι τὸ ἐνδεχόμενο ὁ Πατὴρ νὰ μὴν εἶχε, γιὰ ἕνα διάστημα, τὸν Υἱὸ ὡς «χαρακτῆρα» του δὲν ἀναιρεῖται. Ὅσο γιὰ τὸ «ἀπαύγασμα», ἡ φυσικὴ καὶ ἀναγκαία σχέση μεταξὺ "ἀπαυγάσματος" καὶ "ὄντος ἀπαυγάζοντος" τὴν ὁποία βλέπει ὁ Γρηγόριος σὲ αὐτὸν τὸν Γραφικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Υἱοῦ εἶναι μὲν θεμιτὴ ὡς ἑρμηνεία, ὅμως δὲν εἶναι ἡ μόνη δυνατή. 'Ο ἐν λόγῳ χαρακτηρισμὸς εἶναι ἀρκετὰ μεταφορικὸς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ἐπάνω του ἕνα λογικὸ ἐπιχείρημα βασισμένο στὴν ἑρμηνεία τοῦ «ἀπαυγάσματος» ὡς *πρός τι*, χωρὶς νὰ ἔχει πρῶτα μεταγραφεῖ ἡ μεταφορὰ αὐτὴ σὲ κυριολεξία. Γιὰ παράδειγμα, ἀκόμα καὶ ἕνα κτίσμα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «ἀπαύγασμα τῆς δόξης τοῦ Πατρός». Ἔτσι, ἡ λογικὴ ἀνάλυση καὶ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γρηγορίου ἀποδεικνύεται ἐν προκειμένῳ ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς θέσης ὅτι ἡ «ἀθέτησις» τοῦ Υἱοῦ συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην «ἀθέτησιν» καὶ τοῦ Πατρός.

Σημαντικὸ πρόβλημα δημιουργεῖται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κατανοεῖ (ἤ, ἴσως, ἁπλῶς χρησιμοποιεῖ) ὁ Γρηγόριος τὴν ἀναγκαία ταυτοχρονικότητα ("ἅμα τῇ φύσει εἶναι") τῆς ὕπαρξης τῶν μελῶν τοῦ ζεύγους *πρός τι* "Πατὴρ-Υἱός". 'Ο Γρηγόριος ἑρμηνεύει τὴν ταυτοχρονικότητα αὐτὴ

58. *Die patristische und scholastische Philosophie*, Berlin, [11]1928, p. 85. Πβ. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σ. 118, σημ. 40.

σὰ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν ὑπόσταση τοῦ Υἱοῦ. Αὐτό, ἀπὸ λογικὴ ἄποψη – καὶ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος ποὺ θέτει ὡς πεδίο πραγμάτευσης τοῦ προβλήματος τὴν κατηγοριακὴ λογικὴ – εἶναι ἐσφαλμένο. 'Απὸ τὴν *ex hypothesi* ἀνυπαρξία τοῦ Υἱοῦ (ἀναφέρομαι στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ τοὺς 'Ανομοίους, ὁ Πατὴρ δὲν εἶχε δημιουργήσει ἀκόμα τὸν Υἱό), δὲν προκύπτει, βεβαίως, ὅτι ὁ Πατὴρ θὰ ἔχανε τὴν οὐσία του ἢ τὴν ὕπαρξή του (ὅπως συμπεραίνει ὁ Γρηγόριος)· προκύπτει ὅτι θὰ ἐστερεῖτο μόνο τὸ "ἐπ-ουσιῶδες" *πρός τι* "πατήρ", παραμένοντας, φυσικά, Θεός. Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ *πρός τι* "πατὴρ - υἱὸς" ἀνήκουν ὄντως στὰ *ἅμα* ὑπάρχοντα *πρός τι*· οἱ *οὐσίες*, ὅμως, στὶς ὁποῖες κατηγοροῦνται δὲν ὀφείλουν νὰ ὑπάρχουν καὶ αὐτὲς *ἅμα*.

'Επίσης, ὅπως ἔχω ἐπισημάνει ἀλλοῦ[59], ἂν ἡ ταυτοχρονικότητα τῶν ἐν λόγῳ *πρός τι* ἑρμηνευθεῖ μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία τὴν ἑρμηνεύει ὁ Γρηγόριος, τὴν ταυτοχρονικότητα αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὴν ἐπικαλεστεῖ κανεὶς – μὲ συνέπειες μὴ ἀποδεκτὲς γιὰ τὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου καὶ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία γενικότερα – καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ *πρός τι* "κτίστης-κτίσις". Ἂν ἀντικαταστήσουμε, στὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου[60], τὰ *πρός τι* "πατὴρ-υἱὸς" μὲ τὰ *πρός τι* "κτίστης-κτίσις", θὰ προκύψει τὸ ἑξῆς (τυπικὰ ἐξίσου ἔγκυρο) ἐπιχείρημα: "...ἡ κτίσις ποτὲ οὐκ ἦν. Εἰ οὖν οὐκ ἦν κτίσις, πάντως οὐδὲ ὁ κτίστης ἦν" – ἐπιχείρημα, φυσικά, ἐσφαλμένο, διότι ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ὄντος ποὺ ἔχει τὴν ἱκανότητα τοῦ κτίζειν (ἢ τοῦ γεννᾶν), ἢ ἀλλιῶς ἡ πραγματικότητά του ὡς *πρώτης οὐσίας*, εἶναι πρᾶγμα ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἐὰν καὶ πότε ἔκτισε (ἢ γέννησε) κάτι.

3. ***Οὐσία* vs. *πρός τι***

Μία συζητημένη περίπτωση χρήσης τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι* ἀπὸ τὸν Γρηγόριο εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀπαντᾶ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα του, τὸ *Περὶ τῶν νηπίων*[61]. 'Εκεῖ ὁ Γρηγόριος ἀντιδιαστέλλει τὴν κατηγορία τοῦ *πρός τι* πρὸς τὴν κατηγορία τῆς *οὐσίας* μέσα στὸ πλαίσιο τῆς διερεύνησης τοῦ ὀντολογικοῦ status τοῦ *πρός τι* τῆς «ἀγνοίας», ἡ ὁποία, ὄντας παρὰ φύσιν κα-

59. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σ. 108, σημ. 26.
60. X, 2: 124, 16-17.
61. III, 2: 80, 11-20.

τάσταση τῆς ψυχῆς, ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπο νὰ κατανοήσει τὸ Θεῖο καὶ νὰ ἐπιτύχει τὸ κατὰ φύσιν «τέλος» του[62]. 'Ιδοὺ τὸ χωρίο:

> Μηδεὶς δὲ γενεαλογεῖν ἡμᾶς ἀναγκαζέτω τὴν ἄγνοιαν, "πόθεν αὕτη" λέγων "καὶ ἀπὸ τίνος", ἀλλ' ἐξ αὐτῆς νοείτω τῆς τοῦ ὀνόματος σημασίας, ὅτι ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἄγνοια τὸ *πρός τί πως ἔχειν* τὴν ψυχὴν ἐνδείκνυται. Οὐδὲν δὲ τῶν *πρός τι* νοουμένων τε καὶ λεγομένων *οὐσίαν* παρίστησιν· ἄλλος γὰρ ὁ τοῦ *πρός τι* καὶ ἕτερος ὁ τῆς *οὐσίας* λόγος. Εἰ οὖν ἡ γνῶσις *οὐσία* οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ περί τι τῆς διανοίας ἐνέργεια[63], πολὺ μᾶλλον ἡ ἄγνοια πόρρω τοῦ κατ' *οὐσίαν* εἶναι ὡμολόγηται. Τὸ δὲ μὴ κατ' *οὐσίαν* ὂν οὐδὲ ἔστιν ὅλως. Μάταιον τοίνυν ἂν εἴη περὶ τοῦ μὴ ὄντος τὸ ὅθεν ἐστὶ περιεργάζεσθαι.

(Καὶ ἂς μὴν ἐπιχειρήσει κανεὶς νὰ μᾶς ὑποχρεώσει νὰ ποῦμε ποιά εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς ἄγνοιας, λέγοντας: "'Από ποῦ ἡ ὕπαρξή της; 'Από ποῦ προέρχεται;", ἀλλὰ ἂς ἀντιληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σημασία τοῦ ὀνόματος ὅτι ἡ γνώση καὶ ἡ ἄγνοια ἀναφέρονται σὲ ἕνα *πρός τί πως ἔχειν* τῆς ψυχῆς. Κανένα δὲ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ λέγονται καὶ νοοῦνται ὡς *πρός τι* δὲν παριστοῦν τὴν *οὐσία* [ἑνὸς *ὑποκειμένου*]· διότι ἄλλος εἶναι ὁ ὁρισμὸς τοῦ *πρός τι* καὶ ἄλλος ὁ ὁρισμὸς τῆς *οὐσίας*. 'Αφοῦ, λοιπόν, ἡ γνώση δὲν εἶναι *οὐσία* ἀλλὰ ἐνέργεια τῆς διάνοιας σχετικὰ μὲ κάτι [sc. τὸ ἑκάστοτε ἐπιστητό], γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸ ὅτι πολύ περισσότερο ἀπέχει ἀπὸ τὴν κατ' *οὐσίαν* ὕπαρξη ἡ ἄγνοια. Αὐτὸ δὲ ποὺ δὲν ὑπάρχει κατ' *οὐσίαν*, δὲν ὑπάρχει καθόλου. Κατὰ συνέπεια, εἶναι ματαιοπονία νὰ καταπιαστεῖ κανεὶς μὲ τὸ πρόβλημα ἀπὸ ποῦ ἔχει τὴν ὕπαρξή του αὐτὸ ποὺ δὲν ὑπάρχει κἂν).

62. III, 2: 79, 2 - 80, 10.

63. Ἄλλη γραφή: «περιττὴ τῆς διανοίας ἐνέργεια» (sc. πλεονάζουσα τῆς *οὐσίας*, ἐπί-θετη σὲ αὐτήν). Τὴ γραφὴ αὐτὴ εἶχε ὑπ' ὄψη του, πρὶν τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ *Περὶ τῶν νηπίων* (H. Hörner, 1987, pp. 64-97), ὁ Daniélou· ἡ οὐσία, πάντως, τοῦ χωρίου καὶ στὶς δύο περιπτώσεις παραμένει ἡ ἴδια. 'Η παλαιότερη μετάφραση τοῦ «περιττὴ ἐνέργεια» ἀπὸ τοὺς W. Moore καὶ H A. Wilson (*A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. Second Series. Translated into English with Prologomena and Explanatory Notes under the Editorial Supervision of P. Schaff & H. Wace. Vol. V: Selected Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa. Translated, with Prologomena, Notes, and Indices*, Michigan, 1892, p. 376) ὡς «a perfected operation» δὲν εἶναι ὀρθή.

Σύμφωνα μὲ τὸν J. Daniélou[64], ἡ ἔννοια τῆς *σχέσεως* στὸ ἐν λόγῳ χωρίο ἔχει προέλευση ὄχι ἀριστοτελικὴ ἀλλὰ στωϊκή. Παραπέμποντας στὸν Σέξτο 'Εμπειρικό[65], ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεωρία περὶ τῆς *σχέσεως (πρός τί πως ἔχειν)* ὡς κατηγορίας ὑπαρκτῆς *ἐπινοίᾳ* μόνον καὶ ὄχι *πράγματι* δὲν εἶναι ἀριστοτελικὴ ἀλλὰ στωϊκή. 'Επίσης, ὁ Γρηγόριος κατατάσσει τὴν *ἐνέργειαν* (π.χ. τὴν «γνῶσιν», περὶ ἧς ὁ λόγος στὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο) ὄχι στὶς *οὐσιώδεις ποιότητες* ἑνὸς ὑποκειμένου ἀλλὰ στὰ παροδικὰ καὶ κατ' οὐσίαν ἀνυπόστατα *πρός τι* του – ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ Στωϊκοί, ὑποστηρίζει ὁ Daniélou[66], παραπέμποντας στὶς σχετικὲς μαρτυρίες τοῦ Σιμπλίκιου[67] καὶ τοῦ Πλωτίνου[68] καὶ ἐπικαλούμενος τὴν ἀνάλυση τῆς στωϊκῆς κατηγορίας τῆς *σχέσεως* ἀπὸ τὸν V. Goldschmidt[69]. Βρισκόμαστε, λοιπόν, ἐδῶ πράγματι μπροστὰ σὲ μία συνεπῆ χρήση τοῦ στωϊκοῦ κατηγοριακοῦ συστήματος; Αὐτό, τουλάχιστον, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ Daniélou, ὁ ὁποῖος διέκειτο εὐνοϊκὰ ἀπέναντι στὸν Γρηγόριο ὄχι μόνον ὡς θεολόγο ἀλλὰ καὶ ὡς φιλόσοφο, χαρακτηρίζοντάς τον εὐθέως «ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του»[70].

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ εἶναι ὑπερβολικὰ θετικὴ γιὰ τὸν Γρηγόριο[71]. Καταρχήν, ἂς διατυπώσω τὴν ἐπιφύλαξή μου γιὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Daniélou ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ *ἐνέργεια* τῆς γνώσεως «εἶναι καθαρὰ ἐνδεχόμενη, παροδικὴ (contingente)», ἁπλῶς «ἕνας τρόπος ὕπαρξης καὶ ὄχι μιὰ *οὐσιώδης ποιότητα* τοῦ σώματος ποὺ "ποιεῖ"», καὶ ὅτι «συγκρινόμενο μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ *σώματος* αὐτὸ τὸ "ποιεῖν" εἶναι μὴ πραγματικό». Ἂς δοῦμε τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Σέξτου:

64. *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse*, Leiden, 1970, pp. 142-143.

65. *Πρὸς λογικοὺς* II, 453 (SVF, II: 404).

66. *Op. cit.*, p. 142.

67. SVF, II: 403.

68. *'Εννεὰς VI*, 1, 30, 15.

69. *Le système stoïcien et l'idée du temps* (seconde édition revue et augmentée), Paris, 1969, p. 23.

70. «Grégoire de Nysse et la philosophie», στό: *Gregor von Nyssa und die Philosophie. Zweites internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa freckenhorst bei Münster 18.-23 September 1972. Herausgegeben von H. Dörrie, M. Altenburger und U. Schramm, Leiden*, 1976 [pp. 3-18], p. 17.

71. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σ. 88, σημ. 4.

"Οτι τῷ ὄντι ἐπινοίᾳ μόνον σώζεται τὰ *πρός τί πως ἔχοντα*, ὕπαρξις δὲ οὐκ ἔστιν αὐτοῖς, πάρεστι διδάσκειν ἐκ τῆς τῶν δογματικῶν ἀνθομολογήσεως. Ὑπογράφοντες γὰρ τὸ *πρός τι* συμφώνως φασί· "*πρός τί* ἐστι τὸ πρὸς ἑτέρῳ νοούμενον". Εἰ δέ γε ὑπάρξεως μετεῖχεν, οὐκ ἂν οὕτως αὐτὸ ἀπεδίδοσαν, ἀλλ' ἐκείνως μᾶλλον· "*πρός τί ἐστι* τὸ πρὸς ἑτέρῳ ὑπάρχον". Οὐκ ἄρα ὑπόκειταί τι ἐν τοῖς οὖσι τὸ *πρός τι*.

("Οτι ὄντως τὰ *πρός τί πως ἔχοντα* ὑπάρχουν μόνον *ἐπινοίᾳ* καὶ δὲν ἔχουν ὕπαρξη, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ θεμελιώσει στὴν ὁμολογία τῶν ἴδιων τῶν Δογματικῶν. Ὁρίζοντας τὸ *πρός τι*, λένε μὲ μιὰ φωνή: "*Πρός τι* εἶναι αὐτὸ ποὺ νοεῖται ἀναφορικὰ πρὸς κάτι ἄλλο". Ἂν μετεῖχε ὑπάρξεως, δὲν θὰ τὸ ὅριζαν ἔτσι, ἀλλὰ ὡς ἑξῆς: "*Πρός τι* εἶναι αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ἀναφορικὰ πρὸς κάτι ἄλλο". Συνεπῶς τὸ *πρός τι* δὲν ἔχει κἂν ὑπόσταση μέσα στὰ ὄντα.)

Τὰ ὅρια μεταξὺ τῆς παρουσιαζόμενης δογματικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἀσκούμενης Σκεπτικῆς κριτικῆς δὲν εἶναι σαφῆ· εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς πραγματικότητας τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι*, οἱ Στωϊκοί, χαρακτηρίζοντάς την «νοούμενον» ἐννοοῦσαν ὅτι εἶναι κάτι παντελῶς ἀνυπόστατο. Πολὺ πιὸ εὔλογο εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σέξτος ἁπλῶς ἐκμεταλλεύθηκε ἕναν σχετικὸ προβληματισμὸ τῶν Στωϊκῶν ἐπὶ τοῦ ὀντολογικοῦ status τῶν *πρός τι* προκειμένου νὰ δείξει ὅτι μπορεῖ νὰ τοὺς πολεμήσει μὲ τὰ ἴδια τους τὰ ὅπλα καὶ ὅτι, συνεπῶς, οἱ ἀπόψεις τους εἶναι ἀντιφατικές. Πραγματικά, ἡ μαρτυρία τοῦ Πλωτίνου ἐπὶ τοῦ θέματος[72] ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ Στωϊκοὶ σὲ ὁρισμένες «σχέσεις» ἀναγνώριζαν «τινὰ ὑπόστασιν» [sc. ὕπαρξη πραγματική] ἐνῶ σὲ κάποιες ἄλλες ὄχι· καὶ τὸ τοπίο καθαρίζει ἀρκετὰ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Σιμπλίκιου[73]. Ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο μαθαίνουμε ὅτι οἱ Στωϊκοὶ ὑποδιαιροῦσαν τὴν κατηγορία τῆς *σχέσεως* στὰ *πρός τί πως ἔχοντα* καὶ στὰ *πρός τι*, κατατάσσοντας στὰ πρῶτα ὅσα «ἐν τῇ σχέσει μόνῃ τὸ εἶναι ἔχει» καὶ «ἐκ... τῆς πρὸς ἕτερον σχέσεως

72. *Ἐννεὰς VI*, 1, 30, 22-28 (= SVF, II: 402).

73. Ed. C. Kalbfleisch, *Simplicii, In Aristotelis Categorias commentarium* (CAG, VIII), Berolini, 1907, pp. 165, 32-166, 29 (= SVF, II: 403).

ἤρτηται μόνης» (π.χ. «πατὴρ» – «υἱός», «δεξιὸς» – «παρακείμενος» ἀριστερός)[74], ἐνῶ στὰ δεύτερα «ὅσα κατ' οἰκεῖον χαρακτῆρα διακείμενά πως ἀπονεύει πρὸς ἕτερον» (π.χ. «γλυκύ», «πικρόν», «ἕξις», «ἐπιστήμη», «αἴσθησις»)[75], δηλαδὴ ὅσα βρίσκονται σὲ σχέση ἀναφορᾶς πρὸς κάτι ἄλλο λόγῳ τῆς ἴδιας τους τῆς φύσης[76]. Μέσα, λοιπόν, σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο οἱ Στωϊκοὶ κατέτασσαν τὴν «ἐπιστήμην» ὄχι στὰ *πρός τί πως ἔχοντα* ἀλλὰ στὰ *πρός τι*, δηλαδὴ στὴν ὀντολογικὰ ἰσχυρότερη ὑποκατηγορία *σχέσεως*.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων τῶν Στωϊκῶν ἀπὸ τὸν V. Goldschmidt, ἡ ἀπόδοσή της ἀπὸ τὸν Daniélou δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Ὁ Goldschmidt δὲν ἀποδίδει στοὺς Στωϊκοὺς τὴν ἄποψη ὅτι τὸ "ποιεῖν" (π.χ. τὸ "γινώσκειν") εἶναι κάτι ἐντελῶς μὴ πραγματικό. Ἀμέσως μετὰ τὶς γραμμὲς ποὺ εἴδαμε (σ. 37) πὼς παραθέτει ὁ Daniélou, ὁ Goldschmidt γράφει: «Προσαρτώμενο ὅμως [τὸ ποιεῖν] στὴν πραγματικότητα ποὺ τὸ πραγματώνει, "λαμβάνει σῶμα"· ἀκόμα περισσότερο, γίνεται σῶμα». Καὶ ἀκολουθοῦν δύο μαρτυρίες, τοῦ Πλούταρχου καὶ τοῦ Σενέκα[77].

Ἂς δοῦμε, τώρα, ἀναλυτικὰ τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα ἐὰν ἡ Λογικὴ ποὺ λανθάνει στὸ χωρίο τοῦ *Περὶ τῶν νηπίων* εἶναι ἀριστοτελικὴ ἢ στωϊκή. Καὶ ἂς ξεκινήσουμε ἐξετάζοντας τὴν ὁρολογία τοῦ Γρηγορίου. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Daniélou[78], ἐκτιμῶ ὅτι αὐτὴ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ἐν προκειμένῳ τὴ σκέψη τοῦ Γρηγορίου περισσότερο στωϊκὴ ἀπ'

74. SVF, II: 403 (pp. 132, 39 καὶ 133, 8). Ἡ σύλληψη τῶν *πρός τι* μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια εἶναι ἤδη ἀριστοτελική (*Μετὰ τὰ φυσικὰ* 14, 1, 17, 1088a34-36).

75. SVF, II: 403 (pp. 132, 42-43).

76. Τὴ διάκριση μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο εἰδῶν *πρός τι* τὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Σέξτος καθὼς παρουσιάζει τὸν 8ο (μὲ βάση τὴ δική του σειρά) ἀπὸ τοὺς περίφημους δέκα *τρόπους ἐποχῆς* τῶν *Πυρρωνείων λόγων* τοῦ Αἰνησίδημου (*Πρὸς λογικοὺς* I, 345· Διογένους Λαερτίου, IX, 78 καὶ 87· πβ. Ἀριστοκλέους Μεσσηνίου, *Περὶ φιλοσοφίας*, apud Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* XIV, 18, 11, ed. É. des Places, *Eusèbe de Césarée, La Préparation Évangelique, livres XIV-XV. Introduction, texte grec, traduction et annotation* [«Sources chrétiennes», 338], *Paris*, 1987, p. 152, ὅπου οἱ τρόποι ἀνέρχονται σὲ ἐννέα): τὸν ἀπὸ τοῦ *πρός τι*, ἐπιχειρῶντας νὰ δείξει ὅτι τὰ πάντα εἶναι *πρός τι* – εἴτε τοῦ πρώτου εἴτε τοῦ δευτέρου εἴδους (*Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις* I, 135). Τὰ *πρός τι* τοῦ δευτέρου εἴδους (π.χ. «δεξιὸν» – «ἀριστερόν») ὁ Σέξτος τὰ ὀνομάζει «συνθεωρούμενα» (loc. cit.)

77. *Op. cit.*, pp. 22-23.

78. *L'être et le temps...*, pp. 142-143.

ὅσο ἀριστοτελική. ("Οπως, πάντως, θὰ δειχθεῖ στὴ συνέχεια, στὴν πραγματικότητα δὲν μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε *οὔτε* ἀριστοτελική). Κατ' ἀρχάς, ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ ἐκ παραλλήλου καὶ ἀδιαφόριστα τόσο τὸν συνηθέστερο στὸν 'Αριστοτέλη ὅρο *πρός τι* ὅσο καὶ τὸν στωϊκὸ ὅρο *πρός τί πως ἔχειν*. 'Επίσης, ὅπως ὁ Γρηγόριος, ἔτσι καὶ ὁ 'Αριστοτέλης ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν ὅρο *πρός τι* χρησιμοποιεῖ ὡς ἀπολύτως συνώνυμο τὸν ὅρο *πρός τί πως ἔχειν*[79]. Οἱ Στωϊκοί, ἀντιθέτως, ὅπως εἴδαμε, ὑποδιαιροῦσαν τὴν κατηγορία τῆς *σχέσεως* στὰ *πρός τί πως ἔχοντα* καὶ στὰ *πρός τι*[80]. 'Επιπλέον, ἡ ρητὴ ἀντιδιαστολὴ τῆς *οὐσίας* καὶ τῶν *πρός τι* ὡς κατηγοριῶν ἀμοιβαῖα ἀποκλειόμενων θυμίζει ἔντονα τὴν ἀντίστοιχη ἀριστοτελικὴ θέση ὅτι τὰ *πρός τι* δὲν μποροῦν νὰ εἶναι καὶ *οὐσίες*[81]· τὸ δὲ παράδειγμα τῆς "γνώσης" εἶναι ἀπὸ τὰ κλασσικὰ σχετικὰ ἀριστοτελικὰ παραδείγματα *πρός τι*[82]. "Ολα αὐτὰ συνηγοροῦν, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ γρηγοριανὴ ἔννοια τῆς *σχέσεως* ἔχει τὶς ρίζες της στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίστοιχη.

'Απὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, ἡ ἄρνηση ἀπόδοσης πραγματικῆς ὕπαρξης στὰ *πρός τι* ἢ *πρός τί πως ἔχοντα*[83] δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅμοια μὲ τὴν ἀντίστοιχη στωϊκὴ ἄρνηση ἀπόδοσης πραγματικῆς ὕπαρξης στὰ *πρός τί πως ἔχοντα*; Φαίνεται πὼς ναί· ὅμως, παρόμοια εἶναι καὶ ἡ θέση τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*[84] καὶ τῶν *'Ηθικῶν Νικομαχείων*[85] – ἡ ὁποία, μάλιστα, στὰ *Μετὰ τὰ φυσικὰ* συνοδεύεται ἀπὸ πυκνὴ ἐπιχειρηματολογία – ὅτι τὸ *πρός τι* εἶναι ἡ κατηγορία ἐκείνη ποὺ ἀπέχει τὰ μέγιστα (δηλ. περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην) ἀπὸ τὴ θεμελιώδη κατηγορία τῆς *οὐσίας*. Καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀντιδιαστέλλει τὴ μὴ πραγματικότητα τῆς κατηγορίας τῆς *σχέσεως* ὄχι πρὸς τὴν πραγματικότητα τῶν *πρός τι*, ὅπως οἱ Στωϊκοί (ἀφοῦ αὐτὸς δὲν

79. *Κατηγορίαι* 7, 8a32 καὶ 8b1-3.

80. SVF, II: 399-404. Βλ. μία ἀνάλυση τῆς διαφορᾶς στὸν S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London, 1959, pp. 18-19 καί, ἀκόμα, καλύτερα, στὸν J. M. Rist, «Categories and their Uses», στό: *Problems in Stoicism. Ed. by A. A. Long*, University of London, 1971 [pp. 38-57 = J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge U.P., 1969, pp. 152-172], pp. 53-54. Πβ. σημ. 22.

81. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ στὴ σκέψη τοῦ 'Αριστοτέλη βλ. Ν. Δ. Χρόνης, *op. cit.*, σσ. 256-258.

82. *Κατηγορίαι* 7, 6b3-5 καὶ 11a25 κ.έ.

83. III, 2: 80, 18-19.

84. 14, 1, 15-17 (1088a21-38).

85. 1, 6, 2 (1096a21-24).

διέκρινε κἂν μεταξὺ *πρός τι* καὶ *πρός τί πως ἐχόντων*), ἀλλὰ πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς *οὐσίας*, ὅπως (περίπου) ὁ 'Αριστοτέλης στὸ *Μετὰ τὰ φυσικὰ* καὶ τὰ *'Ηθικὰ Νικομάχεια*, ἡ θέση τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὸ ὀντολογικὸ status τῆς κατηγορίας τῆς *σχέσεως* φαίνεται καὶ πάλι νὰ συγγενεύει περισσότερο μὲ τὴν ἀντίστοιχη Περιπατητικὴ παρὰ μὲ τὴν ἀντίστοιχη στωϊκή.

'Επιπρόσθετα, ἂς θυμηθοῦμε ὅτι ἕνα βασικὸ σημεῖο τῆς κριτικῆς τοῦ Πλωτίνου κατὰ τῆς πραγματικότητας τῆς ἀριστοτελικῆς κατηγορίας τῆς *σχέσεως* ἦταν τὸ ἑξῆς[86]:

> 'Η δὲ *σχέσις* τί ἄλλο ἢ *ἡμετέρα* κρίσις παραβαλλόντων τὰ ἐφ' ἑαυτῶν ὄντα ἅ ἐστι...; Τί ἂν οὖν εἴη παρὰ ταῦτα τὰ πρὸς ἄλληλα ἢ *ἡμῶν* τὴν παράθεσιν ἐννοούντων;... 'Η δὲ παραβολὴ παρ' *ἡμῶν*, οὐκ ἐν αὐτοῖς.

> ("Οσο γιὰ τὴ *σχέση*, αὐτὴ τί ἄλλο εἶναι παρὰ μιὰ κρίση ποὺ ἐκφέρουμε ἐμεῖς παραβάλλοντας πράγματα ποὺ εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν [sc. ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐμᾶς] ὅ,τι εἶναι...; Τί προσθέτει, λοιπόν, τὸ νὰ ποῦμε ὅτι δύο πράγματα εἶναι *πρός τι*, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι προβαίνουμε ἐμεῖς μὲ τὸν νοῦ μας σὲ μιὰ παραβολή τους;... 'Η παραβολὴ προέρχεται ἀπὸ ἐμᾶς, δὲν ὑπάρχει σὲ αὐτά).

'Αριστοτελικὸς ἦταν, λοιπόν, ἐν προκειμένῳ ὁ Γρηγόριος, στωϊκός, ἢ μήπως – δεδομένου ὅτι εἶχε διαβάσει καὶ χρησιμοποιήσει Πλωτῖνο[87] – πλωτι-

86. *'Εννεὰς VI*, 1, 6 in toto.

87. J. M. Rist, «Basil's "Neoplatonism": Its Background and Nature», στό: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium. Ed. by P. J. Fedwick*, Toronto, 1981 (pp. 137-220 = J. M. Rist, Platonism and its Christian Heritage, μελέτη XII, «Variorum Reprints», London, 1985), pp. 216-218. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Plotinus and Christian Philosophy», στό: *The Cambridge Companion to Plotinus. Ed. L. P. Gerson*, Cambridge U. P., 1996 [pp. 386-413], pp. 397-399· 411, σημ. 24, ὅπου μετριάζεται αἰσθητὰ ἡ παλαιότερη ἐκτίμηση τῶν J. Daniélou («Grégoire de Nysse et Plotin», *Association G. Budé. Actes du Congrès de Tours et Poitiers*, Paris 1953, pp. 259-262) καὶ M. Aubineau (*Grégoire de Nysse, Traité de la virginité. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index* [«Sources chrétiennes», 119], Paris, 1966, pp. 116-118) ἀναφορικὰ μὲ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖον ἐγνώριζε ὁ Γρηγόριος τὶς *'Εννεάδες*. Πρόσφατα, ὡστόσο, ὁ E. Peroli (*Il Platonismo e l'antropologia di Gregorio di Nissa con particolare riferimento agli influssi di Platone, Plotino e Porfirio. Introduzione di C. Moreschini*, Milano, 1993, passim) κατέδειξε πολλὰ νέα κοινὰ

νικός; 'Απ' ὅ,τι φαίνεται, τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτά. Ἕνα σημεῖο ποὺ δὲν ἔχει προσεχθεῖ ὅσο πρέπει εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ἀρνεῖται νὰ ἀποδώσει ὕπαρξη πραγματικὴ (καὶ ὄχι ἁπλῶς *ἐπινοίᾳ*) μόνο στὰ *πρός τι*· ἀρνεῖται νὰ ἀποδώσει ὕπαρξη πραγματικὴ σὲ ὁ,τιδήποτε δὲν εἶναι *οὐσία*: «Τὸ δὲ μὴ κατ' *οὐσίαν* ὄν», ὑπογραμμίζει, «οὐδὲ ἔστιν *ὅλως*». Αὐτὴ ἡ ἀκραία θέση δὲν εἶναι, φυσικά, οὔτε στωϊκὴ οὔτε ἀριστοτελική[88]· ἀπεναντίας, εἶναι ἀντιστωϊκὴ καὶ ἀντιαριστοτελική, ἀφοῦ ἐκμηδενίζει κάθε δυνατότητα ἀναγνώρισης πραγματικότητας σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη κατηγορία πέρα ἀπὸ τὴν *οὐσίαν*. Καί, ἐφόσον ὁ Γρηγόριος δὲν συνοδεύει τὴ θέση του μὲ ἐπιχειρήματα ἀλλὰ τὴ διατυπώνει ἀφοριστικά, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὴ θεωρήσουμε φιλοσοφικὰ ἐκκρεμῆ – πολλῷ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ θέση αὐτὴ προκαλεῖ ἔκπληξη γιὰ τὸν ἰσοπεδωτικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀφήνει ὀντολογικὰ καὶ γνωσιολογικὰ ἐκκρεμῆ ὅλα τὰ *ἐν ὑποκειμένῳ*.

Αὐτό, ὅμως, ποὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ παράδοξο, καὶ ποὺ μᾶλλον θὰ λύσει – μὲ τὸν πιὸ ἀπρόσμενο τρόπο – ὅλες τὶς ἀπορίες μας γιὰ τὴ γρηγοριανὴ πρόσληψη τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι*, εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ παράδοξη θέση δὲν εἶναι μόνον ἀντιαριστοτελικὴ καὶ ἀντιστωϊκή, ἀλλὰ καὶ ἀντι-γρηγοριανή. Ὅπως ἔχω ἤδη σημειώσει ἐν παρόδῳ (σ. 19), στὴν κατηγορία τοῦ *πρός τί πως ἔχειν* ἢ *πρός τι* ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται ἄλλη μία φορά: στὸν *'Αντιρ-*

σημεῖα μεταξύ τῶν *'Εννεάδων* καὶ τοῦ Γρηγορίου, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπολογία τοῦ δεύτερου.

88. Οὔτε, βέβαια, πλωτινική, ἀφοῦ ὁ Πλωτῖνος (*'Εννεάδες* VI, 1-3) δέχεται (ὡς ἐφαρμόσιμες, βέβαια, στὸν κόσμο τῶν αἰσθητῶν μόνο) κατηγορίες ὅπως τὸ *ποιόν*, τὸ *ποσὸν* καὶ τὸ *πρός τι*· βλ. τὴ διεξοδικὴ παρουσίαση τοῦ Chr. E. Evangeliou, *Aristotle's Categories and Porphyry* ("Philosophia antiqua", XLVIII), Leiden – New York – København – Köln, 1988, pp. 93-163· τοῦ ἴδιου, «The Plotinian Reduction of Aristotle's Categories», στό: *Essays in Ancient Greek Philosophy, V: Aristotle's Ontology. Ed. A. Preus & J. P. Anton*, State University of New York Press, 1993, pp. 47-67. Πβ. ὁρισμένες κριτικὲς παρατηρήσεις μου στό: *'Αριστοτελικὲς κατηγορίες καὶ θεῖα ὀνόματα κατὰ τὸν Ἄνσελμο Καντουαρίας* (διδακτορικὴ διατριβή), 'Αθήνα, 2001, σσ. 26-27 καὶ 68-70.

Σύμφωνα μὲ τὸν F. H. Cherniss (*op. cit.*, pp. 51 καὶ 87, σημ. 15), τὸ επιχείρημα τοῦ Γρηγορίου στηρίζεται στὴν πλατωνικὴ σύνδεση τῆς *ἐπιστήμης* μὲ τὸ *ὂν* καὶ τῆς *ἀγνοίας* μὲ τὸ *μὴ ὂν* (*Πολιτεία* V, 478 A-D). Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Γρηγόριος εἶναι ὅτι τόσο ἡ *γνῶσις* ὅσο καὶ (κατὰ μείζονα μάλιστα λόγο, καθότι *στέρησις*) ἡ *ἄγνοια* εἶναι τὰ ἴδια *μὴ ὄντα*, ἐνῶ ὁ Πλάτωνας ἔλεγε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό: ὅτι *ἡ ἐπιστήμη* ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ *ὄντα* καὶ ἡ *ἄγνοια* τὰ *μὴ ὄντα*.

ρητικὸν πρὸς τὴν Εὐνομίου ἔκθεσιν[89]. Τὸ πλαίσιο τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς ἦταν τὸ ἑξῆς. Στὸν *'Αντιρρητικὸν* 115-132 ὁ Γρηγόριος[90] ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναιρέσει τὴ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι «ἀμετάδοτος ἡ δόξα τοῦ παντοκράτορος», θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Εὐνόμιος συνῆγε τὸ ἀδύνατο τῆς μετάδοσης τῆς θείας δόξας στὸν Υἱὸ καὶ συνεπῶς τὸ ἀδύνατο τῆς θεώρησης τοῦ Υἱοῦ ὡς Θεοῦ. 'Αφοῦ συγκρουστεῖ, λοιπόν, μὲ τὸν Εὐνόμιο πρῶτα στὸ πεδίο τῆς ἁγιογραφικῆς ἑρμηνευτικῆς[91], στὴ συνέχεια ἀναπτύσσει τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία ἐπὶ τοῦ θέματος χρησιμοποιῶντας τὴν ἔννοια τοῦ *πρός τί πως ἔχειν*. Συγκεκριμένα, ὑποστηρίζει ὅτι τὴ θεία πραγματικότητα ἄλλα ὀνόματα τὴν ἐκφράζουν λεγόμενα καὶ νοούμενα *ἀπολύτως* (βλ. παραπάνω, σ. 20), ἐνῶ ἄλλα – τῶν ὁποίων τὴν ἀνταπόκριση στὴν πραγματικότητα ὄχι μόνο δὲν ἀμφισβητεῖ ἀλλὰ ὑπογραμμίζει κιόλας – ἐκφράζουν τὸ *πρός τί πως ἔχειν* τοῦ Θεοῦ ἀναφορικὰ μὲ τὴν κτίση. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ κατηγορία τοῦ *πρός τί πως ἔχειν*, μολονότι δὲν ἐκφράζει, φυσικά, τὴν *οὐσία* τοῦ Θεοῦ, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο ἀπολύτως πραγματική. Αὐτό, ὅμως, βρίσκεται σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση τοῦ Γρηγορίου στὸ *Περὶ τῶν νηπίων* νὰ ἀναγνωρίσει ὁποιαδήποτε ὀντολογικὴ ἀξία σὲ ὁποιαδήποτε κατηγορία (συμπεριλαμβανομένης καὶ αὐτῆς τοῦ *πρός τι*, τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὀντολογικὸ status τῆς ὁποίας στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ διατύπωση τῆς θέσης ἐπὶ τοῦ ὀντολογικοῦ status τῶν κατηγοριῶν ἐν γένει) ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν τῆς *οὐσίας*.

Παρομοίως, πρὸς τὴν ἄρνηση αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀντίφαση καὶ ἡ ἀνεπιφύλακτη γρηγοριανὴ ἀποδοχὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ κατηγοριακοῦ συστήματος στὸ *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες...*[92]. Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Γρηγόριος, ἀναφερόμενος σὲ αὐτὰ ποὺ συνιστοῦν ὄχι τὴν «οὐσίαν» (*γένος*) ἀλλὰ τὴν «ὑπόστασιν» (*ἄτομον*) τοῦ ἀνθρώπου[93], τὰ ταυτίζει, ὑπαινικτικὰ μὲν ἀλλὰ ἀναμφήριστα, μὲ τὶς ἐννέα ἀριστοτελικὲς κατηγορίες πλὴν τῆς *οὐσίας*, χαρακτηρίζοντάς τα «συμβεβηκότα»[94]. Στὶς κατηγορίες, μάλιστα, ποὺ ὁ Γρηγόριος

89. 125-126 (II: 365, 20 - 366, 16).
90. II: 360, 17 - 369, 11.
91. 116-123 (II: 361, 12 - 365, 2).
92. III, 1: 17-33.
93. III, 1: 30, 19 - 31, 9.
94. III, 1: 31, 20.

μνημονεύει δειγματοληπτικὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐννέα[95], συνέβη νὰ περιλάβει ρητὰ καὶ τὴν κατηγορία τοῦ *πρός τι*. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὰ παραδείγματα[96], στὰ ὁποῖα συγκαταλέγει καὶ τό: «πατρότης» – «υἱότης». Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ὀντολογικὴ ἀξία ποὺ ἀποδίδει στὰ *συμβεβηκότα*, καὶ συνεπῶς καὶ στὰ *πρός τι*, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, εἶναι ὑψηλή: αὐτές, λέει, «συνιστοῦν»[97] τὰ ἄτομα.

Πῶς μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἀντιφάσεις αὐτές; Ἐκτιμῶ ὅτι μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ὅπως ἐπεχείρησα ἀλλοῦ νὰ ἐξηγήσω καὶ πολλὲς ἄλλες φιλοσοφικὲς ἀσυνέπειες τοῦ Γρηγορίου[98]: ὁ πραγματικὸς λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος δανειζόταν διάφορες φιλοσοφικὲς διδασκαλίες ἦταν ἡ ἐπιθυμία του νὰ τὶς θέσει, σὲ ad hoc περιπτώσεις, στὴν ὑπηρεσία καθαρὰ θεολογικῶν (δογματικῶν, ἀπολογητικῶν καὶ κηρυγματικῶν) σκοπῶν, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ θεμελιῶδες θεωρητικὸ αἴτημα τῆς μὴ ἀντιφάσεως. Αὐτὴ τὴν τακτικὴ ἀκολούθησε καὶ ὡς χρήστης τῆς λογικῆς ἔννοιας τοῦ *πρός τι*.

Ἂς ξεκινήσουμε μὲ τὴν περίπτωση τοῦ *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες...* Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν «Ἑλλήνων» ἐκείνων στοὺς ὁποίους ὁ Γρηγόριος προσπάθησε μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο νὰ δείξει ὅτι ἡ ἑνότητα καὶ ἡ ταυτόχρονη τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ εἶναι διδασκαλία λογικὰ συστατή, οἱ "Ἕλληνες" αὐτοὶ στήριζαν τὰ ἐπιχειρήματά τους γιὰ τὸ ἀσυμβίβαστο τῆς ἑνότητας καὶ τῆς τριαδικότητας τοῦ Θεοῦ στὶς ἀριστοτελικὲς *Κατηγορίες*[99]. Ὁ Γρηγόριος, λοιπόν, προκειμένου νὰ ἐπιχειρηματολογήσει «ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν», ἀποδέχθηκε τὴ δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῶν διδασκαλιῶν τοῦ ἐν λόγῳ ἀριστοτελικοῦ ἔργου στὴν τριαδικὴ θεολογία· καὶ μέσα στὸ γενικὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς προέκυψε νὰ προσυπογράψει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι*.

Ἂς ἔλθουμε, τώρα, στὴν περίπτωση τῆς ἀποδοχῆς τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι* στὸν *Ἀντιρρητικόν*. Στόχος του στὸ μνημονευθὲν χωρίο αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἦταν νὰ δείξει ὅτι ὁ Θεὸς μεταδίδει (μεταξὺ ἄλλων, καί) τὴ δόξα του.

95. III, 1: 30, 23 - 31,1: «... καὶ εἴ τινι τοιούτῳ...».

96. III, 1: 30, 23-31, 1 & 31, 4-5.

97. III, 1: 30, 22.

98. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σσ. 47-66.

99. *Op. cit.*, σσ. 57-58.

Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια προέβη σὲ μιὰ ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς σχετίζεται μὲ τὴν κτίση — καί, μὲ ἕνα περαιτέρω ἐξηγητικὸ βῆμα, προέβη στὸν ρητὸ χαρακτηρισμὸ συγκεκριμένων θεωνυμιῶν ὡς ὀνομάτων *σχετικῶν*, τὰ ὁποῖα, μολονότι *ἐπινοίᾳ*, ὅπως εἶχε διακηρύξει καὶ ὑπερασπίσει σθεναρὰ στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* II, σημαίνουν (ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ὑποστήριζε, ὑποτίθεται, ὁ Εὐνόμιος[100]) πραγματικοὺς τρόπους σχετισμοῦ τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν κτίση[101]. Ἔτσι ὁ Γρηγόριος προσυπέγραψε καὶ δεύτερη φορὰ τὴν πραγματικότητα τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι*.

Στόχος του, τώρα, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μία δεκαετία περίπου ἀργότερα, στὸ *Περὶ τῶν νηπίων*[102] ἦταν νὰ προστατεύσει, ἀπέναντι σὲ μιὰ μανιχαϊκῆς προέλευσης ἔνσταση, μία γνωστὴ νεοπλατωνικὴ ἠθικὴ διδασκαλία ποὺ εἶχε ἐνσωματώσει στὴ χριστιανικὴ ἠθική[103]: τὴ διδασκαλία ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι προϋπόθεση τοῦ «βλέπειν τὸν Θεόν» (πρᾶγμα τὸ ὁποῖο εἶναι «ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς»), ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἄγνοια τοῦ ἀγαθοῦ ἐμποδίζει τὴν ψυχὴ νὰ φθάσει στὴ θέα τοῦ Θεοῦ (ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴ μακαριότητα). Ἡ μανιχαϊκὴ ἔνσταση ἦταν ἡ ἑξῆς. Ἡ ἐπίκληση τῆς ἔννοιας τῆς «ἀγνοίας» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκὴς ἐξήγηση γιὰ τὸ γεγονὸς τῆς τυφλότητας τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ ἀγαθό, διότι καὶ τῆς ἄγνοιας ἡ ὕπαρξη πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ, μὲ τὴ σειρά της, μέσῳ κάποιου ἄλλου πράγματος – μέχρις ὅτου καταλήξουμε, ὑπονοεῖ τὸ ἐπιχείρημα (προκειμένου νὰ ἀποφύγουμε μία ἐπ' ἄπειρον ὀπισθοβατικὴ καὶ συνεπῶς ἄτοπη ἀναγωγὴ τοῦ πρώτου κακοῦ στὸ δεύτερο, τοῦ δεύτερου στὸ τρίτο κ.ο.κ.) στὴν ὕπαρξη μίας πρωταρχικῆς

100. Λέω «ὑποτίθεται», διότι, ὅπως ἐλπίζω νὰ δείξω σὲ προσεχῆ μονογραφία μου, ἀντίθετα πρὸς τὴν εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ *Κατὰ Εὐνομίου* τῶν Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Νύσσης, ἡ *Ἀπολογία* τοῦ Εὐνομίου, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν *Ὑπὲρ τῆς Ἀπολογίας ἀπολογίαν* ποὺ διέσωσε ὁ Γρηγόριος μᾶλλον πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς καθιερωμένες ἀπόψεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζε ὁ Εὐνόμιος τὴν *ἐπίνοιαν*.

101. Πβ. τὴν ὑπαινικτικὴ ἀποδοχὴ τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν, μὲ ρητὴ ἀναφορὰ μόνο στὴν *οὐσίαν* (π.χ. «οὐρανός», «γῆ» κ.λπ.), τὸ «πρός τί πως ἔχειν», τὸ «ἐνεργεῖν» καὶ τὸ «πάσχειν», στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* II, 392 (I: 341, 4-8). Γιὰ τὴν προέλευση τῆς καππαδοκικῆς ἔννοιας τῆς *ἐπινοίας* καὶ τῆς χρήσης της ὡς θεωνυμικοῦ ἐργαλείου βλ. τὴ μελέτη μου: «Οἱ πηγὲς τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς χρήσης τοῦ ὅρου *ἐπίνοια* στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* I τοῦ Βασιλείου Καισαρείας: Στωϊκοὶ καὶ Πλωτῖνος», *Βυζαντινὰ* 20, 1999, σσ. 7-42.

102. III, 2: 79, 2-80, 20.

103. J. Daniélou, *L'être et le temps...*, pp. 142-144. Πβ. D. L. Balás, *Μετουσία τοῦ Θεοῦ...*, pp. 4-95.

οὐσίας-πηγῆς τοῦ κακοῦ, θέση τὴν ὁποία οἱ Μανιχαῖοι, ὡς γνωστόν, ἀποδέχονταν. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὁ Γρηγόριος, ὡς χριστιανὸς στοχαστὴς καὶ συνεπῶς ὑποστηρικτὴς τῆς ἀντίθετης θέσης ὅτι ὀντολογικὴ ἀρχὴ εἶναι μόνο μία, ὁ ἀγαθὸς Θεός, θέλει νὰ τὸ ἀποφύγει πάσῃ θυσίᾳ. Καὶ συγκροτεῖ τὸ ἑξῆς ἀντεπιχείρημα:

(1) 'Η γνώση καὶ ἡ ἄγνοια, ἐξ ὁρισμοῦ, δὲν εἶναι *οὐσίες* ἀλλὰ *πρός τί πως ἔχοντα*.
(2) Ὅ,τι δὲν εἶναι *οὐσία* δὲν ὑπάρχει κἂν (!).
(1) & (2) ⇒ (3) 'Η γνώση καὶ ἡ ἄγνοια, λόγω τοῦ κατηγοριακοῦ τους status, δὲν ὑπάρχουν κἂν.
(4) Ὅ,τι δὲν ὑπάρχει κἂν δὲν ἔχει νόημα νὰ διερευνηθεῖ ὡς πρὸς τὴν (ἀνύπαρκτη) καταγωγή του.
(3) & (4) ⇒ (5) 'Η γνώση καὶ ἡ ἄγνοια δὲν ἔχει νόημα νὰ διερευνηθοῦν ὡς πρὸς τὴν καταγωγή τους – πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ μανιχαϊκὴ ἔνσταση εἶναι ἐκ κατασκευῆς ἄτοπη.

'Από τὰ παραπάνω εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Γρηγόριος χρησιμοποίησε τὴν ἀκραία ἄποψη περὶ ὁλοσχεροῦς ἀνυπαρξίας τῶν *πρός τί πως ἐχόντων* ὄχι διότι τὴν ἀποδεχόταν πραγματικά (ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ὁ ἴδιος δὲν ἀποδεχόταν γνήσια τίποτε), ἀλλ' ἁπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ σκέφθηκε ὅτι αὐτὴ μποροῦσε ν' ἀποδειχθεῖ ἕνα καλὸ ἀντιμανιχαϊκὸ ὅπλο. 'Εδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ δικαιώσει ἀπόλυτα τὴν ἑξῆς κρίση ποὺ ἐξέφερε (μὲ ἀφορμή, μεταξὺ ἄλλων, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος σὲ διάφορα θεματικὰ πλαίσια ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες λογικὲς κατηγορίες) ὁ G. C. Stead[104] γιὰ τὴ σχέση τοῦ Νύσσης μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία: ὅτι ὁ Νύσσης ἀσχολήθηκε μὲ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα μὲ τρόπο ἐπιφανειακὸ καὶ εὐκαιριακό.

Ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν θέσεων ποὺ διατυπώνει ὁ Γρηγόριος σχετικὰ μὲ τὰ *πρός τι* εἶναι καθαρὰ πολεμικὸς καὶ διόλου φιλοσοφικὸς γίνεται φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο σκέλος τῆς ἀπάντησής του στὸ μανιχαϊκὸ ἐπιχείρημα.

104. «Ontology and Terminology...», p. 116. Πβ. ἐπίσης τὴν κριτική του («Why Not Three Gods?...», *in toto*) στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος τοὺς λογικοὺς ὅρους *γένος*, *εἶδος* καὶ *ἄτομον* προκειμένου νὰ καταδείξει τὸ ὀρθόδοξο τριαδικὸ δόγμα λογικὰ συστατό.

Σὲ αὐτό, μολονότι ἔχει ἤδη γυμνώσει τὰ *πρός τι* ἀπὸ κάθε ὀντολογικὴ ἀξία, κλιμακώνει τὴν ἐπιχειρηματολογία του καὶ ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν τὰ *πρός τι* ἐν γένει δὲν ὑπάρχουν κἄν, πολὺ περισσότερο δὲν ὑπάρχουν τὰ στερητικὰ *πρός τι*, στὰ ὁποῖα ἀνήκει ἡ ἐπίμαχη ἔννοια: ἡ ἄγνοια. Ὅτι στὶς *στερήσεις* πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ λιγότερη πραγματικότητα ἀπὸ ὅση στὶς *ἕξεις*, εἶναι κάτι ποὺ τὸ κατανοεῖ κανεὶς καθ' ἑαυτό· αὐτό, μάλιστα, θὰ μποροῦσε νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὴν Περιπατητικὴ καὶ στωϊκὴ διδασκαλία περὶ τῆς προτεραιότητας τῶν *ἕξεων* ἔναντι τῶν *στερήσεων*[105]. Ὅταν, ὅμως, ἡ πραγματικότητα τῶν *πρός τι* ἔχει ἤδη ἐκμηδενιστεῖ ἐν γένει («οὐκ ἔστιν ὅλως»), τί νόημα ἔχει ἡ ἐπινόηση ἄλλης μίας ὀντολογικῆς βαθμίδας κατώτερης ἀπὸ τὴ βαθμίδα τοῦ μὴ ὄντος, προκειμένου νὰ καταταχθοῦν σὲ αὐτὴν τὰ στερητικὰ *πρός τι*. Ἤ, ἂν τὸ δοῦμε ἀλλιῶς, τί νόημα ἔχει ἡ ὑποδιαίρεση τῆς βαθμίδας τοῦ μὴ ὄντος σὲ μὴ ὄντα περισσότερο ὑπαρκτὰ καὶ λιγότερο ὑπαρκτά, προκειμένου νὰ καταταχθοῦν στὰ πρῶτα τὰ "ἑκτικὰ" *πρός τι* καὶ στὰ δεύτερα τὰ "στερητικά"; Στὴν πραγματικότητα, ἡ τελευταία φάση τῆς γρηγοριανῆς ἀντίκρουσης τοῦ μανιχαϊκοῦ ἐπιχειρήματος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ λιγότερο φιλοσοφικὴ συλλογιστικὴ ἀναπτυσσόμενη ἐντὸς ἑνὸς πλαισίου εἰλικρινοῦς διαλεκτικῆς καὶ περισσότερο ρητορικὴ κορύφωση ἐντὸς ἑνὸς πλαισίου δικανικῆς σύγκρουσης, τῆς ὁποίας τὰ ἀντίδικα μέρη κυριαρχοῦνται, ὅπως εἶναι φυσικό, περισσότερο ἀπὸ ὁ,τιδήποτε ἄλλο – ἂν ὄχι ἀποκλειστικά – ὄχι, βέβαια, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία συγκρότησης μιᾶς λογικὰ συστατῆς καὶ

105. Βλ. *Κατηγορίαι* 10, 12a26-34. Βλ. καί: Εὐνομίου, *'Απολογία* 8, 7-8 (ed. R. P. Vaggione, *op. cit.*, p. 42 = ed. B. Sesboüé et al., *op. cit.*, p. 248)· B. Sesboüé et al., *op. cit.*, p. 195· Βασιλείου Καισαρείας, *Κατὰ Εὐνομίου* I, 9, 4-11 (ed. B. Sesboüé, G.-M. de Durand, L. Doutreleau, *Basile de Césarée, Contre Eunome, suivi de Eunome, Apologie. Introduction, traduction et notes*, tome I [«Sources chrétiennes», 299], Paris, 1982, pp. 198-200)· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Θεολογικὸς* III, 13, 18-19 (ed. P. Gallay καὶ M. Jourjon, *op. cit.*, p. 202)· SVF, II: 172-179 (pp. 49, 13-52, 33)· Πβ. L. R. Wickham, «The *Syntagmation* of Aetius the Anomean», *Journal of Theological Studies* (New Series) 19/2, 1968 [pp. 532-569], p. 561· J. Daniélou, *L'être et le temps...*, p. 138· B. Sesboüé et al., 1983, p. 248, σημ. 3· A. A. Mosshammer, «Non-Being and Evil in Gregory of Nyssa», *Vigiliae Christianae* 44, 1990 [pp. 136-167], p. 165, σημ. 8· F. W. Norris, στό: *Faith Gives Fullness to Reasoning. The Five Theological Orations of Gregory Nazianzen. Introduction and Commentary by F. W. Norris, Translation by L. Wickham & F. Williams*, Leiden-New York – København – Köln, 1991, pp. 145-148· βλ. ὡστόσο καὶ R. Mortley, *From Word to Silence: The Way of Negation, Christian and Greek*, Vol. II («Theophaneia», 31), Bonn, 1986, p. 140.

συνεκτικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς νίκης.

'Υπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, παρόλο ποὺ τὰ λογικὰ ἀναγνώσματα τοῦ Γρηγορίου ἦσαν πιθανότατα καὶ ἀριστοτελικὰ καὶ στωϊκά (τὸ τελευταῖο ἔστω ἐμμέσως), ἐντούτοις ἡ γρηγοριανὴ ἔννοια τῆς *σχέσεως* στὸ *Περὶ τῶν νηπίων* δὲν ἔδειχνε νὰ εἶναι οὔτε ἀριστοτελική, οὔτε στωϊκή, οὔτε κάτι τρίτο, ἔστω, ἀλλὰ στοιχειωδῶς συστατό.

"Ομως, τὸ ἀκόμα πιὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος, χωρὶς αὐτὸ νὰ τοῦ τὸ ὑπαγορεύει καμμία ἀναγκαιότητα ποὺ θὰ ἀπέρρεε ἀπὸ ἕνα πλῆρες (σὲ γενικὲς γραμμές, ἔστω) κατηγοριακὸ πλαίσιο (κάτι τέτοιο δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι διαμορφώθηκε ποτὲ στὴ σκέψη του), προτίμησε νὰ υἱοθετήσει μία ἀκραία θέση, ἀποτελεσματικὴ μὲν (ἴσως) μέσα στὸ πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης πολεμικῆς ποὺ θέλησε νὰ ἀσκήσει, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀναιρετικὴ μίας σημαντικῆς πτυχῆς τοῦ θεωνυμικοῦ του συστήματος, τὴ στιγμὴ ποὺ θεωρητικὰ μποροῦσε, υἱοθετῶντας μία μετριοπαθέστερη θέση ὅσον ἀφορᾶ τὸν βαθμὸ ὕπαρξης τῶν *πρός τί πως ἐχόντων*, νὰ ἐπιτύχει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ μικρότερο ἢ μηδενικὸ κόστος σὲ ἐπίπεδο λογικῆς συνοχῆς. Συγκεκριμένα, γιὰ νὰ πλήξει τὴ βάση τῆς μανιχαϊκῆς ἔνστασης ποὺ εἴδαμε, δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀρνηθεῖ ριζικὰ τὸν χαρακτῆρα πραγματικῆς ὕπαρξης σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες πλὴν τῆς *οὐσίας* καὶ νὰ περιπέσει σὲ ἀντίφαση. Μποροῦσε λελογισμένα νὰ ἀναγνωρίσει καταρχὴν (φυσιολογικότατα) τὴν πραγματικότητα τῆς ὕπαρξης τῆς "γνώσης" καί τῆς "ἄγνοιας" ὡς *πρός τί πως ἐχόντων* τῆς ψυχῆς, καὶ στὴ συνέχεια νὰ διακρίνει δύο εἴδη προέλευσης "ὄντων" (μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου): ἕνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος στὸ εἶναι, ἡ ὁποία θὰ ἀφοροῦσε τὶς *οὐσίες*, παραγωγὴ ἡ ὁποία θὰ ἀποδιδόταν, φυσικά, ἄμεσα στὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, καὶ ἕνα ποὺ θὰ ἀφοροῦσε π.χ. τὶς καταστάσεις ἐκεῖνες τῆς ψυχῆς πού, ὅπως ἡ γνώση ἢ ἡ ἄγνοια τοῦ Θεοῦ, θὰ ἀνάγονταν αἰτιακὰ στὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου. Διευκρινίζω ὅτι αὐτὴ ἡ παρατήρηση δὲν πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς προσπάθεια ἑνὸς σημερινοῦ ἀναγνώστη τοῦ Γρηγορίου νὰ διδάξει στὸν ἅγιο ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἐπίλυσης φιλοσοφικῶν προβλημάτων καλύτερον ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ὁ ἴδιος ἐπέλεξε νὰ ἀκολουθήσει. 'Ως γνωστόν, τόσο ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία τῆς κτίσης ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ "πόθεν" τῶν *οὐσιῶν* ὅσο καὶ ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος τοῦ αὐτεξουσίου στὴ συγκρότηση τῶν ψυχικῶν καταστάσεων ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ "πόθεν" π.χ. τῆς γνώσης ἢ τῆς ἄγνοιας τοῦ Θεοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δύο ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες διδασκα-

λίες τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου· καὶ ἡ χρήση αὐτῶν τῶν διδασκαλιῶν γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος ποὺ ἔθετε ἡ μανιχαϊκὴ ἔνσταση ἦταν ἰδέα καλύτερη ἀπὸ τὴν ἐπίκληση μιᾶς καινοφανοῦς λογικῆς διδασκαλίας ὄχι μόνον ἀκραίας καὶ ἀτεκμηρίωτης ἀλλὰ καὶ ἀντιφατικῆς πρὸς μιὰν ἄλλη διδασκαλία τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου. Ἂς ὑπενθυμίσω ὅτι τὴν ὁδὸ αὐτὴ τὴν ἀκολούθησε ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ ὁποῖος ἀνῆγε (σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ μείζονα ἔργα του) τὴν ὕπαρξη τῶν κτιστῶν ὄντων στὴ βούληση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὕπαρξη τῆς ἄγνοιας τοῦ Θεοῦ στὸ ἀνθρώπινο αὐτεξούσιο[106]. Αὐτό, ὅμως, ποὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι αὐτὴ τὴν ὁδὸ ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος τὴν εἶχε ἀκολουθήσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος, πάλι σὲ ἕνα πλαίσιο ἀντιμανιχαϊκῆς πολεμικῆς, στὸν *Κατηχητικὸν λόγον*[107] – ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς "γενεαλογίας" ὄχι εἰδικὰ τῆς ἄγνοιας ἀλλὰ τοῦ κακοῦ ἐν γένει, τὸ ὁποῖο ἔλυσε ἐκεῖ μὲ τὴν (πλωτινικῆς, ὠριγένειας καὶ ἀπώτερα πλατωνικῆς προέλευσης[108]) θεώρηση τοῦ κακοῦ ὡς *μὴ ὄντος*.

'Επίσης, ἂς σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ δεύτερη φορὰ ποὺ ὁ Γρηγόριος, καθὼς διαλέγεται μὲ ἕναν ἐχθρὸ τῆς πίστης του, ὑπερβαίνει (ἀνεξήγητα, ἐκ πρώτης ὄψεως) τό μέτρο τῶν πραγματικῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν τῆς περίστασης καὶ ὁδηγεῖται σὲ ἀντιφάσεις. 'Η πρώτη (καὶ σίγουρα πιὸ σημαντική)

106. Βλ. κατεξοχὴν *De libero arbitrio* III, 24, 71, 240 - 73, 254 (ed. W. M. Green, *Sancti Aurelii Augustini Contra Academicos, De beata vita, De ordine, De magistro, De libero arbitrio* [CCSL, tomus XXIX: Aureli Augustini opera, pars II, 2], Turnholti, 1970, pp. 317-319 = ed. G. Madec, *Oeuvres de saint Augustin, 6. Première série: opuscules. Dialogues philosophiques. De magistro – De libero arbitrio. Introductions, traduction et notes*, Paris, 1976, pp. 514-522 = ed. F. de Capitani, *Il «De libero arbitrio» di S. Agostino. Studio introduttivo, testo, traduzione e commento / Sancti Aurelii Augustini De Libero Arbitrio Libri Tres. Prolegomena, Textum, Italicam Interpretationem*, Commentarium, *Indices curavit F. de Capitani* [«Vita e pensiero»], Milano, 1994, pp. 460-465). Πβ. É. Gilson, *Introduction à l'étude de saint Augustin*, Paris, 1949, p. 196· R. Holte, «St. Augustine on Free Will», στό: *«De Libero Arbitrio» di Agostino d' Ippona. Commento di: G. Madec, F. de Capitani, L. F. Tuninetti, R. Holte* (Lectio Augustini. Settimana Agostiniana Pavese, Collana diretta da L. F. Pizzolato e G. Scanavino, VI), Palermo, 1990, pp. 79-80.

107. III, 4: 18, 17-26, 12 (= Srawley, p. 25, 2 - 37, 10).

108. Βλ. χωρία καὶ ἀναλύσεις στούς: F. H. Cherniss, *op. cit.*, p. 51· W. Völker, *Gregorio di Nissa. Filosofo e mistico [Gregor von Nyssa als Mystiker*, Wiesbaden 1995]. *Traduzione dal tedesco e indici di C. O. Tomassi. Presentazione e traduzione dei testi greci di C. Moreschini* («Vita e Pensiero»), Milano, 1993, pp. 88 καὶ 328 (σημ. 516-518)· A. A. Mosshammer, *art. cit.* (in toto).

ἀφορᾶ τὴν ἐκτίμησή του σχετικὰ μὲ τὸν βαθμὸ λογικῆς ἀποδειξιμότητας τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Συγκεκριμένα: ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ συγκροτεῖ, μόνος αὐτὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες Πατέρες, σὲ πολλὰ ἔργα του λογικὲς ἀποδείξεις γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ θεμελιώδη χριστιανικὰ δόγματα[109], ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, ὅταν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ συμβιβάσει τὸ χριστιανικὸ δόγμα τῆς ἁπλότητας τῆς ψυχῆς μὲ τὴν πλατωνικὴ τριμέρειά της, ἀντὶ νὰ προτιμήσει νὰ ἀνακηρύξει τὸ συγκεκριμενο μόνο πρόβλημα ὑπὲρ λόγον (ὅπως κάνει ἀλλοῦ γιὰ ἄλλα θέματα), στηριζόμενος, μάλιστα, στὴ θεωρία περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς «ἀνακράσεως» ψυχῆς καὶ σώματος, τὴν ὁποίαν εἶχε ἀποδεχθεῖ σὲ πολλὰ ἔργα του[110], ἢ νὰ καταφύγει σὲ κάποια λύση συμβιβαστική, προτιμᾶ, ἀντὶ νὰ λύσει ὑπομονετικὰ τὸν γόρδιο δεσμό, νὰ τὸν κόψει, διακηρύσσοντας ὡς γενικὸ κανόνα δεσμευτικὸ γιὰ κάθε πιστὸ (καὶ συνεπῶς καὶ γιὰ τὸν ἴδιον) ὅτι ἡ πίστη οὔτε χρειάζεται ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐπιτρέπεται νὰ τεκμηριώνεται μὲ τὴ λογική[111]. Μὲ τὴν τακτικὴ αὐτὴ ὁ στόχος τοῦ Γρηγορίου, ποὺ ἦταν ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἁπλότητας τῆς ψυχῆς, φάνηκε (προσωρινά) νὰ ἐπιτυγχάνεται (ἔστω διὰ τῆς φιντεϊστικῆς ψευδολύσης τοῦ ἀπόλυτου χωρισμοῦ πίστης καὶ λόγου)· τὸ κόστος, ὅμως, ποὺ ὑποχρεώθηκε νὰ καταβάλει γιὰ αὐτὴ τὴν "ἐπιτυχία" ὁ Γρηγόριος ἦταν πολὺ ὑψηλό: ὁ θεωρητικὸς ἀρνητὴς τῆς νομιμότητας τῆς κατασκευῆς λογικῶν ἀποδείξεων γιὰ τὰ χριστιανικὰ δόγματα ἦλθε σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἴδια τὴ δική του ἀγαπημένη πρακτικὴ τῆς φιλοσοφικῆς κατοχύρωσης τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἴδιο του τὸν ἀποδεικτικὸ ἑαυτό[112]. Τὸ ἴδιο σενάριο, ὅπως εἴδαμε ἐδῶ, ἐπρόκειτο να ἐκτυλιχθεῖ μὲ πρωταγωνιστὴ τὴ λογικὴ κατηγορία τῆς *σχέσεως*· καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μιὰ ἔρευνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος καὶ ἄλλες λογικὲς ἔννοιες (π.χ. κάποιες ἄλλες λογικὲς κατηγορίες) ἢ φιλοσοφικὲς διδασκαλίες (πέρα ἀπὸ ὅσες ἔχω ἤδη ἐπισημάνει[113]) θὰ ἀποκαλύψει πανομοιότυπα σενάρια, τὰ ὁποῖα θὰ διαφέρουν μόνον ὡς πρὸς τοὺς πρωταγωνιστές.

109. Βλ. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σσ. 19-46.

110. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σσ. 147-148 (σημ. 82 καὶ 83). Σύμφωνα μὲ τὴν εὔλογη ἐκτίμηση τοῦ E. Peroli (*op. cit.*, pp. 200-202), τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Γρηγόριος τὴν ἄντλησε ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο καὶ τὸν Πορφύριο.

111. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σσ. 49-55.

112. *Op. cit.*, σσ. 14, 19-46, 77 καὶ 79-86.

113. *Op. cit.*, σσ. 59-65.

Αρχιμανδρίτης Παντελ.- Γ. Τσορμπατζόγλου

Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β΄ και τις σχέσεις Ανατολής-Δύσης από τον Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ακραγαντίνων (BHG^3 707)

Την 24η Νοεμβρίου το Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως καταγράφει την «μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου τῆς Ἀκραγαντίνων πόλεως ἐπί τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτμήτου». Η ζωή του οποίου εν συντομία περιγράφεται στο υπόμνημα ως εξής: «Χαρίτων τις καί Θεοδότη ἡ σύμβιος αὐτοῦ φιλόξενοι ἄνθρωποι ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει Ἀκραγαντίνων· ἐξ ὧν ἐγεννήθη Γρηγόριος οὗτος· ὅν ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος δεξάμενος ὁ ἐπίσκοπος Ποταμίων λεγόμενος ἀνέθρεψεν, εἶτα καί κληρικόν πεποίηκεν. Δεκαοκτώ δέ ἐτῶν γενόμενος, ἀπῆλθε προσκυνήσων τοὺς ἁγίους τόπους καί γίνεται διάκονος ὑπό Μακαρίου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Εἶτα ὑπέστρεψεν εἰς τό Βυζάντιον, εἶτα εἰς Ῥώμην· ἐν ᾗ καί προχειρίζεται ἐπίσκοπος Ἀκραγαντίνων. Ὅθεν φθονήσαντες Σαβῖνος καί Κρισκεντῖνος μυρίους πειρασμούς ὑπήγαγον· καί θαυματουργήσας διαφόρως θεοῦ χάριτι κατήσχυνεν αὐτούς ἐνσημανθέντας τά πρόσωπα γνόφῳ καί μέλανι (κατήσχυνεν αὐτούς καί μέλανας ἐποίησεν ὥστε καί μέχρι τῆς σήμερον φαίνεσθαι κατά γενεάν)· καί οὕτως παραλαβών τήν ἐκκλησίαν καί μείζονα τῶν προτέρων ἐπιτελῶν σημεῖα καί τέρατα, ἐν βαθυτάτῳ γήρᾳ τόν βίον ἀπέλιπεν»[1].

Η σύντομη αυτή καταγραφή στο *Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως* αρύεται τις πληροφορίες από τον αντίστοιχο *Βίο Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων*, ο οποίος συνεγράφη υπό Λεοντίου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καί ἡγουμένου τοῦ ἁγίου Σάββα τῆς Ῥωμαίων πόλεως· μάλλον στο τέλος του 7ου αι[2].

Ο *Βίος* έχει εκδοθεί στην PG 98, 549-716 και προσφάτως από τον A. Berger, *Leontios presbyteros von Rom. Das Leben des heiligen Gregorios von Agrigent*, Berlin 1995, με κριτική έκδοση, γερμανική μεταφράση, και σχόλια[3]. Τον παραπάνω Βίο έχει υπόψη του και ακολουθεί κατά πόδας, μάλλον δουλικά, ο Νικήτας Παφλαγόνας στον *Βίο καί πολιτεία τοῦ ὁσίου Γρηγορίου*

1. H. Delehaye, (εκδ.), *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*. Propylaeum ad AASS, Novembris, Bruxellis 1902, σ. 25114–25310.

2. BHG^3 707. Πρβλ. J. W. Nesbitt, «A. Geographical and Chronological Guide to Greek Saint Lives», *OCP* 35 (1969)486-487.

3. Στην συνέχεια η αναφορά ως Berger.

επισκόπου γενομένου 'Ακράγαντος[4].

Ο Βίος αποτελεί σημαντική δεξαμενή ειδήσεων για τον 7ο αι. και διακρίνεται για τον πλούτο, την ποιότητα των πληροφορίων, καθώς και για την πρωιμότητά τους, ώστε να διαφωτίζει αποτελεσματικά κρίσιμες πτυχές της μεσοβυζαντινής ιστορίας. Πριν προχωρήσουμε, όμως, στα επιμέρους θέματα, επιβάλλεται να αντιμετωπίσουμε τα χρονολογικά προβλήματα, όπως αυτά προκύπτουν από τις εσωτερικές μαρτυρίες του Βίου· προϋπόθεση, άλλωστε, αναγκαία προκειμένου να ενταχθούν οι πληροφορίες στο σωστό πλαίσιο. Οι απόψεις των κατά καιρούς εκδοτών ή ερευνητών του Βίου κινούνται σε τρεις άξονες, οι οποίοι σχετίζονται με την διαφορετική εκτίμηση των εσωτερικών αναφορών περί προσώπων και γεγονότων· έτσι, λοιπόν, η μνεία του «ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων Μακαρίου»[5], του οποίου η δράση μαρτυρείται το 552 και 563-575, και η μνεία του ονόματος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, «πάνυ τὺ φράνθη ἐν αὐτῷ καί ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς 'Ιουστινιανός»[6], ο οποίος προκάλεσε μία σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, οδήγησε στην παραδοχή ότι ο χρονικός ορίζοντας του Βίου είναι η εποχή του Ιουστινιανού Α΄(527-565) και η σύνοδος η Ε΄ Οικουμενική (553), δηλ. μεταξύ των ετών 524-560[7]. Η δεύτερη άποψη αξιοποιώντας μία μαρτυρία περί του εορτασμού του Πάσχα, από τον Γρηγόριο στα Ιεροσόλυμα, δέχεται ότι αναφέρεται στο Πάσχα 2 Απριλίου 579 και συνεκτιμώντας τις παραπάνω ειδήσεις προτείνει την εποχή μεταξύ των ετών 559-598[8]. Αλλά, η ίδια μαρτυρία άλλως ερμηνευόμενη θέτει το Πάσχα στις 6 Απριλίου 671[9] και συνιστά την τρίτη άποψη, η οποία προσδιορίζει την δράση του

4. PG 116,189-269. Αποδιδόταν στον Συμεών Μεταφράστη, άλλα ανήκει σε προγενέστερη εποχή και μάλιστα στον Νικήτα Παφλαγόνα όπως απέδειξε ο Σ. Πασχαλίδης, *Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών. Το πρόσωπο και το έργο του. Συμβολή στη μελέτη της προσωπογραφίας και της αγιολογικής γραμματείας της προμεταφραστικής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 155-156, όπου και η χειρόγραφη παράδοση.

5. Berger, σ. 157, 179.

6. Berger, σ. 188.

7. O Gaetani, *Vitae sanctorum Siculorum*, στον Berger, σ. 29-32.

8. O S. A. Morcelli κατά τον υπομνηματισμό του Βίου, στην έκδοση της PG 98,717-722· βλ. τον προβληματισμό στον Berger, σ. 29-32.

9. Όπως αναλύει ο G. Lancea, στο υπόμνημα που συνοδεύει την έκδοση του Βίου στην PG 98,1204-1205.

Γρηγορίου στον επόμενο αιώνα, 7ο. Η μαρτυρία περί του εορτασμού του Πάσχα, καθότι η αυτή ημερομηνία συμπίπτει και το έτος 671[10], σε συνδυασμό, λοιπόν, με την αναφορά της συνόδου από τον Ιουστινιανό, δέχεται ότι για τον μεν αυτοκράτορα πρόκειται για τον Ιουστινιανό Β΄ Ρινότμητο, (685-695, 705-711), για δε την σύνοδο ότι αναφέρεται στην Πενθέκτη (691/692)[11]. Παραβλέποντας, όμως, το όνομα του αυτοκράτορα, ο σύγχρονος εκδότης του Βίου, δέχεται ότι πρόκειται για την Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681)[12], επειδή αναφέρεται ως το αντικειμένο της συνόδου η καταδίκη του μονοθελητισμού· «τῆς αἱρέσεως τήν ἀναφανεῖσαν ὑπό τῶν δυσσεβῶν, τοῖς περί τόν Σέργιον καί Κῦρον καί Παῦλον»[13].

Αν, όμως, εντρυφήσουμε καλύτερα στις πληροφορίες που παρέχει ο ίδιος ο Βίος πολλά από τα προβλήματα βρίσκουν αφ' εαυτών την λύση τους. Πρώτο στοιχείο είναι ο συγγραφέας του Βίου, ο «Λεόντιος πρεσβυτέρος μοναχός καί ἡγουμένος τοῦ ἁγίου Σάββα τῆς Ῥωμαίων πόλεως», ο οποίος φαίνεται να μην είναι κάποιος άγνωστος και άσημος μοναχός της Ρώμης, καθότι η ιστορία των ελληνικών μονών της Ρώμης και η δράση των ηγουμένων τους ήταν σαφώς εντοπισμένη και γνωστή[14]. Ένας ομώνυμος μοναχός με τον ίδιο τίτλο και αξίωμα, ηγούμενος της ελληνικής μονής της Αγίου Σάββα, Κέλλα Νόβων Ρώμης, ο οποίος απαντάται μεταξύ των συμμετασχόντων στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681)[15], πιστεύω ότι δεν είναι άλ-

10. Στον Βίο μαρτυρείται το Πάσχα την 7η Απριλίου. Για τις ημερομηνίες του Πάσχα βλ. V. Grumel, *La cronologie*, Paris 1958, σ. 270- 273.

11. Βλ. Lancea, όπ.π., PG 98,1214-1216. Την εποχή του Ιουστινιανού Β΄ δέχεται και ο Α. Χριστοφιλόπουλος, «Πότε έζησεν ο Γρηγόριος Ακράγαντος», *ΕΕΒΣ* 19 (1949)158-161.

12. Berger, σ. 59-60.

13. Berger, σ. 185. Βλ. παρακάτω σημ. 37.

14. Για τις ελληνικές μονές στην Ρώμη· βλ. Βλ. F. Antonelli, «I primi monasteri di monaci orientali in Roma», *Reallexikon für Antike und Christentum* 5 (1928)105-121· G. Ferrari, *Early Roman monasteries*, Citta del Vaticano 1957, σ. 276-280, 281-290· J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époque byzantine et carolingiene, (milieu dy VIe s.- fin dy IXe s.)*, I texte, II bibliographie, notes, Bruxelles 1983, επανεκδ. 1993, σ. 12-7, 23-25, 37-38.

15. Ο ηγούμενος Λεόντιος της μονής του 'Αγίου Σάββα ή Κέλλα Νόβων μαζί με τους λοιπούς τρεις ηγουμένους των «Βυζαντίων μονῶν» της Ιταλίας, οι οποίοι ήταν: «Γεώργιος ἡγούμενος Ρενάτης· Κόνων καί Στέφανος μονῆς Δόμου 'Αρσινίτη· Θεοφάνης Βαΐας Σικελίας», έλαβαν μέρος στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο· Mansi XI, 200B= ACO 2/II,1, σ. 6, αλλά ο Λεόντιος μαρ-

λος από τον συγγραφέα του Βίου· όλες οι λεπτομέρειες και τα χρονολογικά δεδομένα συγκλίνουν προς την ταύτιση αυτή. Από τον Βίο φαίνεται ότι ο γέροντας του Γρηγορίου αββάς Μάρκος, με τον οποίο είχαν γνωρισθεί στην Καρχηδόνα και τον ακολούθησε στα Ιεροσόλυμα και εν συνεχεία τον ξανασυνάντησε στην Ρώμη, ανήκε στην μονή του Αγίου Σάβα, αλλά δεν ήταν ο ηγούμενος της μονής, διότι σαφώς αναφέρεται ότι «διυπνισθείς δέ ὁ πάπας καί ἔντρομος γενόμενος, προσκαλεσάμενος τόν ἀββᾶν Μάρκον ἦν γάρ κατά συγκυρίαν εἰσελθών ἐν τῇ πόλει... καί ἀποστείλας...ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ ἁγίου Σάβα καί μή εὑρόντες τόν Γρηγόριον, ἐπηρώτησαν τόν ἡγούμενον τό «τί γέγονεν ὁ ἀνήρ ὁ ὧν ἐνταῦθα». Ὁ δέ ἔλεγεν, ὅτι «πρό δύο ἡμερῶν ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ μοναστηρίου»[16]. Συνεπώς, ο ηγούμενος που αναφέρεται μάλλον είναι ο Λέοντιος, ο οποίος καταγράφει τα γεγονότα σύμφωνα με τις μαρτυρίες του ιδίου του Γρηγορίου και του άββα Μάρκου, αδελφού της μονής. Ένα επιπλέον στοιχείο, που επιρρωνύει την άποψη αυτή, είναι ότι ο «Βίος Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων» δεν φθάνει μέχρι το τέλος της ζωής του, αλλά μόνον μέχρι του σημείου που δικαιώνεται ο Γρηγόριος από τον αυτοκράτορα στην ΚΠολη και εγκαθίσταται εκ νέου στον Ακράγαντα. Οι λεπτομέρειες, στις οποίες είναι τόσο εθισμένος ο συγγραφέας, διακόπτονται απότομα και ο Βίος κατακλείεται με ανεξήγητη σπουδή[17]· πιθανόν από κάποιο άλλο χέρι και όχι του ιδίου του συντάκτη. Η απότομη διακοπή του Βίου καταφαίνεται άλλωστε και από τις διάφορετικές κατακλείδες που διασώζουν πολλά χειρόγραφα[18]· τρία μάλιστα περι-

τυρείται μόνον κατά τις δύο τελευταίες συνεδρίες, όπου και υπογράφει, στην 17η =ACO 2/II, 2, σ. 711, και στην 18η=Mansi XI, 629D= ACO 2/II, 2, σ. 764. Εκπρόσωποι των παραπάνω μονών συμμετείχαν ήδη στην σύνοδο του Λατερανού (649)· βλ. Mansi X, 904BC=ACO 2/I, σ. 50. Ακόμη, ο ηγούμενος Πέτρος της ίδιας μονής «τόν τόπον ἀναπληρῶν Ἀνδιανοῦ τοῦ ἁγιωτάτου πάπα» συμμετείχε στην Ζ΄ Οικουμενική σύνοδο, Mansi XIII,196A.

16. Berger, σ.193. Εκτός του αββά Μάρκου, συνέκδημοι του Γρηγορίου στο ταξίδι προς τα Ιεροσόλυμα ήταν οι μοναχοί Σεραπίων και Λεόντιος (Berger, σ. 158). Ο τελευταίος, προφανώς, είναι διάφορος του ομωνύμου ηγουμένου και συγγραφέως του Βίου, διότι δεν υπαινίσσεται πουθενά την αυτοπρόσωπη συμμετοχή και δεν διακρίνονται «καθ' ἡμᾶς» μνείες.

17. Berger, σ. 266, «καί ἦν καθ' ἑκάστην ἡμέραν καί νύκτα ἀναμιμνήσκων τόν λαόν τά περί σωτηρίας καί μετανοίας ψυχῆς καί ἐνδιδόναι αὐτούς ἀπό πάσης ἀδικίας ἀπέχεσθαι»· έτσι, εξηγείται άλλωστε και η κατακλείδα αρκετών χειρογράφων : «τῷ δέ θεῷ...ἀμήν», Berger, όπ.π.

18. Βλ. Berger, σ. 266-270.

λαμβάνουν λεπτομέρειες άγνωστες στα λοιπά χειρόγραφα, όπως για παράδειγμα ότι έζησε 90 χρόνια[19], ή ότι απήλθε στην Ισπανία όπου και ετελεύτησε[20]. Το πιθανότερο πάντως είναι ο συντάκτης του Βίου, δηλ. ο μοναχός και ηγούμενος Λέοντιος, να εξεδήμησε πριν την ολοκλήρωση του έργου και κάποιος μοναχός από την μονή του Αγίου Σάββα να προσέθεσε την τελευταία παράγραφο, η οποία σαφώς διαφέρει από το κύριο σώμα του Βίου[21]. Η παρατήρηση, μάλιστα ενός χειρογράφου με διαφορετικό τέλος ότι «φασίν οὖν τινές τῶν πρό ἡμῶν δσίων ἀνδρῶν, ὅτι...»[22] επιβεβαιώνει την άποψη αυτή. Συμπερασματικά, ο «Λεοντίος πρεσβυτέρος μοναχός καί ἡγουμένος τοῦ ἁγίου Σάββα τῆς Ῥωμαίων πόλεως», είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Λέοντιο που συμμετείχε στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681). Συνεπώς, μετά τις εξηγήσεις αυτές, μπορούμε να προσδιορίσουμε ασφαλώς τον χρονικό ορίζοντα του Βίου στον 7ο αι., και ακριβέστερα, κατά την διατύπωση του *Συναξαρίου της Κωνσταντινουπόλεως*, «ἐπί τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτμήτου»[23].

Ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα, σχετικό με τον χρονικό ορίζοντα του Βίο, είναι οι αναφορές στον αρχιεπίσκοπο Ιεροσολύμων Μακάριο[24] και στον αντίστοιχο της Αντιοχείας Ευστάθιο[25]. Πρόσωπα που δεν μαρτυρούνται ως προκαθήμενοι Ιεροσολύμων και Αντιοχείας την εποχή αυτή, δηλ. δεύτερο μισό του 7ου αι. Η δυσκολία επιτείνεται από την παντελή έλλειψη αναφορών για την αραβοκρατία των περιοχών από όπου διήλθε ο Γρηγόριος, η οποία είχε συντελεσθεί προ πολλού, την οποία όμως φαίνεται να αγνοεί ο Βίος. Στον Βίο, η διαδρομή του Γρηγορίου περιλαμβάνει, άφιξη διά θαλάσσης την Καρχηδόνα και από εκεί δια ξηράς την Τρίπολη, τα Ιεροσόλυμα, μετά την

19. Berger, σ. 271.

20. Berger, σ. 270.

21. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και ο «μεταφραστικός» Βίος από τον Νικήτα Παφλαγόνα, ο οποίος σταματά στο ίδιο σημείο, όπου και το κύριο σώμα των χειρογράφων του Βίου του Λεοντίου· προφανώς διότι αγνοεί τις μεταγενέστερες λεπτομέρειες - προσθήκες των άλλων χειρογράφων· βλ. PG 116, 269.

22. Berger, σ. 270.

23. Βλ παραπάνω σημ. 1.

24. Berger, σ. 157, 179.

25. όπ.π.

Αντιόχεια και πάλι οδικώς την Κωνσταντινούπολη[26]. Την αντίστροφη πορεία Ιεροσόλυμα μέχρι Τρίπολη οδικώς επανέλαβε ο αββάς Μάρκος κατά την επιστροφή του στην Ρώμη[27].

Για την Καρχηδόνα δεν υφίσταται πρόβλημα διότι κατελήφθη υπό των Αράβων το 695, για τις υπόλοιπες περιοχές, όμως, μπορούμε να πούμε ότι η αραβική κυριαρχία δεν είχε ακόμη εμπεδωθεί[28] και επιπλέον την εποχή αυτή η Παλαιστίνη και η Συρία είναι ανάστατες λόγω των εσωτερικών προβλημάτων των αντιπάλων δυναστειών· αγώνας που τελικά οδήγησε στην ανάδειξη του στρατηγού Μωαβία ως χαλίφη[29]. Ας μη ξεχνούμε, ότι μόλις το 674 απείλησε ο Μωαβίας την ΚΠολή με άμεση συνέπεια όλες οι περιοχές από την Παλαιστίνη μέχρι τα περίχωρα της ΚΠόλεως να ευρίσκονται σε πλήρη αναστάτωση[30].

Εκκλησιαστικά, μετά την κατάκτηση των εδρών των αρχαίων πατριαρχείων της Ανατολής και τον θάνατο των κατόχων των θρόνων, οι Άραβες για πολλά χρόνια δεν επέτρεψαν την εκλογή νέων, με συνέπεια να διοικούνται από τοποτηρητές. Εκτός του πατριάρχου Αντιοχείας Μακαρίου, που συμμετείχε αυτοπροσώπως και μετά καθαιρέθηκε ως αιρετικός, στις εργασίες της Στ΄ Οικουμενικής[31], οι λοιποί θρόνοι της Ανατολής αντιπρο-

26. Berger, σ. 149, 154, 155, 179.

27. Berger, σ. 164, 165, 176.

28. Για την πρόοδο των Αράβων στην Β. Αφρική· βλ. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον τον Ζ΄αι.*, τ. Ε΄, Αθήναι 1974 , σ. 21-31 και τ. ΣΤ΄, Αθήναι 1977, σ. 88-92· A. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, αναθεωρημένη έκδοση υπό P.M.Fraser, Oxford 1978· F.Winkelmann, «Ägypten und Byzanz vor der arabischen Eroberung», *ByzSlav* 40 (1979)161-182.

29. Με χαλίφη τον Μωαβία το όραμα άρχισε να λαμβάνει σάρκα και οστά· η τελική επίθεση κατά της Κωνσταντινουπόλεως οργανώθηκε βαθμιαία. Αναφέρεται μια πρώτη κατάληψη της Κυζίκου τον χειμώνα του 670-671 – δεν είναι ξεκαθαρισμένο αν διήρκεσε μέχρι την εποχή της μεγάλης επιθέσεως, πολιορκίας της ΚΠόλεως το 674, ή αν επρόκειτο για απλή ρατζία· Α. Στράτος, *Βυζάντιον Ε΄*, σ. 35. Για τις δυναστικές έριδες στο πρώιμο χαλιφάτο, πρόχειρα βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β΄1, επανέκδ. Θεσσαλονίκη 1993, σ. 52-53.

30. Ο Μωαβίας χωρίς να σταματήσει ις άλλες επιχειρήσεις, οργάνωνε την επίθεσή του κατά την καρδιά της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη και για τον λόγο αυτό παρασκεύασε ισχυρό στόλο βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε΄, σ. 21· M.A. Ageil, *Naval policy and the rise of the fleet of Ifriqiyyah from the 1st to 3d centuries A.H. (7th-9th centuries A.D.) Byzantines, Muslims, N.Africa, Syria, Egypt*, (ανεκδ. διδ. διατριβή), The University of Michigan 1985.

31. Mansi XI, 549A=ACO 2/II,2, σ. 566 και Mansi XI, 612A= ACO 2/II, 2, σ. 682.

σωπεύθηκαν από εκπροσώπους των τοποτηρητών[32]· παρομοίως και στην Πενθέκτη[33]. Βέβαιο πάντως είναι, ότι οι πατριάρχες Αντιοχείας αυτή την εποχή διαμένουν στην ΚΠολη· άγνωστο, όμως, είναι αν συμβαίνει κάτι ανάλογο και για τα άλλα πατριαρχεία[34]. Η διοίκηση των πατριαρχείων επιτελείται από τοποτηρητές, των οποίων πολλές φορές τα ονόματα παραμένουν άγνωστα. Από την μέχρι τώρα γνωστές πηγές δεν μαρτυρούνται ονόματα τοποτηρητών ως των Μακαρίου και Ευσταθίου στους θρόνους των Ιεροσολύμων και της Αντιοχείας αντίστοιχα[35]· μάλλον, οι πληροφορίες το Βίου Γρηγορίου καλύπτουν το κενό αυτό. Οι μνείες πάντως των Μακαρίου και Ευσταθίου ως αρχιεπισκόπων δεν πρέπει να παραπλανούν γιατί ως επίσκοποι με την εξουσία του τοποτηρητή πρακτικά δεν απείχαν από τον εκλεγμένο αρχιεπίσκοπο-πατριάρχη στην κοινή αντίληψη.

Ο Βίος, όλως ανέλπιστα προσφέρει ικανές πληροφορίες για την ελάχιστα γνωστή εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄ Ρινότμητου. Ο Ιουστινιανός Β΄ μόλις δεκαεξαετής διαδέχθηκε τον πατέρα του (685) και από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να προκαλέσει σύσκεψη-σύνοδο προκειμένου να επανεπικυρώσει τα πρακτικά της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου (681). Η πρωτοβουλία αυτή του Ιουστινιανού είναι πρωτόγνωρη και ομολογουμένως ξενίζει. Πληροφορίες δεν διαθέτουμε παρά όσες παρέχει η επιστολή του προς τον πάπα Ιωάννη (685-686), η οποία εστάλη μετά την επανεπικύρωση και περιέχει εξηγήσεις και απολογισμό της δράσεως αυτής[36].

Για το ήθος της διασκέψεως αυτής, καλύτερα συνόδου, μία απρόσμενη μαρτυρία που διασώζει ο Βίος —αναξιοποίητη από όσο γνωρίζω — δίνει άλλες διαστάσεις στην όλη πρωτοβουλία. Μαρτυρείται, λοιπόν, ότι ο Γρηγόριος ευρισκόμενος στην Βασιλεύουσα, καθ' οδόν προς την Ρώμη προερ-

32. Mansi XI, 209C= ACO 2/II,1, σ. 16 και Mansi XI, 640C= ACO 2/II, 2, σ. 778.

33. Mansi XI, 988E· πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ.57.

34. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε΄, σ. 119.

35. Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, σ. 447-448, 451-452· J. Nasrallah, *Histoire du mouvement littéraire dans l' église Melchite du Ve au XXe siécle*, τ. II,1, Damas 1996, σ. 53-55, και τ. III,1, Paris 1983, σ. 81, 96-97· G. Troupeau, «Églises et chrétiens dans l' Orient musulman», στο *Histoire du Christianisme*, εκδ. J.-M. Mayeur, Ch.& L. Pietri, A.Vauchez, M. Venard, τ. IV, Paris 1993, σ. 383-406.

36. Mansi XI, 737-738= ACO 2/II, 1, σ. 886-887.

χόμενος από τα Ιεροσόλυμα, προσεκλήθη από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μάλλον τον Θεόδωρο Α´ (Σεπτέμβριος 677—Δεκέμβριος 679), να παρατείνει την παραμονή του διότι «ἀπέστειλεν ὁ εὐσεβέστατος ἡμῶν βασιλεύς τοῦ παραγενέσθαι τούς συνεπισκόπους ἡμῶν, ὅπως ἐκριζωθῶσιν τά ἀναφανέντα ζιζάνια ἐκ μέσου τοῦ σίτου τῆς ὀρθοδόξου καί μόνης τοῦ θεοῦ καθολικῆς ἐκκλησίας» και στην συνέχεια προσθέτει ότι, «διηγήσατο δέ αὐτῷ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τήν δυσωδίαν τῆς αἱρέσεως τήν ἀναφανεῖσαν ὑπό τῶν δυσσεβῶν, τοῖς περί τόν Σέργιον καί Κῦρον καί Παῦλον»[37]. Ο εκδότης του Βίου δέχεται ότι αναφέρεται στην Στ´ Οικουμενική σύνοδο, αλλά η σαφής αναφορά του ονόματος του αυτοκράτορα που προκάλεσε στην σύνοδο, του Ιουστινιανού, «πάνυ ηὐφράνθη ἐν αὐτῷ καί ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς Ἰουστινιανός»[38], καθώς και ο χώρος συγκλήσεως της συνόδου, ο οποίος δεν ήταν το παλάτι του Τρούλλου, όπου διεξήχθησαν οι εργασίες της Στ´ και Πενθέκτης Οικουμενικής συνόδου, αλλά, «ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας μεγάλης Εἰρήνης ἔνδον τῆς θεοτηρήτου μεγαλοπόλεως»[39], δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας, ότι πρόκειται για σύνοδο διάφορη της Στ´.

Στην διάσκεψη αυτή, κατά τον Βίο, παρεγένοντο «οἱ ἐπίσκοποι, ὁ τῶν Ἀλεξανδρέων καί Ἀντιοχείας καί οἱ τῆς Ἀνατολῆς πάντες. Ὁ τῆς Ῥωμαίων δέ ἐπίσκοπος ἦν νόσῳ βαρείᾳ συνεχόμενος· ἀπέστειλεν δέ τίτλον ἰδιόχειρον αὐτοῦ πρός τό θέλημα τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ ὀρθοδόξων διά δύο ἐπισκόπων ἀποσωζόντων αὐτοῦ τόν τόπον[40]. Ἤρξαντο οὖν τῆς ἀναφανείσης δολερᾶς αἱρέσεως τήν συζήτησιν ποιεῖσθαι. Πολλά μέν οἱ ὀρθόδοξοι πρός τούς αἱρετικούς ἀπεφήναντο ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ»[41] και ακόμη, «πολλοί τῶν δοκούντων εἶναι πρῶτον τῶν αἱρετικῶν ἀπό τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἧς αὐτούς ἐπεστόμισεν ὁ Γρηγόριος, διά τίτλων ἤτοι λιβέλλων ἐπέστρεφον εἰς τήν ὀρθόδοξον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πίστιν»[42]. Αν πράγματι ο συντάκτης του Βίου, Λεόντιος πρεσβύτερος, είναι το ίδιο πρόσωπο, όπως πιστεύω, με τον ομώνυμο ηγούμενο της ελληνικής μονής της Αγίου Σάββα, Κέλλα Νόβων Ρώμης, που έλαβε μέρος στην Στ´ Οικουμενική σύνοδο (681)[43], τότε δεν χωρεί καμμία αμφιβολία ότι η σύνοδος, η οποία μνημο-

37. Berger, σ. 185. Η μη μνεία του ονόματος του πάπα Ονωρίου, μεταξύ αυτών που αφορίσθηκαν από την Στ´ Οικουμενική σύνοδο ως αιρετικών, δηλ. των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου, Παύλου και του πατριάρχου Αλεξανδρείας Κύρου, – δεν αναφέρει τους άλλους δύο πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Πύρρο και Πέτρο –, δεν είναι τυχαία αν σκεφθεί κανείς ότι γράφεται ο Βίος σε περιβάλλον λατινικό, στην Ρώμη, και βρίσκεται υπό την άμεση δικαιοδοσία του πάπα. Πάντως, την καταδίκη του πάπα Ονωρίου ανεγνώρισε σε επιστολές του ο πάπας Λέων Β´ (682-683), ο οποίος επεκύρωσε τα πρακτικά της Στ´ Οικουμενικής συνόδου· βλ. Mansi XI,733A= ACO 2/II, 2, σ. 878· πρβλ. Mansi XII, 193A= ACO 2/II, 2, σ. 899. Πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε´, σ. 126· Β. Φειδάς, Εκκλησιαστική Ιστορία, τ. Α´, Αθήναι 1992, σ. 758-760· C. J. Héfélé - H. Leclercq, *Histoire des Conciles*, V, Paris 1909-1910, σ. 178-205· J. Chapman, *The condemnation of Pope Honorius*, London 1907· E. Dumont, «Le VIe concile et le pope Honorius», *Annales de Philosophie Chrétiene*, IV, 8(1853)54-60, 415-438, VI, 2 (1871) 273-292.

38. Berger, σ. 188.

39. Berger, σ. 186.

40. Προφανώς δεν αναφέρεται στους μονίμους αποκρισιαρίους του πάπα στην Κωνσταντινούπολη, διότι σαφώς στον Βίο μαρτυρείται η παρουσία επισκόπων από την Ρώμη για τον λόγο αυτό. Οι επίσκοποι, οι οποίοι είχαν έρθει από την Ρώμη, στην επιστροφή τους μετέφεραν την φήμη του Γρηγορίου στον πάπα και για τον λόγο αυτό εστάλησαν αργότερα ως πρέσβεις στην ΚΠολη για να ζητήσουν την μεσολάβηση του αυτοκράτορα στην υπόθεση συκοφαντήσεως του Γρηγορίου· βλ. Berger, σ. 219, 232. Μαρτυρείται, επίσης, ότι «προετράπη ὁ Γρηγόριος παρά τῶν πατέρων τόν θρόνο ἐπέχειν τόν τόπον τοῦ τῆς Σαρδικῆς ἐπισκόπου· ἦν γάρ καί αὐτός ἀσθενής», Berger, σ. 186. Η παρουσία επισκόπου Σαρδικής δεν μαρτυρείται στην Στ´ Οικουμενική σύνοδο. Το πλέον ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι πολύ πρώιμα μία από της παλαιότερες οικογένειες χειρογράφων του Βίου, ως επεξήγηση στο τῆς Σαρδικῆς ἐπισκόπου διασώζει στην ώα την γλώσσα «Κωνσταντίας τῆς Κύπρου», πράγμα το οποίο οδηγεί στην υπόθεση ότι η ομάδα αυτή αποτυπώνει και αναπαραγάγει το πρόβλημα που δημιουργήθηκε από την παρανάγνωση του 39ου κανόνα της Πενθέκτης (691/692), κατά τον οποίο αναγνωρίζονταν και διευρύνονταν, μετά την εγκατάσταση των Κυπρίων στην Κύζικο, οι αρμοδιότητες του αρχιεπισκόπου Κύπρου ως «τήν νέαν Ἰουστινιανούπολιν τό δίκαιον ἔχειν τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Η εξίσωση των εκκλησιαστικών προνομίων της Νέας Ιουστινιανουπόλεως με της Κωνσταντινουπόλεως είναι αδιανόητη και προκάλεσε πολλές συζητήσεις. Το πρόβλημα λαμβάνει την σωστή λύση με την μέλετη της Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Ο 39ος κανών της Πενθέκτης Οικουμενικής συνόδου (692) και η η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β´», *Δίπτυχα* 6(1994-1995)169-177, όπου αποδεικνύεται ότι πρόκειται για παρανάγνωση των χειρογράφων και η σωστή γραφή είναι «ἡ τῶν Κωνσταντιέων πόλεως» αντί Κωνσταντινουπόλεως, αφού η αρχιεπισκοπή Νέας Ιουστινιανουπόλεως διατηρούσε και όλα τα παλαιά προνόμια της αρχιεπισκοπής Κωνσταντίας της Κύπρου. Πάντως, δύσκολα μπορεί να εξηγήσει κανείς τον συσχετισμό Σαρδικής και Κωνσταντίας Κύπρου. Ο μεταγενέστερος πάντως μεταφραστικός Βίος αγνοεί τα περί Κωνσταντίας τῆς Κύπρου και διασώζει την γραφή «τόν τοῦ Σαρδώου τόπον ἐπλήρου». Ακόμη, βλ. τα σχόλια του Berger, σ. 365-367.

41. Berger, σ. 186.

42. Berger, σ. 187.

43. Βλ. παραπάνω σημ. 12.

νεύεται, είναι η επικυρωτική των πρακτικών της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου που προκάλεσε ο Ιουστινιανός Β΄ (685), δηλ. όπως ακριβώς περιγράφεται στην επιστολή προς τον πάπα Ρώμης[44]. Πρόκειται σαφώς για διαφορετικές συνόδους, διότι ο Λεόντιος ως αυτόπτης μάρτυρας των εργασιών της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου μπορούσε να γνωρίζει πολύ καλά σε ποία σύνοδο έλαβε μέρος, και ακόμη περισσότερο, ποίοι συμμετείχαν ως εκπρόσωποι του Ρώμης[45], καθώς επίσης και αν ο Γρηγόριος, τότε πρεσβύτερος, ήταν σύνεδρος στην ίδια σύνοδο.

Οι λεπτομέρειες των εργασιών, οι οποίες καταγράφονται στον Βίο Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων, ξεφεύγουν από το πλαίσιο μιας «διαδικαστικής» συνόδου, όπως θα ανέμενε κανείς, και προσδίδουν άλλες διαστάσεις στην πρωτοβουλία του Ιουστινιανού Β΄. Από όσο μπορώ να ερμηνεύσω τις πηγές, η επανεπικύρωση των πρακτικών ήταν απλώς η αφορμή προκειμένου να διατρανωθεί η Ορθοδοξία του νέου αυτοκράτορα και να εμπεδωθεί το δόγμα της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου με συζητήσεις και δημόσιες συνεδρίες, ώστε να εξουδετερωθούν οι πολυάριθμοι μονοθελητικοί θύλακες. Διάσπαρτες πληροφορίες στον παραπάνω Βίο καθιστούν πρόδηλο ότι παρέμενε, ακόμη, σοβαρός αριθμός μονοθελητών, με δυνατότητες, μάλιστα, τοπικής κυριαρχίας σε πολλές περιπτώσεις· λέγεται χαρακτηριστικά, ότι αποτελούσε πεποίθηση όλων πως θα χρειαζόταν πολύς χρόνος για να ξεκαθαρίσει τελείως η κατάσταση· «πολύν γάρ ἠβούλοντο χρόνον διατρῖψαι

44. Βλ παραπάνω σημ. 33.

45. Ως λεγάτοι του πάπα απεστάλησαν οι πρεσβύτεροι Θεόδωρος και Γεώργιος, ο διάκονος Ιωάννης και ο υποδιάκονος Κωνσταντίνος (ο μετέπειτα πάπας). Αντιπρόσωποι της συνόδου της Εκκλησίας της Ρώμης ορίσθηκαν οι επίσκοποι Ιωάννης του Πόρτο, Ιωάννης του Ρηγίου και Αβουνδάτιος του Πατέρνου, Mansi, XI, 209C = ACO 2/ II,1, σ. 16. Ακόμη συμμετείχαν οι ηγούμενοι των τεσσάρων Βυζαντίων μονῶν της Ιταλίας: «Γεώργιος ἡγούμενος Ρενάτης· Κόνων καί Στέφανος μονῆς Δόμου 'Αρσινίτη· Θεοφάνης Βαΐας Σικελίας· Λεόντιος ἡγούμενος Κέλλα Νόβων Ρώμης», βλ. παραπάνω σημ. 14· πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε΄, σ. 122. Την αποστολή συνόδευε και ο πρεσβύτερος Θεόδωρος ως εκπρόσωπος του αρχιεπισκόπου Ραβέννας, ο οποίος συμμετείχε αυτοτελώς· βλ. Mansi, XI, 209D = ACO 2/ II,1, σ. 16· *Liber Pontificalis*, I, 355 και σημ. 1 = η αγγλική μετάφραση από τον R. Davis, The Book of Pontiffs (*Liber Pontificalis*), Liverpool University Press 1989, σ.74· Agnelli, «Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis», *MGH*, Script. Langobarbicorum, Berlin 1878, Λ 124· πρβλ., Α. Στράτος, Ε΄, σ. 117, 124.

ἐπὶ τῇ ἐκριζώσει τῆς παραμόνου τῶν αἱρετικῶν κακοβουλίας»[46]. Ο φόβος αυτός, όπως αποδεικνύουν τα γεγονότα, δεν ήταν αβάσιμος, διότι αν συνεκτιμήσουμε τις περιπέτειες, που είχε ο Γρηγόριος ως επίσκοπος Ακράγαντος από τον μονοθελήτη πρεσβύτερο Λεύκιο, ο οποίος αν και είχε καταδικασθεί από μια τοπική σύνοδο της Λαοδικείας, διέφυγε στην Σικελία και εκεί συνεργαζόμενος με άλλους ομόφρονές του και με την σύμπραξη δύο εξορίστων μονοθελητών επισκόπων, των «Σελευκείας καί τοῦ Πόντου τοῦ μεγάλου» —δεν αναφέρονται ονόματα— συνήργησαν στον εξοβελισμό του Γρηγορίου, και ίδρυσαν δικό τους ναό και θυσιαστήριο στον Ακράγαντα[47], κατανοούμε την ρευστότητα της καταστάσεως. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η καταδίκη των δύο τελευταίων μονοθελητών επισκόπων σαφώς μαρτυρείται ότι συνέβη από την παραπάνω σύνοδο, που συγκάλεσε ο Ιουστινιανός, για την επικύρωση των πρακτικών της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου: «ἐξορισθέντες δέ τῶν δύο ἐπισκόπων τῆς Σελευκείας καί τοῦ Πόντου τοῦ μεγάλου ὑπό τῆς ἁγίας συνόδου τῆς κρατηθείσης ὑπό τοῦ σοῦ κράτους»[48], θα πει σε μια αποστροφή του λόγου του ο Γρηγόριος απευθυνόμενος στον Ιουστινιανό, όταν αργότερα ως επίσκοπος Ακραγαντίνων βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη[49]. Η μαρτυρία αυτή είναι πολύτιμη, διότι διευρύνει το έργο της συνόδου και, ακόμη περισσότερο, αναδεικνύει τον αληθή χαρακτήρα της πρωτοβουλίας του Ιουστινιανού Β΄.

Φυσικά, η παραπάνω μέθοδος που υιοθετήθηκε δεν είχε προηγούμενο και διαθέτει πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας, όπως φαίνεται από την μαρτυρία του Βίου, όταν αναφέρει ότι από την διαλεκτική του Γρηγορίου «πάνυ ηὐφράνθη ἐν αὐτῷ καί ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς Ἰουστινιανός καί ἡ πᾶσα ἡ τοῦ παλατίου σύγκλητος»[50], η οποία φανερώνει την συμμετοχή σοβαρού αριθ-

46. Berger, σ.187. Για την απήχηση του μονοθελητισμού στην κοινωνία βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου,«Ο κοινωνικός περίγυρος της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου (681)», ΕΕΘΣΑΠΘ/*Τμήματος Ποιμαντικής* 7 (2001), 233-257.

47. Berger, σ. 254-255.

48. Berger, σ. 262.

49. Μετά την εκδίκαση των συκοφαντικών κατηγορίων από τον πάπα, με εντολή του Ιουστινιανού Β΄ μετέβη την ΚΠολή προκειμένου ο αυτοκράτορας προσωπικά να λάβει γνώση των γεγονότων, αφού υπήρχε παλαιά γνωριμία με τον Γρηγόριο· βλ. Berger, σ.231-262.

50. Berger, σ. 188.

μού λαϊκών[51]. Η όλη διαδικασία υπερβαίνει τα πλαίσια μιας τυπικής συνόδου, κατά τα γνωστά, και αναδεικνύει περισσότερο τον χαρακτήρα μιας διευρυμένης συγκλητικής συνελεύσεως[52], ή καλύτερα ενός σιλεντίου[53].

Η συμβολή του *Βίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ακραγαντίνων* δεν εξαντλείται εδώ, αλλά επεκτείνεται και στο ακανθώδες θέμα της Πενθέκτης συνόδου (691/692). Η αναγκαιότητα της συνόδου αυτής δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί αν αναζητήσουμε την αιτία μόνον στον θεολογικό ορίζοντα της εποχής και αγνοήσουμε την δραστήρια προσωπικότητα και το έντονο ενδιαφέρον του Ιουστινιανού Β΄, όπως αυτό κατεδείχθη και στην προηγούμενη περίπτωση της επικυρωτικής συνόδου του 685. Κατά την μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων, σύγχρονη των γεγονότων[54], η πρωτοβουλία προήλθε αποκλειστικά από τον αυτοκράτορα· αναφέρεται, μάλιστα, ότι «ἐκέλευσεν ὁ βασιλεύς [Ιουστινιανός] προελθεῖν ἐν τῷ παλατίῳ τόν τε ἀρχιεπίσκοπον καί τόν Γρηγόριον, καί λέγει αὐτοῖς· Ἀκούσατε, πατέρες ἅγιοι, βουλόμεθα, ἐάν ὁ κύριος κελεύῃ, τῇ συνεργίᾳ τοῦ ἁγίου πνεύματος κανόνας νέους ἐκθέσθαι τῇ ἁγίᾳ καί καθολικῇ ἐκκλησίᾳ, ἵνα καί τάς μετέπειτα γενεάς ἔσται καί τοῦτο εἰς δικαίωμα τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ. ἀποκριθέντες δέ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἅμα τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ εἶπον τῷ βασιλεῖ... τό ἀρεστόν ἐν ὀφθαλμοῖς σου διά τοῦ Θεοῦ ποίει»[55]. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαι-

51. Η παρουσία των αυτοκρατορικών αξιωματούχων νομομοποιείται από την ίδια την παρουσία του αυτοκράτορα στην σύνοδο· πρβλ. τις υψηλές παρουσίες στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο, Mansi, XI, 209AB= ACO 2/II, 1, σ. 14. Πολλές φορές υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι προεδρεύουν στις συνόδους εις τόπον του αυτοκράτορα. Το θέμα της θέσεως του αυτοκράτορος στην σύνοδο σχετίζεται άμεσα με το λεγόμενο πρόβλημα του «καισαροπαπισμού» στο Βυζάντιο· πρόχειρα βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, ιδιαίτερα σ. 139-168. Πρβλ. και παρακάτω σημ. 58 και 64.

52. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου* 2(1949)1-152· I. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 49-51· Ε. Χρήστου, «Σύγκλητος- Συγκλητικοί κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Οι μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων και σφραγίδων», *Βυζαντιακά* 14 (1994)181-216.

53. Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, «Silentium», *BZ* 44 (1951)79-85.

54. Βλ παραπάνω σημ. 15.

55. Berger, σ. 259.

ώνει την ανάλογη εκ του *Προσφωνητικού λόγου*, των πατέρων της Πενθέκτης προς τον αυτοκράτορα μετά την λήξη των εργασιών, όπου ομολογείται ότι, «τήν ἁγίαν ταύτην καί θεόλεκτον οἰκουμενικήν ἀθροισθῆναι σύνοδον ὥρισας... ἐπί τούτῳ τοίνυν κατά κέλευσιν τῆς σῆς εὐσεβείας συνελθόντες κατά τήν θεοφύλακτον καί βασιλίδα πόλιν»[56]. Η πρωτοβουλία του Ιουστινιανού να συγκαλέσει την Πενθέκτη δίχως προφανή αιτία και, πολύ περισσότερο, χωρίς την πίεση των εκκλησιαστικών αρχών ήταν πολύ δύσκολο να κατανοηθεί, ακόμη και την εποχή του. Ήδη, οι πατέρες της συνόδου στον *Προσφωνητικό λόγο* αφήνουν να εννοηθεί ότι αν και η πρωτοβουλία ανήκε στον αυτοκράτορα, οι επίσκοποι κατείχαν πάντως ουσιαστική θέση στην όλη διαδικασία λέγοντας ότι «κανόνας ἱερούς ἀνεγράψαμεν», δηλ από κοινού[57]· εντύπωση, όμως, που ανατρέπεται από την μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου, όπου ρητώς αναφέρεται ότι «ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς ἐξέθετο τούς νέους καί ἱερούς κανόνας»[58].

Πρακτικά της Πενθέκτης συνόδου δεν έχουν παραδοθεί, ώστε να καταφανούν οι διεργασίες, που οδήγησαν στην σύνοδο, παρά μόνον η προσφώνηση των πατέρων προς τον αυτοκράτορα, οι 102 κανόνες, καθώς και οι υπογραφές των συμμετασχόντων μελών[59]. Η έλλειψη αυτή μεταξύ των ερευ-

56. Mansi XI, 933D, θα πρέπει να υπογραμμισθεί η αυτοσυνειδησία των μελών της συνόδου ότι συνιστούσαν «οἰκουμενικήν σύνοδον»· πρβλ. πρόχειρα Γ. Γκαβαρδίνας, *Η Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Κατερίνη 1998, σ. 79-83.

57. Βλ. όπ.π.

58. Berger, σ. 259. Παρά ταύτα, η εκτίμηση αυτή θα ενισχυθεί αργότερα από τον πατριάρχη Νικηφόρο, ο οποίος γράφει ότι «σύμψηφος καί συνεργός γεγονώς ὁ τηνικαῦτα βασιλεύς Ἰουστινιανός καί αὐτός περί τήν εὔκλεᾶ καί ἀμώμητον ἡμῶν θρησκείαν εὐσεβῶν, διά τῆς ἰδίας ὑπογραφῆς δείκνυται», (Μικρός Ἀπολογητικός, PG 100, 845D) για να υποβαθμισθεί, τέλος, η δράση του Ιουστινιανού και να περιπέσει σε δεύτερη μοίρα, από την μεταγενέστερη *Χρονική Σύνοψι* (13ος αι.), κατά την οποία βασικός εισηγητής της συγκλήσεως της συνόδου ήταν ο πατριάρχης Παύλος· βλ. Κ. Σάθας (έκδ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ΄, Παρίσι 1894, ανατύπ. Αθήνα 1972, σ. 115.

59. Για τις εκδόσεις· βλ. Π. Μενεβίσογλου, (μητροπ.), *Ιστορική εισαγωγή εις τους Κανόνας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σ. 279-296· Γ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 57 σημ. 127. Πρόχειρα στους Mansi, XI, 936-1005 και Ράλλη- Ποτλή, II, σ. 295-554· Πρόσφατη κριτική έκδοση, με λατινική και αγγλική μετάφραση των 102 κανόνων στον τόμο *The Council in Trullo Revisited*, όπ.π., σ. 41-185 και η γαλλική από τον P.-P. Joannou, *Discipline générale antique*, I,1, Roma 1962, σ. 101-241.

νητών προκάλεσε διχογνωμία, ώστε να διατυπώνεται, από πολλούς, η εύλογη άποψη ότι τα πρακτικά απωλέσθηκαν[60], ή από άλλους ότι δεν διασώθηκαν πρακτικά για τον απλούστατο λόγο, διότι δεν τηρήθηκαν, λόγω της φύσεως της συνόδου[61]. Φυσικά, σαφείς μαρτυρίες δεν διασώζονται με συνέπεια η αντιπαράθεση να κινείται στην σφαίρα των ηθικών επιχειρημάτων. Μία μαρτυρία, όμως, από τον *Βίο Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων* απροσδόκητα δίνει απάντηση στο ερώτημα. Σύμφωνα, λοιπόν, με την μαρτυρία αυτή, «καταλαβούσης δέ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς ὥρισαν ἑαυτούς ἔν τινι τόπῳ ἡσύχῳ, κἀκεῖσε ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς ἐξέθετο τούς νέους καί ἱερούς κανόνας»[62]. Η μαρτυρία είναι σαφής και δεν αφήνει περιθώρια εικασίων, ότι δηλ. δεν τηρήθηκαν πρακτικά, αφού δεν προηγήθηκαν συζητήσεις και απλώς «ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς ἐξέθετο τούς νέους καί ἱερούς κανόνας». Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει την διαπίστωση περί του κωδικοποιητικού χαρακτήρα των κανόνων της Πενθέκτης Οικουμενικής συνό-

60. Βλ. τον προβληματισμό και την ανασκόπηση των απόψεων από τον Μενεβίσογλου, όπ.π., σ. 285-286· και Γ. Γκαβαρδίνας, όπ.π, σ. 41-49. Ο τελευταίος, μάλιστα, αποδεχόμενος την άποψη της απωλείας των πρακτικών διατυπώνει την, όντως περίεργη, εικασία ότι πιθανώς να κατεστράφησαν κατά την δεύτερη εικονομαχία (815-843)· βλ. όπ.π., σ. 49. Στην περίπτωση αυτή, όμως, δεν εξηγείται πώς και γιατί διασώθηκαν επιλεκτικά μόνον οι 102 κανόνες, η προσφώνηση των πατέρων προς τον αυτοκράτορα καθώς και οι υπογραφές των συμμετασχόντων μελών· τέλος, γιατί επεφυλάχθη τέτοια μεταχείριση μόνον στα πρακτικά της Πενθέκτης;

61. Όπως εξηγεί ο E. Chrysos, «Konzilsakten und Konzilsprotokolle vom 4 bis 7 Jahrhundert», *Annuarium Historiae Conciliorum* 15 (1983)30-40 και δέχεται ο H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum* und saine Bischofliste. Studien zum Konstantinopoler Konzie von 692, Berlin-N. York 1990, σ. 26 -27.

62. Berger, σ. 259.

63. Για μία συνολική θεώρηση της συνόδου· βλ. V. Laurent, «L' œuvre canonique du concile in Trullo (691/ 692) source primaire du droit de l' Église orientale», *REB* 23 (1965)7-41. Ελάχιστη πρωτοτυπία μπορεί να αναγνωρισθεί στους κανόνες της Πενθέκτης έχει παρατηρηθεί ότι οι περισσότερες δεν αποτελούν νέες διατάξεις, παρά ερμηνεύουν, τροποποιούν, συπληρώνουν, ή καταργούν παλαιότερες· πρόχειρα βλ. Μενεβίσογλου, όπ.π., σ. 290-296· Σ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992· Γ. Γκαβαρδίνας, Πενθέκτη, σ. 298 κ.ε.· J.Williams, «Use of Sources in the Canons of the Council in Trullo», *Byzantion* 66 (1996) 470-488.

δου[63], και επιπλέον της «μονοπρόσωπης» δημιουργίας των κανόνων[64].

Οι λεπτομέρειες για την Πενθέκτη, δεν εξαντλούνται εδώ· συμπληρώνονται με δύο ακόμη μαρτυρίες: η πρώτη, ότι η σύνοδος έλαβε χώρα «ἔν τινι τόπῳ ἡσύχῳ», επιβεβαιώνει την σύγκληση της Πενθέκτης σε χώρο διάφορο από ναό, στο παλάτι του Τρούλλου, και ολοκληρώνεται με τον προσδιορισμό του χρόνου, «καταλαβούσης δέ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς». Από τις εσωτερικές μαρτυρίες των κανόνων της Πενθέκτης έχει γίνει δεκτό ότι συνεκλήθη κατά την πέμπτη Ινδικτιώνα, δηλ. μεταξύ του χρονικού διαστήματος 1 Σεπτεμβρίου 691 —31 Αυγούστου 692[65], συνεπώς με την μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου ότι συνέβη «καταλαβούσης δέ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς», δεδομένου ότι το Πασχα το έτους 692 ήταν 14 Απριλίου[66], εύκολα μπορούμε, λοιπόν, να καταλήξουμε ότι η σύγκληση της Πενθέκτης, και η δημοσίευση των κανόνων, έγινε την εποχή αυτή.

Στο μεγάλο κεφάλαιο των σχέσεων Ανατολής—Δύσεως ο Βίος του αγίου Γρηγορίου συνεισφέρει πολύ πρώιμα στοιχεία των διαφοροποιήσεων, οι οποίες αργότερα θα λάβουν χαρακτήρα απροκαλύπτου ανταγωνισμού. Στο κλίμα και στο πνεύμα της εποχής η αλλαγή της πολιτικής και η προσφυγή της Ρώμης σε άλλες δυνάμεις, εν προκειμένω στους Φράγγους, προσέλαβε

64. Άξιο προσοχής είναι, ότι ο Ιουστινιανός δεν παρουσιάσθηκε ο ίδιος ως νομοθέτης της εκκλησίας, αλλά ανέθεσε το έργο αυτό σε μία σύνοδο, οικουμενικών διαστάσεων, κατά παρέκκλιση της πρακτικής που εγκαινίασε ο ομώνυμος προκάτοχός του με την Νεαρά του 545· βλ. Σ. Τρωιάνος, «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τούς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας...», *Βυζαντινά* 13,2 (1985)1191-1200· πρβλ. Β. Στεφανίδης, «Τα όρια της εκκλησιαστικής νομοθεσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων», *ΕΕΒΣ* 25 (1955)12-27. Ακόμη, βλ. τις παρατηρήσεις του Σ. Τρωιάνου,«Η μη αναδρομικότητα ποινικών διατάξεων στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου», *Βυζαντιακά* 14 (1994)83-93, ο οποίος προτείνει ως ιθύνοντα νουν τον πατριάρχη Παύλο, που σαν βασιλικός ασηκρήτης συμμετείχε δραστήρια και στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο, όπ.π. σ. 93· άποψη με την οποία συντάσσομαι. Για μια συνολική θεώρηση της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, «Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄», *Βυζαντινά* 21 (2000) 435-457· και παρακάτω σημ. 89, 90.

65. Για το πρόβλημα της χρονολογήσεως· βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 57· πρβλ. Π. Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή*, σ. 281-282· Γ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 31-33.

66. Βλ. V. Grumel, La chronologie, σ. 273, 312.

την αναγκαία θεωρητική επένδυση με την χάλκευση ψευδεπιγράφων ιστορικών ντοκουμέντων, ώστε να νομιμοποιείται η καινοτομία, αναφέρομαι στην λεγόμενη Κωνσταντίνειο Δωρεά (Constitutum Constantini Imperatoris), κατά την οποία ο Μ. Κωνσταντίνος (306-337) από ευγνωμοσύνη προς τον πάπα Ρώμης Σίλβεστρο (314-335), ο οποίος υποτίθεται ότι τον βάπτισε, του υποσχέθηκε ως αντάλλαγμα να φύγει από την Ρώμη, την οποία παραχωρούσε μαζί με όλη την Δύση καθώς και το αποκλειστικό αυτοκρατορικό προνόμιο να ονομάζει ο πάπας υπάτους και πατρικίους στην Δύση, αυτός δε, ο Μ. Κωνσταντίνος να περιορισθεί στην Ανατολή[67]. Η χάλκευση της *Δωρεάς* αυτής παλαιότερα πιστευόταν ότι είχε παρασκευασθεί στα χρόνια του πάπα Ανδριανού Α΄ περί το 803[68], αλλά νεώτερες έρευνες μετέθεσαν το όριο αυτό στα χρόνια του πάπα Παύλου Α΄ (757-767)[69], και το όριο, όμως, αυτό νομίζω οτι θα πρέπει να τον ξαναζητήσουμε μετά από τα, ανέλπιστα ομολογουμένως, στοιχεία που παρέχει ο *Βίος Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων*.

Στον Βίο, λοιπόν, καταγράφεται ότι μετά την δικαίωση του Γρηγορίου από την τοπική σύνοδο της Ρώμης, ο πάπας προκειμένου να επανορθώσει την αδικία που συνέβη έναντι του Γρηγορίου και να διασκεδάσει την ολιγωρία που επέδειξε, πρότεινε στον επίσκοπο Ακράγαντος: «τί σοι ἀνταποδώσωμεν, τέκνον…γινώσκεις, τέκνον, ὅτι τό ἥμισυ μέρος τῆς καθ' ὑμῶν πό-

67. E. Caspar, «Das Papsttum unter Fränkischer Herrschaft», *ZKG* 54 (1935)132-264, εδώ σ. 150· Τ. Λουγγής, «Η Ιουστινιάνεια Μεσόγειος και το τέλος της Βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας», *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988) 75-88, ιδιαίτερα σ. 83· του ιδίου, *Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου De Admninistrando Imperio (Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 36-39, 57-60· του ιδίου, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, σ. 95-109. Πρβλ. L. Wallach, «Actus Sivestri, Libri Carolini, and the Constantine Donation. The Solution of a Pseudo-Problem», στο *Diplomatic Studies in Latin and Greek Documents from the Caroligian Age*, Ithaca-London 1977, σ. 152-164.

68. Βασικός εισηγητής είναι ο W. Ohnsorge, *Adendland und Byzanz*, Darmstadat 1958· του ιδίου, «Das Constitutum Constantini und Entstehung», στο *Konstantinopel und Okzident*, Darmstadt 1966, σ. 93-162, κείμενα σ. 108-123, τον οποίο παρακολουθεί ο P. Alexander, «The Donation of Constantine at Byzantium and its Earliest use against the Western Empire», *ZRVI* 8 (1963) 11-26.

69. Βλ. P. Classen, *Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums*, Sigmaringen² 1985, σ. 8· Τ. Λουγγής, «Η Ιουστινιάνεια Μεσόγειος και το τέλος της Βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας», *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988)83-84. Επισκόπηση του προβλήματος από τον H. Fuhrmann, «Constitutum Constantini», *TRE* 8 (1981) 196-202.

λεως (του Ακράγαντος δηλ.) σύν τῷ ἐπισκοπείῳ τῇ ἐξουσίᾳ ὑπόκειται τοῦ ἁγίου καί κορυφαίου ἀποστόλου τῶν ἐνταῦθα»[70]. Επειδή ο Γρηγόριος είχε ζητήσει την ανοικοδόμηση νέου επισκοπείου και καθεδρικού ναού, «ὁ δέ ἅγιος πάπας λέγει, συνέκρινα ἐν ἑμαυτῷ ἀποδοῦναι τῷ θεῷ διά σοῦ καί τῷ ὑπό σοῦ μέλλοντι ἀνοικοδομεῖσθαι ναῷ τό καθ' ἡμᾶς ἁρμόζον ἥμισυ μέρος τῆς καθ' ὑμᾶς πόλεως, τό δωρηθέν τῷ κορυφαίῳ ὑπό τοῦ ἐν ἁγίοις καί θείᾳ καί ἀειμνήστῳ τῷ λήξει γεναμένου ἡμῶν βασιλέως Κωνσταντίνου»[71]. Κατόπιν, η απόφαση αυτή του πάπα έλαβε και επίσημο χαρακτήρα «καί προσκαλεσάμενος ὁ πάπας τούς λογάδας τῆς ἐκκλησίας καί τούς πρώτους τῆς πόλεως (Ρώμης) καί καθίσαντες ἔγραψαν τόμον ὅ τε πάπας καί οἱ λογάδες τῆς ἐκκλησίας καί πάντες οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως, καί ἐπεσφραγίσαντο οἱ ἐπίσκοποι τῆς συνόδου καί πᾶσα ἡ ἐκκλησία και ἀπέδωκαν τῷ μακαρίῳ Γρηγορίῳ»[72]. Η αναφορά στην *Κωνσταντίνεια Δωρεά* είναι προφανής, η οποία γίνεται επισήμως εν συνόδῳ στην οποία, μάλιστα, συμμετέχουν εκτός της τοπικής συνόδου της Ρώμης, και οι επίσκοποι που απεστάλησαν από την ΚΠολη για την υπόθεση του Γρηγορίου, δηλ. ο Αγκύρας, ο Κυζίκου και ο Κορίνθου μετά του χαρτοφύλακος Κωνσταντίνου του διακόνου, καθώς και ο βασιλικός σπαθάριος Μαρκιανός εκ προσώπου του αυτοκράτορος Ιουστινανού Β΄[73]. Η διατύπωση της *Κωνσταντίνειας Δωρεάς* μπορεί να μην απαντάται έδω τόσο ανεπτυγμένη και επεξεργασμένη, όπως θα κυκλοφορήσει αργότερα από τον πάπα Παύλο στα μέσα του 8ου αι., αλλά, διασώζει τον πυρήνα του ιδέας πέριξ της οποίας θα οικοδομηθούν όλα εκείνα τα στοιχεία που μεταμορφώσουν τον θρύλο σε ιδεολογία. Στον πρώτο κύκλο, όπως εδώ, διατυπώνεται η δικαιολόγηση των παπικών πατριμονίων[74], για

70. Berger, σ. 255.

71. Berger, σ. 256. Ενδιαφέρον είναι ότι στον «μεταφραστικό» Βίο του Νικήτα Παφλαγόνος δεν μνημονεύεται η δήλωση αυτή, PG 116, 265. C

72. Berger, σ. 256.

73. Berger, σ. 233.

74. Για την έγγεια παπική περιουσία στην Ιταλία· βλ. E. Sparink, *The patrimony of the Roman Church*, Oxford 1918· R. Aigrain, «Le patrimoine de l' Église romaine», στο A.Fliche-V.Martin, έκδ., *Histoire de l' Église*, t. 5, Paris 1938, σ. 543-553· J. Gaudement, «L' Église dans l' Empire Romain, IV-V siècles», στο G. le Bras, έκδ., *Histoire du Droit et des Institutions de l' Église en Occident*, τ. III, Paris 1958, σ. 291-306· Fr. Masai, «La politique des Isauriens et la naissance de l' Europe», *Byzantion*

τα οποία ο Βίος διασώζει πολλά στοιχεία οργανώσεως και διαχειρίσεως[75], καθώς και διοικήσεως από τους παπικούς εξάρχους, οι οποίοι λειτουργούσαν ως «τα μάτια και τα αυτιά» του στις επαρχίες[76].

Οι λεπτομέρειες του Βίου συντελούν πολύ στην κατανόηση της εξελίξεως της ιδέας αυτής, διότι πέρα από την αναγωγή σε ιδεολόγημα κατά μίαν συγκεκριμένη εποχή για την αντιμετώπιση ορατών αναγκών της παπικής πολιτικής, ο πυρήνας στην αρχική διατύπωση ήταν αρκετά απλοϊκός και εν πολλοίς αυτονόητος απ' όλους. Αυτό καταφαίνεται από το γεγονός, ότι όταν αργότερα ο Γρηγόριος βρέθηκε στην ΚΠολη και η υπόθεση του ήρθε ενώπιον του Ιουστινιανού και ο αυτοκράτορας χάρηκε για την δικαίωση του Γρηγόριου, ο άγιος τότε ζήτησε ό,τι και από τον πάπα, δηλ. να ανοικοδομήσει νέο ναό και επισκοπείο στην πόλη του. Ο Ιουστινιανός συγκατένευσε, «καί ταύτην σοι τήν αἴτησιν ποιήσωμεν. 'Ιδού καί ἡμεῖς δίδομεν τῷ Θεῷ διά σοῦ τό ἥμισυ μέρος τῆς πόλεως, ὅ κατέχει ἡ εὐσεβής ἡμῶν βασιλεία· καί ἀνοικοδόμησον νέον οἶκον πιστόν τῷ θεῷ καί τό ἐπισκοπεῖον, ὡς βούλεσαι. καί ἐκέλευσεν ὁ βασιλεύς γραφῆναι τόμον καί δοθῆναι τῷ μακαρίῳ Γρηγορίῳ καί κτήματα πολλά»[77].

Από τα παραπάνω αποδεικνύεται ότι οι αυτοκρατορικές παροχές στην εκκλησία της Ρώμης είχαν ιεροποιηθεί υπό την θρυλούμενη δωρεά του Μ. Κωνσταντίνου στον πάπα Ρώμης, και την παραχώρηση αυτή ο μεν αυτοκράτορας την θεωρούσε ως επιτροπεία υπό τον Ρώμης, ο δε πάπας ως εκχώρηση και παραίτηση από κάθε κυριαρχικό δικαίωμα του αυτοκράτορα. Η

33 (1963) 199-201· J. Richards, *The Popes and the Papacy in the early middle ages*, 476-752, London 1979, σ. 307-314.

75. Berger, σ. 221, 222, 223, «δεσποτικά πλοῖα», «πλοῖα τοῦ πάπα», «ἀναφορά πρός τόν πάπαν». Για την εν γένει οργάνωση πολιτική και εκκλησιαστική της Ιταλίας· βλ. T. S. Brown, *The Gentlemen and the Officers. Imperial Administation and Aristocratic Power in Byzantine Italy*, A.D. 554-800, Rome 1984 και για την Σικελία ειδικά S. Bossari, «L' administrazione del tema di Sicilian», *Rivista Storica Italiana* 6 (1954) 133-158.

76. Όπως χαρακτηριστικά θα πει ο πάπας, «τήν πεμφθεῖσαν μοι ἀναφοράν περί αὐτοῦ παρά τοῦ ἐξάρχου Τιβερίου, ὅν ἔχομεν ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Σικελίας», Berger, σ. 219. Βλ. Richards, όπ.π., σ. 314-322. Για τους Έλληνες ή Ελληνιστές πάπες· βλ. M.-J. Gay, «Quelques remarques sur les papes Grecs et Syriens avant la querelle des Iconoclastes (678- 715)», στο *Mélanges offerts a M.G. Schlumberger*, t. 1, Paris 1924, σ. 40-54.

77. Berger, σ. 262.

διαφορά αυτή φαίνεται να είναι διακριτή από τον γνώστη των αυτοκρατορικών θεσμίων Γρηγόριο, ώστε παρά την παραχώρηση από τον πάπα των όσων χρειαζόταν στον Ακράγαντα, ζητεί εκ νέου τα αυτά και από τον αυτοκράτορα. Αυτός, νομίζω, ήταν και ο λόγος που ο Λεων Γ΄, αργότερα, πολιτεύθηκε κατά τον γνωστό τρόπο όταν μεταβίβασε τα εισοδήματα των παπικών κτημάτων (πατριμονίων) της Κ. Ιταλίας στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο της ΚΠολεως[78], ασκώντας έτσι αυτοκρατορικό δικαίωμα.

Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, ίσως το πλέον πρωτότυπο του Βίου, είναι σχετικό με την δικαστική δικαιοδοσία του πάπα στην Κ. Ιταλία. Όταν ο Γρηγόριος κατηγορούμενος μεταφέρθηκε στην Ρώμη και παρέμεινε έγκλειστος στην φυλακή ένα έτος άνευ δίκης, στο τέλος ζήτησε την συμβουλή του αββά Μάρκου της ελληνικής Μονής του αγίου Σάββα, γνωρίμου του Γρηγορίου από το παρελθόν, περί του πρακτέου. Ο Μάρκος απάντησε, ότι «ἡμεῖς οὐ δυνάμεθα αὐτόν κρῖναι ἄνευ βουλῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, λοιπόν δέ καί τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως»[79]. Ο πάπας δέχθηκε την συμβουλή του αββά Μάρκου και καθίσας «ὁ πάπας ἔγραψεν ἀναφοράν τῷ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ 'Ιουστινιανῷ κατά ἀκρίβειαν τά κατά ἄνθρωπον, λοιπόν δέ καί πρός τόν ἁγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως»[80]. Δεν αρκέσθηκε σε αυτό, αλλά απέστειλε τις επιστολές στην ΚΠολη με τους δύο επισκόπους που συμμετείχαν στην Σύνοδο του 685 και είχαν εκεί γνωρισθεί με τον Γρηγόριο «καί προσκαλεσάμενος τούς δύο ἐπισκόπους τούς παρόντας ἐν τῇ συνόδῳ ἅμα τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ, δούς αὐτοῖς τά πρός τήν χρείαν ἐφόδια ἀπέστειλεν ἐν Κωνσταντινουπόλει»[81]. Λόγω δυ-

78. Η άρνηση οφείλεται στο γεγονός ότι με τον διπλασιασμό των φόρων της Ιταλίας, επλήττοντο και τα παπικά πατριμόνια, τα οποία εξαιτίας της εκτάσεως και του πλούτου, ανήγαγαν το Βατικανό στον πρώτο ιδιοκτήτη γης στην Ιταλία· βλ. D.H. Miller, «The Roman Revolution of the Eighth Century: A Study of the Ideological Background of the Separation from Byzantium and Alliance with the Franks», *Mediaeval Studies* 36 (1974)101-102· Th. Noble, *The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia 1984, s. 28-29. Ο Θεοφάνης, 404, 408, συνδέει την άρνηση αυτή με την δημοσίευση της εικονομαχικής πρωτοβουλίας, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται από τις λατινικές πηγές. Για την σύνδεση των γεγονότων βλ. Noble, όπ.π.· Miller, όπ.π. σημ. 55.

79. Berger, σ. 231.

80. Berger, σ. 232.

81. όπ.π.

σχερειών κατά το ταξίδι, η άφιξη των δύο επισκόπων καθυστέρησε στην ΚΠολη, όταν έφθασαν παρέδωσαν τις επιστολές στον αυτοκράτορα και στον πατριάρχη· εκείνοι πολύ λυπηθηκαν για τα παθήματα και την άδικη φυλάκιση του Γρηγορίου· έτσι, λοιπόν, «μεθ' ἡμέρας δέ ὀλίγας ἐκέλευσεν ὁ βασιλεύς ἀποστεῖλαι τούς ἐπισκόπους μετά κελεύσεως, ἀποστείλας σύν αὐτοῖς καί Μαρκιανόν τόν σπαθάριον αὐτοῦ. Ὁμοίως δέ καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος προσκαλεσάμενος τόν ἐπίσκοπον Ἀγκύρας[82] καί τόν ἐπίσκοπον Κυζίκου[83] καί τόν ἐπίσκοπον Κορίνθου[84] ἀπέστειλεν αὐτούς ἐν Ῥώμῃ, σύν αὐτοῖς δέ ἀπέστειλεν καί τόν χαρτοφύλακα Κωνσταντῖνον τόν διάκονον»[85]. Οι εντολές του αυτοκράτορα ήταν σαφείς: «ἀπέλθατε, πατέρες ἅγιοι, καί συγκροτήσατε σύνοδον ἁγίαν κελεύσει τοῦ ἁγιωτάτου πάπα καί τούτου τοῦ κοινοῦ ἡμῶν πατρός τῆς ἐνταῦθα θεοσκεπάστου ἡμῶν πόλεως (δηλ. της ΚΠολεως)... ὅσοι ὑποπέσωσιν λαϊκοί, τῷ φιλευσεβεῖ ἡμῶν νόμῳ παράδοτε, ἐπί τούτῳ γάρ ἀποστέλλομεν τόν σπαθάριον ἡμῶν, ὅσοι δέ κληρικοί ὑποπέσωσιν, τῷ θείῳ καί ἱερῷ κανόνι ἀποδίδοσθε»[86].

Τα γεγονότα αυτά χρονικά προσδιορίζονται πριν την Πενθέκτη (691), καθότι στον Βίο μαρτυρείται ότι ευρισκόμενος στην ΚΠολη ο Γρηγόριος,

82. Στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681/682) υπογράφει 19ος, «ο Πλάτων ἐλέει θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Ἀγκυρανῶν μητροπόλεως τῆς πρώτης τῶν Γαλατῶν ἐπαρχίας», Mansi, XI, 641B= ACO 2/II, 2, σ. 780, και στην Πενθέκτη (6912/ 692) η υπογραφή του «Στεφάνου ἐπισκόπου τῆς Ἀγκυρανῶν μητροπόλεως» (Mansi XI, 989B). Πιθανόν να πρόκειται για τον δεύτερο, διότι αμέσως μετά τα προμνημονευθέντα γεγονότα επακολουθεί η Πενθέκτη.

83. Ως Κυζίκου υπογράφει στην Στ΄ Οικουμενική ο Γεώργιος, Mansi, XI, 641D= ACO 2/II, 2, σ. 780, αλλά στην Πενθέκτη με τον 39ο κανόνα ο Νέας Ιουστινιανουπόλεως ανυψώθηκε επί τον Κυζίκου, (βλ. παραπάνω σημ. 37), ο οποίος και υπογράφει «Ἰωάννης ἀνάξιος ἐπίσκοπος Νέας Ἰουστινιανουπόλεως», Mansi, XI, 989A. Επόμενος επίσκοπος Κυζίκου μαρτυρείται ο Γερμανός, μετά ταύτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος εξελέγη το 705/706. Πιθανολογώ, λοιπόν, ότι ο επίσκοπος Κυζίκου που αναφέρεται στον Βίο Γρηγορίου, είναι ο Γεώργιος.

84. Ο Κορίνθου ήταν και παπικός λεγάτος καθώς υπογράφει στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο, «Στέφανος ἐλέι θεοῦ ἐπισκόπος Κορίνθου καί ληγητάριος τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου πόλεως Ῥώμης», Mansi, XI, 641A= ACO 2/II,2, σ. 778, αλλά στην Πενθέκτη ο τόπος υπογραφής του είναι κενός, Mansi, XI, 989B. Άγνωστο, πάντως είναι αν στο μεταξύ διάστημα ο επίσκοπός Στέφανος ήταν ακόμη εν ζωή.

85. Berger, σ. 233. Κατά την μαρτυρία του Βίου, «ὁ διάκονος ὁ πατριαρχικός ὁ χαρτοφύλαξ ἀποσώζων τόν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρχιεπισκόπου θρόνον», Berger, σ. 239.

86. όπ.π.

όπως διέταξε ο Ιουστινιανός, προσεκλήθη στις εργασίες της παραπάνω συνόδου[87]. Η διαδικασία αυτή, νομίζω, ότι δεν συνιστά μία τυπική συμπεριφορά του Ρώμης, αλλά έκτακτη και ενέχει σκοπιμότητα. Ο πάπας είχε παραβλέψει τελείως τον εγκάθειρκτο άνευ δίκης Γρηγορίου περί το έτος και μόνον με την παρέμβαση του αββά Μάρκου η υπόθεση ήρθε στην επιφάνεια και ο πάπας αποφάσισε να ασχοληθεί μαζί της. Η πρόταση του αββά Μάρκου, και πολύ περισσότερο η άμεση υιοθέτησή της από τον πάπα, είναι ένα γεγονός πρωτόγνωρο στα παπικά έθιμα, διότι αυτομάτως συνιστά ετεροδικία και παραχώρηση δικαιοδοσίας, κάτι που με σκληρούς αγώνες προσπαθήσε να αποτρέψει η Ρώμη. Το αδιέξοδο, όμως, στο πρόβλημα το προσφέρει πάλι ο Βίος, διότι σαφώς μαρτυρεί την αποστολή πρεσβείας στην ΚΠολη εκ των δύο επισκόπων που συμμετείχαν στην επικυρωτική σύνοδο των πρακτικών της Στ΄ Οικουμενικής, το 685, η οποία κόμισε το αίτημα του πάπα στον αυτοκράτορα και πατριάρχη ΚΠολεως. Η κίνηση αυτή, εκτιμώ, ότι είναι κίνηση σκοπιμότητος διότι ο πάπας Σέργιος (15.12.687-8.9.701), περί αυτού πρόκειται, εγκαταστάθηκε στον θρόνο μετά από πολλές περιπέτειες και κατά τρόπο πραξικοπηματικό[88]· συνεπώς ήταν μία καλή ευκαιρία να βελτιώσει τις σχέσεις του με την ΚΠολη. Την αφορμή για την γεφύρωση των σχέσεων την έδωσε η περίπτωση του Γρηγορίου, ο οποίος ήταν γνωστός και εκτιμάτο πολύ στην ΚΠολη· έτσι, λοιπόν, μία συνήθης δικαστική υπόθεση έλαβε διαστάσεις μείζονος εκκλησιαστικού, γράφε καλύτερα πολιτικού, θέματος και προσεκλήθη υψηλόβαθμη αντιπροσωπεία από την ΚΠολη για να συναποφασίσει. Προφανές είναι, ότι η Ρώμη και η ΚΠολη χρησιμοποίησαν τον Γρηγόριο και την υπόθεσή του για ίδιους πολιτικούς σκοπούς[89]. Για τον λόγο αυτό στην ΚΠολή θεωρείται ως παπικός εκπρόσωπος

87. Βλ. παραπάνω. σημ. 55 κε.

88. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 51-52.

89. Οι σχέσεις του Ιουστινιανού Β΄ με τους πάπες γνώρισαν πολλές διακυμάνσεις· βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 142-143· πρβλ. P.J. Nordhagen, *The frescoes of John VII (A.D. 705-707) in Maria Antiqua in Rome*, Rome 1968, σ. 39-54, 95-98· J. D. Breckenridge, «Evidence for the nature of relations between Pope John VII and the Byzantine emperor Justinian II», *BZ* 65 (1972)364-374· J.-M. Sansterre, «Jean VII (705-707): idéologie pontificale et réalisme politique» στο *Rayonnement grec. Hommages à Ch. Delvoye*, Bruxelles 1982, σ. 377-388· του ίδιου, «Le pape Constantin Ier (708-715) et la politique religieuse des empreurs Justinein II et Philippikos», *Archivum Historae Pontificae* 22 (1984)7-24· της ίδιας,«A propos de la signification politico-religieuse de

και συμμετέχει στην Πενθέκτη, για την οποία συμμετοχή δεν κατακρίνεται όταν επιστρέφει στην Ρώμη[90].

Γενικά, ο *Βίος* του *Γρηγορίου ἐπισκόπου Ακραγαντίνων* διακρίνεται για τον πλούτο και την αμεσότητα των πληροφοριών που διασώζει για ελάχιστα γνωστές όψεις της μεσοβυζαντινής ιστορίας· πέρα όμως από αυτά, η κύρια προσφορά του έγγειται στο γεγονός ότι αποτελεί σύγχρονη καταγρα-

certains frescoes de Jean VII à Ste Marie-Antique», *Byzantion* 57 (1987) 434-440.

90. Βλ. Berger, σ. 263. Δεν υπάρχει υπογραφή του Γρηγορίου μεταξύ των άλλων υπογραφών της Πενθέκτης. Από τον χώρο δικαιοδοσίας του πάπα υπογράφει μόνον ο «Βασίλειος τῆς Γορτυναίων μητροπόλεως τῆς φιλοχρίστου Κρήτης νήσου καί τόν τόπον ἐπέχων πάσης τῆς συνόδου τῆς ἁγίας 'Εκκλησίας Ρώμης ὁρίσας ὑπέγραψα», Mansi XI, 989B. O εν λόγω Βασίλειος είχε λάβει μέρος στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο και ήταν ο ίδιος που εκτέλεσε την αφαίρεση του ωμοφορίου από τον μονοθελήτη πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο στο τέλος της 8ης συνεδρίας σύμφωνα με τις λατινικές πηγές· *Liber Pontificalis*, I, 354· πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε΄, σ. 125. Η μνεία του Βασιλείου στην Πενθέκτη έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι υπογράφει αφενός μεν ως παπικός λεγάτος, αφού ήταν αρχιεπίσκοπος Κρήτης, αφετέρου δε εκπροσωπεί και την συνόδο της Ρώμης, η οποία στην Στ΄ Οικουμενική συμμετείχε ανεξαρτήτως. Ακόμη, θεωρείται βέβαιο, ότι υπέγραψαν τα πρακτικά και οι μόνιμοι παπικοί αποκρισιάριοι· βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 57· Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 39· J. Richards, *The Popes and the Papacy in the early Middle ages*, 476–752, London 1979, σ. 210· την αντίθετη άποψη, Β. Φειδάς, Εκκλησιαστική Ιστορία, Α΄, σ. 76· H. Ohme, «Das Concilium Quinisextum. Neue Einsichen zu einem umstrittennen Konzil», *Orientalia Christiana Periodica* 58 (1992)145-146. Η Ρώμη δεν αποδέχθηκε όλους τους κανόνες, διότι αρκετοί ήταν αντίθετοι με τα κρατούντα, όπως ο 2ος με τον οποίο ανεγνώριζε τους 85 Αποστολικούς Κανόνες, ενώ η δυτική παράδοση δεχόταν τους πρώτους 50, καθώς και ο 36ος με τον οποίο επαναλαμβανόταν ο 3ος της Β΄ Οικουμενικης συνόδου (351) και 28ος της Δ΄ (451) με τον οποίο καθοριζόταν ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως «τῶν ἴσων ἀπολαύειν πρεσβείων» με τον Ρώμης. Οι αντιδράσεις της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στους κανόνες της Πενθέκτης εκτίθενται στο *Liber Pontificalis*, I, σ. 372-374· πρβλ. H. S. Alivizatos, «Les canons 13, 30 et 55 du Trullanum», *Rivista di studi bizantini et neoellenici* 5 (1939) 581-585· J. Herrin, *The formation oh Christendom*, London 1989, σ. 286-287· Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 61-64· Γ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ.103-113. Για την γενικότερη πολιτική του Ιουστινιανού έναντι της Ρώμης· βλ. Fr. Görres, «Justinian II und das römische Papsttum», *BZ* 17 (1908) 439-440· C. Head, *Justinian II*, Madinson 1972, σ. 72 κε· Ohme, «Das Concilium Quinisextum.», όπ.π., σ. 370-371 σημ. 23, του ίδιου, «Die sogenannten "anti-römischen Kanones" des Concilum Quinisextum (692) – Vereinheitlichung als Gafahr die Einheit edr Kirche», στο *The Council in Trullo Revisited*, εκδ., G. Nedungatt, M. Featherstone, Roma 1995, σ. 307-321.

φή με τα συμβάντα όπως αυτά βιώνονται και κατανοούνται από ένα Έλληνα μοναχό της Ρώμης, μακρυά από τις σκοπιμότητες ή αναγκαιότητες της παπικής πολιτικής, όπως αυτές θα εκδοθούν αργότερα από την παπική γραμματεία[91].

91. Βλ. πρόχειρα, L. Wallach, «The Genuine and the Forged Oath of Pope Leo III», στο *Diplomatic Studies in Latin and Greek Documents from the Caroligian Age*, Ithaca-London 1977, σ. 299-327. Για την κύρια συμβολή του Αναστασίου Βιβλιοθηκαρίου στην πολιτική αυτή, βλ. Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής ιστοριογραφίας*, όπ.π., σ. 107. Για την κατανόηση της ευρύτερης διαπάλης μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως πρόχειρα βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Η αγία Ευφημία στις σχέσεις παπών και αυτοκρατόρων», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 59-75, ιδιαιτέρως σ. 70-75· Τ. Λουγγής, όπ.π., σ. 51-70· και P. Allen–B. Neil, *Scripta Saeculi VII. Vitam Maxim Confessoris Illustrantia. Una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii iuxta posita* [corpus christianorum 39], Leuver 1999, σ. XXVI-XLI.

Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης

Προβλήματα σχετικά με την αποστολή του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου στους Χαζάρους

Η βυζαντινή προσπάθεια εκχριστιανισμού στο ανατολικό σύνορο της Ευρώπης τον ένατο αιώνα

«Οι Χάζαροι είναι όλοι τους Ιουδαίοι,
και είναι πρόσφατος ο εναγκαλισμός
του Ιουδαϊσμού από αυτούς»
Ιμπν αλ-Φακίχ, Μουσουλμάνος γεωγράφος
(για το έτος 903 μ.Χ.)

Η ανακοίνωση αυτή* εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για τις βυζαντινοχαζαρικές σχέσεις, από τις αρχές του 7ου ως τα μέσα περίπου του 10ου αιώνα. Οι Χάζαροι, μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εθνότητες του μέσου Μεσαίωνα, υπήρξαν ο μοναδικός μεσαιωνικός τουρκικός λαός στην ιστορία που εξιουδαΐστηκε και έχουν γίνει αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας, με πολυάριθμα συγγράμματα, ιδιαίτερα μέσα στις τελευταίες δεκαετίες. Ο σημερινός χρήστης του Internet θα διαπιστώσει την ύπαρξη μιας εκτενούς εξειδικευμένης βιβλιογραφίας περί Χαζάρων (ενημερωμένης ως τις 12-3-2000), κατά θέματα και γλώσσες – από την οποία, πάντως, απουσιάζουν τα ελληνικά δημοσιεύματα. Τη βιβλιογραφία αυτή έχει εκπονήσει ο Kevin Alan Brook, συγγραφέας της πιο πρόσφατης στη διεθνή βιβλιογραφία μονογραφίας περί Χαζάρων[1], που έρχεται να προστεθεί στις ήδη υπάρχουσες συνθέσεις των Douglas Dunlop και Peter Golden (στα αγγλικά)[2] και των Μιχαήλ Αρταμόνοφ, Σβετλάνα Πλέτνεβα και Ανατόλυ Νοβοσέλτσεφ (στα ρωσικά)[3].

* Για μια πρώτη, εκλαϊκευτικότερης μορφής, πραγμάτευση του θέματος βλ. το ένθετο αφιέρωμα «*Κύριλλος και Μεθόδιος: οι διαφωτιστές των Σλάβων*» της εφημερίδας *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ/ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχ. 18 (17-2-2000), σσ. 34-41, όπου και σύντομη σκιαγράφηση των βυζαντινο-χαζαρικών σχέσεων (σσ. 34-36).

1. K. Brook, *The Jews of Khazaria*, Northvale N.J. 1999.

2. D. Dunlop, *The history of the Jewish Khazars*, Princeton U.P. 1954 (ανατ. New York 1967). – P. Golden, *Khazar studies: a historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Α΄, Budapest 1980.

3. M Artamonov, *Istorija Hazar*, Leningrad 1962. – S. Pletneva, *Hazary*, Moskva 1976 (ανατ. 1986) (γερμαν. μετάφρ.: Die Chasaren: *mittelalterliches Reich au Don und Wolga*, Leipzig 1978). – A. Novoseltsev, *Hazarskoje gosudarstvo i ego rol' v istorii vostonoi Evropy i Kaukaza*, Moskva 1990. Γενικά περί των Χαζάρων βλ. την παλαιότερη βιβλιογραφία (ως το 1957) στον G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Α΄, Βερολίνο 1958[2] (ανατ. Λέιντεν 1983), 83-86 (στο εξής: Moravcsik,

Οι Χάζαροι, όμως, εκτός από το ενδιαφέρον των ειδικών ερευνητών (ιστορικών, φιλολόγων, γλωσσολόγων, αρχαιολόγων, ιστορικών της τέχνης κ.ά.), έχουν κινήσει το ενδιαφέρον και της λογοτεχνίας. Έτσι, έχουν γίνει ευρύτερα γνωστοί στο διεθνές αναγνωστικό κοινό (σε αντίθεση με πολλούς άλλους ομοφύλους τους λαούς του μεσαίωνα), λόγω της προβολής τους κυρίως σε δύο ιστορικο-λογοτεχνικά έργα, που μέσα στην τελευταία εικοσιπενταετία έχουν γνωρίσει πολλές μεταφράσεις - και στα ελληνικά, κάτι που επιβεβαιώνει το διαρκώς ανανεούμενο ενδιαφέρον γι' αυτούς. Από τη μια πλευρά, ο διάσημος ουγγρικής καταγωγής φιλόσοφος και δοκιμιογράφος Άρθουρ Καίστλερ τους αποκάλεσε «Δέκατη τρίτη φυλή», χαρακτηρίζοντάς τους ως την τρίτη μεγάλη δύναμη της εποχής, ανάμεσα στο ορθόδοξο Βυζάντιο και το μουσουλμανικό κόσμο[4], ενώ, από την άλλη, ιδιαίτερα πολύ έχει διαβαστεί το πρωτότυπο και καλογραμμένο βιβλίο του Σέρβου λογοτέχνη και πανεπιστημιακού, Μίλοραντ Πάβιτς, με τίτλο «*Το λεξικό των Χαζάρων*»[5]. Στην ελληνική λογοτεχνία, αντίθετα, η παρουσία των Χαζάρων έχει βρει μια μικρή θέση, μόνο εφόσον σχετίζεται με την κυριλλομεθοδιανή ιεραποστολική επιχείρηση στη χώρα των Χαζάρων – και αυτό στη βραβευμένη από την Ακαδημία Αθηνών μυθιστορηματική βιογραφία του Κώστα Σαρδελή[6].

Μια έστω και πρόχειρη αναδίφηση στα κυριότερα χαζαρολογικά δημοσιεύματα κατά τις τελευταίες δεκαετίες θα αναδείξει εκ νέου το βασικό θέμα που αντιμετωπίζει η έρευνα – και αυτό δεν είναι άλλο από το πρόβλημα της εποχής που οι Χάζαροι ασπάστηκαν και υιοθέτησαν (κατά στάδια) τον Ιουδαϊσμό. Το ζήτημα αυτό θα απασχολήσει μέρος της παρούσας ανακοίνωσης, καθόσον φαίνεται ότι σημαντικές πτυχές του συνδέονται με την αποστολή στον Χάζαρο χαγάνο (ηγεμόνα)[7], το 860-861, του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (της «μεγαλύτερης

Byzantinoturcica). Οι νεότερες συμβολές (ως το 1999), με έμφαση στις βυζαντινο-χαζαρικές σχέσεις, στην υπό ετοιμασία εργασία μου: «Χάζαροι, οι μεσαιωνικοί Τούρκοι που εξισλαμίστηκαν, και το Βυζάντιο».

4. Ελλην. μετάφρ.: *Η Δέκατη τρίτη φυλή (Η Αυτοκρατορία των Χαζάρων και η κληρονομιά της)*, Αθήνα 1978.

5. Ελλην. μετάφρ.: *Το λεξικό των Χαζάρων*, Αθήνα 1991 – για την έκδοση αυτή βλ. Α. Σαββίδης, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα 1999, 44-46.

6. ... *Και εγένετο φως. Κύριλλος και Μεθόδιος, οι φωτισταί των Σλάβων. Μυθιστορηματική βιογραφία*, Αθήνα 1989 (τα περί της χαζαρικής αποστολής στις σσ. 255-263). – βλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 20 (Λάρισα 1991), 219.

7. Για τον όρο αυτόν βλ. τώρα A. Savvides, "Some notes on the terms khan and khagan in

μορφής της Μακεδονίας από την εποχή του Αλεξάνδρου», κατά τον αείμνηστο Robert Browning[8]) και του αδελφού του, Μεθοδίου. Και αυτό, γιατί νεότερες έρευνες αρχίζουν να αμφισβητούν τις παλαιότερες θεωρίες περί υιοθέτησης του Ιουδαϊσμού από τους παλαιότερους χαγάνους των Χαζάρων (π.χ. μεταξύ 730/740 μ.Χ. από τον χαγάνο Μπουλάν ή και στις αρχές του 9ου αιώνα), προωθώντας όλο και περισσότερο τη θεωρία της ολοκλήρωσης του σταδιακού αυτού, όπως εξελίχτηκε, εξιουδαϊσμού γύρω στην εποχή της κυριλλομεθοδιανής αποστολής, περί το 861, όταν δηλαδή εξασθένησαν πλέον σοβαρά οι βυζαντινο-χαζαρικές επαφές[9]. Ας θυμηθούμε εδώ την θεμελιακής σημασίας πληροφορία μιας μουσουλμανικής πηγής, του γεωγράφου Ιμπν αλ-Φακίχ, ο οποίος γράφοντας γύρω στο 902/903 μ.Χ. μαρτυρεί: «*Οι Χάζαροι είναι όλοι τους Ιουδαίοι και είναι πρόσφατος ο εναγκαλισμός του Ιουδαϊσμού από αυτούς*»[9α].

* * *

Πριν από τη μεγάλη ιεραποστολική τους προσπάθεια στην Παννονία και Μοραβία την περίοδο 863-867 μ.Χ., και τη δημιουργία του σλαβικού «γλαγολιτικού (μετέπειτα κυριλλικού) αλφαβήτου, οι Θεσσαλονικείς «φωτιστές των Σλάβων», Κωνσταντίνος-Κύριλλος (c. 826/827-869)[10] και Μεθόδιος (c. 815-

Byzantine sources", τόμ. *Hunter of the East. Studies in honour of C.E. Bosworth*, Leiden 2000, 267-279, με τη σχετική βιβλιογραφία.

8. Στον τόμο: *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών 1982, 263.

9. Βλ. σχετικά C. Zuckerman, "On the date of the Khazar's conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor. A study of the anonymous Khazar letter from the Jenizah of Cairo", *Revue des études byzantines* 53 (1995), 237-270. – πρβλ. Ρίκα Μπενβενίστε, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 2000, 136-137. Το ζήτημα του χαζαρικού εξιουδαϊσμού είναι τεράστιο και συνεχίζει να ερευνάται (βλ. και πιο κάτω, σημ. 41).

9α. Πρβλ. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Λειψία 1903, 270.

10. Η ελληνική καταγωγή των δύο ιεραποστόλων δεν αμφισβητείται πλέον: βλ. Α. –Αι. Ταχιάος, «Η εθνικότης Κυρίλλου και Μεθοδίου κατά τας σλαβικάς ιστορικάς πηγάς και μαρτυρίας», *Κυρίλλω και Μεθοδίω τόμος εόρτιος επί τη 1100ετηρίδι, Β΄*, Θεσσαλονίκη 1968, 83-132.- του ιδ., «L' origine de Cyrille et de Méthode. Verité et légende dans les sources slaves", *Cyrillomethodianum* 2 (1972-73), 98-140 (= *Greeks and Slavs. Cultural, ecclesiastical and literary relations*, Θεσ/νίκη 1997, 13-55). – του ιδ., *Κύριλλος και Μεθόδιος, οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, ανατύπ. Θεσσαλονίκη 1977, 13 εξ., 29-31 (στο εξής: Ταχιάος, *Κ+Μ*). Επίσης βλ. σχετικά Κ. Μπόνης,

884/885), είχαν επίσης διακριθεί – ιδιαίτερα ο Κωνσταντίνος σε νεότατη μάλιστα ηλικία – και σε άλλες διπλωματικές κυρίως αποστολές. Καθορίζοντας με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια το ιστορικό πλαίσιο των αποστολών εκείνων (που υπήρξαν παράλληλα πολιτικού-διπλωματικού αλλά και θρησκευτικού-δογματικού χαρακτήρα), καθώς και τη χρονολόγησή τους[11], αναφερόμαστε συγκεκριμένα:

α) Στην αποστολή προς τους «*Σαρακηνούς*» (δηλ. τους Άραβες του Χαλιφάτου των Αββασιδών της Βαγδάτης, επί χαλίφη αλ-Μουταουακίλ: 847-861), την περίοδο 855-856 μ.Χ.[12], αποστολή στην οποία ο νεαρός τότε Κωνσταντίνος (στα 28/29 του χρόνια) έλαβε μέρος ως μέλος της αντιπροσωπείας του (μετέπειτα πατριάρχη, από το 858) Φωτίου, συμμετέχοντας όχι μόνο στις διαπραγματεύσεις για ανταλλαγές αιχμαλώτων μεταξύ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και του Χαλιφάτου, αλλά και σε υψηλού επιπέδου θεολογικές συζητήσεις περί Αγίας Τριάδος με Μουσουλμάνους θεολόγους στην Αυλή του χαλίφη, στην πόλη Σαμάρρα επί της ανατολικής όχθης του ποταμού Τίγρη, η οποία μεταξύ 836 και 892 αντικατέστησε τη Βαγδάτη ως πρωτεύουσα των Αββασιδών[13].

β) Στην αποστολή στη Νότια Ρωσία, στη Χερσώνα της Ταυρικής Χερσονήσου

«Αναίρεσις ισχυρισμών περί σλαβικής καταγωγής των Ελλήνων ιεραποστόλων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου», *Νέα Εστία* 118/ τεύχ. 1403 (Χριστούγεννα 1985: *Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη*), 37-58 (με τη βιβλιογρ.) και του ιδ., «Συμβολή εις περαιτέρω έρευναν του προβλήματος της καταγωγής των ιεραποστόλων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου», *Βυζαντινά* 13.1 (1985: *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*), 425-451 – Δ. Γόνης, «Η καταγωγή του αγ. Κυρίλλου και η απάντησή του γι' αυτή στο δείπνο του Χαζάρου χαγάνου», *Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν … Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων φωτιστών των Σλάβων*, Θεσ/νίκη 1986, 217-251, ιδίως 217-219 σημ. 1 (με τη βιβλιογρ.) (στο εξής: Γόνης). – πρβλ. F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Πράγα 1993 (β΄ έκδ. Hattiesburg Miss. 1969), 333 εξ., που είχε πρώτος ελέγξει το αβάσιμο της σλαβικής καταγωγής τους) (στο εξής: Dvornik, *Légendes*). Επίσης βλ. Ι. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους*, 285-1354, Θεσ/νίκη 1980, 236-239.

11. Βλ. σχετικά το πρόσφατο εκτενές περί Κυρίλλου λήμμα (με αναλυτική βιβλιογρ.) στους R.-J. Lilie – Claudia Ludwig – Th. Pratsch – Isle Rochow κ.ά., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, I. *Abteilung: 641-867*, Β΄, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2000, 561-566 αρ. 3927 (στο εξής *PmbZ*).

12. Για τη χρονολόγηση αυτή βλ. παρακάτω, σημ. 21-22.

13. Βλ. A. Northedge, *Encyclopaedia of Islam*^{2} (= *EI*^{2}) 8 (Λέιντεν 1995), 1039-1040 (για την πόλη την περίοδο χαλιφείας του αλ-Μουταουακίλ). Εσφαλμένα ο Π. Χρήστου (*Κύριλλος και Μεθόδιος, οι Θεσσαλονικείς φωτισταί των Σλάβων*, γ΄ έκδ., Θεσ/νίκη 1992, 27 σημ. 3 στο εξής: Χρήστου, *K+M*) θεώρησε ότι οι συζητήσεις αυτές πρέπει να έλαβαν χώρα στη Βαγδάτη.

(Κριμαίας), στα τέλη του 860 – αρχές 861 μ.Χ., μια επιχείρηση προεξαγγελτικού περιεχομένου εν όψει της χαζαρικής αποστολής. Στη Χερσώνα οι Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος[14] μετέβησαν στα πλαίσια των διπλωματικών ελιγμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πριν ξεκινήσουν για την επίσκεψη στο Χαγάνο των Χαζάρων. Την αποστολή αυτή είχε προκαλέσει, όπως συμπεραίνουν οι περισσότεροι μελετητές της περιόδου, η απειλητική για την Κωνσταντινούπολη επιδρομή των «Ρως» (των σκανδιναβικής προέλευσης Βίκιγκς), τον Ιούνιο του 860. Δεν είναι πάντως απόλυτα ξεκαθαρισμένο από την έρευνα αν η αποστολή αυτή στη Χερσώνα και η μετέπειτα στη Χαζαρία αποτέλεσαν τμήμα της ίδιας διπλωματικής κίνησης του Βυζαντίου στο βορειοανατολικό του σύνορο (όπως συμπεραίνεται από το σχετικό κεφάλαιο – 8ο του «*Βίου Κωνσταντίνου*»). Έχουν, για παράδειγμα, τονιστεί από τον Α. – Αι.Ταχιάο οι ιδιαιτερότητες της χερσωνιτικής αποστολής αλλά και της ευρύτερης περιοχής της[15].

γ) Στην αποστολή προς τους Χαζάρους το έτος 861 μ.Χ., που αποτέλεσε στην ουσία συνέχιση της χερσωνιτικής, ασχέτως με το αν κάτι τέτοιο είχε προκαθοριστεί. Τότε, οι Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος από τη Χερσώνα διέσχισαν το νότιο τμήμα της Ταυρικής Χερσονήσου σε βορειοανατολική κατεύθυνση προς την Θεοδοσία (Κάφφα) και το Παντικάπαιον (Κερτς), πέρασαν στην Αζοφική Θάλασσα (τη Μαιώτιδα λίμνη της αρχαιότητας) με πλοίο και στη συνέχεια ακολούθησαν τη λεγόμενη «χαζαρική οδό», δηλ. το πέρασμα (διάπλου) του ποταμού Δον (Τανάϊδος) ως το οχυρό Σάρκελ – και από εκεί δια ξηράς, περνώντας τις «Κασπία Πύλη» του Β. Καυκάσου, ως την επίσημη χειμερινή πρωτεύουσα των Χαζάρων (ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα), την Ιτίλ ή Αστραχάν, στο μεγάλο Δέλτα του Βόλγα, επί του βορειοδυτικού άκρου της Κασπίας Θάλασσας, της μεγαλύτερης κλειστής θάλασσας της γης. Την εποχή άφιξης της αποστολής πρέπει να είχε προχωρήσει η άνοιξη προς τις αρχές καλοκαιριού, έτσι η αποστολή συνέχισε τη μεγάλη αυτή πορεία με κατεύθυνση την Αυλή της θερινής διαμονής του ηγεμόνα (χαγάνου) των Χαζάρων, κατά μήκος της βορειοδυτικής ακτής της Κασπίας, από την Ιτίλ στη Σαμαντάρ ή Σεμεντέρ (το σημ. Ντερμπέντ στο Νταγκεστάν), στις υπώρειες του βορειοανατολικού Καυκάσου,

14. Θεωρείται βέβαιο ότι και ο Μεθόδιος συμμετείχε στην αποστολή αυτή· βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Ταχιάος, *K+M*, 65 εξ. – *PmbZ*, Β΄, 562 σημ. 10 (πρβλ. και το περί Μεθοδίου λήμμα στο ίδιο έργο: τόμ. Γ΄, 230-233, αρ. 4975).

15. Ταχιάος, *K+M*, 67 εξ., 76 εξ.

κοντά στο Δέλτα του ποταμού Τερέκ[16]. Εκεί ακριβώς, στη Σαμαντάρ, έλαβε χώρα κατά πάσα πιθανότητα η πολυθρύλητη συνάντηση του Κωνσταντίνου με τον Χάζαρο, χαγάνο και με τους σοφούς Ιουδαίους και Μουσουλμάνους θεολόγους της Αυλής του τελευταίου.

* * *

Η βασική ιστορική πηγή και ορισμένα προβλήματα

Για τις προαναφερθείσες αποστολές στο αββασιδικό χαλιφάτο, στη Χερσώνα και στους Χαζάρους βορειοδυτικά της Κασπίας Θάλασσας, όπως βέβαια και για την περίφημη παννονική-μοραβική αποστολή των «αποστόλων των Σλάβων», η βασική μας πηγή είναι η λεγόμενη παννονική διασκευή του «*Βίου του Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου*». Γραμμένος μάλλον αμέσως μετά το θάνατό του (το 869, στη Ρώμη), ίσως αρχικά στα ελληνικά, ο Βίος σώζεται στην παλαιοσλαβονική εκκλησιαστική γλώσσα (την κοινή ρίζα όλων των σλαβικών γλωσσών) από μεταγενέστερα χειρόγραφα του 15ου αιώνα και εξής και αποτελεί «μια από τις καλύτερες ιστορικοφιλολογικές πηγές του 9ου αιώνα»[17]. Υπάρχουν αρκετές σημαντικές νεότερες εκδόσεις και μεταφράσεις (γαλλικά, γερμανικά, λατινικά) του κειμένου αυτού (μαζί με το «*Βίο Μεθοδίου*»), ανάμεσά τους και ελληνική μετάφραση από τον Ι. Αναστασίου[18]. Πριν όμως επικεντρωθούμε

16. Για την πορεία των ιεραποστόλων προς τους Χαζάρους, ως τη συνάντησή τους με το χαγάνο τους, βλ. εδώ το χάρτη. Πρβλ. και τα σχόλια-περιγραφές των G. Vernadsky, "Byzantium and South Russia: two notes", *Byzantion* 15 (1940-41), 67-86 ιδιαίτ. 70 εξ. (στο εξής: Vernadsky). – Ταχιάος, *K+M* 74. Βλ. και J. Demetrukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich*, Α΄, Αθήνα 1996, 260-261, 405-406 για τη χρονολόγηση (επεκτείνει τη χαζαρική αποστολή και μέσα στο 862 μ.Χ.).

17. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Β΄1: *610-867*, β΄ έκδ. Θεσ/νίκη 1993, 218. Για το σπουδαίο αυτό κείμενο βλ. και Ταχιάος, *K+M*, 254-5. – του ιδ. (A.-E. Tachiaos), "Some controversial points relating to the life and activity of Cyril and Methodius", *Cyrillomethodianum* 17-18 (1993-94), 41-71 (= *Greeks and Slavs* [εδώ σημ. 10], 67-97). – πρβλ. A. Vlasto, *The entry of the Slavs into Christendom*, Παν/μιο Καίμπριτζ 1970, 30, 34-36 (στο εξής: Vlasto, *Entry*). – P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός...*, Αθήνα 1981 (ανατ. 1985), 140 εξ. – J. Karayannopulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, 348-349 αρ. 221.

18. Ι. Αναστασίου, «Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου, Βίος Κλήμεντος Αχρίδος», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Παν/μίου Θεσσαλονίκης* 12 (1967, έκδ. 1968),

στο κύριο θέμα της ανακοίνωσης αυτής, δηλ. τη χαζαρική αποστολή, θα αναφερθούμε σε ορισμένα προβλήματα των περιεχομένων του «Βίου Κωνσταντίνου» σχετικά με τις προγενέστερες αποστολές στους Μουσουλμάνους και στη Χερσώνα.

1) Ο «*Βίος Κωνσταντίνου*» (6ο κεφάλαιο) αναφέρει ότι όταν ο Κωνσταντίνος ήρθε με τη βυζαντινή αποστολή στους Άραβες[19], ήταν 24 χρονών (μετ. Αναστασίου, 124.7/ εδώ χρησιμοποιείται ο εσφαλμένος τύπος «Μωαμεθανών» αντί «Μουσουλμάνων»). Αν λάβουμε υπόψη ως έτος γέννησής του το 826/827, τότε αυτό θα χρονολογούσε την αποστολή στο 851 μ.Χ., μια χρονολογία που έκανε αποδεκτή ο διάσημος σλαβολόγος F. Dvornik και ορισμένοι άλλοι νεότεροι μελετητές[20]. Όμως, ως προς το ζήτημα αυτό ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στη μαρτυρία του μεγάλου Άραβα ιστοριογράφου αλ-Τάμπαρι (839-923/924), που αναφερόμενος στις βυζαντινο-μουσουλμανικές ανταλλαγές αιχμαλώτων με σαφήνεια χρονολόγησε την αποστολή αυτή στο έτος Εγίρας 241, δηλ. στο Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 855 και στις αρχές του 856[21]. Πράγματι, οι περισσότεροι μελετητές πλέον υιοθετούν το έτος 855-856 για την αποστολή αυτή[22], - σε μια περίοδο εξάλλου που σχετίζεται άμεσα με την παραγκώνιση της

113-200 (το κείμενο του «*Βίου Κυρίλλου*» στις σσ. 118-148, με τις σημειώσεις στις σσ. 186-193). Βλ. επίσης την παλαιότερη γαλλική μετάφραση του Dvornik, *Légendes*, 349-380.

19. Ειδική μελέτη για τη μουσουλμανική και τη χαζαρική αποστολή έγραψε παλαιότερα (στα βουλγαρικά) ο J. Trifonov, "Konstantin Filosof (Sv. Kiril) kato čarski pratenik pri Saracini i Hazari", στον τόμο *Sbornik v Cest na Prof. L.M. Miletić*, Σόφια 1933, 307-320, την οποία δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ.

20. Βλ. F. Dvornik, *Légendes*, 69 εξ. – του ιδ., *Byzantine missions among the Slavs*, New Brunswick N.J. 1970 (στο εξής Dvornik, Missions), παράρτ. I: The embassies of Constantine-Cyril and Methodius to the Arabs, σσ. 285-306 (= του ιδ., «The embassies...," *To honor R. Jakobson*, Α΄, Χάγη-Παρίσι 1966, 569-576). – Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσ/νίκη 1992, 134. – Σοφία Πατούρα, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης, 4ος – 10ος αι.*, Αθήνα 1994, 140 σημ. 22. – Ι. Παπαδριανός, *Διαβαλκανικά ιστορικά δοκίμια*, Α΄, Θεσ/νίκη 1998, 37. Το 851 επίσης αποδέχεται σιωπηρά και ο Ταχιάος, *K+M*, 47 εξ., 54, αποδεχόμενος τη μαρτυρία του «*Βίου*» ότι τότε ο Κύριλλος ήταν 24 ετών και γράφοντας ότι το 855 οι δύο αδελφοί είχαν ήδη περάσει μερικά χρόνια στον Όλυμπο της Βιθυνίας.

21. Βλ. σχετικά Maria Campagnolo-Pothitou, "Les échanges de prisonniers entre Byzance et l' Islam aux IXe et Xe siècles", *Journal of Oriental and African Studies* 7 (1995), 17, 38-39.

22. Για την ορθή χρονολόγηση βλ. μεταξύ άλλων, Vlasto, *Entry*, 134. – Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή ιστορία, 324-1071*, β΄ εκδ., Αθήνα 1977 (ανατ. 1989), 233 (στο εξής: Ζακυθηνός, *Ιστορία*). – R. Browning (εδώ σημ. 8), 264α. – D. Obolensky, *Η βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη,*

επιτροπείας της βασιλομήτορος Θεοδώρας και την ανάληψη της ουσιαστικής εξουσίας στο Βυζάντιο από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) με τη βοήθεια του «καίσαρα» Βάρδα. Μετά την αποστολή αυτή και για μια πενταετία περίπου (ως την εκδήλωση της χερσωνιτικής και χαζαρικής αποστολής), ο Κωνσταντίνος έμελλε να ζήσει στην απομόνωση της μοναστικής πολιτείας του Ολύμπου της Βιθυνίας – χωρίς όμως ακόμα να ασπαστεί το μοναχικό βίο και να υιοθετήσει το όνομα Κύριλλος, ενώ ο αδελφός του Μεθόδιος έγινε μοναχός κατά την ίδια αυτή περίοδο[23].

2) Σε διάφορα σημεία του «*Βίου Κωνσταντίνου*» (κεφάλαια 8,9,10,11 = μετ. Αναστασίου, σσ. 127 εξ., 129 εξ., 131 εξ., 136 εξ.) γίνεται εκτεταμένα λόγος για την κυριλλομεθοδιανή αποστολή στη Χερσώνα, όπου ο γλωσσομαθής Κωνσταντίνος (που τεκμηριωμένα ως τότε γνώριζε, πλην των ελληνικών, παλαιοσλαβικά – γνωρίζοντας μάλιστα και τις ποικίλες τους διαλεκτολογικές διαφορές -, αραβικά, συριακά και εβραϊκά)[24] βελτίωσε στο εξάμηνο περίπου της εκεί παραμονής του τα εβραϊκά του (ορθά τονίζει ο Ταχιάος ότι δεν τα πρωτοέμαθε εκεί[25]), ενώ έμαθε επίσης και την τουρκόφωνη διάλεκτο των Χαζάρων, τη σαμαρειτική γλώσσα από τα «*σαμαρειτικά βιβλία*», όπως γράφεται στο «*Βίο*» (μετ. Αναστασίου, 128.10-11), λόγω του ότι οι Χάζαροι χρησιμοποιούσαν μια φόρμα της συριακής γραφής[26]. Παρατήρησε σχετικά ο A. Toynbee: «... προφανώς ο Κωνσταντίνος-Κύριλλος είχε ήδη αντιληφθεί ότι το πιο πολλά υποσχόμενο βήμα προς την κατεύθυνση της μεταστροφής ενός μη χριστιανικού λαού ήταν η εκμάθηση της γλώσσας του λαού αυτού – και είχε ξεκινήσει την εκμάθηση της χαζαρικής γλώσσας, γιατί είχε αντιληφθεί ότι οι χαζαρικές επικράτειες

500-1453, Α΄, Θεσ/νίκη 1991, 127 (στο εξής: Obolensky, Κοινοπολιτεία). – Χρήστου, *Κ+Μ*, 25-30 ιδίως 29 σημ. 6. – *PmbZ*, Β΄, 562 σημ. 8 (βιβλιογρ.).

23. Για την περίοδο αυτής της απομόνωσης βλ. Ταχιάος, *Κ+Μ*, 53-61.

24. Για τη γλωσσομάθεια του Κυρίλλου, ιδιαίτερα στα παλαιοσλαβικά, βλ. γενικώς Ταχιάος, *Κ+Μ*, 29 εξ., 102 εξ. (δημιουργία σλαβικού κεφαλαίου), αλλά και 68 εξ., 78-79 σημ. 24 (χαζαρικά και άλλες γλώσσες). – πρβλ. Ζακυθηνός, *Ιστορία*, 234.

25. Ταχιάος, *Κ+Μ*, 78.

26. Επίσης, για τα αινιγματικά «ρωσικά γράμματα» του Βίου (μετ. Αναστασίου, 128.18-19), που αποτελούν πρόβλημα της ιστορικο-φιλολογικής έρευνας (αν δηλ. εννοούν «συριακά» ή «ρωσικά»), βλ. τη συμβολή του Ταχιάου, «Τα ρωσικά γράμματα εις τον Βίον του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου», *Θεολογικόν συμπόσιον. Τόμος χαριστήριος προς τον καθ. Π.Χρήστου*, Θεσ/νίκη 1967, 201-310. – πρβλ. του ιδ., *Κ+Μ*, 68-72 (με τις σημ.), 78-79, 80. – πρβλ. μετ. Αναστασίου, 188-189 σημ. 39.

πέρα από τη μακρινή Χερσώνα αποτελούσαν πολύ πιο σημαντικό ιεραποστολικό βήμα από τις περιοχές της δικής του γενέτειρας πόλης (= Θεσσαλονίκης). Την εποχή αυτή η χαζαρική ήταν η γλώσσα-κλειδί για τη μεταστροφή του Βορρά στο Χριστιανισμό»[27]. Η καλύτερη λοιπόν γνώση της εβραϊκής και η εκμάθηση της χαζαρικής έδωσαν τα απαραίτητα εφόδια, ενώ ακόμη βρισκόταν στη Χερσώνα, για να επιχειρήσει τη χαζαρική αποστολή.

3) Στο 8ο κεφάλαιο του «*Βίου Κωνσταντίνου*» (μετ. Αναστασίου, 128) γίνεται λόγος για την ανακάλυψη στη Χερσώνα από τους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο, στις 30 Ιανουαρίου του 861, των λειψάνων του αγίου Κλήμη, ενός εκ των διαδόχων του Αποστόλου Πέτρου και επισκόπου Ρώμης το 88-97/100 μ.Χ., που είχε μαρτυρήσει στους διωγμούς του Τραϊανού[28]. Είναι πιθανόν, χωρίς όμως να υπάρχουν αδιάσειστες μαρτυρίες περί τούτου, να παραβρέθηκε ως μάρτυρας (ή και ως μέλος ακόμα της χερσωνιτικής αποστολής) ο μαθητής των δύο ιεραποστόλων, Κλήμης της Αχρίδας (840-916), σε νεαρότατη ηλικία τότε και αυτός[29]. Με την ευκαιρία πάντως του γεγονότος της ανακάλυψης των λειψάνων του Κλήμη συνδέεται και η πρώτη μαρτυρούμενη (στον «*Βίο Κωνσταντίνου*») συνάντηση των ιεραποστόλων με κάποιο Χάζαρο στρατιωτικό αρχηγό, που είχε προβεί σε λεηλασίες κάποιας γειτονικής της Χερσώνας χριστιανικής πόλης (δεν αναφέρεται ποιάς) και τον οποίο ο Κωνσταντίνος κατόρθωσε να μεταστρέψει στο Χριστιανισμό (μετ. Αναστασίου, 128.34-39)[30].

4) Στο κλείσιμο του 8ου επίσης κεφαλαίου (μετ. Αναστασίου, 128-129), διαβάζουμε την πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση της εισβολής στιφών «βαρβάρων» ωρυομένων ως λύκων το 860-861, μέσα σε χερσωνιτικό μοναστήρι, όπου οι δύο ιεραπόστολοι, τελούσαν τη λειτουργία. Η αταραξία των τελευταίων εντυπωσίασε τους εισβολείς, που τελικά δεν τους πείραξαν, αλλά «*... έδειξαν προς αυτόν* (= Κύριλλο), *κατά θείαν υπόδειξιν, φιλικά αισθήματα και ήρχισαν να υπο-*

27. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogennitus and his world*, Λονδίνο 1973, 522 (και στο ίδιο, 353) (στο εξής: Toynbee).

28. Βλ. μετ. Αναστασίου, 189 σημ. 40. – επίσης Dvornik, *Légendes*, 190 εξ. – Ταχιάος, *Κ+Μ*, 72 εξ. – *PmbZ*, Β΄, 562 σημ. 12.

29. Βλ. σχετικά D. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, Αθήνα 1998, 24. – πρβλ. Vlasto, *Entry*, 35-36 (για το πρόβλημα της αυθεντικότητας των λειψάνων του Κλήμη). Επίσης βλ. Angelike Delikare, *Der hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza...*, Θεσ/νίκη 1997, 103.

30. Βλ. σχετικά G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Άμστερνταμ 1970, 44-46 (που θεώρησε το στρατό αυτό «a Hungarian troop which might have belonged to the Khazar's army»).

κλίνωνται προ αυτού. Ακούσαντες δε εκ του στόματός του διδακτικούς λόγους, αφήκαν αυτόν μετ' ολοκλήρου της ακολουθίας ελεύθερον» (μετ. Αναστασίου, 129.5-8). Οι επιδρομείς αυτοί δεν κατονομάζονται στο «*Βίο*» (κακώς ο Αναστασίου γράφει «*Ούγγροι*» στη μετάφρασή του). Αν κανείς υποθέσει ότι οι «βάρβαροι» αυτοί εισβολείς θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί ότι ήταν Χάζαροι (αφού οι τελευταίοι ήταν γνωστοί για την ανοχή τους απέναντι σε όλες τις θρησκείες), τότε η μόνη πιθανή λογικοφανής εξήγηση είναι να έχουμε στην περίπτωση αυτή επιδρομή των επίσης τουρκοφώνων Ούγγρων (ή «Μαγυάρων», όπως οι ίδιοι αυτοχαρακτηρίζονταν), ενός δυναμικού μεσαιωνικού τουρανικού φύλου που στα βυζαντινά κείμενα αναφέρονται συχνά ως «Τούρκοι»[31], με πολύ ενδιαφέρον πλέγμα σχέσεων με το Βυζάντιο, ιδίως από τα τέλη του 9ου αιώνα και εξής, όπως έδειξε πολύ πρόσφατα σε αναλυτική μελέτη της η Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου[32].

Πράγματι, την εποχή της κυριλλομεθοδιανής αποστολής στη Χερσώνα και στη Χαζαρία, οι Ούγγροι (ως βοηθητικό στράτευμα των Χαζάρων τους χαρακτήρισε πρόσφατα ο C. Zuckerman[33]) βρίσκονταν κατεσπαρμένοι στις αχανείς εκτάσεις μεταξύ Καυκάσου και Καρπαθίων, χωρίς να αποτελούν (στη συνείδηση των συγχρόνων μαρτύρων της εποχής) κάποια ευδιάκριτη εθνική κοινότητα. Η ξαφνική εμφάνισή τους στο χερσωνιτικό μοναστήρι τους έφερε, για πρώτη φορά ίσως, σε απευθείας επαφή με Βυζαντινούς[34], αφού όπως είναι γνωστό,

31. Για τις ονομασίες των Χαζάρων, Ούγγρων και Πατζινάκων στις βυζαντινές πηγές βλ. γενικά Α. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, Α΄: *Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996 (ανατύπ. 2001), 17-18 και πίνακας στη σ. 21. Για την αναφορά των Ούγγρων ως «Τούρκων» στις βυζαντινές πηγές βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 321-322 αρ. 3 (για την περίοδο 9ος-11ος αι.).

32. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Οι Ούγγροι και οι επιδρομές τους στο δυτικο-ευρωπαϊκό και στο βυζαντινό χώρο, τέλη 9ου-10ος αι.», *Βυζαντινά* 20 (1999, έκδ. 2000), 65-135.

33. C. Zuckerman, "Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de Khazarie, c. 836-889", *Το εμπόλεμο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 51-74, ιδίως 67 σημ. 67, 70 σημ. 80 (σημαντική συμβολή για τους Ούγγρους πριν από τη βασική για την ιστορία τους χρονολογία 896).

34. Για την ουγγρική ταυτότητα των εισβολέων αυτών του 860-861 βλ. F. Berki, «Δύο επεισόδια του Βίου των αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου σχετιζόμενα με την προϊστορία των Ούγγρων», *Κυρίλλω και Μεθοδίω τόμος εόρτιος...*, Α΄, Θεσ/νίκη 1966, 241-248, ιδίως 245-246. – πρβλ. Π. Αντωνόπουλος, *Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και οι Ούγγροι*, Αθήνα 1996, 52-53 (χρονολόγηση γεγονότος στο 861). – Ταχιάος, *Κ+Μ*, 74.

μόλις το 895 μ.Χ. έμελλε να υπογραφεί η πρώτη επίσημη βυζαντινο-ουγγρική συμμαχία στρεφόμενη κατά των Βουλγάρων – οι οποίοι βέβαια τελικά έστρεψαν κατά των Ούγγρων τους επίσης ομοφύλους τους Πατζινάκους ή Πετσενέγους. Οι τελευταίοι, το 896, απώθησαν τα ουγγρικά στίφη προς τη βόρεια Βαλκανική και την κεντρική Ευρώπη[35].

Η χαζαρική αποστολή του 861 μ.Χ.[36]

Στους πρώτους μήνες του 861, το μακρό ταξίδι του Κωνσταντίνου και Μεθοδίου προς τη Χαζαρία, που περιγράφηκε παραπάνω, έφερε τους δύο ιεραποστόλους στον τελικό σκοπό του ταξιδιού τους, στον τόπο θερινής διαμονής του χαγάνου, στην πόλη Σαμαντάρ, στη δυτική όχθη της Κασπίας. Το όνομα του χαγάνου ήταν Μπουλάν, όπως και εκείνο του προκατόχου του το 730/740 μ.Χ., που συνδέεται με τις πρώτες επαφές των Χαζάρων με τον Ιουδαϊσμό[37].

Την εποχή της αποστολής αυτής, που έμελλε να είναι και πολιτικο-διπλωματικού αλλά και θρησκευτικού-πολιτιστικού περιεχομένου (από τις πρόσφατες έρευνες τον πολιτικό κυρίως χαρακτήρα της προέβαλε η Γιασμίνα Μωϋσείδου[38], ενώ ο Ταχιάος τονίζει το γεγονός ότι «οι βιογράφοι του Κυρίλλου και του Μεθοδίου πρόβαλαν μόνο τη θεολογική-θρησκευτική πλευρά της αποστο-

35. Βλ. μεταξύ άλλων A. Urbansky, *Byzantium and the Danube frontier...*, Νέα Υόρκη 1968, 17-18. – Moravcsik (εδώ σημ. 3), 50 εξ. – επίσης Moravcsik, "Hungary and Byzantium", *Cambridge Médieval History* (= *CMH*) IV.1 (1966²), 568-569 σημ. 2 και A. Kazhdan – J. Bak, "Hungary", *Oxford dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991, 956β.

36. Βλ. σχετικά την παλαιά μελέτη του Trifonov (εδώ στη σημ. 19). Με τη χαζαρική αποστολή ασχολήθηκαν επίσης οι Ι. Αναστασίου, «Η αποστολή του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και του Μεθοδίου εις την χώραν των Χαζάρων», *Εκκλησία* 43 (1966), 425-436, G. Moravcsik, "Byzantinische Mission im Krise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meers", *Proceedings of 13th International Congress of Byzantine Studies*, Οξφόρδη 1967, 15-28 και T. Morijasu, "Hazarskaja missija Konstantina", *Starobălgarska Literatura* 9 (Σόφια 1981), 35-51. Βλ. επίσης Dvornik, *Légendes*, 148-211, ιδίως 181-188 με διάφορες λεπτομέρειες.- Ταχιάος, *Κ+Μ*, 63-80 (κεφ. 4: Στη χώρα των Χαζάρων – Το αίνιγμα της Κριμαίας). – Γιασμίνα Μωϋσίδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα*, Αθήνα 1995, 298-302 με τις σημ. (στο εξής Μωϋσείδου) – και πολύ πρόσφατα K. Brook (εδώ σημ. 1), κεφ. VI: The Khazar's conversion to Judaism (όπου και αναφορά στην κυριλλομεθοδιανή αποστολή).

37. Βλ. το λήμμα αρ. 12.023 στην PmbZ, τόμ. Γ΄, 2000, 658.

38. Βλ. Μωϋσείδου, 299-300, 301.

λής αυτής[39]), οι Χάζαροι όχι μόνο ήταν κύριοι όλης της στέππας μεταξύ του Βόλγα και του Σερέτ, αλλά κυριαρχούσαν επιπλέον πάνω στους σλαβικούς και φιννικούς λαούς των δασών βόρεια της στέππας. Αν και σ' αυτό το τμήμα της η χαζαρική σφαίρα επιρροής είχε ήδη συρρικνωθεί λόγω της καθόδου των Σκανδιναβών Ρως από τη Βαλτική Θάλασσα στις κοιλάδες του Δνείπερου, η Χαζαρική Αυτοκρατορία δεν είχε ακόμη πληγεί από τη μετανάστευση των Πατζινακών από την ανατολική όχθη του Βόλγα στη δυτική του Δον[40].

Σχετικά με τη χαζαρική αποστολή μπορούν με σχετική ασφάλεια να υποστηριχθούν τα εξής:

1) Η ανάληψή της δείχνει ότι, παρά την πρόοδο του ιουδαϊκού στοιχείου, κυρίως ανάμεσα στην άρχουσα τάξη των Χαζάρων, το Βυζάντιο δεν είχε ακόμη χάσει κάθε ελπίδα για εκχριστιανισμό τους. Όπως μαρτυρείται στο 9ο κεφάλαιο του «*Βίου Κωνσταντίνου*», στις θεολογικού περιεχομένου συζητήσεις που έγιναν στη θερινή χαζαρική Αυλή στην Σαμαντάρ, ο χαγάνος είπε στον Κωνσταντίνο ότι οι χαζαρικές δοξασίες διέφεραν από την Ορθοδοξία μόνο ως προς τον ένα, τον Βιβλικό τους θεό, σε αντίθεση με τη χριστιανική Αγία Τριάδα (μετ. Αναστασίου, 130.5-9). Επιπλέον, οι απεσταλμένοι του χαγάνου πριν την ανάληψη της αποστολής, είχαν τονίσει στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ ότι ακόμη και τότε από τη μια πλευρά οι Ιουδαίοι και από την άλλη οι Μουσουλμάνοι (οι «*Σαρακηνοί*») εξακολουθούσαν να πιέζουν το χαγάνο να ασπαστεί τις δικές τους δοξασίες (μετ. Αναστασίου, 127.21-25) – και κάτι που δεν θα μπορούσε να συμβαίνει αν είχε τότε επιτελεστεί απόλυτος εξιουδαϊσμός στο Χαγανάτο[41]. Πράγματι, κατά τη διάρκεια του α΄ και β΄ μέρους των εκτενών θεολογικών αντιπαραθέσεων (κεφάλαιο 9ο – 10ο: μετ. Αναστασίου, 130-136), ο Κωνσταντίνος αναμετρήθηκε με τους σοφούς Ιουδαίους θεολόγους της χαζαρικής Αυλής, ενώ στο γ΄ και τελευταίο μέρος (κεφ. 11ο: μετ. Αναστασίου, 136-138, ιδίως 137.22 εξ.) παρενέβη σε κρίσιμη φάση των συζητήσεων και «Σαρακηνός σύμβουλος» του χαγάνου, για να ενισχύσει τον αγώνα κατά του Κωνσταντίνου από τη μουσουλμανική πλευρά, προτάσσοντας τον Μωάμεθ ως τον μοναδικό αληθινό προφήτη.

2) Το γεγονός ότι δεν είχε επιτελεστεί τότε απόλυτος εξιουδαϊσμός στο Χαγανάτο των Χαζάρων επιβεβαιώνεται και από το ρητώς αναφερόμενο στο «*Βίο Κωνσταντίνου*» ότι την ιερά αποστολή είχε ζητήσει με τους απεσταλμένους του στο Βυζάντιο ο ίδιος ο χαγάνος (μετ. Αναστασίου, 127.28.31: «*Ζητούμεν, λοιπόν, παρ' υμών συμβουλήν, παρακαλούντες ν' αποστείλετε άνθρωπον, ζώντα παρ' υμίν, εντριβή περί τας Γραφάς, ίνα, αφού νικήση τους Εβραίους και τους Σαρακηνούς δια των επιχειρημάτων του, ακολουθήσωμεν την πίστιν υμών*»). Δύσκολα θα ζητούσε – θα προκαλούσε – ο χαγάνος συζήτηση για τα θέματα των Γραφών, αν είχε ο ίδιος τελεσίδικα αποφασίσει υπέρ της ιουδαϊκής θρησκείας. Για τους λόγους αυτούς, όπως αργότερα και για τη γνωστότερη παννονική – μοραβική αποστολή, το αίτημα έγινε απόλυτα δεκτό και από τον αυτοκράτορα (Μιχαήλ Γ΄) και από τον πατριάρχη (Φώτιο), που ανέλαβαν τις σχετικές πρωτοβουλίες για την αποστολή των Κωνσταντίνου και Μεθοδίου, με θρησκευτικούς αλλά και πολιτικούς στόχους. Όπως έγραψε ο αείμνηστος Π. Χρήστου († 1995), «... ο Φώτιος παρείχε ό,τι χρειάστηκε ως προς τη θεολογική και θρησκευτική πλευρά και ο Μιχαήλ Γ΄ παρείχε πολιτική και υλική προστασία»[42].

39. Ταχιάος, *Κ+Μ*, 66-67.

40. Toynbee, 522.

41. Πρβλ. τα σχόλια του Toynbee, 435, («Η αποστολή δεν θα άξιζε τον κόπο να είχε αναληφθεί, αν ο χαγάνος και το περιβάλλον του είχαν γίνει τότε πλήρως Ιουδαίοι»). Για το ζήτημα του εξιουδαϊσμού των Χαζάρων η βιβλιογραφία είναι σημαντική (βλ. και εδώ πιο πάνω, σημ. 9). Μερικώς υποστηρίζεται ότι κατά τη διάρκεια της κυριλλομεθοδιανής αποστολής η διαδικασία εξιουδαϊσμού πρέπει να είχε ολοκληρωθεί (V. Moshin, "Les Khazares et les Byzantins d' après l' anonyme de Cambridge", *Byzantion* 6, 1931, 309-325, ιδίως 315-316. – Dvornik, *Légendes*, 171. – O. Pritsak, "The Khazar kingdom's conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies* 2, 1978. – N. Gold – O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the 10th century*, Ithaca, Νέα Υόρκη 1982), αλλά ίσως ορθότερη είναι η άποψη ότι η επικράτηση αυτή θα πρέπει να σχετίζεται με την άρχουσα τάξη των Χαζάρων και όχι πλήρως ανάμεσα στους χαζαρικούς πληθυσμούς, κάτι που πρέπει να έγινε μετά την κυριλλομεθοδιανή αποστολή: μεταξύ 862 ή 864 και 866 (βλ. Vernadsky, 75, 84-85. – Obolensky, *Κοινοπολιτεία*, 291). Για το πρόβλημα βλ. και τη βιβλιογραφία στη Μωϋσείδου, 299-300 σημ. 117. Δεν κατόρθωσα να συμβουλευθώ εγκαίρως τη μελέτη του J. Shepard, "The Khazar's formal adoption of Judaism and Byzantium's northern policy", *Oxford Slavonic Papers* ν. σ. 31 (1998), 11-34.

42. P. Chrestou, "Who sent Cyril and Methodius into Central Europe: the emperor or the patriarch?", στον A.-E. Tachiaos (επιμ.), *The legacy of SS. Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Θεσ/νίκη 1992, 109-115, ιδίως 115. – πρβλ. Ταχιάος, *Κ+Μ*, 65, 67. Για το γενικό ιστορικό υπόβαθρο βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, «Το ιστορικόν πλαίσιον του έργου των αποστόλων των Σλάβων», *Κυρίλλω και Μεθοδίω τόμος εόρτιος...*, Α΄, Θεσ/νίκη 1966, 141-152 και την πρόσφατη μονογραφία της Γιάννας Μαλιγκούδη, *Η παρουσία του μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη. Το εκπολιτιστικό έργο των αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων*, Θεσ/νίκη 1997 (με αναφορά στις συμβολές των F. Dvornik, G. Grivec, V. Vavřínek κ.ά.). Θεμελιακό παραμένει βέβαια, το

3) Το διπλωματικό-πολιτικό υπόβαθρο της χαζαρικής αποστολής σχετίζεται συχνά με την επιθυμία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας να ανανεώσει τις σχέσεις της με το χαζαρικό κράτος εξαιτίας της επικίνδυνης ρωσικής επιδρομής στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούνιο του 860. Η άποψη αυτή έχει γίνει σε γενικές γραμμές αποδεκτή από την έρευνα[43], αν και ούτε ο «*Βίος Κωνσταντίνου*» αλλά ούτε άλλες παράλληλες πηγές δεν φαίνεται να καθορίζουν με σαφήνεια μια τέτοια σύνδεση[44].

4) Στο 9ο κεφάλαιο, επίσης, υπάρχει ένα τμήμα όπου στην απάντηση του Κωνσταντίνου στους Χαζάρους αξιωματούχους για την προέλευσή του ορισμένοι ερευνητές επιχείρησαν να διείδουν βουλγαρική προέλευση των αποστόλων των Σλάβων, η οποία όμως έχει πρόσφατα ανασκευαστεί. Πρόκειται για το σημαντικό σημείο (μετ. Αναστασίου, 129.29-38), που αναφέρεται στην ασαφή (Βιβλικού περιεχομένου) απάντηση στους αξιωματούχους του χαγάνου, όταν οι τελευταίοι, λίγο πριν από το επίσημο δείπνο κατά το οποίο έλαβαν χώρα οι θεολογικές συζητήσεις, ρώτησαν τον Κωνσταντίνο για το αξίωμά του στο Βυζάντιο, έτσι ώστε να τον τοποθετήσουν την ανάλογη τιμητική θέση κοντά στον ηγεμόνα τους. Όπως έχει δείξει σε ειδική μελέτη του ο Δ. Γόνης, η απάντηση του Κωνσταντίνου ότι ο πρόγονός του (παππούς του) είχε μεγάλο αξίωμα κοντά στο βασιλιά του, αλλά μετά την αποπομπή του αναγκάστηκε να καταφύγει σε ξένη χώρα σε κατάσταση ένδειας, δεν αναφέρεται βέβαια απευθείας στην καταγωγή του και την προέλευση της δικής του οικογένειας, αλλά αναπέμπει στον Πρωτόπλαστο Αδάμ και την έκπτωσή του από τον Παράδεισο. Κατ' αυτή την έννοια, δεν έχουν βάση οι προσπάθειες Βουλγάρων ερευνητών να αποδείξουν την δήθεν βουλγαρική προέλευση των Θεσσαλονικέων αποστόλων, θέτοντας

συνθετικό έργο του Dvornik, *Missions*. Επίσης η μονογραφία (στα ελληνικά) του Ταχιάου, *K+M*, passim.

43. Βλ. για παράδειγμα, W. Barthold – P. Golden, "Khazar", EI² 4 (1978, ανατ. 1997), 1175α. – Κ. Άμαντος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Α΄, γ΄ έκδ., Αθήνα 1963, 431-432. – G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Β΄, Αθήνα 1979 (ανατ. 1995), 102. – Χριστοφιλοπούλου (εδώ σημ. 17), 220. – Obolensky, *Κοινοπολιτεία*, Α΄, 220 και του ιδ., *CMH* IV.1 (19662), 493-494. – Ταχιάος, *K+M*, 66, 67-68, 79-80. Για μια αντίθετη άποψη, όπου η ρωσική επιδρομή τοποθετείται μετά τη χαζαρική αποστολή, βλ. Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, Α΄: *324-1204*, β΄ εκδ., Αθήνα 1998 (έκδ. 1999), 225-226.

44. Περί αυτού βλ. Φειδάς, «Κύριλλος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 7 (1965), στήλ. 1177.

παράλληλα με τον τρόπο αυτό να άρουν τη μεγαλύτερη ίσως προσφορά του Βυζαντίου προς τους σλαβικούς λαούς[45].

* * *

Στη συνάντηση του Κωνσταντίνου με τους Ιουδαίους και Μουσουλμάνους σοφούς θεολόγους στη Σαμαντάρ (αλλά και σε άλλα χαζαρικά κέντρα κατά τον Π. Χρήστου[46]), ο Μεθόδιος κράτησε «χαμηλό προφίλ», όπως δε μαρτυρεί ο δικός του Βίος («*Βίος Μεθοδίου*», μετ. Αναστασίου, 153.6-7), «*αμφότεροι κατενίκησαν και κατήσχυναν τους Ιουδαίους, ο μεν δια της προσευχής, ο δε φιλόσοφος δια των ομιλιών του*». Ο νεότατος Κωνσταντίνος αντιμετώπισε με μεγάλη ικανότητα τους γέροντες σοφούς του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, όπως περιγράφει γλαφυρά ο «*Βίος*» του (κεφάλαια 9ο, 10ο, 11ο), ιδιαίτερα πάνω στο ζήτημα του Τριαδικού Δόγματος. Δεν κατόρθωσε όμως να πείσει το χαγάνο να ασπασθεί τη θεωρία του Βυζαντίου ως της μοναδικής, παγκόσμιας και αιώνιας Χριστιανικής Αυτοκρατορίας, με το ρόλο της ως προεξαγγελτικής παράθεσης στο θεϊκό επουράνιο βασίλειο (κεφ. 10, μετ. Αναστασίου, 133-134).

Τα επιχειρήματα του Κωνσταντίνου ακούστηκαν με προσοχή και από τους ραββίνους και από τους δερβίσηδες της χαζαρικής Αυλής, καθώς και από τον ίδιο το χαγάνο, η δε πνευματική αντιπαράθεση του χριστιανικού με τον ιουδαϊκό και το μουσουλμανικό κόσμο, όπως αναλυτικά «ξεδιπλώνεται» στο 9ο και το 10ο κεφάλαιο του «*Βίου Κωνσταντίνου*», δημιούργησε μεγάλη εντύπωση στους παρευρισκομένους[47]. Από θεολογική άποψη, όμως, η χαζαρική αποστολή δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη, παρά το γεγονός ότι ο χαγάνος επέτρεψε σε όσους από τους υπηκόους του το επιθυμούσαν, να γίνουν Χριστιανοί. Σύμφωνα με το «Βίο», «*εβαπτίσθησαν εξ αυτών διακόσιοι άνθρωποι, οίτινες απεκήρυξαν τα ειδωλολατρικά βδελύγματα και τους ανόμους γαμικούς δεσμούς τους*» (μετ. Αναστασίου,138.19-21). Ο αριθμός των βαπτισμένων, συνδεομένων με την άρχουσα τάξη των Χαζάρων, είναι μεν μικρός, αλλά, όπως παρατηρεί ο Ταχιάος, έχει ιδιαίτερη σημασία «αν αναφέρεται σε πρόσωπα που εί-

45. Βλ. Γόνης, passim, ιδίως 220 εξ. (με την αναίρεση της βουλγαρικής άποψης). Γενικά για την ελληνικότητα των αποστόλων βλ. εδώ, σημ. 10.

46. Χρήστου, *K+M*, 46.

47. Βλ. Ζακυθηνός, *Ιστορία*, 233.

χαν το προνόμιο να παρευρίσκονται στα συμπόσια του χαγάνου, που κατά τη διάρκειά τους γίνονταν οι θεολογικές αυτές συζητήσεις»[48]. Όπως δε έγραψε ο Βλαστός, «δεν υπήρχε περίπτωση να μεταστραφεί η χαζαρική άρχουσα τάξη από τον Ιουδαϊσμό στο Χριστιανισμό, αλλά μόνο να ενισχυθεί η χριστιανική λατρεία όσων ήσαν Χριστιανοί στη Χαζαρική Αυτοκρατορία, όπου η συνήθης επικρατούσα θρησκευτική ανοχή φαίνεται ότι είχε προσωρινά κλονιστεί»[49]. Έτσι, κατά τον Toynbee, ο Κωνσταντίνος «εγκατέλειψε το σχέδιο ευαγγελισμού της Χαζαρίας και των βορείων επαρχιών της... πιθανώς έχοντας συμπεράνει ότι η βασιλική χαζαρική οικογένεια είχε ξεπεράσει το τελικό στάδιο της σταδιακής της υποταγής στον Ιουδαϊσμό – κάτι που αποτελούσε αξεπέραστο εμπόδιο για οποιοδήποτε χριστιανικό ιεραποστολικό έργο στη Χαζαρία»[50]. Πράγματι, τον εξιουδαϊσμό στο χαζαρικό κράτος προώθησε περαιτέρω ο διάδοχος χαγάνος του Μπουλάν, ο Ομπάντια, από το 870 περίπου και εξής.

Αντίθετα, ως προς το πολιτικο-διπλωματικό σκέλος της, η χαζαρική αποστολή στέφθηκε από επιτυχία. Η εκδήλωση συμπαθείας του χαγάνου προς τους Βυζαντινούς συνοδεύτηκε αφενός μεν από χειρονομία καλής θέλησης με την απελευθέρωση διακοσίων επίσης Ελλήνων αιχμαλώτων (μετ. Αναστασίου, 138.29-33) και αφετέρου από την υπόσχεσή του (με γράμμα προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄, που παρέδωσε στον Κωνσταντίνο), για φιλία και συμμαχία με την Αυτοκρατορία, με την οποία αναλάμβανε να στείλει ενισχύσεις σε οποιοδήποτε μέρος θα χρειαζόταν (μετ. Αναστασίου, 138.25-27. – πρβλ. γαλλ. μετ. του Dvornik, *Légendes*, 370)[51]. Έτσι επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, η αποστολή του Κωνσταντίνου και Μεθοδίου πέρασε και πάλι από τη Χερσώνα (γύρω στο φθινόπωρο με αρχές χειμώνα του 861), απ' όπου μετέφερε πίσω μαζί της τα λείψανα του αγ. Κλήμη Ρώμης, προφανώς σκοπεύοντας να τα επιστρέψουν στον πάπα ως ένδειξη καλής θέλησης της Αυτοκρατορίας προς τη Ρώμη[52].

Οι μεγάλες εμπειρίες που είχαν αποκτήσει στα πλαίσια της χαζαρικής τους αποστολής προετοίμασαν κατάλληλα τους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο για την

48. Ταχιάος, *Κ+Μ*, 75. Για τον αριθμό των βαπτισμένων βλ. και *PmbZ*, Β΄, 562 σημ. 12.
49. Vlasto, *Entry*, 35.
50. Toynbee, 522.
51. Βλ. επίσης Dvornik, *Missions*, 65-69. – Μωϋσείδου, 301. – Ταχιάος, *Κ+Μ*, 76. – *PmbZ*, Β΄, 562 σημ. 13.
52. Βλ. τα σχόλια και την ερμηνεία της μεταφοράς αυτής στον Ταχιάο, *Κ+Μ*, 77-78.

εξόρμηση, δύο περίπου χρόνια μετά τη χαζαρική αποστολή, του μέγιστου εγχειρήματός τους: του ευαγγελισμού της Παννονίας και Μοραβίας και του εκχριστιανισμού των κεντροευρωπαίων Σλάβων, με τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου.

Αθήνα, Απρίλιος – Μάιος 2000
Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Τμήμα χάρτη από την *Cambridge Medieval History* IV.I (β΄ έκδ., 1966), με ορισμένες προσθήκες, όπου απεικονίζεται το βορειοανατολικό σύνορο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας την περίοδο 7ου – 10ου αιώνα μ.Χ. Στα αριστερά, η διακεκομένη γραμμή αναπαριστά την εμπορική οδό των Σκανδιναβών Βίκιγκς («Βαράγγων») προς τη βυζαντινή πρωτεύουσα, Κωνσταντινούπολη. Στο κέντρο του χάρτη εκτείνονται οι περιοχές της Χαζαρικής Αυτοκρατορίας (9ος-10ος αι.). Η πορεία των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου από την Κων/πολη ως τη Χερσώνα (τέλη 860) και από εκεί ως το τελικό σημείο της συνάντησής τους με το Χάζαρο χαγάνο, στη Σαμαντάρ (861), αναπαρίσταται με βέλη.

Ἀπόστολος Ἀθ. Γλαβίνας

Ὁ χρόνος ἀνίδρυσης τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου στόν Ἱερό Ναό Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης

Τόν ἑνδέκατο αἰώνα ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία εἶχε νά ἀντιμετωπίσει σοβαρούς κινδύνους ἀπό τούς Νορμανδούς, πού ἐμφανίστηκαν στήν Ἰταλία τό 1016, ἀπό τούς Σελτζούκους Τούρκους, πού ἐγκαταστάθηκαν ἀργότερα στή Βιθυνία καί τόν Ἑλλήσποντο (1081), καθώς καί ἀπό τά πάντοτε ἐπικίνδυνα σλαβικά καί ἄλλα φῦλα, πού διαβιοῦσαν στά βόρεια σύνορά της. Ἡ πτώση τοῦ Μπάρι (15 Ἀπριλίου 1071), τοῦ τελευταίου προπύργιου τοῦ Βυζαντίου στήν Ἰταλία, καί ἡ ἧττα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπό τούς Σελτζούκους Τούρκους στό Ματζικέρτ (26 Αὐγούστου 1071) ἔθεσαν τέλος στή βυζαντινή παρουσία στήν ἰταλική χερσόνησο καί στή βυζαντινή κυριαρχία στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ ἡγέτης τῶν Νορμανδῶν Ροβέρτος Γυισκάρδος ἔβαλε ὡς στόχο νά κινηθεῖ ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἔχοντας πρός τοῦτο καί τή συμπαράσταση τοῦ Πάπα Γρηγορίου Ζ΄, μέ τόν ὁποῖο συμφιλιώθηκε στίς 29 Ἰουνίου 1080, κατά τή συνάντησή τους στό Κεπεράνο.

Ἡ πρόθεση αὐτή τοῦ Ροβέρτου Γυισκάρδου ἀναστάλθηκε γιά ἕνα διάστημα λόγω τῶν ἐπαναστατικῶν ἐκδηλώσεων σέ πόλεις τῆς Νότιας Ἰταλίας, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐξασφαλίσει προηγουμένως τήν ἐσωτερική εἰρήνη καί ἀσφάλεια· δέν ἀκυρώθηκε, ὅμως, ὁριστικά, ἄνκαι ἡ πολιτική καί στρατιωτική κατάσταση στήν Κωνσταντινούπολη μεταβλήθηκε ὕστερα ἀπό τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας (1 Ἀπριλίου 1081) καί τή στέψη σέ αὐτοκράτορα (3 Ἀπριλίου 1081) τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, πού διαδέχτηκε τό γέροντα καί κατώτερο τῶν περιστάσεων αὐτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078 - 1081).

Στίς ἀρχές Μαΐου τοῦ 1081 ὁ Ροβέρτος Γυισκάρδος βρισκόταν στό Ὀτράντο, ἀπόπου πῆγε στό Πρίντεζι, γιά νά ἐπανέλθει στό Ὀτράντο, τόν τόπο συγκέντρωσης τῶν στρατιωτικῶν καί ναυτικῶν του δυνάμεων. Στίς 20 Μαΐου ὁ Ροβέρτος ἀπόπλευσε μέ κατεύθυνση τήν Κέρκυρα, τήν ὁποία κατέλαβε δύο μέρες ἀργότερα, ἐνῶ ἕνα μέρος τῶν δυνάμεών του κατευθύνθηκε στό λιμάνι τοῦ Ὀρικοῦ.

Ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Ἀλέξιος Κομνηνός μεταβίβασε τήν ἐξουσία στή μητέρα του Ἄννα τή Δαλασσηνή καί ἀναχώρησε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, μέ κατεύθυνση τό Δυρράχιο, γιά νά ἀναμετρηθεῖ μέ τούς

Νορμανδούς. Ὅταν ἔφθασε στή Θεσσαλονίκη, βεβαιώθηκε ἀκόμη περισσότερο ὅτι οἱ Νορμανδοί στόχευαν νά καταλάβουν τή μεγάλης σημασίας αὐτή πόλη τοῦ ἀδριατικοῦ πελάγους, γιά τήν αὐτοκρατορία.

Στό Βουθρωτό τῆς 'Ηπείρου, στά ἀπέναντι ἀπό τή βορειοανατολική Κέρκυρα ἠπειρωτικά παράλια, ἡ προφυλακή τοῦ 'Αλεξίου Κομνηνοῦ, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό μισθοφόρους, στήν πρώτη ἐπαφή μέ τούς Νορμανδούς ὑπέστη τήν πρώτη ἧττα καί στίς 18 'Οκτωβρίου 1081 ὁ ὑπό τήν ἡγεσία τοῦ αὐτοκράτορα βυζαντινός στρατός ὑπέστη δεινή ἧττα.

'Ο 'Αλέξιος Κομνηνός διά τῆς φυγῆς ἔφθασε στήν 'Αχρίδα, ὕστερα ἀπό ταλαιπωρία δύο μερόνυκτων. 'Από τήν 'Αχρίδα, ὅπου ἔμεινε γιά λίγο, πῆγε στή Δεάβολη, ὅπου εἶχαν καταφύγει οἱ διασωθέντες ἀπό τήν ἧττα τῆς 18ης 'Οκτωβρίου. 'Ο ἑπόμενος σταθμός τοῦ 'Αλεξίου ἦταν ἡ Θεσσαλονίκη. Στήν πόλη αὐτή παράγγειλε ὁ 'Αλέξιος νά συγκεντρωθοῦν ὅσοι ἀπό τό στράτευμά του δέν εἶχαν κατορθώσει νά πᾶνε προηγουμένως στή Δεάβολη. 'Από τή Θεσσαλονίκη ὁ 'Αλέξιος ἐπέστρεψε στήν Κωνσταντινούπολη.

Οἱ Νορμανδοί, ὕστερα ἀπό τίς πρῶτες σημαντικές ἐπιτυχίες τους, πολιόρκησαν τό Δυρράχιο, τό ὁποῖο περιῆλθε στά χέρια τους στίς 21 Φεβρουαρίου 1082. Στή συνέχεια ὁ Ροβέρτος Γυισκάρδος ὑπέταξε τήν περιοχή μέχρι τήν Καστοριά. 'Η παράδοση τῆς Καστοριᾶς στούς Νορμανδούς προξένησε φόβο στήν Κωνσταντινούπολη. 'Ο 'Αλέξιος ἑτοιμαζόταν γιά τή δεύτερη ἐκστρατεία, ἐνῶ ὁ Ροβέρτος Γυισκάρδος ἐπρόκειτο νά συνεχίσει τήν προέλασή του πρός τή Θεσσαλονίκη καί τήν Κωνσταντινούπολη.

Ἦταν εὐτύχημα τό ὅτι ὁ Ροβέρτος Γυισκάρδος ἀναγκάστηκε νά μεταβάλει τό πρόγραμμά του, γιατί εἶχε πληροφορίες ὅτι ὁ αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας 'Ερρίκος ὁ Δ΄ ἐπρόκειτο νά κατέλθει στή Λογγιβαρδία. Τό γεγονός αὐτό καθώς καί οἱ ἐπαναστατικές ἐκδηλώσεις στό κράτος τοῦ Ροβέρδου τόν ἀνάγκασαν, στά τέλη 'Απριλίου τοῦ 1082, νά ἐπιστρέψει στήν 'Ιταλία, ἀφοῦ ἀνέθεσε τήν ἡγεσία τῶν δυνάμεών του στή Βαλκανική στόν πρωτότοκο γιό του Βοημοῦνδο.

'Ο Βοημοῦνδος δέν ἀκολούθησε τό σχέδιο τοῦ πατέρα του, μά πῆγε στήν Ἤπειρο. 'Ο 'Αλέξιος Κομνηνός, πού εἶχε πληροφορίες γιά τήν προέλαση τῶν Νορμανδῶν, ἄφησε τήν Κωνσταντινούπολη, μετέβη στήν Ἤπειρο καί ὕστερα ἀπό δύο ἀπανωτές ἧττες πού ὑπέστη (ἡ πρώτη ἦταν στά 'Ιωάννινα), ἀναγκάστηκε νά ἐπιστρέψει στήν Κωνσταντινούπολη γιά νά ἑτοιμαστεῖ γιά τήν τρίτη ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν.

'Ο Βοημοῦνδος ἀπό τά μέσα τοῦ 1082 περιῆλθε τή δυτική καί βόρεια

Μακεδονία. Ἕνα τμῆμα τῶν νορμανδικῶν δυνάμεων κατέλαβε τούς δύο Πολόγους, νοτιοδυτικά ἀπό τά Σκόπια, ἕνα ἄλλο τμῆμα κατέλαβε τά Σκόπια, ἐνῶ ὁ ἴδιος πῆγε στήν 'Αχρίδα, τήν ὁποία ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει, γιατί ἀπέτυχε νά ἐκπορθήσει τό φρούριό της, ὅπως ἀπέτυχε νά καταλάβει καί τόν Ὄστροβο (Ἄρνισσα). Στή συνέχεια ὁ Βοημοῦνδος κατέβηκε νοτιότερα, πέρασε ἀπό τό Σοσκό (Φρούριο), ἀντιπαρῆλθε τά Σέρβια, τή Βέροια καί τήν Ἔδεσσα, γιά νά καταλήξει στά Μογλενά, ὅπου ἀνοικοδόμησε τό ἐρειπωμένο ἀπό καιρό μικρό κάστρο. 'Ο ἑπόμενος σταθμός του ἦταν οἱ Ἄσπρες 'Εκκλησιές, νοτιοδυτικά τοῦ Πρίλεπου στήν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας, καί στίς ἀρχές τοῦ φθινόπωρου τοῦ 1082 ἐπέστρεψε στήν Καστοριά.

'Ο μέγας δομέστικος τῆς Δύσης Γρηγόριος Πακουριανός, μόλις ἔμαθε τήν ἀποχώρηση τοῦ Βοημούνδου ἀπό τίς Ἄσπρες 'Εκκλησιές, πῆγε στά Μογλενά, κατέλαβε τό κάστρο καί τό κατέστρεψε τελείως.

'Ο Βοημοῦνδος ἀπό τήν Καστοριά κατέβηκε στή Θεσσαλία, γιά νά περάσει ἐκεῖ τό χειμώνα τοῦ 1082 - 1083, ἐπειδή ἡ Καστοριά δέν προσφερόταν γιά νά ξεχειμωνιάσει καί ἡ Λάρισα θά τοῦ ἐξασφάλιζε πολεμικό ὑλικό καί τά ἀπαραίτητα εἴδη διατροφῆς. Οἱ δυνάμεις τῶν Νορμανδῶν κατέλαβαν στήν ἀρχή τά Τρίκαλα καί τόν Τζίβισκο καί στίς 3 Νοεμβρίου 1082 πολιόρκησαν τή Λάρισα.

'Ο 'Αλέξιος Κομνηνός, ὅταν ὅπλισε καλά καί βαριά τό στρατό του, ἄφησε τήν Κωνσταντινούπολη καί πῆρε τό δρόμο γιά τή Θεσσαλία, ἀνήσυχος γιά τήν τύχη τῆς Λάρισας καί τούς Λαρισαίους, γιά τό δράμα τῶν ὁποίων εἶχε πληροφορίες ἀπό γράμμα τοῦ Λέοντα Κεφαλᾶ, πού ὑπερασπιζόταν μέ σθένος καί γενναιότητα τή θεσσαλική μεγαλόπολη.

'Ο βυζαντινός αὐτοκράτορας δυσκολευόταν νά ἀντιμετωπίσει σέ κατά μέτωπο ἀγώνα τούς Νορμανδούς καί γιαυτό προσπαθοῦσε νά τούς πολεμήσει μέ τεχνάσματα καί στρατηγικούς ἑλιγμούς. Στίς δύσκολες ὧρες τῶν σκέψεων καί τῶν προβληματισμῶν του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ θυγατέρα του Ἄννα ἡ Κομνηνή στήν «'Αλεξιάδα» της, καταλυτική φαίνεται νά ὑπῆρξε ἡ ἐμφάνιση τοῦ πολιούχου καί προστάτη τῆς Θεσσαλονίκης 'Αγίου Δημητρίου. Ἕνα βράδυ ὁ 'Αλέξιος Κομνηνός εἶδε στόν ὕπνο του ὅτι βρισκόταν στή Θεσσαλονίκη, στό ναό τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, καί ὅτι ἄκουσε μία φωνή, πού ἐρχόταν ἀπό εἰκόνα τοῦ 'Αγίου κρεμασμένη στό ναό του· ἡ φωνή ἔφτανε στά αὐτιά του καί τοῦ ἔλεγε *μή λυποῦ μηδέ στένε, αὔριον νικᾷς*: μή λυπᾶσαι καί μή στενάζεις· αὔριο θά νικήσεις.

Παραθέτω σέ μετάφραση τό κείμενο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, στό ὁποῖο γί-

νεται λόγος γιά τήν κάθοδο τῶν Νορμανδῶν στή Θεσσαλία καί τήν πολιορκία τῆς Λάρισας, γιά τήν ἔλευση τοῦ 'Αλεξίου Κομνηνοῦ, καθώς καί τήν ἐμφάνιση τοῦ 'Αγίου Δημητρίου στόν αὐτοκράτορα κατά τό νυχτερινό του ὕπνο:

'Ο Βοημοῦνδος, βγαίνοντας ἀπό τήν Καστοριά, ἔρχεται στή Λάρισα, μέ τήν πρόθεση νά ξεχειμωνιάσει ἐκεῖ.

Μόλις ὁ αὐτοκράτορας ἔφτασε στή μεγαλόπολη (τήν Κωνσταντινούπολη), ὅπως ἔχει λεχθεῖ, ἔπεσε ἀμέσως στή δουλειά, σύμφωνα μέ τή δραστηριότητά του καί τό χαρακτήρα του πού δέν ἤξερε ἀπό ἀνάπαυση· ζήτησε, λοιπόν, ἀπό τό σουλτάνο δυνάμεις, μέ ἀρχηγούς πού νά ἔχουν μακροχρόνια ἐμπειρία. Τότε ὁ σουλτάνος τοῦ ἔστειλε ἑπτά χιλιάδες στρατό μέ πολύ ἔμπειρους ἀρχηγούς καί τόν ἴδιο τόν Καμύρη, ὁ ὁποῖος ξεπερνοῦσε τούς ἄλλους σέ ἡλικία καί πεῖρα. Καί ἐνόσω ὁ βασιλιάς τακτοποιοῦσε αὐτά τά θέματα καί ἑτοιμαζόταν, ὁ Βοημοῦνδος, ἀφοῦ ἀπόσπασε ἕνα μικρό μέρος ἀπό τά στρατεύματά του, πού τό ἀποτελοῦσαν ὅλοι βαριά ὁπλισμένοι Κέλτες, τούς ἔστειλε καί μέ ἔφοδο κατέλαβε μ' αὐτούς τήν Πελαγονία, τά Τρίκαλα καί τήν Καστοριά, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Βοημοῦνδος, μ' ὅλο τό στράτευμά του, κατέφθασε στά Τρίκαλα καί μ' ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό στράτευμα αὐτό, πού ἔστειλε, κι ἦταν ὅλοι τους γενναῖοι, κυρίευσε μέ ἔφοδο τόν Τζίβισκο. Καί ἔτσι, στή συνέχεια, ἦλθε (ὁ Βοημοῦνδος) στή Λάρισα μέ ὅλες τίς δυνάμεις, τή μέρα τῆς μνήμης τοῦ μεγαλομάρτυρα Γεωργίου (3 Νοεμβρίου 1082) καί ἀφοῦ περικύκλωσε τά τείχη της τήν πολιόρκησε.

Ὅμως, ὁ Λέων Κεφαλᾶς, γιός ἀκόλουθου τοῦ πατέρα τοῦ αὐτοκράτορα, ἀντιστεκόταν γενναία, γιά ἕξι ὁλόκληρους μῆνες, στά πολιορκητικά σχέδια τοῦ Βοημούνδου καί μέ γράμμα του ἔκανε γνωστή στόν αὐτοκράτορα τήν ἐπιδρομή τοῦ βάρβαρου. 'Ο 'Αλέξιος, ἄνκαι ποθοῦσε πάρα πολύ, δέν πῆρε ἀμέσως τό δρόμο πού θά τόν ὁδηγοῦσε στό Βοημοῦνδο, ἀλλά ἀνέβαλλε τήν ἀναχώρηση, συγκεντρώνοντας ἀπό παντοῦ μισθοφόρους. Ὕστερα, ὅταν ἐξόπλισε ὅλους καλά, ἀναχώρησε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη.

'Αφοῦ πλησίασε τήν περιοχή τῆς Λάρισας καί πέρασε ἀπό τό βουνό τῶν Κελλίων, ἄφησε στά δεξιά τό δημόσιο δρόμο καί τό βουνό πού ἀπό τούς ντόπιους ὀνομάζεται Κίσσαβος, κατέβηκε στό 'Εζεβάν, ἕνα βλάχικο χωριό πού βρίσκεται πολύ κοντά στήν 'Ανδρωνία. 'Από κεῖ ἦλθε σέ μία ἄλλη κωμόπολη, ἡ ὁποία κοινῶς ὀνομάζεται Πλαβίτζα καί βρίσκεται σχετικά κοντά στό ποτάμι πού ὀνομάζεται κάπως ἔτσι..., καί ἔστησε τό στρατόπεδο, ἀφοῦ ἔσκαψε τήν ἀπαραίτητη τάφρο. 'Από κεῖ ἔφυγε ὁ βασιλιάς καί πῆγε μέχρι τούς κήπους τοῦ Δελφινᾶ καί ἀπό κεῖ στά Τρίκαλα.

Στά Τρίκαλα ἦλθε κάποιος καί τοῦ ἔφερε ἕνα γράμμα τοῦ Λέοντα Κεφαλᾶ, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε παραπάνω λόγος, πού ἔγραφε πιό θαρρετά: «Μάθε, βασιλιά, ὅτι, μέχρι τή στιγμή αὐτή, μέ τίς πολλές φροντίδες μου κράτησα τό κάστρο ἀπόρθητο. Τώρα πού στερηθήκαμε πιά τά ἐπιτρεπόμενα σέ χριστιανούς τρόφιμα, ἀναγκαστήκαμε νά φᾶμε καί ἀπό αὐτά πού δέν ἐπιτρέπεται. Καί αὐτά, ὅμως, μᾶς τελείωσαν. Ἄν, λοιπόν, στήν ἐπιθυμία σου νά μᾶς βοηθήσεις, σπεύσεις καί μπορέσεις νά διώξεις τούς πολιορκητές, θά χρωστοῦμε χάρη στό Θεό. Ἄν ὄχι, ἐγώ μέχρι τώρα ἔχω κάνει τό χρέος μου καί ἀφοῦ δέ μένει ἀπό δῶ καί πέρα τίποτε ἄλλο, ὑπακούοντας στήν ἀνάγκη (γιατί, μέ ποιό τρόπο εἶναι δυνατό νά ἀντιταχθεῖ κανείς στή φύση καί στούς ἀδυσώπητους νόμους της;) ἔχουμε ἀποφασίσει νά παραδώσουμε τό φρούριο στούς ἐχθρούς πού βρίσκονται πολύ κοντά μας καί μᾶς πιέζουν ἀσφικτικά.

Μά, ἄν συμβεῖ νά πάθουμε αὐτά, ἐγώ μέν εἴθε νά εἶμαι καταραμένος, ἀλλά τολμῶ νά πῶ τοῦτο φανερά στή μεγαλειότητά σου· ἄν δέν σπεύσεις σύντομα νά βγάλεις ἀπό τόν κίνδυνο ἐμᾶς πού δέν εἴμαστε ἱκανοί νά ἀντέξουμε περισσότερο σέ τέτοιο βάρος πολέμου καί πείνας, σύ ὁ βασιλιάς μας ἐάν δέν ἐπιτάχυνες τή βοήθεια, τή στιγμή πού εἶσαι σέ θέση νά βοηθήσεις, ὁπωσδήποτε δέ θά μπορoῦσες νά ἀποφύγεις τήν κατηγορία τῆς προδοσίας».

'Ο αὐτοκράτορας κατάλαβε τότε ὅτι ἔπρεπε νά ἀγωνισθεῖ ἐναντίον τους μέ ἄλλο τρόπο. Γιαυτό ἄρχισαν νά τόν βασανίζουν σκέψεις καί φροντίδες. Ἔτσι, ἐξετάζοντας πῶς ἔπρεπε νά στήσει ἐνέδρες, βασανιζόταν ἐπίμονα ὅλη τήν ἡμέρα, ἐπικαλούμενος τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ. Τότε, λοιπόν, ἔστειλε καί κάλεσαν κάποιον γέροντα Λαρισαῖο καί τόν ρωτοῦσε γιά τήν κατάσταση τῆς περιοχῆς. 'Υψώνοντας (ὁ αὐτοκράτορας) τό βλέμμα του καί δείχνοντας μέ τό δάχτυλό του τά σημεῖα, ρωτοῦσε μέ ἐπιμονή ποῦ ὑπῆρχαν φαράγγια, πού χώριζαν τά μέρη αὐτά, ἤ ἐκτεταμένες λόχμες, πού συνδέονταν μέ τά φαράγγια. Αὐτά ρωτοῦσε νά μάθει ἀπό τό Λαρισαῖο, σκεπτόμενος νά στήσει ἐνέδρα καί μέ τέχνασμα νά καταπολεμήσει τούς Λατίνους. Γιατί εἶχε ἐγκαταλείψει τή φανερή καί κατά μέτωπο ἐπίθεση, ἐπειδή πολλές φορές νωρίτερα ἐπιχείρησε καί ἡττήθηκε καί εἶχε τήν ἐμπειρία τῆς τακτικῆς τῶν φραγκικῶν ἐπιθέσεων.

Ὅταν ἔδυσε ὁ ἥλιος καί ὁ βασιλιάς ἐξουθενομένος ἀπό τήν ὁλοήμερη κούραση πῆγε καί κοιμήθηκε, εἶδε το ἑξῆς ὄνειρο: Νόμιζε ὅτι στεκόταν μέσα στό ναό τοῦ μεγαλομάρτυρα Δημητρίου καί ὅτι ἄκουσε μία φωνή «μή

λυπᾶσαι καί μή στενάζεις, αὔριο νικᾶς». Εἶχε τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ φωνή, πού τοῦ κτυποῦσε τά αὐτιά, ἐρχόταν ἀπό μία εἰκόνα, ἀπό τίς κρεμασμένες στό ναό, στήν ὁποία ἦταν ζωγραφισμένος ὁ μεγαλομάρτυρας Δημήτριος.

Ἀφοῦ ξύπνησε καί χάρηκε ἀπό τήν προφητεία αὐτή τοῦ ὀνείρου, ἐπικαλοῦνταν τό μάρτυρα καί ὑποσχόταν, ἄν συνέβαινε νά ἐπιτύχει νίκη ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, νά πάει ἐκεῖ, νά τόν προσκυνήσει ὄχι ἔφιππος ἀλλά μέ τά πόδια, βαδίζοντας πολλά στάδια πρίν ἀπό τήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης.

Τότε, λοιπόν, κάλεσε (ὁ Ἀλέξιος) τούς στρατηγούς καί ἡγεμόνες καί ὅλους τούς συγγενεῖς του σέ σύσκεψη καί ζήτησε τή γνώμη τοῦ καθενός· ὕστερα τούς ἔκανε γνωστό τό σχέδιό του[1].

Ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή, στή συνέχεια τῆς διηγήσής της, περιγράφει τό σχέδιο τοῦ πατέρα της καθώς καί τήν ἧττα πού ὑπέστησαν οἱ Νορμανδοί, οἱ ὁποῖοι ἀναγκάστηκαν, ὕστερα ἀπό αὐτή, νά καταφύγουν στά Τρίκαλα, ὅπου παρέμειναν γιά ἕνα διάστημα· στή συνέχεια ἀπό τά Τρίκαλα ἔφυγαν γιά τήν Καστοριά[2], ἀπόπου εἶχαν ξεκινήσει ἕνα περίπου χρόνο πιό μπροστά, τό φθινόπωρο τοῦ 1082.

Ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Κομνηνός ἀπό τή Λάρισα μετέβη στή Θεσσαλονίκη καί ἀπό ἐκεῖ ξαναγύρισε, γιά πρώτη φορά, νικητής στήν Κωνσταντινούπολη: *Ὁ βασιλιάς, κατά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Λάρισα, κατέλαβε τή Θεσσαλονίκη καί πολύ γρήγορα, μέ τήν ἱκανότητα πού τόν διέκρινε σ' αὐτά, ἔστειλε ἀπεσταλμένους στούς κόμητες, πού ἀκολουθοῦσαν τό Βοημοῦνδο, στούς ὁποίους ὑπόσχονταν πολλά, ἐάν ἀπαιτοῦσαν ἀπό τό Βοημοῦνδο τούς μισθούς τους, ὅπως τούς εἶχε ὑποσχεθεῖ· ἄν ὁ Βοημοῦνδος δέν εἶχε νά τούς ἐξοφλήσει, ἄς τόν ἔπειθαν μέ τρόπο νά κατεβεῖ στά παράλια καί νά ζητήσει τά χρήματα γιά τούς μισθούς ἀπό τόν ἴδιο τόν πατέρα του Ροβέρτο, διαπερνώντας καί ὁ ἴδιος τή θάλασσα ἄν χρειαζόταν, προκειμένου νά ἀπαιτήσει τούς μισθούς τους, καί ἄν τό πετύχαιναν αὐτό θά ἀπολάμβαναν ὅλοι τους τιμές καί πάρα πολλά εὐεργετήματα·. Καί ὅσοι μέν ἀπό αὐτούς θά ἤθελαν νά ὑπηρετήσουν ὡς μισθοφόροι, θά τούς προσλάμβανε (ὁ Ἀλέξιος), καταβάλλοντας σ' αὐτούς ἱκανοποιητικό μισθό, σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις τους, ἐνῶ τούς ἄλλους, ὅσοι θά ἤθελαν νά ἐπιστρέψουν στά σπίτια τους, ὑποσχόταν νά τούς βοηθήσει νά περάσουν, διαμέσου τῆς Οὐγγαρίας, χωρίς κίνδυνο.*

Ἐνδώσαντες, λοιπόν, οἱ κόμητες στίς ὑποδείξεις τοῦ βασιλιᾶ, ἀπαιτοῦσαν ἐνοχλητικά τούς μισθούς τῶν τεσσάρων προηγουμένων ἐτῶν. Ὁ Βοημοῦνδος, μή ἔχοντας νά τούς ἐξοφλήσει, ἀνέβαλλε συνεχῶς. Ἔτσι, καθώς (οἱ κόμητες) ἐπέμειναν στήν εὔλογη ἀπαίτησή τους καί μή μπορώντας ὁ Βοημοῦνδος νά κάμει κάτι ἄλλο, τόν μέν Βρυένιο ἄφησε ἐπιτόπου νά φυλάγει τήν Καστοριά, ὅπως ἄφησε καί τόν Πέτρο τοῦ Ἀλίφα, πού φύλαγε τούς Πολόβους, ἐνῶ ὁ ἴδιος πῆγε στόν Αὐλώνα[3]. *Μαθαίνοντάς το αὐτό ὁ βασιλιάς, ξαναγύρισε νικητής στή βασιλεύουσα πόλη*[4].

* * *

Ὁ νικητής βυζαντινός αὐτοκράτορας, φτάνοντας στή Θεσσαλονίκη, θά ξεπλήρωνε ἀμέσως τήν ὀφειλή του στόν Ἅγιο Δημήτριο.

Ἀπό τήν Θεσσαλονίκη ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός ἔστειλε ἀπεσταλμένους στούς κόμητες τοῦ Βοημούνδου μέ σκοπό νά διασπάσει τό στρατό του καί μέ τή διάσπαση αὐτή νά ἐκμηδενίσει τούς Νορμανδούς στή Βαλκανική, σώζοντας

1. Ἡ μετάφρασή μας στηρίχθηκε στήν ἔκδοση τῆς Ἀλεξιάδας: Anne Comnène, Alexiade, Règne de l' Empereur Alexis I Comnène (1081 - 1118), tome II (livres v-x), texte établi et traduit par Bernard Leib S.J., deuxième tirage, Paris 1967 (Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς Ε΄, V, 1- 7), σσ. 23 - 26. Γιά ἄλλες μεταφράσεις ἰδές: Ἄννης Κομνηνῆς Ἀλεξιάς, τόμος Β΄, (Μετάφρασις - Σχόλια Α. Γεωργιάδου), Ἑλληνικός Ἐκδοτικός Ὀργανισμός (1971), σσ. 69 - 71· Ἄννης Κομνηνῆς Ἀλεξιάς, τόμος Α΄ (βιβλία I, II, III, IV καί V), (Συμπληρωματικαί ἐκδόσεις Διευθύνσεως ἐκδόσεων Ἀρχηγείου Στρατοῦ 54), Ἀθῆναι 1971, σσ. 192 - 194· Ἄννα Κομνηνή Ἀλεξιάς. Τόμος πρῶτος: βιβλία Α΄ - Θ΄. Μετάφραση Ἀλόη Σιδέρη (Ἐκδόσεις Ἄγρα), Ἀθήνα 1990, σσ. 197 - 199.

2. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε΄, V, 7 - VII, 3 (ἔκδ. Bernard Leib), τόμ. II, σσ. 26 - 32. Γιά τήν παρουσία τῶν Νορμανδῶν στή Θεσσαλία κάνει λόγο καί ὁ Guillelmus Apuliensis, Gesta Roberti Wiscardi, V, 24 - 74 (ἔκδ. Marguerite Mathieu), Palermo 1961, σσ. 236 - 241. Περισσότερα γιά τήν παρουσία τῶν Νορμανδῶν στή Θεσσαλία, γιά τήν πολιορκία τῆς Λάρισας καί τήν ἧττα τους ἰδές Ἀποστόλου Ἀθ. Γλαβίνα, Οἱ Νορμανδοί στή Θεσσαλία καί ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας (1082 - 1083), Βυζαντιακά, τόμ. 4 (1984), σσ. 35 - 43 (σσ. 43 - 45 βιβλιογραφία γιά τίς ἐπιδρομές τῶν Νορμανδῶν κατά τά ἔτη 1081 - 1085), καί Εὐαγγελίας Ἰωαννιδάκη - Ντόστογλου, Οἱ Νορμανδοί καί ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας, Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο, τόμ. 15 (Ἡ Βυζαντινή Θεσσαλία 2ο Ἀφιέρωμα), Λάρισα 1989, σσ. 3 - 11.

3. Καί ὁ Guillelmus Apuliensis, Gesta Roberti Wiscardi, V, 75 - 76, ὅ.π., σ. 240, ἀναφέρει ὅτι ὁ Βοημοῦνδος Milite diviso vitae Buamundus ad usus // Quaerit Ebellonae loca, Castoreaeque Brienus χωρίζοντας τό στράτευμά του κατέλαβε τόν Αὐλώνα, γιά νά φροντίσει μέ τί θά ζήσει, ἐνῶ ὁ Βρυέννιος τήν Καστοριά.

4. Ἄννης Κομνηνής. Ἀλεξιάς, Ε΄, VII, 4 - 5, ὅ.π., τόμ. II, σ. 31.

τήν αὐτοκρατορία ἀπό τήν ἐπικίνδυνη καί ἀνεπιθύμητη παρουσία τους.

Τήν ἐποχή αὐτή στή Θεσσαλονίκη βρίσκονταν ὁ μέγας δομέστικος τῆς Δύσης Γρηγόριος Πακουριανός, πού εἶχε ἀγωνιστεῖ καί ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν, καθώς καί ὁ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιος. Ἄν οἱ δύο αὐτές προσωπικότητες ἀπό τό στρατιωτικό καί ἐκκλησιαστικό χῶρο χρησιμοποιήθηκαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα 'Αλέξιο σ' αὐτή τή φάση, τώρα πού ὁ 'Αλέξιος Κομνηνός ἐπέστρεφε στήν πρωτεύουσα νικητής ἀπό τή Θεσσαλία, εἶναι πιθανό, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ Ἄννα Κομνηνή δέν κάνει συγκεκριμένο λόγο, ἀφοῦ δέν ἀναφέρει κανένα ἀπό τά πρόσωπα πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορα γιά τίς ἐπαφές τους μέ τούς κόμητες τοῦ Βοημούνδου. Ὅτι, ὅμως, ὁ Γρηγόριος Πακουριανός καί ὁ Πατριάρχης Εὐθύμιος βρίσκονταν στή Θεσσαλονίκη καί ἡ παρουσία τους αὐτή συνδέεται μέ εἰρηνευτική πρός τούς Νορμανδούς ἀποστολή εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός.

Στόν ἐπίλογο τοῦ Τυπικοῦ τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πετριτζονίτισσας (Μπατσκόβου), τό ὁποῖο ὑπογράφηκε τό Δεκέμβριο τοῦ 1083, ἀναγράφεται ρητῶς ὅτι ὁ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιος ἀπεστάλη μέ ἄλλους στή Θεσσαλονίκη, ὕστερα ἀπό «πρόσταγμα» τοῦ βασιλιᾶ 'Αλεξίου Κομνηνοῦ, γιά νά συνάψουν εἰρήνη μέ τό Φράγκο ἡγεμόνα. Στήν ἀποστολή αὐτή μετεῖχε, ὅπως φαίνεται, καί ὁ ἱδρυτής τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τοῦ Μπατσκόβου Γρηγόριος ὁ Πακουριανός: *Τό δέ παρόν τυπικόν ἐγράφη ῥωμαϊκόν, ἰβηρικόν τε καί ἀρμενικόν τῆς καθ' ἡμᾶς εὐαγεστάτης μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης κατά τόν δεκέμβριον μῆνα τῆς ἑβδόμης ἰνδικτιῶνος ἔτους ςφηβ΄, καί ὑπεγράφη παρ' ἐμοῦ τε αὐτοῦ τοῦ σεβαστοῦ Γρηγορίου καί μεγάλου δομεστίκου τῆς δύσεως τοῦ Πακουριανοῦ διά ἀρμενικῶν γραμμάτων, καί τοῦ παναγιωτάτου πατριάρχου 'Ιεροσολύμων κυροῦ Εὐθυμίου πρός βεβαίωσιν καί πίστωσιν πάντων τῶν ἐν τῷ αὐτῷ ἀναγεγραμμένων, ὡς παρατυχόντος αὐτοῦ ἐνθάδε διά τό καί αὐτόν ἐκ προστάξεως τοῦ κραταιοῦ καί ἁγίου ἡμῶν βασιλέως διάγειν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἕνεκεν εἰρήνης τοῦ ἀλάστορος Φράγγου, καί αὖθις ὑποστρέψαντος καί μεθ' ἡμῶν καταλαβόντος ἐνταῦθα ἐν τοῖς Φιλιππουπόλεως κτήμασί μου*[5].

5. Paul Gautier, Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, Revue des Etudes Byzantines, τόμ. 42 (1984), σ. 131. 'Από τίς διάφορες ἐκδόσεις τοῦ Τυπικοῦ σημειώνω τήν πρώτη, πού ἔγινε τό 1888 ἀπό τό Στενιμαχίτη Γρηγόριο Μουσαῖο, Γρηγόριος Πακουριανός Μέγας Δομέστικος τῆς Δύσεως καί τό ὑπ' αὐτοῦ Τυπικόν τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης Dissestatio

'Από τή μαρτυρία αὐτή φαίνεται ὅτι ὁ αὐτοκράτορας 'Αλέξιος Κομνηνός ἔστειλε ἀντιπροσωπεία πρός τούς Νορμανδούς, γιά νά συνάψουν εἰρήνη. 'Η ἀντιπροσωπεία αὐτή, στήν ὁποία μετεῖχε ὁ Γρηγόριος Πακουριανός καί ὁ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιος (*διά τό καί αὐτόν* = τόν Εὐθύμιον), παρέμεινε γιά ἕνα διάστημα στή Θεσσαλονίκη (*διάγειν ἐν Θεσσαλονίκῃ*), γιά νά φέρει σέ πέρας τήν ἀποστολή, τή σύναψη δηλαδή εἰρήνης μέ τούς Νορμανδούς. Καί οἱ δύο, ὁ Γρηγόριος Πακουριανός καί ὁ Πατριάρχης Εὐθύμιος, κατά τήν ἐπιστροφή τους ἀπό τή Θεσσαλονίκη, πῆγαν μαζί στή Φιλιππούπολη, ὅπου ὁ Πατριάρχης Εὐθύμιος βρισκόταν, τό Δεκέμβριο τοῦ 1083, ὅταν ὑπεγράφη τό Τυπικό, φιλοξενούμενος τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ στά κτήματά του [*καί αὖθις ὑποστρέψαντος* (τοῦ Εὐθυμίου) *καί μεθ' ἡμῶν* (τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ) *καταλαβόντος ἐνταῦθα ἐν τοῖς Φιλιππουπόλεως κτήμασί μου*]. 'Εδῶ ὁ Πατριάρχης Εὐθύμιος ὑπέγραψε στό τέλος τοῦ ἐπιλόγου τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πετριτζονίτισσας: *Εὐθύμιος, ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης τῆς 'Αγίας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν 'Αναστάσεως πόλεως 'Ιεροσολύμων, τό παρόν τυπικόν τῆς μονῆς τῆς ἰβηρικῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης τοῦ σεβαστοῦ καί μεγάλου δομεστίχου τῆς δύσεως κῦρ Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ ὑπέγραψα οἰκείᾳ χειρί*[6].

'Ο ἐπισκεφθείς τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1669 τήν 'Ιερά Μονή τῆς Πετριτζονίτισσας Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Δοσίθεος δέν παρέλειψε νά διαβάσει τό Τυπικό της καί νά προσθέσει στό τέλος τοῦ κειμένου σχετική σημείωση[7].

philologica ad summos in Philosophia honores ab amplissimo philosophorum Ienensium ordine rite importandes Georgius Musaeus Stenimachites, Lipsiae typis B.G. Teubneri MDCCCLXXXVIII (Dissertationes Jenenses, t. IV), Leipzig (1888), σ. 209, τήν ἔκδοση τοῦ 1904, Τυπικόν de Grégoire Pacourianos pour le monastère par le R.P. Louis Petit des Augustins de l' Assomption (Βυζαντινά Χρονικά, τόμος ἑνδέκατος), Πετρούπολις 1904, σ. 50 (πρβλ. καί σ. XVIII), καθώς καί τή λατινική μετάφραση Typikon Gregorii Pacuriani interpretatus est Michael Tarchnisvili (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Iberici tomus 4), Louvain 1954, σ. 49. 'Ιδές καί 'Αποστόλου 'Αθ. Γλαβίνα, Τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πετριτζονίτισσας (Μπατσκόβου) στό χειρόγραφο 85 (ff. 249 b - 258 a) τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς 'Αγίας Τριάδος Χάλκης, 'Επιστημονική 'Επετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, Τμῆμα Θεολογίας, τόμ. 8 (1998), σσ. 125 - 126, 131.

6. Paul Gautier, Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, ὅ.π., σ. 133· 'Αποστόλου 'Αθ. Γλαβίνα, Τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου, ὅ.π., σσ. 126 - 127, 133.

7. Louis Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos, ὅ.π., σ. XXV - XXVI· + Μιλήτου Αἰμιλια-

'Αργότερα, ὁ ἴδιος Πατριάρχης, στό ἔργο του «'Ιστορία περί τῶν ἐν 'Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων», δέν παρέλειψε νά περιλάβει, κάνοντας λόγο γιά τόν Πατριάρχη Εὐθύμιο, μέρος τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Τυπικοῦ, στόν ὁποῖο (ἐπίλογο) μνημονεύεται ἡ ἀποστολή τοῦ Πατριάρχη Εὐθυμίου καί τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ στή Θεσσαλονίκη, μέ σκοπό τή σύναψη εἰρήνης μέ τόν *ἀλάστορα Φράγγον*, προσθέτοντας καί τά ἑξῆς: *σημείωσαι ὅτι Βασιλεύς μέν ἦν 'Αλέξιος Κομνηνός, Φράγγος δέ, 'Ρογέριος ὁ 'Ιταλός*[8]. Νά σημειώσω ὅτι

νοῦ (Τσακοπούλου) 'Αρχειοφύλακος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Περιγραφικός κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου, τόμος Γ΄ «Τμῆμα χειρογράφων 'Ι. Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης», 'Ορθοδοξία, τόμ. 38 (1963), σ. 417 [= Μητροπολίτου Μιλήτου Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου 'Αρχειοφύλακος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Περιγραφικός κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Γ΄ (α΄), Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης (χ.χ.ἔκδ.), σ. 284]· 'Αποστόλου 'Αθ. Γλαβίνα, Τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου, ὅ.π., σσ. 127, 135.

8. Δοσιθέου Πατριάρχου 'Ιεροσολύμων, 'Ιστορία περί τῶν ἐν 'Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, διηρημένη ἐν δώδεκα βιβλίοις, ἄλλως καλουμένη δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, βιβλία Ζ΄ καί Η΄, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 247· πρβλ. 'Ιεροδιακόνου Γρηγορίου Παλαμᾶ, 'Ιεροσολυμιάς ἤτοι ἐπίτομος ἱστορία τῆς πόλεως 'Ιερουσαλήμ ἀπό τῆς θεμελιώσεως αὐτῆς ἕως τῶν νεωτάτων χρόνων, ἐν 'Ιεροσολήμοις ϡωξβ΄, σ. υνε΄ ὑποσ. α (ὅπου τό ἔτος ὑπογραφῆς τοῦ Τυπικοῦ τῆς Πετριτζονίτισσας εἶναι ϛφνβ΄ ἀντί τοῦ ὀρθοῦ ϛφhβ΄), καί Louis Petit, στήν ἔκδοση τοῦ Τυπικοῦ ἀπό τό χειρόγραφο 694 (278) τῆς 'Ακαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου (Constantin Litzica, Catalogul Manuscripterol greceŞti, BucureŞti 1909, σ.433), Τυπικόν de Grégoire Pacourianos, ὅ.π., σ. XVII - XVIII, χωρίς τή σημείωση γιά τόν ἀλάστορα Φράγκο. 'Η σημείωση ὑπάρχει καί στό περιθώριο τοῦ φ. 285α τοῦ κώδικα 85 τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς 'Αγίας Τριάδας Χάλκης, πού περιέχει στά φφ. 249 β - 258α μέρη τοῦ Τυπικοῦ τῆς Πετριτζονίτισσας, + Μιλήτου Αἰμιλιανοῦ (Τσακοπούλου), Περιγραφικός κατάλογος, ὅ.π., σσ. 415 - 418 (καί στόν αὐτοτελή τόμο, σσ. 282 - 285)· στή σ. 418 (καί σ. 285 στόν αὐτοτελή τόμο) δέν ἔχει τή σχετική σημείωση, τήν ὁποία περιέλαβα στήν ἔκδοσή μου, 'Αποστόλου 'Αθ. Γλαβίνα, Τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου, ὅ.π., σ. 128 (στή σ. 136 πανομοιότυπο τοῦ φ. 258α μέ τή σημείωση στό περιθώριο). Μέ τόν κώδικα 85 τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς 'Αγίας Τριάδας Χάλκης εἶχε ἀσχοληθεῖ τόν περασμένο αἰῶνα ὁ Ρῶσος P. Bezobrazov, Materialy dlja istorii Vizantijskoj imperii, I., Neizdannye monastyrskie ustary (='Αρχειακό ὑλικό γιά τήν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, I., 'Ανέκδοτα τυπικά μοναστηριῶν), στό Περιοδικό τοῦ 'Υπουργείου Δημόσιας 'Εκπαίδευσης, τόμος 254, τεῦχος Νοεμβρίου 1887, σσ. 65 - 78, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν ὁ Ed. Kurtz, παρουσιάζοντας τή μελέτη τοῦ P. Bezobrazov, Byzantinische Zeitschrift, τόμ. 2 (1893), σσ. 627 - 631, ὁ +Μιλήτου Αὐμιλιανός (Τσακόπουλος), Περιγραφικός κατάλογος, ὅ.π., σ. 201 (καί σ. 258 στόν αὐτοτελή τόμο), καί ὁ B. L. Fonkič, Zametki o grečeskih rukopisjah sovetskih hranilišč (= Σημειώσεις γιά τά ἑλληνικά χειρόγραφα πού φυλάσσονται στά σοβιετικά ἀρχεῖα), VV (= Βυζαντινά Χρονικά),

ἡγέτης τῶν Νορμανδῶν ἦταν ὁ Ροβέρτος Γυισκάρδος, τοῦ ὁποίου πρωτότοκος γιός ἦταν ὁ Βοημοῦνδος, κόμης τοῦ Τάραντα. 'Ο Ρογῆρος (Ρογέρη τόν ἀναφέρει ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή) ἦταν μετά τό Βοημοῦνδο καί τόν ἀπέκτησε ὁ Ροβέρτος ἀπό τό δεύτερο γάμο του μέ τή Γαΐτα. 'Ο τρίτος γιός του ἀνομαζόταν Γίδος.

'Ο Γερμανός βυζαντινολόγος Dölger τοποθετεῖ τήν ἀποστολή στά τέλη τοῦ 1082 ἤ στίς ἀρχές τοῦ 1083[9]. Πρέπει, ὅμως, νά ἀποκλείσουμε τήν πιθανότητα νά ἔλαβε χώρα ἡ ἀποστολή αὐτή στά τέλη τοῦ 1082, γιατί στίς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1082 ὁ μέγας δομέστικος τῆς Δύσης Γρηγόριος Πακουριανός, ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι ὁ ἡγέτης τῶν Νορμανδῶν Βοημοῦνδος ἐγκατέλειψε τίς Ἄσπρες 'Εκκλησιές (19 περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά ἀπό τόν Πρίλεπο, στήν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας) καί ἐπέστρεψε στήν Καστοριά, πῆγε στά Μογλενά, ἡγούμενος τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, καί

τόμ. 36 (1974), σ. 136 (= Μετάφραση Γεωργίας 'Ιωαννίδου - Μπιτσιάδου, Βαλκανική Βιβλιογραφία, τόμος III - 1975, Παράρτημα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 233). Κατά τόν Ed. Kurtz, σ. 630, πού σχολιάζει τή σημείωση, τό 1083 μέ ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα 'Αλεξίου Κομνηνοῦ ὁ Πατριάρχης Εὐθύμιος ἦταν στή Θεσσαλονίκη γιά νά διαπραγματευθεῖ τήν εἰρήνη μέ τόν «ἀλάστορα Φράγκον» δηλαδή τόν κόμη τοῦ Τάραντα Βοημοῦνδο. 'Ο T. C. Lounghis, Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407 - 1096), Athènes 1980, σ. 247 ὑποσ. 5, μέ βάση τή μνεία τῆς ἀποστολῆς, πρός τό Βοημοῦνδο στή Θεσσαλονίκη, τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ καί τοῦ Πατριάρχη Εὐθυμίου στό Τυπικό τῆς Πετριτζονίτισσας, δέχεται τό ἔτος 1082. 'Ο Paul Gautier, Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, ὅ.π., σ. 130, ὑποσημειώνει ὅτι ὁ ἀλάστορας Φράγκος εἶναι ὁ Βοημοῦνδος, πιθανῶς τό 1084, καί ὅτι τίς διαπραγματεύσεις αὐτές, γιά σύναψη εἰρήνης, δέν τίς ἀναφέρει καμιά ἄλλη πηγή. Γιά τήν ἀποστολή αὐτή ἰδές Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, 'Αρχιεπισκόπου 'Αθηνῶν καί πάσης 'Ελλάδος, 'Ιστορία τῆς 'Εκκλησίας 'Ιεροσολύμων, ἔκδοσις δευτέρα ἐπηυξημένη, ἐν 'Αθήναις 1970, σσ. 404 - 405 [πρβλ. καί 'Ι. Χ. Κωνσταντινίδη, Εὐθύμιος. 'Ο Α΄ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων (; - 1084), Θρησκευτική καί 'Ηθική 'Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. 5 (1964), στ. 1038 - 1039] καί Paul Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, σσ. 173 - 174.

9. Franz Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 - 1453. 2. Teil: Regesten von 1025 - 1204, München 1925, σ. 30 (No 1087), ὅπου ἀναφέρει, ἐπίσης, ὁ Dögler, ὅτι ὁ Πατριάρχης διέτριβε τό Δεκέμβριο τοῦ 1083 ἀκόμη στή Θεσσαλονίκη. 'Ο Peter Wirth, στήν ἐπαυξημένη καί βελτιωμένη δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἴδιου ἔργου, München 1995, σ. 97 (No 1087), δέχεται τήν ἀποστολή αὐτή τοῦ Πατριάρχη Εὐθυμίου πρός τό Βοημοῦνδο στή Θεσσαλονίκη, στά τέλη τοῦ 1082 μέ 1083. Πρβλ. 'Αποστόλου 'Αθ. Γλαβίνα, 'Η ἐπί 'Αλεξίου Κομνηνοῦ (1081 - 1118) περί ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καί ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081 - 1095), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 81, καί Οἱ Νορμανδοί στή Θεσσαλία καί ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας, ὅ.π., σ. 37.

ἀφοῦ συνέλαβε τόν κόμη Σαρακηνό, πού ἄφησε ἐκεῖ μέ ἀρκετή στρατιωτική δύναμη ὁ Βοημοῦνδος νά φυλάγει τό ἀπό καιρό ἐρειπωμένο καί ἀνοικοδομημένο τώρα ἀπό τούς Νορμανδούς μικρό κάστρο, τόν σκότωσε καί κατέστρεψε τελείως τό κάστρο: *'Ο δέ γε Βαϊμοῦντος ἀπάρας ἀπό τῶν Ἄσπρων 'Εκκλησιῶν ἀπῆλθεν εἰς Καστορίαν. Τοῦτο μαθών ὁ μέγας δομέστικος καταλαμβάνει τά Μογλενά καί κατασχών τόν Σαρακηνόν κτείνει παραυτίκα ἐρειπώσας τελείως τό καστέλιον*[10]. Ἦταν, συνεπῶς, τό 1082 ὁ Γρηγόριος Πακουριανός σέ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν καί ὄχι σέ ἀποστολή σύναψης εἰρήνης ἀνάμεσα στούς Βυζαντινούς καί τούς Νορμανδούς. Ἔπειτα, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, τό φθινόπωρο τοῦ 1082 ὁ Βοημοῦνδος ἀπό τήν Καστοριά κατέβηκε στή Θεσσαλία καί πολιόρκησε τή Λάρισα στίς 3 Νοεμβρίου τοῦ 1082, ἦταν δηλ. μακριά ἀπό τή Θεσσαλονίκη καί σέ ἐμπόλεμη μέ τό Βυζάντιο περίοδο.

Θά μπορούσαμε νά τοποθετήσουμε τήν ἀποστολή τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ καί τοῦ Πατριάρχη Εὐθυμίου πρός τούς Νορμανδούς στή Θεσσαλονίκη, γιά σύναψη εἰρήνης, τό θέρος τοῦ 1083.

Στά τέλη Φεβρουαρίου ἤ τό Μάρτιο τοῦ 1083 ὁ αὐτοκράτορας 'Αλέξιος Κομνηνός ξεκίνησε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί πῆρε τό δρόμο γιά τή Θεσσαλία, γιά νά ἀντιμετωπίσει τό Βοημοῦνδο, ὁ ὁποῖος πολιορκοῦσε τή Λάρισα: *Εἶτα καρτερῶς ὁπλίσας ἅπαντας ἔξεισι τῆς Κωνσταντίνου. Καί τοῖς μέρεσι τῆς Λαρίσσης ἐγγίσας καί διελθών διά τοῦ βουνοῦ τῶν Κελλίων καί τήν δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπών*[11]... Μαζί του πῆρε, προφανῶς, τό Γρηγόριο Πακουριανό καί τόν Πατριάρχη 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιο, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν στή Θεσσαλονίκη καί χρησιμοποιήθηκαν γιά σύναψη εἰρήνης μέ τούς Νορμανδούς, ὅπως μέ τόση σαφήνεια γίνεται ἀντιληπτό τό γεγονός αὐτό ἀπό τήν πληροφορία πού μᾶς παρέχεται ἀπό τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς Πετριτζονίτισσας τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ, τό ὁποῖο φέρει καί τήν ὑπογραφή τοῦ Πατριάρχη 'Ιεροσολύμων Εὐθυμίου.

Μέ τήν παραμονή αὐτή τῶν δύο προσωπικοτήτων στή Θεσσαλονίκη θά πρέπει νά συνδέσουμε καί τήν πληροφορία τῆς Ἄννας Κομνηνῆς *ὁ δέ βασιλεύς ὑποστρέψας ἀπό Λαρίσσης καί τήν Θεσσαλονίκην καταλαβών, ὁποῖος ἐκεῖνος περί τά τοιαῦτα, ταχύ μάλα πρός τούς σύν τῷ Βαϊμούντῳ κόμητας*

10. Ἄννης Κομνηνῆς, 'Αλεξιάς, Ε΄, V 1, ὅ.π., σ. 23.

11. Ἄννης Κομνηνῆς, 'Αλεξιάς, Ε΄, V 3, ὅ.π., σ. 24.

ἀπεστείλας πολλάς ὑποσχέσεις ἐπεποίητο, εἰ τόν Βαϊμοῦντον τούς μισθούς ἀπαιτήσουσιν, ὥσπερ αὐτοῖς καί ὑπέσχετο· τοῦ δέ μή ἔχοντος ἀποδοῦναι παραπείσουσι τοῦτον κατελθεῖν εἰς θάλασσαν καί ἀναζητῆσαι ταῦτα ὑπό τοῦ ἰδίου πατρός 'Ρομπέρτου καί αὐτόν ἐκεῖνον διαπερᾶσαι τούς αὐτῶν μισθούς ἐξαιτησόμενον. Καί εἰ τοῦτο ἀνύσειεν, πάντας τιμῆς καί μυρίων εὐεργετῶν ἐπαπολαῦσαι[12].

Στή Θεσσαλονίκη ὁ αὐτοκράτορας 'Αλέξιος Κομνηνός θά ξεπλήρωσε ὁπωσδήποτε τήν ὑπόσχεση πού ἔδωσε στή Λάρισα, ὅταν στόν ὕπνο του ἐμφανίστηκε ὁ Ἅγιος Δημήτριος καί τόν προέτρεψε νά μή λυπᾶται, νά μή στενάζει γιατί θά νικοῦσε τούς Νορμανδούς. Τότε εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ αὐτοκράτορας ὅτι μετά τή νίκη του ἐναντίον τοῦ Βοημούνδου θά πήγαινε στή Θεσσαλονίκη νά προσκυνήσει τόν πολιοῦχο καί προστάτη της Ἅγιο Δημήτριο στό ναό του, βαδίζοντας μέχρι ἐκεῖ μέ τά πόδια πολλά στάδια πρίν ἀπό τήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, γιά νά τόν εὐχαριστήσει γιά τή βοήθειά του στό νικηφόρο ἐναντίον του Βοημούνδου ἀγώνα στή Θεσσαλία. Μέ τήν ἐκπλήρωση τοῦ τάματος αὐτοῦ, ὕστερα ἀπό τήν ἧττα τῶν Νορμανδῶν, καί τήν παρουσία τοῦ Πατριάρχη 'Ιεροσολύμων Εὐθυμίου στή Θεσσαλονίκη θά πρέπει νά συνδέσουμε τήν ἀνίδρυση τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου πού βρίσκεται στό νοτιοανατολικό ἄκρο, στήν ἀνατολική ἐξωτερική πλευρά τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου. 'Η ἀνίδρυση αὐτή πρέπει νά τοποθετηθεῖ χρονικά κατά τά τέλη τοῦ θέρους ἤ τίς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1083.

Στό τέλος τοῦ θέρους ὁ 'Αλέξιος Κομνηνός βρίσκεται στή Θεσσαλονίκη, πηγαίνοντας γιά τήν Κωνσταντινούπολη, καί τήν ἴδια ἐποχή βρίσκονταν στή Θεσσαλονίκη ὁ Γρηγόριος Πακουριανός καί ὁ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιος. Κατά τήν παραμονή αὐτή ὁ 'Αλέξιος Κομνηνός ἐκπληρώνει τό τάμα του στόν Ἅγιο Δημήτριο καί ὁ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιος συμβάλλει στήν ἀνίδρυση τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου († 473), τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Λαύρας πού φέρει τό ὄνομά του, τῆς ὁποίας τά ἐγκαίνια ἔγιναν στίς 7 Μαΐου τοῦ 429 ἀπό τόν 'Επίσκοπο 'Ιεροσολύμων 'Ιουβενάλιο, παρόντων καί ἄλλων ἁγίων ἀνδρῶν καί κληρικῶν[13].

12. Ἄννης Κομνηνῆς, 'Αλεξιάς, Ε΄, VII 4, ὅ.π., σ. 32.

13. Χρυσοστόμου 'Α. Παπαδοπούλου, 'Αρχιεπισκόπου 'Αθηνῶν καί πάσης 'Ελλάδος, 'Ιστορία τῆς 'Εκκλησίας 'Ιεροσολύμων, ὅ.π., σ. 175. 'Ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος σημειώνει ὅτι

Τό 1918 ὁ Γεώργιος Σωτηρίου ἀναφέρει ὅτι: *ἡ κτίσις τοῦ παρεκκλησίου τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου ἀνάγεται ἴσως τόν Ι΄. αἰῶνα γιατί τόν Ι΄. αἰῶνα ἐγένοντο μεγάλαι ἐπισκευαί τοῦ Ναοῦ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, ἴσως δέ τότε προσετέθη καί τό παρεκκλήσιον, ὅπερ ὑπέστη, φαίνεται σοβαράν, βλάβην κατά τάς ἁλώσεις τῆς πόλεως ὑπό τῶν Σαρακηνῶν (904) καί Νορμανδῶν (1185), διό καί ἀνενεώθη τοιχογραφηθέν τῷ 1303 μ.Χ.*[14].

Εἴκοσι ὀκτώ χρόνια ἀργότερα, τό 1946, ὁ Ξυγγόπουλος δέχεται ὅτι τό παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου δέ φαίνεται νά χτίστηκε πολύ πρίν ἀπό τό 14ο αἰώνα[15]. Τρία χρόνια ἀργότερα, τό 1949, ὁ Στυλιανός Πελεκανίδης συμπέρανε ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ ναϋδρίου πρέπει νά εἶχε γίνει τοὐλάχιστο κατά τά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα καί ὄχι κατά τίς ἀρχές τοῦ 14ου, ὅπως πιστευόταν μέχρι τότε[16], ἐνῶ τό 1952 ὁ Γεώργιος καί ἡ Μαρία Σωτηρίου δέχονται ὅτι *τό παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου ἀνηγέρθη κατά τάς ἀρχάς τοῦ 14ου αἰῶνος*[17]. Τό 1953 ὁ Χ. Μακαρόνας δέχεται ὅτι *κατά τόν καθαρισμόν τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται τό 1303, διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις καί ἄλλου στρώματος, φέροντος παλαιοτέρας τοιχογραφίας*[18]. Κατά τό Χ. Μπακιρτζή τό παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου *εἶναι μία μικρή τρίκλιτη βασιλική τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα*[19]. Πάντως, κατά τήν Thalia Gouma - Peterson, τό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου εἶναι ἀσύνηθες γιά ἕνα παλαιολόγειο οἰκοδόμημα στή Θεσσαλονίκη[20], ἐνῶ, κατά τόν Π. Βοκοτόπουλο, κανένα στοιχεῖο δέν ἐπιβεβαιώνει τήν ἵδρυσή του *ἐπί τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων*, ὅπως δέχονται ὁ Γεώργιος καί ἡ Μαρία Σωτηρίου. 'Η γραπτή ἐπιγραφή τοῦ 1303, συνεχίζει ὁ Βοκοτόπουλος, πού σώζεται στό βόρειο τοῖχο, ἀναφέρει ἁπλῶς ὅτι ὁ πρωτοστράτωρ Μιχαήλ καί ἡ σύζυγός του «ἀνανεοῦσι τόνδε τόν θεῖον δόμον», ὁ τύπος τῆς τρίκλητης ξυλόστεγης βασιλικῆς ἀπαντᾶ ἀπό τήν παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι τήν ὕστερη τουρκοκρατία χωρίς διακοπή καί τά λιγοστά μορφολογικά στοιχεῖα – τό σχῆμα λ.χ. τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας – κάθε ἄλλο παρά ἐνισχύουν χρονολόγηση στήν παλαιολόγεια περίοδο[21].

'Ο Γ. Βελένης θεώρησε δικαιολογημένη τήν ἄποψη αὐτή τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, ὁ ὁποῖος ὑπονοεῖ μία χρονολόγηση στή μέση βυζαντινή περίοδο, δέχτηκε ὅτι ἡ διάπλαση τῶν ὄψεων τοῦ παρεκκλησιοῦ συνηγορεῖ σέ μία χρονολόγηση πρίν ἀπό τήν Παναγία τῶν Χαλκέων (Σεπτέμβριος 1028) καί ἀνέφερε ὅτι τά μορφολογικά στοιχεῖα πού ἐνισχύουν μία τέτοια ἄποψη, εἶναι κυρίως οἱ ἡμικυλινδρικές κόγχες πάνω ἀπό τά παράθυρα τῶν παραβημάτων, οἱ ὁποῖες εἶναι πολύ στενότερες, τῶν ἀνοιγμάτων, καθώς ἐπίσης καί ὁ ἀρχαϊκός τρόπος διάπλασης τῶν τόξων, τά ὁποῖα παρουσιάζουν μεγάλα σχετικά μέτωπα καί ἀρχίζουν ψηλότερα ἀπό τίς γενέσεις[22].

'Ο Ν. Μουτσόπουλος, σέ εἰσήγησή του στό 'Επιστημονικό Συμπόσιο, πού ἔλαβε χώρα στήν 'Ιερά Μονή Βλατάδων, στή Θεσσαλονίκη, ἀπό τίς 8 - 20 'Οκτωβρίου 1989 καί δημοσιεύτηκε τό 1991, ἀναφερόμενος στό θέμα τῆς χρονολόγησης τοῦ παρεκκλησιοῦ, λέγει καί τά ἑξῆς: *Σήμερα, εἶναι γενικά*

στό Chan el Saher ἤ el Ahmar σώζονται ἐρείπια τῆς Λαύρας αὐτῆς. Τά ἐρείπια αὐτά μπορεῖ νά ἰδεῖ κανείς καί σήμερα ἀκόμη στό 17 περίπου χιλιόμετρο ἀνατολικά τῶν 'Ιεροσολύμων, στά νότια τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπό τά 'Ιεροσόλυμα στήν 'Ιεριχώ.

14. Γεωργίου Σωτηρίου, 'Από τά ἐρείπια τοῦ Ναοῦ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τόμ. 2 (1918), σσ. 251, 459· πρβλ. καί σ. 469.

15. 'Α. Ξυγγόπουλου, 'Η βασιλική τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 13.

16. Δανείζομαι τά ἀναφερόμενα στο Στυλιανό Πελεκανίδη ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Χ.'Ι. Μακαρόνα, Χρονικά ἀρχαιολογικά. 'Ανασκαφαί, ἔρευνα καί τυχαῖα εὑρήματα ἐν Μακεδονίᾳ καί Θράκῃ κατά τά ἔτη 1940 - 1950, Μακεδονικά, τόμ. 2 (1941 - 1952), Θεσσαλονίκη 1953, σ. 612, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στό Archaeology II, 1 (March 1949), 47. Πρβλ. BCH LXXI - LXXII, 1947 - 1948, 438.

17. Γεωργίου 'Α. Σωτηρίου καί Μαρίας Γ. Σωτηρίου, 'Η βασιλική τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν 'Αθήναις 1952, σ. 138.

18. Χ. 'Ι. Μακαρόνα, Χρονικά ἀρχαιολογικά, ὅ.π., σ. 612.

19. Χ. Ν. Μπακιρτζῆ, 'Η βασιλική τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 73.

20. Thalia Gouma - Peterson, The Parecclesion et St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy Under Andronicos II, The Art Bulletin, τόμ. 58 (1976), σ. 172.

21. Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλου, Οἱ μεσαιωνικοί ναοί τῆς Θεσσαλονίκης καί ἡ θέση τους στά πλαίσια τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, 'Η Θεσσαλονίκη μεταξύ 'Ανατολῆς καί Δύσεως. Πρακτικά Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν 30 'Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1980, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 100.

22. Γιώργου Μ. Βελένη, 'Ερμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διάκοσμου στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική, Α΄ (κείμενο), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 132, ὑποσ. 1· σ. 244, ὑποσ. 1. Καί ἀργότερα ὁ Γ. Μ. Βελένης, 'Η ἀρχιτεκτονική Σχολή τῆς Μακεδονίας κατά τήν μέση καί ὕστερη βυζαντινή περίοδο, Σύναξη, τεῦχος 63 'Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1997, σ. 53, σημείωσε ὅτι ἡ πρώιμη βασιλική τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐλάχιστα μεσοβυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ τύπου τῆς τρίκλιτης μεσοβυζαντινῆς βασιλικῆς, μέ περισσότερα ἀπό δύο ζεύγη κιόνων, πού σπανίζει σέ περιοχές τῆς Μακεδονίας.

ἀποδεκτή ἡ χρονολόγηση τοῦ παρακκλησίου καί τῶν τοιχογραφιῶν του, στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα[23]*... Παραμένει ὅμως τό πρόβλημα, ποιά ἦταν ἡ ἀρχική μορφή τοῦ μνημείου καί παράλληλα, ἡ ὅσο τό δυνατόν ἀκριβέστερη χρονολόγησή του, μέ βάση τά ἀρχιτεκτονικά καί εἰδικότερα τά μορφολογικά δεδομένα πού διασώζονταισήμερα*[24]. Στή συνέχεια, ὅμως, τολμάει νά ὑποθέσει καί νά προτείνει τά ἑξῆς, μέ βάση τήν ὑπόθεση, ὅτι ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἱδρύθηκε περί τά τέλη τοῦ 9ου αἰώνα, πρίν ἀπό τήν καταστροφή τοῦ 904, πού προξένησε ἡ ἐπιδρομή τοῦ Λέοντα Τριπολίτη στή Θεσσαλονίκη: *Ὁ ναός πού ἱδρύθηκε, ὡς παρεκκλήσι τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀφιερώθηκε στόν Ἅγιο Εὐθύμιο, ὄχι ὅμως – κατά τή γνώμη μου- τόν μεγάλο ἀσκητή τῆς παλαιστινικῆς ἐρήμου, ἀλλά στόν ὁμώνυμό του, τόν Νέο, τόν Ὅσιο πού διέπρεψε μέ τήν ἄσκηση καί τά θαύματά του, στή περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης καί πού ἰδιαίτερα ἐτίμησαν οἱ Θεσσαλονικεῖς, τόν ἱδρυτή τῆς ἱερᾶς μονῆς τῶν Περιστερῶν στόν ὁμώνυμο σημερινό ὀρεινό οἰκισμό, ὁ ὁποῖος ἐκοιμήθη στίς 22 Δεκεμβρίου, στή νῆσο Ἱερά καί πού, στίς 13 Ἰανουαρίου τοῦ 899, μεταφέρθηκε τό σκήνωμά του, ἀπό δύο μαθητές τοῦ Ὁσίου, τόν Παῦλο, καί τόν Βλάσιο, στή Θεσσαλονίκη. Οἱ δύο μαθητές τοῦ Ὁσίου, πιθανότατα ἐναπέθεσαν τό σκήνωμα τοῦ Ἁγίου στό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου γιά προσκύνημα καί στή συνέχεια τό μετέφεραν «ἐν πομπῇ» στή μονή πού εἶχε ἱδρύσει ὁ Ὅσιος στό ὀρεινό χωριό Περιστερές καί πού τό καθολικό του ἦταν ἀφιερωμένο στόν Ἅγιο Ἀνδρέα*[25].

Ἕνδεκα χρόνια πιό μπροστά, τό 1978, ἡ Thalia Gouma - Peterson ἔγραφε ὅτι *τό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, ἕνα παρεκκλήσι τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη, εἶναι ἀφιερωμένο στόν Ἅγιο Εὐθύμιο ἀπό τή Μελιτηνή (377 - 473), τόν ἱδρυτή τοῦ παλαιστινιακοῦ μοναχισμοῦ*[26], καί τό 1989 στήν εἰσήγησή της, στό Colloquium πού ἔλαβε χώρα στίς 8 καί

23. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ΚΔ΄ Δημήτρια, Γ΄ Ἐπιστημονικό Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ἀπό τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καί τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, Ἱερά Μονή Βλατάδων 18 - 20 Ὀκτωβρίου 1989, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 137.

24. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, ὅ.π., σ. 142.

25. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, ὅ.π., σ. 155.

26. Thalia Gouma - Peterson, Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303, Dumbarton Oaks Papers, τόμ. 32 (1978), σ. 199, καθώς καί τίς ἐκτός κειμένου εἰκόνες μέ ἀρ. 4 καί 26 - 28.

9 Μαΐου στό Πανεπιστήμιο τοῦ Prisceton, σημείωνε ὅτι *ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ πιό σημαντικοῦ καί μεγάλως τιμωμένου προσκυνήματος τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, καί εἶναι ἀφιερωμένος σ' ἕνα ἐξέχοντα Ἅγιο τοῦ μοναχισμοῦ, τόν Ἅγιο Εὐθύμιο τό Μεγάλο ἀπό τή Μελιτηνή (377 - 473), ἱδρυτή τοῦ παλαιστινιακοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ*[27].

Θά ἐπιμείνω στήν ὑπόθεση πού ἔκανα πιό πάνω, ὅτι τό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου συνδέεται μέ τόν Ὅσιο Εὐθύμιο τό Μεγάλο (+473) καί ὅτι ἔχει σχέση μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στόν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνό τό θέρος τοῦ 1083, καθώς καί τήν παρουσία τοῦ Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Εὐθυμίου στή Θεσσαλονίκη, μαζί μέ τό μεγάλο δομέστικο τῆς Δύσης Γρηγόριο Πακουριανό, στό ἴδιο χρονικό διάστημα πού βρίσκεται στή Θεσσαλονίκη καί ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Κομνηνός, γιά νά ἐκπληρώσει τό τάμα του, νά προσκυνήσει τόν Ἅγιο Δημήτριο στόν ὁμώνυμο ναό του καί νά τόν εὐχαριστήσει γιά τή βοήθειά του νά νικήσει στή Θεσσαλία τούς Νορμανδούς.

Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή θά μποροῦσαν νά συμβάλουν καί δύο ἀκόμη στοιχεῖα. Ὁ Γ. Σωτηρίου, ἀναφερόμενος τό 1918 στίς τοιχογραφίες τῶν προσόψεων τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, σημειώνει ὅτι *ἐπί τῆς βορείας τοῦ παρεκκλησίου τούτου πλευρᾶς ἀνεφάνη ἐπί κυανοῦ βάθους ὁλόσωμος στρατιωτική μορφή προσευχομένου, ἥτις διασώζεται μέχρι τῶν ὤμων· ὁ προσευχόμενος εἶνε ἐνδεδυμένος στολήν ἱππότου τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν, ἔχει δέ καλλιτεχνικώτατον διάγραμμα, πολυχρωμίαν προξενοῦσαν ἐντύπωσιν καί κανονικάς πτυχώσεις. Τοῦτο ἴσως εἶνε τό μόνον δεῖγμα τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν ἤ τῆς λατινοκρατηθείσης Θεσσαλονί-*

27. Thalia Gouma - Peterson, The Frescoes of the Parecclesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style, The Twilight of Byzantium. Aspects of Coltural and Religious History in the Late Byzantine Empire. Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8 - 9 May 1989. Edited by Slobodan Curcic and Doula Mouriki, Princeton University 1991, σ. 111. Οἱ σχετιζόμενες μέ τόν Ἅγιο Εὐθύμιο τό Μεγάλο φωτογραφίες τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησιοῦ, οἱ ὁποῖες διατηροῦνται στό Μουσεῖο Μπενάκη, στήν Ἀθήνα, καί δημοσιεύονται στό τέλος τοῦ κειμένου (ἀρ. 2, 16, 25 - 30) ἀπό τήν Thalia Gouma - Peterson, δέν ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίες στήν κυριαρχοῦσα ἄποψη ὅτι τό παρεκκλήσι ἀφιερώθηκε ἀπό τήν ἵδρυσή του, ἀπό τόν ἱδρυτή του, στόν Ἅγιο Εὐθύμιο τό Μεγάλο.

κης εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Ναόν τοῦ 'Αγ. Δημητρίου[28]. Ἴσως, κατά τήν ἄποψή μου, μία ἀνάγνωση τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς, στά πλαίσια τῆς παρουσίας τῶν Νορμανδῶν στήν Ἤπειρο, στή Μακεδονία καί στή Θεσσαλία τό 1081-1083, θά μᾶς βοηθοῦσε νά συνδέσουμε τή στρατιωτική μορφή, ὅπως τήν παρουσιάζει τό 1918 ὁ Γεώργιος Σωτηρίου, μέ τόν ἡγέτη τῶν Νορμανδῶν Βοημοῦνδο. Δυστυχῶς, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ν. Μουτσόπουλος, τά λείψανα αὐτά ἔχουν ἐξαφανιστεῖ καί οὔτε ἔχουμε φωτογραφικές μαρτυρίες γιά τή μορφή τους[29].

Ἕνα δεύτερο στοιχεῖο, πού θά μᾶς βοηθοῦσε νά συνδέσουμε το παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου μέ τόν Πατριάρχη 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιο, ὁ ὁποῖος βεβαιωμένα βρίσκεται στή Θεσσαλονίκη τό 1083, καί μέ τόν τρόπο αὐτό νά ἑρμηνεύσουμε ὡς βέβαιη τή συμβολή του στήν ἵδρυση τοῦ παρεκκλησιοῦ, γιά νά δεχτοῦμε, ἔτσι, ἀβίαστα ὡς ἔτος ἀνίδρυσής του τό 1083, εἶναι ἡ σχέση τοῦ παρεκκλησιοῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου Δημητρίου μέ τή βασιλική του μοναστηριοῦ τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου στό Kahn el - Ahmar στήν Παλαιστίνη, ὅπως ἀναφέρει ἡ Thalia Gouma - Peterson[30]. Μέ τήν ἄποψη αὐτή δέν συμφωνεῖ ὁ Ν. Μουτσόπουλος, ὁ ὁποῖος σημειώνει τά ἑξῆς: *Δέν εἶναι ὅμως δικαιολογημένες ὅποιες συγκρίσεις τοῦ μικροῦ παρεκκλησίου τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τῆς Παλαιστίνης ἀπό μόνο τή σχέση τῆς ὀνομασίας τοῦ λατρευόμενου 'Αγίου, ἐφ' ὅσον μάλιστα δέν εἶναι καί ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι ἀρχικά ἡ μικρή τρίκλητη βασιλική ἦταν ἀφιερωμένη στόν μεγάλο ἅγιο τῆς Παλαιστίνης*[31].

* * *

Κατά τήν Ἄννα Κομνηνή ὁ 'Αλέξιος Κομνηνός ἐπέστρεψε ἀπό τή Θεσσαλονίκη νικητής στήν Κωνσταντινούπολη ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Νορμανδός ἡγέτης Βοημοῦνδος ἀναγκάστηκε, ἀπό τήν ἀδυναμία νά εὕρει χρήματα γιά νά ἐξοφλήσει τούς μισθούς πού χρωστοῦσε στούς κόμητες, νά ἐγκαταλείψει τήν Καστοριά, ὅπου ἄφησε τό Βρυέννιο νά τήν φυλάγει, καί νά μεταβεῖ στόν Αὐλῶνα, στά ἀπέναντι ἀπό τήν ἰταλική χερσόνησο παράλια τῆς 'Αδριατικῆς θάλασσας: *'Ο δέ* (Βοημοῦνδος) *μή ἔχων ἀποδοῦναι* (τούς μισθούς) *ἀνεβάλλετο τέως. 'Ως δέ ἐνέκειντο εὔλογα αἰτοῦντες, μή ἔχων ὅ,τι καί δράσειε τόν μέν Βρυέννιον αὐτοῦ που φυλάσσειν τήν Καστορίαν κατέλιπε καί τόν τούς Πολόβους φυλάσσοντα Πέτρον τοῦ 'Αλίφα· αὐτός δέ τόν Αὐλῶνα κατέλαβε. Τοῦτο δέ μεμαθηκώς ὁ βασιλεύς νικητής εἰς τήν βασιλίδα τῶν πόλεων ἐπαναζεύγνυσι*[32].

'Ο Γουλιέλμος τῆς 'Απουλίας ἀναφέρει ὅτι ὁ Βοημοῦνδος χώρισε τό στράτευμά του καί ὁ ἴδιος κατέλαβε τόν Αὐλώνα, γιά νά φροντίσει μέ τί θά ζήσει, ἐνῶ ὁ Βρυέννιος τήν Καστοριά. 'Ο 'Αλέξιος ἄφησε στή Θεσσαλονίκη ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ στρατοῦ του καί ἐπέστρεψε στήν πόλη, ὅπου διέμενε, ἡ ὁποία φέρει τό ὄνομα τοῦ ἱδρυτῆ της Κωνσταντίνου[33].

'Ο μέγας δομέστικος τῆς Δύσης Γρηγόριος Πακουριανός καί ὁ Πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Εὐθύμιος μετέβησαν ἀπό τή Θεσσαλονίκη στή Φιλιππούπολη, στά κτήματα τοῦ πρώτου, καί ἐκεῖ τό Δεκέμβριο τοῦ 1083 ὑπέγραψαν τό Τυπικό τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Πετριτζονίτισσας (Μπατσκόβου). 'Από τήν παραμονή τοῦ Πατριάρχη Εὐθυμίου στή Θεσσαλονίκη μᾶς ἔμεινε μέχρι σήμερα τό παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου.

Συνοψίζω:

1) Τό παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου ἀνίδρυσε, στά τέλη τοῦ θέρους μέ ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1083, ὁ αὐτοκράτορας 'Αλέξιος Κομνηνός, γιά νά ἐκπληρώσει, καί μέ τόν τρόπο αὐτό, τό τάμα του στόν Ἅγιο Δημήτριο, πού ἔκανε στή Θεσσαλία, λίγο πρίν ἀπό τή νίκη του ἐναντίον τῶν πολιορκούντων τή Λάρισα Νορμανδῶν ὑπό τήν ἡγεσία τοῦ Βοημούνδου.

2) 'Από τήν πρώτη στιγμή τῆς ἀνίδρυσής του τό παρεκκλήσι τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου ἀφιερώθηκε στόν ἱδρυτή τοῦ παλαιστινιακοῦ κοινόβιου μοναχισμοῦ Ὅσιο Εὐθύμιο τό Μεγάλο († 473).

28. Γεωργίου Σωτηρίου, 'Από τά ἐρείπια τοῦ ναοῦ 'Αγίου Δημητρίου, ὅ.π., σ. 244.

29. Κ. Ν. Μουτσόπουλου, Τό παρεκκλήσιο τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου, ὅ.π., σ. 141.

30. Thalia Gouma - Peterson, The Parecclesion et St. Euthymios in Thessalonica, ὅ.π., σ. 172· πρβλ. καί τούς πίνακες 7 καί 8 στή σ. 171, ὅπου οἱ κατόψεις τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου Θεσσαλονίκης καί τοῦ καθολικοῦ τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου στό Kahn el - Ahmar, στήν Παλαιστίνη.

31. Κ. Ν. Μουτσόπουλου, Τό παρεκκλήσιο τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου, ὅ.π., σ. 142 ὑποσ. 32.

32. Ἄννης Κομνηνῆς, 'Αλεξιάς, Ε΄, VII, 5, ὅ.π., σ. 32.

33. Guillelmus Apuliensis, Gesta Roberti Viscardi, V, 75 - 79, ὅ.π., σ. 240.

3) Στήν ἀνίδρυση τοῦ παρεκκλησιοῦ αὐτοῦ καί στήν ἀπόδοσή του στόν Ὅσιο Εὐθύμιο τό Μεγάλο, σημαντική ὑπῆρξε ἡ συμβολή τοῦ εὑρισκομένου τό 1083 στή Θεσσαλονίκη Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Εὐθυμίου, στόν ὁποῖο, ὅπως καί στό μεγάλο δομέστικο τῆς Δύσης Γρηγόριο Πακουριανό, ἀνέθεσε ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας 'Αλέξιος ὁ Κομνηνός τό ἔργο τῆς σύναψης εἰρήνης μέ τούς Νορμανδούς, πού εἶχαν εἰσβάλει στή βαλκανική χερσόνησο τό 1081 καί κατά τά ἔτη 1081 - 1083 περιφέρονταν στήν Ἤπειρο, στή Δυτική Μακεδονία καί στή Θεσσαλία καί ἀπειλοῦσαν τή βυζαντινή αὐτοκρατορία.

4) Ὡς ἀρχιτεκτονικό πρότυπο τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, μέ τή συμβολή, ἀσφαλῶς, τοῦ Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Εὐθυμίου, ἐπιλέχτηκε ἡ βασιλική τοῦ Μοναστηριοῦ τοῦ Ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου, ἐρείπια τῆς ὁποίας σώζονται σέ ἀπόσταση 17 χιλιομέτρων, στήν ἔρημο, ἀνατολικά τῶν Ἱεροσολύμων.

Γεώργιος Αραμπατζής

«Βοιωτούς ονομάζειν»

Σημειώσεις για την πολιτική φιλοσοφία της Άννας Κομνηνής

Κάπου στην *Αλεξιάδα*[1], στο περίφημο δηλαδή ιστορικό έργο της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής, κόρης του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, αφήγηση της βασιλείας του πατέρα της, αλλά και πανηγυρικός του, η συγγραφέας δικαιολογείται για κάποια κακόηχα ονόματα που χρησιμοποιεί, επικαλούμενη τον Όμηρο προς υπεράσπισή της· γράφει: «*Τόπος δε ούτος εγγύς της Βοούσης· ονόματα δε ταύτα των εν τοις μέρεσιν εκείνοις τόπων. Και μεμφέσθω μηδείς ημίν τοιούτοις χρωμένοις ονόμασι βαρβαρικοίς και αφ'ων έστι το ύφος της ιστορίας καταμιαίνεσθαι· ουδέ γαρ ουδ' Όμηρος απηξίωσε Βοιωτούς ονομάζειν και τινας βαρβαρώδεις νήσους δια την της ιστορίας ακρίβειαν*» (Χ, 8, 1). Πρόκειται για ένα σχόλιο σχετικά γνωστό, από το γεγονός και μόνο ότι το αναφέρει ο Κρουμπάχερ στο κεφάλαιο που αφιερώνει στην Άννα Κομνηνή, όπου και σημειώνει ότι «το ιδεώδες της Άννης είναι ο αττικισμός» και ότι σε αντίθεση προς την «βυζαντινήν και εκκλησιαστικήν συνήθεια», η συγγραφεύς «αναστρέφεται εντός του γνησίου ανθρωπισμού»[2]. Νεώτεροι μελετητές αμφισβήτησαν μία τέτοια συσχέτιση με τον ανθρωπισμό[3]. Είναι αλήθεια πάντως ότι στην *Αλεξιάδα* συναντούμε διαρκώς παραπομπές στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Πολύ χαρακτηριστικά, το έργο αρχίζει με μία παράθεση αποσπάσματος από

1. Στην εργασία μας, εδώ, θα χρησιμοποιήσουμε την έκδοση *Anne Comnène, Alexiade* (Règne de l'empereur Alexis I Comnène), έκδοση και μετάφραση στα γαλλικά του Bernard Leib, S.J., Paris, Les Belles Lettres, Collection Byzantine, σε 3 τόμους: τ. I (βιβλία 1-4), 1937, CLXXXII + 178 σσ., τ. II (βιβλία 5-10), 1943, 246 σσ., τ. III (βιβλία 11-15), 1945, 306 σσ. Οι παραπομπές θα γίνονται με βάση τη διαίρεση σε βιβλία, κεφάλαια και χωρία.

2. Πβ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Γεν. εισαγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. 1, Αθήνα, Πάπυρος, 1955, σ. 283 και σημ. 1.

3. «Ο ανθρωπισμός δεν είναι μόνον αρχαιομάθεια και στροφή προς την γλώσσαν και το ύφος των αρχαίων κειμένων. Είναι μία καθολική απάρνησις της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας και των δεσμών της, στηριζομένη εις τον διανοητικόν και αισθητικόν πλούτον της αρχαιότητος. Τούτο όμως δεν δυνάμεθα να είπωμεν εν γένει δια τους βυζαντινούς αρχαιομαθείς και δη δια την Άνναν την Κομνηνήν... Ο Κρουμπάχερ παρετήρησεν ορθώς την αρχαιομάθειαν της Άννης, αλλ'αβασίμως, κατά την γνώμην μου, απεκάλεσε την αρχαιομάθειαν ταύτην ανθρωπισμόν»· R. Katicic, «Η αρχαιομάθεια και το επικόν πνεύμα εις την Αλεξιάδα της Άννης της Κομνηνής», *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ.* ΚΘ΄, 1959, σ. 86.

τραγικό συγγραφέα, τον Σοφοκλή, και τελειώνει με έναν άλλο τραγικό, τον Ευριπίδη. Η συγγραφέας, ήδη από το περίφημο «Προοίμιο»[4] του βιβλίου της, κάνει γνωστά τα αναγνώσματά της: έχει διαβάσει Πλάτωνα και Αριστοτέλη (*Πρ.* I, 2), ενώ παραθέτει και ολόκληρη πρόταση από τον Πολύβιο (*Πρ.*, I, 3). Οι πιο συχνές αναφορές όμως της *Αλεξιάδας* γίνονται στο ομηρικό έργο[5]. Η ίδια, σε κάποια στιγμή προσωπικής εξομολόγησης, εμφανίζεται να μιλάει στον εαυτό της με το ομηρικό «*Τέτλαθι δη κραδίη· και κύντερον άλλο ποτ'έτλης*» (XIV, 3, 6) — «Άντεξε καρδιά μου, τόσα άντεξες μέχρι τώρα». Να υπενθυμίσουμε, εδώ, ότι οι εκφράσεις αυτο-λύπησης και θλίψης είναι πάρα πολύ συχνές στην Κομνηνή, ίσως επειδή η πριγκίπισσα, ή η «καισάρισσα» σύμφωνα με το αξίωμα του συζύγου της Νικηφόρου Βρυέννιου, αν και πρωτότοκη και «πορφυρογέννητη», αναγκάστηκε να ξεχάσει τον θρόνο, που σχεδίαζε να κρατήσει για τον εαυτό της και τον σύζυγό της, και που κέρδισε ο αδελφός της Ιωάννης· μετά από το θάνατο του πατέρα της οδηγήθηκε στο περιθώριο, ξεχασμένη από τους περισσότερους όπως λέει και η ίδια με πικρία[6].

4. Για το «Προοίμιο» της Αλεξιάδας, βλ. την ανάλυση του Αθ. Καμπύλη, «Zum "Program" der Byzantinischen Historikerin Anna Komnene», *Δώρημα Hans Diller. Zum 70. Geburtstag. Dauer und Überleben des Antiken Geistes, Griechische Humanistiche Gesellschaft*, Αθήνα 1975, σσ. 127-146.

5. Ενδεικτικά αναφέρουμε: ο Καίσαρ Δούκας απευθύνει σε κάποιον που συναντά στο δρόμο το ομηρικό «*τις, πόθεν εις ανδρών;*» (II, 6,6) — ο Γεώργιος Παλαιολόγος ονομάζεται «*τειχεσιπλήτης*», όπως δηλαδή αποκαλεί ο Όμηρος τον Άρη (II, 10, 2) — στο στρατόπεδο πριν από την μάχη, όταν όλοι κοιμούνται αλλά όχι και ο αυτοκράτορας, διαβάζουμε: «*αλλά επεί νυξ κατέλαβεν, άλλοι μεν ρα θεοί τε και ανέρες ιπποκορυσταί, τούτο δη το της Καλλιόπης Ομήρου, εύδον· τον δε αυτοκράτορα Αλέξιον ούκ έχε νήδυμος ύπνος*» (VII, 11, 1) κ. ά. Ακόμη και σε στόματα βαρβάρων η Κομνηνή βάζει ομηρικά λόγια, ίσως σε μια προσπάθεια εξύψωσης του «φαύλου» υλικού της. Έτσι, η γυναίκα του νορμανδού επιδρομέα Ρομπέρτου, Γαΐτα, στους φεύγοντες στρατιώτες κραυγάζει κάτι σαν το Ομηρικό: «*μέχρι πόσου φεύξεσθε; στήτε, ανέρες έστε*» (IV, 6, 5) και ο εμίρης Τζαχάς «*το ομηρικό εκείνο έπος εδόκει λέγων "νυξ ήδη τελέθει, αγαθόν και νυκτί πιθέσθαι"*» (VII, 8, 10). Βλ. και R. Katicic, «Άννα η Κομνηνή και ο Όμηρος», *Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ.* έτος ΚΖ΄, 1957, σσ. 213-223.

6. «*Εγώ μεν γαρ τας εμαυτής συμφοράς αποδυρόμενη, κατά τόδε καιρού τρεις βασιλείς θρηνούσα, τον πατέρα και αυτοκράτορα, και την εμήν δεσπότιν και μητέρα και βασιλίδα, και τον εμόν, οίμοι, σύζυγον καίσαρα εγγωνιάζω τα πολλά και βιβλίοις και Θεώ προσανάκειμαι… Και τούτοις γαρ ημάς κατεδίκασαν οι κρατούντες τοις ατοπήμασι μηδέ θεατούς είναι, αλλ' εστυγημένους τοις πλείοσιν*» (XIV, 7, 6). Για μια κλασσική προσωπογραφία της Άννας, βλ. G. Buckler, *Anna Comnena*, London 1929· βλ. επίσης την εισαγωγή του Leib, στην έκδοση της Αλεξιάδας, ό.π., τ. 1, CLXXXII σσ. Για μια θεματική ταξινόμηση του περιεχομένου της Αλεξιάδας, βλ. Σ. Αντωνιάδη, «Η περιγρα-

Μια από τις βασικές διακρίσεις που εκφράζονται στο βιβλίο, για να επανέλθουμε στο ζήτημα που τίθεται με το σχόλιο περί του ονόματος «βοιωτοί», είναι εκείνη μεταξύ βαρβάρων και βυζαντινών. Η διάκριση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το Βυζάντιο είναι, φυσικώ τω λόγω, δεσπότης των άλλων εθνών[7]. Η θέση αυτή κυριαρχίας δημιουργεί έχθρα στους βαρβάρους, που είναι ικανοί για κάθε βιαιότητα[8]. Κοντά σε αυτή τη διαφορά, υπάρχει και μια άλλη, αυτή ανάμεσα στον όχλο και τους «μείζονος τύχης», και ιδιαίτερα σε όσους από αυτούς τους τελευταίους είναι γεννημένοι στην αίθουσα με την πορφύρα, όπως η ίδια. Ο όχλος δεν μπορεί να καταλάβει την πολιτική ζωή, η οποία «*πλαγίως πως και υποκεκρυμμένως και ουδέ τοις πολλοίς γνωρίμως υπάγεται*» (V, 9, 7). Φαύλοι, επίσης, είναι και όσοι δεν μετέχουν της ελληνικής παιδείας, δεν χειρίζονται μάλιστα σωστά την ελληνική γλώσσα και την ρητορική, όσο πεπαιδευμένοι αλλιώς και αν είναι. Παράδειγμα, ο καταδικασμένος ως αιρετικός, «ύπατος των φιλοσόφων», διάδοχος του Ψελλού, Ιωάννης Ιταλός, που «*περί τε την γραμματικήν εχώλευε τέχνην και του ρητορικού νέκταρος ουκ εγεύσατο*» (V, 8, 6), ικανώτατος στην διαλεκτική τέχνη, αλλά «*ασυνταξίας δε κακίαν και σολοικισμόν σποράδην διερριμένον παντάπασιν ουκ εξέφευγον*» (V, 8, 8). Αντίθετα, όσοι δίδονται ως υποδείγματα μέσα στο βιβλίο, με πρώτο τον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο, αλλά και λόγιοι σαν τον Ευστράτιο Νικαίας[9], είναι επιδέξιοι χειριστές της γλώσσας και δεινοί ρήτορες. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που η πριγκίπισσα, αποφεύγει τα μη ελληνοπρεπή ονόματα και τις βαρβαρικές λέξεις, αν και κάποια κακόηχα ονόματα είναι υποχρεωμένη να τα αναφέρει «*ει και το σώ-*

φική στην "Αλεξιάδα". Πως η Άννα Κομνηνή βλέπει και ζωγραφίζει πρόσωπα και χαρακτήρες», *Ελληνικά* Ε΄, 1932, σσ. 255-276 και Γ. Μίντσης, «Το "ερωτικό" στοιχείο στην "Αλεξιάδα" της Άννας Κομνηνής», *Βυζαντιακά* 16, 1996, σσ. 89-142, όπου και κάποιες διανοίξεις προς την ψυχανάλυση.

7. «*Φύσει γαρ ούσα δεσπότις των άλλων εθνών η βασιλεία Ρωμαίων εχθρωδώς διακείμενον έχει τον δούλον*» (XIV, 7, 2)

8. «*Οι δε αίμασιν ανθρώπων λαφύξαι ιμειρόμενοι και κρεών ανθρωπείων εμφορηθήναι και λείαν πολλής εκ της ημεδαπής επισυνάξαι*» (X, 2, 4) — «*τοούτον γαρ το βάρβαρον άπαν έτοιμον προς σφαγάς και πολέμους*» (IX, 3, 3).

9. Ο Ευστράτιος Νικαίας (περ. 1050 - περ. 1120), θεολόγος και φιλόσοφος, μαθητής του Ιωάννη Ιταλού, υπήρξε ευνοούμενος του Αλέξιου, και σύμβουλός του στον αγώνα κατά των αιρετικών βογομίλων· τελικώς καταδικάστηκε όπως ο δάσκαλός του ως αιρετικός. Ο αυτοκράτορας, ο οποίος είχε παίξει ενεργό ρόλο στην καταδίκη του Ιταλού, δεν μπόρεσε να σώσει τον ευνοούμενό του Ευστράτιο.

μα της ιστορίας τούτοις καταμιαίνεται» (VI, 14, 1)

Επιπλέον, το να δίνει κανείς τα σωστά ονόματα στα πράγματα, η ικανότητα δηλαδή ονοματοδοσίας είναι πράγματι τέχνη βασιλική: «*ει γαρ τις εις επιστήμην και τινα υπερτάτην φιλοσοφίαν ανάγοι την βασιλείαν ώσπερ τέχνην ούσαν τεχνών και επιστήμην επιστημών, θαυμάσοιτο αν και τον εμόν πατέραν οιόν τινα επιστήμονά τε και αρχιτέκτονα τα υπό την βασιλείαν καινοτομούντα και πράγματα και ονόματα· πλην όσον οι μεν των λογικών επιστημών προστάται δια σαφήνειαν τα τοιαύτα των ονομάτων εφεύραντο, ο δ' επιστημονάρχης ούτος της βασιλείας Αλέξιος προς το ξυμφέρον άπαντα τη βασιλεία διωκονόμητο ξενίζων πολλάκις και περί την τάξιν των πραγμάτων και περί την κλήσιν των ονομάτων*» (III, 4, 3). Να παρατηρήσουμε ότι το ανωτέρω απόσπασμα αναφέρεται σε ζητήματα φιλοσοφίας και μάλιστα πολιτικής φιλοσοφίας. Οπωσδήποτε, η ονοματοδοσία είναι μια δραστηριότητα αντάξια του Μ. Αλεξάνδρου που κατακτούσε τόπους, ύψωνε πόλεις και τις ονόμαζε (VII, 5, 3). Κατά λογική επαγωγή, όποιος ξέρει να ονομάζει σωστά τα πράγματα είναι άνδρας βασιλικός (ή και γυναίκα βασιλική).

Δεν πρέπει λοιπόν να παρασυρθούμε στη γνώμη ότι η συγγραφέας είναι μια φιλολογίζουσα γλωσσοπλάστης, που έχει αναγάγει όλες τις συγκρούσεις, αυτές μεταξύ βαρβάρων και βυζαντινών, αλλά και όλες τις άλλες, σε ρητορικές αντιπαραθέσεις και που ζει, ρεμβάζοντας κάπως, σε ένα φανταστικό αττικίζοντα κόσμο. Η θεώρηση της Άννας δεν υπολείπεται ρεαλισμού. Η σκέψη που υπολανθάνει στο καλολογικό αίσθημά της είναι ότι πίσω από τις φαύλες λέξεις κρύβονται φαύλες πράξεις και πίσω από τις φαύλες πράξεις, φαύλοι άνθρωποι· αυτό δεν είναι απλά και μόνο ένα ρητορικό σχήμα. Η τραγικότητα της ιστορίας είναι ότι, «*ο χρόνος ρέων ήθη ανδρών παντοδαπά προς κακίαν αναφύει και πάντολμα*» (I, 13, 3) — «ο χρόνος που τρέχει γεννά άνδρες με πολλές ροπές στην κακία και που τα επιχειρούν όλα». Αιτία είναι πάντα το προσωπικό συμφέρον — αν και συχνά δεν κατορθώνεται το εγωιστικό ζητούμενο —,[10] έτσι, που οι συμφεροντολόγοι και προς την κακία ρέποντες να είναι «*αναισχύντως ποιούντες*» (II, 10, 4). Τα εγκόσμια τα κυβερνά η Τύχη, που άλλους τους υψώ-

10. «*Αλλά έοικε πως τα τοιαύτα ήθη των ανθρώπων παλίμβολα και πολλά χρώματα μεταλαμβάνοντα κατά τας των πραγμάτων μεταβολάς, και τω μεν κοινώ οι τοιούτοι πάντες αξύμφοροι, εαυτοίς δε εισιν ασφαλέστατοι τα κατ'αυτούς και μόνους ξυμφέροντα δοικονομούμενοι και ως τα πολλά αποτυγχάνοντες*» (I, 16, 7).

νει και άλλους τους καταβαραθρώνει[11]. Ωστόσο, για τον ευσεβή άνθρωπο, «*της Τύχης ουν εστι (τα) των υπό την τιμωρίαν ανθρώπων, ην εγώ*», γράφει η Κομνηνή, «*θείαν ψήφον είναι λογίζομαι, και δει καλείν εκείνην εις αρωγήν... εγώ δε το παν εις την του Θεού ανατίθημι Πρόνοιαν*» (XII, 6, 9). Εξαιτίας της τυραννίας αυτής της Τύχης, βλέπουμε το «ανορθολογικό στοιχείο» της Ιστορίας να εκδηλώνεται με κάθε είδους συμβολισμούς: προφητείες, όνειρα, μαντείες, ή και κάθε λογής σημεία του ουρανού.

Η *Αλεξιάδα* είναι, επίσης, ένα βιβλίο πάνω στον πόλεμο, καθώς μεγάλο μέρος της δίνει περιγραφές εκστρατειών, μαχών και συγκρούσεων, που διακόπτονται από παραδρομές-παρεκβάσεις με σχόλια και αναμνήσεις της Κομνηνής. Ο πόλεμος δεν είναι τίποτε άλλο από μια αντιπαράθεση φυσικής ισχύος και πρώτιστα φυσικής ορμής μεγάλων στρατηλατών. Και ποιός μπορεί να γλυτώσει από την τυραννία της φύσης — «*και τι γαρ δει προς φύσιν και την εκ ταύτης τυραννίδα ποιείν;*» (V, 5, 4). Άλλωστε και το Βυζάντιο «*φύσει άρχει των άλλων εθνών*». Επειδή συχνά η φυσική ισχύς των αντιπάλων είναι ισοδύναμη, αυτό που κάνει να γέρνει η ζυγαριά είναι η πανουργία[12]. Σε καμμία ωστόσο περίπτωση δεν πρέπει κανείς να ξεχνά ότι: «*ειρήνη μεν γαρ τέλους εστί πολέμου παντός*» (XII, 5, 2). Το να θέλει κανείς τον πόλεμο για τον πόλεμο είναι υπόθεση «*ανοήτων στρατηγών, δημαγωγών*», και των «*όλεθρον πραγματευομένων της πόλεως*» (XII, 5, 2). Η Άννα Κομνηνή καταδικάζει οποιαδήποτε βίαιη συμπεριφορά, κάθε παραφορά, ακόμη και στην ιδιωτική ζωή, σύμφωνα με το λεχθέν από τον απόστολο Παύλο: «*χείρας ταχέως μηδενί επιτίθει*» (I, 8, 7 = Α΄ Τιμ. 5, 22)[13]. Το ιδανικό του Βυζαντινού είναι η αυτοσυγκράτηση, η αυτοπει-

11. «*Οία τα της τύχης· υψού μεν αίρει τον ανθρώπινον βίον ότε επιμειδιάν αυτώ θελήσειε, και διάδημα βασιλικόν αυτώ περιτίθησι και περιπορφύρει τα πέδιλα· επάν δε τας οφρύς τούτοις επισυνάξη, αντί της πορφυρίδος και των στεμμάτων τα μέλανα ρέκη καταμφιέννυσιν*» (III, 1, 1).

12. «*Εγώ μεν ουν ανδρείαν οίμαι, όταν τις συν ευβουλία της νίκης κρατήσειε· το γαρ θυμοειδές της ψυχής και δραστήριον άνευ του φρονείν κατηγορούμενον γίνεται και θράσος εστίν αντί θάρσους... Και πρώτη εστίν αρετών η στρατηγών σοφία κτάσθαι νίκην ακίνδυνον· τέχνη δ'ηνίοχος περιγίνεται ηνιόχοιο, φησίν Όμηρος. Το γαρ μετά κινδύνου νικάν και η Καδμόθεν παροιμία διαφαυλίζει*» (XV, 3, 2).

13. Ας δούμε, για παράδειγμα, το μάλλον μελανό πορτραίτο του Ιωάννη Ιταλού, ο οποίος μαζί με τα διαλεκτικά επιχειρήματα, συνήθιζε και να βιαιοπραγεί. Ακόμη και ο ίδιος σεβαστοκράτορας Ισαάκ, «*τούτο μόνον είχε ψόγου άξιον εν τοις πολέμοις ουμός θείος, ότι προς συμβολάς ακατάσχετος ην*» (III, 3, 5) — «*ουδέ γαρ όλως τον θυμόν περιυλακτούντα χαλιναγωγείν ηπίστατο, πα-*

θαρχία, η συνέχεια δηλαδή της ρωμαϊκής gravitas, στωϊκής καταγωγής και επεξεργασίας[14]. Ζητούμενο, λοιπόν, είναι η σταθερότητα του χαρακτήρα, άσχετα με τα κάθε λογής εξωτερικά συμβάντα: «*ειώθασι γαρ οι φρόνημα στάσιμον έχοντες εμμένειν εφ'οις αν κρίνωσι, των δ'έξωθεν επισυμβαινόντων καταφρονείν... τους πύργους φυλάσσοντες*» (II, 9, 3-4). Η μεταφορά του πύργου, στωικής και αυτή επίδρασης[15], είναι πολύ συχνή στην Άννα και αναφέρεται στην οικοδόμηση ενός εσωτερικού εαυτού αδιατάρακτου μπροστά στις εναλλαγές της Τύχης. Τα φυσικά χαρίσματα, χωρίς την εσωτερική αυτή διεργασία, μονάχα «*εις θάμβους και τέρψιν τους πολλούς εκκαλούμενα*», είναι χαρίσματα που θαμπώνουν τους πολλούς, εξωτερικά και μόνο.

Το πολιτικό αντίκρυσμα της αυτοπειθαρχίας, από την άλλη, είναι η απόκρυψη των πραγματικών στόχων του πολιτικού άνδρα: «*ο βασιλεύς... την μεν καρδίαν παλλομένην εις θυμόν και οργήν επέσχεν αυτίκα... εταμιεύετο δε και υπώρυττε την οργήν*» (VII, 9, 4, και σε πολλά άλλα σημεία επίσης). Έχουμε δηλαδή να κάνουμε εδώ με την προβολή μιας αξίας που λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα: στη γλώσσα, ως καλολογία, στην ηθική, ως αυτοσυγκράτηση, στην πολιτική πρακτική, ως απόκρυψη. Οπωσδήποτε, σε κάθε περίπτωση, ο χρόνος

ρεφέρετο δε και υπό ψιλού, ει έτυχε ρήματος» (VIII, 8, 3).

14. Παράδειγμα, η ψυχραιμία του αυτοκράτορα όταν αναγγέλεται στην αυλή η εισβολή του νορμανδού Βαϊμούντου. Όλοι παγώνουν από τον φόβο τους, εκτός από τον Αλέξιο, ο οποίος ήρεμα καλεί στο τραπέζι για το γεύμα, αφήνοντας τις έννοιες για αργότερα: «*Προς άριστον, έφη, το παρόν τραπώμεθα· τα δε γε κατά τον Βαϊμούντον αύθις κατασκεψόμεθα*» (XII, 9, 7). Ακόμη και μέσα στη θανάσιμη ασθένεια, ο Αλέξιος συγκρατείται και δεν φανερώνει τον πόνο του — «*ουκ ενεδείξατο μεν αλγήσαι φερεπονώτατος ων*» (XIV, 4, 2). Όμως, η αυτοπειθαρχία του βυζαντινού δεν είναι δείγμα εξαίρετης προσωπικότητας και μόνο, αλλά βασίζεται στην πίστη και στο φόβο του Θεού, δηλαδή στην ευσέβεια. Ο Αλέξιος ήταν πολύ ευσεβής: «*Ην γαρ και εις Θεόν μεγίστην έχων πίστιν και τούτον μεν ες μέσον δια παντός περιφέρων, όρκου δε παντάπασιν απεχόμενος*» (V, 4, 8) — «*ην γαρ ο βασιλεύς ούτος άντικρυς ιερατικώτατος και την αρετήν και τον λόγον, ως ειπείν, ευσεβείας απάσης αρχιερεύς. Διδασκαλικώτατος τε γαρ ην του ημετέρου δόγματος και αποστολικός την προαίρεσιν και τον λόγον*» (VI, 8, 4). Τόσο, μάλιστα, περισσότερο εξαίρεται η ευσέβειά του καθ'όσον ο αυτοκράτορας είχε κατασχέσει την εκκλησιαστική περιουσία για τις ανάγκες του πολέμου. Για την ευσέβεια ως στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, βλ. A. Guillou, «La vie quotidienne à la haute époque byzantine, "Eusébeia": piété. Une réflexion lexicographique», *17th International Byzantine Congress. Major Papers*, Washington 1986, σσ. 189-209.

15. Βλ. P. Hadot, *La citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc-Aurèle*, Paris, Fayard, 19972, 386 σσ.

ακάθεκτος παρασέρνει τα πάντα, «γεννά τα άδηλα και αποκρύπτει τα φανερωθέντα» («*τα τε άδηλα φύων και τα φανέντα αποκρυπτόμενος*», Προοίμιο, I, 1 = Σοφοκλής, *Αίας* 646). Η Άννα Κομνηνή θέλει να συμμετάσχει και η ίδια σε αυτή την κίνηση αποκάλυψης της αλήθειας, χάρη στην αντικειμενικότητά της ως ιστορικού, την οποία και διαφημίζει σε πολλά σημεία του βιβλίου της. Ωστόσο, το έργο της περιέχει σημεία περίεργης αποσιώπησης, που, όπως λέει, της επιβάλλονται από το σκληρό νόμο της Ιστορίας. Έτσι, στο πορτραίτο, που μας δίνει η Κομνηνή, της βασιλομήτορος Αννας Δαλασσηνής, η οποία ήταν υπόδειγμα ευσέβειας και η οποία εκτελούσε χρέη αντιβασιλέως όταν ο Αλέξιος «*σχήμα βασιλείας είχεν, η δε Άννα Δαλασσηνή την βασιλείαν αυτήν*» (III, 7, 5), η συγγραφέας δεν ολοκληρώνει τον πανηγυρικό αυτής της γυναίκας, της ισάξιας αν όχι καλύτερης των ανδρών, επειδή «*τα της ιστορίας ουχ ούτως άδειαν δίδωσι τω ξυγγράφοντι*» (III, 8, 5).

Το εγκώμιο της μητέρας της, βασίλισσας Ειρήνης Δούκαινας, άλλο μεγάλο υπόδειγμα ευσέβειας - παραπέμπω στο πορτραίτο της στην Αλεξιάδα -, η οποία και στήριξε απόλυτα την κόρη της στις πολιτικές φιλοδοξίες της, το ολοκληρώνει η συγγραφέας, όλο θλίψη από τις αναμνήσεις, με αυτά τα λόγια: «*έτρωσέ μου την καρδίαν η των ρηθέντων μνήμη και ώσπερ εις πέλαγος άλλων διηγημάτων εμπέπτωκα. Αλλά με θεσμός ιστορίας απείργει*» (V, 9, 3). Για τον αδελφό της Ανδρόνικο, που επίσης την υποστήριξε στην προσπάθειά της να οικειοποιηθεί τον θρόνο, και που πέθανε νέος, λέει: «*μονωδείν με το επί τούτω πάθος εκβιάζεται, αλλ'ο της ιστορίας νόμος εκείθεν αύθις απείργει*» (XV, 5, 4). Και πάλι ο καταθλιπτικός νόμος της ιστορίας.

Ποια είναι τα αίτια αυτών των ξαφνικών αποσιωπήσεων; Δεν πρόκειται για απλές παραλείψεις ή «ελλείψεις» όπως λέγονται στην τεχνική γλώσσα της ρητορικής. Η «έλλειψη» συνιστά μια παράλειψη που εύκολα μπορεί να συμπληρωθεί, είναι δηλαδή στοιχείο ύφους ή λάθος σύνταξης. Η «αποσιώπησις» είναι κάτι σημαντικότερο: «Αποσιώπησις εστι λόγος επιτείνων το παρασιωπώμενον, ή παραλείπων το γινωσκόμενον, ή σιωπών το αισχρόν»[16]. Μια εκδοχή για τον λόγο αυτών των αποσιωπήσεων[17], βρίσκουμε στην άρνηση της πριγκίπισσας να

16. Αλεξάνδρου, *Περί Σχημάτων*, έργο που βρίσκουμε και σε βυζαντινές συναγωγές ρητορικών μεθόδων, C. Walz, *Rhetores Graeci* IV, ανατύπωση Osnabrück, 1968, σ. 450

17. Οι «αποσιωπήσεις» αυτές της Άννας έχουν ήδη επισημανθεί από τον B. Leib («Les silences d'Anne Comnène ou ce que n'a pas dit l'Alexiade», *Byzantinoslavica* XIX/1, 1958, σσ. 1-11), ο οποί-

εκθέσει τα της αιρέσεως των Βογομίλων: *«με κωλύει και αιδώς, ως που φησιν η καλή Σαπφώ, ότι συγγραφεύς έγωγε γυνή και της πορφύρας το τιμιώτατον και των Αλεξίου πρώτιστον βλάστημα τα τε εις ακοήν πολλών ερχόμενα σιγής άξια. Βούλομαι μεν γράφειν, ίνα το πλήρες της των Βογομίλων παραστήσω αιρέσεως· αλλ'ίνα μη την γλώτταν μολύνω την εμαυτής, παρίημι ταύτα»* (XV, 9, 1). Και αλλού, προκειμένου να αποσιωπήσει μια ατιμία, η οποία είχε σχέση με τον Πάπα, γράφει: *«είπον αν και την ύβριν, ει μη με και γυναικεία και βασιλική επείχεν αιδώς»*(I, 8, 3). Αυτή η φράση, «γυναικεία και βασιλική αιδώς», κλείνει μέσα της την ουσία, κατά κάποιο τρόπο, της ύπαρξης της Κομνηνής: είναι μια γυναίκα βασιλική, βασιλικής καταγωγής, πορφυρογέννητη όπως τόσο συχνά επιμένει να λέει, και με βασιλικές βλέψεις, καθόσον πρωτότοκη, και φιλόδοξη. Η αναφορά όμως στην «αιδώ» δεν ακυρώνει, άραγε, τις πολιτικές φιλοδοξίες της, ως χαρακτηριστικό γυναικείας ψυχοσύνθεσης, ιδιωτικής και διόλου δημόσιας φύσεως; Αντίθετα, η «αιδώς», σύμφωνα με τις αντιλήψεις της κλασσικής πολιτικής σκέψης, αποτελεί μαζί με τη «δίκη», κύριο στοιχείο της συγκρότησης των πολιτικών κοινωνιών, όπως υποστηρίζει ο Πλάτων με τον περίφημο μύθο του Πρωταγόρα στον ομώνυμο διάλογο (322 b-d)[18]. Κατά τον Αριστοτέλη, η «αιδώς», συνώνυμη της «αισχύνης», δεν είναι αρετή, αλλά μάλλον πάθος, αίσθημα δηλαδή, που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη νεότητα (*Ηθικά Νικομάχεια* IV, 15, 1128 b 10 κ.επ.). Αλλού, στο ίδιο αριστοτελικό έργο, η «αιδώς» εμφανίζεται ως πηγή θάρρους, όπως στις περιπτώσεις του Διομήδη και του Έκτωρα (III, 11, 1116 a 31). Επιπλέον, αν και δεν είναι αρετή, η αιδώς, είναι ωστόσο και αυτή μια μεσότητα[19].

ος και τις εξηγεί αναφερόμενος στην πάλη γύρω από τον Αλέξιο για τη διαδοχή της εξουσίας. Ωστόσο, οφείλουμε να κάνουμε εδώ μία διάκριση μεταξύ ιστορικής εξήγησης και εξήγησης από τη σκοπιά μιας «ιστορίας των ιδεών». Η πρώτη παραμένει στο επίπεδο των πραγματικών αντιπαραθέσεων, χωρίς να εμβαθύνει στις θεωρητικοποιήσεις των αντιπαραθέσεων που επιχειρούν τα δρώντα πρόσωπα, ιδίως όταν αυτά είναι υψηλής μορφώσεως όπως η Άννα Κομνηνή, και που εξελίσσονται, και αυτές, σε μέρος της διαμάχης την οποία εκφράζουν με θεωρητικούς όρους.

18. Βλ. και Κ. Δεσποτόπουλου, *Φιλοσοφία της ιστορίας κατά Πλάτωνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1983, σ. 29 κ.επ.

19. Αριστ. *Ηθ. Νικ.* 1108 a 30 -35. Στην Αλεξιάδα έχουμε αναφορά στην αριστοτελική έννοια της «μεσότητας», όταν, σχετικά με τον νορμανδό εισβολέα Βαϊμούντο, η Κομνηνή γράφει: «*εγώ δ'ούποτε πονηρόν εθεασάμην μη του ορθώς τι ποιείν πόρρω που εν πάσιν λόγοις και πρακτέοις θέοντα · οπηνίκα γαρ τις της μεσότητος εκσταίη, προς οπότερον αν των άκρων νεύσειε, πόρρωθεν της*

Η διάκριση αυτή των διαφόρων ειδών αιδούς βρίσκει απήχηση στην Κομνηνή. Στην *Αλεξιάδα* βρίσκουμε κι άλλες αναφορές στον Σταγιρίτη, αλλά πολύ χαρακτηριστική είναι επίσης η δυναμική σκιαγράφηση της αιδούς, ως κίνητρο γυναικείου αλλά και κοινωνικού θάρρους συνάμα, σε αντιδιαστολή προς το αίσθημα της δειλίας. Ζωντανό παράδειγμα αυτής της διάκρισης είναι η βασίλισσα Ειρήνη, η οποία π.χ. επέμενε να συνοδεύει τον Αλέξιο στις πολεμικές εκστρατείες του, κάτι ασυμβίβαστο για βυζαντινή γυναίκα: *«επειδάν δε μέλλοι δημοσιεύειν εαυτήν κατά τινα χρεία αναγκαιότατην ως βασιλίδα, αιδούς τε υπεπίμπλατο και ερύθημα ευθύς εξηνθήκει ταις παρειαίς»* (XII, 3, 2). Η αιδώς της όμως δεν ήταν δειλία, αλλά μάλλον φόβος για το καλό του αυτοκράτορα: *«ου γυναικώδες τι ενεδείξατο και αθαρσές ήθος, οία τα πολλά τας γυναίκας ορώμεν πασχούσας, επειδάν τι φοβερόν ακούσωσι. Και αυτό το χρώμα κατηγορεί της ψυχής την δειλίαν, και συχνάκις ανακωκύουσι γοερόν ώσπερ εκ του σχεδόν αυταίς των δεινών εφεστηκότων. Αλλ'η γε βασιλίς εκείνη, καν εδεδοίκει, περί τω αυτοκρατόρι εδεδοίκει, μη τι πάθη άτοπον· δευτέρως δε περί εαυτής επεφοβήτο»* (XV, 2, 2). Τι αντίθεση ανάμεσα σ' «*εκείνη, χρήμα θαυμάσιον εις αιδώ*» (XII, 3, 3) και τους προαναφερθέντες «αναισχύντως πράττοντες»[20].

Ας θυμηθούμε ότι η Άννα περηφανευόταν στο «Προοίμιό» της για τις γνώσεις της περί της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας. Είναι γνωστό το ειδικό βάρος που είχε κατά τον Μεσαίωνα ο αριστοτελισμός. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για την περίπτωση της Κομνηνής, η οποία, σύμφωνα με μαρτυρία του Γεωργίου Τορνίκη[21], διατηρούσε κύκλο σχολιαστών του Αριστοτέλους, ανάμεσα στους οποίους και ο προαναφερθείς Ευστράτιος Νικαίας και, κατά

αρετής έστηκε» (X, 11, 4). Η αριστοτελική επιρροή είναι ολοφάνερη. Τέλος, τη φράση «με κωλύει αιδώς», που είδαμε παραπάνω και την οποία η Άννα αποδίδει σωστά στη Σαπφώ, βρίσκουμε και στον Αριστοτέλη, που παραθέτει ολόκληρη τη σχετική στροφή (*Ρητορ.* 1367 a 10).

20. Σύμφωνα με νεώτερους ιστορικούς, την εποχή του Αλεξίου παίχτηκε ένα δράμα κατά το οποίο συγκρούστηκαν οι ανδρικές και γυναικείες φιλοδοξίες για την εξουσία· στη διαμάχη αυτή ο Αλέξιος, τον οποίο ο Lemerle χαρακτήρισε κάποτε ως «αδύναμο» μπροστά στις γυναίκες, αναδείχθηκε νικητής· βλ. B. Hill, «Alexios I Komnenos and the imperial women», στο M. Mullet-D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast Byzantine texts and translations, Belfast 1996, σσ. 37-54.

21. Βλ. Georges et Démétrios Tornikès, *Lettres et Discours*, (εκδ. J. Darrouzès), Paris, 1970, σ. 283· βλ. επίσης, R. Browning, «An unpublished funeral oration on Anna Comnena», *Proceed. Cambr. Philol. Soc.* 188, 1962, σσ. 1-12.

πάσα πιθανότητα, ο Μιχαήλ Εφέσιος[22]. Και οι δυό τους συνέγραψαν σχόλια στα *Ηθικά Νικομάχεια*[23] αλλά και σε άλλα έργα του Αριστοτέλους. Ωστόσο, στα σχόλια αυτά δεν αγνοείται η πλατωνική φιλοσοφία, ούτε από τον Ευστράτιο[24], ούτε από τον Μιχαήλ[25], οι οποίοι επιδεικνύουν την ίδια πλατωνικο-αριστοτελική παιδεία που επικαλείται και η Κομνηνή. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Μιχαήλ σχολίασε και τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους[26], και μάλιστα ο σχολιασμός του αυτός είναι μοναδικός στον Μεσαίωνα ύστερα από μια μακρά περίοδο λήθης του έργου. Όλα αυτά συνηγορούν υπέρ μίας σημαντικής παρουσίας της κλασσικής πολιτικής φιλοσοφίας στην ιστορική και πολιτική σκέψη της Άννας Κομνηνής[27].

Η αποσιώπηση, λοιπόν, τίθεται εδώ ως πολιτική κίνηση πολιτικής γυναίκας. Ωστόσο, σε κάποια στιγμή, η Κομνηνή θα υπερβεί το νόμο της ιστορίας που της υπαγορεύει τη σιωπή, «*θεσμούς ιστορίας υπερεκπίπτειν έρχομαι*» (XV, 11, 2), εκθέτοντας ταυτόχρονα και τα αίτια της σιωπηλής στάσης της. Πρόκειται για τη μεγάλη σκηνή, το τελευταίο κεφάλαιο, όπου περιγράφεται ο θάνατος του αυτοκράτορα, όταν ο πανηγυρικός αλλάζει σε μονωδία και οι αναγνώστες γινόμαστε μάρτυρες μιας αλλαγής τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο:

22. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, κεφ. 1ο: «Φιλοσοφία» (μτφρ. Λ. Μπενάκης), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987, σσ. 81-83, και P. Moraux, «Les manuscrits d'Aristote», *D'Aristote à Bessarion*, Québec, Les presses de l'Université Laval, Les conférences Charles de Koninck, 1970, σ. 77.

23. Τα σχόλια αυτά εκδόθηκαν στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Graeca*, τ. XX, εκδ. G. Heylbut, Berlin 1892. Ο Ευστράτιος σχολίασε τα βιβλία 1 και 6, και ο Μιχαήλ τα βιβλία 5, 9 και 10 των Ηθικών· βλ. Λ. Μπενάκης, «Η αριστοτελική ηθική στο Βυζάντιο», *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, (εκδ. Δ. Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών το «Λύκειον», 1996, σσ. 252-259, ιδίως σσ. 254-256.

24. Βλ. *Commentaria* ... , σσ. 39, 24 κ. επ.

25. Βλ. *Commentaria*..., σσ. 483, 3 - 515, 30 - 537,13 - 579, 5 - 598, 23 κ.α.

26. O. Immisch (εκδ.), *Aristoteles. Politica*, Leipzig, Teubner, 1929², σσ. XVII-XXI και 293-327· βλ. Λ. Μπενάκης, «Αγνοήθηκε στο Βυζάντιο η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους;», *Φιλοσοφία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Καρδαμίτσα, 1982, σσ. 230-236.

27. Βλ. G. Arabatzis, «L'aristotélisme politique d'Anne Comnène», *Η κατ'Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, (εκδ. Δ.Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών το «Λύκειον», 2000, σσ. 28-36. Για τον R. Katicic («Η αρχαιομάθεια...» και «Άννα η Κομνηνή...», ό.π.) η μορφή της Αλεξιάδας προέρχεται από τη μείξη του ιστορικού είδους με το έπος, κάτι που οφείλεται στην αγάπη της μεσαιωνικής φεουδαρχίας για το επικό στοιχείο.

κατ'αρχάς, η Άννα και η μητέρα της υποπίπτουν στο αμάρτημα του γοερού θρήνου, ανάρμοστο για βυζαντινές δεσποσύνες, πραγματική προσβολή ενάντια στη βυζαντινή αυτοσυγκράτηση. Κατά δεύτερον, όμως, η χαλάρωση αυτή της αυτοσυγκράτησης επιτρέπει να ριφθούν υπόνοιες για την υφαρπαγή του θρόνου από τον Ιωάννη Κομνηνό, αδελφό της Άννας. Την ώρα που οι δύο γυναίκες, η βασίλισσα Ειρήνη και η καισάρισσα Άννα κλαίνε για το επερχόμενο τέλος του αυτοκράτορα και προσπαθούν να τον πείσουν να κλίνει υπέρ της διαδοχής του συζύγου της Άννας, Νικηφόρου Βρυέννιου, «*ο της βασιλείας διάδοχος ... επέσπευδε την εξέλευσιν και ηπείγετο εις το μέγα παλάτιον*» (XV, 11, 17), προκειμένου να διασφαλίσει την αναρρίχησή του στο θρόνο. Η προσπάθεια της βασίλισσας και της κόρης της απέτυχε. Το ίδιο βράδυ, ο άρρωστος αυτοκράτορας, εγκαταλειμμένος, άφηνε την τελευταία του πνοή[28].

Συμπερασματικώς, οφείλουμε να κάνουμε εδώ την υπόθεση κατά πόσο η ιστορική συγγραφή της Άννας Κομνηνής, παράλληλα με το αίτημα για γλωσσική και υφολογική καθαρότητα εκφράζει και ένα σύστοιχο κάπως αίτημα για πο-

28. Η άποψη του Leib, την οποία και συμμεριζόμαστε, είναι ότι η τελευταία σκηνή του βιβλίου φωτίζει όλες τις «αποσιωπήσεις» της Αλεξιάδας: «Για τους γνώστες, η σκηνή που διαδραματίζεται δίπλα στο κρεββάτι του μελλοθανάτου είναι τρομακτική και οδυνηρή, ιδίως μέσα σε αυτό το σκηνικό και πίσω από την εξωτερική του όψη. *Η Άννα Κομνηνή λέει την αλήθεια, αλλά δεν λέει τα πάντα σχετικά με τα αίτια της βαθιάς δυστυχίας της* (η υπογράμμιση δική μου)»· βλ. B. Leib, Les silences..., ό.π., σ. 8. Ο Leib στηρίζει την ερμηνεία του όχι μόνο στην *Αλεξιάδα*, αλλά και στην *Επιτομή* του Ζωναρά. Να σημειωθεί ότι νέα κριτική έκδοση της *Αλεξιάδας* ετοιμάζουν οι Αθαν. Καμπύλης και D. R. Reinsch για το Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis· πβ. Αθαν. Καμπύλης, «Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς. Προβλήματα αποκαταστάσεως του κειμένου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1993, τόμ. 68, τεύχ. 1, σσ. 216-246. Στην παραπάνω ανακοίνωση, ο συγγραφέας προβαίνει σε αποκατάσταση, σε πολλά σημεία, του κειμένου, στο τελευταίο και πολύ σημαντικό κεφάλαιο του βιβλίου. Οι διορθώσεις, πάντως, δεν δείχνουν κάποια υποχώρηση της τάσης για ρητορικότητα της Κομνηνής, το αντίθετο μάλιστα. Τέλος στην *Αλεξιάδα* συναντούμε κριτική της ανοησίας του διαδόχου —«*αβελτηρία των διαδεξαμένων τα σκήπτρα*» (XIV, 7, 5) ενώ ο μόνος ψόγος που εκφέρεται για τον Αλέξιο σ'ολόκληρο το έργο της Κομνηνής είναι η τύφλωση που υπέστησαν, παρά την χάρη που τους δόθηκε, οι στασιαστές Διογένης και Κεκαυμένος Κατακαλών : «*ει δε και ο βασιλεύς περί τούτου παρ'αυτών εισηγηθείς ενδέδωκεν ή και το παν της εκείνου γνώμης ην, Θεός αν ειδείη· έγωγε τέως ου πάνυ τι γινώσκειν έχω βεβαίως*» (IX, 9, 6). Η ίδια, άλλωστε, η Άννα βεβαιώνει: «*Η γε και όπη τον πατέρα σφαλλόμενον ίδοιμι, άντικρυς και παραβαίνω τον νόμον τον φυσικόν και της αληθείας εξέχομαι, φίλον μεν και τούτον ηγουμένη, φιλτέραν δε την αλήθειαν έχουσα*» (XIV, 7, 3).

λιτική «καθαρότητα», ιδίως σε θέματα δικαίου διαδοχής[29], μέσα από μια εξατομικευμένη πρόσληψη του δυναστικού αισθήματος, θεωρητικοποιημένη μάλιστα με στοιχεία κλασσικής πολιτικής φιλοσοφίας.

29. Για το δίκαιο διαδοχής στο Βυζάντιο, βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού αυτοκράτορος», *Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 22ος, εν Αθήναις, 1957 και Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, «Αυτοκρατορική διαδοχή», *Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1992, 43-45. Για την ανάπτυξη του δυναστικού αισθήματος τον 11ο αι., βλ. Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία* XXVI (I.102.1-16), ένα απόσπασμα που αναφέρει και ο Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η Βυζαντινή Ιστορία από τας πηγάς*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 36.

Σταύρος Γ. Γεωργίου

Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής της Πάτμου

Στο αρχείο της μονής Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο απόκειται ένα *σιγίλλιον*, το έγγραφο αρ. 55 στην έκδοση Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, το οποίο υπογράφει κάποιος Νικήτας Καταχαλών, *δοῦλος τῆς πανσεβάστου σεβαστῆς κυρᾶς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς*[1]. Ποια είναι όμως η Άννα Κομνηνή αυτή; Πρόκειται για τη θυγατέρα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και γνωστή ιστορικό, όπως υποστηρίζει η εκδότις του εγγράφου, ή για κάποια άλλη ομώνυμή της[2]; Είναι ένα ζήτημα με ενδιαφέρουσες προεκτάσεις τόσο από άποψη ευρύτερου ιστορικού ενδιαφέροντος όσο και ειδικότερα από άποψη διπλωματική[3].

* Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, που αποτελεί προϊόν της έρευνας που διεξάγω για τους τιμητικούς τίτλους επί Κομνηνών και Αγγέλων (1081-1204) στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, οφείλω πολλά στις σοφές συμβουλές της καθηγήτριάς μου κ. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα. Αισθάνομαι την ανάγκη και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω θερμά την κ. Ζαφράκα για την εμπιστοσύνη της και τη ανεκτίμητη βοήθειά της.

1. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, τόμ. Β΄: *Δημοσίων λειτουργών*, Αθήναι 1980, αρ. 55 ([μεταξύ 1097-1109]), σ. 83.19: *+Ὁ δοῦλ(ος) τ(ῆς) πάνσαιβάστου σαιβαστ(ῆς) κυρ(ᾶς) Ἄνν(ης) τ(ῆς) Κομν(η)ν(ῆς) Νικ(ή)τ(ας) ὁ Κ(α)ταχαλ(ὼν)+.* Για το πανομοιότυπο του εγγράφου βλ. της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, *Πίνακες*, πίν. XVI. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Anne Comnène, protectrice du couvent de Patmos (A propos d' un sigillion inédit)», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη* [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 6], Βενετία 1974, σ. 8-16, ειδικότερα πίν. Α΄, 1. – Ε. Vranoussi, «Contribution à l' étude de la paléographie diplomatique: les actes de Patmos», *La paléographie grecque et byzantine* [Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, 559], Paris 1977, σ. 435-457, ειδικότερα σ. 457, πίν. IX.

2. Την άποψη ότι πρόκειται για τη γνωστή ιστορικό η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου εξέφρασε γαλλιστί σε παλαιότερη μελέτη της και την επανέλαβε στα σχόλια της έκδοσης των εγγράφων της Πάτμου. Βλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 8-16. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 86-88.

3. Γενικά για τα βυζαντινά σιγίλλια και χρυσόβουλλα σιγίλλια βλ. Fr. Dölger, «Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde», *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929) 1-65, ειδικότερα σ. 39 (= *Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956, σ. 1-74, ειδικότερα σ. 44). – Του ίδιου, «Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden. Mit Bemerkungen zur byzantinischen Despotenurkunde», *Archiv für Urkundenforschung* 13 (1931) 45-68, κυρίως σ. 53-54 (= *Byzantinische*

Τα κυριότερα προβλήματα που παρουσιάζει το έγγραφο έχουν σχέση με τη χρονολόγησή του και την ταύτιση των απαντωμένων σε αυτό προσώπων. Όπως αναφέρει η εκδότις του, πρόκειται για πρωτότυπο έγγραφο, διαστάσεων 0,380 x 0,326 μ., γραμμένο σε λεπτό και στιλπνό ορθογώνιο χάρτη υπολεύκου χρώματος. Η διατήρησή του δεν είναι καλή, αφού στο μεταξύ έχει υποστεί αρκετές φθορές. Τμήμα διαστάσεων 0,120x0,165 μ. από το άνω δεξιό μέρος του εγγράφου λείπει και συνολικά η γεγραμμένη επιφάνειά του έχει διαστάσεις 0,331–0,321 x 0,270 μ. και καλύπτει έκταση μόλις δεκαεννέα στίχων. Φθορές υπάρχουν επίσης στο σωζόμενο τμήμα του εγγράφου, ενώ από τη δίπλωσή του έχουν προκληθεί σχισμές[4].

Από το έγγραφο λείπει επίσης η χρονολογική ένδειξη (*ἰνδικτιών*), που πρέπει να αναγραφόταν σύμφωνα με τη Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου στο απωλεσθέν άνω μέρος ή σε κάποιο από τα φθαρμένα σημεία του κειμένου, όπως συνάγεται από τη φράση *μηνὶ καὶ ἰνδ(ικτιῶνι) τοῖς προγεγραμμ(ένοις)* στο τέλος του εγγράφου[5]. Η γραφή είναι κατά την εκδότριά του, η οποία για να στηρίξει την άποψή της παραπέμπει σε παρόμοια έγγραφα της μονής της Λαύρας, η χαρακτηριστική γραφή της επίσημης γραμματείας των χρόνων του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού («Ἡ γραφὴ τοῦ σιγιλλίου εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ γραφὴ τῆς ἐπισήμου γραμματείας τῶν χρόνων Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118)...»), στοιχείο που υποβοηθεί στη χρονολόγησή του[6]. Την ίδια άποψη εκ-

Diplomatik, σ. 75-101, κυρίως σ. 84-85). – Του ίδιου, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten*, München 1948, σ. 19-24. – G. Rouillard, «Note de diplomatique byzantine. Le χρυσόβουλλον σιγίλλιον et le χρυσόβουλλος λόγος», *Byzantion* 8 (1933) 117-124. – Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή διπλωματική, Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα*[2] [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 4], Θεσσαλονίκη 1972 (α΄ έκδ. 1969), σ. 227-228, 246-249. – N. Svoronos, «Remarques sur les actes des fonctionnaires», *La Paléographie grecque et byzantine* (όπως στη σημ. 1), σ. 423-427 και κυρίως σ. 426-427. – N. Oikonomides, «Sigillion», εν A. P. Kazhdan κ.ά. (έκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμ. 1-3, New York - Oxford 1991 (στο εξής: *ODB*), τόμ. 3, σ. 1893-1894.

4. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 82. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 8-9.

5. *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, αρ. 55 ([μεταξύ 1097-1109]), σ. 83.18. – Βλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 9 σημ. 3. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 84.

6. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 84. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 9. Για τη χρονολόγηση του εγγράφου αναφερόμαστε αναλυτικότερα κατ. σ. 145.

φράζει επίσης η Ε. Λ. Βρανούση, η οποία σημειώνει: «J' ai pourtant l' impression que l' écriture du sigillion signé par Katakalon est beaucoup plus proche à celle des premières années du règne d' Alexis (lettres arrondies, ligatures, etc.)...», και παραπέμπει σε παρόμοια πρωτότυπα αυτοκρατορικά έγγραφα ή επίσημα αντίγραφα από τις μονές της Λαύρας, των Ιβήρων και της Πάτμου[7]. Η ίδια επίσης σημειώνει σε άλλη εργασία της για το έγγραφο: «Εἶναι βέβαιον ὅτι ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, καὶ δὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του»[8].

Ο Νικήτας Κατακαλών, ο οποίος υπογράφει το έγγραφο ως *δοῦλος* της πανσεβάστου σεβαστής Άννας Κομνηνής, είναι άγνωστος από αλλού, ούτε γνωρίζουμε τη σχέση του με τα άλλα γνωστά μέλη αυτή την περίοδο της οικογένειας των Κατακαλών[9]. Καμιά επίσης πληροφορία δεν παρέχεται για τον τίτλο ή το

7. E. Vranoussi, «Contribution», σ. 445-446 και κυρίως σ. 445 σημ. 67.

8. Ε. Λ. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, τόμ. Α΄: *Αυτοκρατορικά*, Αθήναι 1980, σ. *125 σημ. 3.

9. Για τους γνωστούς Κατακαλών τον ΙΑ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα βλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 11-12. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 86, όπου και βιβλιογραφία. Επιπρόσθετα βλ. N. Bănescu, «Sceau inédit de Katakalon, katepano de Paradounavon», *EO* 35 (1936) 405-408, κυρίως σ. 407-408. – Του ίδιου, «Sceaux de Démétrius Katakalon, katepano de Paradounavon», *EO* 39 (1940-1942) 157-160, κυρίως σ. 158. – Του ίδιου, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie* [Institut Roumain d' Études Byzantines, Nouvelle série, III], Bucarest 1946, σ. 54 σημ. 4, 95-97, 108. – A. P. Kazhdan, «Katakalon», *ODB* 2, σ. 1113. – Β. Βλυσίδου - Ε. Κουντούρα-Γαλάκη - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ερευνητική Βιβλιοθήκη, 1], Αθήνα 1998, σ. 312-313, 475. Βλ. ακόμη τις σφραγίδες του ΙΑ΄ και του ΙΒ΄ αιώνα: V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, εν Αθήναις 1932, αρ. 92 (= *Ελληνικά* 4 [1931] 222). – Του ίδιου, *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan* [Bibliothèque Byzantine, Documents, 1], Paris 1952, αρ. 137, 205. – Του ίδιου, *Le corpus de sceaux de l' Empire byzantin* [Publications de l' Institut Français d' Études Byzantines], τόμ. II: *L' administration centrale*, Paris 1981, τόμ. V/1-3: *L' Église*, Paris 1963-1972, τόμ. V/1, αρ. 221, τόμ. V/2, αρ. 1400. – G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* [Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης, 3], σύντ. - έκδ. J. W. Nesbitt, τόμ. II, Berne 1984, αρ. 996. – J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* [Dumbarton Oaks Catalogues], τόμ. 1-3, Washington, D.C. 1991-1996, τόμ. 1, αρ. 67.1, τόμ. 2, αρ. 1.14, 38.6. – Ι. Κολτσίδα-Μακρή, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη - Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών* [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 4], Αθήνα 1996, αρ. 162, 300.

αξίωμά του[10]. Ένας οστιάριος και βασιλικός κουβικουλάριος ή βασιλικός σπαθαροκουβικουλάριος Νικήτας Καταχαλών, γνωστός από σφραγίδες, τοποθετείται αρκετά πρωιμότερα, τον Θ΄ ή τον Ι΄ αιώνα[11]. Σε ό,τι αφορά το ανορθόγραφο της υπογραφής του Καταχαλών, πρέπει να σημειώσουμε, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, ότι αυτό δεν είναι σπάνιο φαινόμενο στα βυζαντινά έγγραφα, όπου συχνά παρατηρούνται σφάλματα στις υπογραφές κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ακόμη και επισκόπων[12]. Ιδιαίτερα συχνό είναι το φαινόμενο αυτό στα έγγραφα του Αγίου Όρους[13].

Πέραν της υπογραφής του Νικήτα Καταχαλών το έγγραφο φέρει τη μολύβδινη σφραγίδα κάποιου Μιχαήλ: *Κ(ΥΡΙ)Ε ΒΟΗΘ(Ε)Ι ΤΩ ΣΩ Δ(ΟΥΛΩ)*

10. Για το αξίωμα του Νικήτα Καταχαλών βλ. κάποιες υποθέσεις που κάνουμε κατ. σ. 175.

11. Σύμφωνα με τη Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Anne Comnène», σ. 11-12 σημ. 20 και *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 86, σώζονται δύο σφραγίδες κάποιου οστιαρίου και βασιλικού κουβικουλαρίου Νικήτα Καταχαλών ή Καταχάλου στη συλλογή του Dumbarton Oaks Center (D.O. 58.106.2814, 58.106.4102), τις οποίες σύμφωνα με παρατήρηση του V. Laurent χρονολογεί τον Ι΄ και ίσως τον Θ΄ αιώνα. Βλ. ακόμη «Byzantine Seals published between 1986 and 1991/2», εν N. Oikonomides (έκδ.), *Studies in Byzantine Sigillography* 3, Washington, D.C. 1993, σ. 143-208, ειδικότερα σ. 191, αρ. 1160, για τη σφραγίδα ενός βασιλικού σπαθαροκουβικουλαρίου Νικήτα Καταχαλών που χρονολογείται τον Ι΄ αιώνα, ενώ προτείνεται και πρωιμότερη χρονολόγησή της μεταξύ 860-890.

12. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 88, και κυρίως όσα σημειώνει η Ε. Λ. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή επισήμων εγγράφων της εν Πάτμω μονής εις ειλητόν του ΙΑ΄ αιώνος», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 95-119, ειδικότερα σ. 115 σημ. 2, για τα σφάλματα στην υπογραφή του Γεωργίου Πλευρή, ο οποίος επικύρωσε λίγο πριν από τον Μάιο του 1099 ή του 1114 το ειλητόν της Πάτμου (Ε. Λ. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 107. – Της ίδιας, «Une collection authentiquée d' actes du couvent de Patmos et ses notices dorsales (XIe s.). Notes de diplomatique byzantine», *Σύμμεικτα* 2 [1970] 329-348, ειδικότερα σ. 333: *+Γεώργιος ὁ Πλευρὴς τὰ παρόντα ἴσα μετὰ τὸν προτοτύπον ἀντιβαλὸν κε κατὰ πάντα εὑρὸν ἰσάζοντα ὑπέγραψα κὲ ἐσφράγισα κάτοθεν ἰς βεβέοσιν των μάϊο ἰνδικτιῶνος η΄+*), και γενικά τα σφάλματα που παρουσιάζονται σε υπογραφές επισκόπων και ανωτάτων αξιωματούχων.

13. Βλ. για παράδειγμα από την ίδια περίοδο J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - V. Kravari - H. Métrévéli, *Actes d' Iviron* [Archives de l' Athos, XVI], τόμ. II: *Du milieu du XIe siècle à 1204*, Paris 1990, αρ. 43 (27 Μαρτίου 1085), σ. 149.51-52. – P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra* [Archives de l' Athos, V], τόμ. I: *Des origines à 1204*, Paris 1970, αρ. 60 (1 Σεπτεμβρίου 1115), σ. 314.66-67, 74. – N. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou* [Archives de l' Athos, XIII], Paris 1984, αρ. 4 (14 Δεκεμβρίου 1117), σ. 82.1.

ΜΙΧΑΗΛ[14]. Πρόκειται πιθανόν για τον προϊστάμενο του Καταχαλών, όπως υποστηρίζει η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, η οποία επισημαίνει την ύπαρξη και άλλων παρόμοιων περιπτώσεων σε βυζαντινά έγγραφα δημοσίων λειτουργών, που είναι επικυρωμένα με τη σφραγίδα άλλου προσώπου εκτός του εκδίδοντος και υπογράφοντος το έγγραφο αξιωματούχου[15]. Αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά την περίπτωση του εγγράφου αρ. 61 της μονής της Πάτμου του Φεβρουαρίου του 1216, το οποίο συνέταξε και υπέγραψε ο μεγαλοδοξότατος Ανδρόνικος Μαυρόποδος (sic), ενεργώντας κατ' εντολήν του πανσεβάστου σεβαστού, παρακοιμωμένου και δουκός Θρακησίων Αλεξίου Κρατερού, που επίσης υπέγραψε το έγγραφο και το επικύρωσε με τη σφραγίδα του[16]. Η ίδια ερευνήτρια θεωρεί ως ανάλογη την περίπτωση του Μιχαήλ στο έγγραφο αρ. 55 και συγκεκριμένα σημειώνει: «Ἀνάλογος προφανῶς εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ σιγιλλίου τοῦ Νικήτα Καταχαλών: ὁ Μιχαήλ, προϊστάμενος ἢ ἱεραρχικῶς ἀνώτερος τοῦ Νικήτα, θὰ εἶχε δώσει ἐντολὴν εἰς αὐτὸν νὰ προβῇ εἰς τὰς δεούσας ἐνεργείας – πιθανώτατα δὲ τὸ *ἔνταλμά* του παρετίθετο, κατὰ τὸ σύνηθες, εἰς τὸ νῦν ἀπωλεσθὲν ἄνω τμῆμα τοῦ σιγιλλίου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐσφράγισε τὸ ἔγγραφον, τὸ ὁποῖον ὁ Νικήτας ἐξέδωκε κατ' ἐντολήν του...»[17].

Η υπόθεση στην οποία αναφέρεται το έγγραφο σχετίζεται με το προάστειον Παρθένιον στη Λέρο, το οποίο την εποχή της απόλυσης του εγγράφου ανήκε στη μονή της Πάτμου[18]. Σύμφωνα με το έγγραφο *ο δοῦλος τῆς πανσεβάστου σεβα-*

14. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 82. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», πίν. Α΄, 2 και *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, *Πίνακες*, πίν. XVI, όπου πανομοιότυπο της σφραγίδας.

15. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 9-10. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 84, 140-141.

16. *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, αρ. 61 (Φεβρουάριος [1216]), σ. 140.41-45. – Βλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 10. – Της ίδιας, Έγγραφα Πάτμου Β΄, σ. 84, 140-141.

17. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 84. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 10-11. Περισσότερα για τον Μιχαήλ της σφραγίδας αναφέρουμε κατ. σ. 159 κέ.

18. Το προάστειον Παρθένιον βρισκόταν στη βόρεια πλευρά της Λέρου, στη θέση του σημερινού χωριού Παρθένι. Βλ. Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 52. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 66, 85, 297 (χάρτης της Λέρου). Για τον όρο *προάστειον* ή *προάστιον* βλ. Fr. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* [Byzantinisches Archiv, 9], Leipzig - Berlin 1927 (ανατ. Darmstadt 1960), σ. 127-128, 137-139. – G. Ostrogorsky, «La commune rurale byzantine. Loi agraire - Traité fiscal - Cadastre de

στῆς κυρᾶς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς Νικήτας Κατακαλών αποκαθιστά την κυριότητα του προαστείου Παρθένιον επί ενός νησιδίου, στο οποίο έβοσκαν παράνομα τα ζώα τους οι οικήτορες του γειτονικού αγρού του Κορωνά. Προηγουμένως είχε δοθεί εντολή να τιμωρηθούν οι παρανομήσαντες, τους είχε όμως συγχωρεθεί το πταίσμα από τους μοναχούς, οι οποίοι, όπως αναφέρει το έγγραφο, έλαβαν υπόψη από τη μια την ευαγγελική εντολή για συγχώρεση και από την άλλη το γεγονός ότι τότε οι οικήτορες του Κορωνά έλειπαν σε κάποια εκστρατεία (*ταξίδιον*)[19]. Συγκεκριμένα το έγγραφο έχει ως εξής:*....ολλα [....^{35}] ζουσι καὶ τοῖς πλησιάζουσιν ἐπ[οίκοις....$^{2.0}$. τὴν νο]μὴν τῶν ἰδίων κτηνῶν. Ἐπεὶ οὖν καὶ τ[....$^{2.0}$.] ὑπὸ τὴν δεσποτ(είαν) καὶ κατοχὴν τοῦ προ(αστίου) Παρθ(ε)ν(ίου) ἐμφ..... ἐ...α.. σωφρονισθῆναι ἀξίως ὅσον κ[αὶ τ]ὴν τῶσω....κ[ατὰ τὴν τῶν;] νόμων ἀκρίβειαν τοὺς εἰσελθόντας ἐν τούτω ἀτάκτω[ς] καὶ τὰ ἴδια κτήνη ἐκεῖσε νομεύσαντας κατ(ὰ) τ(ὴν).....(ἰνδικτιῶνα;).... οἰκητόρων τοῦ ἀγροῦ Κορωνᾶ. Ἐπεὶ δὲ οἱ εὐλεβέστατοι (μονα)χ(οί), τ[ὴν εὐαγγελικὴν] ἐκείνην φυλάττοντες ἐντολὴν «τῶ τὴν σιαγόνα τύπτειν ἐθέλοντι παρέχειν καὶ τὴν ἑτέραν» καὶ παντὶ τῶ ἐπηρεάζον[τ]ι εὔχεσθαι, οὐκ [ἠθέλησαν;] ὑπ'ἀχθῆν(αι) πρὸ(ς) ἄμυναν, τὸ μὲν ζημιωθῆναι τούτους καὶ παιδευθῆναι ἀξίως συνεχωρήθη καὶ παρ' ἡμῶν ἐν τῶ τέως, ἅτε καὶ τῶν ἀτάκτων κυρίως καὶ νεωτεροποιῶν ἀποδημούντ(ων) εἰς τ(ὸ) ταξίδ(ιον), τὸ δέ γε νησίδ(ιον) ὑπὸ τ(ὴν) παλαιὰν δεσποτ(είαν) καὶ κατοχὴν κατ'ἐλήφθη τοῦ προ(αστίου) Παρθ(ε)ν(ίου) εἰς μερικήν τιν(α) παραμυθία[ν] νο[μῆ]ς τῶν ζώων αὐτοῦ· ὃ δὴ καὶ καθέξει ἀμετακινήτως καὶ ἀπαρασαλεύτως, καθὰ δὴ καὶ*

Thèbes», μετάφρ. H. Miakotine, *Byzantion* 32 (1962) 139-166, ειδικότερα σ. 149 (= *Zur byzantinischen Geschichte. Ausgewählte kleine Schriften*, Darmstadt 1973, σ. 44-71, ειδικότερα σ. 54). – P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Calway 1979, κυρίως σ. 77. – M. Loos, «Quelques remarques sur les communautés rurales et la grande propriéte terrienne à Byzance (VIIe-IXe siècles)», *BS* 39 (1978) 3-18, κυρίως σ. 8 σημ. 29. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, σ. 72. – M. C. Bartusis, «Proasteion», *ODB* 3, σ. 1724. Για τις αγροτικές σχέσεις στο Βυζάντιο βλ. και την ευσύνοπτη μελέτη του Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο* [Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 35], Αθήνα 1995.

19. Για τον αγρό του Κορωνά βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 67, 85, 297 (χάρτης της Λέρου). Για τον όρο ἀγρὸς βλ. Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 135-136. – Μ. Πατεράκη-Γαρέφη, «Παρατηρήσεις στην έννοια του βυζαντινού όρου "ἀγρός"», *Βυζαντινά* 10 (1980) 149-167.

πρότ(ε)ρ(ον) εἶχεν ἕως τοῦ νῦν καὶ ἐπὶ τ(ῶν) ἔμπροσθεν. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τὸ παρὸ(ν) σιγίλλιο(ν) συνήθως πιστωθ(ὲν) ἐπἐδόθη τῆ σεβασμ(ία) μο(νῆ) εἰς ἀσφάλ(ειαν). μηνὶ καὶ ἰνδ(ικτιῶνι) τοῖς προγεγραμμ(ένοις)+++ | +Ὁ δοῦλ(ος) τ(ῆς) πάνσαιβάστου σαιβαστ(ῆς) κυρ(ᾶς) Ἄνν(ης) τ(ῆς) Κομν(η)ν(ῆς) Νικ(ή)τ(ας) ὁ Κ(α)τακαλ(ὼν)+[20].

Τα δύο τοπωνύμια, το προάστειον Παρθένιον και ο αγρός του Κορωνά – ή του Κουρουνά ή των Κουρουνών, όπως απαντά –, είναι γνωστά και από άλλα έγγραφα του πατμιακού αρχείου. Γνωρίζουμε ότι οι νήσοι Λέρος, Λειψώς και Φαρμακός είχαν μεταβιβαστεί με εντολή του αυτοκράτορα σε άγνωστη σε μας χρονολογία, οπωσδήποτε όμως μεταξύ Απριλίου 1081-Μαΐου 1087, από τη μονή του Παντεπόπτου Σωτήρος στην Κωνσταντινούπολη στο σέκρετον του Μυρελαίου. Η μεταβίβαση είχε γίνει σύμφωνα με έναν χρυσόβουλλο λόγο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού που δεν σώζεται, μαρτυρείται όμως σε ένα μεταγενέστερο χρυσόβουλλο για τη μονή της Πάτμου που απολύθηκε τον Μάιο του 1087[21].

20. *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, αρ. 55 ([μεταξύ 1097-1109]), σ. 83.1-19. Η ευαγγελική αναφορά προέρχεται από τον *Ματθαῖον*, ε΄, 39: *Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σε ῥαπίσει ἐπὶ τὴν δεξιάν σου σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην...* – Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 83, testim. στ. 9-10.

21. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.15-20. – Βλ. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus des griechichen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches], μέρ. 1-5, München - Berlin 1924-1965, β΄ έκδ. μέρ. 2 και 3, με διορθώσεις από τον P. Wirth, München 1995, 1977, αρ. 1137. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 43, 49. Βλ. ακόμη R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l' Empire byzantin*, μέρ. I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, τόμ. III: *Les églises et les monastères*², Paris 1969 (α΄ έκδ. 1953), σ. 352, 513. – P. Wirth, «Die mittelalterliche griechische Inselwelt im Lichte der byzantinischen Kaiserdiplome», εν Fr. E. Thiriet (επιμ.), *Symposion byzantinon, Colloque international des historiens de Byzance, Strasbourg, 25-29 Septembre 1973, Les îles de l' Empire byzantin*, Amsterdam 1977, *BF* 5 (1977) 1 κ.ε., σ. 415-431, ειδικότερα σ. 427. – E. Malamut, *Les îles de l' Empire byzantin, VIIIe-XIIe siècles* [Byzantina Sorbonensia, 8], τόμ. I-II, Paris 1988, τόμ. II, σ. 419, 420. Για τη μονή του Παντεπόπτου Σωτήρος, η οποία μαρτυρείται για πρώτη φορά στο παραπάνω έγγραφο, βλ. R. Janin, *Églises*, σ. 513-515. – V. Laurent, *Corpus* V/2, σ. 96. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 49. – Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-β], τόμ. Α΄ - Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Α΄, σ. 56 σημ. 39. – A.-M. Talbot, «Pantepoptes Monastery», *ODB* 3, σ. 1574. – P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l' évolution des structures urbaines* [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d' Histoire et Civilization de Byzance, Collège de France, Monographies, 9], Paris 1996, σ. 70.

Το σέκρετον του Μυρελαίου ήταν ένα από τα σημαντικότερα ευαγή σέκρετα, είχε ιδρυθεί τον Ι΄ αιώνα και κατείχε κτήσεις στο θέμα των Θρακησίων και σε νησιά του Αιγαίου[22]. Την εποχή της μεταβίβασης των κτήσεων βρισκόταν υπό τη διεύθυνση της μητέρας του αυτοκράτορα Άννας Δαλασσηνής, όπως μας είναι γνωστό από πατμιακά έγγραφα και κυρίως από ένα δικό της *πιττάκιον* προς τον βασιλικό νοτάριο του σεκρέτου του Μυρελαίου:... *ἐξεβλήθ(η) δέ, [π]ρ[οσ]τάξει αὐτοῦ [ενν. τοῦ περιποθήτου μου υἱοῦ καὶ κρατίστου βασιλέως], καὶ τὰ ὀνόμ(α)τ(α) καὶ τὰ τέλη τούτ(ων)* [ενν. *των κτήσεων που είχαν δωρηθεί στον όσιο Χριστόδουλο] τελείως ἀπὸ τοῦ ὀφείλοντο(ς) δοθῆναι πρακτ(ικοῦ) ἐν τῷ καθ' ἡμ(ᾶς) σεκ(ρέ)τ(ῳ)..., ... ἐν τ(ῷ) σεκ(ρέ)τ(ῳ) τοῦ οἴ(κου) μου τοῦ Μυρελαίου...*[23].

Στη συνέχεια, τον Μάιο του 1087, με το προαναφερθέν χρυσόβουλλο το Παρθένιον περιήλθε μαζί με άλλες κτήσεις του σεκρέτου του Μυρελαίου – ολόκληρη τη νήσο Λειψώ και το προάστειον Τεμένια και το ήμισυ του κάστρου του Παντελίου στη Λέρο – στην κυριότητα του ιδρυτή της μονής της Πάτμου οσίου

22. Βλ. N. Oikonomidès, «L' évolution de l' organisation administrative de l' Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 125-152 (= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Var. Repr., Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992, αρ. X), ειδικότερα σ. 139 σημ. 88. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 49, 335. Για το σέκρετον του Μυρελαίου και γενικά τους ευαγείς οίκους και τα οικονομικά σέκρετα βλ. Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 41 σημ. 5. – H. Ahrweiler, «La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles», *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 10-16 septembre 1961*, τόμ. II, Beograd 1964, σ. 103-114 (= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Var. Repr., London 1971, αρ. I), ειδικότερα σ. 107-109. – Της ίδιας, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* [Bibliothèque Byzantine, Études, 5], Paris 1966, σ. 141-142. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 138-141. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*², τόμ. Α΄: *324-610*, τόμ. Β΄ 1: *610-867*, τόμ. Β΄ 2: *867-1081*, Θεσσαλονίκη 1992-1997 (ανατ. τόμ. Α΄-Β΄ 1 1996-1998, α΄ έκδ. Αθήναι 1975-1988), τόμ. Β΄ 2, σ. 299-301. – M. Kaplan, «Maisons impériales et fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de la fin du VIIIe siècle à la fin du Xe siècle», *Hommage à la mémoire de Gérard Garitte, Byzantion* 41 (1991) 340-364. – A. P. Kazhdan - A. J. Cappel, «Euageis oikoi», *ODB* 1, σ. 736. Για τη μονή του Μυρελαίου στην Κωνσταντινούπολη βλ. R. Janin, *Églises*, σ. 351-354. – C. Mango - A.-M. Talbot, «Myrelaion, Monastery of», *ODB* 2, σ. 1428-1429. – P. Magdalino, *Constantinople médiévale*, κυρίως σ. 24, 65.

23. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.15-20 και κυρίως αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.5-6, 12. – Βλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 15-16. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 66-67. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 49-51.

Χριστοδούλου του Λατρηνού. Η παραχώρηση των κτήσεων είχε γίνει ύστερα από αίτηση του ίδιου του οσίου Χριστοδούλου, ο οποίος είχε μεταβεί για τον σκοπό αυτόν στην Κωνσταντινούπολη[24]. Ο όσιος Χριστόδουλος την περίοδο εκείνη βρισκόταν ακόμη στην Κω, γι' αυτό οι κτήσεις είχαν δωρηθεί τότε στην εκεί μονή της Θεοτόκου, που είχε ιδρύσει ο όσιος περί το 1079[25].

Έναν σχεδόν χρόνο μετά τη δωρεά, τον Απρίλιο του 1088, όταν η Πάτμος παραχωρήθηκε στον όσιο Χριστόδουλο για την ίδρυση εκεί της νέας μοναστικής πολιτείας, η κυριότητα της Λειψούς και των δύο προαστείων στη Λέρο με-

24. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.1-47.95, ειδικότερα σ. 44.26-47.91. Το χρυσόβουλλο αυτό κατόπιν αυτοκρατορικού πιττακίου κατεστρώθη στα σέκρετα των οικειακών και του γενικού λογοθεσίου τον Ιούνιο του ίδιου έτους (*Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 46Α (Ιούνιος [1087]), σ. 329.326-338, αρ. 46Β, σ. 329.1-330.15). Παράλληλα κατεστρώθη με εντολή δεσποινικού πιττακίου της βασιλομήτορος στο σέκρετον του Μυρελαίου στις 15 Ιουνίου 1087 (*Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.1-334.24). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1139, 1142. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. *31-*32, 49-54, 330, 335. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 99, 105-106. – Της ίδιας, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικαί μαρτυρίαι* [Δωδεκανησιακή Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία, Αυτοτελή Δημοσιεύματα, 2], Αθήναι 1966, σ. 101-102, 105-106. – N. Oikonomides, «The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century (Dölger, Regesten no 1012)», εν P. Wirth (έκδ.), *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, σ. 413-417 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Var. Repr., London 1976, αρ. XIV), ειδικότερα σ. 414. – Του ίδιου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Institut de Recherches Byzantines, Monographies, 2], Athènes 1996, σ. 206, 248-249. – M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 9. – P. Karlin-Hayter, «Notes sur les archives de Patmos comme sources pour la démographie et l' économie de l' île», εν Fr. E. Thiriet (επιμ.), *Symposion byzantinon* (όπως στη σημ. 21), σ. 189-215, ειδικότερα σ. 204 σημ. 22. – P. Wirth, «Inselwelt», σ. 427. – E. Malamut, *Iles* II, κυρίως σ. 414, 420, 479. Για το προάστειον Τεμένια και το κάστρον του Παντελίου βλ. ειδικότερα Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 52-54. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 65-66.

25. Για τη διαμονή και τη δράση του οσίου Χριστοδούλου στην Κω βλ. κυρίως Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 100-107. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. *29-*31. Βλ. ακόμη Β. Σ. Χατζηβασιλείου, «Αρσένιος Σκηνούρης και Χριστόδουλος ο Λατρηνός. Δύο μορφές ασκητικού ιδεώδους του 11ου αι.», *Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά, Ι. Μονή αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988* [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Διπτύχων Παράφυλλα, 2], Αθήναι 1989, σ. 127-136. – Μ. Σ. Θεοχάρη, «Η πρώτη μονή του οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου (Πρόταση αρχαιολογικής μελέτης)», *αυτόθι*, σ. 161-168.

ταβιβάστηκε στη νεοσύστατη μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο με νέο χρυσόβουλλο[26]. Την παραχώρηση των προαστείων αναφέρει και ο όσιος Χριστόδουλος στην *Υποτύπωσίν* του, που διετυπώθη τον Μάιο του 1091:... *ἐδωρήθη δέ μοι διὰ χρυσοβούλλου βασιλικοῦ τό τε νησίον ἡ Πάτμος ἐξ ὁλοκλήρου, τῶν δημοσιακῶν δικαίων καθάπαξ ἀποσπασθέν, καὶ τὰ πλησιάζοντα τούτῳ νησίδια, οἱ Ναρκίοι καὶ ἡ Λειψώ, ἔτι τε καὶ αὐτὰ τὰ ἐν τῇ Λέρνῳ, ἃ καὶ προκατεῖχον, ὡς ἔφθην εἰπών, δύο προάστεια, φημὶ δὴ τὸ Παρθένιον καὶ τὸ Τεμένιον*[27].

Η παράδοση του προαστείου Παρθένιον και των άλλων κτήσεων στη Λέρο στους μοναχούς της Πάτμου έγινε πριν από τον Ιούνιο του 1088 από τον στρατηγό και προνοητή Σάμου Ευστάθιο Χαρσιανίτη διά του νοταρίου Ιωάννη Αντζά κατόπιν προσταγμάτων του αυτοκράτορα και της Άννας Δαλασσηνής[28]. Φαίνεται όμως ότι στο μεταξύ δημιουργήθηκαν προβλήματα στη Λέρο με τους οικήτορες των γειτονικών αγρών του Πολοφούντη και του Κορωνά, οι οποίοι διεκδικούσαν το προάστειον, οπότε επενέβη η ίδια η βασιλομήτωρ Άννα Δαλασσηνή. Αυτή διέταξε τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη να καθορίσει τα όρια των αντιμαχομένων, γι' αυτό ο τελευταίος έστειλε τον Απρίλιο του 1089 στο νησί

26. *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 6 (Απρίλιος 1088), σ. 59.α-63.74 και κυρίως σ. 60.17-61.23. Το χρυσόβουλλο αυτό κατεστρώθη σε διάφορα σέκρετα (*Έγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 48Α (Απρίλιος [1088]), σ. 337.183-338.206, αρ. 48Β, σ. 338.207-339.225, αρ. 48Γ, σ. 339.226-239, αρ. 48Δ, σ. 340.240-252). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1147, 1148. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. *33, 65-68, 341. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 99-102. – Της ίδιας, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 106-108. – P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 202-204. – P. Wirth, «Inselwelt», σ. 425. – N. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 206, 249-250. – E. Malamut, *Iles* II, κυρίως σ. 414, 481. Για την ίδρυση της μονής της Πάτμου βλ. Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 106-116. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. *33-*49, όπου εκτενής αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

27. Όσιος Χριστόδουλος, *Υποτύπωσις*, έκδ. Fr. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμ. I-VI, Vindobonae 1860-1890 (ανατ. Αθήναι χ.χ., Aalen 1968) (στο εξής: ΜΜ), τόμ. VI, αρ. XIX (Μάιος 1091), σ. 59.7-80.23, ειδικότερα σ. 65.14-18. – Βλ. Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 106, 112. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. *36, 51-52.

28. *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 53.1-56.107δ. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1143. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 67-68. Βλ. ακόμη Ε. Λ. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 109-111. – Της ίδιας, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 102. – M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 9. – P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 204 σημ. 22. Για τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη, ο οποίος είναι γνωστός μόνον από τα πατμιακά έγγραφα, βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 64-65.

τον νοτάριο Ιωάννη Θεολογίτη, ο οποίος διευθέτησε τη διαφορά[29].

Η διένεξη που αναφέρεται στο έγγραφο αρ. 55, όπως ορθά υποστηρίζει η εκδότις του, αφορά μια νέα καταπάτηση του προαστείου από τους οικήτορες του Κορωνά, που πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετηθεί χρονικά μετά τον Απρίλιο του 1089[30]. Αυτή η χρονολογία μπορεί να θεωρηθεί και ως terminus post quem για την απόλυση του εγγράφου[31].

Αργότερα, τον Ιούλιο του 1099 ή του 1114, η μονή της Πάτμου κατάφερε με αυτοκρατορική *λύσιν* να επιτραπεί η εγκατάσταση παροίκων στις κτήσεις της στη Λειψώ και τη Λέρο και πιο συγκεκριμένα η εγκατάσταση ανά τεσσάρων *ἐλευθέρων παροίκων* με πλήρη *ἀτέλεια* και *ἐξκουσσεία* στη Λειψώ, το Παρθένιον και τα Τεμένια[32]. Τα μεταγενέστερα έγγραφα, από τον ΙΒ΄ αιώνα και εξής,

29. *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 56.107δ-57.147, αρ. 53 (Απρίλιος 1089), σ. 72.185-74.207κ. – Βλ. κυρίως Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 67-68, 75. Βλ. ακόμη Ε. Λ. Βρανούση, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 109-111. – M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 9. – E. Malamut, «Les îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204», *Byzantion* 52 (1982) 310-350, κυρίως σ. 331. – Της ίδιας, *Iles* I, σ. 147, II, σ. 427-428. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 254-255. Για τον αγρό του Πολοφούντη ή Πολοφούτη βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 67-68, 297 (χάρτης της Λέρου).

30. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 85, η οποία επισημαίνει ότι το αναφερόμενο στο έγγραφο αρ. 55 αδίκημα της καταπάτησης της νομής του Παρθενίου από τους οικήτορες του αγρού του Κορωνά συνεχωρήθη από τους μοναχούς λόγω της μακροθυμίας τους, ενώ το 1089 είχε γίνει με αίτημα των μοναχών για πρώτη φορά επιτόπου έλεγχος από ειδικό αξιωματούχο και καθορισμός των ορίων εκάστου μέρους. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 9.

31. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 84.

32. *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 18 (Ιούλιος [1099 ή 1114]), σ. 186.423-439 και κυρίως σ. 186.426-434. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1214. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, σ. 187-188. Βλ. ακόμη της ίδιας, «Κεκυρωμένη συλλογή», σ. 107-109. – Ι. Μ. Κονιδάρης, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνος*, Αθήναι 1979, σ. 189-190 σημ. 17. – E. Malamut, *Iles* II, σ. 428, 482. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 97. – N. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 206, 233. Για τον θεσμό των *παροίκων* βλ. πρόχειρα N. Svoronos, «Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance. Petit et grande exploitation», *Annales* 11 (1956) 325-335 (= *Études sur l' organisation intérieure, la société et l' économie de l' Empire byzantin*, Var. Repr., London 1973, αρ. II), κυρίως σ. 327-328. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α΄*, σ. 110, Β΄ 1, σ. 337, Β΄ 2, σ. 377-383. – Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, «Συμβολή στην αγροτική ιστορία του μεταγενεστέρου βυζαντινού κράτους», *ΕΕΦΣΠΘ* 21 (1983) 163-200. – Ν. Οικονομίδης, «Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 295-302 (= *Byzantium*, αρ. IX). – Του ίδιου, «Η "Πεῖρα" περί παροίκων», εν Β. Κρεμμυδάς - Χρ. Μαλτέζου - Ν. Μ. Παναγιωτάκης (έκδ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ.

που αναφέρονται στο Παρθένιον αφορούν κατά κύριο λόγο επικύρωση των δικαιωμάτων της μονής της Πάτμου στις διάφορες κτήσεις της ή την παραχώρηση επιπλέον προνομίων[33].

Η σχέση της Άννας Δαλασσηνής με το σέκρετον του Μυρελαίου, η προσωπική της ανάμειξη στις υποθέσεις της μονής της Πάτμου και η ομοιότητα του σιγιλλίου που εξετάζουμε από διπλωματική άποψη με τα έγγραφα της σύγχρονής του αυτοκρατορικής γραμματείας οδήγησαν στη διατύπωση της άποψης ότι η Άννα Κομνηνή που απαντά σε αυτό μπορεί να είναι η Άννα Δαλασσηνή. Αυτό υποστήριξε η Ε. Λ. Βρανούση, η οποία επισημαίνει επίσης τα προβλήματα που παρουσιάζει το έγγραφο ως προς την ταύτιση της σεβαστής Άννας Κομνηνής. Πιο συγκεκριμένα γράφει για το έγγραφο: «Εἶναι βέβαιον ὅτι ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, καὶ δὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του. Τὸ γεγονὸς ὅμως τοῦτο θὰ ἦτο δυσερμήνευτον, προκειμένου περὶ ἐγγράφου δημοσίου λειτουργοῦ, ἐνεργοῦντος κατ' ἐντολὴν τῆς θυγατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἄννης τῆς Κομνηνῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἄννα Δαλασσηνή, ἡ ὁποία μάλιστα κατεῖχε κτήσεις ἐν Κῷ καὶ ἔχει ἀπολύσει καὶ σχετικὰ ἔγγραφα, ἦτο ἐπίσης Κομνηνή, ὡς σύζυγος τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ. Παρὰ δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια προετίμα νὰ ἀναγράφῃ εἰς τὰς σφραγῖδας της τὸ ἐκ μητρὸς οἰκογενειακόν της ἐπώνυμον τῶν Δαλασσηνῶν, ὁ *δοῦλος* της ἠδύνατο, πιθανώτατα, νὰ τὴν ὀνομάζῃ Ἄνναν *Κομνηνήν*»[34]. Η ίδια σε παλαιότερη εργασία της επίσης σημειώνει ότι από διπλωματική άποψη το έγγραφο δεν θα μπορούσε να προέρχεται από τη γραμματεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, εκτός εάν δεχτούμε ότι ο Κατακαλών ήταν *δοῦλος* της Άννας Δαλασσηνής: «Du point de vue diplomatique cet acte ne peut provenir de la chancellerie d' Alexis Comnène que si l' on admet que Katakalon était le δοῦλος d' Anne Dalassène [Comnène]»[35]. Επιπλέον επισημαίνει, παραθέτοντας σχετικά παραδείγματα, το γεγονός ότι η Άννα Δαλασσηνή είχε με βάση το γνωστό χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του Αυγούστου του 1081 το δικαίωμα να απολύει έγγραφα, στα οποία το μηνολόγημα ήταν γραμμένο από κάποιον ανώτατο αξιωματούχο: «... Anne Dalassène avait le privilège de promulguer des actes (portant au moins le ménologe de la main d' un haut fonctionnaire...)»[36]. Και προσθέτει: «En effet, plusieurs raisons (les domaines mentionnés dans le sigillion appartenaient à Anne Dalassène qui a délivré des actes s' y référant; cf. MM, VI, p. 34 et suiv.; Anne Comnène, habituellement bavarde, ne dit nulle part que le sekreton de Myrelaion lui avait appartenu à un certain moment; les moines de Patmos qui se vantent toujours de leurs "protecteurs" ou plutôt "bienfaiteurs" impériaux, tels qu' Alexis Comnène, Anne Dalassène, Théodora Palaiologina plus tard etc., n' auraient pas manqué de citer parmi eux Anne Comnène; Anne Dalassène est une Comnène aux yeux de son δοῦλος, bien qu' elle ait préferé mettre sur son sceau son nom de famille, etc.) me font penser que très probablement ce Katakalon non encore identifié a été le δοῦλος d' Anne Comnène Dalassène. Mais la question est loin d' être résolue. N' oublions pas, d' ailleurs, qu' aucun acte d' Anne Dalassène n' a été conservé en original»[37].

Α΄, Ρέθυμνο 1986, σ. 232-241 (= *Byzantium*, αρ. XIII). – Π. Ι. Ζέπος, «Καλλιεργηταί ξένης γης εις το βυζαντινόν κράτος. Σύντομη εποπτεία και παρατηρήσεις», *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13,1 (1985) 27-44. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, κυρίως σ. 26-27. – M. C. Bartusis, «Paroikos», *ODB* 3, σ. 1589-1590. – M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia, 10], Paris 1992, κυρίως σ. 264-273. Βλ. ακόμη Ι. Μ. Κονιδάρης, *Δίκαιον*, σ. 183-206, για την εκμετάλλευση της ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας και ειδικότερα σ. 186-193 για τη χρήση παροίκων από τα μοναστήρια. Για το ίδιο θέμα βλ. και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* Β΄2, σ. 432.

33. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 14 (Μάιος 1259), σ. 127.1-129.63, αρ. 15 (Νοέμβριος 1292), σ. 135.α-137.46, αρ. 17 (Ιανουάριος 1329), σ. 148.1-149.93, Β΄, αρ. 65 (Σεπτέμβριος 1254), σ. 165.1-167.35, αρ. 68 (Μάιος [1263]), σ. 184.1-187.63. Το Παρθένιον αναφέρεται επίσης σε ύποπτα ή πεποιημένα έγγραφα. Βλ. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. Α΄ (Δεκέμβριος 1086!), σ. 157.15-16, αρ. Β΄ (Δεκέμβριος 1326), σ. 168.18-20, αρ. Γ΄ (Ιούλιος 1331), σ. 177.26-28. Στα προνόμια της μονής της Πάτμου στη Λειψώ και τα δύο προάστεια της Λέρου γίνεται λόγος, χωρίς όμως ονομαστική αναφορά του Παρθενίου, και στα *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 19 ([προ του Μαρτίου 1145] / Μάρτιος [1145]), σ. 190.1-192.31, αρ. 20 ([προ του Σεπτεμβρίου 1158] / Σεπτέμβριος [1158]), σ. 197.1-200.59, αρ. 26 (Οκτώβριος [1258]), σ. 244.1-245.25. – Βλ. Fr. Dölger, *Regesten*, αρ. 2149, 2684, 2737, 2775, και στη νέα έκδοση από τον P. Wirth, αρ. 1340, 1423, 1854α, 1871. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 130 κ.ε. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 164 κ.ε. Βλ. ακόμη P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 206-207. – P. Wirth, «Inselwelt», σ. 424. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 98.

34. Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. *125 σημ. 3.

35. E. Vranoussi, «Contribution», σ. 446 σημ. 68.

36. E. Vranoussi, «Contribution», σ. 446 σημ. 68. Το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του Αυγούστου του 1081, με το οποίο παραχώρησε την αντιβασιλεία στη μητέρα του, διασώζει η Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* (έκδ. B. Leib), τόμ. I, σ. 120.15-122.31. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1073, με αναφορά στη βιβλιογραφία.

37. E. Vranoussi, «Contribution», σ. 446 σημ. 68.

Η περίπτωση όμως το έγγραφο αρ. 55 να αναφέρεται στην Άννα Δαλασσηνή, όπως έχει επισημάνει και η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, πρέπει να αποκλειστεί εξαιτίας του επωνύμου Κομνηνή αλλά και του τίτλου της πανσεβάστου σεβαστής που φέρει η Άννα Κομνηνή του εγγράφου[38].

Όπως γνωρίζουμε, η Άννα Δαλασσηνή δεν απαντά στις πηγές με το επώνυμο Κομνηνή. Στην Άννα Κομνηνή, την πιο σημαντική πηγή της περιόδου, αναφέρεται είτε ως *Ἄννα Δαλασσηνὴ* είτε συνηθέστερα ως *βασιλὶς Ἄννα, δέσποινα, μήτηρ τοῦ βασιλέως, μήτηρ τῶν Κομνηνῶν, μήτηρ* κ.ά.[39]. Το ίδιο παρατηρείται και στα ιστορικά έργα του Νικηφόρου Βρυεννίου και του Ιωάννη Ζωναρά, όπως επίσης και στον γνωστό λόγο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (*Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*), το *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης* και το *Τυπικὸν Παντοκράτορος*, όπου γίνονται αναφορές στην Άννα Δαλασσηνή[40]. Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έγγραφα και οι σφραγίδες λόγω της ακρίβειας που τα χαρακτηρίζει. Αναφορές στην Άννα Δαλασσηνή γίνονται σε έναν αριθμό πατμιακών

38. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 86-87 και κυρίως της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 12-13. Για την Άννα Δαλασσηνή βλ. R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin. Le curopalate», *Βυζαντινά* 2 (1970) 185-249 (= *Titres et fonctions de l' Empire byzantin*, Var. Repr., London 1976, αρ. III), ειδικότερα σ. 224. – P. Gautier, *Théophylacte d' Achrida Discours, traités, poésies* [CFHB, XVI/1], Thessalonique 1980 (στο εξής: *Discours*), σ. 87-96. – B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l' Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* [Recueil de Travaux d' Histoire et de Philologie, 6, 20], Louvain 1980, σ. 20-24 (αρ. 14). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 51-57 (αρ. 6). – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles du duché d' Antioche», εν J.-Cl. Cheynet - J.-Fr. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia, 5], Paris 1986, σ. 7-122, ειδικότερα σ. 95-99 (αρ. 16), όπου και επιπλέον βιβλιογραφία. Επιπρόσθετα βλ. L. Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, London - New York 1999, σ. 186-193.

39. Άννα Κομνηνή I, σ. 9.12-13, 20, 32.4, 65.28, 75.17-18, 76.18 κ.ε., II, σ. 10.5, 59.17, 151.11, 201.16-17.

40. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὕλη ἱστορίας* (έκδ. P. Gautier), σ. 77.17-20, 81.20-21, 143.6-7. – Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν* (έκδ. Βόννης), τόμ. III, σ. 730.17, 731.15, 19 κ.ε. – Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, έκδ. P. Gautier, Discours, σ. 215.1-243.13 (αρ. 5), ειδικότερα σ. 237.21. – *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, έκδ. P. Gautier, «Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè», *REB* 43 (1985) 5-165 (το κείμενο: σ. 19.1-149.2327, συμπληρώματα: σ. 148.1-151.72, 152.1-155.25), ειδικότερα σ. 125.1857-1858. – *Τυπικὸν Παντοκράτορος*, έκδ. P. Gautier, «Le typikon du Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 1-145 (το κείμενο: σ. 27.1-131.1675), ειδικότερα σ. 41.210.

εγγράφων, σε ένα έγγραφο της μονής Δοχειαρίου και σε μια νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του έτους 1082, σε καμιά όμως περίπτωση δεν απαντά ονομαστικά, παρά μόνο με τις εκφράσεις *ἡ ἁγία μου δέσποινα καὶ περιπόθητος μήτηρ, ἡ ἁγία ἡμῶν δέσποινα, τῆς ἁγίας δεσποίνης καὶ μητρὸς τοῦ βασιλέως* και άλλες παρόμοιες[41]. Στις σωζόμενες σφραγίδες της, οι οποίες έχουν δεχτεί ποικίλες ερμηνείες από τους ερευνητές, η βασιλομήτωρ απαντά πάντοτε με το επώνυμο Δαλασσηνή[42]. Μοναδική πιθανή εξαίρεση αποτελεί η αναφορά σε κάποια Κομνηνή στον Βίο του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη του Νικολάου Κατασκεπηνού, την οποία ορισμένοι ερευνητές ταυτίζουν με την Άννα Δαλασσηνή: *Ἠξίωσε δὲ αὐτὸν* [ενν. τον όσιο Κύριλλο] *ὁ ὅσιος ἐκεῖνος ἀνὴρ* [ενν. ο αββάς Ιλαρίων] *ἐκπέμψαι μετὰ γραμμάτων, ὡς μέγα τινὰ θησαυρόν, πρός τινα γυναῖκα τῶν ἐπιφανῶν τὸ ἐπίκλην Κομνηνήν· οὔπω δὲ ἦν βασιλεύσασα· ἐτίμα γὰρ αὐτήν, κρατοῦντος τότε τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας νεωστὶ τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα*[43]. Στην περίπτωση όμως αυτή πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο, με τα γνωστά προβλήματα στην απόδοση ονομάτων και όρων[44].

41. *Έγγραφα Πάτμου Α΄*, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 44.18, 45.45, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 334.16, 23, αρ. 49Α (Μάιος [1088]), σ. 344.266, αρ. 49Γ, σ. 345.304, αρ. 49Δ, σ. 346.321, Β΄, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 51.2-3, 14, 53.40-41, 56.109, 57.128-129, 59.183, αρ. 53 (Απρίλιος 1089), σ. 72.186. – *Actes de Docheiariou*, αρ. 2 (Φεβρουάριος [1089] / 25 Μαρτίου [1089]), σ. 59.39-40. – Νεαρά αρ. 20 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 298.1-2 (= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 349.32-33).

42. H. W. Bell, «Byzantine Sealings», *Festgabe A. Heisenberg zum 60. Geburtstage gewidmet*, *BZ* 30 (1929-1930) 634-637, ειδικότερα σ. 635, αρ. 7. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. I/1-3, Basel 1972, τόμ. I/3, αρ. 2695 (= G. Schlumberger, *Sigillographie de l' Empire byzantin*, Paris 1884 [ανατ. Torino 1963], σ. 650, αρ. 3. – H. W. Bell, «Byzantine Sealings», σ. 635, αρ. 6. – V. Laurent, *Corpus* V/2, αρ. 1460). – N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1986, αρ. 102 (= G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 650, αρ. 4, σ. 651, αρ. 5. – V. Laurent, *Corpus* V/2, αρ. 1461. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, αρ. 2696).

43. Νικόλαος Κατασκεπηνός, *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ διήγησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου*, έκδ. É. Sargologos, *La vie de saint Cyrille de Philéote moine byzantin (+1110)* [Subsidia Hagiographica, 39], Bruxelles 1964, σ. 90.32-91.3. – Βλ. É. Sargologos, *αυτόθι*, σ. 314. – P. Gautier, *Discours*, σ. 95. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 23. – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 99.

44. Για τα αγιολογικά κείμενα ως ιστορική πηγή βλ. πρόχειρα Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*[5], Θεσσαλονίκη 1987 (α΄ έκδ. 1970, στη σειρά: Βυζαντινά Κείμενα και Με-

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο που αποκλείει την ταύτιση της Άννας Κομνηνής του εγγράφου με την Άννα Δαλασσηνή είναι ο τίτλος που έφερε η τελευταία στην αυλική ιεραρχία. Όπως είναι γνωστό, στο Βυζάντιο δεν υπήρχαν ξεχωριστοί γυναικείοι τίτλοι, με μοναδική εξαίρεση τον τίτλο της *ζωστῆς πατρικίας*, που εξέλιπε όμως τον ΙΑ΄ αιώνα[45]. Σύμφωνα με την καθιερωμένη ιεραρχία οι γυναίκες έφεραν τους τίτλους του συζύγου τους και έτσι η γυναίκα ενός *σεβαστοκράτορος* γινόταν *σεβαστοκρατόρισσα*, ενός *καίσαρος καισάρισσα*, ενός *πανυπερσεβάστου πανυπερσέβαστος*, ενός *σεβαστοῦ σεβαστὴ* κ.ο.κ.[46]. Ειδικότερα για τον τίτλο της *σεβαστῆς*, ο οποίος δημιουργήθηκε επί Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) για την ερωμένη του αυτοκράτορα Μαρία Σκλήραινα και δόθηκε αργότερα και στην Αλανή πριγκήπισσα, πρέπει να σημειώσουμε ότι ουδέποτε αποτέλεσε εκτός από τις πιο πάνω περιπτώσεις ξεχωριστό τίτλο που αποδιδόταν απευθείας σε γυναίκες· όπως συνέβαινε και με τους υπόλοιπους τίτλους των γυναικών, οι οποίοι προέρχονταν από τους αντίστοιχους τίτλους των συζύγων τους, τον τίτλο της σεβαστής έφεραν οι σύζυγοι

λέται, 2), σ. 63-64. – J. Karayannopoulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)* [Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 14], τόμ. I, Wiesbaden 1982, σ. 71-75. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* Α΄, σ. 69-75, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

45. Βλ. σχετικά J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* [The British Academy Supplemental Parers, I], London 1911 (ανατ. New York 1958) [Πίνακες από τη Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *ΕΕΦΣΠΘ* 10 (1968) 167-240], σ. 33-36. – A. Vogt, «Histoire des institutions. Notes sur la patricienne à ceinture», *EO* 37 (1938) 352-356. – L. Brehier, *Le monde byzantin* [L' évolution de l' humanité], τόμ. II: *Les institutions de l' Empire byzantin*, Paris 1949, σ. 42-45, 124-125. – H. E. Del Medico, «Byzance avant Byzance: la patricienne à ceinture», *Actes du VIe Congrès International d' Études Byzantines, Paris 27 juillet - 2 août 1948*, τόμ. I, Paris 1950 (ανατ. Nelden / Lichtenstein 1978), σ. 73-86. – R. Guilland, «Contribution à l' histoire administrative de l' Empire byzantin. La patricienne à ceinture, ἡ ζωστὴ πατρικία», *BS* 32 (1971) 269-275 (= *Titres*, αρ. XXVI). – N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et XIe siècles* [Le monde byzantin], Paris 1972, σ. 293. – Fr. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert. Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 53], Berlin 1985, σ. 20 κ.ε. – A. P. Kazhdan, «Zoste Patrikia», *ODB* 3, σ. 2231. – Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 29], Θεσσαλονίκη 2000, σ. 88-92.

46. Βλ. R. Guilland, «Patricienne à ceinture», σ. 269. Για τους τιμητικούς τίτλους των γυναικών στο Βυζάντιο βλ. τώρα τη διδακτορική διατριβή της Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι*, σ. 19 κ.ε.

των σεβαστών[47].

Η Άννα Δαλασσηνή συνεπώς ποτέ δεν είχε τον τίτλο της πανσεβάστου σεβαστής, αφού ο σύζυγός της Ιωάννης Κομνηνός δεν υπήρξε *πανσέβαστος σεβαστός*. Ο ανώτερος τίτλος με τον οποίο απαντά ο Ιωάννης Κομνηνός είναι εκείνος του *κουροπαλάτου*, τον οποίο έλαβε μαζί με το αξίωμα του δομεστίκου της Δύσεως από τον αδελφό του Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό (1057-1059) το 1057[48]. Ως σύζυγος λοιπόν ενός κουροπαλάτη η Άννα Δαλασσηνή έφερε τον τίτλο της *κουροπαλατίσσης*, με τον οποίο απαντά και στις πηγές, ενώ μετά την άνοδο του γιου της στον θρόνο τον Απρίλιο του 1081 άρχισε να αποκαλείται *δέσποινα* και *βασίλισσα*[49].

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με την ανάγνωση από τους G. Zacos - A. Veglery σφραγίδων της Άννας Δαλασσηνής η τελευταία απα-

47. Βλ. L. Stiernon, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros», *REB* 23 (1965) 222-243, ειδικότερα σ. 226. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 126. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β΄2, σ. 211, 290. – Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι*, σ. 116-117, με αναφορά στις πηγές. Για την ταύτιση των τύπων σεβαστός και πανσέβαστος σεβαστός και συνακόλουθα των αντίστοιχων γυναικείων σεβαστή και πανσέβαστος σεβαστή βλ. κατ. σ. 159-160.

48. Βλ. *Συνέχεια Σκυλίτζη* (έκδ. Ευδ. Θ. Τσολάκης), σ. 103.17-19. – Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 79.5-11. – Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 666.14-17. Ο Ιωάννης Κομνηνός ως κουροπαλάτης απαντά και σε δύο σφραγίδες του. Βλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, αρ. 2681 (1057-1067) (= Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, εν Αθήναις 1917, αρ. 386), 2681bis (1057-1067). Προηγουμένως κατείχε το αξίωμα του δουκός. Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* (έκδ. É. Renault), τόμ. II, παρ. XXII, σ. 95.15-19. – Βλ. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l' Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. I: *Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène (1081-1118)* [Memoires et Documents, IV], Paris 1900 (ανατ. New York 1960), σ. 22. – R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de Byzance. Le domestique des scholes», *REB* 8 (1950) 5-63, ειδικότερα σ. 47 (= *Recherches sur les institutions byzantines* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 35], τόμ. I-II, Berlin - Amsterdam 1967, τόμ. I, σ. 426-468, ειδικότερα σ. 453). – Του ίδιου, «Curopalate», σ. 191. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1455 (αρ. 2681). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 49 (αρ. 6).

49. Βλ. τις σχετικές πηγές παραπάνω σημ. 39-42. Για την αναφορά στις πηγές της Άννας Δαλασσηνής ως βασίλισσας είναι σημαντική η πληροφορία που παρέχει ο Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 731.15-18: *Ἡ δὲ μήτηρ τούτων* [ενν. *τοῦ Ἀλεξίου καὶ τοῦ Ἰσαακίου*], *παρασήμων μὴ μετασχοῦσα βασιλικῶν διὰ τὸ ἔνδυμα τὸ μοναχικὸν μήτε μὴν εὐφημίας καὶ ἀναρρήσεως, μόνου μετεῖχε τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος, αὐτὴ δὲ τὴν τῶν πραγμάτων πᾶσαν διοίκησιν ἀνεζώσατο.* – Βλ. P. Gautier, *Discours*, σ. 91. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 53.

50. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, αρ. 2695(a), (b), (c) (1067-1081). Πβλ. G.

ντά και ως *πρωτοκουροπαλάτισσα: Θεοτόκε, βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννῃ πρώτῃ (;) καὶ κουροπαλατί(σσ)ῃ τῇ Δαλασσ(η)νῇ και Θεοτόκε, βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννῃ πρωτοκουροπαλατί(σσ)ῃ τῇ Δαλασσ(η)νῇ*[50]. Είναι γνωστό σύμφωνα με μια πληροφορία του Νικηφόρου Βρυεννίου ότι ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας (1059-1067) τιμούσε τον πρώην αυτοκράτορα Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό, τον αδελφό του και όλους τους άλλους συγγενείς του[51]. Θα μπορούσε λοιπόν να υποθέσει κανείς, στην περίπτωση που είναι ορθή η ανάγνωση των G. Zacos - A. Veglery, ότι ίσως ο Ιωάννης Κομνηνός έλαβε τον τίτλο του *πρωτοκουροπαλάτου* από τον Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα. Καμιά όμως άλλη πηγή δεν συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης. Αντίθετα ο Νικηφόρος Βρυέννιος σαφώς αναφέρει την Άννα Δαλασσηνή επί Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) ως κουροπαλάτισσα: *Ὁ δὲ βασιλεὺς Μιχαὴλ τοῦ Διογένους ἀπαλλαγείς, τὴν κουροπαλάτισσαν Ἄνναν, ἣν ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσε μητέρα τῶν Κομνηνῶν, σὺν τοῖς υἱέσι τῆς ὑπερορίας ἀνακαλεῖται καὶ διὰ κήδους αὐτοὺς ἑαυτῷ οἰκειοῦται…*[52]. Πάντως ο Ιωάννης Κομνηνός πέθανε στις 12 Ιουλίου 1067, αρκετά δηλαδή χρόνια πριν από την πρώτη μνεία στις πηγές του τίτλου του σεβαστού, ο οποίος πιθανότατα δημιουργήθηκε, όπως θα δούμε αναλυτικότερα πιο κάτω, στα χρόνια του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα[53].

Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 650, αρ. 3: *Θ(εοτό)κε βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννῃ κουροπαλατίσῃ τῇ Δαλασσηνῇ.* – H. W. Bell, «Byzantine Sealings», σ. 635, αρ. 6 (τέλος ΙΑ΄ αι.): *Θ(εοτό)κε β[ο]ήθει τῇ σ[ῇ] δούλῃ Ἄννῃ [π]α(τρικίᾳ) καὶ κουροπ[αλ]ατίσῃ τῇ Δαλασσενῇ.* – V. Laurent, *Corpus* V/2, αρ. 1460 (ΙΑ΄ αι., ακριβέστερα μεταξύ 1067-1081): *+Θεοτόκε βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Ἄννῃ μοναχῇ καὶ κουροπαλατίσ(σ)ῃ τῇ Δαλασσένῃ.*

51. Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 83.17-85.10. – Βλ. F. Chalandon, *Comnène* I, σ. 23. Πβλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 50, ο οποίος υποστηρίζει ότι επί Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα «… δὲν ἔχομε καμιὰ εἴδηση γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἰωάννη καὶ ὅλα μᾶς δείχνουν πὼς θὰ διατελοῦσε κάτω ἀπὸ κάποια δυσμένεια, κι ἂς μᾶς λέει ὁ Βρυέννιος πὼς ὁ νέος αὐτοκράτορας περιέβαλε μὲ κάθε λογῆς τιμὴ τόσο τὸν προκάτοχό του ὅσο καὶ τὸν ἀδελφό του».

52. Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 143.6-9. Την άποψη των G. Zacos - A. Veglery απορρίπτει ο J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 97-98.

53. Βλ. P. Gautier, «L' obituaire du Typikon du Pantocrator», *REB* 27 (1969) 235-262, ειδικότερα σ. 248. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 88. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 50, με αναφορά στις πηγές. Βλ. ακόμη G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1455. – P. Gautier, «Typikon du Pantocrator», σ. 41 σημ. 1. – Του ίδιου, «Typikon de Kécharitôménè», σ. 124 σημ. 38. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 20 (αρ. 14).

Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ταυτίζει την Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 με τη γνωστή ιστορικό και θεωρεί ότι θα ήταν φυσικό μετά την απόσυρση της Άννας Δαλασσηνής στη μονή του Παντεπόπτου το 1096 να την είχε διαδεχτεί σε έναν τόσο σημαντικό τομέα η θυγατέρα του αυτοκράτορα, η οποία ήταν μια από τις πιο σημαντικές γυναίκες της Αυτοκρατορίας[54]. Και καταλήγει στο συμπέρασμα: «Οὕτω τὸ ἔγγραφον τοῦ Κατακαλὼν μαρτυρεῖ ἐμμέσως περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἄννης Κομνηνῆς μετὰ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου – γεγονὸς τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστόν. Προφανῶς ἡ Ἄννα Κομνηνὴ διεδέχθη, μετὰ τὸ 1096, τὴν μάμμην της εἰς τὴν προστασίαν τῆς Μονῆς καὶ εἰς τὴν ἐποπτείαν τῆς νήσου Λέρου. Καὶ ἐπειδὴ τὸ τελευταῖον τοῦτο δικαίωμα προήρχετο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Λέρος ὑπήγετο εἰς τὸ σέκρετον τοῦ Μυρελαίου, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐλέχθη, εὑρίσκετο μέχρι τοῦ 1096 ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἄννης Δαλασσηνῆς, ὑποθέτομεν, μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς Ἄννης Δαλασσηνῆς, τὸ εὐαγὲς τοῦτο σέκρετον ἐδόθη ὡς προνόμιον εἰς τὴν Ἄνναν Κομνηνήν…»[55].

Πράγματι είναι γνωστό από τις πηγές και κυρίως τον Ιωάννη Ζωναρά ότι η Άννα Δαλασσηνή είχε αποσυρθεί στη μονή του Παντεπόπτου, όπου πέθανε μερικά χρόνια αργότερα, λίγο περισσότερο από έναν χρόνο πριν από τον θάνατο του γιου της σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, ο θάνατος του οποίου τοποθετείται χρονικά μεταξύ 1102-1104: *Ἐπεὶ δ' ἐκείνη συνῆκεν ἀχθόμενον τὸν υἱόν, πτοηθεῖσα μὴ βιασθείη καὶ ἀθέλητον δόξῃ ποιήσασθαι τὴν μετάστασιν, παρακεχωρήκει πάντων τῷ υἱῷ τε καὶ αὐτοκράτορι καὶ τῶν βασιλείων ὑπανεχώρησε, τὴν τοῦ Παντεπόπτου μονήν, ἣν ἐκείνη ἐδείματο, κατοικίαν ποιησαμένη, παρ' ᾗ καί τινας ἐνιαυτοὺς παροικήσασα ἐντίμως τε καὶ βασιλικῶς ἐς γῆράς τε βαθὺ καταντήσασα μετήλλαξε τὴν ζωήν. Ἕνα δ' ἐνιαυτὸν καὶ μικρόν τι πρὸς ὁ σεβαστοκράτωρ ἐπιβιοὺς τῇ μητρὶ κἀκεῖνος ἀπέτισε τὸ χρεών, κειράμενος τὴν τρίχα καὶ μεταμφιασάμενος κατὰ μοναχούς, ὡς ἔγνω*

54. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 12-16. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 86-88. Την άποψη ότι η Άννα Κομνηνή διαδέχτηκε την Άννα Δαλασσηνή στη διεύθυνση του σεκρέτου του Μυρελαίου δέχεται και η E. Malamut, *Iles* II, σ. 420.

55. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 87-88. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 15-16.

ἐπιλείπειν αὐτῷ τὸ βιώσιμον[56]. Πότε ακριβώς αποσύρθηκε η Άννα Δαλασσηνή στη μονή δεν γνωρίζουμε, για τελευταία όμως φορά αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή το πρώτο μισό του 1095, όταν διέταξε τη μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη του ψευδο-Διογένη[57]. Πρέπει έτσι να υποθέσουμε ότι αποσύρθηκε μετά τη χρονολογία αυτή[58].

Δεν αποκλείεται λοιπόν η Άννα Δαλασσηνή να είχε μεταβιβάσει μετά την απόσυρσή της το σέκρετον του Μυρελαίου σε κάποιο συγγενικό της πρόσωπο[59]. Την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού είναι γνωστό ότι στα μέλη της βασιλικής

56. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 746.7-17. Την απόσυρση της Άννας Δαλασσηνής στη μονή του Παντεπόπτου αναφέρει και ο Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονική* (έκδ. Βόννης), σ. 622.5-9. Βλ. επίσης *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 125.1857-1858, σύμφωνα με το οποίο θα έπρεπε να τελείται το μνημόσυνό της την 1η Νοεμβρίου. – Βλ. F. Chalandon, *Comnène* I, σ. 272. – St. Runciman, «The End of Anna Dalassena», *Παγκάρπεια. Mélanges Henri Grégoire, Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves* 9 (1949) 517-524, ειδικότερα σ. 518-519. – R. Janin, *Églises*, σ. 513. – D. Papachryssanthou, «La date de la mort du sébastocrator Isaac Comnène, frère d' Alexis Ier, et de quelques événements contemporains», *REB* 21 (1963) 250-255, ειδικότερα σ. 252. – A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 1], München 1965, σ. 18-19. – V. Laurent, *Corpus* V/2, σ. 293. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 245. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 94. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1479-1480 (αρ. 2696). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 22. – K. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 56.

57. Άννα Κομνηνή II, σ. 201.16-20. – Βλ. F. Chalandon, *Comnène* I, σ. 272. – St. Runciman, «Anna Dalassena», σ. 519. – D. Papachryssanthou, «Date», σ. 252. – P. Gautier, *Discours*, σ. 92-93. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1479-1480. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 22. – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 96. Για τη στάση του ψευδο-Διογένη και τη χρονολόγησή της βλ. B. Leib, «Complots à Byzance contre Alexis I Comnène (1081-1118)», *BS* 23 (1962) 250-275, ειδικότερα σ. 265. – K. A. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* Α΄ (όπως στη σημ. 32), σ. 211-229, ειδικότερα σ. 215. – J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris 1996, σ. 99-100 (αρ. 129).

58. Βλ. D. Papachryssanthou, «Date», σ. 252-253. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 245. – Του ίδιου, «Typikon du Pantocrator», σ. 41 σημ. 43. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 94. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1479-1480. – J.-Cl. Cheynet, «Trois familles», σ. 96-97. Πβλ. F. Chalandon, *Comnène* I, σ. 272-273. – St. Runciman, «Anna Dalassena», σ. 518-520. – K. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 56.

59. Η σχέση των Κομνηνών με τη μονή του Μυρελαίου είναι γνωστή και πριν από την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Εκεί κατέφυγαν μετά την παραίτηση του Ισαακίου Α΄ Κομνηνού η γυναίκα του Αικατερίνη και η κόρη του Μαρία. Βλ. *Συνέχεια Σκυλίτζη*, σ. 109.16-18. – Μιχαήλ Γλυκάς, σ. 604.1-3. – Βλ. R. Janin, *Églises*, σ. 352. – K. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 47 (αρ. 4), 59 (αρ. 8).

οικογένειας παραχωρούνταν από τον αυτοκράτορα διάφορα προνόμια, συνήθως γαίες ή τα φορολογικά έσοδα κάποιων περιοχών[60]. Οι παραχωρήσεις αυτές είχαν προσωπικό χαρακτήρα και δεν επιτρεπόταν η μεταβίβαση οποιασδήποτε κτήσης ή προνομίου από τον προνομιούχο σε κάποιον άλλο χωρίς την έγκριση του αυτοκράτορα. Ειδικά για την παραχώρηση ενός ευαγούς οίκου, όπως ήταν το σέκρετον του Μυρελαίου, είναι χρήσιμα όσα παρατηρεί ο Ν. Οικονομίδης, ο οποίος σημειώνει για τα ευαγή σέκρετα των Μαγγάνων, του Εβδόμου και του Μυρελαίου: «On remarquera qu' il s' agit là de donations conditionnelles, et qu' après la mort ou la destitution du bénéficiaire, les *sékréta* retournent à l' empereur, qui les garde ou les donne à quelqu' un d' autre»[61]. Για το ίδιο θέμα επίσης η H. Ahrweiler γράφει: «... la donation des sékréta semble, vu son importance, personnelle et non transmissible: elle constitue une faveur exceptionnelle, elle est rare, et elle s' adresse à des personnes d' un rang très élevé»[62].

Η μεγαλύτερη δυσκολία όμως για την αποδοχή της πιο πάνω θέσης της Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, για την παραχώρηση του σεκρέτου του Μυρελαίου από την Άννα Δαλασσηνή στην εγγονή της Άννα Κομνηνή, είναι επίσης ο τίτλος που φέρει η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55.

60. Για το ζήτημα αυτό βλ. H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 213-214. – P. Lemerle, «Byzance au tournant de son destin (1025-1118)», *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le monde byzantin], Paris 1977, σ. 249-312 (αρ. V), ειδικότερα σ. 298-299. – J. Lefort, «Une grande fortune foncière aux Xe-XIIIe s.: les biens du monastère d' Iviron», *Structures féodales et féodalisme dans l' Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches. Colloque international organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique et l' École Française de Rome (Rome, 10-13 octobre 1978)* [Collection de l' École Française de Rome, 44], Rome 1980, σ. 727-742, ειδικότερα σ. 738. – M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney 1985 (ανατ. 1990), σ. 87-88. – Του ίδιου, «'Byzantium 1081-1204': The Economy Revisited, Twenty Years on», *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Var. Repr., Northampton 1989, αρ. III, σ. 1-48, ειδικότερα σ. 32. – A. P. Kazhdan - A. W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα*, μετάφρ. Α. Παππάς - Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997, σ. 94. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 121-126. – N. Oikonomidès, *Fiscalité*, κυρίως σ. 221-222. – Του ίδιου, «Title and Income at the Byzantine Court», εν H. Maguire (έκδ.), Byzantine Court Culture from 829 to 1204 [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1997, σ. 211-212, με αναφορά στις πηγές.

61. N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 140.

62. H. Ahrweiler, «Concession», σ. 108.

Είναι γνωστό ότι η ιστορικός Άννα Κομνηνή ουδέποτε έφερε τον τίτλο της πανσεβάστου σεβαστής, καθώς ούτε αυτή υπήρξε σύζυγος ενός πανσεβάστου σεβαστού. Στο διάστημα που ήταν αρραβωνιασμένη με τον Κωνσταντίνο Δούκα και όσο ο τελευταίος ήταν συμβασιλεύς του πατέρα της και έφερε τον τίτλο του *βασιλέως*, η Άννα Κομνηνή έφερε τον τίτλο της *βασιλίσσης*, με τον οποίο απαντά στις πηγές και αργότερα[63]. Μετά τον γάμο της με τον Νικηφόρο Βρυέννιο έφερε τους τίτλους του συζύγου της: στην αρχή τον τίτλο της *πανυπερσεβάστου* και έπειτα εκείνον της *καισαρίσσης*.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά ο Νικηφόρος Βρυέννιος είχε τιμηθεί με τον τίτλο του *πανυπερσεβάστου* με την ευκαιρία του γάμου του με την Άννα, γεγονός που τοποθετείται χρονικά περί το 1097: *Ἐγείνατο δὲ θυγάτριον ἡ Αὐγούστα τῷ βασιλεῖ, ὅπερ Ἄννα ὠνομάσθη διὰ τὴν πατρομήτορα, ἐφ' ᾗ τὸν τῆς βασιλίσσης Μαρίας υἱὸν Κωνσταντῖνον τῆς ἐξ Ἀλανῶν ὁ βασιλεὺς ἐμνηστεύσατο· ἐκείνου δ' ἐπὶ τῇ μνηστείᾳ τὴν ζωὴν καταλύσαντος, ὡς ὡραία γάμου ἡ θυγάτηρ ἐγεγόνει τῷ ἄνακτι, νυμφίον ἕτερον ἐπ' αὐτῇ εἰσῳκίσατο τὸν μείζω τῶν υἱῶν Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου, ὃν ὁ λόγος προέφηνε τῇ τυραννίδι ἐπιχειρήσαντα καὶ ἁλόντα καὶ πηρωθέντα τοὺς ὀφθαλμούς. Τούτῳ τὴν θυγατέραν ταύτην κατεγγυήσας τετίμηκε τὸν ἄνδρα πανυπερσέβαστον*[64].

63. Ο Κωνσταντίνος Δούκας κράτησε το βασιλικό αξίωμα μέχρι το 1088-1090 περίπου, οπότε παραμερίστηκε εξαιτίας της γέννησης το 1087 του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143), πρωτότοκου γιου του αυτοκράτορα. Ο αρραβώνας του Κωνσταντίνου με την Άννα διατηρήθηκε μάλλον μέχρι τον θάνατό του περί το 1095, αν και υπάρχει η άποψη ότι αυτό συνέβη νωρίτερα, το 1094, εξαιτίας της συμμετοχής της μητέρας του Μαρίας στη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Βλ. F. Chalandon, *Comnène* I, σ. xxiv-xxv. – *G. Buckler, Anna Comnena. A Study*, Oxford 1929 (ανατ. 1968), σ. 40-42. – B. Leib, «Un basileus ignoré – Constantin Doukas (v. 1074-1094)», *BS* 17 (1956) 341-359, κυρίως σ. 354-359. – Του ίδιου, «La Παιδεία βασιλικὴ de Theophylacte archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l' histoire de la fin du XIe siècle», *Mélanges Martin Jugie, REB* 11 (1953) 197-204, κυρίως σ. 203-204. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος* [Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, 22,2], Αθήναι 1956, σ. 156-157. – D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London Historical Studies, XXII], London 1968, σ. 60-63 (αρ. 23), κυρίως σ. 61-63. – P. Gautier, *Discours*, σ. 49-58, κυρίως σ. 56-58. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 57-60 (αρ. 36), κυρίως σ. 59-60. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 176-179 (αρ. 32), όπου αναφορά στις πηγές. Για την αναφορά της Άννας Κομνηνής στις πηγές ως βασίλισσας βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 181 (αρ. 32).

64. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 738.12-739.2. – Βλ. R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin: Le césarat», *OCP* 13 (1947) 168-194, ειδικότερα σ. 179 (= *Recherches* II, σ. 25-

Τελευταία φορά απαντά στις πηγές ως κάτοχος του τίτλου τον Σεπτέμβριο του 1108, οπότε μετείχε κατά τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής μαζί με τον αυτοκράτορα στις διαπραγματεύσεις με τον πρίγκηπα της Αντιόχειας Βοημούνδο (Bohemund, 1098-1109/1111) στη Διάβολη: *Τοῦτο ὁ Βαϊμοῦντος ἀκούσας, ἐξελθὼν ἐπὶ τῷ πρὸς τὴν ἀποτεταγμένην αὐτῷ ἀπιέναι σκηνήν, τὸν ἐμὸν καίσαρα Νικηφόρον τὸν Βρυέννιον, τῷ τοῦ πανυπερσεβάστου τότε τετιμημένον ἀξιώματι, ἐζήτει θεάσασθαι. Ὁ δὲ ἐξελθὼν καὶ πᾶσαν πειθὼ λόγων κινήσας, ὁποῖος ἐκεῖνος ἐν δημηγορίαις καὶ διαλέξεσιν ἀπαράμιλλος, πείθει τὸν Βαϊμοῦντον τοῖς πλείστοις συνθέσθαι τῶν παρὰ τοῦ βασιλέως ῥηθέντων. Κρατήσας οὖν αὐτὸν τῆς χειρὸς εἰσάγει πρὸς τὸν βασιλέα. Τῇ δὲ μετ' αὐτήν, ἐνωμότως καὶ μετὰ τῆς οἰκείας προαιρέσεως κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, τὴν συμφωνίαν ἐπλήρωσεν*[65]. Ως πανυπερσέβαστος ο Νικηφόρος Βρυέννιος απαντά επίσης σε μια επιστολή του Θεοφυλάκτου Αχρίδος (*Τῷ πανυπερσεβάστῳ Βρυεννίῳ, τῷ γαμβρῷ τοῦ βασιλέως*) και σε ένα ποίημα που ο λόγιος κληρικός έγραψε για αυτόν (*Τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὸν Βρυέννιον αἰτησάμενον γράφειν αὐτῷ*)[66]. Ως *καῖσαρ* αναφέρεται για πρώτη φορά στο πρώ-

43, ειδικότερα σ. 31). – S. Wittek-De Jongh, «Le césar Nicéphore Bryennios, l' historien, et ses ascendants», *Byzantion* 23 (1953) 463-468, ειδικότερα σ. 463. – D. Papachryssanthou, «Date», σ. 251. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 24. – P. Gautier, *Nicéphore Bryennios Histoire* [CFHB, IX], Bruxelles 1975, σ. 24. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 118-119. – Του ίδιου, *Théophylacte d' Achrida Lettres* [CFHB, XVI/2], Thessalonique 1986 (στο εξής: *Lettres*), σ. 42 (αρ. 2). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 225 (αρ. 144). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 179-180 (αρ. 32). Βλ. ακόμη G. Buckler, *Anna Comnena*, σ. 32, 42. – D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 135 (αρ. 107). – P. Gautier, *Michel Italikos Lettres et discours* [Archives de l' Orient Chrétien, 14], Paris 1972, σ. 108 σημ. 7. – H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Β΄: *Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*^{2}, μετάφρ. Τ. Κόλιας - Κ. Συνέλλη - Γ. Χ. Μακρής - Ι. Βάσσης, Αθήνα 1997 (α΄ έκδ. 1992), σ. 218, 227. Όλοι οι παραπάνω ερευνητές προτείνουν διάφορες χρονολογήσεις του γάμου μεταξύ 1095-1097, επικρατέστερη όμως θεωρείται το 1097.

65. Άννα Κομνηνή III, σ. 124.29-125.9. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1243. – G. Buckler, *Anna Comnena*, σ. 33. – R. Guilland, «Césarat», σ. 179 (= *Recherches* II, σ. 31). – D. Papachryssanthou, «Date», σ. 251. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 24. – P. Gautier, *Nicéphore Bryennios*, σ. 25. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 119. – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 42-43. – H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία* Β΄, σ. 218. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 226. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 180 σημ. 26, 183. Βλ. και Marquis de la Force, «Les conseillers Latins du basileus Alexis Comnène», *Byzantion* 11 (1936) 153-165, ειδικότερα σ. 153-154.

66. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Ἐπιστολαί* (έκδ. P. Gautier), αρ. 96 (*Τῷ πανυπερσεβάστῳ Βρυεννίῳ, τῷ γαμβρῷ τοῦ βασιλέως*), σ. 483.3:... *ὁ τῷ ὄντι πανυπερσέβαστος*... – Του ίδιου, *Ποιήμα-*

το μέρος του *Τυπικοῦ Κεχαριτωμένης*, το οποίο ο εκδότης του P. Gautier, αντίθετα με την παλαιότερη χρονολόγησή του κάποια χρόνια υστερότερα, χρονολογεί περί το 1110: *Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ καίσαρος καθ' ἣν ἂν ἡμέραν ἐκδημήσῃ, ὁμοίως*[67]. Τη μαρτυρία αυτή ενισχύει η αναφορά του Νικηφόρου Βρυεννίου ως καίσαρα στη *Διήγησιν μερικήν*, όταν συνόδευσε τους πρώτους μήνες του 1111 τον πενθερό του κατά την επίσκεψή του στον ετοιμοθάνατο πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό (1084-1111), αναφορά που διάφοροι ερευνητές θεωρούν ως την πρώτη μνεία του Νικηφόρου Βρυεννίου ως καίσαρα και ως terminus ante quem για την προαγωγή του: *Ταῦτα καὶ ἕτερά τινα πρός με εἰπών* [ενν. *ὁ βασιλεύς*], *εὐλογητὸς ὁ θεός, ὅτι οὐ ψεύδομαι, προσέθηκεν ἐλθεῖν μετ' ἐμοῦ καὶ τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ τὸν καίσαρα καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ καί τινας ἄλλους τοῦ παλατίου*[68]. Την προαγωγή του Νικηφόρου Βρυεννίου αναφέρει και ο Ιωάννης Ζωναράς: *Καὶ ὁ μὲν 'Ανδρόνικος σεβαστοκράτωρ τετίμητο, ὁ δ' 'Ισαάκιος καὶ ὁ Βρυέννιος Καίσαρες...*[69]. Ως καισάρισσα η Άννα Κομνηνή απαντά σε διάφορες πηγές[70].

τα, έκδ. P. Gautier, *Discours*, σ. 345-377 (αρ. 9), αρ. 1 (*Τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὸν Βρυέννιον αἰτησάμενον γράφειν αὐτῷ*), σ. 347.1-2: *Φρονεῖς μὲν αὐτὸς ἀξίως τοῦ σοῦ λόγου, / ὁ πανυπερσέβαστος ὄντως ἐν λόγῳ...* – Βλ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios*, σ. 25. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 230. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 180.

67. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 121.1809-1810. Για τη χρονολόγηση του Τυπικού βλ. P. Gautier, «Typikon de Kécharitôménè», σ. 12-13.

68. *Διήγησις μερικὴ τῶν ἐπιστολῶν 'Αλεξίου βασιλέως καὶ πατριάρχου, γενομένη κατὰ διαφόρους καιρούς*, έκδ. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster. Grösstentheils zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitungen versehen*, Leipzig 1894 (ανατ. Amsterdam 1965), σ. 163.1-184.12 (αρ. VI), ειδικότερα σ. 178.13-16. – Βλ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios*, σ. 25. – Του ίδιου, *Discours*, σ. 119. – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 43. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 226. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 180-181. Βλ. και P. Gautier, *Michel Italikos*, σ. 108 σημ. 7. – H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία Β΄*, σ. 218.

69. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 749.1-2. – Βλ. R. Guilland, «Césarat», σ. 179 (= *Recherches* II, σ. 31). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 180-181.

70. Βλ. σχετικά Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 181 σημ. 30, 185 σημ. 52, 187 σημ. 62, 194 σημ. 130. Επιπρόσθετα βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* (έκδ. I. A. van Dieten), σ. 4.85-5.87. – Γεώργιος Τορνίκης, *'Επιστολαί*, έκδ. J. Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikès Lettres et discours* [Le monde byzantin], Paris 1970, σ. 107 κ.ε. (αρ. 4 κ.ε.), αρ. 22 (*Τῇ θυγατρὶ τῆς πορφυρογεννήτου καὶ καισαρίσσης κυρᾶς 'Άννης κυρᾷ Εἰρήνῃ*), σ. 156. – Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, έκδ. W.

Η περίπτωση λάθους στο έγγραφο, να έχει γραφτεί δηλαδή ο τίτλος πανσέβαστος σεβαστή αντί του τίτλου πανυπερσέβαστος, πρέπει να αποκλειστεί, έχοντας υπόψη την οργάνωση της βυζαντινής γραμματείας αλλά και τη σπουδαιότητα και την αυστηρότητα της αυλικής εθιμοτυπίας[71].

Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου αντιπαρέρχεται το παραπάνω πρόβλημα, υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μια αντιστοιχία μεταξύ του τίτλου του σεβαστού και του τίτλου του πανυπερσεβάστου, του τίτλου δηλαδή που έφερε η Άννα Κομνηνή στο διάστημα 1097-1108/1110. Προς υποστήριξη της θέσης της παραθέτει την περίπτωση ενός αξιωματούχου του ΙΓ΄ αιώνα, του πρωτοβεστιαρίου Γεωργίου Ζαγαρομμάτη, που κατά την ίδια «... ὑπογράφει ὁ ἴδιος ὡς σεβαστός, ἐνῷ εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένον ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ πανυπερσεβάστου...»[72]. Και προσθέτει: «Αὐτὴ ἡ τελευταία μαρτυρία ὑποδηλοῖ, καθ' ἡμᾶς, μίαν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τοῦ τίτλου τοῦ (πανσεβάστου) σεβαστοῦ καὶ τοῦ πανυπερσεβάστου καὶ δύναται πιθανώτατα νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸν τίτλον τῆς 'Άννης Κομνηνῆς εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦ Κατακαλών»[73]. Την παραπάνω αντιστοιχία θεωρεί ως ανάλογη της αντιστοιχίας «... μεταξὺ τῶν τίτλων *σεβαστός, πανσέβαστος* καὶ *πανσέβαστος σεβαστός*...»[74].

Πράγματι ο σεβαστός, ο πανσέβαστος και ο πανσέβαστος σεβαστός ταυτίζονται, όπως προ πολλού απέδειξε ο L. Stiernon, ο οποίος σημειώνει: «Au total,

Hörandner, *Theodoros Prodromos historische Geschichte* [Wiener Byzantinistische Studien, XI], Wien 1974, αρ. XXXVIII (*Εἰς τὴν σοφωτάτην πορφυρογέννητον καὶ καισάρισσαν κυρὰν 'Άνναν τὴν Δούκαιναν, περὶ τῶν ἑαυτοῦ*), σ. 377.

71. Για τη σύνταξη και τη δομή των βυζαντινών εγγράφων βλ. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή διπλωματική*, σ. 1 κ.ε. και ειδικότερα σ. 145-161 για την εξέλιξη και τη λειτουργία της βυζαντινής γραμματείας.

72. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 87. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 14.

73. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 87. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 14.

74. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου Β΄*, σ. 87. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 14. Για να στηρίξει τη θέση της παραπέμπει στις σχετικές εργασίες των L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 231. – H. Ahrweiler, «Le sébaste, chef de groupes ethniques», εν P. Wirth (έκδ.), *Polychronion* (όπως στη σημ. 24), σ. 34-38 (= *Études*, αρ. XIV), ειδικότερα σ. 34. – Της ίδιας, «L' histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965) 1-204 (= *Byzance: les pays et les territoires*, Var. Repr., London 1976, αρ. IV), ειδικότερα σ. 156-157.

sébaste est plus fréquent que pansébaste sébaste et cela se comprend, car cette dernière forme étant comparable aux formules similaires mais assez rares de *panbasileus basileus, panentimos entimos, panhypertimos hypertimos* se rencontrera surtout dans les discours, panégyriques, lettres, procès-verbeux des séances solennelles des synodes etc., là où l' emphase, la superfétation et la redondance sont naturellement de mise»[75]. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τον πανυπερσέβαστο και τον σεβαστό ή πανσέβαστο σεβαστό, που είναι δύο εντελώς ξεχωριστοί τίτλοι.

Είναι αποδεκτό ότι ο τίτλος του σεβαστού απαντά πριν από την άνοδο των Κομνηνών και σύμφωνα με μια επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού (*Εἰς τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων καὶ σεβαστὸν τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πατριάρχου κῦρ Μιχαήλ*) ως πρώτος κάτοχός του μαρτυρείται ο Κωνσταντίνος, ανεψιός του πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου (1043-1058)[76]. Καθώς ο Ψελλός πέθανε τον Απρίλιο ή τον

75. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 231-232. Βλ. ακόμη του ίδιου, «Notes de prosopographie et de titulature byzantines: Constantin Ange (pan)sébastohypertate», *Mélanges Raymond Janin, REB* 19 (1961) 273-283, ειδικότερα σ. 282. – P. Gautier, βιβλιοκρισία εν *REB* 27 (1969) 342-343, ειδικότερα σ. 343. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 118 σημ. 4. Πβλ. H. Ahrweiler, «Sébaste», σ. 34 και κυρίως σημ. 3, η οποία σημειώνει: «Le fait qu' il y a dédoublement pansébaste-sébaste, et non pas seulement pansébaste au lieu de sébaste, conduit à penser que le pansébaste était à un moment antérieur un titre à part bien que le préfixe παν ne soit souvent qu' un simple emphatique comme l' a remarqué L. Stiernon, *R. E. Byz.*, t. 19, 1961, p. 273». Ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστούς τίτλους υποστηρίζει και ο L. Brehier, *Institutions*, σ. 142. Βλ. επίσης D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 69.

76. Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιστολαί*, έκδ. Fr. Drexl - E. Kurtz, *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita* [Orbis Romanus, Bibliotheca di Testi Medievali, 13], τόμ. II: *Epistulae*, Milano 1941, αρ. 214 (*Εἰς τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων καὶ σεβαστὸν τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πατριάρχου κῦρ Μιχαήλ*), σ. 254.1-256.27. Βλ. και Νεαρά αρ. 19 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 292.24-26, 293.9-12 (= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 343.12-14, 29-32). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1082. – R. Guilland, «Contribution à l' histoire administrative de l' Empire byzantin. Le drongaire et le grand drongaire de la veille», *BZ* 43 (1950) 340-365, ειδικότερα σ. 352 (= *Recherches* I, σ. 563-587, ειδικότερα σ. 575). – N. Oikonomidès, «Le serment de l' impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l' histoire dynastique du Byzance», *REB* 21 (1963) 101-128 (= *Documents*, αρ. III), ειδικότερα σ. 119-120. – Του ίδιου, «Évolution», σ. 126. – P. Gautier, «La curieuse ascendance de Jean Tzetzès», *REB* 28 (1970) 207-220, ειδικότερα σ. 212-213. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 124 σημ. 5 (αρ. 20). Πβλ. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 226-227, ο οποίος θεωρεί τον Κωνσταντίνο αδελφό του πατριάρχη και τον διαχωρίζει από τον ομώνυμο ανεψιό του, σεβαστό και επί των κρίσεων, που κατά τον ίδιο είναι και ο αποδέκτης της επιστολής του Μιχαήλ Ψελλού. Βλ. και R. Guilland, «Curopalate», σ. 226. Για τον τίτλο του σεβαστού βλ. ακόμη A. P.

Μάιο του 1078, η χρονολογία αυτή θεωρείται ως terminus ante quem για την απονομή του τίτλου[77]. Επιπρόσθετα την πιθανότητα απονομής του τίτλου του σεβαστού στον Κωνσταντίνο επί Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) ενισχύει, όπως παρατηρεί και ο N. Οικονομίδης, η πληροφορία του Νικηφόρου Βρυεννίου ότι ο Κωνσταντίνος κατείχε τότε πολύ υψηλή θέση, ώστε να αποβλέπει ακόμη και στη βασιλεία, ενώ δεν πρέπει να παραβλέπουμε και το γεγονός ότι ήταν συγγενής με τον αυτοκράτορα από την πλευρά της βασιλομήτορος Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας (1067-1068), η οποία ήταν επίσης ανεψιά του Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου: *Πρὸ τοῦ δὲ τοῦτον τὸν ἄνδρα* [ενν. *τὸν Νικηφόρον Βρυέννιον*, παππού του ομώνυμου ιστορικού] *εἰς τὴν βασιλίδα ἐπανελθεῖν κοινοῦται ὁ βασιλεὺς τὸν λόγον* [ενν. την πρόθεσή του να προαγάγει σε καίσαρα τον Βρυέννιο] *τινὶ τῶν τῆς συγκλήτου βουλῆς, καθ' αἷμα τούτῳ μητρόθεν προσήκοντι· ὁ δρουγγάριος οὗτος ἦν Κωνσταντῖνος, ὁ τοῦ τῆς πατριαρχίας τὸν θρόνον ἰθύναντος πάλαι Μιχαὴλ ἀδελφιδοῦς, ὃς ἐπεκέκλητο Κηρουλλάριος. Ὁ δ' ἀκούσας βαρέως ἔφερε τὰ λεχθέντα· πάλαι γὰρ ἦν ὀνειροπολῶν τὴν βασιλείαν*[78].

Πριν ακόμη από την άνοδο των Κομνηνών μαρτυρείται και ο τύπος *πανσέβαστος σεβαστός*, με πρώτο γνωστό κάτοχό του σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, τότε μέγα δομέστικο της Δύσεως:... *ὃν* [ενν. *Ἀλέξιον*] *δὴ τηνικαῦτα καὶ τῷ πανσεβάστῳ τοῦ σεβαστοῦ τε-*

Kazhdan, «Sebastos», *ODB* 3, σ. 1862-1863.

77. Για τη χρονολόγηση του θανάτου του Μιχαήλ Ψελλού βλ. P. Gautier, «Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas», *Mélanges Venance Grumel I, REB* 24 (1966) 153-170, ειδικότερα σ. 159-164. Πβλ. D. I. Polemis, «Notes on Eleventh-Century Chronology (1059-1081)», *BZ* 58 (1965) 60-76, ειδικότερα σ. 73-75, ο οποίος θεωρεί ότι είναι ίσως δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο Ψελλός πέθανε μετά τον Οκτώβριο του 1081.

78. Νικηφόρος Βρυέννιος, σ. 211.6-213.11 και κυρίως σ. 211.16-213.3. – Βλ. N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 126 σημ. 7. Βλ. και R. Guilland, «Drongaire de la veille», σ. 352 (= *Recherches* I, σ. 575). Πβλ. E. Stein, «Untersuchungen zür spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte», *Mitteilungen zür osmanischen Geschichte*, τόμ. II, τεύχ. 1-2, Hanovre 1925, σ. 1-62 (ανατ. αυτοτελώς Amsterdam 1962), ειδικότερα σ. 30. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 35, οι οποίοι τοποθετούν χρονικά την εμφάνιση του τίτλου του σεβαστού επί Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081). Για τη συγγένεια του Κωνσταντίνου και της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας, οι οποίοι ήταν πρώτοι εξάδελφοι, βλ. N. Oikonomidès, «Serment», σ. 118-119. – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 213. – Του ίδιου, *Nicéphore Bryennios*, σ. 212 σημ. 1.

τίμηκεν ἀξιώματι...[79].

Αντίθετα ο τίτλος του πανυπερσεβάστου δημιουργήθηκε σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή στην αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και πρώτος κάτοχός του υπήρξε ο γαμπρός από αδελφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ταρωνίτης, σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής: *Κατ' ἐκεῖνο δὲ καιροῦ τετίμηται καὶ ὁ Ταρωνείτης καὶ γαμβρὸς ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ βασιλέως πρωτοσέβαστός τε καὶ πρωτοβεστιάριος, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ πανυπερσέβαστος ἀναδείκνυται καὶ ξύνθωκος τῷ καίσαρι γίνεται*[80]. Την ίδια πληροφορία επαναλαμβάνει ο Ιωάννης Ζωναράς: *Τὸν μὲν οὖν Ταρωνίτην τῇ πρώτῃ συνεζευγμένον τῶν ἀδελφῶν, πάνυ στεργομένῃ πρὸς τῆς μητρὸς καὶ πρὸς αὐτῶν τιμωμένῃ, πανυπερσέβαστον ὠνόμασαν, καὶ τοῦτο καινίσαντες τὸ ἀξίωμα*[81]. Επίσης στον Ψευδο-Κωδινό πολύ αργότερα απαντά η αναφορά: *Πανυπερσέβαστος· καὶ τοῦτο δὲ τὸ ἀξίωμα μὴ ὄν, ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Ἀλέξιος πρῶτος ἐπινενόηκε. Θέλων γὰρ ὡσαύτως τιμῆσαι καὶ τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν αὐτοῦ Μιχαὴλ τὸν Ταρωνίτην καὶ μὴ δυνάμενος ἕτερόν τι ἀξίωμα ὑπὲρ τὸ τοῦ καίσαρος ἀναβιβάσαι, ὠνοματοποίησε καὶ συντέθεικε καὶ ἕτερον νέον ἀξίωμα ὑπὲρ τὸ τοῦ καίσαρος ἢ τὸ τοῦ πανυπερσεβάστου, ᾧ καὶ τετίμηκε τὸν εἰρημένον Ταρωνίτην καὶ ἐποίησεν αὐτὸν ἰσοστάσιον καὶ σύνθρονον τῷ καίσαρι, μήτε ὑποβιβάσας αὐτὸν τούτου, μήτε ἀναβιβάσας*[82].

79. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία* (έκδ. Βόννης), σ. 299.5-6. – Βλ. N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 127.

80. Άννα Κομνηνή I, σ. 114.4-8. – Βλ. N. Adonz, «Les Taronites à Byzance», *Byzantion* 11 (1936) 21-42, ειδικότερα σ. 24. – L. Brehier, *Institutions*, σ. 139. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 21. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 253. – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 126 (αρ. 43). – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1501 (αρ. 2710). – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, II/1], μέρ. 1: *Kaiserhof*, Wien 1978, σ. 134 (αρ. 38). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211-212 (αρ. 137). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 65 (αρ. 11). Για τον τίτλο του πανυπερσεβάστου βλ. και A. P. Kazhdan, «Panhypersebastos», *ODB* 3, σ. 1570.

81. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 732.6-9. – Βλ. A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 21. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 253-254. – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 126. – G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, σ. 1501. – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 134. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 65.

82. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices* [Le monde byzantin, 1], Paris 1966 (ανατ. 1976), σ. 130.1-287.29, ειδικότερα σ. 134.21-25, 135.11-15. – Βλ. L. Brehier, *Institutions*, σ. 139. – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 134. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211.

Η διάκριση των δύο τίτλων ισχύει όχι μόνον επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού αλλά και στη συνέχεια. Ειδικότερα την περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που μας ενδιαφέρει στην παρούσα περίπτωση, μας είναι γνωστοί τρεις πανυπερσέβαστοι: ο Μιχαήλ Ταρωνίτης, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και ο Νικηφόρος Καταχαλών Ευφορβηνός, σύζυγος της δευτερότοκης κόρης του αυτοκράτορα Μαρίας[83]. Σε αντίθεση τον τίτλο του σεβαστού έφερε ένας ευρύτερος αριθμός αξιωματούχων. Όπως μάλιστα πολύ ορθά υποστήριξε ο L. Stiernon, τον τίτλο αυτόν λάμβαναν αυτοδικαίως όλοι οι γιοι των σεβαστοκρατόρων, των πανυπερσεβάστων, ακόμη και των σεβαστών[84]. Τη διάκριση του τίτλου του σεβαστού και την ακριβή του θέση στην αυλική ιεραρχία μπορεί κανείς εύκολα να εξακριβώσει πέραν των άλλων πηγών και από τα πρακτικά της Συνόδου των Βλαχερνών (τέλη του 1094) – μια πολύ σημαντική πηγή για αυτή την περίοδο και ιδιαίτερα για τη μελέτη της διοίκησης –, όπου οι σεβαστοί, οκτώ συνολικά, κατατάσσονται μαζί, αμέσως μετά τον πρωτοσέβαστο Αδριανό Κομνηνό[85]. Ο σεβαστός και ο πανυπερσέβαστος συνέχισαν να είναι δύο ξεχωριστοί τίτλοι και στην παλαιολόγεια περίοδο, όπως φαίνεται στις πηγές της περιόδου και κυρίως τον Ψευδο-Κωδινό[86].

83. Για τους δύο πρώτους αναφερθήκαμε ήδη παραπάνω. Για τον Νικηφόρο Καταχαλών Ευφορβηνό και τη Μαρία Κομνηνή βλ. A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 26-27. – P. Gautier, «Obituaire», σ. 252-253. – Του ίδιου, «Les lettres de Grégoire, higoumène d' Oxia», *REB* 31 (1973) 203-227, ειδικότερα σ. 206-207. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 194-195 (αρ. 123), 237-238 (αρ. 147). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 198-203 (αρ. 33).

84. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 228-229. Βλ. και Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 135 σημ. 7.

85. *Πρακτικὰ Συνόδου Βλαχερνῶν*, έκδ. P. Gautier, «Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique», *REB* 29 (1971) 213-284 (το κείμενο: σ. 216.1-220.21), ειδικότερα σ. 217.5-13. Γενικά για τους τιμητικούς τίτλους επί Κομνηνών και Αγγέλων (1081-1204) βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 29-31. – L. Brehier, *Institutions*, σ. 136-140, 142-143. – L. Stiernon, «Constantin Ange», σ. 273-283. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes», *REB* 21 (1963) 179-198. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: à propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle)», *REB* 22 (1964) 184-198. – Του ίδιου, «Sébaste et gambros», σ. 222-243. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Théodora Comnène et Andronic Lapardas, sébastes», *Mélanges Venance Grumel I*, *REB* 24 (1966) 89-96. – A. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 15-40. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 125-128. – Του ίδιου, «Title and Income», σ. 210-215. Βλ. επίσης τις πολυάριθμες σχετικές με τους τίτλους μελέτες του R. Guilland, συγκεντρωμένες εν *Recherches* I, σ. 165 κ.ε., II, σ. 1 κ.ε. και *Titres*, αρ. II-V, XV, XXVI.

86. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικιαλίων*, σ. 132.6-7 κ.ε. Βλ. επίσης τους καταλόγους προκαθε-

Ούτε όμως η περίπτωση του Γεωργίου Ζαγαρομμάτη ισχύει. Σύμφωνα με μια πληροφορία του Γεωργίου Ακροπολίτη ο Γεώργιος Ζαγαρομμάτης υπηρέτησε στα χρόνια του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) ως πρωτοβεστιαρίτης και αργότερα, επί Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως (1254-1258), έλαβε το αξίωμα του παρακοιμωμένου, που γρήγορα όμως του αφαιρέθηκε:... *καὶ ὁ Ζαγαρομμάτης Γεώργιος, ὃν πρωτοβεστιαρίτην μὲν ὁ βασιλεὺς ὠνόμασεν Ἰωάννης, ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ παρακοιμώμενον πρῶτον τιμήσας μετὰ βραχὺ καθωσίωσεν...*[87]. Σχεδόν επί λέξει αντιγράφει το χωρίο ο Θεόδωρος Σκουταριώτης:... *ὁ Ζαγαρομμάτης Γεώργιος, ὃν ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης πρωτοβεστιαρίτην ὠνόμασεν, ὁ δὲ βασιλεὺς Θεόδωρος παρακοιμώμενον πρῶτον τιμήσας, ὕστερον καθωσίωσε...*[88]. Το αξίωμα του πρωτοβεστιαρίτη ο Ζαγαρομμάτης πρέπει να κατείχε ήδη τον Μάρτιο του 1235, αν είναι αυτός ο πρωτοβεστιαρίτης που απαντά τότε ανώνυμα στο diplomatarium της Λέμβου:... *ἀριστερὰ μὲν*

δρίας από την *Ἑξάβιβλον* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, τον Ματθαίο Βλάσταρη, τον Ιωάννη Φακρασή, διάφορα χειρόγραφα κ.ά, που δημοσιεύει ο J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 291-349 και ειδικότερα σ. 300.3-4, 305.3, 307.4-5, 309.2, 320.13, 333.23-24, 344.10, 347.5-6 για τον πανυπερσέβαστο και σ. 302.3-4, 308.16, 323.104-105, 337.119-120 για τον σεβαστό. Για την ιεραρχία επί Παλαιολόγων βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 31. – L. Brehier, *Institutions*, σ. 143-145. – J. Verpeaux, «Hiérarchie et préséance sous les Paléologues», *TM* 1 (1965) 421-437. – A. Grabar, «Pseudo-Codinos et les cérémonies de la Cour byzantine au XIVe siècle», *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l' Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968* [Bibliothèque de l' Institut Héllenique d' Études Byzantines et Post-byzantines de Venise, 4], Venise 1971, σ. 193-221, κυρίως σ. 199.

87. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ* (έκδ. Aug. Heisenberg - P. Wirth), σ. 155.3-6. – Βλ. R. Guilland, «Fonctions et dignités des eunuques», *EB* 2 (1944) 185-235, ειδικότερα σ. 198 (= *Recherches* I, σ. 185-236, ειδικότερα σ. 208). – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 163. – E. Trapp κ.ά., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* [Veröffentlichungen der Kommission der Byzantinistik, I, 1-12], τεύχ. 1-12, Wien 1976-1994 (στο εξής: *PLP*), αρ. 6417. Για τον Ζαγαρομμάτη βλ. ακόμη H. Ahrweiler, «La politique agraire des empereurs de Nicée», *Byzantion* 28 (1959) 51-66, 135-136 (= *Études*, αρ. IV), ειδικότερα σ. 59-60.

88. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, έκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας*, τόμ. Ζ΄, εν Βενετία - εν Παρισίοις 1894 (ανατ. Αθήναι, Hildesheim 1972), σ. 536.27-537.2. – Βλ. R. Guilland, «Eunuques», σ. 198 (= *Recherches* I, σ. 208). – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

τὰ δίκαια τῶν προπαραδοθέντων χωραφίων τῷ πρωτοβεστιαρίτῃ...[89]. Τον Σεπτέμβριο του 1258 συμμετείχε μαζί με άλλους ευγενείς –... *οἱ πρὸς τοῦ βασιλέως κεκαμωμένοι ἄνδρες εὐγενεῖς καὶ τῆς πρώτης τυγχάνοντες τάξεως...*, γράφει ο Ακροπολίτης – στη συνωμοσία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) για την κατάληψη της εξουσίας[90]. Ως πρωτοβεστιαρίτης ο Ζαγαρομμάτης τον Ιούλιο του 1251 κατείχε τον τίτλο του σεβαστού σύμφωνα με ένα πατμιακό έγγραφο: *+Ὁ δοῦλ(ος) τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγ(ίου) ἡμῶν αὐθέντ(ου) καὶ βασιλ(έως) καὶ [πρ]ωτοβεστιαρίτ(ης) Γεώργιο(ς) σε(βαστὸς) ὁ Ζαγαρομμάτης+*[91]. Στο έγγραφο αυτό σώζεται και μια σφραγίδα του: *Ὁ ἅγιος Γεώργιος. Φύλαξ γενοῦ μοι, σῷ συνωνύμῳ, Μάκαρ, Γεωργίῳ τῷ πρωτοβεστιαρίτῃ*[92]. Αργότερα, επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, του οποίου ήταν θείος, ανταμειφθείς προφανώς για τη συμμετοχή του στη συνωμοσία, ο Ζαγαρομμάτης απαντά ως πανυπερσέβαστος σε ένα χρυσόβουλλο του Μαΐου του 1259:... *ἀνεθεωρήθη δὲ καὶ π(αρὰ) τοῦ περιποθ(ή)του θείου τ(ῆς) βασιλ(είας) μου,*

89. ΜΜ IV, αρ. II (Μάρτιος 1235), σ. 11.18-19. – Βλ. R. Guilland, «Eunuques», σ. 198 (= *Recherches* I, σ. 208). – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 177-178. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

90. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 154.10-155.15. – Θεόδωρος Σκουταριώτης, σ. 536.13-537.7. Βλ. και Fr. Dölger, «Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258-1282)», *Festschrift E. Eichmann zum 70. Geburtstag*, Paderborn 1940, σ. 179-190, ειδικότερα σ. 182 (= *Παρασπορά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches*, Ettal 1961, σ. 178-188, ειδικότερα σ. 181). – Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις, 1258-1282. Μελέτη επί των βυζαντινο-λατινικών σχέσεων*, μετάφρ. Κ. Πολίτης, Αθήναι 1969, σ. 43.

91. *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, αρ. 64 (Ιούλιος [1251]), σ. 160.45-47. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – M. J. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, σ. 210. – *PLP*, αρ. 6417. Βλ. και Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1797. – R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin. Le protovestiarite», *RSBN* ν.σ. 4 (14) (1967) 3-10 (= *Titres*, αρ. XV), ειδικότερα σ. 5.

92. N. Oikonomides, *Collection*, αρ. 134 (Ιούλιος 1251) (= ΜΜ VI, σ. 191. – G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 605-606, αρ. 28. – V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 551 [= *Ελληνικά* 6 (1933) 227]. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 156). Ένα σπάραγμα πιθανόν άλλης σφραγίδας του Ζαγαρομμάτη εξέδωσε ο Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* Ζ΄, σ. 536 σημ. 1, από το περιθώριο του φ. 120 του χειρογράφου της *Συνόψεως χρονικῆς* του Θεοδώρου Σκουταριώτη: *ἅγιε . . . . . . Ζαγαρομμάτην σκέποις*. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 156. – *PLP*, αρ. 6417.

τοῦ πανυπερσεβάστου κῦρ Γε(ω)ρ(γί)ου τοῦ Ζαγαρομμάτου...[93]. Ως πανυπερσέβαστος αναφέρεται επίσης, αν και όχι ονομαστικά, σε ένα πρατήριο έγγραφο από τη Λέμβο του Αυγούστου του 1263: *+Ὁ δοῦλος τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου τοῦ πανυπερσεβάστου καὶ πράκτωρ Μουρμούντων, Θεόδωρος ὁ Σκυλλίτζης+*[94]. Με τον ίδιο τίτλο αναφέρεται ο Ζαγαρομμάτης αργότερα και στη *Διαθήκη* του ηγουμένου της Πάτμου Γερμανού του Δεκεμβρίου του 1272:... *καὶ ἀπεκατέστη παρὰ τοῦ Ζαγαρομμάτη καὶ πανυπερσεβάστου κυροῦ Γεωργίου...*[95]. Με τον τίτλο της πανυπερσεβάστου απαντά και η γυναίκα του Ζαγαρομμάτη Ειρήνη σε δωρεαστικά γράμματά της χάριν της μονής της Θεοτόκου της Λεμβιωτίσσης, τα οποία χρονολογούνται από τον Ιανουάριο του 1253 έως τον Μάιο του 1261, καθώς επίσης και σε ένα χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) του Απριλίου του 1284, που επίσης σώζεται στα έγγραφα της Λέμβου[96].

Όπως γίνεται λοιπόν φανερό από τις πηγές, ο Γεώργιος Ζαγαρομμάτης ποτέ δεν κατείχε ταυτόχρονα τους τίτλους του σεβαστού και του πανυπερσεβάστου, τους οποίους έλαβε διαδοχικά: το αργότερο τον Ιούλιο του 1251 τιμήθηκε με τον τίτλο του σεβαστού από τον Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη και στη συνέ-

93. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 14 (Μάιος 1259), σ. 128.25-26. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1871. – H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – R. Guilland, «Protovestiarite», σ. 5. – M. J. Angold, *Byzantine Government*, σ. 210. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

94. MM IV, αρ. LXXXVI (Αύγουστος 1263), σ. 158.33-159.2. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 162. Το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου υπέρ της μονής της Παναγίας της Χοζοβιωτίσσης στην Αμοργό του Μαΐου του 1263, όπου αναφέρεται επίσης ο Ζαγαρομμάτης ως πανυπερσέβαστος (MM V, αρ. IV (Μάιος 1263), σ. 259.10-11), θεωρείται, όπως απέδειξε παλαιότερα ο Ι. Σακκελίων, «Παραχαραχθέντος βασιλικού χρυσοβούλλου έλεγχος», *ΔΙΕΕ* 2 (1885-1889) 265-275, ως χαλκευμένο. Βλ. και Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1918. – R. Guilland, «Protovestiarite», σ. 5. – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 126.

95. *Διαθήκη Γερμανοῦ, καθηγουμένου Πάτμου*, έκδ. MM VI, αρ. XCVI (Δεκέμβριος 1272), σ. 229.21-233.20, ειδικότερα σ. 231.14-15. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 178. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417.

96. MM IV, αρ. CXLVI, I (Ιανουάριος 1253), σ. 232.16-233.25, II (Σεπτέμβριος 1253), σ. 233.26-234.18, III (Απρίλιος 1261), σ. 234.19-235.13, IV (χ.χ.), σ. 235.14-236.10, V (Μάιος 1261), σ. 236.11-26, αρ. VI (Απρίλιος 1284), σ. 31.21-22. – Βλ. H. Ahrweiler, «Smyrne», σ. 162, 177-178. – M. J. Angold, *Byzantine Government*, σ. 136, 259 σημ. 58. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 163. – *PLP*, αρ. 6417, 6418.

χεια, το αργότερο τον Μάιο του 1259, προήχθη σε πανυπερσέβαστο, το πιθανότερο από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο[97].

Ένα δεύτερο επιχείρημα της Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου υπέρ της παραπάνω άποψής της, για την ταύτιση της Άννας Κομνηνής του εγγράφου αρ. 55 με τη γνωστή ιστορικό, είναι ότι καμιά άλλη Άννα Κομνηνή δεν μας είναι γνωστή αυτή την περίοδο[98]. Εκτός όμως του γεγονότος ότι η θέση αυτή θα συνιστούσε ένα argumentum e silentio, δεν πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι και άλλες εγγονές της Άννας Δαλασσηνής θα έφεραν το όνομα της γιαγιάς τους[99].

97. Είχε ήδη ολοκληρωθεί η παρούσα εργασία, όταν κυκλοφόρησε η διδακτορική διατριβή της Ε. Λ. Μαργαρού για τους τιμητικούς τίτλους και τα επαγγελματικά ονόματα των γυναικών στο Βυζάντιο, όπου γίνεται αναφορά στον Γεώργιο Ζαγαρομμάτη και την Άννα Κομνηνή του πατμιακού σιγιλλίου (Ε. Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι*, σ. 101-102, 123). Η Ε. Λ. Μαργαρού καταλήγει και αυτή στην παραπάνω διαπίστωση για τη διαδοχική κατοχή των τίτλων του σεβαστού και του πανυπερσεβάστου από τον Ζαγαρομμάτη και θέτει ερωτηματικά για την ταύτιση της σεβαστής Άννας Κομνηνής του σιγιλλίου με την ιστορικό Άννα Κομνηνή.

98. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 12. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 86. Για τα γνωστά στις πηγές πρόσωπα με το όνομα Άννα Κομνηνή τον ΙΑ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα βλ. P. Schreiner, «Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels», *DOP* 25 (1971) 217-248, ειδικότερα σ. 228. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 176-197 (αρ. 32), 380-390 (αρ. 77), 489-492 (αρ. 86), Β΄, σ. 33-43 (αρ. 99), 138-141 (αρ. 126), 302-313 (αρ. 140), 394-417 (αρ. 149), 452-453 (αρ. 154). Βλ. ακόμη L. Stiernon, «Famille Rogerios», σ. 187-191. Με το όνομα της Άννας Κομνηνής σώζονται και τρεις σφραγίδες. Βλ. V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 106 (ΙΑ΄-ΙΒ΄ αι.) (= *Ελληνικά* 4 [1931] 226) (= G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 641, αρ. 9): *Δι' εὐλάβειαν οὐ φέρει θείους τύπους / Ἄννης Κομνηνῆς ἡ σφραγὶς ἀλλὰ στίχους*, αρ. 200 (ΙΑ΄-ΙΒ΄ αι.) (= *Ελληνικά* 4 [1931] 352): *Κομνηνοδουκῶν ἐκ γένους σφραγὶς Ἄννης*, αρ. 462 (αρχή ΙΒ΄αι.) (= *Ελληνικά* 6 [1933] 93): *Σφραγὶς τύπος πέφυκε Κομνηνῆς Ἄννης*. – Βλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 14 σημ. 30.

99. Η Άννα Κομνηνή ως πρωτότοκη κόρη του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έφερε το όνομα της γιαγιάς της. Βλ. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 738.12-13: *Ἐγείνατο δὲ θυγάτριον ἡ Αὐγούστα τῷ βασιλεῖ, ὅπερ Ἄννα ὠνομάσθη διὰ τὴν πατρομήτορα...* – Βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 176. Για τις συνήθειες που ακολουθούνταν στην ονοματοδοσία των Βυζαντινών ειδικότερα επί Κομνηνών – που σε κάποια σημεία, όπως η μεταβίβαση στους εγγονούς του ονόματος των πάππων τους, φαίνεται ότι δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες συνήθειες των συγχρόνων Ελλήνων – βλ. L. Stiernon, «Les origines du despotat d' Épire. A propos d' un livre récent», *REB* 17 (1959) 90-126, ειδικότερα σ. 114. – Του ίδιου, «Famille Rogerios», σ. 184 σημ. 1. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 34-35. Βλ. ακόμη Α. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 4], Αθήνα 1990, σ. 150-157, με χρήσιμες παρατηρή-

Η διερεύνηση ακριβώς αυτής της περίπτωσης μπορεί να προσφέρει τη δυνατότητα για τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων για την επίλυση του προβλήματος και κάποια εξήγηση της σχέσης της Άννας Κομνηνής του εγγράφου με την Πάτμο, αν δεχτούμε παρά την έλλειψη μαρτυρίας ότι το σέκρετον του Μυρελαίου είχε μεταβιβαστεί σε κάποια εγγονή της Άννας Δαλασσηνής.

Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου αναφέρει μια τέτοια περίπτωση, την οποία όμως δεν αποδέχεται[100]. Πρόκειται για την ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα, θυγατέρα του Μιχαήλ Ταρωνίτη και της αδελφής του αυτοκράτορα Μαρίας Κομνηνής, η οποία σύμφωνα με τον Κ. Βαρζό έφερε το όνομα της γιαγιάς της Άννας Δαλασσηνής[101]. Το γεγονός ότι η θυγατέρα ενός Ταρωνίτη φέρει το επώνυμο των Κομνηνών, της μητέρας της δηλαδή, δεν πρέπει να ξενίζει, καθώς αποτελούσε συνήθεια αυτή την εποχή τα παιδιά να παίρνουν το επώνυμο της μητέρας ή των εκ μητρός πάππων τους, αν προερχόταν από πιο επιφανή οικογένεια[102].

σεις για τη χρήση των ονομάτων στην Ήπειρο τον ΙΓ΄ αιώνα. Για την ονοματοδοσία των Βυζαντινών βλ. και A. P. Kazhdan, «Names, personal», *ODB* 2, σ. 1435-1436. Επιπρόσθετα για την ονοματοδοσία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στην πρώιμη περίοδο βλ. Δ. Μισίου, «Η πολιτική σημασία της ονοματοδοσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων», *Βυζαντιακά* 3 (1983) 135-159.

100. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 14 σημ. 34.

101. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 124-127 (αρ. 20) και ειδικότερα σ. 124 σημ. 1. Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη και τη Μαρία Κομνηνή βλ. τη βιβλιογραφία παραπάνω σημ. 80-82. Επιπρόσθετα βλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I/3, αρ. 2710-2712. – N. Oikonomides, *Collection*, αρ. 101. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε, όπως θα δούμε και παρακάτω, ότι ο Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 37-38 (αρ. 1), 121-122 (αρ. 18), 122-123 (αρ. 19) κ.ε., Β΄, σ. 108 (αρ. 120), 109 (αρ. 121), 137-138 (αρ. 125) κ.ε., συνηθίζει σε αρκετές περιπτώσεις να προτείνει το όνομα κάποιων προσώπων που μας παραδίδουν ανώνυμα οι πηγές, λαμβάνοντας υπόψη τη συνήθεια που υπήρχε και στο Βυζάντιο οι πρωτότοκοι εγγονοί να λαμβάνουν το όνομα των πάππων τους. Βλ. και όσα αναφέρουμε παραπάνω σημ. 99.

102. Για το θέμα αυτό βλ. L. Stiernon, «Origines», σ. 115-116. – Του ίδιου, «Famille Rogerios», σ. 184 σημ. 1. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 33. Βλ. ακόμη Α. Κιουσοπούλου, *Θεσμός*, σ. 155-157, για αντίστοιχα παραδείγματα που παρατηρούνται στην Ήπειρο τον ΙΓ΄ αιώνα. Μια γνωστή περίπτωση για παράδειγμα από την περίοδο που εξετάζουμε είναι αυτή των παιδιών του Νικηφόρου Βρυεννίου και της Άννας Κομνηνής, τα οποία έφεραν τα ονόματα: Αλέξιος Κομνηνός, Ιωάννης Δούκας, Ειρήνη Δούκαινα και [Μαρία] Βρυένναινα Κομνηνή. Βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 113-114 (αρ. 78-79). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 197, 308-331 (αρ. 65-68). Και η Άννα Κομνηνή όμως φαίνεται ότι έφερε και το οικογενειακό όνομα της μητέρας της Ειρήνης Δούκαινας. Ως Δούκαινα απαντά στον τίτλο ενός ποιήματος που της αφιέρωσε ο Θεόδωρος Πρόδρομος (*Ποιήματα*, αρ.

Η περίπτωση της ανώνυμης αυτής Κομνηνής αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της σφραγίδας του Μιχαήλ που φέρει το έγγραφο που εξετάζουμε και αντίθετα με τη Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου δεν αποκλείω την πιθανότητα η ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα να ταυτίζεται με την Άννα Κομνηνή του εγγράφου.

Η ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα σύζυγος του σεβαστού Μιχαήλ, ενός πολύ γνωστού αξιωματούχου επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, γιου του σεβαστού Κωνσταντίνου, στον οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω[103]. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή ο Μιχαήλ ήταν νυμφευμένος με μια ανεψιά των Κομνηνών και τον Απρίλιο του 1081 συνόδευσε μαζί με τον έπαρχο Ραδηνό τον έκπτωτο Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) στη μονή της Περιβλέπτου. Είναι η πρώτη του αναφορά στις πηγές: *Οἱ δὲ Κομνηνοὶ τὰ βασίλεια καταλαβόντες παραχρῆμα τὸν ἐπ' ἀνεψιᾷ γαμβρὸν αὐτῶν Μιχαήλ, ὃς ἐν ὑστέροις καιροῖς λογοθέτης τῶν σεκρέτων ἐχρημάτισε, πέμπουσιν πρὸς αὐτὸν* [ενν. τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη]. *Ὁ δὲ ἀπελθὼν μετὰ τοῦ τηνικαῦτα ἐπάρχου (ὁ Ῥαδηνὸς δὲ οὗτος ἦν) εἰσαγαγὼν τὸν βασιλέα εἰς ἀκάτιόν τι μικρὸν ἀπέρχεται μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν τῆς Περιβλέπτου περιώνυμον μονήν· εἶτα τὸ μοναδικὸν αὐτῷ ἄμφω προτρέπονται ἀμφιάσασθαι σχῆμα*[104].

XXXVIII [*Εἰς τὴν σοφωτάτην πορφυρογέννητον καὶ καισάρισσαν κυρὰν Ἄνναν τὴν Δούκαιναν, περὶ τῶν ἑαυτοῦ*], σ. 377), ενώ ο ίδιος σε άλλο ποίημά του την ονομάζει *Δουκικὸν θρύλλημα* (*Ποιήματα*, αρ. XXXIX [*Ἐπιτάφιοι τῇ γυναικὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ πανευτυχεστάτου καίσαρος κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου, κυρᾷ Θεοδώρᾳ*], σ. 383.43). – Βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 134-135 (αρ. 107). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 176.

103. Για τον Μιχαήλ βλ. Ch. Diehl, «Un haut fonctionnaire byzantin: le logothète (τῶν σεκρέτων)», *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris 1933, σ. 217-227, ειδικότερα σ. 218-219. – D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 64 σημ. 6 (αρ. 24). – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 216-217. – Του ίδιου, «Synode», σ. 237-238 (αρ. 6). – R. Guilland, «Curopalate», σ. 226. – Του ίδιου, «Les logothètes. Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin», *REB* 29 (1971) 5-115, ειδικότερα σ. 84. – W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 311 (αρ. 169). – B. Skoulatos, Personnages, σ. 208-209 (αρ. 134). – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 124-127 (αρ. 20). Βλ. ακόμη Fr. Dölger, «Kodikellos», σ. 26 (= *Byzantinische Diplomatik*, σ. 29) και B. *Leib*, *Anne Comnène Alexiade (règne de l' empereur Alexis I Comnène 1081-1118)* [Collection Byzantine, publiée sous le patronage de l' Association Guillaume Budé], τόμ. I, Paris 1937 (ανατ. 1967), σ. 173-174, οι οποίοι λανθασμένα ταυτίζουν τον Μιχαήλ με τον κουνιάδο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δούκα.

104. Άννα Κομνηνή I, σ. 103.1-8. – Βλ. Fr. Dölger, «Kodikellos», σ. 26 (= *Byzantinische Diplomatik*, σ. 29). – Ch. Diehl, «Logothète», σ. 218. – D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 64 σημ. 6. – P. Gautier,

Αν και δεν υπάρχει ρητή μαρτυρία στις πηγές, παλαιότερα η S. De Jongh υποστήριξε στην αδημοσίευτη διδακτορική της διατριβή για τη γενεαλογία των Κομνηνών τη θέση ότι η ανώνυμη κόρη του Μιχαήλ Ταρωνίτη και της Μαρίας Κομνηνής ήταν σύζυγος του Μιχαήλ και τοποθέτησε χρονικά τη γέννησή της περί το 1063-1065 και τον γάμο της με τον Μιχαήλ περί το 1078-1080[105]. Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Κ. Βαρζός, ο οποίος παρατηρεί ότι καμιά άλλη αυτή την περίοδο δεν θα μπορούσε να είναι η παντρεμένη ανεψιά των Κομνηνών για την οποία κάνει λόγο η Άννα Κομνηνή εκτός από την ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα, η οποία κατά τον ίδιο είχε γεννηθεί περί το 1063-1064 ή περί το 1063-1065 και είχε παντρευτεί τον Μιχαήλ περί το 1078-1079[106].

Για τη σταδιοδρομία του Μιχαήλ διαθέτουμε σημαντικές πληροφορίες. Τον Μάιο του 1082 απαντά ως πρωτοκουροπαλάτης και μέγας δρουγγάριος της βίγλας σε μια νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, όπου επίσης αναφέρεται ως γαμπρός του αυτοκράτορα: *Ἐπεὶ δὲ ὁ τὰ πρωτοτόκια φέρων τῶν παίδων τοῦ σεβαστοῦ, ὁ μέγας ἐπιφανέστατος πρωτοκουροπαλάτης κῦρος μιχαὴλ, καὶ μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλης, ὁ περιπόθητος γαμβρὸς τῆς βασιλείας ἡμῶν...*[107]. Σε ένα διαφορετικό τμήμα της ίδιας νεαράς, που εξέδωσε ο Κ. Ι.

«Jean Tzetzès», σ. 216. – Του ίδιου, «Synode», σ. 241. – R. Guilland, «Logothètes», σ. 76, 84. – Του ίδιου, «Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin – L' éparque. I. L' éparque de la ville – Ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως», *BS* 41 (1980) 17-32, 145-180, ειδικότερα σ. 157. – Α. Α. Γλαβίνας, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095)* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 3], Θεσσαλονίκη 1972, σ. 183. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 125-126.

105. S. De Jongh, *La généalogie des Comnène de Byzance*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bruxelles 1937, σ. 10. Την άποψη της S. De Jongh επανέλαβε και ο D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 64 σημ. 6. Πβλ. P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 216 σημ. 47, ο οποίος υποστηρίζει ότι η S. De Jongh έκανε την παραπάνω ταύτιση χωρίς απόδειξη. Βλ. και B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208 σημ. 1.

106. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 64 σημ. 3 και κυρίως σ. 124 και σημ. 2 και 3.

107. Νεαρά αρ. 19 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 293.9-12 (= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 343.29-32). – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1082. – R. Guilland, «Drongaire de la veille», σ. 352 (= Recherches I, σ. 575). – Του ίδιου, «Curopalate», σ. 226. – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 216. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 126. Στη νεαρά αρ. 21 του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που οι εκδότες της χρονολογούν τον Ιούλιο του 1082, απαντά ένας κουροπαλάτης και δρουγγάριος της βίγλας (Νεαρά αρ. 21 Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1082), Ι. και Π. Ζέπος, *JGR* I, σ. 299.5-6, 302.30 [= C. E. Zachariae von Lingenthal, *JGR* III, σ. 351.7-8, 355.27-28]). Η πληροφορία αυτή είχε οδηγήσει παλαιότερα τον P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 217 σημ. 48, να εκ-

Δυοβουνιώτης από τα κατάλοιπα του Σπ. Π. Λάμπρου, απαντούν επίσης αναφορές στον Μιχαήλ: *Ἡ βασιλεία μου καὶ νόμῳ στοιχοῦσα καὶ θεοῦ φόβῳ στοιχειουμένη χρυσόβουλλον λόγον ἐξέθετο τῷ μεγαλεπιφανεστάτῳ πρωτοκουροπαλάτῃ καὶ μεγάλῳ δρουγγαρίῳ τῆς βίγλας τῷ περιποθήτῳ αὐτῆς γαμβρῷ..., Ὁ πρωτοκουροπαλάτης κὺρ Μιχαὴλ καὶ τῆς βίγλας μέγας δρουγγάριος τὴν ὅλην . . . . ἧς οὐσίας οἰκονομίαν ἀναδεξάμενος*[108]. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1090, ο Μιχαήλ απαντά για πρώτη φορά ως σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων στον τρίτο πρόλογο του Νομοκάνονος εις ΙΔ΄ τίτλους, όταν ανέθεσε σε κάποιον βέστη Θεόδωρο να συμπληρώσει το κείμενο των πολιτικών νόμων στο νομικό μέρος των κεφαλαίων, όπου υπήρχαν έως τότε απλές παραπομπές διά αριθμητικών στοιχείων, που καθιστούσαν τη χρήση του Νομοκάνονος ιδιαίτερα δύσκολη και κοπιώδη: *Ἐπεὶ δὲ καὶ τοῦτο πρὸς αὐτοτελῆ καὶ πανταχόθεν ἔχουσαν τὸ ἀνεπίληπτον ἀρτιότατον ἀναπληρωθῆναι ἔχρην τὸ ὑστέρημα· ἔτη μετὰ τὸν προγραφέντα χρόνον παρῆλθε, σὺν τοῖς διακοσίοις ζ΄, καὶ τὰ πάντα μέγας ἀνήρ, καὶ γένος καὶ βίον καὶ λόγον καὶ τρόπον, ὄνομα αὐτῷ Μιχαήλ, τὴν ἀξίαν σεβαστός, καὶ τοὺς προεστῶτας τῶν σεκρέτων εἰληφώς, τὸ πρᾶγμα βάλλεται κατὰ νοῦν, ὑπογραφεῖ τε χρῆται τῶν ὑπηκόων ἑνί, Θεοδώρῳ βέστῃ καὶ τοῦ βουλήματος πληρωτῇ, καὶ δι' αὐτοῦ τὰ ζητούμενα κατὰ μέρος κεφάλαια, ἐκ τοῦ πολυσχιδοῦς τῶν νόμων συντάγματος ἐρανισάμενος συνηρμολόγησε τῷ προκειμένῳ συντάγματι*[109]. Με τον

φράσει την άποψη ότι πρόκειται για έναν lapsus calami. Την ίδια άποψη επανέλαβε και ο Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Α΄*, σ. 126. Στη νέα έκδοση όμως του δευτέρου μέρους των *Regesten* του Fr. Dölger η νεαρά χρονολογείται από τον P. Wirth τον Ιούλιο του 1092 (Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1168c), εποχή που το αξίωμα του μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλας κατείχε ο Ιωάννης Θρακήσιος ή Σκυλίτζης. Βλ. σχετικά R. Guilland, «Drongaire de la veille», σ. 352 (= *Recherches* I, σ. 575). – P. Gautier, «Synode», σ. 249. – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 86-87, με αναφορά στις πηγές.

108. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, «Νεαραί Αλεξίου Κομνηνού», *ΝΕ* 17 (1923) 321-327, ειδικότερα σ. 322. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1082. – R. Guilland, «Curopalate», σ. 226.

109. *Κανόνες εἰς τίτλους δέκα καὶ τέσσαρες*, έκδ. J. B. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta iussu Pii IX. Pont. Max.*, τόμ. II: *A VI ad IX saeculum*, Rome 1868, σ. 433-637, ειδικότερα σ. 449.6-450.5. Βλ. και J.-A.-B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l' empire d' Orient, depuis la mort de Justinien jusqu' à la prise de Constantinople en 1453*, τόμ. III, Paris 1846 (ανατ. Osnabrück 1966), σ. 429-430. – Βλ. P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 217. – Του ίδιου, «Synode», σ. 237-238. – M. M. Petrović, *Ο Νομοκάνων εις ΙΔ΄ τίτλους και οι βυζαντινοί σχολιασταί. Συμβολή εις την έρευναν των θεμάτων περί σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και των επι-*

ίδιο τίτλο και το ίδιο αξίωμα μετείχε στα τέλη του 1094 στη Σύνοδο των Βλαχερνών:... *τοῦ σεβαστοῦ καὶ λογοθέτου κῦρ Μιχαὴλ...*[110]. Για τελευταία φορά μαρτυρείται ως λογοθέτης των σεκρέτων τον Μάιο του 1109 σε ένα χρυσόβουλλο για τη μονή της Λαύρας, σύμφωνα με το οποίο είχε προβεί τον προηγούμενο χρόνο κατόπιν αυτοκρατορικού ορισμού σε καταμέτρηση της γης (*γεωδησίαν*) της περιοχής της Θεσσαλονίκης: *Τηνικαῦτα δὲ ὁ πανσέβαστο(ς) σεβαστὸ(ς) (καὶ) λογοθέτ(ης) τῶν σεκρέτων κῦ(ρ) Μιχαὴλ τὴν [τ]ῆς ὅλης Θεσσαλον(ίκης) γεωδησίαν ἡμετέρῳ ποιησάμενο(ς) ὁρισμῷ, καὶ ἀυτὰ τὰ τ(ῆς) μο(νῆς) [ἀ]νεμετρήσατο κτήματ(α)...*[111]. Ως λογοθέτης ο Μιχαήλ αναφέρεται και από τον Ιωάννη Τζέτζη στο γνωστό ποίημά του για την καταγωγή του (*Ὅτι ο Τζέτζης κατὰ μητέρα Ἰβήρει γένει, κατὰ δὲ πατέρα καθαρῶς Ἑλλάδος γονῆς*), που περιλαμβάνεται στο έργο του *Χιλιάδες*:... *ἀφ' ἧς ὁ περιώνυμος ὁ μέγας Κωνσταντῖνος*, | *ὁ μέγας ὁ δρουγγάριος, εἷς Σεβαστὸς ἐν βίῳ*, | *τοῦ λογοθέτου τοῦ κλεινοῦ πατὴρ τοῦ θρυλλουμένου*, | *μετὰ θανὴν τῆς ἑαυτοῦ παρθενικῆς συζύγου* | *γεννᾷ τὴν μητρομήτορα ἣν ἔφημεν τοῦ Τζέτζου...*[112]. Σώζεται επίσης μια σφραγίδα του Μιχαήλ, όπου απαντά με τον τίτλο του σεβαστού: *Κ(ύρι)ε βοήθει Μιχ(αὴλ) σεβαστῷ*[113].

σκόπων Παλαιάς και Νέας Ρώμης, Αθήναι 1970, σ. 42. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 208-209. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 127. – Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*², Αθήνα - Κομοτηνή 1999 (α΄ έκδ. 1986), σ. 240-241.

110. *Πρακτικά Συνόδου Βλαχερνών*, σ. 217.10. – Βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 64 σημ. 6. – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 217. – Του ίδιου, «Synode», σ. 237. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 209. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 126.

111. *Actes de Lavra* I, αρ. 58 (Μάιος 1109), σ. 303.24-26. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1245b. – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 217. – Του ίδιου, «Synode», σ. 238. – R. Guilland, «Logothètes», σ. 84. – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 209. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 126-127.

112. Ιωάννης Τζέτζης, *Ἱστορίαι ὧνπερ ἐμνήσθη ἐν μιᾷ τῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν*, έκδ. P. A. M. Leone, *Ioannis Tzetzae Historiae* [Pubblicazzioni dell' Istituto di Filologia Classica, Università degli Studi di Napoli, I], Napoli 1968, σ. 190.585-191.630, ειδικότερα σ. 190.597-191.601. Βλ. και την έκδοση του ποιήματος από τον P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 209.585-211.630, ειδικότερα σ. 209.597-601.

113. W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 169 (τέλος ΙΑ΄/αρχή ΙΒ΄ αι.) (= G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 582, αρ. 4). Βλ. ακόμη τις σφραγίδες: P. Speck κ.ά., *Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West)* [Ποικίλα Βυζαντινά, 5], Bonn 1986, αρ. 94 (ΙΑ΄/ΙΒ΄ αι.): *[Μήτηρ Θ]εοῦ. [Γρ]αφὰς [σφ]ραγίζ[ω Μ]ιχαὴ[λ το]ῦ...* – W. Seibt - M. L. Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997, αρ. 4.1.3 (τελευταίο τρίτο ΙΑ΄ αι.) (= G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* II, αρ.

Είναι πολύ πιθανόν λοιπόν η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 να ταυτίζεται με τη σύζυγο του σεβαστού Μιχαήλ, στον οποίο κατά πάσα πιθανότητα ανήκε και η σφραγίδα που φέρει το έγγραφο[114]. Στον σεβαστό Μιχαήλ αποδίδει τη σφραγίδα του εγγράφου, παρόλο που απορρίπτει την προτεινόμενη ταύτιση, και η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, η οποία σημειώνει για το θέμα αυτό: «Ἑπομένως δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ ταυτίσωμεν τὸν Μιχαὴλ τοῦ παρόντος σιγιλλίου μὲ τὸν ὁμώνυμον λογοθέτην τῶν σεκρέτων, ὁ ὁποῖος, ἐν ὀνόματι προφανῶς τῆς Ἄννης Κομνηνῆς, ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν Νικήταν Καταχαλὼν νὰ ἐκτελέσῃ τὴν σχετικὴν πρᾶξιν καὶ νὰ ἐκδώσῃ τὸ σιγίλλιον, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ἐκύρωσε διὰ τῆς σφραγῖδος του»[115].

Πράγματι ως λογοθέτης των σεκρέτων ο Μιχαήλ είχε την εποπτεία της κρατικής διοίκησης, γεγονός που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την ανάμειξή του σε μια τοπική υπόθεση στη Λέρο[116]. Μια ανάλογη τέτοια περίπτωση είναι αυτή που αναφέραμε πιο πάνω για την καταμέτρηση της γης της περιοχής της Θεσσαλονίκης το 1107-1108, στην οποία προέβη ο Μιχαήλ κατόπιν αυτοκρατορικού ορισμού για τη διασφάλιση των συμφερόντων της μονής της Λαύρας[117].

578): *+Σφραγὶς Μιχαήλ, οὗ βλέπεις (καὶ) τοὺς λ(ό)γους.*

114. Την άποψη ότι η σεβαστή Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 είναι η σύζυγος του Μιχαήλ υποστηρίζει, χωρίς να προχωρεί όμως στην εξέταση του προβλήματος, και ο J.-Fr. Vannier, «Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique», εν J.-Cl. Cheynet - J.-Fr. Vannier, *Études prosopographiques* (όπως στη σημ. 38), σ. 123-187, ειδικότερα σ. 147 σημ. 7, ο οποίος σημειώνει: «Son épouse est sans doute la sébastè Anna Comnène mentionnée dans un acte des archives de Patmos, t. II, éd. Nystazopoulou-Pelekidi, Athènes, 1980, p. 82-83, 86-88...».

115. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 88. Βλ. και της ίδιας, «Anne Comnène», σ. 11.

116. Για τον λογοθέτη των σεκρέτων, τη δημιουργία του αξιώματος και τις αρμοδιότητές του βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 34. – Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 17-18 σημ. 1. – Του ίδιου, «Kodikellos», σ. 26 σημ. 113 (= *Byzantinische Diplomatik*, σ. 29 σημ. 113). – Ch. Diehl, «Logothète», σ. 217-227 (βιβλιοκρ. G. Stadtmüller, *BZ* 34 [1934] 373-379). – L. Brehier, *Institutions*, σ. 141, 168, 270-271. – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 200-202. – R. Guilland, «Logothètes», σ. 75-84. – P. Gautier, «Synode», σ. 237-238. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 132-133. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 126 σημ. 12. – P. Magdalino, «Innovations in Government», εν M. Mullett - D. Smythe (έκδ.), *Alexios I Komnenos, Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: *Papers*, Belfast 1996, σ. 146-166, ειδικότερα σ. 153-155.

117. Βλ. παραπάνω σημ. 111.

Στην περίπτωση μάλιστα που δεχτούμε ότι η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 είναι η ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα και ότι η τελευταία είχε διαδεχτεί τη γιαγιά της στη διεύθυνση του σεκρέτου του Μυρελαίου, τότε λόγω της συζύγου του ο Μιχαήλ θα είχε και προσωπικό ενδιαφέρον για να επέμβει σε μια υπόθεση παλαιάς κτήσης του σεκρέτου. Ομοίως η υπεύθυνη του σεκρέτου του Μυρελαίου θα ενδιαφερόταν άμεσα για την ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων στη Λέρο, όπως παλαιότερα και η Άννα Δαλασσηνή είχε επέμβει για τη διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των μοναχών και των οικητόρων των γειτονικών αγρών του Παρθενίου[118].

Ένα πρόσθετο στοιχείο, που ενισχύει την πιθανότητα της μεταβίβασης του σεκρέτου του Μυρελαίου από την Άννα Δαλασσηνή στην ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα, παρέχει ο Ιωάννης Ζωναράς, ο οποίος, στο προαναφερθέν χωρίο όπου κάνει λόγο για την προαγωγή του Μιχαήλ Ταρωνίτη σε πανυπερσέβαστο, γράφει για την ιδιαίτερη αγάπη της Άννας Δαλασσηνής προς την κόρη της Μαρία: *Τὸν μὲν οὖν Ταρωνίτην τῇ πρώτῃ συνεζευγμένον τῶν ἀδελφῶν, πάνυ στεργομένῃ πρός τῆς μητρὸς καὶ πρὸς αὐτῶν τιμωμένῃ, πανυπερσέβαστον ὠνόμασαν, καὶ τοῦτο καινίσαντες τὸ ἀξίωμα*[119]. Δεν θα ήταν λοιπόν απίθανο εξαιτίας αυτής της σχέσης η Άννα Δαλασσηνή να είχε μεταβιβάσει το σέκρετον στην κόρη της αγαπημένης της θυγατέρας Μαρίας[120].

Εκτός από την ανώνυμη Κομνηνή Ταρωνίτισσα ο Κ. Βαρζός στη μελέτη του για τη γενεαλογία των Κομνηνών αναφέρει άλλες πέντε ανώνυμες Κομνηνές της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που ο ίδιος θεωρεί πιθανόν ότι έφεραν το όνομα Άννα. Οι τέσσερις ήταν επίσης εγγονές της Άννας Δαλασσηνής, πρωτότοκες κόρες των γιων της Μανουήλ, Ισαακίου, Αδριανού και Νικηφόρου[121]. Η πέμπτη ήταν δισεγγονή της Άννας Δαλασσηνής, δευτερότοκη κόρη της εγγονής της Μαρίας[122]. Ως σεβαστή μαρτυρείται με βεβαιότητα η θυγατέρα του Νικηφόρου Κομνηνού, σύζυγος του σεβαστού Γρηγορίου Πακουριανού του νεωτέρου[123]. Θεωρείται όμως σχεδόν βέβαιο ότι και των υπολοίπων οι σύζυγοι ως συγγενείς εξ αγχιστείας του αυτοκράτορα θα έφεραν τον τίτλο του σεβαστού, που την περίοδο αυτή σύμφωνα με τον L. Stiernon αποδιδόταν στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας[124]. Θα μπορούσε λοιπόν το έγγραφο αρ. 55 να αφορούσε κάποια από τις παραπάνω ανώνυμες Κομνηνές; Είναι ένα ερώτημα στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί κάποια απάντηση. Παραμένει όμως ως πιθανότητα.

118. Πβλ. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 14 σημ. 34, η οποία σημειώνει: «Mais il serait difficile d' expliquer pourquoi une nièce de l' empereur – qui n' a jamais joué un rôle dans la vie politique de l' empire – ferait émettre un acte concernant directement le couvent impérial de Patmos et la région de Léros, qui se trouvait sous le patronage de la puissante Anna Dalassène».

119. Ιωάννης Ζωναράς III, σ. 732.6-9. Βλ. και παραπάνω σημ. 81.

120. Την υπόδειξη του χωρίου και τη σημαντική αυτή παρατήρηση οφείλω στην καθηγήτριά μου κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα.

121. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 122-123 (αρ. 19), 145-146 (αρ. 24), 267 (αρ. 42), 268-272 (αρ. 44), με αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε και κάποιες υποθέσεις για το αξίωμα του Νικήτα Κατακαλών. Ως ενεργών κατ' εντολήν της σεβαστής Άννας Κομνηνής και του Μιχαήλ ο Κατακαλών πιθανόν να κατείχε κάποιο αξίωμα στο σέκρετον του Μυρελαίου ή γενικότερα στις υπηρεσίες των ευαγών οίκων ή ακόμη κάποιο ανώτερο αξίωμα στις οικονομικές υπηρεσίες του κράτους. Στα πατμιακά έγγραφα της περιόδου μαρτυρούνται τέτοιοι αξιωματούχοι, όπως ο βασιλικός νοτάριος του σεκρέτου του Μυρελαίου και ο οικονόμος των ευαγών οίκων[125]. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά:... *β(ασιλικὲ) νοτ(ά)ρ(ιε) καὶ ἀντι(προ)σωπ(ῶν) ἐν τ(ῷ) σεκ(ρέ)τ(ω) τοῦ οἴ(κου) μου τοῦ Μυρελαίου...*[126]. Επίσης σε πατμιακό έγγραφο της ίδιας περιόδου έχουμε για παράδειγ-

122. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 338 (αρ. 72). Η ανώνυμη αυτή Κομνηνή ήταν κόρη του Νικηφόρου Κατακαλών Ευφορβηνού και της Μαρίας Κομνηνής, για τους οποίους βλ. παραπάνω σημ. 83.

123. Για τον Γρηγόριο Πακουριανό τον νεώτερο, εγγονό του ομώνυμου σεβαστού και μεγάλου δομεστίκου, βλ. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 228. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 269-270 (αρ. 44). – P. Gautier, *Lettres*, σ. 98-100 (αρ. 29).

124. Βλ. L. Stiernon, «Sébaste et gambros», σ. 227-229, ο οποίος ειδικότερα, σ. 227, σημειώνει: «La collation du titre de sébaste et de ses composés s' est faite dès l' origine à tous les membres de la famille impériale et à tous ceux qui s' unirent à elle par mariage».

125. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 2 (Αύγουστος 1079), σ. 18.17-18, αρ. 3 (Οκτώβριος 1079), σ. 26.51, αρ. 5 (Μάιος 1087), σ. 46.77-78, αρ. 6 (Απρίλιος 1088), σ. 63.65, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.12, 334.18-20, 22-24, Β΄, αρ. 52 (λίγο μετά τον Απρίλιο [1089]), σ. 60, verso, στ. 1-7. Ειδικότερα για το αξίωμα του οικονόμου των ευαγών οίκων βλ. Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 40-42. – W. Seibt, «Prosopographische Konsequenzen aus der Umdatierung von Grumel, Regestes 933 (Patriarch Eustathios anstelle von Eustratios)», *JÖB* 22 (1973) 103-115, ειδικότερα σ. 108-109. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 138-140.

126. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 47 (15 Ιουνίου [1087]), σ. 333.12. Βλ. και N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 139 σημ. 88.

μα την αναφορά των αξιωμάτων του μεγάλου λογαριαστού και του μεγάλου λογαριαστού των ευαγών σεκρέτων[127].

Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση του εγγράφου αρ. 55 λίγα μπορούμε να προσθέσουμε. Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου προτείνει τη χρονολόγηση μεταξύ 1097-1109, στο διάστημα δηλαδή που η Άννα Κομνηνή κατείχε τον τίτλο της πανυπερσεβάστου[128]. Είναι μια άποψη που με βάση όσα είδαμε παραπάνω δεν μπορεί να ισχύσει. Πέραν τούτου τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μας επιτρέπουν παρά τη διατύπωση μερικών μόνον υποθέσεων. Πιο συγκεκριμένα, αν υποθέσουμε ότι η νέα διένεξη στη Λέρο, στην οποία αναφέρεται το έγγραφο, δεν πρέπει να απείχε πολύ χρονικά από την προηγούμενη διαφορά που διευθετήθηκε τον Απρίλιο του 1089, θα μπορούσαμε να προτείνουμε ως επικρατέστερη τη χρονολόγησή του στην τελευταία δεκαετία του ΙΑ΄ αιώνα. Έτσι μπορούμε να συνδέσουμε την αναφερόμενη στο έγγραφο εκστρατεία με κάποια από τις επιχειρήσεις που διεξήχθησαν αυτή την περίοδο, το πιθανότερο στο Αιγαίο και τη Μικρά Ασία. Είναι γνωστό ότι στο Αιγαίο οι βυζαντινές δυνάμεις ήταν απασχολημένες με τη δράση των Τούρκων πειρατών και κυρίως του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά (Çaka), ο οποίος εξουδετερώθηκε την άνοιξη του 1093, ενώ στη Μικρά Ασία άρχισαν νέες επιχειρήσεις την άνοιξη του 1097, μετά την έναρξη της Πρώτης Σταυροφορίας[129]. Η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου

127. *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, αρ. 18 (Ιούλιος [1099 ή 1114]), σ. 186.436, 438. Για τα αξιώματα αυτά βλ. E. Stein, «Untersuchungen», σ. 33. – Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 17-19. – P. Lemerle, «Notes sur l' administration byzantine à la veille de la IVe croisade, d' après deux documents inédits des archives de Lavra», *Mélanges Raymond Janin, REB* 19 (1961) 258-272 (= *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, Var. Repr., London 1978, αρ. XXVI), ειδικότερα σ. 267. – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 203-204. – R. Guilland, «Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin. Le logariaste, ὁ λογαριαστής; le grand logariaste, ὁ μέγας λογαριαστής», *JÖB* 18 (1969) 101-113 (= *Titres*, αρ. XXI), ειδικότερα σ. 108-113. – N. Oikonomidès, «Évolution», σ. 140-141. – V. Laurent, *Corpus* II, σ. 431. – A. P. Kazhdan, «Logariastes», *ODB* 2, σ. 1244-1245, με αναφορά στα σχετικά προβλήματα και τη βιβλιογραφία.

128. M. Nystazopoulou-Pélékidis, «Anne Comnène», σ. 15. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 84. Τη χρονολόγηση αυτή δέχεται και η E. Malamut, *Iles* II, σ. 477, 483, 500 σημ. 135.

129. Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις από το 1089 και εξής βλ. πρόχειρα F. Chalandon, *Comnène* I, σ. 118 κ.ε. – Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Γ΄: *Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*, μέρ. Α΄: *Τελευταίες λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1990 (ανατ. 1991), σ. 54 κ.ε. – M. J. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, μετάφρ. Ευαγ. Καργιανιώτη - επιστ. επιμ. Π. Α. Αγαπητός, Αθήνα

υποθέτει, με βάση τη χρονολόγηση του εγγράφου που προτείνει, ότι η εκστρατεία πρέπει να συναφθεί με τις πολεμικές επιχειρήσεις που συνέβησαν λίγο πριν από το 1097 και μέχρι το 1109[130]. Στράτευση πάντως κατοίκων στην περιοχή της Πάτμου δεν μαρτυρείται για πρώτη φορά στο έγγραφο αρ. 55. Σε στράτευση (*στρατεία*) αναφέρεται επίσης το έγγραφο αρ. 54 του Μαΐου του 1089, σύμφωνα με το οποίο ο όσιος Χριστόδουλος ζητούσε την απαλλαγή των δώδεκα στρατευμένων κατοίκων της Πάτμου, που είχαν στρατευθεί το προηγούμενο έτος, και ως αντάλλαγμα τη στράτευση αντίστοιχου αριθμού από τα μέχρι τότε κτήματα του οσίου στην Κω, τα οποία είχαν περιέλθει πλέον εξ ανταλλαγής στο δημόσιο[131]. Επιπρόσθετα το γεγονός ότι στην προαναφερθείσα λύσιν του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του Ιουλίου του 1099 ή του 1114 για την εγκατάσταση των παροίκων στις κτήσεις της μονής δεν γίνεται λόγος ούτε έστω κάποια νύξη για οποιανδήποτε διένεξη στη Λέρο, όπως επίσης και η έλλειψη αναφοράς παροίκων στο έγγραφο αρ. 55, αποτελούν ένα επιπλέον στοιχείο για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων και ενισχύουν ίσως την άποψη για μια πρωιμότερη χρονολόγηση του εγγράφου στην περίπτωση που χρονολογήσουμε τη

1997, σ. 218-223, 257-277. Ειδικότερα για την Πρώτη Σταυροφορία βλ. ακόμη St. Runciman, *A History of the Crusades*, τόμ. I: *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1951 (ανατ. Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney 1988), σ. 1 κ.ε., καθώς επίσης και τις σχετικές μελέτες του ίδιου, του F. Duncalf και του H. S. Fink εν K. M. Setton (έκδ.), *A History of the Crusades*, τόμ. I: M. N. Baldwin (έκδ.), *The First Hundred Years*, Philadelphia 1958 (ανατ. Madison, Wisconsin - London 1969), σ. 220-342, 368-409. Για τη δράση του Τζαχά και όλα τα σχετικά προβλήματα βλ. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106)», *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66 (= *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Αθήνα 1991, αρ. IV-V, σ. 71-102). Για τις επιχειρήσεις στο Αιγαίο βλ. ακόμη Θ. Κορρές, «Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)», *Βυζαντινά* 17 (1994) 317-322.

130. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 85-86.

131. *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, αρ. 54 (Μάιος [1089]), σ. 77.1-79.6. – Βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1153. – Fr. Dölger, *Beiträge*, σ. 21 σημ. 7. – H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 212-213. – Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 109, 113. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. *33-*34, *36-*37. – Ν. Οικονομίδης, «Σημείωμα για το κεκυρωμένο αντίγραφο παλαιών εγγράφων της Πάτμου», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 120-124, ειδικότερα σ. 121. – Του ίδιου, *Fiscalité*, σ. 231-232. – P. Karlin-Hayter, «Notes», σ. 190-191. – P. Lemerle, *Agrarian History*, σ. 226-228. – Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου* Β΄, σ. 79-81. – E. Malamut, *Iles* II, σ. 476, 481, 483.

λύσιν το 1099[132]. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι στο έγγραφο αρ. 55 δεν γίνεται αναφορά στον όσιο Χριστόδουλο, αλλά την υπόθεση χειρίζονται αόριστα εκ μέρους της μονής οι μοναχοί, γεγονός που ίσως αποτελεί μια ακόμη ένδειξη για την οριοθέτηση ενός terminus, αφού, όπως γνωρίζουμε, το θέρος του 1092 επιδρομή των Τούρκων στις νήσους είχε αναγκάσει τον όσιο Χριστόδουλο να καταφύγει στην Εύβοια, όπου πέθανε το πιθανότερο στις 16 Μαρτίου 1093[133]. Από την άλλη έχουμε κάποιους υποθετικούς termini μεταξύ 1090-1109, αν δεχτούμε ότι ο Μιχαήλ που απαντά στο έγγραφο είναι ο σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων Μιχαήλ[134].

Ως κατακλείδα της παρούσας εργασίας μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η έλλειψη πηγών καθιστά μη δυνατή την ταύτιση με βεβαιότητα της Άννας Κομνηνής του εγγράφου αρ. 55. Εκείνο όμως που μπορεί να υποστηριχθεί με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία είναι η απόρριψη τόσο της Άννας Δαλασσηνής όσο και της ιστορικού Άννας Κομνηνής. Ειδικότερα για την τελευταία καμιά μαρτυρία δεν συνηγορεί για οποιανδήποτε σχέση της με τη μονή της Πάτμου. Είναι αξιοσημείωτο ότι ούτε η ίδια κάνει κάποια αναφορά στο ιστορικό της έργο.

132. Βλ. παραπάνω σημ. 32. Τη λύσιν χρονολογούν τον Ιούλιο του 1099 οι Fr. Miklosich - I. Müller (MM VI, σ. 94) και ο Fr. Dölger στην πρώτη έκδοση του δευτέρου μέρους των *Regesten* (Fr. Dölger, *Regesten*, αρ. 1214). Βλ. και I. M. Κονιδάρης, *Δίκαιον*, σ. 189-190 σημ. 17. – A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 97.

133. Βλ. Ε. Λ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, σ. 115-124. – Της ίδιας, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. *49-*55. – P. Gautier, «La date de la mort de Christodule de Patmos (mercredi 16 mars 1093)», *Mélanges Venance Grumel II*, *REB* 25 (1967) 235-238, με αναφορά στις πηγές.

134. Μετά τον Μιχαήλ το αξίωμα του λογοθέτη των σεκρέτων ανέλαβε πιθανόν ο Ανδρόνικος Δούκας και με βεβαιότητα πριν από τα τέλη της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού ο σεβαστός Γρηγόριος Καματηρός. Βλ. Ch. Diehl, «Logothète», σ. 218, 223. – P. Gautier, «Synode», σ. 238. – R. Guilland, «Logothètes», σ. 82-83. – Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία* Α΄, σ. 127 σημ. 14. – P. Magdalino, «Innovations», σ. 154, με αναφορά στα σχετικά προβλήματα και τη βιβλιογραφία. Για τον Ανδρόνικο Δούκα βλ. και D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 154 (αρ. 136), 194 (αρ. 233). – P. Gautier, «Jean Tzetzès», σ. 217 σημ. 50. – J.-Fr. Vannier, «Premiers Paléologues», σ. 147-149 (αρ. 13). Επιπρόσθετα για τον Γρηγόριο Καματηρό βλ. D. I. Polemis, *Doukai*, σ. 78 σημ. 2 (αρ. 32). – P. Gautier, *Michel Ialikos*, σ. 39-41 (αρ. 7). – Του ίδιου, *Lettres*, σ. 73-79 (αρ. 17). – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 109-111 (αρ. 76). – Ε. Λ. Βρανούση, *Έγγραφα Πάτμου* Α΄, σ. 87-88.

Δημήτρης Αγορίτσας

Η βυζαντινή επίδραση στη σερβική πολιτική ιδεολογία το 13ο - 14ο αι. μέσα από τις μαρτυρίες των διπλωμάτων, της νομισματικής και της τέχνης

Μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας του στα τέλη του 12ου και κατά τη διάρκεια του 13ου αι. το σερβικό κράτος των Νεμανιδών βρέθηκε μεταξύ του λατινικού και του βυζαντινού κόσμου[1]. Αν και οι επιδράσεις ήταν έντονες και από τους δύο χώρους, πέτυχε να διατηρήσει την ισορροπία του μεταξύ Ανατολής και Δύσης και να αφομοιώσει δημιουργικά τις όποιες επιρροές. Ταυτόχρονα, η πολιτική ιδεολογία του κράτους έθεσε ως στόχους της: την διασφάλιση της ανεξαρτησίας, την απόκτηση μίας "εθνικής" Εκκλησίας, τον περιορισμό των σχέσεων με τα καθολικά κέντρα της Αδριατικής καθώς και την ενίσχυση της δυναστείας στο εσωτερικό.

Οι Σέρβοι ηγεμόνες αντίθετα από τη Βουλγαρία, που από την ίδρυση του κράτους της στόχευε στην συνέχιση της παράδοσης του Α΄ βουλγαρικού κράτους και στην κατάλυση του Βυζαντίου, δεν αμφισβήτησαν επί μακρόν την ιδέα της πολιτικής υπεροχής του βυζαντινού αυτοκράτορα, ούτε και την εκκλησιαστική αρχή της Κωνσταντινούπολης. Το μόνο που αμφισβήτησαν οι Σέρβοι ηγεμόνες ήταν το δικαίωμα του αυτοκράτορα των Ρωμαίων να κυβερνά μόνον εκείνος *θεία χάριτι*. Στοχεύοντας στην ενίσχυση της θέσης τους στο εσωτερικό της χώρας έναντι των κεντρόφυγων τάσεων, αξιοποίησαν την ιδέα της ιερότητας του προσώπου του ηγεμόνα, ως αντανάκλαση της εικόνας του Θεού στη γη, και προχώρησαν στην αγιοποίηση και μεταθανάτια λατρεία των ηγεμόνων[2]. Ταυτόχρονα, η εισαγωγή στους ναούς εικονογραφικών θεμάτων όπως η Ρίζα

* Ευχαριστώ την ομότιμο καθηγήτρια Βαλκανικής Ιστορίας του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κ. Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, καθώς και τον επίκουρο καθηγητή Βαλκανικής Ιστορίας κ. Ανδρόνικο Φάλαγγα για την πολύτιμη βοήθεια και τις γόνιμες παρατηρήσεις τους κατά τη διάρκεια σύνταξης της παρούσης εργασίας.

1. Για μία γενική θεώρηση των βυζαντινοσερβικών σχέσεων στο 13ο-14ο αι. βλ. Βυζάντιο και Σερβία κατά το ΙΔ΄ αιώνα, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 3, Αθήνα 1996 και Dimitri Nastase, "L' idée impériale en Serbie avant le Tsar Dušan", *Roma Fuori di Roma: Istituzioni e Immagini, Da Roma alla Terza Roma*, V, Ρώμη 1985, σ. 169-188.

2. Απεικόνιση των Νεμανιδών με φωτοστέφανο έγινε για πρώτη φορά στο ναό της Αγίας Τριάδας στη Sopočani (ca.1263). Βλ. Mirjana και Ljubomir Maksimovic, "Πορτραίτα κτητόρων στις τοιχογραφίες βυζαντινού ρυθμού του ΙΓ΄ αιώνα – Η κατάσταση στη βαλκανική χερσόνησο", Βυζαντιναί Μελέται 6 (1995), 688-689.

Ιεσσαί[3], οι Οικουμενικές Σύνοδοι και η Σύνοδος του Στεφάνου Α΄ Νεμάνια τόνιζε την ιδέα της συνέχειας της δυναστείας, την θεϊκή εύνοια και προστασία που απολάμβανε καθώς και τον ρόλο της στην προστασία της ορθοδόξου πίστεως, κατά το πρότυπο των βυζαντινών αυτοκρατόρων.

Στη διάρκεια του 13ου αι. οι Σέρβοι ηγεμόνες έφεραν, τόσο στα νομίσματα, όσο και στα έγγραφά τους, τους τίτλους του"βασιλέα"–Rex[4], του Κράλη, του Μεγάλου Ζουπάνου, και του Samodržać[5] (με τη σημασία του αυτεξούσιος). Ο τελευταίος τίτλος έλαβε στη Σερβία μια ιδιαίτερη σημασία, διαφορετική από εκείνη του αυτοκράτορα που συνόδευε στο Βυζάντιο το αυτοκρατορικό αξίωμα (Βασιλεύς), και δήλωνε ειδικότερα την αυτονομία και ανεξαρτησία των Σέρβων ηγεμόνων από την Κωνσταντινούπολη[6].

Επί Στεφάνου Μιλούτιν (1282-1321), μετά την κατάληψη των Σκοπίων (1282) και την προς νότο επέκταση των Σέρβων, ο πολιτικός προσανατολισμός προς τα βυζαντινά πρότυπα έγινε περισσότερο ισχυρός, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επήλθε και η εκρίζωση των δυτικών ή ντόπιων επιδράσεων. Ο γάμος του Μιλούτιν και της ανήλικης κόρης του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, Σιμωνίδας[7], έφερε το σερβικό βασίλειο σε επαφή με το βυζαντινό διοικητικό και νομοθετικό σύστημα, ενώ η παρουσία της Σιμωνίδας στη σερβική αυλή ενίσχυσε την παρουσία στοιχείων της βυζαντινής αυτοκρατορικής θεωρίας[8]. Οι ιδέες της εκ Θεού και φιλοχρίστου βασιλείας, της συνέχειας, της ευεργεσίας και της φιλανθρωπίας βρήκαν στα χρόνια του Μιλούτιν, και αργότερα του Δουσάν, την έκφρασή τους στην εικονογραφία των ναών, στα έγγραφα και στα νομίσματα των ηγεμόνων.

Ο Μιλούτιν οικοδόμησε δεκαπέντε περίπου ναούς[9] εντός και εκτός Σερβίας[10] υιοθετώντας τον βυζαντινό ρυθμό του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο[11], ενώ απεικονίστηκε στους ναούς της Σερβίας με τη βυζαντινή αυτοκρατορική περιβολή[12]. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται δύο νέα εικονογραφικά

3. Για το εικονογραφικό θέμα της Ρίζας Ιεσσαί βλ. Vesna Milanović, "The Tree of Jesse in Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries, a Contribution to the Research of the Theme", *Zograf* 20 (1989) 48-59.

4. Βλ. D.M. Metcalf, *Coinage in South – Eastern Europe 820-1396*, Λονδίνο 1979, σ. 95, 212-214 και σ. 358-9, πιν. 7, αρ. 1, 3, 5 και 7.

5. Ο Στέφανος Α΄ σε χρυσόβουλλό του προς την σερβική μονή Χιλανδαρίου (1198/9) υπογράφει ως Крьсть вєЛиєга ЖоупаНа СТєФаНа мьстьНаго господина всьи српць зємЛи (Actes de Clilandar, Actes de l'Athos, 5, II, Actes slaves, εκδ. B. Korablev, *Vizantijskij Vremennik* 19 [1915], priloženie 1, Άμστερνταμ ²1975, σ. 371-75). Αντίστοιχα οι Στέφανος Uroš και Στέφανος Dragutin σε χρυσόβουλλά τους προς την ίδια μονή το 1254/64 και 1276/81 υπογράφουν ως СТєФаНа Оурошь, по миЛости ьоЖиєи краЛь и самодрьЖьць всьхь срЪБскихь зємЛь и поморскихь και СТєФаиь по воЛи ЪоЖиєи краЛь српЪскіи (Chilandar slave, σ. 377-84 και 389-91 αντίστοιχα). Είναι αξιοσημείωτο ότι ο τίτλος των Σέρβων βασιλέων αναφέρεται στα εδάφη που αποκατέστησε ο Νεμάνια και των οποίων τα όρια δεν άλλαξαν παρά στα τέλη του 13ου αι. Για τον τίτλο του samodržac βλ. G. Ostrogorsky, "Avtokrator i samodržac", *Glas SKA* CLXIV, 84 (1935), 141-160.

6. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την στέψη του Στεφάνου Δουσάν σε αυτοκράτορα ο τίτλος του samodržać έπεσε σε αχρηστία.

7. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1993, τομ. γ΄, σ. 178-9 και D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 409-10.

8. Το 1299, χρονιά του γάμου του Μιλούτιν με τη Σιμωνίδα, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, πρεσβευτής του Ανδρόνικου Β΄, μένει εντυπωσιασμένος από τον πλούτο της αυλής του Μιλούτιν (βλ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τομ. Ι, Βενετία-Παρίσι 1872, σ. 173). Αντίθετα, τριάντα χρόνια νωρίτερα οι πρέσβεις του Μιχαήλ Η΄ βρήκαν την αυλή του Uroš Α΄, «απλή και ασήμαντη». (βλ. Γ. Παχυμέρη, *Συγγραφικαί ίστορίαι*, τομ. Ι, Βόννη, σ. 350-352).

9. Βλ. Sl. Ćurčić, *Gračanica, Kings Milutin's church and its place in late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State Un. Press 1979, σ. 6, σημ. 9, όπου πλήρης κατάλογος των ναών, των οποίων κτίτορας είναι ή θεωρείται ο Μιλούτιν.

10. Βλ. V. Djurić, "L'art des Paléologues et l' État serbe. Role de la Cour et de l' Église serbes dans la premiere moitié du XIV siécle", *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Βενετία 1971, σ. 181.

11. Επισημαίνεται ότι οι βυζαντινές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Σερβίας έρχονται εμμέσως δια του Αγίου Όρους και ειδικότερα δια της σερβικής μονής Χιλανδαρίου (Βλ. G. Stričević, "Mount Athos and Monumental Art and Architecture in Serbia", *Byzantine Congress* 1986, Abstracts of Short Papers, Washington, D.C., August 3-8, σ. 333-34), η οποία ευεργετήθηκε από τον Μιλούτιν με την επικύρωση παλαιοτέρων προνομίων και την πραγματοποίηση νέων δωρεών βλ. Chilandar slave, αρ. 8-13 και 16-18, σ. 393-413 και 415-437.

12. Ο Μιλούτιν εικονίζεται μαζί με τον αδελφό του Dragutin στο ναό του Αγίου Αχιλλίου στο Arilje (1296). Οι δύο αδελφοί φέρουν φωτοστέφανο, βασιλικό ένδυμα και διάδημα. Ο Dragutin ως κτήτορας κρατάει στα χέρια του ομοίωμα του ναού, ενώ ο Μιλούτιν φέρει σκήπτρο και ακακία. Στο "ναό του Κράλη" (Αγίων Ιωακείμ και Άννης) στη Studenica (1313/14) εικονίζονται ο Μιλούτιν με τη Σιμωνίδα. Ο Μιλούτιν κρατά στα χέρια του το ομοίωμα του ναού και είναι ενδεδυμένος την βυζαντινή αυτοκρατορική περιβολή. Ως κτίτορας και ενδεδυμένος σαν βυζαντινός αυτοκράτορας εικονίζεται ξανά ο Μιλούτιν στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1312-18), όπου συνοδευόμενος από τη σύζυγό του προσφέρει ομοίωμα του ναού στον Άγιο Γεώργιο, ενώ ο άγιος του απονέμει ξίφος. (βλ. Tania Velmans, *La Peinture Murale Byzantine a la fin du Moyen Âge*, Παρίσι1977, σ. 164.1, εικ.21-22, επίσης G. Millet - A. Frolow, *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie*,

θέματα: η στέψη του ηγεμόνα από το Χριστό και η Ρίζα Νεμανιδών.

Το θέμα της στέψης, γνωστό στο Βυζάντιο, χρησιμοποιήθηκε στη Σερβία πρώτη φορά από τον Μιλούτιν[13] για να δηλωθεί η θεϊκή εκπόρευση της εξουσίας των Νεμανιδών και να ενισχυθεί η πολιτική της αγιοποίησής τους. Η παράσταση της Ρίζας Νεμανιδών ήταν μία καινοτομία και διαμορφώθηκε έχοντας ως πρότυπο τον εικονογραφικό τύπο της Ρίζας Ιεσσαί[14], δηλαδή την εικονογραφική απεικόνιση της γενεαλογίας του Χριστού. Η εικονογραφία της Ρίζας Νεμανιδών, δηλαδή τα μέλη της δυναστείας που συγκροτούν ένα οικογενειακό δέντρο, με κορμό τον ιδρυτή Στέφανο Νεμάνια και στις απολήξεις του τον Μιλούτιν και τη Σιμωνίδα, αποτελούσε δήλωση της νόμιμης δυναστικής διαδοχής, της "θεϊκής" καταγωγής της δυναστείας και της συνέχειάς της στο χρόνο. Ο Sl. Ćurčić αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «το δυναστικό δέντρο των Νεμάνια θεωρείται σαν το τελευταίο δημιούργημα της προπαγάνδας του Μιλούτιν, που στόχευε στο να ενισχύσει τη θέση του τελευταίου ως αντανάκλαση της θείας τάξης»[15].

Στα έγγραφα παρατηρούμε επίσης μία τάση μίμησης της ορολογίας και της δομής των βυζαντινών χρυσοβούλλων, χωρίς αυτό να επιτυγχάνεται πάντα[16]. Στην υποσημασία (subscriptio) των εγγράφων απαντούν οι φράσεις: «вь христа Бога και по милости Божијеи» που αντιστοιχούν στις βυζαντινές εκφράσεις «*ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ* και *θείᾳ χάριτι*». Ωστόσο, η χρήση από μέρους του των

Παρίσι 1954, τομ.II, σ. X, πιν. 96, Mirjana και Ljubomir Maksimović, Πορτραίτα κτητόρων, ό.π., σ. 692-93 και B. Todić, *Staro Nagoričino*, Βελιγράδι 1993, σ. 120-21, εικ. 20 και 21). Το ζεύγος Μιλούτιν – Σιμωνίδας εικονίζεται ακόμη στη Gračanica (βλ σημ.13), ενώ στο καθολικό της σερβικής μονής Χιλανδαρίου στο Άγιο Όρος (1319) εικονίζεται ο Μιλούτιν μόνος, ενδεδυμένος όπως οι βυζαντινοί αυτοκράτορες (βλ. D. Bogdanović et al., Chilandar, Βελιγράδι 1978, σ. 86, εικ. 61).

13. Στην παράσταση του Μιλούτιν και της Σιμωνίδας στο ναό της Παναγίας στη Gračanica εικονίζεται ο Χριστός να ευλογεί και άγγελοι να στέφουν το βασιλικό ζεύγος. Ο Μιλούτιν κρατά ομοίωμα του ναού και είναι ενδεδυμένος με τη βυζαντινή αυτοκρατορική περιβολή. Βλ. V. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Βελιγράδι 1976, σ. 186, εικ.49.

14. Η πρώτη της απεικόνιση απαντά στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μιλούτιν, στην Gračanica (1320-1321). Βλ. *Zadužbine Kosova, Spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren-Beograd 1987, σ. 106-107.

15. Βλ. Sl. Ćurčić, "The Nemanjic Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica", *ZRVI 14-15* (1975) 192.

16. Βλ. Σούλη, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984, σ. 65-66.

τίτλων του Κράλη (Kralj) και του Samodržać δεν φαίνεται να αμφισβητεί τη νομιμότητα του βυζαντινού αυτοκράτορα ως επικεφαλής της χριστιανικής - ρωμαϊκής οικουμένης[17]. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα νομίσματα όπου η τίτλωση είναι παρόμοια, δηλαδή: «S.STEFAN VROSIVS REX ή VROSIVS REX»[18].

Παρατηρούμε ότι ο εκβυζαντινισμός του σερβικού κράτους στα χρόνια του Μιλούτιν είχε κυρίως εσωτερικό αντίκρισμα και στόχευε στην εδραίωση και τη νομιμότητα του ηγεμόνα και της δυναστείας. Στα χρόνια ωστόσο του Στεφάνου Δουσάν (1331-1355), λόγω και των νέων συνθηκών, απέκτησε νέα ορμή και αναπροσάρμοσε την πολιτική ιδεολογία του σερβικού κράτους.

Η παραμονή του Δουσάν επί επταετία στην Κωνσταντινούπολη (1314-1321)[19], αλλά και η πολιτική της Βουλγαρίας να θεωρεί τον εαυτό της διάδοχο του Βυζαντίου[20] του εξέθρεψαν τη φιλοδοξία να διαδεχθεί τους βασιλείς των Ρωμαίων[21]. Η τελευταία άρχισε να αυξάνεται όταν ο Δουσάν, μετά την άνοδό του στο θρόνο το 1331, εκμεταλλευόμενος τις εμφύλιες διαμάχες του Βυζαντίου, κατέλαβε σταδιακά μεγάλο τμήμα των εδαφών της αυτοκρατορίας.

Η κλιμακούμενη φιλοδοξία του Δουσάν έγινε εμφανής στον τρόπο τίτλωσης των εγγράφων του. Μέχρι και το 1345 (δηλαδή πριν από τη στέψη του το 1346) υπέγραφε στα σλαβικά έγγραφά του ως «Стєфань вь христа Бога Благовьрни кралb[22], Стєфана вь христа Бога вьрни кралb всьхь срьпскихь и поморскихь зємль[23]» ή, σε λατινική μεταγραφή, ως: St(e)f(a)n v' H(rist)a B(o)ga blagovērni Kral Sr'bljem i Gr'kωm[24]», και στα ελληνικά ως: «Στέφανος Κράλης»[25]. Παρά

17. Βλ. Chilandar slave, σ. 400-402, 402-3 και 415-417. Sima Ćirković, "Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346-55 Reconsidered", *Βυζάντιο και Σερβία*, σ. 113.

18. Βλ. Metcalf, Coinage, σ. 358-359, πιν. 7, αρ. 2 και 6.

19. Η περίπτωση του Δουσάν μας θυμίζει την αντίστοιχη του Συμεών της Βουλγαρίας που είχε παραμείνει και αυτός νέος στη Κωνσταντινούπολη.

20. Η πολιτική αυτή δεν ήταν καινούργια· η ίδια πολιτική επιδίωξη υπήρχε και στο Α΄ βουλγαρικό κράτος τρεις αιώνες νωρίτερα, στα χρόνια του τσάρου Συμεών.

21. Σύμφωνα με τον Γ. Σούλη ο Δουσάν δεν στόχευε στη δημιουργία μιας σερβικής αυτοκρατορίας, αλλά έβλεπε τον εαυτό του σαν διάδοχο και συνεχιστή των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου. Βλ. G. Soulis, The Serbs 30, σημ.171-2.

22. Βλ. Chilandar slave, αρ. 28, σ. 461-468 (1337-1346).

23. Βλ. Chilandar slave, αρ. 31, σ. 471-473 (1342).

24. Βλ. Vassiliki Kravari, "Nouveaux documents du monastère de Philothéou", *Travaux et Memoires* 10 (1987) 298-302 (1344).

25. Πρόσταγμα υπέρ της μονής του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στις Σέρρες (Σεπτ.1345), βλ.

την ανομοιομορφία στον τρόπο της τίτλωσης καθορίστηκαν δύο είδη υπογραφής, ένας για τα σλαβικά και ένας για τα ελληνικά έγγραφα. Στα σλαβικά υπέγραφε ως: «Κράλης Σέρβων και Ελλήνων» («Grci»), ενώ στα ελληνικά ως: «Κράλης Σερβίας και Ρωμανίας»[26].

Μετά την κατάληψη των Σερρών (24 Σεπτ. 1345) ο Δουσάν ζήτησε από τις Μονές του Αγίου Όρους τη μνημόνευση του ονόματός του στα δίπτυχα[27]. Οι μοναχοί αποδεχτηκαν αυτή την έμμεση αναγνώριση της σερβικής κυριαρχίας, με τον όρο να μνημονεύεται πρώτα το όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα και έπειτα του Δουσάν[28], αίτημα που έγινε τελικά δεκτό, καθώς ο τελευταίος δεν είχε στεφθεί ακόμη αυτοκράτορας και επομένως βρισκόταν σε θέση υποδεέστερη του βυζαντινού βασιλέα[29]. Η στέψη του ως αυτοκράτορα Σερβίας και Ρωμανίας έγινε τελικά την Κυριακή του Πάσχα 16 Απριλίου 1346, παρουσία του πρώτου πατριάρχη Ιπεκίου, Ιωαννικίου.

Ως αυτοκράτορας ο Δουσάν ανέτρεξε στα βυζαντινά πρότυπα για τα σλαβικά και ελληνικά έγγραφα που απέλυσε μετά το 1346. Στα σλαβικά έγγραφα χρησιμοποιήθηκαν εκφράσεις ανάλογες των βυζαντινών, όπως η φράση zlatopečatnoe slovo που αντιστοιχούσε στο βυζαντινό χρυσόβουλλο λόγο, αν και γενικότερα το τυπικό των εγγράφων δεν φαίνεται να ακολουθεί βυζαντινά πρότυπα. Αντίθετα, τα ελληνικά, και ιδιαίτερα αυτά που απέστειλε στο Άγιο Όρος, ακολουθούσαν πιστά το τυπικό, τις εκφράσεις, ακόμη και τα προοίμια και τις σφραγίδες των παλαιοτέρων βυζαντινών εγγράφων.

Στα μετά το 1346 έγγραφα απαντούν δύο τύποι υπογραφών, ένας στα σλαβικά και ένας στα ελληνικά. Στα σλαβικά ο Δουσάν υπογράφει ως: «Стєфань вь христа Бога вьрни царь»[30] ή «Stefan v' Hrista Boga Blagoverni čar Sr'bliem i Grkom»[31] ή ως «Стєфань вьрnи царь срБ.lємь и грькомь»[32]. Στα ελληνικά δεν υπήρχαν τόσες διαφοροποιήσεις αλλά μόνο ένας τύπος υπογραφής: «*Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός βασιλεύς καί αὐτοκράτωρ Σερβίας καί 'Ρωμανίας* ο οποίος απαντά σε όλα τα έγγραφα»[33].

Η χρήση στα ελληνικά έγγραφα της γενικής *'Ρωμανίας* και όχι *'Ρωμαίων*, όπως στα σλαβικά της γενικής *Grkom* (= Ελλήνων), δημιουργεί ερωτηματικά. Ωστόσο, κατά το Νίκο Οικονομίδη η γενική *'Ρωμαίων* αποτελούσε τμήμα της τίτλωσης εκείνου που κατείχε την Κωνσταντινούπολη. Επομένως η χρήση της γενικής *'Ρωμανίας* εξέφραζε «ρεαλιστικά αυτό που ήδη είχε υπό τον έλεγχό του...και άφηνε τους άλλους να φανταστούν τι θα επακολουθούσε...η λέξη "*'Ρωμανίας*" υπενθύμιζε ότι τα πολιτικά του σχέδια για την αυτοκρατορία δεν είχαν ακόμη ολοκληρωθεί»[34].

Η πλειοψηφία των έγγραφα που απέλυσε ο Δουσάν προορίζονταν για τις μονές του ελλαδικού χώρου, ως ένδειξη της ευσέβειάς του, και επικύρωναν παλαιότερα προνόμια ή απένειμαν νέα. Αν λάβουμε υπ' όψη τη μεγάλη επιρροή που ασκούσαν οι μονές στις λαϊκές μάζες θα μπορούσε κανείς να πει ότι η ενέργεια αυτή υπαγορευόταν μάλλον από πολιτικό συμφέρον παρά από αίσθημα ευσέβειας, χωρίς ωστόσο να μειώνεται η σημασία του τελευταίου ως κινήτρου[35]. Η πολιτική του αυτή εστιάστηκε σε τρεις κυρίως περιοχές με σημαντική μοναστική παρουσία: τις Σέρρες, τη Θεσσαλία και κυρίως το Άγιο Όρος.

Το τελευταίο απασχόλησε ιδιαίτερα τον Δουσάν μετά τη στέψη του το 1346.

Solovjev-Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Βελιγράδι 1936 (ανατ. Λονδίνο 1974), αρ. I, σ. 2-5.

26. Βλ. N. Oikonomides, "Emperor of the Romans – Emperor of the Romania", *Βυζάντιο και Σερβία*, σ. 124-126.

27. Βλ. Solovjev-Mošin, αρ. V, σ. 30, στ. 17-22: «ὅπως συνεχῶς ποιῶσιν ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς Θεὸν ἐντεύξεις καὶ ἱκεσίας...· εἶτα, καὶ ἵνα μνημονεύωσιν ἐν ἁπάσαις ταῖς ἐν αὐτῷ σεβασμίαις μοναῖς, ἔν τε τοῖς κελλίοις καὶ ἡσυχαστηρίοις καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν καθ' ὅλον τὸ τοιοῦτον ἅγιον ὄρος». Η μνημόνευση του σέρβου ηγεμόνα στο Όρος του προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος, στα πλαίσια της χριστιανικής κοινοπολιτείας. Βλ. Σούλη, "Ο Τσάρος Στέφανος Δουσάν και το Άγιον Όρος", *ΕΕΒΣ* 22 (1953), 83.

28. Βλ. Solovjev-Mošin, αρ. V,32, στ. 32-34. «ἵνα μηδὲν ἐμποδισθῇ ποτὲ τὸ τοῦ βασιλέως τῶν 'Ρωμαίων μνημόσυνον, μνημονεύηται δὲ πρότερον τὸ τούτου ὄνομα, εἶτα τὸ τῆς κραλότητος ἡμῶν·».

29. Βλ. Γ. Σούλη, Άγιον Όρος 84, σημ.3 και S. Ćirković, Kingdom and Empire 118.

30. Βλ. Solovjev-Mošin, αρ. XVIII, σ. 138-146 και αρ. IX, σ. 64-70.

31. Βλ. Chilandar slave, αρ. 43, σ. 510-513, αρ. 45, σ. 514-515 και αρ. 47, σ. 519-520.

32. Βλ. Chilandar slave, αρ. 48, σ. 520-521, αρ. 51, σ. 524-525 και αρ. 53, σ. 526.

33. Βλ. Solovjev-Mošin, αρ. VII, σ. 42-51, αρ. VIII, σ. 52-63, και αρ. XVII, σ. 124-131.

34. Βλ. Οικονομίδη, Romania 128.

35. Οι δωρεές του Δουσάν παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα της ευσέβειάς του με την ελπίδα ότι θα τύχει της θείας ανταπόδοσης. Σε προοίμιο χρυσοβούλλου του προς τη μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών (1345) ο Δουσάν δηλώνει ότι: «ἡ κραλότης μου διὰ τῆς χάριτος τοῦ Κυρίου, ἅτε πλέον τῶν ἄλλων ὑπὸ τῆς ἐννοούσης αὐτῇ χριστιανικῆς συνειδήσεως περὶ τὰ μοναστήρια καὶ τὰς ἱερὰς ἐκκλησίας τὰς εὐεργεσίας καὶ δωρεὰς ἐπιτείνειν βουλομένη ὡς ἐντεῦθεν βεβαίαν τὴν πληροφορίαν ἔχουσα πολλαπλασίως τὰς ἀμοιβὰς καὶ ἀντιδόσεις παρὰ τοῦ μισθαποδότου Θεοῦ λήψεσθαι» βλ. Solovjev-Mošin, αρ. II, σ. 6-7, στ. 29-35.

Εκδόθηκε υπέρ των μονών μεγάλος αριθμός χρυσοβούλλων, με τα οποία χορηγούσε νέα προνόμια και έδινε εγγυήσεις για το *«ἀνενόχλητον, ἀδιάσειστον και ἀπαραβίαστόν»* τους. Ας σημειωθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η ευεργεσία παραχωρήθηκε ύστερα από αίτηση των ίδιων των μοναχών[36]. Οι τελευταίοι αναγνώρισαν και στήριξαν τον Δουσάν, επειδή στο πρόσωπό του είδαν αυτόν που θα αποκαθιστούσε την τάξη, την ηρεμία και κυρίως τα δίκαιά τους που είχαν καταπατηθεί στα χρόνια της εμφύλιας διαμάχης που ταλαιπώρησε το Βυζάντιο[37].

Η συντριπτική πλειονότητα των έγγραφων που απέλυσε ο Στέφανος Δουσάν επικυρώνουν τα δίκαια που κατείχαν οι μονές διά παλαιγενών *«χρυσοβούλλων τῶν ἀοιδίμων βασιλέων, ἔτι τε καὶ τῶν κατὰ καιροὺς αὐθεντευσάντων»*[38] και επιβεβαιώνουν την τήρησή τους στο μέλλον. Η ισχύς των εγγράφων των παλαιοτέρων (βυζαντινών) αυτοκρατόρων κατοχυρώθηκε και στο νομοθετικό έργο του Δουσάν (*Zakonik*)[40] καθώς με τον τρόπο αυτό ο Σέρβος ηγεμόνας παρουσιαζόταν ως συνεχιστής και νόμιμος διάδοχος των Ρωμαίων (βυζαντινών) αυτοκρατόρων.

Τα νομίσματα ήταν ένα άλλο μέσο έκφρασης της πολιτικής ιδεολογίας του κράτους του Στεφάνου Δουσάν. Τα διακρίνουμε σε δύο ομάδες: στα προ και στα μετά το 1346. Στα νομίσματα της πρώτης κατηγορίας ο Δουσάν αποκαλείται «STEFAn REX»[41] ή «MONITA REX STEFA»[42], καθώς ήταν ακόμη απλός

36. Στα περισσότερα χρυσόβουλλα απαντούν οι στερεότυπες φράσεις: «ἠτήσαντο καὶ παρεκάλεσαν τὴν βασιλείαν μου οἱ ἐν αὐτῇ ἐνασκούμενοι μοναχοί, ἵνα πορίσωνται ἐπὶ τούτῳ καὶ χρυσόβουλλον αὐτῆς» ή «παρεκάλεσαν καὶ ἐξήτησαν τὴν κραλότητά μου, ἵνα γένηται ὁρισμὸς αὐτοῖς»: βλ. Solovjev-Mošin, αρ. XXI, σ. 162-167, στ. 9-11 και αρ. I, σ. 2-5. στ. 5-6.

37. Βλ. G. Soulis, The Serbs 38.

38. Βλ. Solovjev-Mošin, αρ. XX, σ. 152-160.

39. Οι φράσεις που απαντούν συνήθως είναι: «ἐπιβραβεύει ἡ βασιλεία μου... ἅτινα προκατεῖχε διὰ χρυσοβούλλου τοῦ βασιλέως τῶν 'Ρωμαίων καὶ λοιπῶν δικαιωμάτων» ή «ἐξασφαλίζεται καὶ ὀμνύει ἡ βασιλεία μου... ὡς ἂν κατέχῃ ἡ τοιαύτη σεβασμία μονὴ εἰς τὸ ἑξῆς τὰ ἀνωτέρω κατ' ὄνομα ῥηθέντα κτήματα αὐτῆς ἀναφαίρετα πάντη καὶ ἀναπόσπαστα καὶ ἐκτός ἁπάσης κατά δυναστείας τε καὶ διενοχλήσεως, κατὰ τὴν περίλψιν τῶν ὧν ἔχει χρυσοβούλλων τῶν ἀοιδήμων βασιλέων καὶ λοιπῶν ἑτέρων δικαιωμάτων»: βλ. Solovjev-Mošin, αρ. XVIII, σ. 138-147, στ. 63-65 και αρ. XX, σ. 152-161, στ. 82-90.

40. Βλ. Λ. Χατζηπροδρομίδη, *Στέφανος Δουσάν, αυτοκράτωρ Σερβίας και Ελλάδας. Ο Κώδικας Νόμων*, Αθήνα 1983, σ. 50-51, αρ. 40.

41. Βλ. Metcalf, Coinage 358, πιν. 7, αρ. 11.

βασιλιάς. Ενώ λίγο πριν από τη στέψη του σε αυτοκράτορα εμφανίστηκαν στα νομίσματα περισσότερο σύνθετες επιγραφές όπως: «RX RASIE ST IP ROMA» (Rex Rasiae Stefan Imperator Romaniae)[43] ή «ST IP ROIOM REX RIA» (Stefan Imperator Romaiorum Rex Rasianorum)[44] που προδίδουν τα φιλόδοξα πολιτικά του σχέδια. Τέλος, στις μετά το 1346 κοπές απαντούν τρεις τύποι απεικόνισης: (1) μορφή ηγεμόνα που στέφεται από άγγελο (τα λεγόμενα "νομίσματα στέψης" ή Coronation Dinar)[45], (2) μορφή ιππέα[46] και (3) ζεύγος μορφών που υψώνουν σταυρό και συνοδεύονται από επιγραφές όπως: «IPOR STFA ELIA IPXE» (Imperator Stefan, Elena Imperatrix)[47] ή «Стфнь | вь ха Ба Бл | говьрни | црьІє» (= Stefan v' Hrista Boga Blagoverni čare – *Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ* πιστός αυτοκράτωρ)[48].

Η τέχνη τέλος, και κυρίως η εικονογραφία, αποτύπωσαν με τον καλύτερο τρόπο την πολιτική φιλοδοξία του Δουσάν, ο οποίος απεικονίζεται συνήθως μαζί με την σύζυγό του Ελένη και τον υιό του, Κράλη Uroš, με βυζαντινή αυτοκρατορική περιβολή. Εικονογραφικά θέματα όπως: οι Σύνοδοι και η Ρίζα των Νεμανιδών και η στέψη του ηγεμόνα παρέμειναν σε χρήση, ενώ την ίδια στιγμή ένα γνωστό θέμα, ο Ακάθιστος Ύμνος, εξέφρασε με τον καλύτερο τρόπο την πολιτική ιδεολογία και φιλοδοξία του σέρβου ηγεμόνα. Είναι αξιοπρόσεχτο ότι στις παραστάσεις στέψης των ηγεμόνων δεν είναι πια ο άγγελος που στέφει τους βασιλείς, αλλά ο ίδιος ο Χριστός[49]. Παράλληλα, η συναπεικόνιση των τοπικών σερβικών και των Οικουμενικών συνόδων[50] οδηγεί σε αναλογικές συ-

42. Βλ. Metcalf, Coinage 358, πιν. 7, αρ. 14.

43. Βλ. Metcalf, Coinage 308.

44. Βλ. Metcalf, Coinage 359, πιν. 7, αρ. 15.

45. Βλ. Metcalf, Coinage 359, πιν. 7, αρ. 16.

46. Βλ. Metcalf, Coinage 359, πιν. 7, αρ. 17.

47. Βλ. Metcalf, Coinage 359, πιν. 7, αρ. 19.

48. Βλ. Metcalf, Coinage 359, πιν. 7, αρ. 18.

49. Στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα στο ναό των Αρχαγγέλων στο Lesnovo εικονίζεται ο Δουσάν με την οικογένειά του, ενώ ο Χριστός τους στέφει από ψηλά (Βυζάντιο και Σερβία, πιν. 7). Στο ναό επίσης του Αγίου Γεωργίου στο Pološko ο Χριστός στέφει τον Δουσάν και τον γιό του Uroš, ενώ παράλληλα άγγελοι του απονέμουν ξίφος και στέφουν τη σύζυγό του Ελένη (Βυζάντιο και Σερβία, πιν. 32).

50. Η απεικόνιση των σερβικών συνόδων δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στα χρόνια του Δουσάν, αλλά πολύ νωρίτερα, ήδη από τα μέσα του 13ου αι. Βλ. την παράσταση σερβικής συνόδου, στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, στο ναό της Παναγίας στη Sopoćani (1263-68) υπό την προεδρία του

γκρίσεις. Κατά τον V. Djurić: «οι παραστάσεις αυτές δήλωναν ότι οι αποφάσεις του κράτους και της σερβικής Εκκλησίας ήταν εξίσου σημαντικές με εκείνες των Οικουμενικών συνόδων και με τον τρόπο αυτό στερέωναν τη νομιμότητα των ιδεών της σερβικής αυτοκρατορίας και του πατριαρχείου»[51].

Στην εικονογραφία του Ακαθίστου και ειδικότερα στην παράσταση του 24ου οίκου, ιστορείται η μεταφορά της εικόνας της Θεοτόκου της Οδηγήτριας στο Ιερό Παλάτιο και η υποδοχή της από τον αυτοκράτορα[52]. Όμως στην αντίστοιχη σκηνή στο νάρθηκα του Dečani (ca.1343) στη θέση του αυτοκράτορα εικονίζεται ο Δουσάν με τη σύζυγό του Ελένη και τον υιό τους Uroš[53], κάνοντας έτσι έκδηλη την επιθυμία του να υποκαταστήσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα, γεγονός που ενισχύεται και από το χρόνο εισαγωγής αυτής της εικονογράφησης, λίγο πριν και αμέσως μετά το 1346.

Τέλος, η Ρίζα Νεμανιδών ιστορήθηκε την εποχή του Δουσάν σε τρία μνημεία: στο Peć (1334-37)[54], στο Dečani (ca.1350)[55] και στο Matejić (1356-60). Στην κορυφή κάθε Ρίζας εικονίζεται ο Δουσάν να δέχεται από αγγέλους το στέμμα και το λώρο, ενώ από ψηλά ο Χριστός-Λόγος τον ευλογεί. Το θέμα της Ρίζας δήλωνε τη συνέχεια της δυναστείας στο χρόνο καθώς και τη νομιμότητα του Δουσάν. Οι απεικονίσεις της σταματούν μετά τα μέσα του 14ου αι.[56], με τελευταία

Αγίου Συμεών-Νεμάνια και του Στεφάνου Α΄ (Βυζάντιο και Σερβία, πιν. 25) και το ναό του Αγίου Δημητρίου στο Peć (1338-46) όπου εικονίζονται ο Στέφανος Νεμάνια και ο Μιλούτιν να προεδρεύουν σε σύνοδο (βλ. Velmans, Peinture murale 75-76, εικ.39).

51. Βλ. J. Djurić, "L'Art Impérial Serbe: marques du statut impérial et traits de prestige" *Βυζάντιο και Σερβία*, σ. 39: «Prises ensemble, ces images proclamaient que l'État et l'Église serbes étaient une expression de la providence divine, que les décisions issues de ces synodes serbes étaien aussi importantes que celles prises lors des conciles œcuméniques, et fondaient ainsi la légitimité des concerts d'empire et de patriarcat serbes» Ας σημειωθεί ότι η παρουσία των σέρβων ηγεμόνων στις απεικονίσεις των τοπικών συνόδων αποκαλύπτει τα ρόλο τους ως προστατών της ορθοδοξίας και ως ποιμεναρχών που προστατεύουν το χριστεπώνυμο πλήρωμα από τις αιρέσεις, κατ' αναλογία των βυζαντινών αυτοκρατόρων.

52. Τη μεταφορά της εικόνας της Οδηγήτριας στο Ιερό Παλάτιο περιγράφει ο Ψευδό-Κωδινός, *De Officiis*, εκδ. Jean Verpeaux, Traité des Offices, Paris 1966, σ. 231, στ. 1-9.

53. Βλ. Βυζάντιο και Σερβία, πιν. 5. Η ίδια σκηνή υπάρχει και στο Matejić (1346-55). Βλ. Millet-Velmans, *La Peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, Παρίσι 1974, IV, πιν. 48

54. Βλ. Zadužbine Kosova 66-67.

55. Βλ. Zadužbine Kosova 144-45.

56. Το γεγονός ότι η Ρίζα Νεμάνια ιστορείται μόνο κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του

παράσταση αυτή στο Matejić[57].

Από όλα όσα παραπάνω ειπώθηκαν διαπιστώνουμε ότι επί Δουσάν η πολιτική ιδεολογία του σερβικού κράτους είχε ως στόχο της όχι μόνο τη δήλωση της νομιμότητας της δυναστείας των Νεμανιδών αλλά και την αμφισβήτηση του βυζαντινού αυτοκράτορα και την υποκατάστασή του από τον Δουσάν, όπως δηλώνεται από την παρουσία του τελευταίου στις παραστάσεις του 24ου οίκου του Ακαθίστου. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι ο Δουσάν μετά την ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα άφησε στο γιο του το βόρειο τμήμα του κράτους να το κυβερνά σύμφωνα με τις συνήθειες των Σέρβων, ενώ ο ίδιος κράτησε τα ρωμαϊκά εδάφη[58]. Είναι απίθανο να υπήρξε πραγματικά αυτή η διαίρεση, όμως η φυσιογνωμία του κράτους ήταν διττή, κάτι που είναι έκδηλο και στην τίτλωση των νομισμάτων του. Στο βόρειο τμήμα, τον αρχικό πυρήνα του σερβικού κράτους, ήταν έντονες οι ντόπιες παραδόσεις και οι επιδράσεις από τη Δύση. Στο νότιο τμήμα αντίθετα, ήταν κυρίαρχη η ρωμαϊκή παράδοση. Αυτή ακριβώς η ανομοιογένεια προκάλεσε μετά το θάνατο του Δουσάν τη σταδιακή διάσπαση της σερβικής αυτοκρατορίας[59] και την αποποίηση των αυτοκρατορικών ιδεών από τους διαδόχους του[60].

* * *

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι Σέρβοι βασιλείς υιοθέτησαν πολλά στοιχεία της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας προκειμένου να εξυπηρετήσουν

14ου αι. και μόνο επί της βασιλείας του Μιλούτιν και του Δουσάν, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα εξυπηρέτησε την πολιτική - αυτοκρατορική ιδεολογία αυτών των δύο ισχυρών ηγεμόνων, κυρίως ως εποπτικό μέσο εσωτερικής πολιτικής προπαγάνδας.

57. Βλ. Millet-Velmans, IV, πιν. 56.110.

58. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, *'Ρωμαϊκή 'Ιστορία*, XV, τ.II, σ. 747.

59. Ο πολιτικός κατακερματισμός της σερβικής αυτοκρατορίας μας αποκαλύπτεται και μέσα από την πληθώρα και την ποικιλία των νομισμάτων που κόπηκαν στη Σερβία μετά το θάνατο του Δουσάν. Βλ. Metcalf, Coinage 318-24.

60. Ο υιός και διάδοχος του Δουσάν, Στέφανος Uroš, εξακολούθησε να φέρει τον τίτλο του αυτοκράτορα των Σέρβων και των Ελλήνων - «Царь срьБлємь и грькомь», (βλ. Chilandar slave, αρ. 53, σ. 526, αρ. 54, σ. 526-27 και αρ. 56, σ. 530) και απεικονίστηκε στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Psača, με βυζαντινή αυτοκρατορική περιβολή. Βλ. G. Soulis, The Serbs 97 και Millet-Velmans, IV, πιν. 65, αρ. 127 και 67, αρ. 129-130.

την εσωτερική και εξωτερική τους πολιτική. Στο εσωτερικό, το κύρος των ηγεμόνων, η νομιμότητα και η συνέχεια της δυναστείας ενισχύονταν και εδραιώνονταν στη συνείδηση των υπηκόων με κάθε μορφή σύνδεσης με τον βυζαντινό αυτοκρατορικό οίκο, είτε επρόκειτο για επιγαμίες, είτε για στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδέας. Τα τελευταία προσαρμοσμένα στη πολιτική παράδοση της χώρας ενίσχυαν τον υπερβατικό χαρακτήρα της δυναστείας, η οποία χαρακτηριζόταν από ιερότητα[61] και αδιατάρακτη συνέχεια στο χρόνο. Τα ίδια στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδέας εξυπηρέτησαν από την άλλη την πολιτική φιλοδοξία του Στεφάνου Δουσάν να αντικαταστήσει τους βυζαντινούς αυτοκράτορες.

Η μίμηση των βυζαντινών προτύπων ήταν πιστή κυρίως σε επίπεδο Αυλής, τέχνης και ελληνικών εγγράφων, καθώς ήταν εύκολο για τους σέρβους ηγεμόνες να απονέμουν βυζαντινούς τίτλους, να καλούν βυζαντινούς καλλιτέχνες από τη Θεσσαλονίκη για την διακόσμηση των μνημείων τους ή να μιμούνται τα ελληνικά διπλώματα. Αντίθετα, στην περίπτωση της σλαβικής διπλωματικής και της νομισματικής δεν υπήρχε πιστή μίμηση, αλλά προσαρμογή ορισμένων στοιχείων στην προϋπάρχουσα παράδοσή τους, στην οποία μπορούμε να ανιχνεύσουμε αρκετές δυτικές επιδράσεις.

61. Στη Σερβία, φαινόμενα όπως η απόδοση στη δυναστεία των Νεμανιδών ενός υπερβατικού χαρακτήρα και συνάμα η αγιοποίηση των μελών της ήταν συνήθης, όχι όμως στο Βυζάντιο, όπου, εκτός από την αυτοκρατορική εξουσία, αναγνωριζόταν και στο λαό πολιτικός ρόλος με τη συμμετοχή του στην εκλογή του αυτοκράτορα, έστω και αν αυτή ήταν τυπική, και δικαίωμα σε αυτό που ο Ι. Καραγιαννόπουλος αποκαλεί «λαϊκή αντίσταση» και που το Βυζάντιο κληρονόμησε από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η Πολιτική Θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 19-24 και 35-37.

Thekla Sansaridou-Hendrickx
(Rand Afrikaans University)

The World View of the Anonymous Author of the Chronicle of the Tocco: the antagonists as groups

Written in 3923 "political verses", the anonymous *Chronicle of the Tocco* is an epic family chronicle, which describes the history of the Tocco family - mainly the deeds of Carlo I Tocco, as well as the events which took place in Western Greece and the islands of Zakynthos (Zante), Leukas, Cephalonia (Cephallenia) and Ithaca during the years 1375-1422[2]. It starts with the death of Leonardo I Tocco (ca 1375)[3] and ends with the beginning of the war between Carlo I Tocco and the two Palaiologoi despots of the Byzantine Peloponnesos, Theodoros II and Constantinos XI, in 1422[4].

Edited by Giuseppe Schiró[5], the text provides a great deal of factual information with regard to the political, economic, cultural and social life in the Epirote cities of Arta and Ioannina[6].

1. This study results from my Ph. D. thesis (*The World View of the Anonymous Author of the Greek Chronicle of the Tocco*, Rand Afrikaans University, Johannesburg, 2000), written under promotership of Dr F. Bredenkamp, whom I wish to thank for his advise and assistance. I also thank Prof. A. Savvides, Prof. T. Loungis and my husband, Prof. B. Hendrickx. Other parts of my thesis will be published in different periodicals.

2. *The Chronicle of Ioannina*, which is written in erudite Greek, is dated to the same period: L. Vranousis, "Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν", *Epeteris tou Mesaionikou Archeiou* 12 (1962) 57-115, pp. 57-66.

3. For the problems of the exact chronology, see G. Schiró (ed.), *Chronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, Prolegomeni, testo critico e traduzione. Accademia Nationale dei Lincei (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, X). Rome, 1975, pp. 25-26. Cf. H.-G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*. Translated by Nike Eideneier. Athens, 1988, p. 253; E. Zachariadou, "Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του Χρονικού των Τόκκων", *Epeirotica Chronica* 25 (1983), pp. 158-181.

4. The reason for the conflicts was the occupation of Clarentsa which fell into the hands of the Byzantines in 1426; D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, vol. 1 (Athens, 1953) and 2 (Paris, 1932) (2nd ed., London, 1975), vol. 2, pp. 144-145. On the despot, Theodoros II (1408-1443), and the last Byzantine emperor, Constantinos XI Palaiologos (1449-53), see D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*. London, 1972, pp. 357-365, 390ff.

5. Schiró, *Cronaca dei Tocco*.

6. For a recent evaluation of the *Chronicle of the Tocco*, see Zachariadou, "Χρονικό των Τόκκο", p. 158. For factual information, see Alice-Mary Talbot, "Tocco", ODB, vol. III. Oxford, 1991, pp. 2090-9; D. Kasapides, "Ασάναι", pp. 67-69; "Τόκκοι", pp. 379-382 in N. Nikoloudes (ed.), *Λεξικόν Βυζαντινής Πελοποννήσου*. Athens, 1998. See also Sp. Asonites, *Συμβολή στην ιστορία της Αιτω-*

1. Defining the term "world view"

Until the middle of the 20th century the concept of world view was examined from two opposed angles: either as reflecting the organisation of society or as a part of a people's acquired, assimilated, shared and transmitted culture. In other words, the concept *world view* was seen as a part either of a social or of a cultural system[7]. Since 1950's, a balance between the *institutional* (social) and the *ideational* (cultural) aspect of human life has been established through a growing rapprochement between these two approaches[8]. At the same time, correlation between linguistic structures and modes of thinking, in other words the relationship between language and culture, introduced another perspective in the study of world view[9].

On the other hand, Neomarxists, who had as aim the demystification of religious beliefs, myths, rites and ideologies related to the supernatural world, have analysed the issue of *world view* from a *cultural materialistic* point of view. Inspired by Marxism, which had placed cultural concepts strictly in a social and economic context, Neomarxism has identified supernatural cultural concepts with social, political and economic structures and systems of the real world[10].

However, as Keesing cautiously states, we should consider the fact that a culture is an organised system of knowledge, (more or less) shared by most members of a social group. This system enables them to communicate, share ideas

λοακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου. Από την προσάρτηση της κομητείας της Κεφαλληνίας στο πριγκιπάτο της Αχαΐας (sic) *μέχρι το θάνατο του Καρόλου Α΄Τόκκου (1325-1429)*, Ph. D. Thessaloniki, 1987.

7. Cf. H. O. Mönnig, *The Pedi*, Pretoria, 1967, pp. 43-48; R. M. Keesing, *Cultural Anthropology, a Contemporary Perspective.* Canberra, 1981 (2nd ed.), pp. 365-368; F. W. Voget, *A History of Ethnology.* New York-Chicago-San Francisco-Atlanta-Dallas-Montreal-Toronto-London-Sydney, 1975, pp. 748-750; W. R Cook. and R. B.Herzman, *The Medieval World View.* Oxford, 1983, passim; C. Geertz, *The Interpretation of Cultures.* New York, 1973, pp. 126-141.

8. Keesing, p. 349.

9. On the relation between language and culture, and world view, see Keesing, *Anthropology*, pp. 86-87.

10. Keesing, *Anthropology*, p. 370; for an analysis of cultural materialism, see Keesing, pp. 150-151. For related theories and an anthropological point of view, see Ibid., pp. 365-369.

and meanings, have common aims and act together. Therefore, one should be careful in making a distinction between a culture as an *ideational system*, and a culture as a social system of human relationships, which is organised by biological and environmental conditions, as well as by socio-political circumstances[11]. According to Keesing "a people's basic assumptions about what kind of world they live in, what forces or entities control it, and what the place of humans is" define *world view*[12].

The Middle Ages in Byzantium, however, especially during the late Byzantine era, present a pattern of concepts and beliefs with diverse intellectual, institutional, aesthetic and spiritual presuppositions. It is certain, that the encounter between East and West, the creation of complex societies, their conflicts, symbiosis or co-existence brought about unpredictable changes on all aspects of these peoples' world view. According to D. Jacoby, the major changes, which were brought about by the Latin conquest in the newly acquired territories, affected not only the structures of political power and economic interests, but also the meanings and values of both Eastern and Western cultural identities[13].

In a strictly Byzantine context, Hélène Ahrweiler has identified the original antagonism between Western influences and Byzantine reaction against it as early as the 11th century: thus, the schism between Orthodox and Catholics in 1054 caused not only hostility, but also a new genre of ecclesiastical literature, the πραγματεῖες against the Latins, which were accepted with enthusiasm by the

11. According to Keesing, *Anthropology*, p. 172, viewing the "integration of society and culture" while overlooking the process of change and conflict is as erroneous as considering only vested interests and conflict in "shared commitments to cultural goals". Keesing states that there is a need "... for a conceptual system" that will account "for internal dynamics and conflicts, for cultures as sacred systems of cultural meaning, and for the constraints and pressures imposed by material circumstances of people's lives". See also E. Balibar-I. Wallerstein, Φυλή, Έθνος, Τάξη· οι διφορούμενες ταυτότητες. Translated by A. Elephantes and E. Kalaphates, Athens, 1991, p. 144.

12. Keesing, *Anthropology*, p. 520.

13. As D. Jacoby, "The Encounter of two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade", *American Historical Review* 78B (1973), 873-906, p. 874, states: "in each instance the very nature of the ruling class as well as the structure of the local society determined to a large extent the character of their encounter, which evidently generated changes in both groups"; see also T. Loungis, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, 324-1204. Athens, 1989. Id. *Βυζαντινή Ιστορία*, pp. 254ff.

Byzantine middle and lower classes. In this time, according to Ahrweiler, the concepts of *Latinitas* as opposed to *Hellenism* were born.

The crusades - in Byzantine eyes - promoted the spiritual, military, political and economic imperialism of the Catholic West. Thus new ideological and practical concepts, such as feudalism, were introduced, even imposed, upon the Byzantine East. This triggered an anti-Latin reaction under the Komnenoi of the 12th century. It also provoked a breach between provincial and Constantinopolitan interests, which, in turn, led - states Ahrweiler - to a regional patriotism and some anti-Constantinopolitan behaviour in the provinces[14].

The conquest of Constantinople by the Latins in 1204 hastened the development of these tendencies, while, on the other hand - according to Ahrweiler[15] - a new ideology was born, which was labelled *Neo-Hellenic patriotism* by A. Vakalopoulos[16]. Moreover, after the Roman Byzantines had lost their non-Greek populations, Byzantium became a "Greek" state as opposed to its earlier ecumenical character[17]. Finally, Ahrweiler states that the later centuries of Byzantium (1261-1453) were marked by *utopism, eschatological* acceptance of fate and *loyalty* to the Orthodox Church[18].

Due to these historical processes and cultural changes, and with regard to the study of the medieval social context of our author, the above mentioned approaches have assisted, in a combined way, in organising the complex and abstract meanings of the author's values, concepts and beliefs into well defined categories[19]. These, in turn, I believe, should reflect a significant part of the collective world view of the author's contemporary society[20].

14. Helen Glykatzi- Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*. Translated by T. Drakopoulou. Athens, 1977, pp. 87-117.

15. Ahrweiler, *Ιδεολογία*, pp. 118-131.

16. A. E. Vakalopoulos, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Α΄, *Αρχές και διαμόρφωσή του*. Thessaloniki, 1961, pp. 19ff.

17. On the Byzantine ecumenical ideology, see Ahrweiler, Ιδεολογία, pp. 11-29; I. E. Karayannopulos, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*. Thessaloniki, 1988, pp. 7-21.

18. Ahrweiler, *Ιδεολογία*, pp.132-147.

19. Keesing, *Anthropology*, pp. 368-370.

20. On the interaction between the narrator of a historical event and his audience, see G. Gizelis, "Historical Event into Song: the Use of Cultural Perpetual Style", *Folklore* 83 (1972), pp. 302-320, passim.

The need to connect the abstract conceptualised world with social structures is also expressed by J. Pocock, who analyses languages and their implications. He argues that language systems are used by men firstly to communicate and secondly to constitute both their conceptual and social worlds related to these systems. Pocock regards those two worlds as closely related and interacting. He states: "each may be seen as a context to the other, so that the picture gains in concreteness"[21].

Moreover, as G. Gizelis argues, in order to explain a group's world view and formulate its aesthetic taste, one should not concern oneself with whether a presented event "is in concert with the scientific truth", but rather how a given group considers the event *to have probably occurred*. According to his view, people have culturally-bound perceptual styles acquired at a young age. These styles dictate the way "that members of a particular culture conceive of reality and organize and categorize their experience"[22].

From a more theoretical view point, and elaborating on the interaction between the conceptualised world of an individual and that of his society, J. Pocock argues that an individual's thinking should be viewed firstly as a social event, in other words as an act of communication and of response within a paradigm system; secondly this "thinking" should be seen as a historical event, a moment in a process of transformation of that paradigm system and of the interacting worlds which both system and act help to constitute and are constituted by[23].

Thus, regarding the events narrated in *The Chronicle of the Tocco*, our main concern will be to reconstruct these events and understand their social and cultural impact from the author's standpoint rather than to examine the degree of their "scientific truth". As Keesing explains, if we are to understand another people's life, their motives and meanings, and explore their "symbolic logic", "there is no alternative...than to immerse ourselves deeply in these symbols and meanings and, in the process, to take them as our realities"[24].

21. J. G. A. Pocock, *Politics, Language and Time, Essays on Political Thought and History*. London, 1960, p. 15.

22. Gizelis, "Event into Song", p. 319; see also Pocock, *Politics*, pp. 3-19.

23. Pocock, *Politics*, p. 15.

24. Keesing, *Anthropology*, p. 371.

At the same time, in the process of the analysis of the author's world view, we should remain aware of the following three most important factors:

1. the author's cultural predispositions regarding his society;
2. the continually changing political and social situation in the territory of his interest;
3. the author's political and economic interests, such as his personal connection with his hero, Carlo Tocco.

Finally, as is understood, a community's *world view* is a complex whole of values encoded in an *ordered ideational system* of shared ideas, beliefs, concepts and collective historical memory and represents the fabric of its culture. Regarding the formation of an individual's world view, I believe that this is subject to both internal and external factors. Internal factors are created by *individual traits* (either hereditary or acquired), such as character and personal peculiarities. External factors include both formal and informal education, collective historical memory and cultural tradition, as well as religious and social norms. Thus, in order to reconstruct the author's world view, a distinction has been drawn between those two interrelated and constantly interacting aspects, namely its collective and its individual one.

2. World division in the author's conceptualisation

In the *Chronicle*, due to their Italian origin, the Tocco family politically act according to Western religious norms, social stratification and power relationships. The combination of Christian religious teachings and legal bureaucratic structures were common in the Middle Ages. Western rulers perceived themselves as Christian kings modelled on biblical figures and the emperors of Rome. As H. Kohn states, the political thought of the Western Middle Ages was based on the assumption that mankind was one undivided entity and had to form one community[25].

Despite these unifying concepts and policies, segmentation and separatism were common phenomena in the Middle Ages. As L. Poliakov argues, the concept

25. H. Kohn, *Nationalism, its Meaning and History.* Toronto-London, 1965, p. 10.

of separatism among commonality was born out of reaction to the exclusiveness of the feudal nobility of the sword, who claimed a different descent from theirs, namely that of Gallo-Roman ancestry[26]. According to I. Wallerstein, however, ideas of separatism between social groups, that is 'us' and the 'others', have always existed and often overlapped with racial and social class differences[27].

Huizinga, who argues against the crude economic explanation for the social segmentation, states that in the Middle Ages certain sentiments similar to racially ethnic ones were simply expressions of small-party politics. In fact, they were products of the feudal mentality and expressed antagonism, racial pride and passions for revenge, which motivated private wars among families rather than served any other broader and elevated ambitions[28].

In this chapter, and with regard to a structural analysis of the unknown author's world view - as it emerges through his expressions of separatism, differentiation and contrasts in the *Chronicle of the Tocco* - I shall try to find answers to the following questions:

- Is there a well-defined world division in the mind of the author?
- What are the dynamics behind the way he divides the world?
- Can one establish the views of the author regarding his contemporary society?

In order to answer these questions, we shall examine a number of relevant terms as used in the lines quoted and listed. The choice of these terms will be based on the vocabulary of the text itself and on the language used by the author to communicate his ideas with his audience[29].

26. L. Poliakov, *Aryan Myth. A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe.* New York, 1977, p. 26.

27. For the issue of segmentation and separatism in societies deriving from class differentiation, nationalism and racism from a Marxist point of view, see Balibar-Wallerstein, Φυλή, Έθνος, pp. 21, 60-78, 148; See also B. Anderson, *Imagined Communities.* London, New York, 1991, pp. 148-151; Chrysa Maltezou, "Η εικόνα του Άλλου στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο", in N. Coureas and J. Riley-Smith (ed.), *Cyprus and the Crusades.* Nicosia, 1995, 47-57, who discusses the image of the Franks as conquerors, in the collective consciousness of the conquered Cypriots in the 13th century, sees the alienation between the two groups, namely between the "us" and the "others", mainly in terms of religion: see pp. 47-54.

28. According to J. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages.* New York, 1954, pp. 11-15, the 13th century experienced many such events which took place in France, Italy, Germany England and Holland.

29. Pocock, *Politics*, pp. 25ff.

Since the main issue in the text is the description of human relations through political intrigues and alliances, battles and family affinities, man and mankind stand in the centre of the author's narrative. Based on this element our choice of terms will start from the term ἄνθρωπος.

2. 1 'Ο ἄνθρωπος as a collective unifying concept

According to Kriaras[30], the term ἄνθρωπος in medieval Greek had, among others, the following meanings: ἀνθρώπινο πλῆθος, κάτοικος, κάποιος, κανείς, κάτοχος κυρίαρχος, άνδρας, βοηθός, υποτελής, στρατιώτης, πολεμιστής[31]. As for the *Chronicle of the Tocco*, people (ἄνθρωποι) generally seem to form well-defined entities and to occupy fixed positions in the author's consciousness.

2. 1. 1 The term ἄνθρωπος in the Chronicle

2. 1. 1. 1	ἄνθρωποι as one entity: 1083, 3420, 3425;
2. 1. 1. 2	ἄνθρωποι as rulers and a ruled entity: 1179, 1270, 1590, 1597, 1941
2. 1. 1. 3	ἄνθρωποι with local identity: 1194, 1213, 1279

2. 1. 1. 1 Οἱ ἄνθρωποι as one entity

The first and more general entity, which embraces the human race as a whole and stands above all other structural social divisions, reflects the author's sentiments about the human condition (*condition humaine*) in general. The main unifying factor is *equality*, which places human beings on the same level of weakness and powerlessness to change their common destiny or state of affairs. Thus, regarding the *condition humaine*, the author focuses on the following issues:

(a) the issue of *life* and *death*;

30. E. Kriaras, *Το Λεξικό της μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669)*. Thessaloniki, 1968ff, vol. II, pp. 214-216.

31. For a semantic analysis of the term in the Chronicle of the Morea, see Thekla Sansaridou-Hendrickx, *Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα*. Athens, 1999, pp. 58-59.

(b) the subject of *unhappiness*;

(c) the matter of human *helplessness* in the face of an unknown future, and human *weakness*, demonstrated by *wrong judgement*, *decisions* and *actions*;

(d) the issue of loyalty and betrayal.

(a) Referring to the issue of life and death, the author considers death as a debt to be paid by all people (ἅπαντες, ὅλοι) in exchange for their right to have been born (ὅσοι ἐγενήθησαν). The key word he uses is *χρέος* (or *χρεωστοῦμεν*). Moreover, he stresses human equality in the face of death, because, as he explains, irrespective of authority, identity, power or riches, all people are equal before death (βασιλεῖς, ρηγάδες, αὐθέντας, ἀλλὰ καὶ γονεῖς):

"τοὺς βασιλεῖς τοὺς θαυμαστούς, τοὺς φοβεροὺς ρηγάδες
τῆς Ρώμης, τοὺς προπάτορες τῆς Κωνσταντίνου πόλης,
τοὺς κτήτορες ὅπου ἔκτισαν τὰ κάστρη τὰ κρατοῦμεν,
τὸν πάππουν, τὸν προπάππουν μας, ἀλλὰ καὶ τοὺς γονεῖς μας
καὶ ἄλλους αὐθέντας φοβερούς, ὅπου ἔφριξεν ὁ κόσμος,
καὶ ἠπῆρεν τους ὁ θάνατος, δὲν εἶχαν τί νὰ κάμουν
Αὐτό χρεωστοῦμεν ἅπαντες οἱ ἄνθρωποι τοῦ κόσμου·
ὅσοι καὶ ἂν ἐγενήθησαν ὅλοι νὰ ἀποθάνουν".
(lines 3414-21)

(b) By commenting on a man's emotional reactions at times of illness, sorrow or great loss, the author generalises human sentiments as he places all people on an equal level (τοῖς ἀνθρώποις):

"ὅτι ἡ λύπη ἡ πολλὴ καὶ ἡ πικρία μεγάλη
προσφέρει καὶ ἀσθένειαν καὶ νόσον τοῖς ἀνθρώποις".
(lines 3425-26)

(c) Another unifying force for the human race has always been the inability and helplessness to predict the future. The author weighs this human powerlessness (θαύμασον, τὰ μέλλοντα, τοῖς ἀνθρώποις) against the Almighty (Θεοῦ δύναμιν, μεγάλην):

"Ἄκουσον, φίλε, τοῦ Θεοῦ δύναμιν τὴν μεγάλην
καὶ θαύμασον τὰ μέλλοντα συμβαίνειν τοῖς ἀνθρώποις".
(lines 1082-83)

(d) As to the issue of loyalty and trust, in the following case they are treated from a religious point of view. The author condemns the action of Paulos Spatas (or Sgouros)[32] for offering Angelocastro to non-Christians, namely the great vizier Evrenos[33] (ca 1406). In exchange, the Turks would assist Paulos to avenge himself upon Carlo Tocco. In generalising, the author commends on people's total blindness (ἀποτύφλωσιν τὴν ἔχουν οἱ ἀνθρῶποι) when they place their trust on enemies who do not believe in Christ or are "infidels" (οὐκ ἔχουν πίστι)[34]. His bitterness is caused rather by the fact that the "others" are impious (ἀσεβεῖς), than by being plain antagonists:

"'Ιδὲς τὴν ἀποτύφλωσιν τὴν ἔχουν οἱ ἀνθρῶποι·
τοὺς ἀσεβεῖς πιστεύουσιν, ὁποὺ οὐκ ἔχουν πίστι!"
(lines 496-97)

2. 1. 1. 2 Ἄνθρωποι as rulers and a ruled entity

In his first structural division of the human race, when people are still seen collectively, in principle, the author considers them as an entity to be protected, cared for and treated with respect and politeness by their rulers. The author paints the ideal portrait of a ruler in terms of his relations with his people:

"νὰ δείξῃ πρόσωπον καλὸν καὶ ἀγάπην ἐς τὴν χώραν,
νὰ γλυκανθοῦν οἱ ἄνθρωποι ποσῶς νὰ ἀνασάνουν".
(lines 1269-70)

On another level, the author divides individuals between good and evil in an elementary and simple manner. According to Schiró, the author's "cultura" was "invero limitata"[35]. In fact, the author's concepts are subject to strategies applied by the ruling classes. According to his perception of society, human beings differ according to political, social and religious norms. But above all, in his final analysis, it is human behaviour that constitutes the main criterion in classifying people morally. As for the behaviour of leaders, political power should be exercised in a controlled manner through direct communication with the people they rule[36].

The author's concepts are expressed sometimes directly, e.g. when he praises the Carlo Tocco's generosity (ἐχόρτασεν, ἐνέμπλησεν) towards his own people, together with his will to know them better, in order to open channels of good communication (ἔμαθεν, ἐσυνήθισεν) with them:

"ἐχόρτασεν, ἐνέμπλησεν, τὴν χώραν, τοὺς ἀνθρώπους".
(line 1590)

"Ἔμαθεν, ἐσυνήθισεν, γνώρισε τοὺς ἀνθρώπους".
(line 1597)

With the same criteria the duke's first son, Hercules, is praised as being:

"ἄνθρωπος φρόνιμος καλά, γλυκὺς εἰς τοὺς ἀνθρώπους".
(line 1941)

In another case, the archons of Ioannina are advised to reject the Albanian rulers ('Αλβανίτας μὴ κομπωθοῦν), who among other unflattering characterisations such as grouchy (κακόγνωμοι), avid (λείξουροι), perjurers (ἐπίορκοι) and thieves (κλέπται) are also defined as cruel people (σκληροί) and oppressors of the Roman Byzantines (δυνάστες τῶν Ρωμαίων). Thus, the author combines two elements, one of socio-religious ethics and another of political nature:

"'Αλβανίτας μὴ κομπωθοῦν καὶ κάμουν τους ἀφέντες,
ὅτι εἶναιν ἄνθρωποι σκληροί, δυνάστες τῶν Ρωμαίων,
κακόγνωμοι καὶ λείξουροι, ἐπίορκοι καὶ κλέπται".
(lines 1178-80)

32. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 40-41, 588: Paulos Spatas, lord of Katochi, was the son of Spatas Bouas Sgouros.

33. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 44, note 2.

34. For the causes and the consequences of the hatred and hostilities between the Christian and Muslim world, see Karen Armstrong, *Holy War. The Crusades and their Impact on Today's World*. London, 1988, pp. 32. Cécile Morrisson, *Les Croisades*, Paris, 1969, pp. 7-22; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*. New York, 1938, pp. 42-43.

35. With regard to the author's personality, see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 123ff: Schiró, Ibid., p. 123, maintains: "a) che l'autore fu contemporaneo e spesso testimone dei fatti narrati; b) che era romeo e forse gianiniota; c) la sfera politica nella quale si mosse; d) la cultura, invero limitata, e l'intelligenza molto vivace che gli consentirono di scrivere un'opera tanto impegnativa; e) il periodo in cui la cronaca fu scritta".

36. Regarding obligations and position of the dukes according to the feudal system of ruling, see F. L. Ganshof, *Feudalism*. New York, 1964, pp. 60-61.

On another occasion, the author expresses compassion for the archons and the good people. He condemns the widow Eudokia[37] for her plan to offer the land of Ioannina to the Serbs in exchange for a suitable husband, and especially for her being a bad ruler[38] (σκληρὴ στὴν ἐξουσία) as well as for the heavy taxes (συνήθεια βαρέα) she imposed on her subjects:

"Κακόγνωμη ἐφάνηκεν, σκληρή στὴν ἐξουσία,
πολλά βαρέματα ἔδειξεν καὶ πάθη εἰς τὸν τόπον·
ὠργίζετον τοὺς ἄρχοντες καὶ τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους
καὶ ἄσχημα τοὺς ὕβριζεν. Μεγάλως ἐλυποῦνταν".
(lines 1192-95)

"'Εκεῖ ἦτον τὸ κατάντημα ὅλων τῶν Γιαννινιώτων.
Ἔβαλεν καί συνήθεια βαρέα εἰς τὴν χώραν,
ὁποὺ ἐκάκιζαν πολλὰ οἱ ἄνθρωποι τῆς χώρας".
(lines 1211-13)

It must be noted that the author, by connecting the 'archons' with the phrase 'good people', expresses respect and esteem towards the higher social class. This recalls Wallenstein's point of view[39], that ideas of separatism often overlap with social class differentiation.

With regard to the description of Eudokia's character, worthwhile noticing is the fact that if her plan were to be realised, the material loss for the duke would be serious enough as to influence the author's objectivity. Indeed, the interference of

37. Eudokia Balšić was the third wife of Esaù dei Buondelmonti Acciaiuoli, despot of Ioannina. According to Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 54-55, Eudokia was expelled twenty days after Esaù's death. Therefore, her harsh ruling ought to have started when her husband was still alive.

38. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 314:

"Ἄλλον ὅτι ἐβουλήθηκε καὶ ἄνδρα νὰ ἐπάρῃ
εἰς τὴν Σερβίαν ἔστειλεν Σέρβους διὰ νὰ φέρουν.
Τῆς χώρας τά κρατήματα βούλεται νὰ τοὺς δώσῃ,
νὰ τοὺς δουλώσῃ ἅπαντας τῆς χώρας τοὺς ἀνθρώπους".
(lines 1276-79)

39. See Balibar-Wallerstein, *Φυλή, Έθνος*, pp. 21, 60-78, 148.

economic interests in a ruler's ethical attitude towards his/her people should not be ignored in our conclusions.

According to a crude economic approach, which overlooks individual choices[40], we should seek connections between the political power of leaders, and economic control over the ruled. From the author's point of view, however, a leader is valued not only in terms of what he or she will gain out of his/her ruling over a region, but also of what he/she is offering to the ruled. As we have seen, a ruler is good when he/she shows love, friendliness, generosity and, above all, understanding towards his/her people. Thus, besides his/her struggle for power and his/her strategies to maximise and preserve it, he/she is especially praised by the author for being a capable and just leader.

At this point, referring to human power relations, it becomes evident that there is a division between evil and good in the author's world view. Regarding politics, this distinction is subject to the way political power is exercised by leaders and to their skills to communicate with their subjects.

3. The world divided by religion

In the author's mind, the second great division is based on external factors, such as religious differences and antagonism between East and West. The main human rift, which was caused by religious conflicts between *Christians* and *Muslims*[41] is well expressed in the *Chronicle of the Tocco*. It must be noted that in the Chronicle the *Turks* are identified by their religious identity, as Μουσουλμάνοι, as well as by their ethnic name, as Τοῦρκοι.

40. Cf. Keesing, *Anthropology*, p. 295; Marc Bloch, *Feudal Society*. Translated in English by L. A. Manyon. Vol. I. London, 1978, pp. 160-162. For a comparative view of different approaches regarding the bonds between rulers and ruled in Byzantine society, see Loungis, *Βυζαντινή ιστορία*, pp. 16ff.

41. Armstrong, *Holy War*, pp. 47-49, who analyses the origins of the religious hatred between the East and the West, connects the hostile sentiments of the West against the Muslims with the development of their Christian identity. Being no Christians, the Muslims were considered as 'pagans' and represented the image of the 'perfect enemy'.They had been labelled as 'infidels' and 'uncivilised barbarians' since the campaign of Urban II for the first Crusade in 1095. For the conflicts between Christians and Muslims as an aftermath of the Crusades, see H. E. Mayer, *The Crusades*. Oxford 1972, pp. 276-286.

Christians versus Muslims:

3. 1	Χριστιανοί: 424, 425, 499, 3287, 3409, 3433
3. 2	Μουσουλμάνοι: 951, 1685,3155, 3070, 3299

3. 1 Οἱ Χριστιανοί

The term Χριστιανοί is mainly used in contrast with that of Μουσουλμάνοι. Being at constant war with the Muslim Turks, Christians are collectively presented (τοὺς Χριστιανούς, χριστιανικὸν ἀφέντην, πάντα) either as enemies or victims of Muslim Turks (ἄλλοι τὸν Χριστιανόν, πνίγουσίν τον, ἐχάλασάν τους)[42]:

"τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μάχωνται, πάντα νὰ τοὺς κομπώνουν,
– καὶ ἄλλοι τὸν Χριστιανὸν τὸν βοηθοῦν οἱ Τοῦρκοι
ἂν βοηθήσουν δαμινόν, ὕστερα πνίγουσίν τον".
(lines 424-26)

"ὅπου καὶ ἂν ὁρμήσουσιν 'ς χριστιανικὸν ἀφέντην,
ἀραῖα τοὺς ἐγλύτωσεν, ὅλους ἐχάλασάν τους".
(lines 3157-58)

This religious hatred, however, does not prevail over social differentiation. The author draws a clear distinction between Christian rulers and subjects. Though all Christian souls, who happen to fall into Turkish hands should be equally pitied, yet, the position of a ruler (ἀφέντη χριστιανόν) who depends on Turkish assistance (οἱ Τούρκοι νὰ βοηθήσουν) is considered worse misfortune:

"Πούπετε ἠκούσθηκεν οἱ Τούρκοι νὰ βοηθήσουν
κανεὶν ἀφέντη χριστιανόν, εἰ μὴ νὰ μὴ τὸν κομπώνουν".
(lines 498-99)

Elsewhere the author condemns (ἐδὲ ἁμαρτίαν), both from ethnic and

42. For the loss of Christian strongholds in the East and the unsuccessful plans of the West to restore Christian rule in Palestine, see Jonathan Riley-Smith, *The Atlas of the Crusades.* London, 1991, p. 122.

religious point of view, the Albanian chief, Simon Zenevesi, son of Gjin Zenevesi, for having offered the castle of Argirocastro to the Turks in 1419, abandoning, thus, Christian people in the hands of Muslims:

"'Εδέ ἁμαρτίαν τὴν ἔκαμεν, ἐδέ ἀγνωσίαν μεγάλη,
νὰ παραδώση Χριστιανοὺς εἰς τῶν Τουρκῶν τὰ χέρια!"
(lines 3286-87)

3. 2 Οἱ Μουσουλμάνοι[43]

Due to the same religious hatred, when the author praises for his qualities the leader of the duke's army, Mono Meliaresi, he stresses his victory in the war against the Muslims (Turks):

"Ἔκαμεν προτερήματα καλά εἰς τὸν καιρόν του,
πόλεμον ἕναν θαυμαστὸν μετὰ τοὺς Μουσουλμάνους".
(lines 950-51)

Moreover, it is with a certain nostalgia that the author refers to the time when some chiefs were strong enough to spread fear among the Muslims (εἶχαν δύναμιν πολλήν, ἐφοβήθησαν):

"τότε ἀκόμη ηὑρίσκονταν τοῦ τόπου οἱ ἀφέντες
ἀνέγγιστοι, ἀσπάραγοι ἀπὲ τοὺς Μουσουλμάνους
καὶ εἶχαν δύναμιν πολλὴν καὶ ἐφοβήθησάν τους".
(lines 1684-86)

At that stage, however, collective fear and terror of the Muslims were dominating the thoughts of all Christian people (εἶχαν πάντα λογισμόν). These sentiments are clearly illustrated when the duke organises his defence against the Turks in Ioannina (νὰ διορθώση, κτίζουν τόπον, κάστρη, πύργους):

"Καὶ αὐτὸς ἐκαβαλλίκευσεν, εἰς τὰ 'Ιωάννινα ἐδιάβη
νὰ διορθώση καὶ ἐκεῖ τὸν τόπον καὶ τὰ κάστρη·
νὰ κτίσουν, νὰ εὐτειάνουσιν τὰ κάστρη καὶ τοὺς πύργους,

43. On the term 'Mousoulmanoi'/Muslims, see A. Savvides, *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, Athens, 1997, pp. 97-98.

ὅτι εἶχαν πάντα λογισμὸν ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους".
(lines 3152-55)

In order to muster resistance against the Muslims, the duke does not hesitate to approach his Albanian enemies and even use flattery (ἐκολάκευσέν τους), as a means to reach his goal:

"οἱ 'Αλβανῖται νὰ συνελθοῦν νὰ εἶναι δουλωμένοι,
νὰ ἔχουσιν ἀλήθειαν, πάντες νὰ εἰρηνεύουν.
Καὶ οὕτως τοὺς ἱλάρωσεν καὶ ἐκολάκευσέν τους,
ὥστε νὰ κάμουν ὅρθωσιν κατὰ τοὺς Μουσουλμάνους".
(lines 3067-70)

However, the fear, which the arrival of the Muslims inspired in the inhabitants of the region of Epiros (τοὺς ἐφοβήθησαν πολλά), chased away the Albanian population, who found refuge in Morea (ἔφυγαν, εἰς τὸν Μορέα ὑπῆγαν):

"Μόνον 'Αλβανῖται ἔφυγαν· εἰς τὸν Μορέαν ὑπῆγαν,
τοὺς ἐφοβήθησαν πολλά τούς Μουσουλμάνους".
(lines 3298-99)

4. Ethnic world division

The term *ethnic* may be defined - sensu stricto - as *one's own*[44]. It is also connected with, or forms characteristic of, a *race*[45]. Though the author himself does not identify with any specific ethnic group[46], he often views other peoples' ways of life in terms of *race* or *clan* differentiation, putting, thus, a distance between "him" and the "others". In modern terms, this attitude could be labelled as "ethnocentric"[47]. For instance, the author expresses indignation when he

44. *Webster Universal Dictionary*, H. C. Wyld and E. H. Partridge (ed.), New York-Toronto, 1968, p. 478.

45. For an analysis of the connection between ethnicity, nationalism and race, see Balibar-Wallerstein, *Φυλή, Έθνος, Φυλή, Έθνος*, passim; Poliakov, *The Aryan Myth*, passim.

46. On the issue of nationalism in the Chronicle of the Tocco, see Maria Preka, "Η εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο" *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*. Arta, 1992, 303-308, pp. 303ff.

47. Keesing, *Anthropology*, p. 69; Alki Kyriakidou-Nestoros, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*. Athens, 1978, pp. 20ff. See also Preka, "Χρονικό των Τόκκο", pp. 303ff.

describes favours of Evdokia[48], widow of Esaù dei Buondelmonti, towards her own people (τὰ πράγματα, κλερονομιὲς ἔδιδε τῶν σερβιῶν της) and her unjust treatment towards her late husband's followers (ἐξώρισε, ἐφυλάκισεν ἄρχοντες):

"ἐξώρισε, ἐφυλάκισεν ἄρχοντες ἐκ τὴν χώραν,
τὰ πράγματα, κλερονομιὲς ἔδιδε τῶν σερβιῶν της".
(lines 1196-97)

The author's world, thus, as perceived through his conceptual prism, appears to be divided into ethnic groups. In the *Chronicle of the Tocco* these groups, which consist of Turks, Albanians, Roman Byzantines, Franks[49] and, though to a lesser degree, Serbs, are seen as a mosaic of different cultures[50].

4. 1 Οἱ Τούρκοι

4. 1. 1 Τούρκοι as an ethnic entity: 354, 422, 429, 2183-4, 2860
4. 1. 2 Τούρκοι as a primordial enemy: 425, 444, 447, 448, 452, 498, 503, 680, 682, 741, 763, 952, 2411, 2425, 3287
4. 1. 3 Τούρκοι as a military power: 459, 963, 1133, 1904, 2189-90, 2201, 2235-6, 2299, 2373, 2376, 2389, 2397, 2400, 2416, 2422, 2425, 3043, 3156, 3160, 3165, 3185, 3292;
4. 1. 4 as a political power: 418, 1957, 2029, 3090-96, 3249, 3264, 3310-12

48. On the personality of Eudokia, see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 53-54.

49. The value of the *Chronicle* as a primary source of information on the relationships between the various ethnic groups has been underlined by Preka, "Χρονικό των Τόκκο", pp. 303ff.

50. Mosaic stereotypes of cultures have been criticized and rejected as one-sided views. However, the human mind needs to rely on well shaped structures in order to understand its natural environment and its reason for existence. For a critical overview, see C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973, pp. 126ff.

4. 1. 1 Οἱ Τοῦρκοι as an ethnic entity

In the following lines, in praising the Albanian marshal, Mourikis Bouas[51], the author identifies the Turks as a separate ethnic entity (γένος)[52]:

"Μουρίκη Μπούας, ὅπου ἠκοῦς, μέγας στρατάρχης ἦτον·
πολέμους εἶδεν δυνατοὺς μὲ Τούρκους, μὲ ἄλλα γένη".
(lines 353-54)

In the following case, when the author expresses his consent for the execution of Ya'qūb Spata, son of Irene Spata[53], by Carlo Tocco, he indirectly illustrates his view on the issue of vengeance. By presenting it as a consequence of ethnic (ὡς Τοῦρκος) and religious solidarity, he seems to accept a natural phenomenon. Besides having been brought up and educated by the Turks, Ya'qūb - bearing a turkish name - also became Muslim (τούρκικα ὡμολόγησε)[54], and, therefore, he was considered as one of them. Being afraid that the sultan might well seek revenge for Ya'qūb's capture, the duke chooses to execute him:

"Διαγούπην τὸν ἐλέγασιν· τούρκικα ὡμολόγει".
(line 2028)

"αὐθὺς γὰρ ἐδιώρθωσεν καὶ ἐθανάτωσάν τον,
μὴ τύχῃ καὶ γυρέψῃ τον, ὡς Τούρκον, ὁ σουλτάνος".
(lines 2860-61)

51. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 578: Bouas Mourikis was the head of the Bouas family. He accompanied Carlo Tocco to Vodizza as 'μέγας στρατάρχης' to assist him in the siege of Arta (ca 1404-1406).

52. Kriaras, *Λεξικό*, vol. IV, p. 257, among other meanings defines the term γένος, as a) καταγωγή, γενιά, οικογένεια; b) φυλή, έθνος; c) σύνολο προσώπων που τα χαρακτηρίζει μια κοινή ιδιότητα. For an analysis of the ethnic divisions in the 14th century, see Thekla Sansaridou-Hendrickx, The Awakening of Greek National Consciousness during the Thirteenth Century: A Study of related Theories and Problems, Unpubl. M.A. dissertation. Bloemfontein, 1997,pp. 121-127.

53. Ya'qūb, who has a Turkish name, was the second son of Irene Spata; see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 71 note 1, 72, 586.

54. According to Kriaras, *Λεξικό*, vol. XII, pp. 312-14, the term ὁμολογῶ, among others, is defined as ἀναγνωρίζω ὡς ἔγκυρον, ἀληθινό, especially referring to religion.

It must be noted, however, that in defining their collective character, the author sees the Turks as wise and cunning[55] people:

"Οἱ Τούρκοι δὲ ὡς φρόνιμοι καὶ πονηροὶ τὸ πλέον".
(line 422)

In most societies the measuring of human behaviour through stereotypes has been an accepted social norm[56]. In describing an individual character, the author expresses a certain stereotype which collectively corresponds to the Turkish character. Ya'qūb is characterised as an uncontrollable man (ἄνθρωπον ἀνυπόστατον)[57], therefore, "through-and-through Turk" (e.g. ὅλως διόλου τοῦρκον):

"Ἔβλεπε δὲ καὶ ἐγνώριζε ἐκεῖνον τὸν Γιαγούπην,
ἄνθρωπον ἀνυπόστατον, ὅλως διόλου τοῦρκον".
(lines 2182-83)

This description may help us to understand how people may acquire various cultural concepts and predispositions, especially when they relate to their natural and supernatural environment in their collective consciousness. Thus, the author's predisposition against the Ottomans, individual or based on collective belief, could be considered as a contradiction to the general policy of the Byzantines, who not only continued to maintain diplomatic relations with the Turks during the 14th century[58], but also involved the Turks in the Byzantine internal affairs. It is also an indication of a changing public opinion among the Byzantines against the invading Turks. Possibly, our author was judging the events more as a Frank than as a Roman Byzantine. Being, therefore, in favour of the Pope and the Catholic Church, it is natural that he would hate the Muslims[59].

55. Cf. Sansaridou-Hendrickx, *Χρονικόν του Μορέως*, p. 159. It must be noted that in the Greek Chronicle the term φρόνιμος and πονηρός are not combined: see Ibid. passim.

56. Keesing, *Anthropology*, pp. 111ff.

57. Kriaras, *Λεξικό*, vol. II, p. 285.

58. On the diplomatic relations between the Byzantines and the Ottomans during the 14th century, see G. Metallinos, *Τουρκοκρατία*, pp. 38-40.

59. Cf. the Frankish attitude towards Turks, as opposed to the Greek attitude, in P. P. Kalonaros (ed.), Το Χρονικόν του Μορέως. Athens (no date), lines: 758-69:

"Τίς νὰ πιστέψῃ εἰς Ρωμαῖον εἰς λόγον εἴτε εἰς ὅρκον;
λέγουσιν ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ καὶ στὸν Θεὸν πιστεύουν·

4. 1. 2 Οἱ Τούρκοι as primordial enemy

From a religious point of view, the Turks as Muslims are considered by the author as the primordial enemies of the Christians (ἀπό νόμου[60], φυσικόν = natural, πάντα = always, πούπετε οὐκ = anywhere, never):

"καὶ ἔχουν το καὶ φυσικὸν, καὶ λέγουν, καὶ ἀπὸ νόμου
τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μάχωνται, πάντα νὰ τοὺς κομπώνουν,
καὶ ἀϊλλοὶ τὸν Χριστιανὸν τὸν βοηθοῦν οἱ Τοῦρκοι
ἂν βοηθήσουν δαμινόν, ὕστερα πνίγουσίν τον
μὲ δύναμιν, μὲ πονηριάν, μὲ ὅσον ἠμποροῦσιν,
καθὼς τὸ εἶδες εἰς πολλοὺς, ὁποὺ τὸ ἐκάμαν τώρα".
(lines 423-28)

"Πούπετε οὐκ ἠκούσθηκεν οἱ Τοῦρκοι νὰ βοηθήσουν
κανεὶν ἀφέντη χριστιανόν, εἰ μὴ νὰ τὸν κομπώνουν".
(lines 498-99)

The same hatred[61] is also expressed when the author explains how merciless the Turks are towards any Christian leader (χριστιανικὸν ἀφέντην):

ἐμᾶς τοὺς Φράγκους μέμφονται, λέγουν, κατηγοροῦν μας.
σκύλους μας ὀνομάζουσι, ἀτοί τους ἐπαινοῦνται·
λέγουν ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ καὶ βάφτισμα φοροῦσιν·
αὐτοὶ καὶ μόνοι λέγουσιν ὅτι εἰς Χριστόν πιστεύουν.
Μετὰ τοὺς Τούρκους κάθονται, πίνουν και ἐστιάζουν
καὶ τίποτε οὐκ ἐλέγουσιν οὐδὲ κατηγοροῦν τους".

For a comparison related to these collective predispositions, see also Sansaridou-Hendrickx, *Χρονικόν του Μορέως*, pp. 55-57.

60. Kriaras, *Λεξικό*, vol. II, p. 273: νόμος = θεσμός πατροπαράδοτος.

61. For the evolution of the relations between the Turks and the Byzantines, see Wittek, *Ottoman Empire*, pp. 42-43; Hussey, *Byzantine World*, pp. 79-80. According to Nicol, *Byzantium*, pp. 86-90, 217-257, the Turkish participation in Byzantine civil wars initiated their settlement in Europe. On the period of the Ottoman incursions until the final conquest of 1458/60, see relevant references in Nicol, Byzantium, pp. 150-156; A. E. Vakalopoulos, *Origins of the Greek Nation. The Byzantine Period. 1204-1461*. Translated in English by J. Moles. New Jersey, 1970, pp. 64-78; A. Savvides, "Mora (Morea)", in *Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, fasc. 117-118 (1991), 236-241, pp. 236-238.

"ὅπου καὶ ἂν ὁρμήσουσιν'ς χριστιανικὸν ἀφέντην,
ἀραῖα τοὺς ἐγλύτωσεν, ὅλους ἐχάλασάν τους".
(lines 3157-58)

Moreover, the author expresses sentiments of separatism, hatred and power relationships between the Turks and the Albanians (δύνονται εἰς πάσας), when he describes the war between Zenevesi's son, Simon, and Bāyezīd Pasha:

"ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι, ὡς φθονεροὶ καὶ δύνονται τὰς πάσας,
ἐζήλωσαν, ἐφθόνησαν τὸν τόπον του νὰ ἐπάρουν".
(lines 3183-84)

Simon Zenevesi married one of Mourikis Spatas's daughters, but was not on good terms with his father-in-law. Despite the help he received from the Turks, his military operations failed. Having abandoned Argirokastro and his Christian subjects in the hands of the Turks, Simon found refuge in Corfu. Bayezid Pasha became related to Carlo Tocco through marriage. As a consequence, Bayezid received gifts and gave the insurance to Tocco that no attempt to conquer Arta would ever take place in future.

Furthermore, sentiments of disdain and fear for the Turks are manifested, especially when they are defined as non-Christians. The action of Simon Zenevesi, who offered the castle of Argyrocastro to the Turks, is viewed by the author as immoral and sinful (comp. ἁμαρτία, Χριστιανούς)[62]:

"'Εδέ ἁμαρτίαν τὴν ἔκαμεν, ἐδὲ ἀγνωσίαν μεγάλη,
νὰ παραδώσῃ Χριστιανοὺς εἰς τῶν Τουρκῶν τὰ χέρια!"
(lines 3286-87)

Indeed, the author especially laments the fall of Christian souls into the hands of the Muslim Turks. And even more, he does not hide his pleasure when Turks are taken prisoner by Christian warriors[63]. In fact, according to medieval

62. For a semantic analysis of the term ἁμαρτία, see Thekla Sansaridou-Hendrickx, "Η χρήση του όρου ἁμαρτία στο ελληνικό χρονικό του Μορέως", *Ekkles. Pharos* 74 (Ν.Σ. 3) (1992) (ἐκδ. Αφρικῆς), pp. 57-67.

63. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 252:

"ἐπῆραν ἄλογα πολλά, ἐπίασαν καὶ Τούρκους"
(line 444)

tradition, both in the West and in the East, prisoners were considered as valuable hostages, depending, of course, on their social status[64].

4. 1. 3 Οἱ Τοῦρκοι as a military power

Besides its political role, as F. Hertz states, war fulfils two opposed social functions: it unifies individuals behind a common aim and a common destiny, while at the same time it separates them from enemy groups[65]. However, in Epiros, as well as in the other regions of the Byzantine West, the fact that Franks, Roman Byzantines and even Albanians were often employed as mercenaries undermined group unity and stimulated the spirit of adventure[66].

In fact, as we often see in the *Chronicle of Tocco*, the same group, which in one instance opposes the enemy, in another, is fighting alongside the enemy. The questions which arise, are:

- How does the author interpret the successive changes of identity which take place in the collective conscience of a military group at war?
- To what degree was the author's judgement influenced by the conflicts and by

"ἐσέβασαν καὶ τὰ ἄλογα καὶ τοὺς πιασμένους Τούρκους".
(line 447)

64. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 272:

"Ηφεραν καὶ τὴν κεφαλήν, τοὺς Τούρκους τοὺς πιασμένους.
Χαρὰν ἐκάμασι πολλήν, κανεὶς μηδὲν ἐρώτα.
Τοὺς Τούρκους ἐφυλάκισαν νὰ ἐξαγοραστοῦσιν.
Πράγματα ἔδωσαν πολλά, ὥστε νὰ ἐξεβοῦσιν".
(lines 680-83)

Ibid., p. 276:

"Καὶ Τοῦρκον ἔπιασαν καλόν, Ναΐπην τὸν ἐλέγαν
καὶ ἔμπροσθεν τὸν ἤφεραν 'ς τὸν δούκαν τὸν ἀφέντη".
(lines 764-5)

For the importance of the socio-political position of the hostages in negotiating their exchange with the opposite party, see Sansaridou-Hendrickx, "'Αμαρτία", pp. 57-67.

65. F. Hertz, "War and the Formations of National Traditions", in C. L. Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*. Toronto-London-Sydney, 1972, 54-58, p. 54.

66. C. Sathas, Ἕλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει. Athens, ανατ. 1993, pp. 51-55. See also P. Contamine, *War in the Middle Ages*. Oxford-New York, 1984, p. 119.

the war spirit of the period[67] in which he was living?

Personal sentiments are expressed on several occasions by the author which, we hope, will allow us to draw a clear enough picture of his value system, its structure and function. On one occasion, when Yūsuf-beg[68] invaded Vodizza (1404-05) with an army of 20000 men, most of his troops were drawn into the river during the operation, and the rest were taken prisoner by Carlo Tocco. The author highly appreciated the victory of the duke in the battle of Vodizza which led to a treaty between the two enemies[69].

As previously mentioned, captain ("capo") Mano Meliaresi[70] is praised for being an excellent warrior, especially for his victorious war against the Turks. By stressing this fact as cause for Mano's fame, the author expresses two facts: (a) he shows, though indirectly, his satisfaction with the defeat of the Turks;

(b) he underlines the strength of the Turkish army[71]:

"καὶ ἐνίκησεν τὸν πόλεμον, ἐτζάκισεν τοὺς Τούρκους".

67. On the period of the Ottoman incursions and influences about their superiority, military or religious, in Byzantium, see Nicol, *Byzantium*, pp. 310-355. Vakalopoulos, *Origins*, pp. 136-144. Savvides, "Mora", pp. 236-238. S. Runciman, *The Fall of Constantinople* 1453. Cambridge, 1965, pp. 38-44. Bréhier, *Byzantium*, pp. 329-340.

68. Yūsuf-beg or Jūsuf-beg was the Lord of Vlachia (Thessalia): for more information about the semi-independent territory (1213/1222-1454/1470), see A. Savvides, "Περί του Βυζαντινού κρατιδίου της Θεσσαλίας", Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου (Λάρισσα 1994), 73-80.

69. See Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 252:

"'Ως ἤκουσε ὁ Γιοσού-μπεκης πώς ἐπίασεν τοὺς Τούρκους,
πολλὰ ἐχολομάνησεν, μεγάλως ἐλυπήθη.
'Εβλέποντας ὅτι ἔχασεν τόσους ἐκ τὸν λαὸν του,
καὶ τίποτα δὲν ἐκέρδεσεν, μᾶλλον καὶ ἐζημιώθη,
τοῦ δούκα ἔστειλε ἄρχοντα τοὺς Τουρκους νὰ τοῦ στρέψῃ,
καὶ νὰ γενοῦν ἀχώριστοι φίλοι εἰς τὴν ζωήν τους".
(lines 448-53)

70. Ibid., p. 583: Mano Meliaresi applied Turkish methods in his fighting against Sgouros Bouas. Meliaresi witnessed an act of transaction between Carlo Tocco and Venice, stipulated in Cephalonia on the 12th May 1409, with regard to the possession of the Anatolico castle, as well as the rights and revenue from neighbouring regions.

71. According to A. Clot, *Soliman le Magnifique*. Paris, 1983, p. 29: "Les Ottomans furent aussi les seuls à opposer aux chevaliers, aussi braves que désordonnés, et à leurs piétailles indisciplinées des forces militaires puissantes, entraînées d'armes modernes".

(line 952)

Worthwhile noticing too is the fact that, despite the existing cultural differences between Christian and Muslims, Carlo Tocco adopts the cruel methods of the Turks in dealing with his defeated enemies and his Albanian war prisoners. Since this kind of attitude and action succeeded in spreading fear among his enemies, our author expresses his approval of the initiative. His excitement, due to the successful result, is illustrated by the use of terms such as αἰχμαλωσίαν μεγάλην, ἐτρόμαξαν, φόβον πολύν:

"'Ρυμπαρικὰ ἐμάζωσεν τὸν τόπον νὰ ἀνατρέχουν·
αἰχμαλωσίαν ἔκαμναν μεγάλην ὥσπερ Τοῦρκοι.
'Ο τρόπος τοὺς ἐτρόμαξεν ὅλους τοῦ Σγούρου Μπούα,
ὅπου ἐβλέπαν τούρκικα νὰ πιάνουν τοὺς ἀνθρώπους
καὶ ὅλοι ἐκατέφυγαν ἀπέσω ἐκ τὰ κάστρη
ἀπὸ τὸν φόβον τὸν πολὺν τῶν ρυμπαραίων τοῦ δούκα".
(lines 962-67)

According to the author, about four hundred Turks invaded the territory of the duke's son, Hercules[72], and plundered Angelocastro and the surrounding villages. Hercules with sixty men decided to fight against them and the battle took place on the plain of the Ofidari River (ca 1413). In the description of this battle, the superiority of the Turkish army in numbers (four hundred against sixty) is repeated and stressed by the author[73]. In fact, he marvels how Hercules with his small

72. Hercules was the first bastard son of the duke: for more information, see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 127.

73. Ibid., p. 396:

"Καὶ μίαν ἡμέραν ἔδραμεν τὸ τούρκικον φουσσάτο,
ἀπὲ τὸν Σάλωνα ὀρθὰ καὶ ἐκ τὸν Λοιδωρίκι
– κρατῶ καὶ ἐκ τὴν Λειβαδιὰ νὰ εἶναι τετρακόσιοι".
(lines 2376-78)

Ibid., p. 398:

" 'Ερκούλιος ἀκούλιθα ἐξέβην εἰς τὸν κάμπον
καὶ εἶδεν καταπρόσωπα τὸ τουρκικὸν φουσσᾶτο
'Ολίγον ἐδειλίασαν οἱ ἐδικοί του ὅλοι,
ὅπου εἶδαν τόσους περισσοὺς καὶ αὐτοὶ ἦσαν ὀλίγοι.
'Εξῆντα ἦσαν μοναχοί· οἱ Τοῦρκοι τετρακόσιοι".
(lines 2396-2400)

army[74] succeeded in emerging victorious from this battle:

"'Ενίκησαν τὸν πόλεμον καὶ χαίρονται μεγάλως
ἐστράφηκαν χαιράμενοι, ὑπῆγαν εἰς τὸ κάστρο".
(lines 2423-24)

In order to explain this victory, the author emphasises some factors which, he believes, promoted solidarity and strength among Hercules's warriors before their battle. According to the author, homogeneity among warriors is a very important agent in inspiring courage, fortitude, bravery and heroism. Thus, before the battle of Ofidari, since the numbers were not favourable for Hercules vis-à-vis the Turkish army, in order to inspire his men against their adversaries, he uses certain factors of uniformity as an argument in his address. For the author, in this case homogeneity is founded on the following three factors:

(a) religious: Christians were faced by Muslim enemies (God=Θεόν, Holy Mother of God=Παναγίαν Θεοτόκον, prayer=εὐχήν);

(b) social: noble and virtuous men, were fighting against socially unworthy adversaries: virtuous despot (τοῦ ἁγίου τοῦ δεσπότου) against cast-offs (περιμαζώματα), and shephards (προβαταραῖοι);

(c) military: according to the author, the men of the Tocco were trained soldiers fighting against unskilled men (ἀμάθητοι πολέμου):

"'Εσεῖς ἐβλέπετε, ἀδελφοί, περιμαζώματα εἶναι,
προβαταραῖοι, ἀπείρατοι, ἀμάθητοι πολέμου·
ἐβλέπετέ τους· ἕτοιμοι εἶναι ὅτι νὰ φεύγουν·
... ...
ἐλπίδες ἔχω εἰς τὸν Θεόν, 'ς τὴν Παναγίαν Θεοτόκον,
εἰς τὴν εὐχὴν τοῦ ἀφεντὸς τοῦ ἁγίου τοῦ δεσπότου".
(lines 2403-08)

Furthermore, special admiration and wonder are expressed by the author for the fact that, despite the strong military presence of their enemies, the duke's

74. Ibid., p. 398:

"Τὰ ἄρματά του ἐφόρεσεν, πηδᾷ καβαλλικεύει·
καὶ ὁ λαός του μετ' αὐτὸν – νὰ ἦσαν ὡς ἑξῆντα".
(lines 2385-86)

forces defeated both the Turks and the Albanians[75]. On the contrary, he does not hide his bitterness when he admits the strength of the Turks[76]. In the following lines, the author's resentment is expressed by the contrast between δύναμιν πολλὴ and ἀσεβεῖς, as well as by the repeated use of the term φόβος:

"Δύναμιν ἔχουσιν πολλὴ οἱ ἀσεβεῖς οἱ Τούρκοι".
(line 3156)

"Ἂν ἔλειπεν τὸ κίνδυνον καὶ τῶν Τουρκῶν ὁ φόβος".
(line 3160)

"Ἀμὴ ὁ φόβος τῶν Τουρκῶν ἐκοντοκράτησέν τον".
(line 3165)

Despite his contemptuous attitude towards the Turks, the author admits their superiority on the battlefield. The fact that he recognises their prudence in military strategy and manoeuvres[77] offers a certain degree of credibility to his objectivity:

"Μεγάλες [τέχνες ἔχουσιν οἱ ἀσεβεῖς] <οἱ> Τοῦρκοι".
(line 3249)

4. 1. 4 Οἱ Τούρκοι as a political power

In the following case, according to the author's view point, by his act of submission to the Turks, the Albanian chief, Paulos Spatas[78], expresses two

75. Ibid., p. 444:
"Μὰ τὴν ἀλήθειαν ἀπορῶ, καθάρια ἐξεπλήττω,
τὸ πῶς ἐκλωθογύρισαν καὶ κάτω καὶ ἀπάνω
καὶ ἐσέβησαν εἰς ἐμπλαστὲς μὲ Τούρκους, μὲ 'Αλβανῖτες,
... ...
Μὲ ὅλα ἐνισχύσασιν, Θεοῦ τῇ βοηθείᾳ".
(lines 3041-45)

76. Ibid., p. 460:
"Οἱ Τοῦρκοι, ὡς ἦσαν περισσοί, τό πλῆθος τοῦ φουσσάτου
ἐσκόρπισαν καταπαντοῦ νὰ διώχνουν τοὺς ἀνθρώπους".
(lines 3234-35)

77. According to Clot, *Soliman*, p. 29, "Tous les contemporains en ont témoigné: l'armée turque fut pendant deux siècles au moins la première du monde".

78. Schiró, ed., *Cronaca dei Tocco*, p. 588: Paulos Spatas, the son of Sgouros and cousin of the

factors: on the one hand Paulos's hatred of Carlo Tocco and on the other the political power of the Turks gained through military superiority and operations. Once again the excellence of the Turkish army is underlined. After he had bought the freedom of his sister, who was kept hostage by Carlo Tocco in the Dragamestro (ca 1404/6), Paulos offered his services to the Turks (ἐδουλώθηκεν) in exchange for their support (φουσσᾶτο τοὺς ἐγύρευεν):

"Ἀφοῦ τὴν ἐξαγόρασεν καὶ ἐλευθέρωσέν την,
<'ς> τοὺς Τούρκους ἐδουλώθηκεν καὶ δύναμιν γυρεύει
Πράγματα ἔταξεν πολλά, δωρήματα μεγάλα·
φουσσᾶτο τοὺς ἐγύρευεν νὰ ἔλθῃ εἰς τὸν δοῦκα
εἰς τὴν Λευχάδα ἔλεγεν μέσα νὰ τοὺς σεβάσῃ".
(lines 417-21)

"οἱ Τοῦρκοι τοῦ ἐτάχθησαν ἵνα τὸν βοηθήσουν".
(line 429)

Due to the military superiority of the Turks and the fear they inspired, an alliance between Carlo and the Albanian leaders was concluded. Thus, according to the author's view point, it is the military strength of the Turks which dictates the diplomatic processes and structural order of the opposing forces, when they choose to defend themselves. As a result, Carlo Tocco, who tries to build a fleet and seeks to win time and support, approaches his Albanian enemies with utmost diplomacy. The author, in referring to the duke's diplomatic approach, uses linguistic embellishments to illustrate his friendly style:

"Ὁ δούκας ὡς παμφρόνιμος 'ς ὅλες τὶς ἐνθυμήσεις
ἄρχισεν μὲ γλυκύτητες, μὲ ζαχαράτους λόγους
ἂν εὕρῃν πρᾶξιν καὶ ὁρμὴν εἰς τὴν ἀγάπην μέσον·
... ...
κεῖνα τὰ ψευδοκάτιργα μήνα τὰ ἀνησπάσῃ,
μὴ τύχῃ πώποτε καιρὸ καὶ κατεβοῦσιν Τοῦρκοι
καὶ εὕρουν τα καὶ σέβουσιν καὶ κάμουν του ζημίαν
Κοντόν, ἐσυβιβάσθησαν νὰ κάμουν τὴν ἀγάπην".
(lines 1129-35)

By referring with appreciation to these acts of political diplomacy, the author shows, firstly, his approval of the duke's initiatives to build political power and,

secondly, a certain maturity with regard to the role of diplomacy in political relations in general.

The superiority of the Turkish forces is also illustrated in another field: despite his hostility to the Turks, the author appreciates the value of Turkish education (καλὰ ἦτον παιδευμένος), since the fourth son of the duke, Trianos, was sent to them to be brought up according to their customs:

"παιδίον ἦτον ἀκομή, ἔμορφον παλληκάρι.
'ς τοὺς Τούρκους ἀναθράφετον, καλὰ ἦτον παιδευμένος".
(lines 1956-57)

This choice of education for the son of a noble man like the duke was not an exception. The philosopher, Georgios Plethon Gemistos (1355-1452) received his higher education at the Sultan's court in Adrianoupolis. The advantage of this school, as Kavvadias states[79], was the combined knowledge students received on Christian and Eastern philosophical concepts.

There is no doubt that in the mind of our author, in accordance with feudal tradition, the number of the troops each leader has at his disposition, plays the decisive role for the degree of authority and power he exhibits either on the battlefield or during political negotiations[80]. Equally, however, the author values ethnic and social homogeneity, since he does not miss any given occasion to stress its significance in unifying and inspiring troops, especially before battles.

Muriki Spata, was the lord of Κατοχή, which fell in the hands of the duke (ca 1401). He freed his sister who was kept hostage by the duke after the fall of the Dragamestro (ca 1404/6).

79. G. Kavadias, Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού η σοσιαλιστική πολιτεία. Athens, 1987, pp. 15-16, praising the superior education of Πλήθων mentions: "Γόνος καλής οικογένειας έτυχε σπουδαίας παιδείας... μεταβαίνει στήν Αδριανούπολη, στη Μουσουλμανική αυλή, όπου δέχεται τη διδασκαλία του Ελισσαίου του οποίου υπήρξε μαθητής. Σπουδάζει έτσι την ελληνοχριστιανική παράδοση, αλλά μυείται επίσης και τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντιλήψεις της Ανατολής". According to Vakalopoulos, *Origins*, p. 144, Gemistos studied in Bursa (Prusa) under a Jewish teacher, Elissaeus, a fact which may well have influenced the formulation of his social reforms. According to B. Tatakis, *La philosophie byzantine*. Paris 1959, p. 282, "il est certain" that Gemistos studied in Constantinople and spent a certain time in the Muslim court of Adrianoupolis.

80. For this feudal tradition, see B. Hendrickx, "A propos du nombre des troupes de la quatrième croisade et de l'empereur Baudouin I", Byzantina 3 (1971), pp. 31-41. See also K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. Philadelphia, 1976, vol. I, p. 8.

Furthermore, despite his great admiration for the duke and his hostile concepts with regard to his enemies, the author does not hide facts which give credit rather to them than his own people.

4. 2 Οἱ 'Αλβανῖται in the Chronicle

4. 2. 1 'Αλβανῖται (or "Αλβανα) as a separate ethnic entity (or a territory occupied by Albanians): 45, 51, 53, 57, 87, 176, 194, 202, 210, 349, 360, 482-89), 549, 1106, 1251, 1333, 1438, 1448, 1482, 1497, 1646, 1650, 2288, 2303, 2343, 2346, 2503, 3043, 3180, 3200, 3201, 3298, 3659, 3670

4. 2. 2 'Αλβανῖται ("Αλβανα) as enemies: 74, 80, 83, 137, 189, 210, 791, 1178, 1184, 1189, 1392, 1682, 1708, 1817, 1824, 1826, 1907, 1911, 1926, 1931, 1933, 1978, 1980, 2348, 2362; 'Αλβανίτικο: 1784, 'Αλβανιτσέλια (of Albanian origin): 1424 (both with negative meaning)

4. 2. 3 'Αλβανῖται ("Αλβανα) as allies: 549, 636, 739, 909, 1071, 1511, 2337, 3067, 3076, 3819

4. 2. 1 Οἱ 'Αλβανῖται as a separate ethnic entity

According to A. Vakalopoulos, the settlement of the Albanians in the mountainous Western Thessaly may have begun during the twelfth century. Sporadical and peaceful at first, their infiltration into Greece was often officially sanctioned, even without the approval of the indigenous inhabitants[81]. After 1318, aggressive raids replaced the peaceful migration of the Albanians to the South. The three tribes of the Bouïoi, Malakasioi, and Mesaritai invaded Thessaly and "ravaged the countryside"[82]. Greek and Catalan authorities in this area were forced to withdraw to the immediate vicinity of castle strongholds. Nikephoros II, despot of Epiros (1356-1359), who tried to stop the invaders, was defeated and killed at the battle of the Acheloous (Spring 1359). As a result, Albanian colonisation was further extended. As Vakalopoulos states, "thereafter, Serbs and Albanians held undisputed sway throughout the whole of north-western Greece, virtually as far as

81. Vakalopoulos, *Origins*, pp. 6ff.

82. Zakythinos, *Despotat*, vol. I, p. 103, and II, pp. 30-31.

the Gulf of Corinth. Only the castles of Naupactus and Vonitsa were still in the hands of the Angevins and the Toccos"[83].

In the *Chronicle of the Tocco* the Albanians are considered as a separate ethnic group (γένος τὸ 'Αλβάνι). They dominated not only ῎Αρτα, but also Ναύπακτος and 'Αγγελόκαστρον[84] until the death of Gjin Spatas (1399). The death of this Albanian despot brought about the decline of the Spata clan (ἐσκόνταψεν τὸ γένος τῶν Σπαταίων):

"ἔτυχε καὶ συνέβηκεν ἀπέθανεν ὁ Σπάτας,
ὁ δυνατός, ὁ θαυμαστός, τὸ φοῦμος τοῦ 'Αλβάνι
καὶ παρευθὺς ἐσκόνταψεν τὸ γένος τῶν Σπαταίων".
(lines 174-76)

Collectively, Albanian people are presented by the author in unfavourable, even degrading, manner. In the following lines, the Albanians (τὰ ῎Αλβανα) are described as rich and powerful while, at the same time, they are collectively defined as socially inexperienced (ἀμάθητοι εἰς πράγματα)[85] and always greedy

83. See Vakalopoulos, *Origins*, pp.7-8; A. Ducelier, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*. Translated by Katerina Nikolaou. Athens, 1995, passim.

84. See Schiró, ed., *Cronaca dei Tocco*, pp. 223-24:

"'Εν δὲ τοὺς χρόνους καὶ καιροὺς ἐκείνους ὅπου ἀκούεις
οἱ 'Αλβανῖται ἀφέντευον τὸν τόπον Δεσποτάτου·
τὴν ῎Αρταν καὶ τὸν 'Αχελῷν σὺν τὰ τῶν ἀκρομέρων,
μετὰ τὸ 'Αγγελόκαστρον καὶ Ναύπακτον ὁμοίως
'Ο πρῶτος γὰρ ὁ ἀδελφὸς ἀφέντευεν τὴν ῎Αρταν
δεσπότην τὸν ἐτίμησαν τὸ γένος τὸ 'Αλβάνι".
(lines 44-49)

"Τὸν ἕτερον αὐτάδελφον κὺρ Σγοῦρον ὠνομάζαν·
ἀφέντευεν τὸν Εὔπακτον, τὸν 'Αχελῷν ὁμοίως
μὲ ὅλα τὰ Ξερόμερα, καθὼς διεκρατοῦσαν".
(lines 54-56)

For the confusion of the correct dates in the historiography of the Epirotic territory during the second half of the 14th century, see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 8-9.

85. According to Kriaras, *Λεξικό*, vol. I, pp. 244-45, the term ἀμάθητος maintains its ancient meaning, ἀδίδακτος, ἄπειρος, ἀδαής. These terms, in Divry's Dictionary, are defined as untought, inexperienced. However, according to H. G. Liddell and R. Scott, Greek-English Lexicon. Oxford, 1968, p.76, the term ἀμάθητος as synonym of ἀμαθής, means ignorant, stupid.

(πάντα λείξουροι)[86]:

"'Επλούτηναν τὰ ῎Αλβανα, ἐγίνοντα μεγάλα,
καὶ ἐδυνάμωσαν πολλὰ τὸ γένος τῶν Σπαταίων".
(lines 87-88)

"Καὶ ὡς εἶναι πάντα λεύξευροι ὅλοι οἱ 'Αλβανῖται
καὶ ἀμάθητοι εἰς πράγματα, εἰς ροῦχα νὰ φοροῦσιν
ἐλείξεψαν εἰς πράγματα, εἰς ροῦχαν νὰ φοροῦσιν".
(lines 194-96)

Besides being greedy, the Albanians are also described by the author as cruel (σκληροί), sullen (κακόγνωμοι), perjurers (ἐπίορκοι), and thieves (κλέπται). The author paints this negative image on the occasion of an act of diplomacy applied by Carlo Tocco; in trying to gain the support of the Roman Byzantine population in Ioannina and to convince the archons to resist Albanian domination, the duke sends a member of his own family to them with the following message:

"'Αλβανίτας μὴ κομπωθοῦν καὶ κάμουν τους ἀφέντες,
ὅτι εἶναιν ἄνθρωποι σκληροί, δυνάστες τῶν Ρωμαίων,
κακόγνωμοι καὶ λείξουροι, ἐπίορκοι καὶ κλέπται".
(lines 1176-80)

On another occasion, while the author describes an individual person, Gjin Zenevesi, seigneur of Adrianoupolis (= Dryinoupolis)[87], he uses a collective expression to characterise (Zenevesi's) Albanian nature (τὸ φυσικόν του τὸ ἀλβανίτικόν του)[88]. Throughout the narrative, the author expresses his contempt

86. Kriaras, *Λεξικό*, does not mention the term. According to Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 565, the term λειξουρία is defined as "avidità". See also S. Papadakis, in Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη. Athens, 1927, vol. 8, p. 572, λειξιάρης = greedy, as well as Liddell and Scott, Lexicon, p. 1035, λείξουρος = gluttonous.

87. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 54, note 2: The Zenevesi, seigneurs of Adrianoupolis played a significant role during the second half of the 14th century. See also Vranousis, Χρονικὸν τῶν 'Ιωαννίνων, pargr. 23.39).

88. Kriaras, *Λεξικό*, vol. I, does not give any definition. However, E. Kriaras, *Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*. Athens, 1994, p. 174, defines the phrase "τον έπιασε το αρβανίτικό του" as "he is obstinate = πείσμωσε πολύ". Kriaras gives the following synonyms: το αρβανί-

for the Albanian people. Therefore, when the phrase τὸ φυσικόν του ἔδειξεν τὸ ἀλβανίτικόν του is connected with other contemptuous terms, such as χονδρότητα, ἀγνωσία and ἀπαιδευσία, our assumption will be that the term ἀλβανίτικον, combined with φυσικόν, has a negative connotation, expressing contempt and low opinion:

"Τὸ φυσικόν του ἔδειξεν τὸ ἀλβανίτικόν του".
(line 1784)

"Καὶ ἰδὲς τὸ τί χονδρότηταν καὶ ἀπαιδευσίαν τὴν εἶχεν".
(line 1778)

"Ἡ ἀγνωσία ἡ πολλὴ καὶ ἡ χονδρότητά του".
(line 1786)

A. Ducellier identifies the Albanians as "peuple solide et guerrier" who were used by the Venetians as "quasi-esclaves". He states that in a text of the 22 May 1391 "la façon méprisante dont on parle des Albanais est déjà en elle-même significative. ... Les conditions de traversée ne devaient donc être guère différentes de celles qu'imposaient les négriers du XVIIIe siècle"[89]. According to Ducellier, their social level was low; they were poor, and sometimes socially people without roots, increasing the numbers of vagabonds and criminals. In his conclusion, Ducellier, writes, that the Albanian people are known to us mostly through legal documents, "qui nous représentent des individus peu recommandables, mais il est bien évident qu'à côté de ceux-ci, et en nombre bien plus grand, devait vivre une masse albanaise laborieuse et honnête qui, pour cette raison, n'a pas laissé de traces"[90].

4. 2. 2 Οἱ 'Αλβανῖται (τὰ Ἄλβανα) as enemies

Since the very beginning of the narrative, Albanians have been considered by

τικο = αρναούτικο (from the Turkish arna(v)ut) = ἄξεστος, αγροίκος (rude): see Ibid., p. 180.

89. A. Ducelier, "Les Albanais à Venice aux XIVe et XVe siècles", in *Travaux et Mémoires* 2. Paris, 1967, 405-420, pp. 408. See also Id., A. Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin", in *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, E.I.E., I.B.E. Athens, 1998, 17-57, pp.38-39.

90. Ducellier, " Les Albanais", p. 420.

the author as the main enemies of the Tocco family. As the author explains, due to Carlo's young age (νέος, πολλὰ παιδάκι), the Albanians hoped to occupy his territories without any difficulty. Thus, in continuing their policy of expansion, they decided to invade Levkas (βουλὴν ἐπήρασιν):

"Βουλὴν ἐπήρασιν ὁμοῖως τὸ γένος τὸ ἀλβάνι
νὰ κάμουν πρᾶξιν καὶ ὁρμὴν νὰ μποῦν εἰς τὴν Λευχάδα
ὅπως νὰ τὴν κουρσεύσουσιν καὶ νὰ τὴν ἐρημάξουν".
(lines 57-59)

"Ὁ δούκας ἦτον ἀκομὴ νέος, πολλὰ παιδάκι".
(line 81)

As it will be noted, throughout the narrative, regarding aggression and violent behaviour in general, the Albanians are illustrated by the author in a defaming manner, as in the case of their invasion in Levkas and Vodizza (1378/85)[91]:

"Καὶ ἐτζάκισαν ἐσέβησαν εἰς τὴν Λευχάδα μέσα".
(line 67)

"Καὶ ἐξ αὐτὸ ἐπλάκωσαν τὸν τόπον οἱ 'Αλβανῖται".
(line 83)

"τὴν Βόδιτζαν ἐρήμαξαν, ἀνήλωσαν τελείως".
(line 123)

In his narrative, the author explains how the Albanians turned extremely violent (μέγαν κακόν, ἐκατέκαυσαν) and destructive while plundering the island (οὐδὲν ἀφῆκαν πούπετε):

"Μέγαν κακόν ἐποίησαν τότε οἱ 'Αλβανῖται
οὐδὲν ἀφῆκαν πούπετε εἰς ὅλην τὴν Λευχάδα
ἢ <τῶν>ζώων ἢ <τῶν> κτηνῶν· ὅλα τοὺς τὰ ἠπῆραν·
ὁμοίως ἐκατέκαυσαν τὰ σπίτια τῆς χώρας".
(lines 74-77)

91. For factual information, see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 33ff.

According to the anonymous author, their aggression and violent actions of destruction created profound feelings of hostility, animosity and deep hatred between the two clans, the Albanian Spatas and the Italian Tocco (μέσον τα δύο γένη), which instigated the war between them:

"Καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισεν ἡ μάχη, ἡ κακία,
καὶ ἔχθρα ἐγίνη δυνατὴ μέσον τὰ δύο γένη
Σπαταίων τῶν ἀλβανιτῶν μετὰ ἀφεντὸς τοῦ δούκα".
(lines 78-80)

According to the author, with regard to the methods and tactics the Albanians apply in organising their defence, they appear less organised and less meticulous than Carlo Tocco. Comparing the two approaches, the author sees, or rather wishes to see, the superiority of his patron, Carlo Tocco, regarding the issue of perception and prevention of danger:

"ὅτι ἀλλέως ἤξευρεν ὁ δούκας νὰ φυλάγη
τὰ κάστρη καὶ τοὺς πύργους του παρὰ τοὺς 'Αρβανίτας".
(lines 209-10)

Despite cultural differences, however, as the author explains, Carlo Tocco succeeds in gathering a multi-ethnic army consisting of Franks, Roman Byzantines, Serbs, and even (μᾶλλον)[92] Albanians:

"ἐκίνησεν καὶ ἄρχισεν φουσσᾶτο νὰ ῥογεύση,
Φράγκους, Ρωμαίους, Σέρβους τε, μᾶλλον τοὺς 'Αλβανίτας".
(lines 136-37)

The emphasis - (μᾶλλον) - the author places on the inclusion of Albanian warriors in the duke's army, expresses either a certain surprise at the fact that Albanian fighters could be included in the army of the duke, or a certainty about their ability to fight as good warriors. Both explanations derive from the author's

92. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 231, translates the word μᾶλλον as *soprattutto*. According to Kriaras, *Λεξικό*, vol. IX, p. 311, in the Chronaca dei Tocco, p.231, the term is used with the meaning "and even". Kriaras's definition appears more logic and fits better in the context, since the author has previously condemned the Albanians for their aggressive behaviour in Vodizza: see lines 87-114.

expressions of contempt and distrust of the Albanian people, which he showed with regard to their violent fighting methods and aggression. On the other hand, he might have preferred to consider them rather as allies, fighting at Carlo Tocco's side rather than against him.

Moreover, the existence of distrust between Carlo Tocco and the Albanians, as well as the fear of the duke for their return[93], again gives an occasion to the author to express his views. Indeed, although the author refers to local circumstances (Γιαννινιῶται, τὸν τόπον, τὰ χωρία, τὰ κτήματά τους), he describes the hostility between the Albanians and the people of Ioannina as a primordial situation (ἀντίδικους, ἐχθροὺς τοὺς εἶχαν ἀπὸ ἀρχῆς) which has never ceased to exist (πάντα)[94].

"Οἱ Γιαννινιῶται οἱ ἄρχοντες πάντα τοὺς 'Αλβανίτας
ἐχθροὺς τοὺ εἶχαν ἀπὸ ἀρχῆς, ἀντίδικους μεγάλους,
διότι ἐδυνάστευαν τὸν τόπον, τὰ χωρία·
τὰ κτήματά τους ἅπαντα τὰ πλέα ἐκρατοῦσαν.
Καὶ δι' αὐτὸν ἐκάκιζαν εἰς αὔτους ὑπερμέτρου·
καλὸν οὐκ ἤθελαν ποτὲ ἀνθρώπου ἀλβανίτου".
(lines 1184-89)

Power relations based on military superiority are underlined as the author describes the total submission of the local population to the authority of Mourikis Spatas after the conquest of Riniasa (ca 1403)[95]:

93. Schiró, Chronaca dei Tocco, p. 234:
"μὴ τύχη καὶ πλακώση τὸν εἰς τὴν ἀχαμνοσύνην
καὶ ἐπάρουν τὸν τόπον τους ὀπίσω οἱ 'Αλβανῖται".
(lines 188-89)

94. Cf. Ibid. p. 452, the expression "ὁ τόπος εἶναι τῶν Ρωμαίων" in the following lines:
"'Ο Ζενεβέσης πάντοτε ἔτρεμε, ἐφοβᾶτον,
ἀφοῦ εἶδεν ὅτι ἀφέντεψεν τὴν ῎Αρταν ὁ Δεσπότης
Καθάρια τὸ ἔλεγεν καὶ μὲ τοὺς ἐδικούς του,
ὅτι ἐδυνάμωσεν πολλὰ καὶ θέλει μᾶς χαλάσει
ὁ τόπος ἔναι τῶν Ρωμαίων, σύνορον τῶν Γιαννίνων
καὶ εὔχολα μὲ ἀφορμὴν μᾶς θέλουν ἐξορίσει".
(lines 3166-3171)

95. See Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 51.

"εὐθὺς τὸν ἐπροσκύνησαν, γίνονται ἐδικοί του".
(line 1103)

Still through the prism of the author, the way in which the victorious event is celebrated among the Albanian invaders expresses both separatism from their enemies (Roman Byzantines and Franks) as well as solidarity among themselves:

"Χαρὰν μεγάλην ἔκαμε μετὰ τοὺς 'Αλβανίτας".
(line 1106)

4. 2. 3 Οἱ 'Αλβανῖται (τὰ 'Αλβανα) as allies

Despite the conflicts between Carlo Tocco and the Albanian chiefs, Albanian mercenaries often helped the duke to win battles against their own fellow men. Though the author recognises the reasons for the duke of Levkas to form an alliance with the Albanian, Mourikis Bouas[96], against his brother, Paulos Spatas Mourikis, he does not hide his distrust (τάχα) and contempt for them:

"'Αγάπην τάχα ἐποίησαν, χρόνος οὐδὲν ἐστέρχθη".
(line 199)

The alliance between Albanians and other groups is also demonstrated during the duke's expedition in the Peloponnesos with the purpose to conquer Clarenza[97]:

"Εἰς τοῦτον ἐδιώρθωσαν· ἐποίησαν ἀρμάτα
μὲ στρατιῶτες, ἄρχοντες ρωμαίους καὶ ἀλβανίτας".
(lines 548-49)

96. Ibid., p. 234:
"'Απαύτου πάλιν ἄρχισεν ὁ δούκας νὰ συνάζῃ
φοσσᾶτον ρογατόρους τε πεζούς, καβαλλαρέους,
Φράγκους, Ρωμαίους, Σέρβους τε, τὸ πλέον 'Αλβανίτας·
καὶ ἄρχισεν νὰ μάχεται μετὰ τοῦ Παύλου Σπάτα".
(lines 200-203)

97. For the expedition, and the related events of 1404-1414, see A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430).* Texte. Paris, 1969, pp. 282-284. See also Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 85-92.

It must be noted that all negative characterisations used by the author to identify Albanians are omitted when they are acting as allies of Carlo Tocco[98]. However, before labelling the author's position as partial, we should consider the distinction that Sanudo makes regarding the Albanians in Thessaly. Sanudo divides Albanians in three categories: (a) those who acted by and for themselves; (b) those who sided with the Greeks, and (c) those who joined the Catalans. Consequently, we should not reject the possibility that, perhaps, in the author's mind Albanians were also classified in the same way[99].

4. 3 Οἱ Ρωμαῖοι in the Chronicle

4. 3. 1	οἱ Ρωμαῖοι as ethnic entity: 1179, 1426; ἡ Ρωμανία: 3092
4. 3. 2	οἱ Ρωμαῖοι as an army force: 137, 202, 549, 3113, 3170, 3506, 3511, 3645, 3745, 3815, 3819, 3828, 3885, 3894, 3916
4. 3. 3	οἱ Ρωμαῖοι with local identity: 2166, 3027, 3030, 3430

4. 3. 1 Οἱ Ρωμαῖοι as an ethnic identity

The author uses the name Ρωμανία to identify the country of the Roman Byzantines, since in the Middle Ages Greece was connected to the Roman state. Considered as the continuation of the Roman period, geographically it bears the name Ρωμανία[100] (imperium Romanum), while emperors and subjects were officially called Ρωμαῖοι:

"'Εξέβηκεν ὁ Μουσταφᾶς ἐκ τὴν Οὐγγροβλαχίαν
καὶ ἔσχισεν τὴν Ρωμανίαν, 'ς τὴν Σαλονίκη ἐσέβη".
(lines 3091-92)

98. See Preka, "Χρονικό των Τόκκο", p. 307.

99. P. Magdalino, "Between Romaniae: Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages", *Mediterranean Historical Review* 4 (1), 1989, 87-110, p. 103.

100. N. Bees, "Η Ελλάς κατά τούς μέσους χρόνους", in *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*. Athens, 1927, vol. 5, 290-304, pp. 290-91; Cf. Sansaridou-Hendrickx, *Χρονικόν του Μορέως*, pp. 61, 108ff.

Sentiments of solidarity are considered as important ethnic unifying factors in a homogeneous society. This may form part of the dynamics in the racial distinction between different groups, namely the collective concept of the "we" and the "others"[101]. Our author's world view reflects these differences. On every given occasion he also draws a clear distinction between groups. Thus, he underlines the decision of the emperor, Manuel II Palaiologos (1391-1402) (ἐδόθη του καὶ ἡ βουλή), to replace the inhabitants of Morea[102] (νὰ ἐβγάλῃ τοὺς ἀφέντες, ὅπου ηὑρίσκοντον 'ς τὸν Μονέαν) by his own people (καὶ ἄλλους Ρωμαίους, ἤφερεν ἀπάνω ἐκ τὴν Πόλιν). As a matter of fact, after the construction of the Hexamilion wall in Corinthos, Roman Byzantine soldiers were brought from Constantinople by the emperor to settle there[103]. At the same time the author expresses bitterness since Frankish feudal lords (ἀφέντες, 'ς τὸν Μορέαν εἶχαν ἀφεντία) were replaced by Roman Byzantines (ἄλλους Ρωμαίους αὐτουνῶν) (whose social rank is not even mentioned by the author):

"ἐδόθη του καὶ ἡ βουλὴ νὰ ἐβγάλῃ τοὺς ἀφέντες,
ὅπου ηὑρίσκονταν 'ς τὸν Μορέαν καὶ εἶχαν ἀφεντία,
καὶ ἄλλους Ρωμαίους ἤφεραν ἀπάνω ἐκ τὴν Πόλιν
νὰ τοὺς τὸν δώσῃ αὐτουνῶν τὸν τόπον τοῦ Μορέως".
(lines 3504-07)

As we have already mentioned, Kazhdan disagrees with Schiró, who believes that the author was Roman and maybe Ioanniniote[104]. According to Kazhdan, who uses the above lines to support his argument, the idea of the Constantinopolitan universalism was completely alien to the Chronicle of the Tocco. Kazhdan states

101. See Kyriakidou, Θεωρία, pp. 26-27.

102. For more details, see Bon, *Morée franque*, pp. 279ff. Cf. *An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (Codex Barberinus Graecus 111), in Byzantium, Europe, and the Early Ottoman Sultans 1373-1513.* Translated and annotated by M. Philippides. New York, 1990, p. 41.

103. Cf. Zakythinos, *Despotat*, vol. II, pp. 140ff.

104. Schiró's thesis is followed by Nicol and very recently by Athena Kovani: D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479.* Cambridge, p. 165 and passim; Athena Kovani, "Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας στα δημώδη κείμενα: (α) Ιστορία του Βελισαρίου· (β) Χρονικό των Τόκκων", Byzantinos Domos 10-11 (1999-2000), p. 138.

that though the anonymous author praises political consolidation, he does so at a territorial and not at a universal scale, since the decision by Manuel to replace the Frankish lords with Romans from Constantinople "led to a righteous resistence, that created for Charles Tocco opportune circumstances to seize Clarentza"[105].

Another factor which has been considered as a strong ethnically binding force among the Byzantines is the Greek language[106]. In describing the deadly illness, i.e. plague (ἐλεμική), which caused a great deal of suffering to Carlo Tocco (ἀκούμπισεν ὅτι νὰ ἀποθάνῃ), the author uses the expression "τὴν λέγουσιν ἐλεμικὴ ἡ γλῶσσα τῶν Ρωμαίων", as if he was referring to other people's language:

"Τόσον τὸν ἐπανέβηκεν καὶ ἀσθένειαν μεγάλη,
τὴν λέγουσιν <ἐλεμική> ἡ γλῶσσα τῶν Ρωμαίων,
καὶ εἰς αὐτὸ ἀκούμπισεν ὅτι νὰ ἀποθάνῃ".
(lines 3430-32)

Actually, in order to substantiate his argument regarding the author's identity, Kazhdan, who refers to the above lines, wonders: "is it feasible to admit that a Greek could have expressed himself in such a manner while speaking of his native language? Would it not be more natural to suppose that the Chronicle, whose author, by the way, is very sympathetic with Italian supporters of Tocco, had as been created either in Italophone circles or in a mixed Greco-Italian milieu?"[107].

105. A. P. Kazhdan, "Some Notes on the Chronicle of the Tocco", in *Bisanzio e Italia, accolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*. Milano. 1982, 168-176, p. 174. See also Aneta Ilieva, "The Image of the Morea (Frankish and Byzantine) in the Mentality of the Gianniotes: The Author of the Tocco Chronicle", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*. Arta, 1992, pp. 308-312.

106. Referring to the origin of the modern Greek national consciousness Helen Saradi, *Byzantium and the Origin of the Modern Greek National Consciousness*. Toronto-Ontario, 1992, p. 24, states: "in their writings the intellectual elite of the Byzantines promoted the idea that this new Greco-Byzantine national identity, namely the Greekness of the Byzantines, was expressed by and based upon the Greek language. They started to define their national origin not in terms of the political inheritance of Rome, but in terms of continuity of Greek language and cultural tradition".

107. Kazhdan, "Chronicle of the Tocco", p. 170. - H. G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*. Athens, 1988, p. 253, states that the author belongs to the entourage of the Tocco family, a statement, with which all agree.

4. 3. 2 Οἱ Ρωμαῖοι as an army force

Together with other ethnic groups, such as the Albanians, Franks and Serbs, the Roman Byzantines usually form part of the duke's troops[108]. Indeed, for the expedition against Clarenza, the duke relies especially on Roman Byzantines (ἄρχοντες ρωμαίους) and Albanian archons. The use of the term archon, however, must remind us of the author's sensitivity for the higher social classes:

"μὲ στρατιῶτες, ἄρχοντες ρωμαίους καὶ ἀλβανίτας".
(line 549)

The author's sensitivity for the ruling classes together with expressions of "ethnocentrism" are also illustrated in the following example: on the one hand, the author expresses disdain, irony and sarcasm for the Albanian warriors (ἀρβανιτσέλια, χοιροβοσκοὶ παρόμοιοί τους), and on the other, admiration and respect for the Roman Byzantines (στρατιῶτες ἀνδρειωμένοι), especially when he compares them to their Albanian enemies who, despite their political power (δύναμιν εἶχαν περισσήν), were completely ignorant (γνῶσιν οὐδέ καθόλου):

"Δύναμιν εἶχαν περισσήν, γνῶσιν οὐδὲ καθόλου.
Ἐπίστευσαν 'ς τὰ 'Ιωάννινα εἶναι ἀρβανιτζέλια,
χοιροβοσκοὶ παρόμοιοι τους καὶ νὰ τοὺς προσκυνήσουν·
καὶ ἐκεῖ ἦσαν ἄρχοντες ρωμαῖοι, στρατιῶτες ἀνδρειωμένοι".
(lines 1423-26)

4. 3. 3 Οἱ Ρωμαῖοι with local identity

In addition, as the author demonstrates his conviction about the benefits of peace, unity and stability in a society, he does not hide his appreciation for the agreement of collaboration between Ioannina and Arta. Thus, the traditional

108. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 234:
"'Απαύτου πάλιν ἄρχισεν ὁ δούκας νὰ συνάξῃ
φοσσᾶτον ρογατόρους τε πεζούς, καβαλλαρέους,
Φράγκους, Ρωμαίους, Σέρβους τε, τὸ πλέον 'Αλβανίτας".
(lines 200-202)

segmentation of the Byzantine regions was defeated by the formation of a local "union" between the two regions, sanctioned by treaty. Due to the political and economic power both regions were to gain, the author stresses the benefit of this agreement:

"Τὴν Ἄρταν καὶ τὰ 'Ιωάννινα, ὅπου ἦσαν χωρισμένα
ἐκ τὴν ἀρχὴν τῶν δεσποτῶν ἐκείνων τῶν Ρωμαίων,
... ...
νὰ συναχθοῦσιν οἱ Ρωμαῖοι ὅλοι τοῦ Δεσποτάτου·
κληρονομίες, κτήματα οἱ πάντες νὰ τὰ ἔχουν,
ὅπου τοὺς ἔλειψαν καλὰ χρόνους διακοσίους,
καὶ τώρα τὰ ὑπόταξαν ὅλοι μὲ τὸν δεσπότην
Καὶ ἔπρεπε νὰ χαίρωνται, νὰ ἀγάλλωνται οἱ πάντες".
(lines 3026-34)

Nevertheless, the author expresses his support for Carlo Tocco and his brother to become the sole beneficiaries and to obtain full political authority and power over these regions. Therefore, his sincerity, regarding the well-being of the local people, should be questioned[109].

It must be stated that the element of provincialism shown in the following lines is characteristic for that period. In spite of that, we have to take note of the author's knowledge regarding the history of Ioannina. Moreover, he stresses the role of Ioannina in the Roman Byzantine history, expressing respect (τιμήν) and admiration for this city (καλύτερα ἀπὸ τὸν τόπον ὅλον):

"Τὰ 'Ιωάννινα ἔχουν τὴν τιμὴν ἐξ ὅλον του τὸ κράτος
αὐτοῦ ἔναι ἡ ρίζα τῶν Ρωμαίων, τὸ Δεσποτᾶτο ὅλο".
(lines 3112-13)

"Καὶ ἀπὸ τότε ἀνέβηκεν ἡ πόλις <τῶν> Γιαννίνων,
καὶ στέκεται καλύτερα ἀπὸ τὸν τόπον ὅλον".
(lines 3119-20)

109. Ibid., p.442:
"νὰ τὰ ἑνώσωσιν αὐτοὶ καὶ νὰ γενοῦν τὸ ἕναν,
μὲ τὰ νησιά νὰ γενοῦν ὅλα μοναφεντία".
(lines 3028-29)

In addition, the reference to Ioannina as the place where the Roman Byzantine civilisation was rooted, reminds us of the causes of the civil war between Nicaea and Epiros at the beginning of the 13th century[110].

4. 4 Οἱ Φράγκοι in the Chronicle

4. 4. 1 οἱ Φράγκοι as an ethnic entity: 863, 875, 890, 894, 908, 931, 934, 2717, 2863;
ἡ Φραγκιά: 2582, 3330, 3334, 3589

4. 4. 2 οἱ Φράγκοι as a military force: 137, 197, 202, 300, 304, 360, 863, 875, 793, 985, 994, 1000, 1015, 1071, 1078, 1094, 1097, 1102, 1631, 1755, 2703, 3548, 3856

4. 4. 1 Οἱ Φράγκοι as an ethnic entity

Maria Preka, who analyses the concept of ethnicity in the Chronicle of the Tocco, states that, in comparison to a plethora of characterisations, positive or negative, attributed to Roman Byzantines, Albanians and Turks by the author, there are less remarks, though positive, when he collectively refers to Franks[111]. According to Preka, these limited but positive comments about the Franks betray the author's partiality, since he was in the service of a Frank, Carlo Tocco. At the same time, in comparison to the attention paid to the author's perception of the Roman Byzantines and the Turks in ethnic terms[112], Preka fails to analyse the image of the Franks in the Chronicle as a separate ethnic entity. Yet, from our view point, the Franks, except of being designated as a separate ethnic group, are also identified as brave warriors and, as it will be discussed at a later stage, for the

110. See Alkmeni Stavridou-Zafraka, *Νίκαια και Ήπειρος· ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*. Thessaloniki 1990, pp. 91-124.

111. Preka, "Χρονικό των Τόκκο", pp. 306-307.

112. Preka, "Χρονικό των Τόκκο", p. 308, places the awakening of the Greek national consciousness in the 15th century, mainly as a result of the Turkish invasion in Greece. This awakening, however, started much earlier as a consequence of the Latin occupation in 1204. For more details, see Sansaridou-Hendrickx, *Χρονικόν του Μορέως*, pp. 44, 177ff, 197-198.

author they are as close as possible to the Western ideal image of a knight.

In the following lines the author expresses ethnic distinction, as he repeatedly replaces the proper name of a character in the Chronicle, Philippos, by his ethnic identity, Φράγκος:

"Ἕνας δὲ Φράγκος τοῦ δουκός, ὀνόματι Φιλίππος".
(line 863)

"Ἐκείνη, μὴ ἠξεύροντας τὴν πονηρίαν τοῦ Φράγκου".
(line 890)

"Οὕτως γὰρ ἐκατέστησεν ὁ Φράγκος τὴν δουλείαν".
(line 875)

"Ὁ Φράγκος τὸν ἐγκόμπωσεν νὰ ἔβγῃ νὰ συντύχῃ",
(line 908)

"τὸ πῶς ὁ Φράγκος ἔπιασεν τὸν πύργον καὶ κρατεῖ τον".
(line 908)

"Πολλὰ τὸν εὐεργέτησεν ὁ δούκας ὁ ἀφέντης
τὸν Φράγκον, ὅπου ἔκαμεν τὸ πρᾶγμα ὅπου ἀκούεις".
(lines 933-34)

Elsewhere the term Φράγκος is used collectively with distinct ethnic meaning. In the following episode a spy of Carlo Tocco tries to gain the confidence of Ya'cūb Pasha[113] by expressing dissatisfaction with the Franks in Arta: "on the other hand, we are fed up with the evil presence of the Franks":

"καὶ πάλιν ἐβαρέθημεν καὶ τὸ κακὸν τοῦ Φράγκου
καὶ θέλομεν νὰ γένωμεν δοῦλοι τῆς ἀφεντιᾶς σου".
(lines 2717-18)

On another occasion, regarding the execution of Ya'cūb Pasha (1416) by Carlo Tocco, the author tries to justify this violent action, by referring to a Frankish proverb. In this case, the term Φράγκοι is again used collectively with ethnic connotation, since this proverb designates a certain geographic and linguistic origin:

"καὶ πάλι <διότι> λέγουσιν <τόν> πρόλογον οἱ Φράγκοι

113. On Ya'qūb Pasha, see Schiró, *Cronaca dei Tocco*, pp. 95-96, note 5.

ἄνθρωπος ἀποθαμένος ἡ μάχη τελειωμένη".
(lines 2863-64)

In our *Chronicle* the term Φραγκία appears both with geographic and ethnic connotations. A nephew of Carlo Tocco was brought from his home in Napoli, from the Frankish kingdom (Φραγκία, ρηγάτο), in order to receive the castle of Riniasa from his two uncles, Carlo and Leonardo Tocco[114]:

"Καὶ εἶχαν <δέ> ἀνηψιὸν κάτω ἐκ τὴν Φραγκίαν
ἐκεῖ ἐκ τὴν 'Ανάπολην μέσα ἐκ τὸ ρηγᾶτο"
(lines 2582-83)

Frankish ethnic identity is also expressed by the use of terms ρήγας, ρὴξ, ρηγάτα, κουμούνια together with geographic location in the following lines, which describe the personality of Ladislaos, king of Napoli (ca 1384-1414)[115]:

"Τὸν εἶδε ὁ ρήγας τῆς Φραγκιᾶς, τῆς Ρώμης ὁ κατάρχων
ἐκεῖνος ὅπου ἔφριξεν 'Ιταλίαν καὶ Ρώμην,
ὁ Λατζελάος ὁ φρικτός, ὁ δυνατὸς ὁ μέγας,
ὅπου εἶχεν προτερήματα ἀπὸ ὅλους τοὺς ρηγάδες.
'Εκ τὰ ρηγᾶτα τῆς Φραγκιᾶς καὶ ἐξ ὅλα τὰ κουμούνια
κανεὶς δὲν ἀποκότησεν νὰ μαχιστῇ τὴν Ρώμην·
καὶ αὐτὸς τὴ ἐμαχίστηκεν ὥστε καὶ τὴν ἐπῆρεν,
καὶ πάντα τὴν ἀφέντευεν, εἰς τὴν ζωήν του ὅλην.
Τέως <γάρ> ἦτον φοβερός ὁ ρὴξ ὁ Λατζελάος".
(lines 3330-39)

4. 4. 2 Οἱ Φράγκοι as a military force

Actually, the role of the Franks, according to our author, is limited to military operations. They mostly serve as mercenaries fighting for Carlo Tocco[116]. The

114. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 411, has wrongly translated the subject of the verb εἶχαν as Carlo Tocco and his wife, Francesca, instead of Carlo and Leonardo Tocco. On this issue and the identity of this nephew, see Asonitis, "Χρονικό των Τόκκων", pp. 137-139.

115. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 29; cf. Zachariadou, "Χρονικό των Τόκκο", pp. 170-171.

116. Schiró, *Cronaca dei Tocco*, p. 234:

next line illustrates how ethnic barriers between different groups were overcome on the battlefield by the common interest to win. Influenced by this spirit, the author finds it natural that Franks and Albanians should fight side by side (ἐκατέβησαν ὁμοῦ):

"πεζοί, καβαλλαρέοι τε Φράγκοι καὶ 'Αλβανῖται
καὶ ἐκατέβησαν ὁμοῦ πλησίον εἰς τὴν Ἄρταν".
(lines 360-61)

"Ἡμέρες ἔκαμαν πολλὲς ἐντάμα τὰ φουσσᾶτα
ὡσότου ἐκατέλυσαν τὸν τόπον κατὰ κράτος".
(lines 372-73)

At another point of the narrative, however, Franks assist Carlo Tocco in his operation for the conquest of the Cantiles castle which was in the hands of the Albanians. The author does not hide his preference for the Franks through expressions of admiration, as he marvels at their actions, swiftness and skilful movements. He expresses his sentiments with contrasted terms: in relation with the Albanians he uses terms, such as unfortunately (ἄτυχα), insufficient guards (φύλαξιν ὀλιγήν), without sentry (βίγλα οὐδὲ ὅλως), while, when he refers to the Franks, we can hear him saying: they climbed (ἀνέβησαν), reached (ἐσέβησαν), took (ἠπῆραν), and, referring to Tocco, great joy (χαρὲς μεγάλες):

"Ἄτυχα ἐφυλάγονταν τότε οἱ 'Αλβανῖται,
φύλαξιν εἶχαν ὀλιγὴν καὶ βίγλα οὐδὲ ὅλως.
Οἱ Φράγκοι γὰρ ἀπώσωσαν τὴν νύχτα εἰς τὸ κάστρο
ἐκεῖ πλησίον ἔστειλαν τὲς σκάλες εἰς τὸν πύργον.
ἀνέβησαν, ἐσέβησαν, ἠπῆραν καὶ τὸν πύργον".
(lines 791-95)

"Χαρὲς μεγάλες ἔκαμεν ὁ δούκας ὁ ἀφέντης".
(line 809)

The author's sentiments of sorrow are clearly expressed when the people of Carlo Tocco are defeated and become prisoners in the hands of the Albanians. It is noticeable, however, that his distress is proportioned by the victims' social rank (ἄρχοντες, εὐγενικοί, εὐγενεῖς) or their ethical social behaviour (ἔντιμοι). This is expressed by the use of terms such as κρῖμα, συμφορὰ μεγάλη, and ἁμαρτία με-

γάλη:

"Ἀμὴ ἐπιάσασιν πολλοὺς ἄρχοντες γιαννινιῶτες
καὶ ἔντιμους εὐγενικοὺς Φράγκους ἀπὲ τοῦ δοῦκα".
(lines 1754-55)

"Ὢ κρῖμα, ὅπου ἐγίνετον, ἐδὲ ἁμαρτία μεγάλη!
Νὰ πιάσουν τέτοιους ἄρχοντες εὐγενικούς, μεγάλους,
τοὺς εὐγενεῖς, τοὺς ἔντιμους. Ὢ συμφορὰ μεγάλη!"
(lines 1774-76)

The author's preference for the Franks above the other ethnic groups is also evident on another occasion. The interest in the following lines lies in the lively description of the Frankish attitude during the battle for the occupation of the Dragamestro castle (ca 1404/6). Added to other similar expressions, e.g. the use of the verb λάμπω, this description can be interpreted as an expression of the author's general - and typically feudal - admiration for arms and warfare:

"καὶ ἠβλέπε Φράγκους μὲ σπαθιά καὶ λάμπουν 'ς τὸ κουλούρι
...
Οἱ Φράγκοι ἀπετάχθησαν, ἐπῆραν τὰ σπαθία,
ἐφώναξαν, ἐφήμισαν τὸ ὄνομα τοῦ δούκα".
(lines 300-05)

"ἀρμαρωμένους ὄμορφα καὶ Φράγκους καὶ Ρωμαίους".
(line 985)

"ἀρματωμένοι ὄμορφα, Φράγκοι καὶ 'Αλβανῖται".
(line 1071)

"εἶχεν καὶ Φράγκους διαλεκτούς, ἔμορφα παληκάρια".
(line 1631)

In conclusion, we can state that in fact the author's world is divided ethnically into distinct parts. However, this division is neither rigid nor strictly racial, since it is subject to the political interests of his patron. With regard to the Turks, the distance is the result of historical, political and religious factors. In the case of the Albanian people, ethnic segmentation is overlapping with class differentiation. As for the Franks, despite the distinction from the other groups, the author seems to identify with them on a cultural level, namely their warfare skills. Indeed, one of the features, which the author admires the most, is their combined splendid

appearance and ferocity on the battlefield. It must also be noted, that provincialism has proved to be a stronger factor for social segmentation than ethnic racial separatism. This is especially evident when the author refers to the people of Ioannina, whom, as we have mentioned above, considers with admiration and esteem.

"'Απαύτου πάλιν ἄρχισεν ὁ δοῦκας νὰ συνάζῃ
φουσσᾶτον ρογατόρους τε πεζούς, καβαλλαρέους,
Φράγκους, Ρωμαίους, Σέρβους τε, τὸ πλέον 'Αλβανίτας".
(lines 200-02)

Pascal Androudis

Contribution a l'étude de la presence de l'aigle bicéphale en Occident

(XIIIe-XVe siecles)

La présence du motif de l' aigle bicéphale en Occident est une évidence qui mérite d' être étudiée plus intentivement. Jusqu' à présent, la meilleure recherche sur le sujet reste celle d' A. Soloviev[1]. Notre étude a pour but principal de présenter quelques apparitions importantes de l' aigle à double tête dans l' art de l' Occident des XIIIe-XVe siècles: en Sicile de domination Normande, en France, aux Pays-Bas, en Angleterre et au Saint Empire.

On sait que l' aigle bicéphale est une création fabuleuse, dont l' origine remonte à l' Antiquité. Au Moyen Âge elle est associée à l' art animalier oriental, surtout seldjoukide et artuqide (Fig. 1)[2]. L' art roman emprunta au répertoire de l' art islamique plusieurs motifs «géométriques» et «héraldiques», le sens de la morphologie abstraite, ainsi qu' une famille des monstres (centaures, dragons, sphinx) et parmi eux l' aigle bicéphale[3]. Les contacts avec l' Orient n' ont été guère perdus ni au XIIIe siècle, ni plus tard. Le va-et-vient entre les rives de la Méditerranée, Croisades, commerce, pèlerinages, maintint des relations directes. L' Espagne de domination arabe demeurait un vivant foyer de transmission[4]. O. von Falke publia une série de belles étoffes de fabrication ou d' inspiration orientales portant d' aigles bicéphales (Fig. 2)[5]. Les tissus décorés d' aigles, surtout de production espagnole musulmane, ont été conservés en nombre suffisant pour qu' un classement chronologique puisse être envisagé. Dans ces tissus exotiques,

1. A. SOLOVIEV, «Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves», *Seminarium Kondakovianum* 7 (Prague, 1935), p. 150- 153.

2. P. ANDROUDIS, «Origines et symbolique de l' aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqides de l' Asie Mineure (Anatolie)», *Βυζαντιακά* 19 (Thessalonique, 1999), p. 311-345.

3. J. BALTRUŠAITIS, *Le Moyen Age fantastique. Antiquités et exotismes dans l' art gothique*, ² Paris, 1993. Voir aussi L.A. MAYER, *Saracenic Heraldry*, N. York, ² 1993.

4. D' autre part, les rois espagnols des Asturies qui résistaient à l' Islam, ont favorisé un art qui s' en tient à des formes d' architecture et de décoration qui remontent à la fin de l' Antiquité. On l' explique généralement par un attachement aux traditions des royaumes chrétiens hispaniques antérieurs à la conquête arabe.

5. O. VON FALKE, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921.

les caractères de rapace ont été particulièrement soulignés: ailes de grande envergure, silhouette de crâne prolongée par l' arc du bec crochu. Les serres sont habituellement étalées comme des palmes, elles sont pourvues d' ongles longs et recourbés. En Byzance, les apparitions de l' aigle bicéphale avant le XIIIe s. sont assez sporadiques et sont liées surtout à l' art oriental[6].

L' existence de nombreux et divers rapports artistiques entre les civilisations musulmane, byzantine et occidentale qui se sont partagées les rives de la Méditerrannée au cours de tout le Moyen Âge a été reconnue depuis longtemps. Certains de ces rapports, surtout le long des frontières entre empires et royaumes, étaient des liens d' osmose: tel thème iconographique ou telle attitude artistique se transmettaient presqu' automatiquement d' une province à une province voisine. Les relations officielles s' accompagnaient de contacts plus au moins précis avec des oeuvres d' art. Des tissus ou des objets en or et en argent étaient échangés par les princes chrétiens et musulmans. C' est sans doute dans ce contexte des transmissions culturelles et artistiques que le motif de l' aigle à deux têtes a été transmis des steppes de l' Asie Centrale, en Asie Mineure, jusqu' à l' Europe Occidentale, l' Espagne, la Sicile, l' Afrique du Nord. En dehors de ces influences, la diffusion de l' aigle à double tête aux pays occidentaux est liée surtout à l' Héraldique et l' usage des armoiries.

Conformement aux normes établies par les spécialistes d' Héraldique et de Généalogie, on ne peut parler d' Héraldique, qu' au moment où les insignes armoiriés sont devenus, d' une part héréditaires et de l' autre immuables[7]. Selon l' héraldiste français R. Mathieu: «...*les armoiries sont des emblèmes en couleurs, propres à une famille, à une communauté ou, plus rarement, à un individu, et soumis dans leur disposition et dans leur forme à des règles spéciales qui sont celles du blason. Certains caractères distinguent nettement les armoiries des autres emblèmes. Servant le plus souvent de signes distinctifs à des familles, à des groupes de personnes unies par les liens du sang, elles sont en général héréditaires. Les couleurs dont elles peuvent être peintes n' existent qu' en nombre limité. Enfin elles sont presque toujours représentées sur un écu* ...»[8].

6. Citons l' aigle bicéphale dans deux dalles du XIe s., sculptées en bas-relief à Stara Zagora (Bulgarie) et à Miafarquin (Anatolie).

7. Voir M. PASTOUREAU, *Traité d' Héraldique*, Paris, 1993.

8. R. MATHIEU, *Le système héraldique français*, Paris, 1946, p. 13.

Les musulmans connaissaient l' usage des armoiries personnelles correspondant soit à leur nom, soit, le plus souvent, à leurs fonctions, et changeant avec elles. Ils les reproduisaient sur leurs boucliers ronds (ou en amande) et sur leurs drapeaux. En fait, ces armoiries se composaient de motifs simples: un losange ou dé, un croissant, un cimeterre, un vase, des tchugans ou maillets de polo, une aigle monocéphale, un lion, des bandes horizontales, e.t.c.[9]. L' influence de l' iconographie orientale des animaux et des oiseaux, tels qui sont représentés dans les emblèmes des sultanats et les émirats du Proche-Orient, se fait encore sentir ailleurs, dans l' imagerie de l' aigle représentée dans les «blasons» créés par les souverains de ces états. Dans les plus anciens «blasons» musulmans figurent le lion, les oiseaux de proie (nommés «*tamgha*»)[10], ainsi que le motif de la fleur de lys[11]. On constate que l' aigle aux ailes déployées (soit monocéphale, soit bicéphale) est un motif de «blason» musulmane plus répandu que celui de lion. Il semble devoir sa soudaine popularité comme blason au fait d' avoir été introduit par les Turcs Seldjoukides et les divers émirs Turcomans des petits états islamiques de l' Asie Mineure.

Les Croisés s' établirent dans les nouveaux États du Proche-Orient selon leurs origines ethniques: les Normands à Antioche et en Galilée, les Provençaux à Tripoli, les Français à Édesse et dans le royaume de Jérusalem. En fait, toutes les armoiries adoptées et crées, ne devaient pas servir à distinguer les Croisés des ennemis qui, comme sarazins, étaient reconnaissables par leurs vêtements, mais à les distinguer entre eux. De plus, l' Héraldique des Croisés s' étend également, plus qu' en Occident, aux costumes, tant dans les couleurs que dans la représentation des partitions et des meubles répétés dans les tissus. Pour avoir une meilleure connaissance de l' héraldique employée dans les états latins du Proche-Orient nous sommes contraints de nous tourner vers les sources secondaires, c' est-à-dire vers

9. Voir L.A. MAYER, *Saracenic Heraldry*.

10. *Ibidem*, p. 18-19, pl. L, LI. Le *tamgha* figure aussi comme décor dans l' art turc d' Anatolie. Voir p.e. l' *Ulu Djami* de Sivas (XIe s.); le tombeau de Turumtay à Amasya, daté de 1279 (A.GABRIEL, *Monuments turcs d' Anatolie*, Paris, 1934, vol. II, p. 145 et p. 6, fig. 41). Sur l' Héraldique des Mameluks voir aussi J. ALLAN, «Mamluk Sultanic Heraldry and the Numismatic Evidence», *Journal of the Royal Asiatic Society* 2 (1970), p. 19-112; P. BALOG, «New Considerations on Mamluk Heraldry», *The American Numismatic Society Museum Notes* 22 (1977), p. 183-211.

11. Le motif de la fleur de lys remonte à la plus haute antiquité. On le voit utilisé déjà au VIIIe s. avant J.-C. comme marque de feu, mais son usage héraldique ne date que du XIIe s.

les chroniques et manuscrits contemporains et d' y relever tout ce qui se rapporte à l' héraldique. En fait, ce travail se divise en deux parties: le dépouillement des textes et celui de l' étude attentive des miniatures des manuscrits.

Il faut évoquer ici les lois de l' héraldique qui sont communes à tous les pays et qu' elles paraîtront utiles pour la suite de notre recherche. Les coloris employés appelés «émaux» comprennent les «métaux» et les «couleurs». Les métaux sont l' or et l' argent, souvent représentés, par le jaune et le blanc. Les couleurs sont le *gueules* (rouge), l' *azur* (bleu), le *sable* (noir), le *sinople* (vert) et le *pourpre* (violet). Les trois premières sont de loin les plus fréquentes.

Quant à Byzance et jusqu' à l' époque des Paléologues, la noblesse grecque ne se servait pas de signes de caractère «héraldique» pour marquer son rang social élevé. L' usage régulier des armoiries par la noblesse de Constantinople et des provinces est tardif (XIVe-XVe s.). Du point de vue de la science du blason, l' aigle bicéphale n' a jamais été à Byzance incluse dans un écu; on devra ainsi la regarder comme un emblème de caractère «héraldique» et non pas comme un meuble chargeant le champ des armes de l' Empire byzantin. Ainsi, s' explique la tradition perpétuée dans les armoiries modernes des descendants (réels ou présumés) des grandes familles autrefois régnantes à Byzance (Paléologues, Cantacuzènes, Comnènes, Lascarides, Doukai), qui ont accordé à l' aigle à double tête soit le rôle de cimier, soit celui de support, l' écu aux armes familiales brochant sur l' estomac de l' oiseau chimérique[12].

On a essayé, à la suite de notre travail, de déterminer, à l' aide d' exemples, quelques-uns des apports au sujet de la présence de l' aigle bicéphale en Occident, ainsi que de définir quelques-uns des éléments, qui ont sans doute contribué à donner un caractère original à ce symbole en Occident.

L' aigle bicéphale en Italie méridionale et en Sicile (XIIIe s.)

On peut retrouver l' aigle à deux têtes dans la cour Normande de Sicile. Ce royaume avait été fondé vers la fin du XIe s. par les aventuriers de la famille de

12. D. CERNOVODEANU, «L' apparition des armoiries dans le Sud-Est Européen», *Les origines des armoiries* (Actes du IIe Colloque International d' Héraldique, Bressanone-Brixen, 5-9.X.1981), Paris, 1983, p. 49-54.

Hauteville. Sous les Normands, Palerme affirme son rôle culturel de cour cosmopolite et cultivée[13].

Cosmopolites dès le temps de Roger II (1130-1154), les ateliers de tissage de luxe de Sicile, où on l' on voit collaborer des Grecs et des Arabes, avaient toujours des ouvriers occidentaux. Ils sont néanmoins restés rigoureusement fidèles à leurs modèles islamo-byzantins.

Une des fameuses productions des ateliers de Palerme fut le manteau «de Charlemagne» (XIIe s.), de nos jours au trésor de la Cathédrale de Metz. A la différence des autres étoffes, cette étoffe a été taillée et ornée en vue de sa destination de manteau royal. C' est une soie épaisse à fond rouge-clair, ornée de quatre belles aigles monocéphales aux ailes éployées, la tête nimbée, les ailes ornées de médaillons figurant des griffons, de tout exécuté en fils d' or, ainsi que les ornements semés sur le fond avec les rehauts verts, violets et bleus. La présence des aigles monocéphales sur ce manteau royal sicilien montre que l' aigle fut un emblème indiscutable du pouvoir impérial de l' époque[14].

L' aigle à deux têtes figure, parmi d' autres motifs de caractère animalier, dans le décor en mosaïque de la salle dite «du roi Roger II» (comte de Sicile et de Calabre (1105-1127, duc de Pouille (1127-1130), roi de Sicile (1130-1154)), aménagée dans le palais de Gioaria[15]. Les mosaïques de cette «Sala Normanna» datent du règne de Guillaume I (1151-1166) et Guillaume II (1166-1189), plus particulièrement de la période 1160-1170[16]. On y voit des centaures, des léopards, des lions, des cerfs placés face à des arbres stylisés, des paons picorant des dattes. Par contre, les mosaïques de la voûte ont été restaurées ou exécutées sous le règne de Frédéric II, empereur germanique et roi de Sicile (1197-1250). L' aigle monocéphale couronnée des Hohenstaufen avec une lièvre dans ses serres, figure

13. Cf. F. CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, Paris, 1907; J.NORWICH, *The Normans in the South*, London, 1966; D.DOUGLAS, *The Norman Achievement 1050-1100*, London, 1969; H. BRESC, «De l' État de minorité à l' État de résistance: le cas de la Sicile normande», *État et colonisation au Moyen Âge* Lyon, 1989, p. 145-152; J.-M. MARTIN, *Italies Normandes. XIe -XIIe siècles*, Paris, 1994; P. AUBE, *Les empires normands d' Orient. XIe-XIIIe siècle*, Paris, 1995.

14. Cf. L. BREHIER, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936, p. 102 et Pl. XCII.

15. Sur ces mosaïques voir O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, London, 1950, p. 180-183, fig. 113-119.

16. *Ibidem*, p. 183.

au centre de la voûte, entourée de quatre lions et griffons ailés[17]. Au contraire, une aigle bicéphale en position héraldique (Fig. 3), avec de traits purement orientaux, est représentée dans un médaillon quatrilobé de l' intrados d' un arc brisé du mur Ouest de la salle[18]. Le même intrados figure aussi de médaillons identiques, portant de cerfs[19]. Les mosaïques de la salle sont attribuées à des ateliers grecs, mais sont très profondement marquées d' un caractère oriental[20].

On a retrouvée l' aigle bicéphale sur les petites monnaies d' or (*tarîs*)[21] frappées en 1202-1203, sous le règne de Frédéric II de Hauteville[22]. Ces *tarîs* (diam. 10-12 cm.) portent des légendes arabes. Sur leur revers figure le monogramme grec du Christ et sur l' avers une petite aigle bicéphale assez nettement dessinée (Fig. 4.I-III)[23]. On connaît cinq variantes du type, frappées à Zecca di Messina. La première porte sur l' avers une petite aigle bicéphale représentée de face, entourée d' une inscription pseudo-coufique. Sur le revers figure une croix accompagnée du monogramme grec du Christ IX XC NI KA. La deuxième porte sur l' avers une aigle bicéphale identique, avec une petite sphère figurant entre ses têtes. Le revers qui présente une croix de type latine, est identique au précédent. Les autres trois types de *tarîs* sont à-peu-près identiques[24].

La présence de l' aigle bicéphale dans l' art royal de Palerme est sans doute dûe à l' entourage gréco-oriental du jeune roi, à l' époque âgé de 8-9 ans[25]. Frédéric se

17. Selon O. Demus (*op. cit.*, p. 181-182), l' aigle doit être considerée comme une addition postérieure, exécutée sous le règne de Henri II ou de Frédéric II.

18. Le même chercheur (op. cit., p. 181-182) suppose que l' aigle à double tête doit aussi être considerée comme une addition postérieure.

19. Voir O. DEMUS, *The Mosaics of Norman Sicily*, fig. 118; S. GIORDANO, *La Chapelle Palatine dans le Palais des Normands*, Palermo, 1996.

20. Il faut noter que parmi les ornements à dessin géometrique font saillie des médaillons avec des hiboux, des lions, des cerfs et des centaures.

21. (De l' arabe *tarî*, «récemment frappé»).

22. Frédéric II fut *Re di Sicilia* (1197-1250) et *Imperatore* (1220-1250).

23. Ces monnaies, déjà signalées par D. Spinelli (*Monete cufiche battute nel regno delle due Sicilie*, Naples, 1844, t. XX, n. 4-8, t. XXI, n. 8, t. XXIII, n. 1), sont reproduites et commentées par G. Gerola (*L' aquila*, p. 26-27). Cf. aussi R. SPAHR, *Le monete Siciliane dai bizantini a Carlo I d' Angio (582-1282)*, Graz, 1976, p. 186-187.

24. R. SPAHR, *Le monete Siciliane*, p. 186-187.

25. A. SOLOVIEV, *Les emblèmes héraldiques*, p. 150.

proclamait à la face des nations: «lumière admirable du monde» et «loi vivante de la terre» (*lex animata in terris*). On sait que Frédéric II fut le premier souverain occidental à se servir de l' aigle bicéphale en même temps avec l' aigle dans sa conception romaine[26]. D' aigles monocéphales sculptés en marbre de l' époque de Frédéric II sont conservées en Pouilles, notamment dans la région de Foggia[27].

La sculpture du royaume Normand figure de motifs zoomorphes et mythiques, (très souvent en position héraldique), notamment dans les oeuvres sculptées des XIe-XIIIe siècles[28]. De motifs semblambles furent aussi employés dans les arts décoratifs des Pouilles[29].

On retrouve l' aigle à double tête sur un panneau rond sculpté en bas-relief et encastré dans l' abside centrale à arcs entrecroisés de la Cathédrale (Duomo) de Palerme (XIIe s.)[30]. L' aigle y figure sans aucun trait souligné, en position héraldique et sur fond noir (Fig. 5). Pourtant, la plus ancienne représentation de l' aigle bicéphale en Sicile est celle dans la décoration du plafond en bois sculpté et peint de la Cappella Palatina de Palerme (XIIe s.). L' aigle y figure en position hiératique: aux ailes déployées, avec deux petites quadrupèdes dans ses serres (Fig. 6)[31].

26. *Ibidem*, p. 150.

27. L' arc en marbre qui est de nos jours encastré dans un mur du Musée archéologique de Foggia provient du portail du palais que Frédéric fit bâtir à Foggia (1223 et 1224). Cf. D. LEISTIKOW, «La residenza dell' imperatore Federico II a Foggia», *La Capitanata* XIV, II, 1976; C. di LEO, *Il palazzo di Federico II di Svevia in Foggia*, Foggia, 1990. D' autres sculptures avec d' aigles monocéphales, dont la signification royale est indéniable, qui proviennent peut-être du même palais, sont encastrées dans l' église Chiesa Madre de Cerignola.

28. Sur la sculpture de cette période en Sicile voir E. KÜHNEL, *Die Islamischen Elfenbeinskulpturen, VIII-XIII Jhr*, Berlin, 1971; T. GARTON, «Islamic elements in early romanesque sculpture in Apulia», *Art and Archaeology Research Papers* 4 (Décembre 1973), 100-116.

29. E. KÜHNEL, *Die Islamischen Elfenbeinskulpturen;* J. BALTRUŠAITIS, *Le Moyen Âge fantastique, op. cit.*; T. GARTON, *Islamic elements, op. cit.*

30. Sur la Cathédrale de Palerme voir *L' Architettura medievale in Sicilia: La Cattedrale di Palermo*, Roma, 1994. De plus, l' aigle à double tête figure dans deux panneaux rectangulaires encastrés au-dessus du portail de la même Cathédrale, remanié au cours du règne aragonais d' Alphonso il Magnanimo. Cf. D. MALIGNAGGI, «Annotazioni sulla metamorfosi della cattedrale di Palermo nell' età di Alfonso il Magnanimo», *L' architettura medievale in Sicilia: La cattedrale di Palermo*, Roma, 1994, p. 119, p. 5 et 6.

31. Voir U. MONNERET DE VILLARD, *Le pitture musulmane al sofito della Cappella Palatina in Palermo*, Roma, 1950, fig. 5. Le même plafond figure d' autres aigles rapaces (fig. 15,16,22,26,27: monocéphales, fig. 19,20,28,29: bicéphales, ayant reçu des retouches). Sur le caractère du décor de la

L' usage fréquent de l' aigle à une ou à deux têtes dans les brodéries siciliennes des XIIe-XIIIe siècles met, encore une fois, en évidence que l' art de l' île était profondément marqué par un caractère islamo-byzantin[32].

L' aigle bicéphale aux Pays-Bas

La présence de l' aigle bicéphale aux Pays-Bas au cours du XIIIe s. était généralement attribuée aux liens étroits de ces pays avec l' Empire latin de Constantinople.

La première apparition de l' aigle fabuleux aux Pays-Bas date du XIIIe s., sur les petits deniers d' argent des ducs Henri II et Henri III de Brabant (1235-1248 et 1248-1261), attribués à la ville de Haelen[33].

Les deux filles de Baudoin I de Flandre, empereur latin de Constantinople, ont servi de l' aigle à double tête dans leurs monnaies. D' abord c' est la comtesse Marguerite qui fit frapper à Alost des doubles tiers de gros avec l' aigle à deux têtes sur un seul cou, d' aspect oriental. Marguerite gouverna la Flandre en 1244-1280[34].

Ce type de monnaie fut imité par le duc Henri VII de Luxembourg (1288-1309), par l' évêque Guy de Dampierre à Liege (1291-1292), ainsi que par Arnold, comte de Loos (1280-1328). L' aigle bicéphale est aussi signalée sur les monnaies du duc Guillaume I de Naumur (1337-1391)[35]. Elle figure aussi sur les sceaux armoriés des familles des Daen (1259), des Rike (1261), des Rode (1271), des

Cappella Palatina cf. aussi S. ČURCIĆ, «Some Palatine aspects of the Cappella Palatina in Palermo», *DOP* 41 (1987), p. 141.

32. Citons à titte d' exemple la belle étoffe du XIIe s., conservée à Berlin, qui présente l' aigle bicéphale comme oiseau de proie. Ses têtes reposent sur deux cous, tandis que la poitrine est ornée de motifs geométriques entrelacés. L' aigle a une grande queue en éventail et tient avec ses griffes deux grands animaux adossés. Les ailes sont au milieu décorées avec de bandes horizontales qui portent des inscriptions islamiques (Cf. O. von FALKE, *Kunstgeschichte*, p. 160). On sait que le rôle de l' inscription portée sur un objet d' art industriel est une des caractéristiques principales de l' art musulman.

33. A. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 151.

34. *Ibidem*, p. 151.

35. *Ibidem*, p. 151.

Buijsinen (1303), des Doedins (1313) et d' autres[36].

Selon les spécialistes, l' aigle bicéphale a été employée pour la première fois par Marguerite de Constantinople en 1244, comme emblème de sa descendance de l' Empereur d' Orient et elle a été imitée par ses voisins de Brabant, de Liège et de Luxembourg[37].

L' aigle bicéphale dans les pays français du Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)

Contrairement à ce qui s' est passé dans d' autres pays de l' Europe d' Ouest, les apparitions du symbole de l' aigle à deux têtes sont assez sporadiques. L' insigne caractéristique des rois et des familles nobles de France fut la fleur de lys[38].

La première apparition connue de l' aigle à double tête en France se trouve sur le magnifique décor armoirié du coffret royal de saint Louis, conservé au Louvre (Fig. 7)[39]. Le coffret est attribué par les spécialistes à un atelier de Limoges 1234-1237[40]. Cette cassette, en bois de hetre revêtu de peinture verte sur feuille d' étain

36. J. T.DE RAADT, *Sceaux armoriés des Pays-Bas*, Bryxelles, 1898-1903, cité par Gerola («L' aquila bizantina e l' aquila imperiale a due teste», *Felix Ravenna* 43 (1934), fasc. 1, p. 23) et A. Soloviev (*op. cit.*, p. 151).

37. A. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 151.

38. Le blason de France, d' azur semé de fleurs de lis d' or, apparaît pour la première fois sur le sceau royal durant le règne de Louis VIII le Lion (1223-1226), mais des textes démontrent à suffisance que Philippe II Auguste (1180-1223) en ornait déjà ses bannières. Le motif héraldique est certainement dérivé du lis même et le dessin d' un lis stylisé est déjà frappé sur les monnaies de Louis VI le Gros (1108-1137) et de Louis VII le Jeune (1137-1180). Les générations suivantes se plairont à voir dans la fleur de lis l' emblème de la Vierge et dans le bleu sa couleur. Il est cependant douteux qu' au XIIe s. ces sentiments aient prévalu. Comme en Angleterre, on fut bientôt appelé à distinguer les branches cadettes de la famille. Cf. J. LOUDA-M. MACLAGAN, *Les Dynasties d' Europe. Héraldique et Généalogie des familles impériales et royales*, 2e éd., Paris, 1993, p. 123.

39. (Haut. 14 cm; Long. 36, 5 cm et larg. 19 cm, conservé dans le Département des Objets d' art). Le coffret provient de l' église abbatiale de Notre-Dame du Lys, où il contenait «quatre ossements» de saint Louis et son cilice, donnés par le roi Philippe le Bel. Le coffret fut ensuite transféré dans l' église paroissiale de Dammarie-les-Lys. Il a été acquis par le Musée du Louvre en 1858.

40. Sur ce coffret cf. E. GANNERON, *La cassette de saint Luis, roi de France, donnée par Philippe le Bel à l' Abbaye du Lis*, Paris, 1855; E. GRÉSY, «Cassette de saint Louis dans l' Église de Dammarie», *Révue Archéologique*, 13 (1856), p. 1-12; A. AUFAUVRE-C. FICHOT, *Les monuments de Seine -et-Marne*, Paris, 1858, p. 30-36; E. PIOT, «Émaillerie limousine du XIIIe siècle. La cassette de saint

possède de médaillons de cuivre ajouré, repoussé, gravé et doré, de perles d' émail bleu, aussi de médaillons de cuivre champlevé, gravé, émaillé et doré, des émaux bleu moyen, rouge, blanc et noir. Le bois est abondamment semé de clous de cuivre à grosse tête ronde. Les quarante-six écus subsistant portent vingt-trois armoiries différentes[41]. Les médaillons sont soit décorés de personnages et d' animaux, soit chargés d' armoiries. Les scènes représentées sur ces médaillons ajourés sont variées: aucune, en effet, n' est identique. On trouve le plus souvent des scènes de combats d' animaux, mais on observe également un grand nombre de créatures fantastiques- basilics, griffons, chimères - ou réelles - lions, cerfs et chiens - entrelacées dans des postures diverses. Sur cinq médaillons ajourés figurent des hommes. `A cette variété s' ajoute la représentation d' une aigle à double tête, d' un lion et d' animal fantastique en train de ramper et de deux fleurs.

L' aigle bicéphale figurée dans ce médaillon présente des traits typiquement héraldiques. Elle est représentée avec les deux têtes clairement distinguées entre elles, mais posées sur un seul cou qui est séparé du reste du corps par une bande imitant la forme d' un col. Les ailes sont déployées et les détails du plumage sont soulignés par de petites incisions. Les pattes sont divergentes et terminent à de longues griffes. L' aigle bicéphale de la cassette royale de saint Louis nous rappelle des aigles à double tête des étoffes luxueuses de l' époque.

Onze médaillons ornés de scènes réservées sur des fonds recouverts d' émaux champlevés bleus décorent le revers du coffret. Deux figurent des animaux affrontés. Les neuf autres médaillons sont ornés de scènes courtoises, de scènes de chevalerie ou de chasse: l' un de ceux-ci représente un fauconnier à cheval; sur un

Louis. Le ciboire de Warwick», *Le cabinet de l' Amateur,* 1861-1862, p. 103-105; J. LABARTE, *Histoire des Arts industriels au Moyen Age et à l' époque de la Renaissance III,* Paris, 1865; E.-E. VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raissoné du mobilier français de l' époque carolingienne à la Renaissance,* vol. II, Paris, 1872, p. 81; E. RUPIN, *L' Oeuvre de Limoges,* Paris, 1890, p. 437-440, fig. 486-488; E. MOLINIER, *L' émaillerie,* Paris, 1891, p. 183, 185; J.-B. DE VAIVRE, «Le Décor héraldique de la cassette d' Aix-la-Chapelle», *Der Aachener Kunstblätter* 45, 1974, p. 97-124; H. PINOTEAU, «La date de la cassette de saint Louis», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France,* 1978-1979, p. 77-78; IDEM, «La date de la cassette de saint Louis: été 1236?», *Cahiers d' héraldique* IV, 1983, p. 97-130; B.D.BOEHM-M. PASTOUREAU, «Coffret de saint Louis», *L' Oeuvre de Limoges. Émaux limousins du Moyen Age* (Catalogue de l' Exposition des émaux limousins organisée à Metropolitan Museum of Art et au Louvre, 1995-1996), Paris, 1995, p. 360-363.

41. Les identifications proposées sont celles d' H. Pinoteau (*La date de la cassette de saint Louis: été 1236?,* p. 97-130).

autre encore, une femme danse, accompagnée par un homme jouant de la vielle. Sur le médaillon central, un roi couronné, assis sur un trône et tenant un sceptre, accueille l' un de ses sujets.

H. Pinoteau fut le premier à proposer une date ancienne pour le coffret. Il a minutieusement étudié et identifié chacun des quarante-six écus armoiriés subsistants (il semble qu' il en avait primitivement cinquante-trois), examiné les formes, les contours, les distributions, les places d' honneur, les séquences, les répétitions, les tailles différentes; il a établi une date résultante à partir des dates de décès, de mariage, d' adoubement, de changement d' armoiries et de début de règne, de charge, de titre ou de fonction de chacun des personnages concernés. Tous sont des parents ou des familiers de saint Louis. La fourchette la plus serrée ainsi obtenue daterait cet ensemble d' armoiries de l' été 1236[42]. Preuve exemplaire de l' aide que l' héraldique peut apporter à l' archéologie et à l' histoire de l' art en matière de datation et d' attribution.

L' étude des armoiries ayant été conduite jusque dans ses possibilités extremes, il reste à déterminer les raisons d' un tel armorial sur un tel objet et sa destination première. A-t-il abrité un acte particulièrement solennel? des reliques? un objet précieux?

On a aussi retrouvé l' aigle bicéphale dans deux sceaux du XIIIe s. de la région du Ponthieu, comme ils apparaissent dans l' inventaire du marquis de Belleval. Il s' agit des sceaux de Jean, abbé de Saint-Josse-au-Bois (1251) et de Guy de Candas (1252, armorial, écu à deux bandes)[43].

L' aigle à double tête figure aussi dans d' autres objets d' art du XIVe s., surtout dans les miniatures des manuscrits illuminés, les pièces ou les pierres armoiriées.

En France, les comtes d' Orange qui ont reçu le droit de monnayage de l' empereur Frédéric II, firent battre des monnaies avec l' aigle bicéphale, au nom de Bertrand III de Baux (†1335)[44].

L' aigle bicéphale fut représentée sur l' écu du tombeau des entrailles du noble et militaire bréton Bertrand Du Guesclin (1315 ou 1320 - † 1380). Le monument

42. H. PINOTEAU, *La date de la cassette de saint Louis,* p. 77-78; IDEM, *La date de la cassette de saint Louis: été 1236?,* p. 97-130.

43. M. POPOFF, «Apparition et diffusion des armoiries: L' exemple du Ponthieu. 1100-1270», *Les origines des armoiries, op. cit.,* p. 112-113.

44. G. GEROLA, *L' aquila,* p. 33.

funéraire fut amenagé dans l' église de Saint-Laurent du Roy en Velay[45]. De plus, dans l' abbatiale de Saint-Denis, on a cité l' aigle bicéphale gravée sur le bouclier en forme d' écu du tombeau (avec gisant) du corps du Du Gueslin (Fig. 8). Le tombeau fut réalisé par R. Loizel et T. Privé vers 1389-1397[46]. Du Guesclin, serviteur aimable et meilleur combattant du roi Charles IV (1316-1378) fut enterré avec la permission royale à son côté, dans l' église de Saint-Denis à Paris; en récompence de ses succès, il fut fait connétable de France. Dans l' église de Saint-Sauveur de Dinan on trouve une dalle funéraire de son coeur. L' aigle bicéphale y est représentée dans deux cadres superposés entre lesquels figure un coeur[47].

Une enluminure de Jean Fouquet, dans les Chroniques de Saint-Denis (XVe s.) illustre la mort du Du Guesclin à Châteauneuf-de-Randon (1380). Le connétable (nommé après 1370) est mis, avec les mains croisées devant la poitrine, dans une tente qui porte la bannière royale française (avec trois fleurs de lys, sur fond d' azur). Du Guesclin qui reçoit les clés de la ville par son gouverneur, porte au-dessus de son armure une tunique décorée d' aigles bicéphales de *sable*. L' aigle est illustrée sur la poitrine et les manches de la tunique[48]. Une autre enluminure de ces Chroniques présente Du Guesclin agenouillé devant le roi français Charles IV (dans le cérémonial de son investiture comme Connétable), qui lui offre l' epée du Connétable, décorée des armes de France. De même que sur la première enluminure, le militaire bréton porte au-dessus de son armure une tunique décorée d' aigles bicéphales de *sable* (Fig. 9)[49].

L' usage de l' aigle bicéphale par Du Guesclin pourrait être recherché à l' origine sarrasine (et alors orientale, exotique) du noble bréton, tradition

45. Sur Bertrand du Gueslin cf. CUVELIER, *Chronique du Bertrand Du Guesclin*, éd. Charrière, 2 vol., 1839; A.HOPKINS, *Knights, The complete story of the age of chivalry, from historical fact to tales of romance and poetry*, London 1993, p. 160-161; M. CANARD, «L' origine sarrazine de Bertrand du Guesclin», *Révue Africaine*, Alger, 1929, p. 1-26, répris in IDEM, *L' expansion arabo-islamique et ses répercussions*, London 1974 (Variorum Reprints), étude: I.

46. Voir A.HOPKINS, Knights, p. 160, *La Normandie dans la Guerre de Cent Ans. 1346- 1450* (sous la direction de Jean-Yves Marin), Caen, 1999, p. 66.

47. De copies reproduites de ces bas -reliefs, sont exposées dans la salle des moulures du Musée des Monuments Historiques de France, à Trocadero, Paris.

48. Cf. réproduction de l' enluminure dans *Sur les chemins de l' histoire de France* (sous la direction de P. Joutard), Paris, 1984, p. 121.

49. Voir réproduction de la miniature dans A.HOPKINS, *Knights*, p. 161.

mentionnée dans les Chroniques du Froissart[50]. Pourtant, il est difficile de savoir si Du Guesclin a cru à son origine sarrazine ou si il a même connu cette légende[51]. Il est probable que le militaire bréton se servait de l' aigle à deux têtes dès sa jeuneusse, quand il prenait part aux tournois.

L' aigle à double tête figure aussi sur quelques dalles armoiriées bretonnes du XIVe-XVe s., surtout dans celles des descendants de la famille Du Guesclin. On la trouve ainsi sur une pierre armoiriée (Fig. 10) d' un part exprimant un mariage, avec, à dextre (à gauche du spectateur) le blason de l' époux; parti Chateaubriand (semé de lys)/ Du Guesclin (aigle), exprimant le mariage du Bertrand de Chateaubriand, seigneur de Beaufort avec Thifaine, fille de Messire Pierre Du Guesclin à la fin du XIVe s. Cette pierre se trouve au moulin du Pont- Menet en Plerguer)[52].

Une autre dalle armoiriée présente une combinaison complexe, parti de deux écartelés (Fig. 11). Ce parti exprime un mariage du XVe s.; à dextre, le blason de l' époux est écartelé Chateaubriand / Du Guesclin, parce que l' épouse, Thifaine du Guesclin, a été héritière de son père. On voit ici que, alors qu' un parti n' exprime qu' une alliance et n' est porté généralement que par l' épouse un écartelé peut être porté par les mâles aux générations ultérieures. A senestre, le blason de l' épouse (écartelé Espinay / Montauban) comporte un écusson posé au centre, «en abîme», qui exhibe un cinquième quartier. Cette pierre tumulaire qui date d' environ 1500 provient de l' église de Saint-Coulomb[53].

L' écartelé est une division de l' écu en quatre quartiers par une verticale et une horizontale. La symétrie par rapport à l' axe vertical, caractère commun au parti et à l' écartelé, représente bien ce qui était une pratique très suivie dans le cas des mariages primaires, l' homogamie. Puisque celle-ci est représentée par la symétrie des signifiants, le parti et l' écartelé sont des signes *motivés*. Un écartelé

50. Sur ce récit voir FROISSART, *Chroniques*, éd. Buchon, dans *Panthéon littéraire*, 1834, II, p. 602- 604; éd. Kervyn de Lettenhove, Bruxelles, 1870-1877, XII, p. 225-228. Le passage est reproduit dans CUVELIER, *Chronique de Bertrand Du Guesclin*, éd. Charrière, 1839, II, p. 327-329. Cf. aussi JOUON DES LONGRAIS, *Le roman d' Aiquin*, Nantes (Société des Bibliophiles bretons), 1880, introd. p. II- VIII.

51. Voir M. CANARD, *L' origine sarrazine*, p. 1-26.

52. M. NASSIET, «Nom et blason. Un discours de la filiation et de l' alliance (XIVe-XVIIIe siècle)», *L' Homme*, 129, Paris, Janvier-Mars 1994, p. 12-13 (VIII).

53. M. NASSIET, *Nom et blason*, p. 12-13 (X).

est une combinaison d' au moins quatre unités. Deux sont toujours significatives; ce sont les blasons apposés respectivement aux premier et quatrième, et deuxième et troisième quartiers. La troisième unité, la division verticale déjà présente dans le parti, signifie l' alliance, censée homogame.

Dans une miniature d' un manuscrit français du XIVe s. (Grand Coutumier de Normandie, 1340-1350), figurent des blasons avec l' aigle bicéphale (Fig. 12). Au-dessus et sur le côté droit du feuillet se succèdent huit blasons, dont le premier a été identifié comme étant celui de la famille d' Argennes, originaire de Marcey-les-Grèves (Manche), anoblie en 1471. Les sept autres sont ceux de sept alliances éventuelles, vraisemblablement dessinés dans les toutes premières années du XVIIIe s. dans le but d' établir *a posteriori* des liens avec diverses familles nobles, seigneurs de Marcey, à la fin du XIIe et du XIVe s.[54]. Les aigles sont peintes en or, sur fond d' *azur.*

Dans une miniature du manuel du roi René d' Anjou, intitulé «Livre des tournois» (1460) on voit un mêlée entre des chevaliers français et ceux de Flandres et Hainault[55]. La miniature, accompagnée de la légende: «Comment les tournoyeurs se vont battant par troupeaux», figure d' aigles bicéphales aux ailes déployées (de sable, sur fond d' or) portées sur les bannières et les caparaçons des chevaux[56].

On retrouve l' aigle bicéphale dans le détail d' une miniature du manuscrit de l' oeuvre «Les Passages faits outremer par les Français contre les Turcs et les Sarrazins et Maures outremarins» de Sébastien Mamerot (1490, Bibl. Nat., Paris)[57]. La miniature illustre le siège de Damas par les armées de Baudoin III, Louis VII et Conrad. L' aigle (de sable, sur fond d' or) figure en position héraldique, sur l' un des deux étendards illustrés dans la miniature (Fig. 13). Une autre miniature du même manuscrit figure le massacre des habitants musulmans d' Antioche par les Croisés en 1098. L' aigle bicéphale y est illustrée en or, sur fond de gueules, sur la bannière placée au-dessus de l' entrée d' une maison attaquée par les Croisés[58].

54. Cf. *La Normandie dans la Guerre de Cent Ans*, p. 59, 183.

55. Ce livre est conservé dans la Bibliothèque Nationale de Paris.

56. Voir cette miniature dans A. HOPKINS, Knights, p. 111; M. PASTOUREAU, Figures de l' Héraldique, p. 28-29.

56. Voir reproduction de la miniature dans G. TATE, *L' Orient des Croisades*, Paris, 1991, p. 76.

58. *Ibidem*, p. 38- 39.

Dans un détail d' une tapisserie française de la fin du XIVe s. (c. 1385, attribuée à l' atelier parisien de N. Bataille) connue sous le nom «la tapisserie des neuf héros» (conservée au Metropolitan Museum of Art à New York), fut représenté Julius César, avec ses armes médiévaux (une aigle), illustrés sur son labarum accosté (Fig. 14)[59]. Cette fois-ci l' aigle romaine est substituée par une aigle à double tête. Cette aigle royale a été illustrée aux ailes déployées. Elle est peinte en gueules, sur fond d' or.

De plus, l' aigle bicéphale figure dans les détails de quelques tapisseries françaises du XVe s.[60]. On peut donc la signaler dans une tapisserie du milieu du XVe s. attribuée à un atelier d' Arras ou Tournai; elle est illustrée deux fois sur l' étendard de l' armée de Conrad qui participe à la prise de Jérusalem. Elle figure aussi sur la plus haut partie de la tente royale (fig. 15)[61].

Une autre tapisserie de 1465-1470, attribuée à un atelier de Tournai, illustre la traversée du Rubicon par Jules César (César à la tête de la cavalerie s' approche du Rubicon, d' où surgit une femme irritée, symbolisant Rome) et la bataille décisive contre Pompée près de Pharsale, en Thessalie[62]. Il est possible que cette tenture composée de quatre pièces ait été commandée par le Duc de Bourgogne Charles le Téméraire (1467-1477), dans le dessein d' orner une salle du trône. On a voulu y voir également une allusion au rôle de «César bourguignon», joué par le duc lui-même[63]. L' aigle bicéphale figure donc, en tant qu' emblème impérial, sur le front et le dos de la tunique sur l' armure du César (Fig. 16), ainsi que sur l' éténdard de son armée. On sait que Charles le Téméraire possédait un immense territoire avec la Bourgogne, la Franche-Comté, la Picardie, l' Artois et la Flandre. Ses efforts pour réunir la Bourgogne et les Pays-Bas par des acquisitions en Alsace et en Lorraine se traduisirent par un échec.

59. Voir ce détail dans le Guide de Metropolitan Museum of Art, publié à N. York, 1987, p. 384.

60. Il est indéniable que des rapports de style existent entre peintures et tapisseries, surtout dans le dernier quart du XVe s. Les grands tableaux ont été réproduits par les tapisseries d' une façon très approximative, ce qui semblerait prouver l' existence de dessinateurs de cartons professionnels servant d' intermédiaires entre le peintre et le lissier.

61. La tapisserie est conservée à Saumur,dans l' église de Notre-Dame-de-Nantilly. Voir M. JARRY, *La Tapisserie des origines à nos jours*, Paris, 1968, p. 66-67.

62. Ces tapisseries appartenaient autrefois à la Cathédrale de Lausanne. Elles furent transportées en 1537 à Berne avec l' ensemble du trésor, comme butin de guerre.

63. Voir M. JARRY, *La Tapisserie*, p. 72-73.

La célèbre tapisserie de «La Justice de Trajan et d' Herkenbald» ou d' Archambault, au Musée Historique de Berne (Tournai, vers 1460) illustre parmi d' autres personnages Trajan qui condamne à mort un de ses soldats. Cette fois-ci l' aigle bicéphale figure sur les deux étendards de l' armée de l' empereur romain[64].

On retrouve l' aigle à double tête dans un dessin illustrant un passage du roman anonyme *La mort le roi Artu* (composé vers 1220-1230) qui fait s' affronter en grande tenue héraldique Bohort, cousin de Lancelot (à gauche) et Gauvain, neveu du roi Arthur (à droite) lors d' un tournoi donné devant Edinbourg. On constate donc, que très tôt l' imagination médiévale a doté les personnages légendaires d' armoiries calquées sur les armoiries véritables, et à travers des textes littéraires et des documents, iconographiques, un effort a constamment été fait pour toujours doter le même personnage des mêmes armoiries. Gauvain porte les armes dont on l' a ordinairement pourvu dans les textes et les miniatures du XVe s.: de pourpre à l' aigle bicéphale d' or[65].

L' aigle bicéphale en Angleterre médiévale (XIIIe-XVe siècles)

En Angleterre, les apparitions de l' aigle à deux têtes ne sont pas nombreuses. Cette aigle figure comme motif décoratif, dans quelques carreaux en tuile du XIVe s.

On l' a aussi signalée dans le détail d' une miniature du Psautier Luttrell (British Museum, ms. Add. 42130, fol. 181v, env. 1325-1335) qui illustre un char royal (Fig. 17)[66]. L' aigle figure en position héraldique, placée sous de cadres trilobés et brisés.

Théodore Paléologue, descendant des Paléologues, vécut en Angleterre. Il

64. La tapisserie a été faite, avec certains changements, d' après les tableaux de Justice que Roger van der Weyden (1399 / 1400-1464) avait peints pour l' hôtel de ville de Bruxelles et qui ont été détruits en 1695. Cf. M. JARRY, *La Tapisserie*, p. 74-75.

65. Voir M. PASTOUREAU, *Traité d' Héraldique*, p. 262, fig. 273. Voir aussi une autre illustration de ce combat dans IDEM, «L' Héraldique», Arts et Sciences au Moyen Age (Dossier pour la Science), Paris, Janvier 1996, p. 15.

66. Voir reproduction de la miniature dans M. WADE LABARGE, *Court, Church and Castle*, Ottawa, 1972, p. 18. Cf. aussi X. MURATOVA, *Présentation de l' exposition Age Chivalry. Art in Plantangenet England 1200--1400.* (Londres, Royal Academy of Arts, 1987-1988), dans *Arte medievale*, II serie, Ne année, n. 1, Rome 1990, p. 181-191, fig. 10.

conservait tout au long de sa vie la mémoire de ses origines helléniques et même sa dalle funéraire porte l' aigle bicéphale[67].

La famille anglaise des Britton se servait comme blason deux aigles à deux têtes[68] et aux ailes déployées. Chacune des aigles tient dans ses serres et devant sa poitrine un écusson avec les armes de la famille[69].

En fait, et comme dans d' autres pays occidentaux, l' apparition et l' usage de l' aigle bicéphale en Angleterre n' est qu' un phénomène assez limité et occasionnel.

67. D. NICOL, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge, ² 1994, p. 121-124, fig. 16. La page 122 du même ouvrage illustre la dalle funéraire de son tombeau à l' église de Landulph (Plymouth, Cornwall), qui porte l' inscription suivante:

HERE LYETH THE BODY OF THEODORE PALEOLOGUS
OF PESARO IN ITALYE DESCENDED FROM YE IMPERIAL
LYNE OF YE LAST CHRISTIAN EMPERORS OF GREECE
BEING THE SONNE OF CAMILIO YE SONNE OF PROSPER
THE SONNE OF THEODORO THE SONNE OF JOHN YE
SONNE OF THOMAS SECOND BROTHER TO CONSTANTINE
PALEOLOGUS THE 8TH OF THAT NAME AND LAST OF
YT LYNE YT RAYGNED IN CONSTANTINOPLE UNTILL SUB
DEWED BY THE TURKES, WHO MARRIED WITH MARY
YE DAUGHTER OF WILLIAM BALLS OF HADLYE IN
SOUFFOLKE GENT: AND HAD ISSUE 5 CHILDREN THEO
DORO, JOHN, FERDINANDO, MARIA AND DOROTHY, & DE
PARTED THIS LIFE AT CLYFTON
YE 21TH OF JANUARY 1636

68. A.C. FOX -DAVIES, *A complete guide*, p. 414, pl. VIII 3.

69. *Ibidem*, pl. VIII 3. L' aigle bicéphale est aussi portée dans les blasons de quelques familles nobles anglaises du XVIIe et du XVIIIe s. On l' a ainsi signalée dans le blason d' A. Mytton, marchand originaire de Shrewsbury, dans le blason des Gill, e.t.c. Une des plus récentes représentations de l' aigle bicéphale dans de blasons des familles anglaises date de 1867. Il s' agit du blason du noble William Speke, où l' aigle figure dans un écusson soutenu par des animaux. Représentée en position héraldique, elle a les ailes déployées et ses têtes ne sont pas sommées des couronnes. Cf. A.C. FOX-DAVIES, *A complete guide*, p. 420 et pl. IV 2.

L' aigle bicéphale aux pays germaniques et au Saint Empire

L' Empire de Charlemagne et de ses successeurs avait l' aigle monocéphale comme emblème et comme blason[70]. Depuis l' époque de Frédéric I Barberousse (1152-1190) l' aigle monocéphale est devenue l' emblème incontesté de l' empire germanique: elle est apparue pour la première fois au sommet d' un sceptre sur le sceau d' Henri III (roi en 1039, empereur, 1046, † 1056). Pour affirmer le caractère sacré de la dignité impériale à l' égard de la Sainte Eglise, Frédéric I introduisit à la diete de Besançon, en 1157, la notion de Saint Empire, mais ce terme ne fut définitivement admis dans les actes royaux qu' en 1254.

Le chroniqueur anglais Mathieu de Paris a dessiné en 1244 une aigle à deux têtes sur un seul cou comme *Scutum Imperatoris Romae*, qu' il la blasonne en ces mots: *scutum aureum, aquila biceps aurea nigra vel moniceps* (Fig. 18)[71]. Pourtant, l' apparition de l' aigle bicéphale sur le sceau du comte Louis de Saarwerden est un fait isolé, sans doûte dû à une influence orientale[72].

Les descendants de Frédéric II avaient servi comme blason de l' aigle bicéphale. D' abord Conrad IV (1250-1254) et ses fils Manfred († 1266) et Enzio († 1272)[73].

La figure de l' empereur Louis IV de Bavière dans le code ms. de Mayence (1329) est accompagnée d' un écu portant l' aigle à double tête. En 1338, le même empereur autorisa le duc Jean II de Brabant à mettre l' effigie et les armes impériales sur les monnaies connues sous le nom «chaises d' or», qu' on fit battre à Anvers. L' empereur y est figuré sur son trône, accosté d' un écu à l' aigle bicéphale. La légende portée sur les monnaies est: LUDOVICUS DEI GRATIA ROMANORUM IMPERATOR. Le même type se répète à Anvers, sous le règne de l' empereur Charles de Luxembourg[74].

Louis de Bavière épousa en 1324 Marguerite d' Hollande, l' arrière petite- fille de Marguerite de Flandre, qui fut la première à introduire l' usage des aigles

70. A. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 150, J. LOUDA-M. MACLAGAN, *Les Dynasties d' Europe*, p. 223.

71. A. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 150, note 184. Cf. aussi A.HOPKINS, Knights, p. 104.

72. F. HAUPTMANN, Wappenkunde, München, 1914, cité par A. Soloviev (op.cit., p. 150, note 184).

73. A. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 150, note 88.

74. G. GEROLA, *L' aquila*, p. 29, note 2; A. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 152.

bicéphales sur les monnaies des Pays-Bas.

L' empereur Charles IV de Luxembourg (1346-1378) se servait de l' aigle bicéphale sur ses sceaux (p.e. sur sa Bulle d' Or de 1356), mais il metta aussi l' aigle à double tête sur ses contre-sceaux[75]. Son fils Venceslas commença à figurer l' aigle bicéphale sur son grand sceau (Majestätssiegel) depuis 1378, de même que sur ses contre-sceaux[76]. Pourtant, l' emblème de l' empire reste l' aigle à une tête.

On voit que l' aigle à double tête (de sable, sur champ d' or) devint peu à peu le blason du Saint-Empire, ayant laissé l' aigle romaine monocéphale au roi de Rome, fait aussi constaté par A. Soloviev[77]. Selon le savant russe: «... *Alors les occidentaux firent plus de cas de l' aigle byzantine (d' or sur champ de gueules), qu' ils commancèrent à envisager (à tort) comme blason de l' Empire d' Orient* ...»[78].

Sigismond de Luxembourg, accepta l' aigle bicéphale en 1401 comme vicaire impérial. En 1417, en se préparant au couronnement, il commanda à Arnold de Bommel de fabriquer un nouveau sceau «... *in quo simpliciter sit imperialis aquila habens duo capita*...». Le couronnement de Sigismond eût lieu en 1433 et c' est depuis cette année que l' aigle à double tête est devenue définitivement le blason du Saint Empire[79]. Les armoiries de Sigismond de Luxembourg, empereur germanique et roi de Bohême (Fig. 19), comprennent une aigle bicéphale de *sable*, sur fond d' or (avec ses têtes nimbées), placée dans un écu surmonté de la couronne impériale.

De plus, un écu à l' aigle bicéphale se trouve sur les monnaies des archevêques-électeurs de Cologne, de Trêves, de Mayence et du Palatinat, dans la 2e moitié du XIVe s. Cet écu désigne l' autorité impériale, de même que sur les «pfennigs blancs» de la même époque de la cité de Lübeck (avec légende: *Civitas Imperialis*)[80].

Les empereurs d' Occident employaient parfois une combinaison extrêmement complexe, où les écus marquant leurs provinces s' étalaient sur une aigle bicéphale. Mais, le plus souvent, ils se servaient du blason suivant: les armes simples où l' aigle impériale bicéphale porte sur sa poitrine les armes de

75. A. SOLOVIEV, *Les emblèmes héraldiques*, p. 152.

76. *Ibidem*, p. 152.

77. *Ibidem*, p. 164.

78. *Ibidem*, p. 164.

79. G. GEROLA, *L' aquila*, p. 34.

80. A. SOLOVIEV, *Les emblèmes héraldiques*, p. 153.

Habsbourg, Autriche et Lorraine, et qu' entoure l' ancien ordre bourguignon de la Toison d' Or.

La *Chronique* de Hartmann Schedel (1493), porte dans l' une de ses gravures une belle représentation de Constantinople[81]. La plus haute partie des pyles des ses murailles maritimes est décorée de l' aigle bicéphale à têtes couronnées des Paléologues. On voit donc, que même cinquante ans après la Chute de la Capitale byzantine, l' aigle à double tête marquait encore la dignité impériale byzantine.

Une gravure sur bois de la Chronique de Petermann Etterlin (1507) illustre les armoiries des douze cantons de Suisse qui encadrent les armoiries impériales de l' Allemagne[82]. Le blason allemand est un grand écu (avec une aigle bicéphale aux têtes nimbées), à son tour surchargé d' une grande couronne impériale.

Dans la couverture de l' édition allemande de l' *Anatomia* d' A. Vesili (Nuremberg, 1537), figurent les armoiries de la ville de Nuremberg. Il s' agit d' une combinaison des symboles dominée par l' aigle bicéphale[83]. On y voit l' aigle couronnée du Saint Empire Romain Germanique qui porte dans sa poitrine un écusson divisé en deux parties: les dernières sont les armoiries de Castille et d' Autriche[84].

Les apparitions de l' aigle bicéphale en territoire allemand, surtout aux XVIe-XVIIe siècles sont assez nombreuses et méritent d' une autre étude particulière[85].

Autres apparitions signalées de l' aigle bicéphale en Europe Occidentale médiévale (XIIIe-XVe siècles)

Outre les pays mentionnés plus haut, on retrouve l' aigle à deux têtes dans d' autres pays de l' Occident médiéval. L' aigle bicéphale apparaît dans les armes de la maison de Savoie après le mariage en 1237 de Jeanne de Portugal, fille de

81. Voir H. SCHEDEL, *Chronicle of the world* (The complete and annotated Nuremberg Chronicle of 1493), indrod. et. app. pars Füssel, Köln, 2001, f. CCXLIX.

82. Voir cette xylographie dans P. BARBER et conservateurs de British Library, *Switzerland 700* (Catalogue de l' exposition suisse à British Library), London, 1991, p.18.

83. Voir A.C. FOX-DAVIES, *A complete guide*, p. 439-440, fig. 671.

84. *Ibidem*, p. 439.

85. Signalons ici à titre d' exemple l' aigle à deux têtes brodée dans la dalmatique armoriée (tabard) du Heraut de l' Empereur Romain (1613, drap d' or, soie noire, recouverte de brodérie de couleur).

Beaudoin de Flandre avec Thomas II de Savoie (dit comte de Flandre). On la retrouve aussi sur les sceaux de Thomas II de Savoie, Amédée V, de son petit-fils Philippe et de ses frères Amédée IV (déjà en 1239) et Philippe (en 1278)[86].

La princesse grecque Eudocie, fille de l' empereur de Nicée Theodore II Lascaris (1254-1258), a épousé le noble portugais William Peire, comte de Ventimiglia (à la côte Ligurienne)[87]. Le tombeau avec gisant de Doña Vataça ou Vataza († 1336), fille du couple royal de Portugal, aménagé dans la Cathédrale de Se Velha à Coibre porte dans son décor en bas-relief de grandes aigles à double tête (Fig. 20)[88]. Ces aigles sont incontestablement royales et pourraient être de provenance byzantine. Trois dans chaque côté longitudinale du sarcophage, elles furent sculptées sous des arcs en plein cintre. Leur dessin est plus au moins identique à celui des aigles bicéphales représentées à la mode orientale dans les tissus de l' époque. Le tombeau de la princesse gréco-portugaise portait jadis l' inscription gravée: *HEIC SITA EST BATAZA IMPERATORIS GRAECIAE NEP(O)TIS*[89].

Peut-on supposer d' après ce document que l' aigle bicéphale était déjà vers la deuxième moitié du XIIIe s. l' insigne de la famille royale de Nicée? Sur ce point on partage l' opinion de M. Maclagan, selon laquelle les grandes aigles bicéphales du tombeau ne sont pas strictement héraldiques. Elles représentent plutôt des effigies ou des emblèmes de famille de la princesse défunte. Selon Maclagan, la signification royale de ces aigles est indéniable[90]. Malgré le fait que ce tombeau a été sculpté au cours du XIVe s. (Eudocie mourut en 1336), on pourrait bien penser que le sculpteur du sarcophage choisit de l' aigle bicéphale pour mieux indiquer l' origine royale grecque de la princesse.

Quelques Paléologues apparentés à la famille impériale byzantine qui s' installèrent au Montferrat d' Italie depuis le début du XIVe s., avaient servi comme insigne de leur famille l' aigle bicéphale[91]. Les blasons des Paléologues de

86. G. GEROLA, *L' aquila*, p. 30.

87. M. MACLAGAN, «A byzantine princess in Portugal», *Studies in Memory of David Talbot Rice*, Edinburgh 1975, p. 284-293, fig. 95.

88. *Ibidem*, p. 291-293 et fig. 95.

89. *Ibidem*, p. 291-293. L' inscription jadis portée sur le sarcophage est de nos jours très abîmée.

90. *Ibidem*, p. 292.

91. Yolanda-Irène de Montferrat, deuxième épouse d' Andronic II Paléologue, a donné le titre héréditaire de Marquis de Montferrat à son fils Théodore. Elle l' a établie en Lombardie en le mariant

France et de Malte portaient aussi l' aigle bicéphale.

Les familles aristocratiques occidentales apparentées aux Paléologues (à savoir les Savoie, Acciajuoli, Gattilusi, Centurione, e.t.c.) ont commencé, à partir du XIVe s., d' ajouter à leurs armes et blasons soit l' aigle bicéphale de Byzance, soit la croix cantonnée des quatre B (et parfois tous les deux), pour mieux marquer leur alliance avec la dernière dynastie impériale des Paléologues. Certains d' entre eux avaient de véritables liens de parenté avec des membres ou des descendants de la dernière famille impériale byzantine.

L' aigle bicéphale est aussi portée sur une cartouche dans le grand escalier d' Honneur du palais des Papes à Avignon (Fig. 21). L' inscription de cette dalle relate la réfection de l' escalier par le vice-légat Alexandre Lascaris, en 1659, à la veille de la visite de Louis XIV[92]. La cartouche figure une grande aigle bicéphale qui porte sur sa poitrine un écusson avec une autre petite aigle à double tête.

* * *

Certes, le répertoire des apparitions de l' aigle à double tête en Occident aux XIIIe-XIVe siècles ne se termine pas ici. Pour conclure le présent article, on pourrait dire que l' usage de l' aigle bicéphale dans les blasons de quelques royaumes et principautés d' Europe Occidentale est un phénomène limité. Ce n' est qu' à partir de la 2e moitié du XIVe et surtout au XVe s. que l' aigle figure dans le décor des blasons et des objets d' art. Cet usage est principalement dû aux influences orientales qui datent soit de l' époque des Croisades, soit de la période byzantine tardive.

Bien que les objets et les manuscrits illuminés présentés aient permis de former un petit catalogue avec les apparitions de l' aigle bicéphale en Europe occidentale et suivre l' histoire du symbole en question, il nous reste à déterminer les circonstances exactes de son arrivée en Europe occidentale. Cette tâche reste toujours difficile, car l' accès aux documents conservés dans les archives n' est pas facile.

avec une Génoise. Cette branche italienne de la famille des Paléologues a été disparue définitivement en 1533, avec la mort de Giangiorgio qui n' a pas laissé d' héritier légitime. Cf. D. NICOL, *The Immortal Emperor,* p. 118.

92. Voir *Le Palais des Papes.* Avignon (Guide de visite), Avignon, 1998, p. 49.

Le mélange des influences orientales (byzantines, islamiques) et locales de l' Europe d' Ouest, tant qu' il s' exprime dans l' emblématique et l' héraldique occidentales révèle le phénomène assez typique: la lutte entre la nécessité de s' adapter et la volonté de tenir tête aux nouvelles circonstances. Pour l' art et l' emblématique occidentaux, leur caractère fut sauvegardé et l' «oriental» ajoutait seulement l' enveloppe extérieure. Pourtant, les intérêts matériels étaient si forts et si prompts, que l' esthétique des blasons et des armoiries occidentaux avec l' aigle bicéphale devait subir des influences étrangères et diverses, aboutissant souvent à des résultats assez complexes, parfois insignifiants.

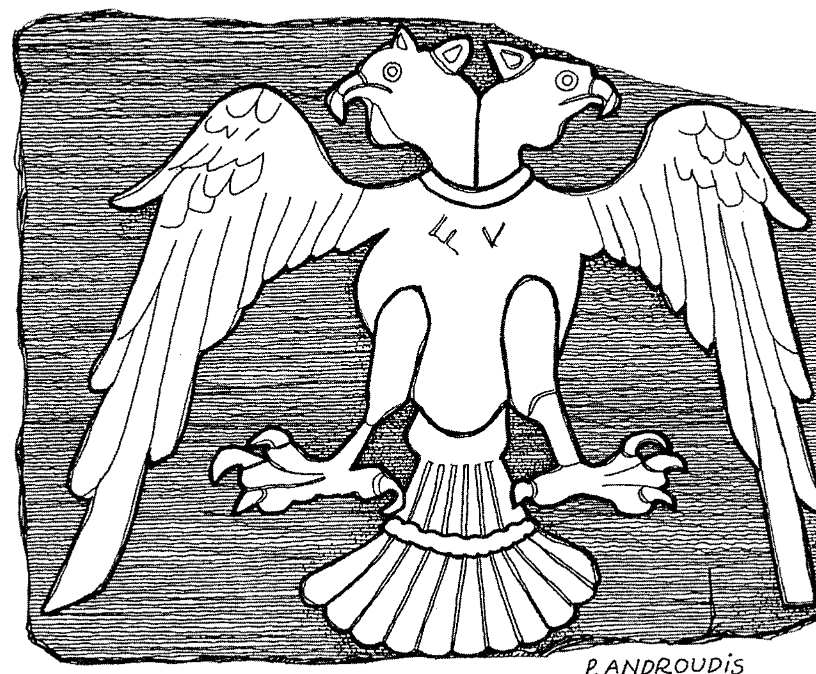

Fig. 1: Aigle bicéphale seldjoukide

Fig. 2: Brocart d' or avec l' aigle bicéphale (Cordoue, XIIe s.?) conservé à Siegburg

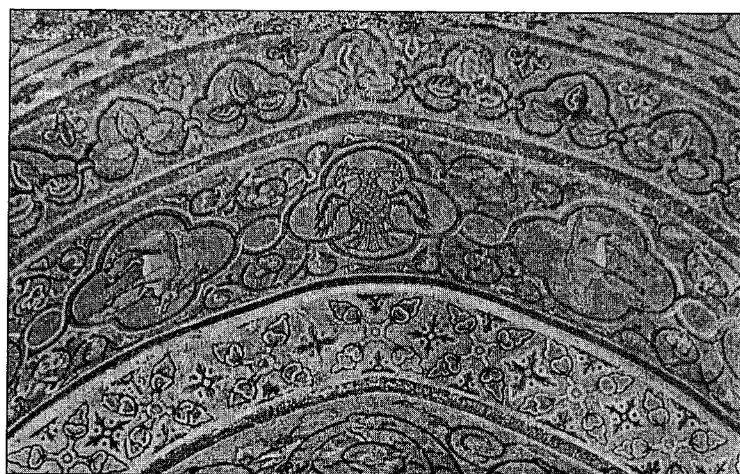

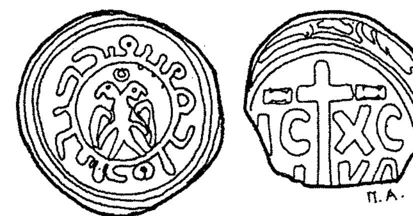
Fig. 3: Palermo. Aigle bicéphale dans le décor en mosaïque de la salle dite «de Roger»

I.

II.

III.

Fig. 4. I-III: Tarîs de Frédéric II avec l' aigle bicéphale frappées en Sicile.

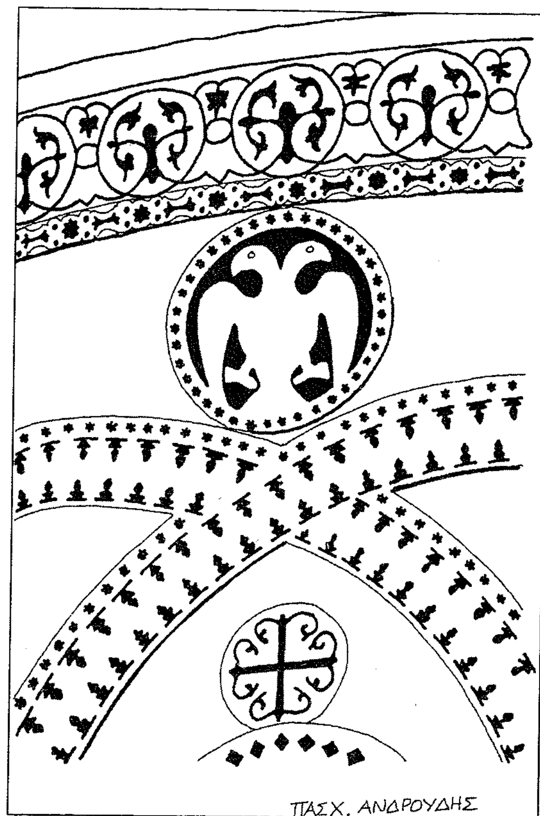

Fig. 5: Abside de la Cathédrale de Palerme (XIIe s.). Médaillon avec l' aigle bicéphale

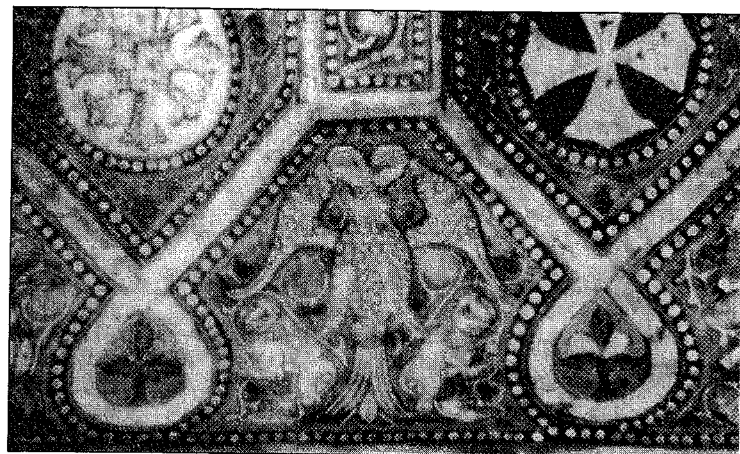

Fig. 6: Aigle bicéphale illustrée sur le plafond en bois sculpté et peint de la Cappella Palatina de Palerme (XIIe s.).

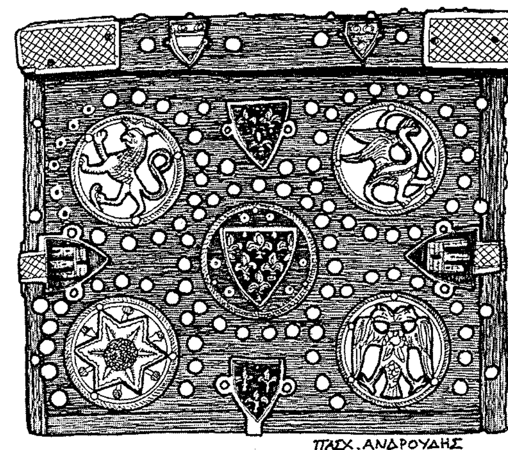

Fig. 7: Aigle bicéphale dans le décor armoirié du coffret de saint Louis (13e s.)

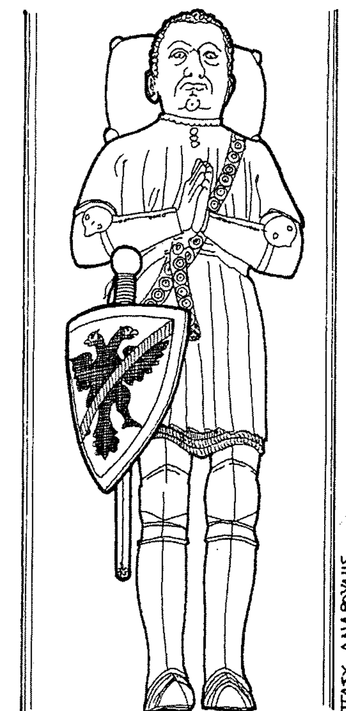

Fig. 8: Tombeau (avec gisant) du corps de Du Gueslin dans l' abbatiale de Saint-Denis

Fig. 9: Chroniques de Saint-Denis (France, XVe s.). Investiture de Du Guesclin comme Connétable de France

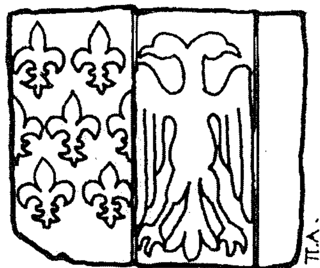

Fig. 10: Pierre armoiriée à l' aigle bicéphale au moulin du Pont-Menet en Plerguer (fin du XIVe s.).

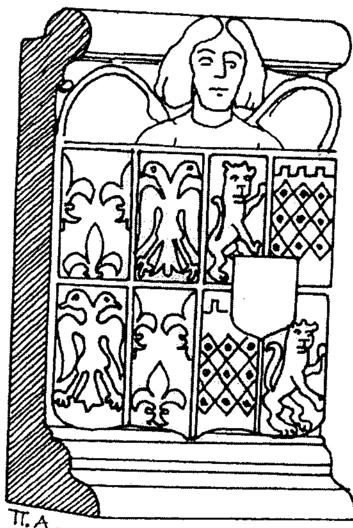

Fig. 11: Dalle armoiriée (1500) provenant de l' église de Saint-Coulomb en France

Fig. 12: Grand Coutumier de Normandie (1340-1350). Blasons avec l' aigle bicéphale

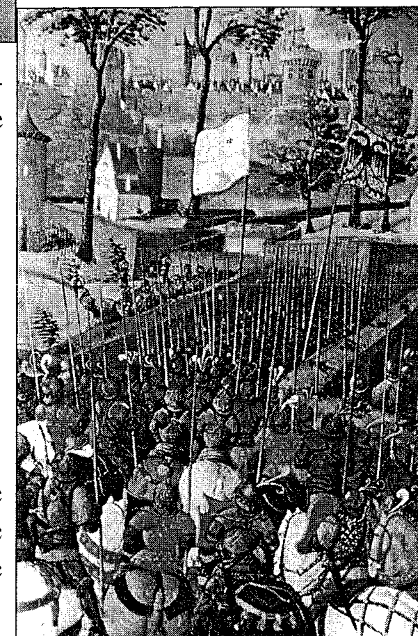

Fig. 13: Siège de Damas. Aigle bicéphale sur l' étendard de l' armée de Conrad. Miniature d' un manuscrit illuminé (1490, Bibl. Nat., Paris)

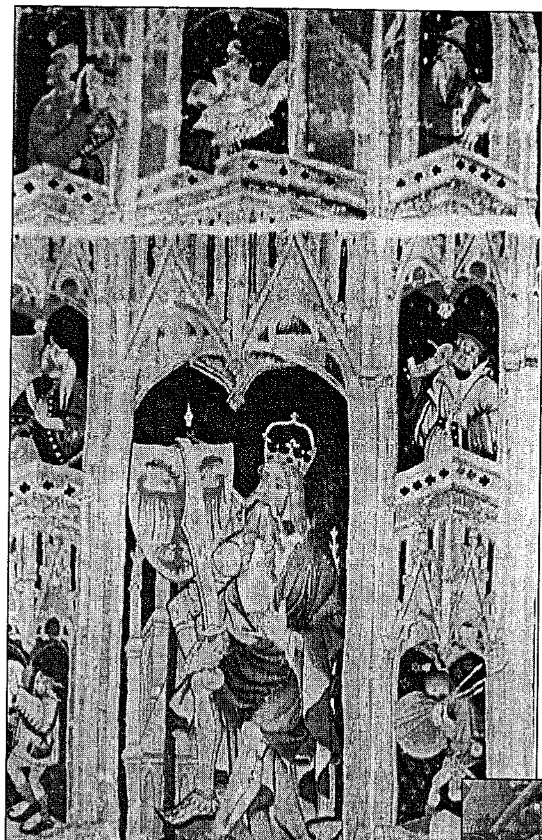

Fig. 14: Tapisserie des neuf héros (France, 1385), avec Julius César et ses armes

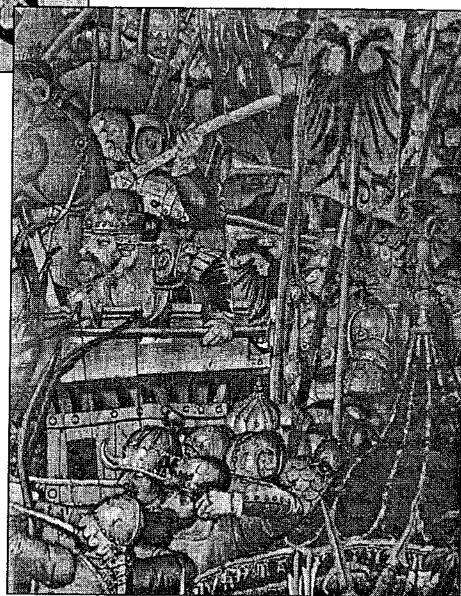

Fig. 15: Prise de Jérusalem. Aigle bicéphale sur l' étendard de l' armée de Conrad (Détail d' une tapisserie française du milieu du XVe s.).

Fig. 16: Détail d' une tapis-serie de 1465-1470 (Tour-nai). Traversée du Rubicon par Jules César portant son emblème, l' aigle bicéphale.

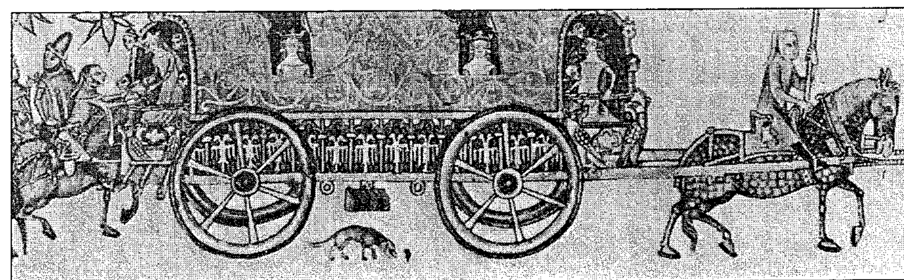

Fig. 17: Détail d' une Psautier Luttrell (Br. Mus., ms. Add. 42130, fol. 181v, env. 1325-1335).

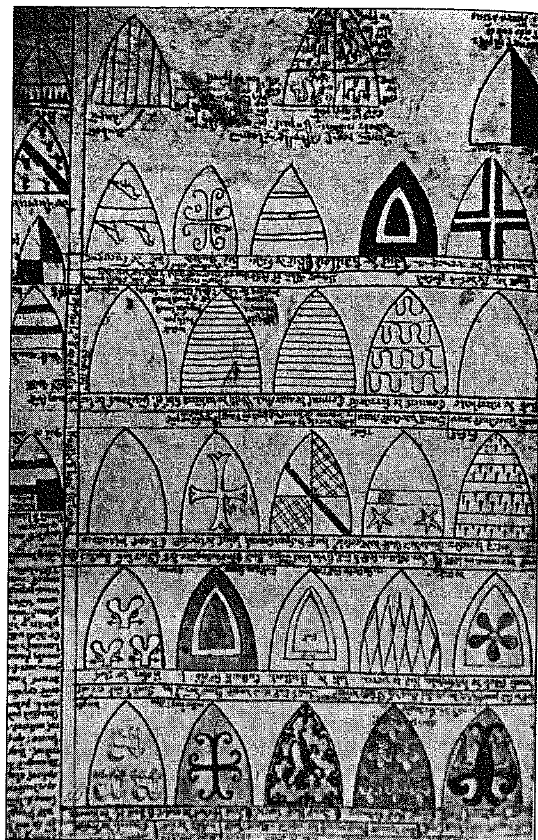

Fig. 18: Miniature du manuscrit de Mathieu de Paris avec les blasons des états médiévaux (1244), où figure une aigle à deux têtes sur un seul cou

Fig. 19: Armoiries de Sigismond de Luxembourg, à l' aigle bicéphale (de sable, sur fond d' or, placée dans un écu surmonté de la couronne impériale).

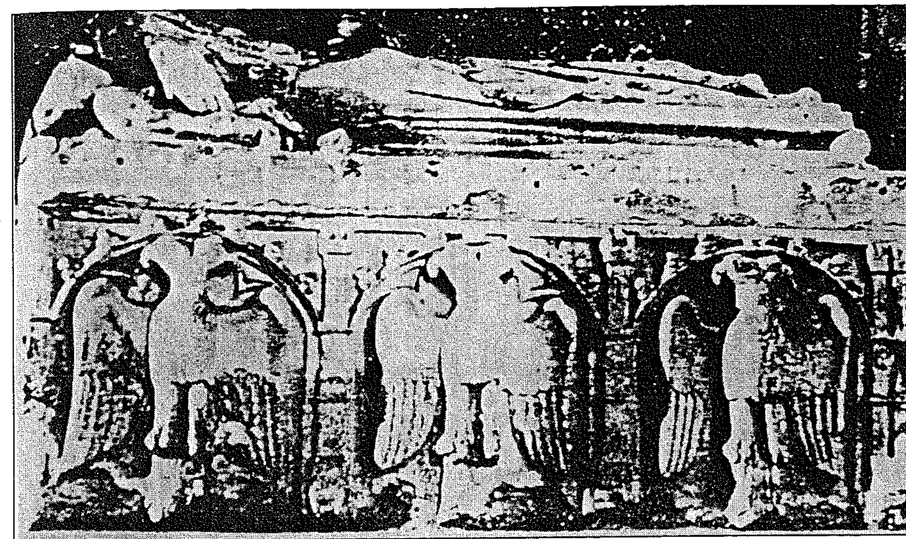

Fig. 20: Aigles bicéphales sur le tombeau à gisant de Doña Vataza († 1336) à Coibre

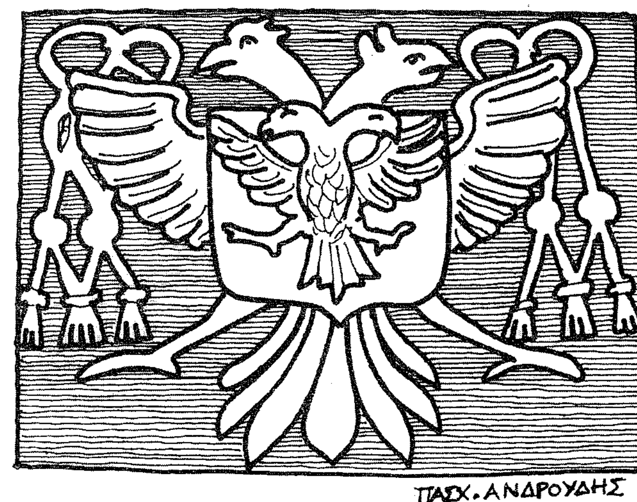

Fig. 21: Aigle bicéphale de la cartouche d' Alexandre Lascaris au Palais des Papes d' Avignon (1659)

Πέτρος Βλαχάκος

Οι αντιλήψεις του Νικηφόρου Γρηγορά για τη Ρωμαϊκή ειρήνη (Pax Romana)

Μέσα από το εκτεταμένο και πολυσχιδές έργο του Νικηφόρου Γρηγορά, ενός από τους σημαντικότερους λογίους του 14ου αιώνα[1], διαφαίνεται μια βαθιά και λεπτομερής γνώση της αρχαίας και μεταγενέστερης ελληνικής γραμματείας[2]. Οι αναφορές βέβαια, οι οποίες εμπεριέχονται στο έργο του σχετικά με τον Ρωμαϊκό κόσμο, προέρχονται κυρίως από μεταγενέστερους Έλληνες συγγραφείς[3], εφόσον είναι εξακριβωμένο ότι ο συγγραφέας καθώς και ο δάσκαλός

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις τους την καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα και την αναπληρώτρια καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη.

1. Για τη ζωή και το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926 (στο εξής: R. Guilland, Essai) – Nikephoros Gregoras, *Romäische Geschichte, Historia Rhomaike* (übersetzt und erlautert von Jan Louis van Dieten, Teilen I-III Stuttgart 1973-1988, I 1-62 (στο εξής: J. L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras*) – H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, t. I 453-465 (*Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μετάφρ. Τ. Κόλλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, Αθήνα 1997, τ. Β΄297-311) (στο εξής H. Hunger, *Literatur* I) – S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues* (1261-1453), Αθήναι 1996, κυρίως τις σσ. 73-89 (στο εξής: S. Mergiali, *Enseignement*) – Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός; Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Αντιησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά (1293-1361)*, Αθήνα 1998 (στο εξής: Δ. Μόσχος, Πλατωνισμός) – Π. Βλαχάκος, *Στοιχεία φυσικής γεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1999 (υπό εκτύπωση) (στο εξής: Π. Βλαχάκος, *Στοιχεία*). Τα συγκεκριμένα εγχειρίδια περιέχουν το σύνολο της βιβλιογραφίας, που αφορά τη ζωή και το έργο του.

2. Για την αρχαιογνωσία του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. R. Guilland, *Essai* 77-78 – S. Mergiali, *Enseignement* 73 κ.ε.

3. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς είχε διαβάσει όπως φαίνεται και από το έργο του πολλούς μεταγενέστερους Έλληνες συγγραφείς, όπως τον Πλούταρχο, τον Πολύβιο, τον Διόδωρο Σικελιώτη, τον Αίλιο Αριστείδη, τον Δίωνα Κάσσιο κ.ά. Το 1328 μετά την επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου και την εξορία του δασκάλου του Θ. Μετοχίτη στο Διδυμότειχο ο συγγραφέας απομακρύνεται από τα Ανάκτορα και παραμένει περίπου μια τετραετία στη Μονή της Χώρας. Εκεί είχε τη δυνατότητα να μελετήσει τα χειρόγραφα πολλών αρχαίων και μεταγενέστερων Ελλήνων συγγραφέων, και μεταξύ αυτών και το κριτικά σχολιασμένο χειρόγραφο του Πλουτάρχου από τον Μάξιμο Πλανούδη, το οποίο βρισκόταν στη Μονή της Χώρας. Για το θέμα βλ. I. Ševčenco, «Theodore Metochites, the Chora, and the intellectual Trends of his Time», [P. Underwood, *Kariye-Djami* v. IV] Princeton – N. J. 1975, σ. 42 κ.ε. – Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός* 17-18, 138.

του Θεόδωρος Μετοχίτης δεν γνώριζαν τη λατινική γλώσσα[4].

Από το πλήθος των αναφορών σε όλα τα κείμενά του σχετικά με τον Ρωμαϊκό κόσμο, πολλές από τις οποίες σχετίζονται με πολιτικές και στρατιωτικές προσωπικότητες, ξεχώρισα στη σημερινή ανακοίνωση να εξετάσω τις αντιλήψεις, οι οποίες διαφαίνονται μέσα από το έργο του, για τη Ρωμαϊκή ειρήνη (Pax Romana), η οποία επήλθε στο Ρωμαϊκό Κράτος μετά την επικράτηση του Αυγούστου (31 π.Χ.)[5]. Συσχετίζω βέβαια τις ιστορικές αναφορές του παρελθόντος με τα γεγονότα της εποχής του, και προσπαθώ να διευκρινήσω τον λειτουργικό ρόλο τους σε έναν συγγραφέα, ο οποίος κυριάρχησε στην πνευματική ζωή του Βυζαντίου τον 14ο αιώνα.

Ξεχωρίζουν δύο αναφορές του Νικηφόρου Γρηγορά στην Pax Romana. Η πρώτη βρίσκεται στο ιστοριογραφικό του έργο. Όταν ο συγγραφέας αφηγείται την περίοδο μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου το 1341 κάνει ιδιαίτερα λόγο για την αποτυχία του Ιωάννη Κατακουζηνού να αναλάβει την εξουσία. Μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός επιδίωξε να αναλάβει την επιτροπεία του ανήλικου Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και τη διοίκηση του κράτους[6]. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να στραφούν εναντίον του, η μητέρα του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου Άννα της Σαβοΐας, ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας και ο μεγαδούκας Αλέξιος Απόκαυκος, ο οποίος ήταν άλλοτε φίλος και συνεργάτης του[7]. Η τελετή ανακήρυξης του Ιωάννη Καντακουζηνού ως νέου αυτοκράτορα στο Διδυμότειχο (26 Οκτωβρίου 1341) έδωσε το έναυσμα για τον β΄ εμφύλιο πόλεμο (1341-1347), μια από τις πιο καταστρεπτικές συγκρούσεις που συνέβησαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία[8]. Στην πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου σημειώνονται ταραχές υποκινημένες από τον Αλέξιο Απόκαυκο[9]. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς κάνοντας τότε μια ρομαντική αναπόληση μας δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα της Pax Romana, όπου προβάλλεται ιδιαίτερα ο Ιωάννης Καντακουζηνός, γιατί ο συγγραφέας πιστεύει ότι θα μπορούσε να επικρατήσει χάρη σ' αυτόν η ασφάλεια και η σταθερότητα που υπήρχε την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αν δεν συνέβαιναν οι ταραχές που δημιούργησε ο Αλέξιος Απόκαυκος. Αναφέρει συγκεκριμένα: «Εμένα όμως γυρίζει ο νούς μου σ' εκείνο το παλαιό κράτος της Ρώμης και έφερα στη μνήμη μου πώς τότε ένα Ρωμαϊκό πρόσταγμα που διέτρεχε κάθε τόπο και θάλασσα τους άφηνε όλους κατάπληκτους και σχεδόν τους έκανε να πεθαίνουν από φόβο. Και ούτε η Ασία ξεσπάθωνε κατά της Ευρώπης, ούτε βέβαια το αντίθετο συνέβαινε, αλλά κάθε αντίπαλο μέρος συμμαχούσε. Και οι Κίλικες περνούσαν άοπλοι μέσα από τη Βιθυνία, όπως και οι Θράκες από την Ιταλία. Και όταν έρχονταν οι Σαυρομάτες στην Ελλάδα λόγω *της φιλίας* και θεατές ήταν των Παναθηναίων και ανταγωνίζονταν στις αρματοδρομίες της Ολυμπίας κάθε τέσσερα χρόνια. Και συλλογίστηκα ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί και στις μέρες μας, αν είχαμε απαλλαγεί εντελώς από τα σπέρματα της σύγχυσης, που ετοίμασε ο Απόκαυκος κατά του Καντακουζηνού»[10].

4. R. Guilland, *Essai* 77.

5. Για τον όρο βλ. Oxford Latin Dictionary, edited by P. G. W. Glare, Oxford 1982 (ανατ. 1983, 1984, 1985), σ. 1314, λ. pax, σημασ. 5 – Carl Koch., RE 18/4 (1949) 2430-2436, λ. Pax. Για μια γενικότερη ιστορική διαπραγμάτευση της εποχής βλ. P. Petit, *La paix Romaine*, Paris 1967, όπου και λεπτομερείς αναφορές στις πηγές και τη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης M. Rostovtzeff, *A History of the Ancient World.* Vol. II: Rome, second corrected imression 1928 (Translated from the Russian by I. D. Duff, Elias J. Bickerman. Editor, paperback edition, Oxford University Press 1960 (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, ελλην. μετάφρ. Β. Κάλφογλου, Αθήνα 1984, σσ. 189 κ.ε.) (στο εξής: M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή Ιστορία*).

6. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München³ 1963 (*Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. 3, μτφρ. Ι. Παναγοπούλου – επιστ. εποπτεία Ε. Κ. Χρυσού, Αθήνα 1981, 205) (στο εξής: G. Ostrogorsky, *Ιστορία*) – D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, London 1972 (*Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, μτφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996, σσ. 297 κ.ε.) (στο εξής: D. M. Nicol, *Τελευταίοι Αιώνες*).

7. G. Ostrogorsky, *Ιστορία* 3. 205 – D. M. Nicol, *Τελευταίοι Αιώνες* 299 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*⁴, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 255-256 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*).

8. 'Ιωάννης Καντακουζηνός, *'Ιστορία*, ἐκδ. L. Schopen, CB. I-III, Bonnae 1828-1832, II 12.5 (στο εξής: Ιω. Καντακουζηνός, Ιστ.) – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* 256.

9. G. Ostrogorsky, *Ιστορία* 3. 205 κ.ε. – D. M. Nicol, *Τελευταίοι Αιώνες* 306 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* 256.

10. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *'Ρωμαϊκῆς 'Ιστορίας Λόγοι*, ἐκδ. L. Schopen – Im. Bekker, *Nikephori Gregorae Historia byzantina.* I-III. Bonnae 1829-1855, II 598.21-599. 10 «'Εγὼ δὲ καὶ πρὸς τὸ πάλαι τῆς 'Ρώμης κράτος ἐκεῖνο τὸν νοῦν ἀνήνεγκα, καὶ ἀνεμνήσθην, ὅπως πρόσταγμα ἓν τότε 'Ρωμαϊκόν, πᾶσαν ἐπιπορευόμενον γῆν τε καὶ θάλατταν, κατέπληττεν ἅπαντας, καὶ τῷ δέει μικροῦ καὶ ἀποθνήσκειν ἐποίει· καὶ οὔτ' 'Ασία κατ' Εὐρώπης μάχιμον ἐκίνει ξίφος, οὔτε τοὐναντίον αὖθις· ἀλλ' ἅπαν τὸ ἀντιπρᾶττον εἰς ἔνσπονδον ἐκίρνατο σύμπνοιαν· καὶ Κίλιξ μὲν διὰ Βιθυνίας ἄοπλος ἐπορεύετο, καὶ Θρᾷξ διὰ τῆς 'Ιταλίας ὁμοίως· καὶ ὡς διὰ φιλίας Σαυρομάται τῆς 'Ελλάδος ἰόντες τῶν τε Παναθηναίων ἦσαν θεαταὶ καὶ ταῖς ἐν 'Ολυμπίᾳ καθίσταντο τετραετηρικαῖς ἁρματηλασίαις ἀνθάμιλλοι· καὶ ἐλογισάμην κατ' ἐμαυτόν, ὡς καὶ νῦν ἐφ' ἡμῶν τοιοῦτόν τι συνέβαινεν ἄν, εἰ πάμπαν ἐκ μέσου τὰ τῆς συγχύσεως ἀπήλλακτο σπέρματα, ὅσα κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ συνεσκεύασεν 'Απόκαυκος» (στο εξής: Νικηφ. Γρηγ., Ιστ.).

Η δεύτερη αναφορά εμπεριέχεται στον λόγο του Νικηφόρου Γρηγορά «εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς 'Υπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου»[11], όπου γίνεται και μια σκιαγράφηση της ιστορίας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην εγκαθίδρυση της βασιλείας στη Ρώμη[12], την απομάκρυνση των Ταρκυνίων, οι οποίοι μετέτρεψαν, όπως αναφέρει «τὴν βασίλειον εὐνομίαν εἰς τυραννικὴν αὐτονομίαν»[13], και τη μετατροπή του πολιτεύματος σε υπατεία διάρκειας ενός χρόνου καθώς και την εκλογή των δημάρχων μετά τη δυσαρέσκεια των πληβείων[14]. Στη συνέχεια ο συγγραφέας αφού αναφερθεί στους πολέμους της Ρώμης τόσο τους εξωτερικούς όσο και τους εμφυλίους καταλήγει στην επικράτηση της ειρήνης με την κυριαρχία του Αυγούστου[15]. Ο συγγραφέας εδώ βέβαια πιστεύει ότι η Pax Romana ήταν ο πρόδρομος της αληθινής ειρήνης, που επρόκειτο να έλθει με τη γέννηση του Χριστού και την επικράτηση του χριστιανισμού[16].

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι με την επικράτηση του Αυγούστου «... μετά από διαρκείς θύελες και καταιγίδες επήλθε λαμπρή γαλήνη και ηρεμία στα πράγματα και ο Καίσαρ Αύγουστος έβγαλε διάταγμα να γίνει απογραφή της οικουμένης. Και έτσι έπνευσε σ' ολόκληρη την οικουμένη ήρεμος και πολύ γλυκός ζέφυρος και τόσο πλατιά ειρήνη επικράτησε σ' ολόκληρη τη γη, που ήταν ο πρόδρομος της αληθινής ειρήνης και λείανε τους δρόμους της, απομακρύνοντας πολύ εύκολα κάθε εμφύλια και αλλοεθνή έριδα. Γιατί έπρεπε πάντως να ανατείλει η δικαιοσύνη και πλήθος ειρήνης σε τέτοιες ημέρες, κατά τις οποίες επρόκειτο να εξαπλωθεί το σωτήριο κήρυγμα σ' ολόκληρη την οικουμένη και ούτε η Ασία να ξεσπαθώνει ενάντια στην Αφρική, ούτε η Ευρώπη να διατηρεί ασυμβίβαστα τα ήθη της με την Αφρική, αλλά όλα να είναι πλήρη από μια εξαιρετική ομοφροσύνη, γι' αυτό και κανένας με κανέναν τρόπο δεν ήταν δυνατό να σταθεί εμπόδιο σε κανέναν. Γιατί ένα ρωμαϊκό πρόσταγμα που έφτανε με

11. Τοῦ αὐτοῦ σοφωτάτου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ λόγος εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς 'Υπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, έκδ. P. L. Leone, "Nicephori Gregorae Oratio in Annuntiationem Sanctissimae Deiparae", Δίπτυχα 4 (1986-87) 312-341 (στο εξής: Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον*).

12. Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον* 327. 25-27.

13. Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον* 327. 27-328. 1

14. Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον* 328. 1-9.

15. Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον* 328. 10 – 333. 27.

16. Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον* 333. 26 - 335. 2.

τον ίδιο τρόπο σε κάθε τόπο και θάλασσα τους έκανε όλους να πεθαίνουν σχεδόν από φόβο και τα αντίπαλα μέρη τα ένωνε σε μια συμμαχία, εφόσον και το ξηρό και το υγρό στοιχείο συμφιλιωνόταν. Γιατί η θάλασσα ήταν πλωτή για την ξηρά και η γη βατή για τη θάλασσα και ο Τάναϊς ανοίγοντας δρόμο πέρα από τα σύνορα, για να το πούμε με αυτόν τον τρόπο, έρρεε στην Ιταλία και ο Ίστρος ερχόταν στην Αίγυπτο και ο Νείλος ένωνε το ρεύμα του με τη Μαιώτιδα και όσα ήταν ξεχωριστά για τον καθένα γίνονταν κοινά, γιατί εφόσον συμφιλιώθηκαν μεταξύ τους τα μέρη της οικουμένης, όπως ήταν φυσικό, έγιναν όλα κοινά στους φίλους. Και οι Σκύθες περνούσαν άοπλοι μέσα από την Αραβία και οι Κίλικες επίσης μέσα από τη χώρα των Σκυθών και οι Σαυρομάτες, που ζουν στις άμαξες, λόγω της φιλίας όταν έρχονταν στην Ελλάδα και θεατές ήταν των Παναθηναίων και ανταγωνίζονταν στις αρματοδρομίες της Ολυμπίας κάθε τέσσερα χρόνια. Και οι μάγοι των Χαλδαίων απολάμβαναν την Εβραϊκή φιλία και οι μήτρες των γυναικών αγάλλονταν, γιατί τα έμβρυα σκιρτούσαν μέσα τους και προσκυνούσαν τον δημιουργό, που ήταν ακόμη έμβρυο στην κοιλιά της μητέρας του. Και οι ουρανοί με τους αστέρες κήρυτταν από ψηλά τους καρπούς εκείνων των Ευαγγελίων χωρίς να έχουν τίποτε παράφωνο και άρρυθμο, αλλά διέσωζαν με κάθε τρόπο ρυθμική τη συμφωνία, όπως όταν υπάρχει αρμονία και λύρα, και ανάλογους τους βλαστούς με τη ρίζα, όπως συμβαίνει στα φυτά. Με αυτόν τον τρόπο από το ένα πέρας έως το άλλο όλα είχαν προετοιμαστεί για την υποδοχή των σωτηρίων ακτίνων του ηλίου, που έμελλε να ανατείλει από τη μήτρα της Παρθένου»[17].

17. Νικηφ. Γρηγ., *Λόγος εις την Θεοτόκον* 333. 23 - 334. 26. «... ἐκ τῶν μακρῶν ἐκείνων χειμώνων καὶ γνόφων εἰς λαμπρὰν τῶν πραγμάτων ἐληλυθότων εὐδίαν, «ἐξῆλθε δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγούστου τὴν οἰκουμένην ἀπογράφεσθαι» διακελευόμενον. Οὕτω τοι πρᾶος καὶ μάλα γλυκὺς τὴν οἰκουμένην ἐνέπνευσε ζέφυρος, καὶ οὕτω πλατεῖα παρὰ πᾶσαν ἐπεπόλασεν εἰρήνη τὴν γῆν καὶ τῆς ἀληθοῦς προέδραμεν εἰρήνης, καὶ λείας πέπραχε τὰς τρίβους αὐτῆς, πᾶσαν ἔριν ἐμφύλιόν τε καὶ ἀλλόφυλλον ἐκ μέσου ῥᾶστα ποιησαμένη. 'Εχρῆν γὰρ πάντως ἐν ταῖς τοιαύταις ἀνατέλλειν ἡμέραις δικαιοσύνη καὶ πλῆθος εἰρήνης, ἐν αἷς τὸ σωτήριον πρὸς πᾶσαν οἰκουμένην ἔμελλεν ἐκτείνεσθαι κήρυγμα καὶ μήτ' 'Ασίαν κατὰ Λιβύης ἔτι μάχιμον ξίφος κινεῖν, μήτ' Εὐρώπην ἄμικτα Λιβύῃ τὰ ἤθη φυλάττειν, ἀλλ' ἐξαισίας ὁμοφροσύνης εἶναι τὰ πάντα μεστά, ὅθεν καὶ οὐδεὶς ἐμποδὼν οὐδενὶ κατ' οὐδένα γε τρόπον ἐτόλμα καθίστασθαι. Πρόσταγμα γὰρ ἓν ἤδη 'Ρωμαϊκὸν πᾶσαν ὁμοίως ἐπιπορευόμενον γῆν τε καὶ θαλατταν μικροῦ τῷ δέει καὶ θνήσκειν ἅπαντας ἔπραττε καὶ τἀναντία πρὸς μίαν ἐκίρνατο σύμπνοιαν, τῆς ὑγρᾶς τε καὶ ξηρᾶς οὐσίας εἰς ἐνσπόνδους τέως διαλλαγὰς συνιούσης. Γῇ μὲν γὰρ ἡ θάλαττα πλωτὴ κα-

Εξετάζοντας κανείς τα δύο ξεχωριστά αποσπάσματα διαπιστώνει ότι ο συγγραφέας στον Λόγο του για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου αναφέρεται πιο αναλυτικά στην Pax Romana χρησιμοποιώντας υπερβολικές ρητορικές εκφράσεις.

Είναι φυσικό, εφόσον ο συγγραφέας ζει και γράφει σε μια εποχή παρακμής και κατάπτωσης, όπου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετά από δύο εμφύλιους πολέμους και την πίεση των εξωτερικών της εχθρών αδυνατεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τη φθίνουσα πορεία της, να γίνεται μια αναπόληση της ασφάλειας και της σταθερότητας, που επικράτησε στο Ρωμαϊκό κράτος μετά την κυριαρχία του Αυγούστου και την επιβολή της Pax Romana. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς επιχειρεί να παρουσιάσει μια εικόνα της απόλυτης ηρεμίας την εποχή της αυτοκρατορίας του Αυγούστου και πιστεύω ότι υπερβάλλει, όταν αναφέρει επισκέψεις των Σαυροματών στα Παναθήναια και συμμετοχή τους στις αρματοδρομίες των Ολυμπιακών Αγώνων. Γιατί ως γνωστόν οι Ρωμαίοι βρίσκονται σε σύγκρουση με τους Σαυρομάτες η Σαρμάτες, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορίας του Αυγούστου, αλλά μέχρι τον 4ο μ.Χ. αι.[18]. Δεν αποκλείεται ο

θίστατο καὶ βάσιμος ἡ γῆ τῇ θαλάττῃ καὶ Τάναϊς δρόμον ποιούμενος οἷον εἰπεῖν ὑπερόριον ἐπέρρει τῇ 'Ιταλίᾳ καὶ Ἴστρος ἐπ' Αἴγυπτον ᾔει καὶ Μαιώτιδι Νεῖλος ἐκοινοῦτο τὸ ῥεῦμα καὶ τὰ παρ' ἑκάστοις ἴδια κοινὰ τοῖς ὅλοις καθίστατο. Φίλων γὰρ ἀλλήλων τῶν οἰκουμένης καταστάντων μερῶν, 'κοινὰ τὰ φίλων' ὡς γε εἰκὸς τοῖς φίλοις ἐγίνετο καὶ Σκύθης μὲν ἄρτι διὰ τῆς 'Αραβίας ἄοπλος ἐπορεύετο καὶ Κίλιξ ὁμοίως διὰ τῆς Σκυθικῆς καὶ Σαυρομάται μὲν ἁμαξόβιοι ὡς διὰ φιλίας τῆς 'Ελλάδος ἰόντες τῶν τε Παναθηναίων ἦσαν θεαταὶ καὶ ταῖς ἐν 'Ολυμπίᾳ τετραετηρικαῖς ἁρματηλασίαις ἀνθάμιλλοι. Μάγοι δὲ Χαλδαϊκοὶ τῆς 'Εβραϊκῆς φιλίας κατετρύφων καὶ κοιλίαι μὲν ἠγάλλοντο γυναικῶν σκιρτώντων ἔνδοθεν τῶν ἐμβρύων καὶ κυοφορούμενον ἔτι τὸν δημιουργὸν προσκυνούντων. Οὐρανοὶ δὲ δι' ἀστέρων ἐκήρυττον ἄνωθεν τοὺς τῶν εὐαγγελίων ἐκείνων καρπούς, ἀπᾶδον οὐδὲν κεκτημένους, οὐδ' ἐκμελές, ἀλλ' ομόφωνον διασώζοντας πάντη καθάπερ ἐν ἁρμονίᾳ καὶ λύρᾳ τὴν συμφωνίαν καὶ ἀνάλογα τῇ ῥίζῃ καθάπερ ἐν φυτοῖς τὰ βλαστήματα. Οὕτως ἀπὸ περάτων ἕως περάτων ἅπαντα προηυτρέπιστο πρὸς τὴν τῶν σωτηρίων ἀκτίνων ὑποδοχὴν τοῦ καθάπερ ἐξ οὐρανοῦ τῆς παρθενικῆς κοιλίας ἀνίσχειν μέλλοντος ἡλίου».

18. P. Petit, *Paix Romaine* 116-118 – M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 229, 242 – Βλ. και J. L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras* III 254. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς κάνει διάκριση ανάμεσα στους Σαυρομάτες της Ασίας και τους Σαρμάτες στην Ευρώπη. Για τον όρο στους βυζαντινούς συγγραφείς καθώς και στον Νικηφόρο Γρηγορά, τον Λαόνικο Χαλκοκονδύνη και τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, όπου η Σαρματία ταυτίζεται με τη Ρωσία, βλ. Hans Ditten, *Der Russland – Exkurs des Laonikos Chalkokondyles, interpretiert und mit Erläuterungen versehen*, Berlin 1968, 90-91, όπου και σχετική βιβλιογραφία – O. Pritsak, λ. «*Sarmatians*», The Oxford Dictionary of Byzantium, New York

συγγραφέας να αντλεί το συγκεκριμένο χωρίο από κάποια άγνωστή μας πηγή, αφού σχετική αναφορά δεν διαπιστώθηκε από έρευνα που έγινε στις πηγές.

Ορισμένες επιδράσεις σχετικά με τις απόψεις που εκφράζει ο Νικηφόρος Γρηγοράς για τη Ρωμαϊκή ειρήνη φαίνεται ότι έχει δεχτεί από τον Αίλιο Αριστείδη και συγκεκριμένα από τον Λόγο του «εἰς Ρώμην»[19]. Ο συγγραφέας λόγω της συστηματικής του ενασχόλησης και με τη ρητορική είχε διαβάσει το έργο του συγκεκριμένου ρήτορα[20], πράγμα που αποδεικνύεται και από άλλες περιπτώσεις στο έργο του, καθώς και από ρητή αναφορά σε επιστολή του: «Σὺ μὲν γὰρ τόν ἐς Ρώμην 'Αριστείδου τοῦ ῥήτορος ἀναγιγνώσκων λόγος ἔθος εἶναι φάσκοντος τοῖς πλέουσι καὶ ὁδοιποροῦσι εὐχάς ποιεῖσθαι, καθ' ὧν ἂν ἕκαστος ἐπινοῇ»[21]. Αναφέρει λοιπόν ο Αίλιος Αριστείδης στον λόγο του «εἰς Ρώμην»: «καὶ μὴν τό γε πάντων λεγόμενον, ὅτι γῆ πάντων μήτηρ καὶ πατρὶς κοινὴ πάντων, ἄριστα ὑμεῖς ἀπεδείξατε. Νῦν γοῦν ἔξεστι καὶ Ἕλληνι καὶ βαρβάρῳ καὶ τὰ αὐτοῦ κομίζοντι καὶ χωρὶς τῶν αὐτοῦ βαδίζειν ὅποι βούλεται ῥαδίως ἀτεχνῶς ὡς ἐκ πατρίδος εἰς πατρίδα ἰόντι καὶ οὔτε πύλαι Κιλίκιοι φόβον παρέχουσιν, οὔτε στεναὶ καὶ ψαμμώδεις δι' 'Αράβων πάροδοι, οὐκ ὄρη δύσβατα, οὐ ποταμῶν ἄπειρα μεγέθη, οὐ γένη βαρβάρων ἄμικτα, ἀλλ' εἰς ἀσφάλειαν ἐξαρκεῖ Ρωμαῖον εἶναι, μᾶλλον δὲ ἕνα τῶν ὑφ' ὑμῖν»[22].

Σχετικές επίσης επιδράσεις για τη διαμόρφωση των συγκεκριμένων αντιλήψεών του φαίνεται ότι έχει δεχτεί ο ΝΙκηφόρος Γρηγοράς και από τον δάσκαλό του Θεόδωρο Μετοχίτη και κυρίως από το έργο του «'Υπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί»[23]. Σύμφωνα με αυτόν η ενότητα του μεσογειακού κό-

– Oxford 1991, vol. 3, 1844.

19. Αἴλιος 'Αριστείδης, Εἰς Ρώμην, Die Romrede des Aelius Aristides (herausgegeben, übersetzt und mit Erlaüterungen versehen von R. Klein), Darmstadt 1983. Βλ. επίσης του ίδιου, Die Romrede des Aelius Aristides (Einführung), Darmstadt 1981. Για τον Αίλιο Αριστείδη βλ. A. Boulanger, *Aelius Aristide et la Sophistique dans la province d' Asie au IIe siècle de notre ère*, Paris 1968 και *C. Behr, Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Chicago 1968.

20. R. Guilland, *Essai* 79.

21. Νικηφ. Γρηγ., Ιστ. II 930 – Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *'Επιστολαί*, ἐκδ. P. A. M. Leone, *Nicerhori Gregorae Epistulae*, vol. I-II. Roma 1982-83, αριθ. 4. 60-62.

22. Αἴλιος 'Αριστείδης, *Εἰς Ρώμην*, 97.

23. Θ. Μετοχίτης, *'Υπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, ἐκδ. Ch. G. Müller – M. T. Kiessling, Lipsiae 1821, 588 – Βλ. επίσης υπόμνημα λζ΄, σσ. 230-237. Βλ. και κεφ. ρθ΄ «ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ μοναρχία ἐπὶ τῆς οἰκουμένης ἔοικεν ὑπὸ τῆς θείας προνοίας γενέσθαι εἰς εὐδρομίαν τοῦ σωτηριώδους χριστιανικού δόγματος».

σμου, που επέβαλε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν η βασική προϋπόθεση για την εξάπλωση του χριστιανισμού[24].

Αν επιχειρήσουμε τώρα να ερμηνεύσουμε τις απόψεις του Νικηφόρου Γρηγορά για την Pax Romana με βάση τις γενικότερες διαμορφωμένες αντιλήψεις του για την ιστορία, τις οποίες ο συγγραφέας διατυπώνει κυρίως στους προλόγους του ιστορικού του έργου, διαπιστώνουμε ότι στον Λόγο του για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, κυριαρχεί η θεοκρατική αντίληψη για την ιστορική εξέλιξη, με βάση την οποία όλα είναι προκαθορισμένα από τη θεία βούληση[25]. Όλα όσα συμβαίνουν σχετικά με την ιστορική εξέλιξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι ρυθμισμένα από τη θεία Πρόνοια, ώστε η επιβολή της Pax Romana να οδηγήσει στην εξάπλωση του χριστιανισμού στην οικουμένη.

Ο συγγραφέας όμως, ο οποίος παρά τον θρησκευτικό ντετερμινισμό του[26], σε αρκετές περιπτώσεις ερμηνεύει ορθολογιστικά τα γεγονότα, παρατηρούμε ότι στο σχετικό απόσπασμα από το ιστοριογραφικό του έργο δίνει ανθρωποκεντρική διάσταση, εφόσον διατυπώνει την άποψη ότι οι συνωμοτικές κινήσεις του Αλέξιου Απόκαυκου, που είχαν ως συνέπεια την έκρηξη του δεύτερου καταστρεπτικού εμφύλιου πολέμου, δεν επέτρεψαν στις μέρες του να επανέλθει η Αυτοκρατορία με τη διακυβέρνηση του Ιωάννη Καντακουζηνού στην ασφάλεια και τη σταθερότητα του «πάλαι τῆς Ῥώμης κράτους».

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο Νικηφόρος Γρηγοράς εκφράζει μια ρομαντική, εξιδανικευμένη και επομένως υπερβολική άποψη για την Pax Romana. Ο συγγραφέας, ο οποίος με πόνο ψυχής αντιλαμβάνεται την επερχόμενη παρακμή και κατάρρευση, στην οποία οδηγείται η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, επιχειρεί τις συγκεκριμένες αναφορές στο παρελθόν της ένδοξης παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Είναι χαρακτηριστικό βέβαια ότι από την εξέταση των συγκεκριμένων αποσπασμάτων του έργου του Νικηφόρου Γρηγορά, όπως και από τη συχνή χρήση όρων πολιτικής γεωγραφίας στο έργο του (Ῥωμαιων γῆ, ἡγεμονία, ἐπικράτεια, κ.ά.) διαφαίνεται η επιβίωση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας[27], η οποία

24. Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός* 263.

25. R. Guilland, *Essai* 231 – Για τη σχέση Θεού και Ιστορίας στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός* 256 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία – Βλ. και Π. Βλαχάκος, *Στοιχεία* 54 κ.ε.

26. R. Guilland, *Essai* 235.

27. Π. Βλαχάκος, *Στοιχεία* 185.

αποτελεί το βασικότερο χαρακτηριστικό της πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου[28]. Απ' ό,τι φαίνεται ο συγγραφέας συνειδητοποιεί την παρακμή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας[29], ωστόσο πιστεύει ότι αυτή αποτελεί συνέχεια της βασιλείας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στο σημείο αυτό μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μια διαφοροποίηση από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, σύμφωνα με τον οποίο μια πιθανή κατάρρευση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ακολουθεί τον φυσικό νόμο, όπως συνέβη και σε όλα τα υπόλοιπα κράτη[30]. Η εξέταση ωστόσο του ιδεολογικού υπόβαθρου της Ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά καθώς και κατά πόσο ο ίδιος παραμένει συνεπής ή μετατοπίζεται σε ορισμένα σημεία από την επίσημη ιδεολογία του Βυζαντινού Κράτους πιστεύω ότι αποτελεί αντικείμενο μιας μελλοντικής ευρύτερης έρευνας.

28. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, 7-8. Βλ. επίσης του ιδίου, *Κράτος* 281-282, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

29. Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός* 263.

30. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί* 231 «Οἴχεται τὰ πλεῖστα, προδήλως οἴχεται, καὶ κατ' ὀλίγον ἐκ μακροῦ φθίνοντα, καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀκμῆς μᾶλλον ὑπορρέοντα νόμοις, ὡς ἔοικε, φύσεως ἐπὶ πάντων οὕτως ἰούσης...». H. Beck, *Theodoros Metochites und die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München 1959, σ. 86 – Βλ. και B. Tatakis, La philosophie byzantine, Paris 1949 (*Η βυζαντινή φιλοσοφία*. Μετάφρ. Εύας Καλπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λ. Μπενάκη, Αθήνα 1977, σσ. 237-238).

Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης

"GUTENBERG 2000"

Γουτεμβέργιος και 'Αρμενόπουλος

Τό ἀθησαύριστο χρονικό μιᾶς ἐπετειακῆς συνάντησης

Τὸ ἔτος ποὺ διανύουμε, αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔτος ἑνὸς φοβερὰ μακροῦ αἰώνα, ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἐπετειακὲς καὶ παραεπετειακὲς ἐκδηλώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει φορτισθῆ, ἀνακηρύχθηκε καὶ "ἔτος 'Ιωάννου Γουτεμβεργίου" – "Gutenberg 2000", σὲ ἀνάμνηση τῶν ἑξακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ ἐφευρέτη τῆς τυπογραφικῆς τέχνης· κατάλληλη κατάληξη, ὄχι ἴσως χωρὶς κάποια πικρὴ ἱστορικὴ εἰρωνεία, γι' αὐτὸν τὸν αἰῶνα, ποὺ εἶδε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους, καί, ἐν τέλει, τὸ τέλος τὸ ἴδιο τῆς τέχνης τοῦ Γουτεμβεργίου, ὅπως τὴν γνώρισαν οἱ γενεὲς τῶν ἀνθρώπων μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἔτος 1400 δὲν εἶναι καθόλου ἀσφαλὲς ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Johannes Gensfleisch, ποὺ θὰ γίνει γνωστὸς ὡς Γουτεμβέργιος· εἶναι ὅμως ὁ terminus ante quem τῆς γεννήσεώς του, καὶ μία ὡραία συμβατικὴ χρονολογία, στὸ τελευταῖο ἔτος τοῦ τελευταίου αἰώνα τῶν Μέσων Χρόνων καὶ στὸ κατώφλι τοῦ πρώτου αἰώνα τῆς Νεώτερης 'Εποχῆς. 'Η χρονολογία τοῦ θανάτου του εἶναι ἀσφαλής: 1468. 'Η πόλη τῆς Μαγεντίας (Mainz), ἡ πόλη ὅπου γεννήθηκε καὶ ὅπου πέθανε, καὶ ποὺ ὑπῆρξε γιὰ τὸ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα (ἀπὸ τὸ 1448) τὸ κέντρο τῆς ἐπιχειρηματικῆς του δραστηριότητας (μαρτυρεῖται ἡ δράση του καὶ στὸ Στρασβοῦργο ἀπὸ τὸ 1439 ὣς τὸ 1444, καθὼς καὶ στὴ Βαμβέργη), εἶναι τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ "Gutenberg 2000", μὲ πολυάριθμες ἐκθέσεις καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις – ὁ κύριος κορμός τους, ἡ εκδήλωση "Gutenberg – Faszination", ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τέσσερα μαγεντιανὰ μουσεῖα, ἐγκαινιάσθηκε στὶς 14 'Απριλίου[1].

'Ως περιθωριακὴ συμβολὴ σ' αὐτὴν τὴν συμβολικὴ ἐπέτειο παρουσιάζεται ἐδῶ μία ἄγνωστη καὶ ἀθησαύριστη, ὅσο γνωρίζω, "ἐπετειακὴ" ἀκριβῶς, συνάντηση τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ τὸν Γουτεμβέργιο. "Ας ἀρχίσουμε ὅμως ἀπὸ τὰ γνωστά, ἢ τὰ πασίγνωστα....

Εἶναι, πιστεύω, ἀρκετὰ γνωστὸ ὅτι μεταξὺ τῶν κειμένων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὑπάρχει ἕνα βιβλίο, στὸ ὁποῖο ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβεργίου στάθηκε, ὅσο σπάνια, γενναιόδωρη, ἴσως πιὸ γενναιόδωρη ἀπὸ ὅ,τι γιὰ ὁποιοδή-

1. Βλ., πρόχειρα, μία σύντομη περιγραφὴ τῶν ἐκδηλώσεων στὸ περιοδικὸ *Time* τῆς 3 'Απριλίου 2000, σελ. 4.

ποτε ἄλλο ἔργο τῆς βυζαντινῆς γραμματείας – ἐκτὸς μόνον ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ περιλαμβάνονται στὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας. Πρόκειται γιὰ τὴν *'Εξάβιβλο* τοῦ Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου, τὸ ἰδιωτικὸ νομικὸ συμπιληματικὸ ἔργο ποὺ παρήχθη σ' αὐτὴν τὴν πόλη (ca. 1344/1345), καὶ πού, τελευταῖο μεῖζον προϊὸν τῆς βυζαντινῆς λόγιας κοσμικῆς νομικῆς γραμματείας, ἐπέπρωτο νὰ ἔχει, καὶ γενικώτερα, μία ἐκπληκτικὴ τύχη – «habent sua fata libelli» – καὶ μία μοναδικὴ διάδοση (καὶ χρήση), στὴν Δύση καὶ στὴν 'Ανατολή: καθὼς αὐτὸς ὁ αἰώνας ποὺ κλείνει ἐφέτος εἰσερχόταν στὴν ἱστορία, εὕρισκε τὴν *'Εξάβιβλο* ἐπίσημο ἀστικὸ κώδικα τριῶν τοὐλάχιστον κρατικῶν μορφωμάτων (τῆς Βεσσαραβίας, τῆς ἡγεμονίας τῆς Σάμου καί, βέβαια, τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου)· θὰ μείνει ἐν ἰσχύι στὴν 'Ελλάδα ὣς τὴν ἔναρξη ἐφαρμογῆς τοῦ 'Αστικοῦ Κώδικα τὸ 1946, ἐν μέσῳ 20ῷ αἰῶνι, ἑξακόσια χρόνια μετὰ τὴν σύνταξή της.

'Η *'Εξάβιβλος*, εἴπαμε, βρῆκε τὴν τέχνη τοῦ Γουτεμβεργίου ἐξαιρετικὰ γενναιόδωρη ἀπέναντί της. 'Η πρώτη ἔντυπη ἔκδοσή της, στὸ Παρίσι, χρονολογεῖται τὸ 1540: ἐννέα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐκδόσεως τῆς ἰουστινιάνειας κωδικοποιήσεως ἀπὸ τὸν Haloander (1531). 'Η συμπόρευση τῆς ἐκδοτικῆς τύχης τοῦ ταπεινοῦ ἰδιωτικοῦ ἐγχειριδίου τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακή, ἀκόμη καὶ ὡς σύμπτωση: τὸ 1583 ὁ Denys Godefroy δημοσιεύει τὴν κλασικὴ ἔκδοσή του τοῦ *Corpus Iuris Civilis*, στὴν ὁποία γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ χρήση τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ τίτλου· μετὰ τέσσερα χρόνια ὁ ἴδιος ἐπιμελεῖται τὴν δεύτερη ἔκδοση τῆς *'Εξαβίβλου* (Γενεύη 1587). Οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ Godefroy θὰ μείνουν οἱ ἐν χρήσει ἐκδόσεις τῶν ἀντιστοίχων ἔργων καθ' ὅλο τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, θὰ ἀντικατασταθοῦν οὐσιαστικὰ ταυτόχρονα, στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, τὸ *Corpus Iuris Civilis* μὲ τὴν ἔκδοση Gebauer – Spangenberg (1776 – 1796) καὶ ἡ *'Εξάβιβλος* μὲ τὴν ἔκδοση Reitz (Χάγη 1780). 'Αλλὰ μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου (1540, 1587) ἔχουμε, οὔτε λίγες οὔτε πολλές, ἐννέα (τοὐλάχιστον) ἐκδόσεις τῆς *'Εξαβίβλου* μεταφρασμένης στὰ λατινικὰ (Bernhard von Rey: Κολωνία 1547, Λυὼν 1549, Κολωνία 1556, στὴν ἔκδοση τοῦ *Enchiridium usuum feudalium* τοῦ 1556· Jean Mercier: Λυὼν 1556, Λωζάννη 1580) ἢ στὰ γερμανικὰ (Justinus Gobler: Φραγκφούρτη 1564, 1566, 1576)[2]. Ἕνδεκα συνολικὰ

2. Γιὰ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῆς 'Εξαβίβλου στὴν Δύση, στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μεταφρά-

ἐκδόσεις σὲ 47 χρόνια, ποὺ σημαίνει ὅτι ἀναλογεῖ μία ἔκδοση σὲ κάθε τέσσερα χρόνια περίπου. Πρὶν ἐκδοθῆ ἡ τρίτη ἔκδοση τοῦ πρωτοτύπου (Reitz, 1780) εἶχε δημοσιευθῆ καὶ ἡ πρώτη (ἔντυπη) νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ 'Αλεξίου Σπανοῦ, μὲ βάση τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ 1540· θὰ γνωρίσει συνολικὰ ἓξ ἢ ἑπτὰ ἐκδόσεις, ὅλες στὴν Βενετία (1744, 1766, μία λανθάνουσα ἔκδοση τοῦ 1769, 1777, 1793, 1805, 1820) – καὶ θὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ δημιουργήσει κυρίως τὶς νεοελληνικὲς τύχες τῆς *'Εξαβίβλου*[3]. 'Η *'Εξάβιβλος*

σεις, βλ. πρόχειρα: Κ.Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ 'Εξάβιβλος*, 'Αθήνα 1971, ξβ´-ξς´. Εἰδικὰ γιὰ τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς μεταφράσεις τοῦ 16ου αἰ. βλ. H.E. Troje, *Graeca leguntur: Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, Κολωνία – Βιέννη 1971, 72, 233 σημ. 2, 245-246, 254-255 καὶ σημ. 54. Εἰδικὰ γιὰ τὴν γερμανικὴ μετάφραση: G. L. von Maurer, *Das griechische Volk, I*, 'Αιδελβέργη 1835, 104 σημ. 92 (ἑλληνικὲς μεταφράσεις: [Χρ. Πράτσικας-] Εὐστ. Καραστάθης, *'Ο 'Ελληνικὸς Λαός*, Α´, 'Αθήνα 1943, 89 σημ. 92· Ὄλγα Ρομπάκη, 'Ο 'Ελληνικὸς Λαός, 'Αθήνα 1976, 90 σημ. 3)· A. Steinwenter, "Eine deutsche Übersetzung der Hexabiblos aus dem 16. Jahrhundert", *Τόμος Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952 σσ. 79-87. 'Απὸ τὴν μετάφραση τοῦ Mercier ἢ τὴν ἔκδοση Godefroy, ποὺ τὴν ἔχει συμπεριλάβει, γνωρίζει τὴν *'Εξάβιβλο* καὶ ὁ Ρακίνας, στὴν ἐπιφανέστερη μνεία της στὴν δυτικοευρωπαϊκὴ λογοτεχνικὴ ἱστορία (σὲ παιγνιώδη δικανικὴ χρήση): Armeno Pul, in Prompt... [=*Promptuarium iuris civilis*, ὁ λατινικὸς τίτλος τῆς *'Εξαβίβλου*, ὡς «Προχείρου Νόμων», στοὺς Mercier καὶ Godefroy] (Jean Racine, *Les plaideurs* [1688], πράξη III, σκηνὴ 3). Τόσο οἱ γερμανικὲς μεταφράσεις ὅσο καὶ ἡ παιγνιώδης χρήση στὸν Ρακίνα ἐπιτρέπουν νὰ πιθανολογηθῆ ἰσχυρὰ πραγματικὴ χρήση τῆς *'Εξαβίβλου* στὴν δυτικοευρωπαϊκὴ δικαστικὴ πρακτικὴ τοῦ 16ου –17ου αἰώνα. - Γιὰ τὴν ἐνασχόληση ἐν γένει τῶν οὐμανιστῶν –νομικῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μὲ τὴν *'Εξάβιβλο*: Marie Theres Fögen, "Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos", *Ius Commune* 13 (1985) 213-242.

3. Γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Σπανοῦ καὶ τὶς νεοελληνικὲς "τύχες" τῆς *'Εξαβίβλου*: Ν. Βέης, "'Αρμενοπουλικὰ 'Ανάλεκτα. Η´ Μεταφρασταὶ εἰς τὴν κοινὴν τῆς 'Εξαβίβλου τοῦ Κ. 'Αρμενοπούλου", *Τόμος 'Αρμενοπούλου* σσ. 373-381 καὶ "Θ´ 'Εκδόσεις ἐν τῇ κοινῇ τῆς 'Εξαβίβλου τοῦ 'Αρμενοπούλου 1744-1820", αὐτόθι σσ. 381-395· Δ. Σ. Γκίνης, "Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ τοῦ 'Αλεξίου Σπανοῦ", αὐτόθι σσ. 173-178. Γενικώτερα γιὰ τὴν παρουσία τῆς μεταφράσεως στὸν νεοελληνικὸ πνευματικὸ βίο, πρβλ.: Κ.Γ. Πιτσάκης, "*'Απὸ τοῦ 'Αρμενοπούλου εἰς τὸν Μοντεχρῖστον...*: ὁ Κωνσταντῖνος 'Αρμενόπουλος στὴ νεοελληνικὴ παιδεία", *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία*, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, 'Αθήνα 1995 σσ. 333-362· τοῦ ἴδιου, "*'Η μεταβυζαντινὴ Θράκη* στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας", *'Η Μεταβυζαντινὴ Θράκη*, 3ο Διεθνὲς Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν (Κομοτηνὴ 1998) [ὑπὸ δημοσίευση]· γιὰ τὴν μετάφραση βλ. προηγουμένως τοῦ ἴδιου, *'Εξάβιβλος*, ογ´-ος´. – Οἱ ἐκδόσεις: 1744 [Legrand, *Bibliographie hellénique* ἀρ. 316· Γκίνης, *Πε-*

θὰ εἶναι, πράγματι, τὸ μόνο οὐσιαστικὰ κείμενο τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ εὐρεῖα ἔντυπη διάδοση στὴν δημώδη γλῶσσα, τοὐλάχιστον ὡς τὴν ἔκδοση τοῦ *Πηδαλίου* (1800), μὲ τὴν νεοελληνικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ποὺ περιέχει[4]· τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπισημαίνεται χαρακτηριστικὰ στὸ εἰσαγωγικὸ χρυσόβουλλο τοῦ Κώδικα Καλλιμάχη τῆς Μολδαυίας (1817): «*τὰ λοιπὰ τῶν...νομικῶν βιβλίων ἐξαιρουμένης μόνης τῆς εἰς τὴν καθομιλουμένην γραικικὴν γλῶσσαν γενομένης (ἡμαρτημένης μέντοι καὶ ταύτης πολλαχοῦ) μεταφράσεως τῆς 'Εξαβίβλου τοῦ 'Αρμενοπούλου, γεγραμμένα εἰσὶ γλώσσαις ὀλίγοις πάνυ καταληπταῖς, τῇ ἑλληνίδι, φαμέν, καὶ τῇ λατινίδι· τὸ δ' ἀλλότριον καὶ ἄηθες τῆς γλώσσης..., περιορίζον ἐν ὀλίγοις τὴν τῶν νόμων γνῶσιν, ἐκ τῆς θελήσεως ἐκείνων ἀναρτᾶσθαι τὸν λαὸν κατεπείγει*»[5]. Τὸ 1833 θὰ δημοσιευθῆ μία δεύτερη, καὶ πολὺ λογιώτερη, νεοελληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Κλονάρη, μὲ βάση πλέον τὴν ἔκδοση τοῦ Reitz. 'Η εἰσαγωγὴ τῆς *'Εξαβίβλου* ὡς ἀστικοῦ νόμου τῆς 'Ελλάδος μὲ το διάταγμα τῆς 23 Φεβρουαρίου/ 7 Μαρτίου 1835 προκάλεσε μία "ἐπίσημη" ἔκδοσή της στὴν 'Αθήνα τὸ ἴδιο ἔτος[6] καὶ μερικὲς ἰδιωτικὲς χρη-

ρίγραμμα ἀρ. 353]· 1766 [Legrand ἀρ. 649· *Περίγραμμα* ἀρ. 407]· 1769 [? λανθάνουσα ἔκδοση]· 1777 [Legrand ἀρ. 884· *Περίγραμμα* ἀρ. 452]· 1793 [*Περίγραμμα* ἀρ. 499]· 1805 [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 355· *Περίγραμμα* ἀρ. 586]· 1820 [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 1242· *Περίγραμμα* ἀρ. 686]. – Εἰδικὰ παλαιότερα δημοσιεύματα γιὰ τὸν μεταφραστή: Γ.Κ. 'Υ[περίδης], «'Αλέξιος Σπανός, βιογραφικὸν σχεδάριον», *Βίων* (Σμύρνης), 1 (1878) 179 κ.ἑ.· Κ.Ι. Δυοβουνιώτης, "'Αλέξιος Σπανός", *'Ηπειρωτικὰ Χρονικά* 1 (1926) 206-218 – καὶ τὰ δύο δημοσιεύματα, ἀνεξάρτητα ἀλλήλων, ἐπικεντρώνονται κυρίως στὸ μετρικὸ-ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σπανοῦ, τοῦ ὁποίου καὶ δημοσιεύουν ἀποσπάσματα.

4. Βλ. κυρίως: Παῦλος Μενεβίσογλου (μητροπολίτης Σουηδίας), "'Η κανονικὴ συλλογὴ Πηδάλιον", *Χαριστεῖον Σεραφεὶμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη 1984 σσ. 147-166· πρβλ. τοῦ ἴδιου, "'Η εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Δωροθέου Βουλησμᾶ περί τοῦ Πηδαλίου", *'Επιστημονικὴ Παρουσία 'Εστίας Θεολόγων Χάλκης* 2 (1991) 343-366· "Μὴ ἐπισημανθεῖσαι προσθῆκαι τοῦ ἱερομονάχου Θεοδωρήτου ἐν Πηδαλίῳ", *Κληρονομία* 21 (1989) 195-206, καὶ ἄλλες συναφεῖς μελέτες.

5. Τὸ κείμενο τοῦ χρυσοβούλλου: 'Ι. καὶ Π. Ζέπος, *Ius Graecoromanum*, Η΄, 'Αθήνα 1931, (1-355) 5-9· Codul Calimach [=Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Romînesc Scris 3], Βουκουρέστι 1958, 44-52.

6. Γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Κλονάρη καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ 1835: Ν. Βέης, "'Αρμενοπουλικὰ 'Ανάλεκτα. Θ΄ ΙΙ 'Εκδόσεις τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ Κ. Κλονάρη καὶ 'Ανδρέου Κορομηλᾶ", *Τόμος 'Αρμενοπούλου* σσ. 395-396α. Γιὰ τὴν μετάφραση Κλονάρη βλ. καί: Πιτσάκης, *'Εξάβιβλος*, οη΄-οθ΄ [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 2311· Γκίνης, *Περίγραμμα* αρ. 826]. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1835: 'Ι. Βι-

στικὲς ἀναδημοσιεύσεις· τὸ ἴδιο καὶ ἡ χρήση της ὡς ἐπίσημης συλλογῆς ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Ζ. Νούτσης – Ν. Χαρισιάδης, 'Αθήνα 1872· Ν. Χαρισιάδης, Κωνσταντινούπολη 1885· Θ.Ν. Φλογαΐτης, 'Αθήνα 1888, 1904)[7]. 'Αντίστοιχα ἡ εἰσαγωγή της ὡς ἀστικοῦ νόμου στὴν Βεσσαραβία ἐπέβαλε τὴν δημοσίευσή της σὲ ρωσικὴ μετάφραση, δύο φορὲς σὲ ἐπίσημη κρατικὴ ἔκδοση (Πετρούπολη 1831, 1854) καὶ τοὐλάχιστον τρεῖς φορὲς σὲ ἰδιωτικὴ ἐπανέκδοση (Κισνόβιον 1850, 'Οδησσὸς 1904, 1908) καί, μετὰ τὴν πρόσκαιρη προσάρτηση τῆς Βεσσαραβίας στὴν Ρουμανία, σὲ ρουμανικὴ μετάφραση, ἀπὸ τὸ 'Υπουργεῖο Δικαιοσύνης (Βουκουρέστι 1921)[8]. 'Απὸ τὸ 1851 εἶναι σὲ χρήση ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ G.E. Heimbach (Λειψία 1851, ἀνατύπωση Aalen 1969). Τὸ 1930 δημοσιεύθηκε μία ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἕκτου βιβλίου τῆς *'Εξαβίβλου*, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸ ποινικὸ δίκαιο (E.H. Freshfield, Cambridge 1930)[9]. Καὶ ἀπὸ τὸ 1971 ὑπάρχει μία ἑλληνικὴ χρηστικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ὑπομνηματισμὸ ('Αθήνα 1971) – κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ τελευταία ἔκδοση τῆς *'Εξαβίβλου* ὅπου θὰ ἔχει χρησιμοποιηθῆ ἡ παραδοσιακή, σὲ εὐρεῖα ἔννοια, τυπογραφία, ἡ λινοτυπία καὶ ἡ μονοτυπία – περίπου ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβεργίου – πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν νέων ἐκδοτικῶν τεχνικῶν. Αὐτὰ σημαί-

σβίζης, "'Η *'Εξάβιβλος* τοῦ 'Αρμενοπούλου καὶ ἡ τῶν 'Αθηνῶν ἔκδοσίς της τοῦ 1835", αὐτόθι σσ. 163-172· Πιτσάκης, ξε΄-ξη΄ [Γκίνης-Μέξας ἀρ. 2563· Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 919].

7. Βλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, *'Εξάβιβλος*, ξς΄-ξη΄, οθ΄· Ν. Βέης, "'Αρμενοπουλικὰ 'Ανάλεκτα. Θ΄ ΙΙΙ 'Η ἐν πρωτοτύπῳ ἔκδοσις τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ Ζ. Νούτση", *Τόμος 'Αρμενοπούλου*, 396β. Οἱ χρηστικὲς ἐκδόσεις τῶν Ν. Χαρισιάδη (1855) καὶ Θ.Ν. Φλογαΐτη (1888, 1904^2) συνοδεύονται ἀπὸ ἀντίστοιχες χρηστικὲς μεταφράσεις. – Φυσικά, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἐδῶ δὲν ἀριθμοῦνται παρὰ μόνον οἱ τυπογραφικὰ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις.

8. Βλ. κυρίως: Χ. Παπαστάθης, "'Η διάδοσις τῆς 'Εξαβίβλου τοῦ 'Αρμενοπούλου εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον", *Μακεδονικά* 15 (1975) 16-26 = τοῦ ἴδιου, *Θεσσαλονίκεια καὶ Μακεδονικὰ 'Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 1999 σσ. 97-109· "Zur Verbreitung der Hexabiblos des Harmenopoulos im slawischen Raum", *Balkan Studies* 17 (1976), 67-78· πρβλ. παλαιότερα: Πιτσάκης, ο΄. Γιὰ τὸν "ρωσικὸ" (βεσσαραβικὸ) 'Αρμενόπουλο βλ. τώρα εἰδικά: I. P. Medvedev, "Μετέφρασε ὁ Πούσκιν τὴν *'Εξάβιβλο* τοῦ 'Αρμενοπούλου;" *'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. 'Εορταστικὸς Τόμος: 50 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1992 σσ. 237-244· πρβλ. τοῦ ἴδιου, «"Russkij Armenopul" i ego kritika v zapiske bessarabskogo jurista Ivana Tanskogo», *Vizantijskij Vremennik* 56 (81) (1995) 193-203.

9. *A manual of Byzantine Law, compiled in the fourteenth century by George [!] Harmenopoulos. Vol. VI, on Torts and Crimes.* Rendered into English by E.H. Freshfield. Cambridge, printed at the University Press, 1930. Πιτσάκης, ο΄-οα΄.

νουν ὅτι μετὰ τὶς ἕνδεκα ἐκδόσεις στὴν περίοδο 1540-1587, ἔχουμε, στὴν περίοδο 1744-1971, μὲ ποικίλο προορισμὸ (ὡς χρηστικὸ κείμενο γιὰ νομικὴ χρήση ἢ ὡς φιλολογικὸ κείμενο γιὰ ἐπιστημονικὴ -ἱστορικὴ μελέτη), ἄλλες 24 ἐκδόσεις – ἕνα σύνολο 35 ἐκδόσεων τῆς *'Εξαβίβλου* σὲ 431 χρόνια (1540-1971)· στατιστικά: μία ἔκδοση περίπου κάθε δώδεκα χρόνια. 'Ιστορικὰ ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι βέβαια ἀκριβῶς ἔτσι, ἀλλὰ οἱ ἀριθμοὶ δὲν παύουν νὰ εἶναι ἐνδεικτικοί. Δὲν νομίζω νὰ ὑπάρχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση, ἄλλο κείμενο τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ τόσο πλούσια τυπογραφικὴ ἱστορία – δὲν ἔχω μετρήσει μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀνὰ τὸν κόσμο ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Γαΐου, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἐκδοτικὴ ἱστορία ἀρχίζει μόλις τὸ 1816.

Μιλοῦμε βέβαια μόνον γιὰ τὴν *'Εξάβιβλο*, καὶ ὄχι γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ 'Αρμενοπούλου, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν μία ἐπίσης "ἀξιοπρεπῆ" ἐκδοτικὴ παρουσία – ἂν καὶ κανένα δὲν πλησιάζει, βέβαια, οὔτε ἀπὸ μακριά, τὶς ἐκδοτικὲς τύχες τῆς *'Εξαβίβλου*[10]. 'Η μικρὴ "ἀδελφὴ" τῆς *'Εξαβίβλου*, ἡ *'Επιτομὴ Κανόνων* τοῦ 'Αρμενοπούλου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν γνωρίζαμε παρὰ μία ἔκδοσή της (J. Leunclavius, *Ius Graecoromanum*, I, Φραγκφούρτη 1596) καὶ τὴν ἀνατύπωσή της στὸν τόμο 150 τῆς *PG* τοῦ Migne, ξέρουμε τώρα ὅτι ἔχει γνωρίσει μία ἀκόμη ἀνατύπωση[11] καὶ μία ἐκδεδομένη νεοελληνικὴ ἀπόδοση[12] – καθὼς καὶ δημοσίευση ἢ δημοσιεύσεις στὴν ρωσικὴ γλῶσσα[13].

10. Βλ. μία πρόχειρη ἀναγραφή: Πιτσάκης, κζ´-λ´ σημ. 48.

11. Σπυρίδων Μήλιας, *Νέα καὶ δαψιλεστάτη συλλογὴ τῶν ἱερῶν συνόδων, Α´*, Βενετία 1761 (ἀνατ. Ἅγιον Ὄρος [=Θεσσαλονίκη] 1981) [Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 391]. Τώρα: Κ. Πιτσάκης, "Σχετικὰ μὲ μία ἀφανῆ ἔκδοση τῆς 'Επιτομῆς Κανόνων τοῦ Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου", *'Αφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον*, Α´, Θεσσαλονίκη 1989 σσ. 325-338. – 'Η νέα κριτικὴ ἔκδοση τῆς *'Επιτομῆς Κανόνων* στὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ S. Perentidis, *Édition critique et commentaire de l' Épitomè des Saints Canons de Constantin Harménopoulos*, Παρίσι 1980-1981 ἔχει μείνει ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. καί: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Γύρω ἀπὸ τὶς πηγές τῆς 'Επιτομῆς Κανόνων τοῦ Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου: Τὰ σχόλια", *'Επετηρὶς Κέντρου 'Ερεύνης 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Δικαίου*, 23 (1976) 85-122.

12. Κ.Γ. Πιτσάκης, «Μία Νεοελληνικὴ Epitome Canonum Aucta: 'Ιωάννου ἢ Παρθενίου 'Ισπαναίου, "Σύνοψις Νέα Βιβλίου Νομικοῦ καὶ Περὶ 'Εξομολογήσεως"», *Analecta Atheniensia ad ius byzantium spectantia, I [=Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10]*, 'Αθήνα 1997, 183-266· πρβλ. τοῦ ἴδιου, "Παρθένιος καὶ 'Ιωάννης οἱ 'Ισπαναῖοι: δύο Πελοποννήσιοι διδάσκαλοι καὶ κανονολόγοι στὴν Ζάκυνθο (1770-1775)", *Ἅγιοι καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθο*, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου, 'Αθήνα 1999 σσ. 217-249. [Τὸ βιβλίο: Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 366].

'Επανερχόμαστε στὴν editio princeps τῆς *'Εξαβίβλου*[14], τὴν ἔκδοση Παρισίων 1540: *Πρόχειρον Νόμων, τὸ λεγόμενον ἡ 'Εξάβιβλος, συναθροισθὲν πάντοθεν κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἐπιτομήν, οὕτω συντεθέν, παρὰ τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνου τοῦ 'Αρμενοπούλου κριτῶν προκατάρχοντος. Epitome Iuris Civilis quae Legum Prochiron et Hexabiblos inscribitur, authore Constantino Harmenopulo Nomophylace & iudice Thessalonicensi, iam primum in lucem aedita cura & studio Theodorici Adamei Suallembergi. Parisiis. Apud Christianum Wechelum sub scuto Basiliensi, in vico Iacobaeo: & sub Pegaso, in vico Beloovacensi. MDXL. Cum privilegio ad quinquennium*[15]. Γιὰ τὸν ἐπιμελητὴ Θεοδώριχο 'Αδαμαῖο [de] Suallemberg, γνωρίζουμε αὐτὰ ποὺ μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή του: καθηγητὴς τοῦ ἀστικοῦ δικαίου στὸ βασιλικό κολλέγιο τοῦ Cambrai («ex Regio collegio Cameracensi»), ἔχει μαθητὴ τὸν νεαρὸ εὐγενῆ 'Αντώνιο von Schowenburg, ποὺ εἶναι ἀδελφὸς τοῦ ἰσχυροῦ κόμιτος 'Αδόλφου von Schowenburg, ἐψηφισμένου ἀρχιεπισκόπου Κολωνίας κλπ. κλπ. – ἑνὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κοσμικοὺς πρίγκιπες-ἐπισκόπους τῆς ἐποχῆς, ποὺ ὀνομάζονται σὲ ἀρχιεπισκοπικοὺς θρόνους, ὥστε νὰ ἀσκοῦν (καὶ) ἐνεργὸ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία (potestas regiminis ἢ iurisdictionis), ἀλλὰ "ἀναβάλλουν" συχνὰ ἐφ' ὅρου ζωῆς, καὶ τελικὰ δὲν λαμβάνουν ποτέ, τὴν χειροτονία τους, ὥστε νὰ μὴ ὑπόκεινται καὶ στὶς ὑποχρεώσεις καὶ δεσμεύσεις τῆς (ἀρχ)ιερωσύνης, γιὰ τὴν ὁποία συνήθως δὲν αἰσθάνονται καμμία κλίση: «Et cum hoc anno complures nobiles adolescentes in meam disciplinam suscepissem, quos iuris civilis rudimenta docebam, inter quos fuit illustris ac generosus D. Antonius a Schouvvenburch Hildesemensis praepositus, T. D. frater, adolescens certe eximia spe et summa indole praeditus, probitati virtutique natus...». Στὸν ἰσχυρὸ αὐτὸν

13. Βλ. Χ. Παπαστάθης [ἀνωτέρω σημ. 8]: *Θεσσαλονίκεια καὶ Μακεδονικὰ 'Ανάλεκτα*, 105-106 καὶ σημ. 36-37.

14. Ν. Βέης, "'Αρμενοπουλικὰ 'Ανάλεκτα Γ´. 'Η πρώτη ἔντυπος ἔκδοσις τοῦ πρωτοτύπου τῆς 'Εξαβίβλου", *Τόμος 'Αρμενοπούλου* σσ. 364-366· Πιτσάκης, *'Εξάβιβλος*, ξβ´.

15. Βλ. φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς σελίδας τίτλου: Πιτσάκης, πίν. 3 μετὰ τὴν σελ. ξδ´ - 'Ο «τίτλος»: *κριτῶν προκατάρχων*, ποὺ ἀποδίδεται στὸν 'Αρμενόπουλο στὸ ἑλληνικὸ μέρος τοῦ τίτλου τοῦυ βιβλίου ἔχει προκύψει, ἀπὸ παρανόηση, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικά κείμενα τῆς *'Εξαβίβλου*: «Κριτῶν προκατάστασις ἢ Περὶ δικαιοσύνης» (Βέης, 357 σημ. 1· Πιτσάκης, κζ´ σημ. 47).

ἀδελφὸ τοῦ μαθητῆ του, καὶ προφανῶς χρηματοδότη τῆς ἐκδόσεως («quem potissimum patronum & Maecenatem huic nostro Constantino Harmenopulo deligerem»), ἀφιερώνει ὁ ἐπιμελητὴς τὴν ἔκδοσή του: «Reverendo D[omino] & Illustri Principi D. Adolpho a Schovvenburch, Archiepiscopo Coloniensi designato, Praeposito Leodiensi, Comiti Holtsatiae, à Schovvenburch & Sternenburch, Domino in Ghemen & c. Theodoricus Adamaeus Suallembergus S[alutem] P[lurimam] D[icit]». Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἐξαιρετικὰ βέβαια κολακευτικὴ καὶ ἀρκετὰ φλύαρη, σύμφωνα μὲ τὰ γοῦστα τῆς ἐποχῆς, σὲ δώδεκα σελίδες, περιλαμβάνει κυρίως μία ἀρκετὰ νεφελώδη εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ στὶς πηγὲς τοῦ δικαίου, ἀπὸ τὶς ἀπώτερες ἀπαρχές του (ἀρχίζει μὲ ἀναφορὲς στὸν Μίνωα, τὸν Λυκοῦργο καὶ τὸν Νουμᾶ Πομπίλιο)· ἱστορία καὶ πηγές τοῦ ρωμαϊκοῦ, βέβαια, κατ' ἐξοχήν, ἀλλὰ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου – καὶ ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς πῶς βλέπουν τὸ βυζαντινὸ δίκαιο οἱ ἑλληνιστὲς αὐτοὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐκείνη τὴν ἐποχή, μὲ ἀνέκδοτες ἀκόμη σχεδὸν ὅλες τὶς πηγές του. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει ἀκριβῆ χρονολόγηση, στὶς καλένδες τοῦ Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἐκείνου ἔτους 1540: «Vale princeps illustriss[ime]. Lutetiae Parisiorum, ex Regio collegio Cameracensi, Calendis Iunii, anno 1540».

Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, γιὰ μᾶς, ἡ πολὺ λιτότερη καὶ λακωνικότερη προσφώνηση τοῦ ἐκδότη *Ad lectorem*: «Damus tibi, studiose lector, Iuris civilis Epitomen, quam maximis sumptibus Christianus Wechelus excudit, ut communibus Iuris candidatorum studiis prodesset...»· ὁ διδακτικὸς ἑπομένως προορισμὸς τῆς ἐκδόσεως, γιὰ τοὺς σπουδαστὲς τῆς Νομικῆς, καὶ ἐδῶ τονίζεται. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τοῦ βιβλίου ἔχει προφανῶς ἐπιβάλει τὴν ταχεῖα παραγωγή του, καὶ τὴν ἀπουσία κριτικῆς ἐργασίας. Μὲ πρώιμο ὅμως κριτικὸ πνεῦμα ὁ ἐκδότης φαίνεται νὰ "ἀπολογεῖται" γιὰ αὐτὴ τὴν ἀτέλεια· κυρίως γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, μέσα ἀπὸ μία τόσο εὐρεῖα χειρόγραφη παράδοση, ὅπως εἶναι αὐτὴ τῆς *Ἑξαβίβλου*, ἡ ἔκδοση ἔχει βασισθῆ σὲ ἕνα μόνο χειρόγραφο, καὶ αυτό, λόγω παλαιότητος, φθαρμένο καὶ ἐξίτηλο (τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τῆς editio princeps δὲν ἔχει ταυτισθῆ· εὔλογα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῆ μεταξὺ τῶν παρισινῶν χειρογράφων, τῶν *Regii* τοῦ παλαιότερου πυρῆνα τῆς Bibliothèque Nationale, ἀλλὰ ἡ ἀναζήτηση στὰ γνωστὰ παρισινὰ χειρόγραφα τῆς *Ἑξαβίβλου* δὲν φαίνεται νὰ ἔχει εὐοδωθῆ)· ὁ ἐκδότης, μὲ τὸ κριτικὸ πνεῦμα ποὺ εἴπαμε, ἐκθέτει, μὲ προφανῆ ἀμηχανία, τὸν ἐμπειρικὸ κατ' ἀνάγκην τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναγκάσθηκε νὰ ἐργασθῆ μὲ τὸ μοναδικό του χειρόγραφο: «in qua excudenda unico tantum exemplari usi sumus, eoque

prervetusto, ut multa exolescentibus iam literis legi vix poterant, quaedam ita contracte scripta erant, ut aliquot locis nobis fuerit divinandum, ubi vero lacunulae erant, aut nulla fere literarum vestigia, aut insigne dubium, asterisci notam adscripsimus, & in omnibus quanta potuimus fide & diligentia exemplar sequuti sumus». Ἐλπίζει ὅμως σὲ μία προσεχῆ δεύτερη ἔκδοση – ποὺ δὲν ἔγινε ποτὲ – στὴν ὁποία νὰ μπορέσει νὰ δώσει μία δόκιμη ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, μὲ βάση τὴν κριτικὴ ἀντιπαραβολὴ περισσοτέρων χειρογράφων: «Quae tamen hic mutila sunt, restitui non possunt, nisi ex collatione exemplarium, quod proxima aeditione futurum speramus».

Πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ τυπογράφος. Ὁ παρισινὸς τυπογράφος Chrestien (Chrétien) ἢ Christian Wechel, ἦταν πράγματι ἐγκατεστημένος στὴν – καὶ σημερινὴ – ὁδὸ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου (rue Saint-Jacques), στὴν τότε ὁμώνυμη συνοικία («in vico Iacobaeo»)· τὸ κατάστημά του βρισκόταν κοντὰ στὴν τότε ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου (Saint-Benoît-le-Bien-Tourné), στὴν περιοχὴ ὅπου βρίσκονται σήμερα τὸ Collège de France καὶ τὸ Lycée Louis-le-Grand – καὶ ὅπου ὁ δρόμος ποὺ χωρίζει τὰ δύο ἱδρύματα φέρει ἀκόμη τὸ ὄνομα rue du Cimetière Saint- Benoît. Μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ βιβλίο μας ὅτι τὸ κατάστημα εἶχε ὡς ἔμβλημα τὸν θυρεὸ τῆς πόλεως τῆς Βασιλείας («sub scuto Basiliensi»)· ἴσως ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ καταγόταν αὐτὸς ὁ προφανῶς γερμανόφωνος παρισινὸς τυπογράφος. Ἀπὸ το ἴδιο βιβλίο μας μαθαίνουμε ὅτι διατηροῦσε ἕνα ἄλλο κατάστημα, ὑπὸ τὸ ἔμβλημα τοῦ Πηγάσου («sub Pegaso»), «in vico Bellovacensi» – πιθανῶς ὄχι στὴν (γειτονικὴ) πόλη τοῦ Beauvais, ἀλλὰ πάλι σὲ ὁδὸ ἢ συνοικία τοῦ Παρισιοῦ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Στὰ ἔτη 1532-1533 εἶχε ἐκδόσει τοὺς δύο «Περί Στεφάνου» λόγους, τοῦ Αἰσχίνου καὶ τοῦ Δημοσθένους, ὡς διδακτικὰ βιβλία γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς, ἀπὸ τὸν πρῶτο διδάσκαλό της (lecteur royal pour le grec) στὸ Collège de France, ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του τὸ 1530, Pierre Danès[16]. Τὸ πρωτόγραμμα Ο στὴν ἀρχὴ τῆς *Ἑξαβίβλου* (: *Ὁ κρίνειν λαχὼν...*) διατηρεῖ τὰ ἀρχικά του: CW.

Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀρκετὰ σπάνιο βιβλίο· ἡ σπανιότητά του ἔχει ἐπισημανθῆ ἤδη πολὺ παλαιότερα[17]. Ἀρκετὰ σπάνια ὑπῆρξε ἀργότερα καὶ ἡ τρί-

16. O. Reverdin, *Les premiers cours de grec au Collège de France ou l' enseignement de Pierre Danès d' après un document inédit, Παρίσι 1984*· J. Irigoin, Tradition et critique des textes grecs, Παρίσι 1997 σσ. 4-5.

17. Γιὰ τὴν σπανιότητα τοῦ βιβλίου, βλ. τὶς παραπομπὲς σὲ παλαιοὺς καταλόγους σπανίων

τη ἔκδοση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς *Ἑξαβίβλου*, ἡ ἔκδοση Reitz τοῦ 1780· ὁ μεταφραστής τοῦ Ἀρμενοπούλου Κωνσταντῖνος Κλονάρης (1833) εἶναι ὁ μόνος ποὺ στὶς ἡμέρες του κατέχει ἀντίτυπό της στὴν Ἑλλάδα[18]· τὸ 1835 πλέον, ὅταν ἡ *Ἑξάβιβλος* καθίσταται ὁ ἀστικός νόμος τοῦ νέου βασιλείου, δίνεται ἡ ἐπίσημη ἐντολὴ ἄμεσης ἐκτυπώσεως τοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως Reitz: εἶναι ἡ ἔκδοση «τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ ἴδιου ἔτους[19]. Γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει πρωτίστως τὶς ἀνάγκες τῆς νομικῆς πρακτικῆς στὸ νεοελληνικὸ κράτος εἶναι ποὺ παρασκευάζεται τελικά, μὲ πρωτοβουλία καὶ ὑπόδειξη τοῦ πρωτοπόρου στὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα Λεωνίδα Σγούτα, μαθητῆ καὶ θαυμαστῆ τοῦ Zachariä von Lingenthal[20], ἡ κριτικὴ ἔκδοση Heimbach τῆς *Ἑξαβίβλου*[21] τοῦ 1851. Ἴσως κάπως εὐρύτερη διάδοση εἶχε, μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων Suallemberg καὶ Reitz, ἡ δεύτερη ἔκδοση, τοῦ Godefroy (1587): εἴδαμε ὅτι εἶναι ἴσως ἡ ἔκδοση ποὺ ἐγνώριζε ὁ Ρακίνας[22]· ὅταν, τὸ 1831 πλέον, ἕνας ἑλληνικῆς καταγωγῆς δικηγόρος στὸ Ἰάσι, ὁ Κωνσταντῖνος Κ. Χρυσοκέφαλος (Hrisochefal) ἐπιχειρεῖ καὶ αὐτὸς μία νεοελληνικὴ ἀπόδοση τῆς *Ἑξαβίβλου* ὑπὸ τὸν τίτλο «Νέος Ἀρμενόπουλος» – μία πολλαπλῶς ἀτυχὴς προσπάθεια, ποὺ καὶ ἂν ποτέ ὡλοκληρώθηκε, μᾶς ἔχει περιέλθει σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή, καὶ ἔμεινε ἀνέκδοτη, ὡς τὶς ἡμέρες μας[23] – δὲν θὰ χρησιμοποιήσει τὴν ἔκδοση Reitz, τῆς ὁποίας προφανῶς ἀγνοεῖ τὴν ὕπαρξη, ἀλλὰ τὴν ἔκδοση Godefroy. Ἀντίστοιχα ὅμως ὁ Ἀλέξιος Σπανός στὴν περιώνυμη νεοελληνικὴ μετάφρασή του τῆς *Ἑξαβίβλου* δὲν ἐργάσθηκε μὲ βάση τὴν ἔκδοση Godefroy, ἀλλὰ τὴν παλαιότερη, καὶ σπα-

βιβλίων, ποὺ παραθέτει ὁ Ν.Ι. Πανταζόπουλος, *Ἀπὸ της «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα*, Ἀθήνα 1947, 101 σημ. 33· ἔτσι καὶ Βέης, 365: «Τὸ βιβλίον εἶναι σπανιώτατον».

18. Ἡ πληροφορία ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα τοῦ μεταφραστοῦ», γ΄-δ΄.

19. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 6.

20. «Quum Harmenopuli Prochiron, quod per terram Graeciam legis vicem hodieque habet, in huius regni usum denuo typis exscribendum esset, Leonida Sguta, strenuo iuris Romani per Graeciam vindice, qui nunc Athenis aetatem degit, item Oswaldo Weigel librario honestissimo hortantibus, totam hanc editoris provinciam in me suscepi» (Praefetio, v). Τὸ ἀντίτυπο τοῦ Σγούτα, μὲ ἀφιέρωση τοῦ ἐκδότη-τυπογράφου, σήμερα στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πειραιῶς (ἀρ. 56).

21. Βλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, *Ἑξάβιβλος* ξε΄-ξζ΄.

22. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 2.

23. G. Cront, "Exabiblul lui Armenopol", Studii Revista de Istorie 16 (1963) 817-841· Δ.Σ. Γκίνης, «Ὁ "Νέος Ἀρμενόπουλος" τοῦ Κ. Χρυσοκεφάλου», *ΕΕΒΣ* 33 (1964) 185-205· πρβλ. Πιτσάκης, οζ΄-οη΄. [Γκίνης, *Περίγραμμα* ἀρ. 818].

νιότερη, editio princeps τοῦ Suallemberg· αὐτὴν βρῆκε στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως, ὅπου ὑπηρέτησε ὡς διδάσκαλος: «καὶ εἰς Ἀδριανούπολιν ἐλθὼν διδάσκαλος τοῦ ἐν αὐτῇ Ἑλληνικοῦ σχολείου, εὗρον ἐνταῦθα τὴν *Ἑξάβιβλον* ταύτην εἰς ἑλληνικὴν διάλεκτον, τυπωθεῖσαν εἰς Βασιλείαν κατὰ τοὺς ͵αφμ΄ ἀπὸ Χριστοῦ...»[24].

Τὸ 1540 εἰς Βασιλείαν; Τὸ βιβλίο ποὺ καὶ στὸν τίτλο του φέρει ἐμφανέστατα τὸ «Parisiis» (καὶ ὄχι τὰ τυχόν δυσνόητα στὸν Ἕλληνα ἐπαρχιακὸ δάσκαλο «Lutetiae» ἢ «Lutetiae Parisiorum»), καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνει κλείνοντας τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ (ἐδῶ ὅμως ὡς "Lutetiae Parisiorum"); Εἶχε μείνει ἄραγε ἀόριστα στὴν μνήμη τοῦ Σπανοῦ – ὁ ὁποῖος, ὅταν γράφει τὸν πρόλογό του (ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ στὸν μητροπολίτη Ἡρακλείας Γεράσιμο, ποὺ εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς ἐκδόσεως)[25], προφανῶς δὲν ἔχει πλέον μπροστά του τὸ βιβλίο – περισσότερο ἀπὸ τὰ ἔνδοξα Παρίσια, ἡ μνεία ἐκείνη τοῦ ἐμπορικοῦ ἐμβλήματος στὸ κατάστημα τοῦ ἐκδότη: «sub scuto Basilensi»[26]; Εἶναι μία μόνον ἀπὸ τὶς πολλὲς παρανοήσεις ποὺ "κυνηγοῦν" τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, καὶ συχνὰ μᾶς ταλαιπωροῦν ἀκόμη: ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ μετάφραση τῆς *Ἑξαβίβλου* τοῦ Κωνσταντίνου Κλονάρη ἀποδίδεται συχνὰ στὸν (πολύ γνωστό-

24. Τὰ προλογικὰ κείμενα τῆς ἐκδόσεως (ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ Ἀλεξίου Σπανοῦ πρὸς τὸν Ἡρακλείας Γεράσιμο, πρόλογος «τοῖς ἐντευξομένοις» τοῦ Γερασίμου, ἐπιγράμματα τοῦ Σπανοῦ πρὸς τὸν Γεράσιμο) δημοσιεύονται, μὲ ἑλληνικὴ σελιδαρίθμηση (ἡ ὁποία συνεχίζεται ὅμως καὶ στὰ προλογικὰ κείμενα τοῦ Ἀρμενοπούλου στὸ ἔργο του), στὴν ἀρχὴ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῆς μεταφράσεως. Ἔχουν ἀναδημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Βέη, 381-388.

25. Συγκέντρωση τῶν γνωστῶν εἰδήσεων καὶ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας γιὰ τὸν μεγαλοπρεπῆ μητροπολίτη Ἡρακλείας Γεράσιμο, βασικὸ συντελεστὴ (καὶ χρηματοδότη) τῆς μεταφράσεως Σπανοῦ καὶ τῆς ἐκδόσεώς της, στὸν Βέη, 373-379· κυρίως: Μ. Γεδεών, "Οἱ τελευταῖοι μητροπολῖται τῆς Ἡρακλείας 1714-1830" *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882-1883) 544-551· τοῦ ἴδιου, "Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς Ἡρακλείας", *Θρακικά* 5 (1934) 3-40. Νὰ προστεθῆ μόνον τὸ ειδικὸ δημοσίευμα γιὰ τὸν Γεράσιμο τοῦ Gy. Moravcsik, γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ὁποίου ὁ Βέης, 379, σημ. 1, εἶχε ἀόριστη γνώση: "Inscription grecque sur le triptyque de Grenoble: contribution aux rapports de Francois II Rákóczi avec le monde grec à Rodostó", *Revue des Études Hongroises* 13 (1935) 193-203 = τοῦ ἴδιου, *Studia Byzantina*, Amsterdam [-Βουδαπέστη] 1967 σσ. 419-427. Μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Βέη: Εὐλόγιος Κουρίλας, Heraclea Sacra, Β΄ [Α. Βιογραφικὸς κατάλογος μητροπολιτῶν Ἡρακλείας], Ἀθήνα 1958, 177-197.

26. Εἶναι ἡ ὑπόθεση ποὺ ἔχω διατυπώσει (*Ἑξάβιβλος*, οδ΄ καὶ σημ. 67) γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς παραδρομῆς.

τερο) ἀδελφό του Χριστόδουλο[27]· καὶ επί αἰῶνες ἡ πρωτοποριακή γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου συλλογὴ τοῦ Bonefidius (Bonnefoi), *Τοῦ Ἀνατολικοῦ Νομίμου βιβλία γ΄. Iuris orientalis libri III* (1573) ἐφέρετο, ἀντίστροφα, κατὰ κάποιον τρόπο, πρὸς τὴν παρανόηση τοῦ Σπανοῦ γιὰ τὴν *Ἑξάβιβλο* τοῦ 1540, δημοσιευμένη στὸ Παρίσι, ἀντὶ τῆς Γενεύης[28]. Καί, γιὰ νὰ συνδέσουμε καὶ πάλι τὴν *Ἑξάβιβλο* μὲ τὴν συλλογὴ τοῦ Bonefidius: στὸν κώδικα Marcianus gr. (app.) III. 9 (Nanianus 233) = coll. 1364 τοῦ ἔτ. 1695 περιέχεται ἕνα ἀνέκδοτο «Νόμιμον ἐκλελεγμένον ἐκ διαφόρων βιβλίων καὶ ἀπὸ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν γραφήν, συντεθὲν παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Ἰωάννου ἱερέως Τρουλινοῦ τοῦ Κρητός...» (Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, 59-60 ἀρ. 78), τὸ ὁποῖο ἀντλεῖ, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, εὐρύτατα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Bonefidius καὶ ἀπὸ τὴν *Ἑξάβιβλο*[29]. Εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο ὅτι ὁ λόγιος συντάκτης τοῦ σημειώματος μὲ τὴν λατινικὴ περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, στὴν feuille de garde τοῦ χειρογράφου, κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, μέσα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες πηγές του, τὶς ὁποῖες ταυτίζει, *μόνον* γιὰ τὸν Ἀρμενόπουλο – τὴν πανταχοῦ παροῦσα καὶ περισσότερο ἐκδεδομένη, καὶ τότε, πηγὴ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου – *μόνον* γι' αὐτὸν βρίσκει νὰ γράψει ὅτι προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιον ἀνέκδοτον ὡς τότε συγγραφέα: «et ex Constantino Harmenopulo, scriptore, ut puto, adhuc inedito»! Ὅπως εἴδαμε, ὡς τὸ 1695, χρονολογία γραφῆς τοῦ κώδικος καὶ terminus post quem γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ σημειώματος, ἡ *Ἑξάβιβλος* εἶχε γνωρίσει στὴν Δύση μόνον ἕνδεκα ἔντυπες ἐκδόσεις, σὲ τρεῖς γλῶσσες...

Αὐτὰ τὰ ὀλίγα καὶ ἐν μέρει ἀνεκδοτολογικὰ γιὰ τὶς σχέσεις, καλές ἢ κακές, τῆς *Ἑξαβίβλου* μὲ τὴν τέχνη τοῦ Γουτεμβεργίου. Ἂν ἡ νομικὰ καὶ ἱστορικὰ πλουσιώτατη, ἂν καὶ χωρὶς σαφῆ φιλολογικὰ-κριτικὰ κριτήρια, ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου στὴν μνημειώδη ἔκδοση Reitz (1780) καί, ἀργότερα,

27. Πρβλ. Βέης, 395 σημ. 1. Βλ. σχετικά: Δ.Γ. Σερεμέτης, "Ὁ Χριστόδουλος Κλονάρης (1788-1849) καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν αναγέννησιν τῆς δικαιοσύνης", *Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου*, Θεσσαλονίκη 1961 σσ. 305· Πιτσάκης, οη΄ σημ. 78.

28. Κ. Γ. Πιτσάκης, "Énnemond Bonnefoi (1536-1574): 450 χρόνια", *Η΄ Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1987 σσ. (39-59) 44-45.

29. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει, ἐπί τοῦ παρόντος, ἀντικείμενο ἀνακοινώσεώς μου στὸ 20ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Παρίσι 2001): "Bonefidius Cretensis? Une collection inédite de droit byzantin".

ἡ κριτικὴ ἔκδοση Heimbach παραμέρισαν ὁριστικὰ τὴν πρώτη ἔκδοση Suallemberg τοῦ 1540, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἀτελὴς ἐκείνη πρώτη ἔκδοση εἶναι ποὺ δημιούργησε τὴν μοναδικὴ ἱστορία τῆς *Ἑξαβίβλου*, στὴν Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή: τὸ κείμενό της ὑπῆρξε ἡ βάση καὶ γιὰ τὴν δεύτερη ἔκδοση, τοῦ Godefroy (1587), ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλες τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς μεταφράσεις, στὴν λατινικὴ καὶ τὴν γερμανικὴ γλῶσσα, καὶ κυρίως, ὅπως εἴδαμε, γιὰ τὴν δημώδη νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Σπανοῦ (1744), αὐτὴν ποὺ κατ' ἐξοχὴν διέπλασε τὴν ἐκπληκτικὴ μοῖρα τῆς *Ἑξαβίβλου* στὸν ἑλληνικὸ καὶ ἑλληνόφωνο κόσμο καὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή. Αὐτὴ ἐξ ἄλλου ἡ ἔκδοση ἀπετέλεσε τὴν βάση τοῦ πλουσιώτατου νομικοῦ καὶ φιλολογικοῦ σχολιασμοῦ τῆς *Ἑξαβίβλου* ἀπὸ τοὺς οὑμανιστὲς νομικοὺς τοῦ 16ου αἰώνα στὴν Δύση – ὅπως τὸ ἐπισημαίνει ὁ τίτλος τῆς εἰδικῆς μελέτης τῆς Marie Theres Fögen[30].

Τὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχει μείνει ἄγνωστο στὴν ἔρευνα εἶναι ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τῆς *Ἑξαβίβλου*, τὸ 1540, θέλησαν οἱ ἐκδότες της νὰ δημοσιευθῇ ὡς εἶδος "ἐπετειακῆς" ἐκδόσεως γιὰ νὰ τιμηθῇ ἡ συμπλήρωση τῶν πρώτων ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας:

«Vale studiose lector, ex Regio Cameracensi collegio, anno Millesimo quingentesimo quadragesimo, quo centesimus annus agitur, quod nobilis ars impressoria in Germania fuerit inventa».

Εἶναι οἱ καταληκτήριες λέξεις ἀπὸ τὴν προσφώνηση *Ad lectorem*. In Germania, φροντίζουν νὰ προσδιορίσουν, μὲ ἕνα πρώιμο γλωσσικό, ἂν ὄχι "ἐθνικό", πατριωτισμὸ αυτοί οἱ προφανέστατα γερμανόφωνοι Γάλλοι τοῦ Παρισιοῦ, ποὺ ἔχουν τὴν ἀναφορὰ καὶ τὴν προστασία τους σὲ Γερμανούς κόμιτες καὶ ἀρχιεπισκόπους. Ὅσο γιὰ τὸ ἀσαφές πράγμάτι ἀκριβὲς γενέθλιο ἔτος τῆς «εὐγενοῦς τυπογραφικῆς τέχνης», τὸ προτεινόμενο 1440 φαίνεται μία καλὴ συμβατικὴ χρονολογία, μεταξὺ τοῦ 1438, ὁπότε ἐτέθη σὲ λειτουργία τὸ πρῶτο πιεστήριο τοῦ Γουτεμβεργίου, καὶ τοῦ 1441, ὁπότε ἐπινοήθηκε ἡ μελάνη ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐκτύπωση καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ τυπογραφικοῦ φύλλου. Ἐξαιρετικά "νεωτερική" μᾶς φαίνεται, γιὰ τὴν ἐποχή, αὐτὴ ἡ, πολὺ συγγενὴς μὲ τὶς δικές μας σύγχρονες συνήθειες, "ἐπετειακή" ἀντίληψη, ἡ συνείδηση ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ μνημόνευση τῆς συμπληρώ-

30. "Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos" [ἀνωτέρω σημ. 2].

σεως τῆς ἑκατονταετίας τῆς τυπογραφικῆς τέχνης – καὶ ὁ "ἑορτασμός" της, μὲ τὴν ἀφιέρωση, κατὰ κάποιον τρόπο, σ' αὐτὴν τὴν ἐπέτειο μιᾶς εἰδικῆς, "δύσκολης", ἐκδόσεως στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, - ὅσο κι ἂν ἔχουμε πλέον μάθει ὅτι μεταξὺ τῶν οὑμανιστῶν νομικῶν τοῦ 16ου αἰώνα, «Graeca leguntur».

'Αλλά τί νὰ ὡδήγησε ἄραγε αὐτοὺς τοὺς Γάλλους ἐκδότες μὲ τὰ γερμανικὰ ὀνόματα νὰ ἐπιλέξουν γιὰ τὸν σκοπό αὐτὸ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ δικαστῆ τῆς Θεσσαλονίκης – τελευταῖο, εἶναι ἀλήθεια, προϊὸν τῆς λόγιας βυζαντινῆς νομικῆς γραμματείας, στὸ ὁποῖο θεωρήθηκε ὅτι ἀνακεφαλαιώνεται ἢ συνοψίζεται ἡ νομικὴ παράδοση καὶ σοφία αἰώνων τῆς 'Ανατολικῆς Αὐτοκρατορίας – ὥστε, μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς πρώτης ἑκατονταετίας τῆς nobilis artis impressoriae, νὰ ἐγκαινιάσουν, πρὶν περάσει ἕνας αἰώνας ἀπὸ τὴν Ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως[31], τὴν ἐκδοτικὴ ἱστορία τῆς *'Εξαβίβλου* – καὶ μαζί της, οὐσιαστικά, ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στοὺς νεώτερους χρόνους;

31. «...quae tandem sub Constantino Palaeologo in Turcicae gentis libidinem decidit, a Mahumete secundo expugnata, sub Friderico tertio». Βεβαίως δὲν λείπουν οἱ (χονδρὲς ἐνίοτε) ἀνακρίβειες σὲ θέματα βυζαντινῆς ἱστορίας – ὅπως δέν λείπει καὶ ἡ προσφυγὴ στὰ συνήθη στερεότυπα τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν κακοπιστία καὶ τὴν δολιότητα τῶν 'Ελλήνων ἀπέναντι στὴν (Δυτική) Χριστιανωσύνη: «[e.g. Manuel Comnenus]...qui totus ex flagitiis fraude, & fallaciis constabat. Nam Conradum Imperatorem, & Ludovicum Francorum Regem ad expeditionem Hierosolymitanam profiscentes variis insidiis fatigavit, & ab huius imperio ad exitium spectare coepit orientalis imperii maiestas...».

Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης

Τα τοπωνύμια – οικωνύμια Σαρακηνοί (οι) και Κουτούγερι (το) στην περιοχή της Έδεσσας

Ιστορική και γλωσσική θεώρηση

Στην παρούσα εργασία, με βάση τις γνωστές ιστορικές και γλωσσικές μαρτυρίες, επιχειρείται η ετυμολογική προσέγγιση των δύο τοπωνυμίων – οικωνυμίων Σαρακηνοί (παλαιότερα Σαρακίνοβο) και Κουτούγερι (σημερινό Καισαριανά, τα) του νομού Πέλλας.

Α. Το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακηνοί (οι)

1. Θέση

Οι Σαρακηνοί είναι χωριό της επαρχίας Αλμωπίας του νομού Πέλλας[1]. Βρίσκεται βορειοδυτικά από την Έδεσσα, στις ανατολικές υπώρειες του όρους Βόρας (Καϊμάκτσαλαν) και έχει υψόμετρο 570 μέτρα. Η απόσταση Έδεσσα – Σαρακηνοί είναι 20.800 μέτρα, ενώ η απόσταση Έδεσσα – Αριδαία – Σαρακηνοί είναι 43.300 μέτρα (Έδεσσα – Αριδαία 26.200 μ., Αριδαία – Σαρακηνοί 17.100 μ.)[2].

2. Όνομα

Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας και πριν ενταχθούν τα μέρη αυτά της Μακεδονίας στα όρια του Ελληνικού Κράτους (1912), το παλαιό όνομα του σημερινού χωριού Σαρακηνοί ήταν Σαρακίνοβο(ν)[3].

Μετά την απελευθέρωση της περιοχής και την ένταξή της στα όρια του Ελληνικού Κράτους (1912), η αρχική αναγνώριση του χωριού στα επίσημα ελληνικά κρατικά έγγραφα είχε γίνει το έτος 1918 με την ονομασία "Κοινότης Σα-

1. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων. 37 Νομός Πέλλης*, Αθήναι 1962, σ. 56-57, *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1974, σ. 144-145, *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τουριστικός οδηγός νομού Πέλλης-1973*, Έκδοσις Νομαρχίας Πέλλης, Αθήναι 1973, σ. 184, Simovski T. Hr., *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija. Geografski, Etnitski i Stopanski karakteristiki*, Skopje 1978. Kniga 1, σ. 233, Σιμόφσκι Τ., *Τα κατωκημένα μέρη της Μακεδονίας του Αιγαίου. Γεωγραφικοί, Εθνικοί και Οικονομικοί χαρακτηρισμοί. Βιβλίο Πρώτον*, Σκόπια 1978, σ. 315 (μετάφραση ΙΜΧΑ).

2. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1992, τ. 53, σ. 183, Υδρία, Αθήνα 1987, τ. 47, σ. 8.

3. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 56-57, εφ. Έδεσσα, φ. 15(15-08-1919), σ. 4, φ. 20(01-11-1919), σ. 3, Τουσίμη Γ., "Χωρίον Σαρακηνοί: Ετυμολογική προσέγγιση", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1753(05-04-1997), σ. 6.

ρακινόβου" (Β.Δ. 28-6-1918, ΦΕΚ. Α 152/1918)[4], ενώ το έτος 1925 η "Κοινότης Σαρακινόβου" μετονομάζεται πλέον επισήμως ως "Κοινότης Σαρακηνών" (Β.Δ. 6-6-1925, ΦΕΚ. Α 148/1925)[5].

Το όνομα απαντάται με τις μορφές: Σαρακηνοί, Σαρακίνοβο(ν), Sarakinovo[6] και στα σλαβικά Саракиново[7] (βλ. παρακάτω το κεφάλαιο: Α. 5. Ιστορικές μαρτυρίες).

3. Διοικητική ένταξη

3.1. Σύμφωνα με την τουρκική διοικητική οργάνωση, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα το Σαρακίνοβο διοικητικώς ανήκει στο βιλαέτι[8] της Θεσσαλονίκης, στο σαντζάκι[9] της Θεσσαλονίκης, στον καζά[10] Βοδενών (Έδεσσας) και στον ναχιγιέ[11] Μογλενών (Καρατζόβας, σημερινή περιοχή Αλμωπίας του ν. Πέλλας)[12]. Από τον Ιούνιο του έτους 1906 η τουρκική διοικητική οργάνωση μεταβάλλεται στην περιοχή και το Σαρακίνοβο από τον καζά Βοδενών μεταφέρεται στον νε-

4. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 56.

5. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 57.

6. Brancoff D. M., *La Macedoine et sa population chrétiene*, Paris 1905, σ. 190-191.

7. Kănčov V., *Izbrani proizvedenija*, Sofia 1970, τ. 2, σ. 450, Kănčov V., *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofia 1996², σ. 150, Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 233, Simovski T. Hr., *Atlas na naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, Skopje 1997, σ. 72, 140. Χωριό με το όνομα СараКИНОВО υπήρχε και στην περιοχή της λίμνης της Αχρίδας (Kănčov V., *Izbrani proizvedenija*, Sofia 1970, τ. 1, σ. 412).

8. Η λ. βιλαέτι προέρχεται από την τουρκική λ. vilayet "διοικητική περιφέρεια με διοικητή βαλή" (Tuğlaci P., *Grand Dictionnaire Turc-Français*, Istanbul 1984, σ. 760, Tursko-Bălgarski Rečnik, Sofia 1962, σ. 613).

9. Η λ. σαντζάκι προέρχεται από την τουρκική λ. sancak "1. σημαία, λάβαρο, 2. νομός" (*Τουρκοελληνικό Λεξικό, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών*, Αθήνα 2000, σ. 626, Tuğlaci, *Grand Dictionnaire Turc-Français*, ό.π., σ. 591, *Tursko-Bălgarski Rečnik*, ό.π., σ. 476).

10. Η λ. καζάς προέρχεται από την τουρκική λ. kaza "επαρχία" (*Tursko-Bălgarski Rečnik*, ό.π., σ. 292, Tuğlaci, *Grand Dictionnaire Turc-Français*, ό.π., σ. 403).

11. Η λ. ναχιγές προέρχεται από την τουρκική λ. nahiye "επαρχία, περιφέρεια, κοινότητα" (*Τουρκοελληνικό Λεξικό, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών*, ό.π., σ. 532, *Tursko-Bălgarski Rečnik*, ό.π., σ. 406, *Tuğlaci, Grand Dictionnaire Turc-Français*, ό.π., σ. 507).

12. Φιλιππίδου Ν. Γ., *Η Επανάστασις και καταστροφή της Ναούσης*, Αθήνησι 1881, σ. 19, Kănčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 450, Kănčov, Makedonija., ό.π., σ. 150, Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191, Πουλίου Χαρίση, "Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας", *ΜΗΠΣ* 1911, σ. 162-165.

οσυσταθέντα καζά Καρατζά Αμπάτ (Καρατζόβας) με πρωτεύουσα τη σημερινή πόλη Αριδαία (τότε Σούμποσκο)[13].

3.2. Μετά την απελευθέρωση της περιοχής Αριδαίας (1912), το χωριό Σαρακίνοβο περιέρχεται στα όρια του Ελληνικού Κράτους.

3.3. Επίσης, σύμφωνα με αναφορά του, την οποία αποστέλλει «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*'Εν Σομπόσκῳ τῇ 20 'Ιανουαρίου 1913*», δηλαδή λίγο μετά την ένταξη της περιοχής στα όρια του Ελληνικού Κράτους, ο τότε «*Διοικητικός 'Επίτροπος Καρατζόβας*» αναφέρει ότι το Σαρακίνοβο είναι ο ένας από τους τρεις Δήμους της τότε Επαρχίας Καρατζόβας (σημ. επαρχία Αριδαίας) [(οι άλλοι δύο δήμοι είναι το Σούμποσκον (Αριδαία) και η Φούστανη)][14].

3.4. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας το Σαρακίνοβο εκκλησιαστικώς υπαγόταν στην τότε Ιερά Μητρόπολη Μογλενών (μετά Φλωρίνης)[15].

3.5. Σήμερα (2000), διοικητικώς ανήκει στον Δήμο Αριδαίας, ενώ από το έτος 1967 εκκλησιαστικώς υπάγεται πλέον στην Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας (Ν. 4589/1966, απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος 2233/1967)[16].

13. Τουσίμη Γ., "Καζάς Καρατζά Αμπάτ – Αλμωπία", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1840(05-12-1998), σ. 10, φ. 1841(12-12-1998), σ. 10, Χαλκιοπούλου Αθ., *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, εν Αθήναις 1910, σ. 26.

14. Πίναξ/ 'Εμφαίνων τούς εἰς τήν περιφέρειαν Καρατζόβας ὑπαγομένους Δήμους, Κοινότητας καί τόν κατ' ἐθνότητας πληθυσμόν, 20 Ιανουαρίου 1913 (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας).

15. Φιλιππίδου, *Η Επανάστασις*, ό.π., σ. 19, Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 25, Τουσίμη Γ., "Συμβολή στην ιστορικο-εκκλησιαστική θεώρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών Μογλενών (Επισκοπικός Κατάλογος)", *Ανάλεκτα*, Έδεσσα 1992, τεύχ. 1(χειμώνας 1991-1992), σ. 22-37, Τουσίμη Γ., "Τα βυζαντινά Μογλαινά. Βυζαντινοί επίσκοποι Μογλαινών", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1864(22-05-1999), σ. 10, Τουσίμη Γ., "Τα Μογλενά. Επίσκοποι Μογλενών κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας (XVI-XVII αιώνα)", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1881(18-09-1999), σ. 10, Τουσίμη Γ., "Τα Μογλενά κατά την Τουρκοκρατία. Επισκοπή Μογλενών και Μολεσχών", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1885(16-10-1999), σ. 10.

16. Κωνσταντινίδου Εμμ. Ι., *Συμβολαί εις την έρευναν της ιστορίας των εν Ελλάδι επισκοπών*, Αθήναι 1969, σ. 15, *Λεξικόν των Δήμων*, ό.π, σ. 144-145, Τουσίμη, "Συμβολή στην ιστορικο-εκκλησιαστική θεώρηση", ό.π., σ. 23.

4. Πληθυσμός

Για τον πληθυσμό του χωριού Σαρακηνοί από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε τα παρακάτω:

4.1. Ο Βούλγαρος Vasil Kânčov αναφέρει το έτος 1900 ότι στο χωριό Σαρακίνοβο (Саракиново) κατοικούν 700 χριστιανοί, χωρίς να είναι σ' αυτό εγκατεστημένοι Τούρκοι[17].

4.2. Κατά τη στατιστική της Βουλγαρικής Εξαρχίας υπάρχουν 730 κάτοικοι, ενώ κατά τον Milojevic στο Σαρακίνοβο υπάρχουν 112 κατοικίες[18].

4.3. Το έτος 1905 ο D. M. Brancoff αναφέρει ότι στο "Sarakinovo" υπάρχουν συνολικά 1.016 χριστιανοί κάτοικοι[19].

4.4. Ο προξενικός γραμματέας Αθ. Χαλκιόπουλος το έτος 1910 αναφέρει ότι το "Σαρακίνοβον" έχει 350 κατοίκους χριστιανούς[20].

4.5. Λίγο μετά την απελευθέρωση του χωριού (1912) και την ένταξή του στα διοικητικά όρια του Ελληνικού Κράτους, ο «*Διοικητικός 'Επίτροπος Καρατζόβας*» σε αναφορά του «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*'Εν Σομπόσκῳ τῇ 20 'Ιανουαρίου 1913*», σχετικά με τον πληθυσμό αναφέρει: «*Σαρακίνοβον [κάτοικοι] 1023*»[21].

4.6. Σύμφωνα με τις νεότερες στατιστικές, η κοινότητα "Σαρακίνοβον" το έτος 1920 αριθμεί 762 κατοίκους. Το έτος 1928 οι μετονομασθέντες πλέον "Σαρακηνοί (Σαρακίνοβον)" αριθμούν 760 κατοίκους[22], το έτος 1940 αριθμούν 868 κατοίκους. Το έτος 1951, λόγω του Εμφυλίου Πολέμου και την αναχώρηση πολλών κατοίκων από το χωριό, ο πληθυσμός μειώνεται σε 365 (ή 318) κατοίκους[23]. Το έτος 1961 η κοινότης Σαρακηνών αριθμεί 625 (390) ή (511[24]) κατοίκους[25]. Το έτος 1971 ο πραγματικός πληθυσμός της κοινότητας Σαρακηνών είναι συνολικά 534 κάτοικοι (Σαρακηνοί 406, Κάτω κορυφή 128)[26], ενώ ο νόμιμος πληθυσμός είναι συνολικά 602 κάτοικοι[27]. Το έτος 1981 οι Σαρακηνοί αριθμούν 482 κατοίκους[28].

4.7. Σύμφωνα με καταγεγραμμένη μαρτυρία του Κ. Mladenov, 30 οικογένειες από το χωριό Σαρακηνοί μεταναστεύουν το έτος 1923 και εγκαθίστανται στη Βουλγαρία[29], ενώ άλλες 30 έφυγαν και πάλι στη Βουλγαρία κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο[30].

4.8. Τέλος, σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1991, το χωριό Σαρακηνοί αριθμεί 335 κατοίκους[31].

17. Kânčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 450, Kânčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 150.

18. Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 233, Σιμόφσκι, *Τα κατωκημένα μέρη*, ό.π., σ. 315.

19. Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191.

20. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 26.

21. Πίναξ/ 'Εμφαίνων, ό.π.

22. Σύμφωνα με τον Τ. Χρ. Σιμόφσκι το έτος 1928 το χωριό παρουσιάζεται με 780 κατοίκους. Σ' αυτό είχαν εγκατασταθεί 14 πρόσφυγες, αλλά λίγο αργότερα οι οικογένειες αυτές των προσφύγων έφυγαν από το χωριό (Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 233, Σιμόφσκι, *Τα κατωκημένα μέρη*, ό.π., σ. 315).

23. *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951. Νόμιμος πληθυσμός, κυρωθείς δια του υπ' αριθ. 4173/61Νόμου*, Αθήναι 1961, σ. 50.

24. *Υδρία*, Αθήνα 1987, τ. 47, σ. 8.

5. Ιστορικές μαρτυρίες

5.1. Ιστορικές μαρτυρίες για το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακηνοί ή Σαρακίνοβο.

Για το τοπωνύμιο - οικωνύμιο Σαρακηνοί ή Σαρακίνοβο δεν διαθέτουμε σωζόμενες μαρτυρίες στα γνωστά μεσαιωνικά κείμενα ούτε σε νεότερα συνθετικά έργα σύγχρονων μελετητών, τα οποία στηρίζονται σε μεσαιωνικές κυρίως πηγές[32].

25. *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 19ης Μαρτίου 1961. Νόμιμος πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους και κοινότητας (Κυρωθείς δια της υπ' αριθ. 24633/Ε4166/1972 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών*, Αθήναι 1962, σ. 48.

26. *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους κοινότητας και οικισμούς (Κυρωθείς δια της υπ' αριθ. 3893/Ε637/1972 κοινής αποφάσεως των Υπουργών βοηθού Πρωθυπουργού και Εσωτερικών*, Αθήναι 1972, σ. 145.

27. *Νόμιμος Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971. Κατά νομούς, επαρχίας, δήμους και κοινότητας (Κυρωθείς δια της υπ' αριθ. 19311/Ε2345/1974 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Συντονισμού και Προγραμματισμού*, Αθήναι 1975, σ. 57.

28. *Στοιχεία Συστάσεως*, ό. π., σ. 57, *Λεξικόν των Δήμων*, ό.π., σ. 144-145, *Υδρία*, Αθήνα 1987, τ. 47, σ. 8, *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, ό.π., σ. 184.

29. *Etnografija na Makedonija*, Sofia 1992, τ. 2, σ. 300.

30. Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 233, Σιμόφσκι, *Τα κατωκημένα μέρη*, ό.π., σ. 234-235.

31. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος Απογραφής 1991*, Αθήνα 1994, σ. 188.

32. Βλ. ενδεικτ. Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος – 6ος αιώνας)*, Γιάννενα 1984, Kravari Vassiliki, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, Taseva Lora, *Bălgarska toponimija ot grăcki i srăbski sredovekovni dokumenti*, Sofia 1998.

Έτσι, από άποψη μεσαιωνικών πηγών στερούμαστε τη δυνατότητα των μαρτυριών, ώστε να έχουμε γνώση για τη δημιουργία τοπωνυμίου – οικωνυμίου Σαρακηνοί ή Σαρακίνοβο και να το εντάξουμε σε ορισμένο τόπο και χρόνο.

Όμως, σύμφωνα με τις νεότερες μαρτυρίες, το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακίνοβο μαρτυρείται από τον 19ο αιώνα. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τις παρακάτω μαρτυρίες:

5.1.1. Σύμφωνα με καταγεγραμμένη μαρτυρία του K. Mladenov, ένεκα των βιαίων και υποχρεωτικών εξισλαμισμών των κατοίκων της περιοχής Καρατζόβας (σημ. περιοχή Αλμωπίας) από τους Τούρκους κατά τον 18ο αιώνα, πολλοί χριστιανοί κάτοικοι είχαν αναγκασθεί, προκειμένου να μην αλλαξοπιστήσουν, να αποτραβηχθούν στις παρακείμενες ορεινές περιοχές, και έτσι δημιουργήθηκαν νέα χωριά, ανάμεσα στα οποία και το χωριό Σαρακίνοβο (Саракиново)[33]. Μάλιστα, ο ίδιος αναφέρει ότι κατά το έτος 1858 στο χωριό Σαρακίνοβο λειτουργεί σχολείο[34].

5.1.2. Ο Σωκράτης Ν. Λιάκος μάς δίνει την πληροφορία ότι «μέχρι και στα γεγονότα του 1878 εξακολουθούσαν να είναι Φαρσιλιάτικες κατούνες[35] η Ρόδουβα[36] με την Σαρακίνα (γενέτειρα του Πολεμάρχου της Επανάστασης του 1821 Άγγελ. Γκάτσιου, η οποία κατέληξε σλαβόφωνος οικισμός έκτοτε)»[37]. Ισχυρίζεται δηλαδή ότι οι κάτοικοι της περιοχής Σαρακηνών, Σαρακίνας όπως την ονομάζει, ήταν Αρβανιτόβλαχοι (Φαρσιλιώτες) και μετά το έτος 1878 κατέληξε σλαβόφωνος οικισμός.

5.1.3. Ο Ν. Γ. Φιλιππίδης το έτος 1881 αναφέρει για το χωριό Σαρακίνοβο:

33. *Etnografija na Makedonija*, ό.π., σ. 297.

34. *Etnografija na Makedonija*, ό.π., σ. 306.

35. Η λ. κατούνα [< ιταλ. cantone] σημαίνει: 1. ενδιαίτημα, 2. δωμάτιο, σκηνή, 3. οικισμός, κώμη, 4. στρατόπεδο, 5. στρατιωτικός εξοπλισμός, εφόδια, αποσκευές (Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1982, τ. Η΄, σ. 106, Νικολαΐδου Κ., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής Γλώσσης*, Εν Αθήναις 1909, σ. 210, Σταματάκου Ιω, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 2, σ. 1616, Papahagi Tache, *Dictionnaire Aroumain (Macédo-Roumain)*, Bucuresti 1974, σ. 355, *Rečnik na Bâlgarskija Ezik*, Sofia 1979, τ. 2, σ. 277-278).

36. Είναι οι συνοικισμοί Άνω και Κάτω Ρόδοβον της επαρχίας Αλμωπίας του νομού Πέλλας, οι οποίοι έχουν μετονομασθεί σε Άνω και Κάτω Κορυφή (*Στοιχεία Συστάσεως*, ό.π., σ. 56-57).

37. Λιάκου Σωκρ. Ν., *Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι (= Asseklae) έποικοι του θέματος Θεσσαλονίκης (Δραγουβίται - Ρυγχίνοι - Σαγουδάτοι)*, Θεσσαλονίκη 1971, όπου στη σ. 42 ονομάζει το χωριό Σαρακίνα, ενώ στη σ. 61 το ονομάζει Σαρακίνουβα.

«Σαρακίνοβον, κωμόπολις κειμένη ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ περιφερείᾳ τοῦ Μητροπολίτου Μογλενῶν καί ἀπέχουσα τῶν Βοδενῶν τέσσαρας ὥρας»[38].

5.1.4. Ο Βούλγαρος Vasil Kânčov αναφέρει το έτος 1900 ότι στο χωριό Σαρακίνοβο ("Саракиново") κατοικούν 700 χριστιανοί, χωρίς να είναι σ' αυτό εγκατεστημένοι Τούρκοι[39].

5.1.5. Σε επιστολή με ημερομηνία 29 Αυγούστου 1902, η οποία βρίσκεται στο αρχείο του Goce Delčev (1872-1903), ανάμεσα στα άλλα, μνημονεύεται και το χωριό Σαρακίνοβο ("Саракиново")[40].

5.1.6. Επίσης, μνεία για το χωριό Σαρακίνοβο ("Саракиново") έχουμε σε δύο αναφορές με ημερομηνία Κωνσταντινούπολη 17 Μαΐου 1903 η πρώτη και με ημερομηνία Σόφια 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1903 η δεύτερη[41].

5.1.7. Ακόμη, μνεία για το χωριό "Σαρακίνοβον" κάνει ο Έλληνας διπλωματικός υπάλληλος Γ. Τσορμπατζόγλου σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών με ημερομηνία 01 Ιουνίου 1904[42].

5.1.8. Το έτος 1905 ο D. M. Brancoff αναφέρει ότι στο "Sarakinovo" υπάρχουν συνολικά 1.016 χριστιανοί κάτοικοι, με 1 σχολείο, 3 δασκάλους και 169 μαθητές[43].

5.1.9. Επίσης, μνεία για το χωριό "Σαρακίνοβον" κάνει το έτος 1910 ο προξενικός γραμματέας Αθ. Χαλκιόπουλος[44].

5.1.10. Επίσης, σύμφωνα με αναφορά του, την οποία αποστέλλει *«Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης»* με ημερομηνία *«'Εν Σομπόσκῳ τῇ 20 'Ιανουαρίου 1913»*, δηλαδή λίγο μετά την ένταξή του στα όρια του Ελληνικού Κράτους, ο τότε *«Διοικητικός 'Επίτροπος Καρατζόβας»* αναφέρει ότι το "Σαρακίνοβον" είναι ο ένας από τους τρεις Δήμους της τότε Επαρχίας Καρατζόβας (Αλμωπία) [(οι άλλοι δύο δήμοι είναι το "Σούμποσκον" (Αριδαία) και η "Φούστανη")][45].

38. Φιλιππίδου, *Η Επανάστασις*, ό.π., σ. 19.

39. Kãnčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 450, Kãnčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 150.

40. Goce Delčev, *Spomeni. Dokumenti. Materiali*, Sofia 1978, σ. 336.

41. *Osvoboditelnata borba na Bălgarite v Makedonija i Odrinsko 1902/1904. Diplomatičeski dokumenti*, Sofia 1978, σ. 194, 323, 343.

42. Τσορμπατζόγλου Γ., "Εκθεσις περί τῶν διαμερισμάτων Βοδενῶν καί Βεροίας, 01 Ιουνίου 1904, Υπ. Εξωτ. 1973, σ. 43.

43. Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191.

44. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 26.

45. Πίναξ/ 'Εμφαίνων, ό.π.

Επίσης, ο ίδιος για το ίδιο χωριό αναφέρει: «*Σαρακίνοβον [κάτοικοι] 1023*»[46].

5.1.11. Έκτοτε, για το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακηνοί κάνουν μνεία οι νεότεροι συγγραφείς, κυρίως σε σχέση με τον Αγγελή Γάτσο, επειδή είναι η γενέτειρά του[47].

5.2. Ιστορικές μαρτυρίες για το όνομα των κατοίκων

Επίσης, εκτός από τις μαρτυρίες για το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακίνοβο, διαθέτουμε και μαρτυρίες σε μεταγενέστερα κείμενα, σχετικά με το όνομα του κατοίκου, ο οποίος προέρχεται ή κατάγεται από το οικωνύμιο Σαρακηνοί.

Οι μορφές των ονομάτων, με τα οποία αποκαλείται ο κάτοικος του σημερινού χωριού Σαρακηνοί, είναι τρεις: 1. Σαρακινλής, 2. Σαρακίντσης, 3. Σαρακίνης ή Σαρακήνης, από τα οποία προήλθαν τα ομώνυμα πατριδωνυμικά επώνυμα (ΕΠ).

5.2.1. Το ΕΠ Σαρακινλής γλωσσικώς σχηματίζεται από τη ρίζα Σαρακιν- και την παραγωγική κατάληξη –λής, η οποία με τη σειρά της προέρχεται από την τουρκική γλωσσική κατάληξη – lı. Αυτή προστίθεται σε γλωσσικές ρίζες, ώστε να μας δώσει πατριδωνυμικό ΕΠ, με το οποίο δηλώνεται ότι ο έχων το ΕΠ αυτό κατάγεται, προέρχεται ή ανήκει σ' αυτόν τον τόπο [Σαρακινλής < Σαρακιν- + -λής < τουρκ. -lı][48].

Το ΕΠ Σαρακινλής απαντάται σε γραπτά κείμενα του 19ου αιώνα. Ενδεικτικώς αναφέρουμε:

46. Πίναξ/ 'Εμφαίνων, ό.π.

47. Βλ. ενδεικτ. Στουγιαννάκη Ε. Ι., *Έδεσσα η μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 247, Στουγιαννάκη Ευστ. Ι., *Ιστορία της πόλεως Ναούσης. Από της ιδρύσεως μέχρι της καταστροφής του 1822 (Κατά ανέκδοτον σχεδίασμα* Δ. Πλαταρίδου), Θεσσαλονίκη 1976², σ. 70σ., 133, 135, 209, Βασδραβέλλη Ι. Κ., "Κατάλογος των Μακεδόνων Φιλικών", *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1940, τ. 1, σ. 522, Βασδραβέλλη Ι. Κ., *Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1967³, σ. 176, Βακαλόπουλου Α. Ε., *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 584, Βυζοβίτη Δημ., Αγγελής Γάτσος. *Ο Εδεσσαίος Αγωνιστής του 21*, Έδεσσα 1974, σ. 7.

48. Ανδριώτης Ν. Π., *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1995³, σ. 186, Συμεωνίδη Π. Χ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Ονοματολογία*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 98, Τριανταφυλλίδης Μαν., *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Προλεγόμενα, Επεξεργασία, Σχόλια: Ε. Σ. Στάθης. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 23-38, *Νεοελληνική Γραμματική (Της Δημοτικής)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 128-131, Τσοπανάκης Αγ. Γ., *Νεοελληνική Γραμματική, Θεσσαλονίκη* – Αθήνα 1994, σ. 673-678.

5.2.1.1. Σε πωλητήριο έγγραφο σωζόμενου κώδικα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών, της σημερινής δηλαδή Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, με ημερομηνία 26 Οκτωβρίου 1869, το οποίο υπογράφει ο τότε μητροπολίτης Βοδενών Νικόδημος Α' Κωνσταντινίδης, ο Τενέδιος (1859-1870)[49], αναφέρεται «*δτι τό τῆς Σχολῆς 'Αμπέλιον [...] ἐπωλήσαμεν σήμερον εἰς τόν κύριον Πέγιον Μπίνε Σαρακινλῆ*»[50].

5.2.1.2. Επίσης, σε άλλο πρακτικό σωζόμενου κώδικα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών με ημερομηνία 01 Δεκεμβρίου 1871 αναφέρεται: «*[γρόσια] 138 Πέϊος Σαρακηνλής*»[51].

5.2.1.3. Σήμερα το πατριδωνυμικό ΕΠ Σαρακινλής απαντάται στα εξής μέρη του νομού Πέλλας: Αριδαία, Έδεσσα, Σεβαστιανά, Χρύσα, ενώ δεν απαντάται, σύμφωνα με τους τηλεφωνικούς καταλόγους του ΟΤΕ (β' εξάμηνο 1988), σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας.

5.2.2. Επίσης, άλλη μορφή ΕΠ, το οποίο σχηματίστηκε ως πατριδωνυμικό, είναι το ΕΠ Σαρακίντσης. Αυτό, γλωσσικώς, σχηματίζεται από τη θεματική ρίζα Σαρακίν- και την παραγωγική κατάληξη –τσης, η οποία με τη σειρά της προέρχεται από την τουρκική κατάληξη -ce ή -çe. Η λέξη ce ή ca, από την οποία προέρχονται οι μορφές των καταλήξεων -ce, -ca, -ça, -çe, είναι περσική, σημαίνει "τόπος" και προστίθεται ως δεύτερο συνθετικό τοπωνυμιών[52]. Έτσι, στην περίπτωσή μας, η κατάληξη -ce ή -çe έχει προστεθεί στο θέμα Σαρακήν- της λέξης Σαρακηνός, με αποτέλεσμα να μας δώσει πρώτα τον τόπο π. χ. *"Sarakince" ή *"Sarakinçe", δηλαδή *"Σαρακινόπος" ή *"Σαρακινοχώρι". Απ' αυτό προέκυψε μετά το πατριδωνυμικό ΕΠ Σαρακίντσης, με το οποίο δηλώνεται ότι ο έχων το ΕΠ αυτό κατάγεται, προέρχεται ή ανήκει σ' αυτόν τον τόπο [Σαρακίντσης < Σαρακίν- + -τσης < τουρκ. -ce ή -çe].

5.2.2.1. Στον εκλογικό κατάλογο της κοινότητας "Νέα Πέλλα" Αταλάντης

49. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Αγία Τριάδα Εδέσσης*, Έδεσσα 1979, σ. 17-20, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

50. Σταλίδης Κ. Γ., Κώδιξ, ὁ τό πρῶτον συστηθείς, ἅμα τῇ συστήσει τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς, ἐν τῇ πολιτείᾳ Βοδενῶν, ἐν ἔτει, *ΑΨΠΕ'*, Έδεσσα 1979, σ. 55-56, έγγραφο 31, φ. 35α(26-10-1869), στίχ. 3-6.

51. Σταλίδης, Κώδιξ, ὁ τό πρῶτον συστηθείς, ό.π., σ. 75, έγγραφο 34, φ. 47β(01-12-1871), στίχ. 21.

52. Δημητριάδη Β., *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 64.

του έτους 1915 σώζεται το ονοματεπώνυμο «*Σαρακαντζής Σταῦρος Γ. Σαρακαντ. ἐτῶν 80.*»[53].

Ίσως, το παραπάνω όνομα να πρόκειται για μορφή του ονόματος Σαρακίντσης, να πρόκειται δηλαδή για αγωνιστή από τους Σαρακινούς που είχε εγκατασταθεί εκεί μετά την καταστροφή της Νάουσας και τους απελευθερωτικούς αγώνες του Έθνους[54], αφού είναι γνωστό ότι πολλοί κάτοικοι από το χωριό Σαρακηνοί είχαν λάβει μέρος στην Επανάσταση της Νάουσας και σε άλλους απελευθερωτικούς αγώνες του Έθνους[55]. Μετά, πολλοί απ' αυτούς, αλλά και από διάφορα άλλα μέρη, είχαν εγκατασταθεί στον συνοικισμό "Νέα Πέλλα" της Αταλάντης[56].

5.2.2.2. Το πατριδωνυμικό ΕΠ Σαρακίντσης απαντάται στην Έδεσσα του νομού Πέλλας. Επίσης, σύμφωνα με τους τηλεφωνικούς καταλόγους του ΟΤΕ (β' εξάμηνο 1988), απαντάται στη Θεσσαλονίκη (Περαία, Τούμπα).

5.2.2.3. Σύμφωνα με (ζώσες) μαρτυρίες, οι οικογένειες της Έδεσσας, οι οποίοι φέρουν το όνομα Σαρακίντσης, προέρχονται από το χωριό Σαρακηνοί[57].

5.2.3. Επίσης, άλλη μορφή ΕΠ, το οποίο σχηματίστηκε ως πατριδωνυμικό, είναι το ΕΠ Σαρακίνης. Αυτό, γλωσσικώς, σχηματίζεται από τη ρίζα Σαρακίν- και την ελληνική παραγωγική κατάληξη –ης, η οποία προστίθεται σε γλωσσικές ρίζες, ώστε να μας δώσει πατριδωνυμικό ΕΠ, με το οποίο δηλώνεται ότι ο έχων

53. Βέλκος Γρηγ., "Ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο του συνοικισμού των Μακεδόνων "Νέα Πέλλα" Αταλάντης", *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1979, τ. 19, σ. 235. Ο τόνος της λέξης κανονικά έπρεπε να είναι στην παραλήγουσα: Σαρακάντζης. Επίσης, η συλλαβή -κα- πιθανώς να έχει προκύψει από υπερωικό -κι- και όχι ουρανικό -κι-. Και σήμερα το επώνυμο Σαρακίντσης ακούγεται και ως Σαρακίντσης (Sarakântsis), δηλαδή με υπερωική φωνητική στο -κ- και κλειστό -α- στη συλλαβή -κι-, αλλά και ως Σαρακίντσης (Saraκintsis) με ουρανική φωνητική στη συλλαβή -κι- (βλ. Τσοπανάκης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 87-89).

54. Βλ. ενδεικτ. Φιλιππίδου, *Η Επανάστασις*, ό.π., Στουγιαννάκη, *Ιστορία της πόλεως Ναούσης*, ό.π., Χιονίδης Γ. Χ., "Τα γεγονότα εις την περιοχήν Ναούσης – Βεροίας κατά την επανάστασιν του 1822 (Προβλήματα κατά την χρονολόγησίν των)", *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1968, τ. 8(1968), σ. 211-221.

55. Βλ. ενδεικτ. Στουγιαννάκη, *Ιστορία της πόλεως Ναούσης*, ό.π., σ. 135.

56. Βλ. ενδεικτ. Χιονίδη Γ. Χ., "Οι εις τα μητρώα των αγωνιστών του 1821 αναγραφόμενοι Μακεδόνες", *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1972, τ. 12, σ. 34-65 (Α. Γάτσος σ. 40), Todorov N.- Trajkov V, *Bălgari učastnici v borbite za osvoboždenieto na Ġartsija*, Sofia 1971, σ. 133, 203, 733, Βέλκος, "Ανέκδοτα έγγραφα", ό.π.

57. Μουράτογλου Β. Κ., *Παραλειπόμενα*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 9.

το ΕΠ αυτό κατάγεται, προέρχεται ή ανήκει σ' αυτόν τον τόπο [Σαρακίνης ή Σαρακήνης < Σαρακίν- + -ης].

5.2.3.1. Το ΕΠ Σαρακίνης ή Σαρακήνης απαντάται στην Έδεσσα του νομού Πέλλας. Επίσης, απαντάται, σύμφωνα με τους τηλεφωνικούς καταλόγους του ΟΤΕ (β' εξάμηνο 1988), σε πολλά μέρη της Ελλάδας: Αθήνα (Άγ. Ρέντης, Αιγάλεω, Άνω Λιόσια, Αργυρούπολη, Ν. Ερυθραία, Θησείο, Καλλιθέα, Κ. Πατήσια, Κορυδαλλός, Κυψέλη, Παγκράτι, Παλλήνη, Περιστέρι, Πετρούπολη), Αίγιο, Αμαλιάδα, Δράμα, Ζάκυνθος, Θεσσαλονίκη (Περαία, Τούμπα), Πάτρα, Πειραιάς, Πύργος, Φλώρινα κ.α.

5.2.3.2. Είναι το πιο πολυσύχναστο από όλα τα αναφερόμενα πατριδωνυμικά ΕΠ με το θέμα Σαρακιν-. Αυτό δικαιολογείται, επειδή στην Ελλάδα έχουμε πολλά τοπωνύμια – οικωνύμια με γλωσσικό θέμα Σαρακιν- (Σαρακηνοί, Σαρακήνα, Σαρακηνή, Σαρακήνι, Σαρακήνικο, Σαρακηνό, Σαρακηνός κ.ά.)[58].

Από το ΕΠ Σαρακίνης προέρχεται και το ΕΠ Σαρακινίδης [Σαρακινίδης < Σαρακιν- + - ίδης].

Το ΕΠ Σαρακινίδης απαντάται στα Γιαννιτσά του νομού Πέλλας. Απαντάται επίσης, σύμφωνα με τους τηλεφωνικούς καταλόγους του ΟΤΕ (β' εξάμηνο 1988), στα εξής μέρη: Αθήνα (Ν. Ιωνία, Τζιτζιφιές), Βέροια, Θεσσαλονίκη (Νεάπολη, Περαία, Τούμπα), Μουριές Κιλκίς, Σοχός κ.α.

5.2.4. Το ΕΠ *Σαρακινοβλής δεν απαντάται πουθενά. Ενώ έχουμε το αντίστοιχο ΕΠ Σαμακοβλής ή Σαμοκοβλής, αυτός δηλαδή που κατάγεται ή από το χωριό Σαμάκοβο (σημ. όνομα Δωμάτια[59]) του νομού Καβάλας[60] ή από την πόλη Sámokov (Σαμόκοβο) της Βουλγαρίας, η οποία βρίσκεται 60 χιλιόμετρα περίπου νότια από τη Σόφια[61]. Μάλιστα, έχουμε ακόμη και Παναγία με το όνομα

58. Βλ. ενδεικτ. *Λεξικόν των δήμων*, ό.π., σ. 144, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός*, Αθήναι 1933, τ. ΚΑ', σ. 555, όπου συγκεντρωμένα ομώνυμα λήμματα, Θανόπουλος Γ. Ι., "Τοπωνύμια προερχόμενα από τη λέξη Σαρακηνός στα νησιά του Αιγαίου", *Ονόματα*, Αθήνα 1994, τ. 14, σ. 143-148, Θανόπουλος Γ. Ι., "Το τοπωνύμιο Σαρακήνι της Αρκαδίας", *Ονόματα*, Αθήνα 1988, τ. 12, σ. 196-198, Μίντσης Γ., "Το οικωνύμιο Σαρακηνοί (οι) της Αλμωπίας. (Ονοματολογική Προσέγγιση)". *Βυζαντιακά*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. 17, σ. 195-196, όπου είναι συγκεντρωμένα πολλά παρόμοια ονόματα.

59. *Λεξικόν των δήμων*, ό.π., σ. 48-49, Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 26.

60. *Υδρία*, τ. 46, σ. 384.

61. Mičev N. – Koledarov P., *Rečnik na selištata i selištnite imena v Bălgarija 1878-1987*, Sofia 1989, σ. 236, *Geografski rečnik na Bălgarija, Sofia 1980*, σ. 424.

Παναγία Σαμακοβλιώτισσα[62].

5.2.5. Επίσης, δεν απαντάται πουθενά και το ΕΠ *Σαρακίνόβτσης.

Τα δύο τελευταία ΕΠ *Σαρακινοβλής και *Σαρακίνόβτσης θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν με τον εξής γλωσσικό σχηματισμό: 1. *Σαρακινοβλής < Σαρακίνοβ-(ο) + -λής < -li], 2. *Σαρακίνόβτσης < Σαρακίνοβ-(ο) + -τσης < τουρκ. -ce ή - çe].

5.2.6. Επίσης, ΕΠ με τις μορφές Sarakınov (Саракинов) και Sarakınski (Саракински) απαντώνται και στη Βουλγαρία[63].

6. Ετυμολογία

6.1. Ετυμολογία του ονόματος Σαρακηνός

Σύμφωνα με τις έρευνες, το όνομα Σαρακηνός προέρχεται από την αραβική λέξη sarqī "ανατολίτης"[64]. Αυτή με τη σειρά της προέρχεται από την αραβική λέξη šarq "ανατολή ηλίου"[65]. Υπάρχει, μάλιστα, και šarqīy mušaraš "βορειοανατολικός άνεμος"[66] [ελντ. Σαρακηνός < αραβ sarqī "ανατολίτης"].

Σαρακηνοί είναι ονομασία νομαδικού φύλου της βορειοδυτικής Αραβίας, η οποία κατά τους μέσους χρόνους είχε επεκταθεί σχεδόν σε όλους τους μουσουλμάνους της Αραβίας[67].

62. Καρέλης Δημ., *Προσωνύμια της Παναγίας*, Εκδόσεις ΡΟΠΤΡΟΝ, Αθήνα 1990, σ. 62.

63. Ilčev St., *Rečnik na ličnite i familni imena u Bălgarite*, Sofia 1989, σ. 236.

64. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 1998, σ. 1196, Cortelazzo M. – Zolli P., *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna 1999, τ. 5, σ. 1129, Le Robert, *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris 1998, τ. 3, σ. 3386-3387. Κατά τον εκκλησιαστικό ιστοριογράφο Σωζομενό (±400-±450) ονομάστηκαν Σαρακηνοί, λόγω της καταγωγής των από τη γυναίκα τού Αβραάμ, Σάρα. Υπάρχει και η άποψη ότι η λέξη Σαρακηνός προέρχεταaι από την αραβική λέξη σαράκα "ληστεία" (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός*, Αθήναι 1933, τ. ΚΑ', σ. 555, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1992, τ. 53, σ. 183), καθώς επίσης και από το μεσν. λατιν. Sarracenus "όνομα φυλής της Αραβίας" (Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, ό.π., σ. 316).

65. Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998, σ. 1589, *Tursko-Bălgarski Rečnik*, ό.π., σ. 523, Tuğlaci, *Grand dictionnaire turc-français*, ό.π., σ. 663.

66. Kahane H. – R., *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958, σ. 167(193).

67. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1992, τ. 53, σ. 183.

Με το πέρασμα του χρόνου και την προοδευτική εξειδίκευση των εννοιών, λόγω των ληστρικών επιδρομών, στις οποίες επιδίδονταν, η λέξη Σαρακηνός στην ελληνική ιστορία και συνείδηση σημαίνει πειρατής, αιρετικός, άπιστος, δαιμονικός κ. ά.[68].

6.2. Προταθείσες ετυμολογίες για το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακηνοί

Για την ιστορικογλωσσική προσέγγιση του τοπωνυμίου – οικωνυμίου Σαρακηνοί του νομού Πέλλας έχουν προταθεί μέχρι τώρα οι δύο παρακάτω απόψεις:

6.2.1. Ο πρώτος ερευνητής, ο οποίος έχει ασχοληθεί με την ιστορικογλωσσική θεώρηση του οικωνυμίου Σαρακηνοί, είναι ο Εδεσσαίος Γεώργιος Ι. Μίντσης[69].

Σχετικά με την ετυμολογική προσέγγιση του οικωνυμίου, σύμφωνα με την προταθείσα άποψή του, ο Γεώργιος Ι. Μίντσης ορθώς αποκλείει, για λόγους ιστορικούς, την εγκατάσταση σκλάβων Σαρακηνών στην περιοχή. Επίσης, ορθώς δεν δέχεται και τον τοπικό θρύλο περί εγκαταστάσεως Σαρακηνών στην περιοχή του χωριού Σαρακηνοί[70], από τους οποίους να έχει πάρει πιθανώς το όνομά του το χωριό.

Όμως, σχετικά με το παραπάνω όνομα, δέχεται τα εξής: «*Από κάποιον, λοιπόν, στο όνομα Σαρακηνό πιθανόν να έλαβε και το χωριό Σαρακηνοί της Αλμωπίας το όνομά του (Σαρακηνοί < Σαρακήνοβο < Σαρακηνός = μαύρος), δηλαδή το τοπωνύμιο Σαρακηνοί δεν έχει άμεση ιστορική, αλλά μόνο έμμεση – ετυμολογική σχέση με τους Σαρακηνούς πειρατές*»[71].

Την άποψη του αυτή ο Γεώργιος Ι. Μίντσης την ενισχύει με την πληροφορία της Άννας Κομνηνής (1083-1148), ότι δηλαδή, κατά τον πόλεμο Βυζαντινών και Νορμανδών, ο γιος τού Ροβέρτου Γυισκάρδου, Βοημούνδος καταλαμβάνει κα-

68. Ημέλλου Στ. Δ., *Η περί πειρατών λαϊκή παράδοσις*, Αθήνα 1968, Ημέλλου Στ. Δ., "Η δαιμονοποίησις των Σαρακηνών εν Κρήτη", *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα 1969, τ. Κ-ΚΑ' (1967-1968), σ. 113-129, Ήμελλος Στ. Δ., *Λαογραφικά*, τ. Α'. Δημώδεις παραδόσεις, Αθήνα 1988, σ. 104-115, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός*, Αθήναι 1933, σ. 555.

69. Μίντσης Γ., "Το οικωνύμιο Σαρακηνοί (οι) της Αλμωπίας. (Ονοματολογική Προσέγγιση)", *Βυζαντιακά*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. 17, σ. 191-205.

70. Μίντσης, "Το οικωνύμιο Σαρακηνοί", ό.π., σ. 198-199.

71. Μίντσης, "Το οικωνύμιο Σαρακηνοί", ό.π., σ. 197-198.

τά το έτος 1082 την περιοχή Μογλενών (Αλμωπία) και αφήνει στο εκεί κάστρο[72] πολλούς στρατιώτες με επικεφαλής «*κόμητά τινα Σαρακηνόν ἐξ ἐπωνυμίας καλούμενον*». Αυτός ο Σαρακηνός λίγο αργότερα φονεύεται, μετά από σύγκρουση με τον Βυζαντινό Μέγα Δομέστικο Γρηγόριο Πακουριανό[73].

Τελειώνοντας τη μελέτη του, ο Γεώργιος Ι. Μίντσης δέχεται ότι το όνομά του το χωριό Σαρακηνοί μπορεί να το έλαβε είτε από τον στρατιωτικό του νορμανδικού στρατού Σαρακηνό είτε από τους στρατιώτες τού Σαρακηνού, οι οποίοι είχαν αιχμαλωτισθεί και είχαν εκτοπισθεί στο συγκεκριμένο χωριό. Ωστόσο, για την πρότασή του αυτή δεν είναι απολύτως βέβαιος[74].

6.2.2. Ο δεύτερος ερευνητής, ο οποίος έχει ασχοληθεί με την ιστορικογλωσσική θεώρηση του οικωνυμίου Σαρακηνοί, είναι ο Εδεσσαίος Γεώργιος Τουσίμης[75].

Ο Γεώργιος Τουσίμης ορθώς ισχυρίζεται ότι το όνομα Σαρακηνοί δεν υπονοεί κατάκτηση της περιοχής από Σαρακηνούς, επειδή δεν μαρτυρείται τέτοιο ιστορικό γεγονός στην περιοχή, και για την γλωσσική του προσέγγιση προτείνει δύο απόψεις:

6.2.2.1. Κατά την πρώτη άποψη, στηριζόμενος κι ο ίδιος στις ίδιες πληροφορίες, τις οποίες μας δίνει η Άννα Κομνηνή, δέχεται ότι όταν «*ο αρχηγός των Βυζαντινών Μέγας Δομέστικος Παγκουριανός πληροφορείται ότι απήλθε ο Βοημούνδος, καταλαμβάνει τα Μογλαινά, συλλαμβάνει και αποκτείνει τον κόμητα Σαρακηνό και καταστρέφει τελείως το καστέλλι του*»[76].

Συνεχίζοντας την πρώτη πρότασή του, αναφέρει: «*Ιδού λοιπόν μία αδειάσειστη μαρτυρία ότι στα Μογλαινά υπήρχε οχυρό φρούριο των Νορμανδών, που το διοικούσε Νορμανδός κόμης ονόματι Σαρακηνός και το οποίον κατεστράφη τελείως από τους Βυζαντινούς. Δηλαδή το όνομα Σαρακηνός έπαιξε κάποιον ιστορικό ρόλο στα βυζαντινά Μογλαινά*»[77].

72. Για το κάστρο αυτό βλ. ενδεικτ. Ευγενίδου Δ., "Το κάστρο της Χρυσής και το θέμα των Μογλενών", *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 325-342, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

73. Αννα Κομνηνή, III, 22-23.

74. Μίντσης, "Το οικωνύμιο Σαρακηνοί", ό.π., σ. 201-203.

75. Τουσίμη Γ., "Χωρίον Σαρακηνοί: Ετυμολογική προσέγγιση", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1753(05-04-1997), σ. 6.

76. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

77. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

Συνεχίζοντας τις σκέψεις του για την πρώτη του πρόταση, συμπεραίνει: «*Με την επιφύλαξη ότι το νορμανδικό καστέλλιον δεν ταυτίζεται με το γνωστό από άλλες πηγές κάστρο των Μογλαινών, το οποίον σημειωτέον εντοπίζεται κοντά στη σημερινή Χρυσή της Αλμωπίας, δεν είναι διόλου απίθανο το νορμανδικό καστέλλιον να ευρίσκετο στο σημείο των σημερινών Σαρακηνών, δεδομένου ότι το σημείο αυτό είχε στρατηγική σημασία δια τους Νορμανδούς [...] Επιπλέον, δε, με τα δεδομένα αυτά δεν είναι απίθανο, μετά την καταστροφή του καστελλίου, το όνομα του κυριάρχου να επηρέασε την τοπωνυμία*»[78].

Τελειώνοντας, ο Γεώργιος Τουσίμης, σύμφωνα με την πρώτη του εκδοχή, συμπεραίνει: «*Δηλαδή ονοματοθέτης του κάστρου και της περιοχής είναι ο Νορμανδός κόμης Σαρακηνός*»[79].

6.2.2.2. Η δεύτερη εκδοχή για την προέλευση του ονόματος του οικωνυμίου Σαρακηνοί, την οποία υποστηρίζει ο Γεώργιος Τουσίμης, στηρίζεται στο συναξάρι του βίου τού επισκόπου Μογλενών Ιλαρίωνος (1134-1164)[80], ο οποίος είναι συνδεδεμένος με τους θρησκευτικούς αγώνες του εναντίον των αιρετικών (Βογόμιλοι, Μανιχαίοι, Αρμένιοι μονοφυσίτες κ.ά)[81], οι οποίοι, σύμφωνα με

78. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

79. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

80. Τουσίμη Γ., "Συμβολή στην ιστορικο-εκκλησιαστική θεώρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών Μογλενών", ό.π., σ. 26, Φραγκάκου Ιωήλ, *Ο Άγιος Ιλαρίων Επίσκοπος Μογλενών*, Έδεσσα 1998, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Τουσίμη Γ., "Άγιος Ιλαρίων, Επίσκοπος Μογλενών", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1843(24-12-1998), σ. 10, Τουσίμη Γ., "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", *Φίλιππος*, Γιαννιτσά 2000, τεύχ. 27, σ. 7-12.

81. Για τους Βογόμιλους και τους Παυλικιανούς και τις αιρέσεις τους βλ. ενδεικτ. Καραγιαννόπουλου Ιω. Ε., *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Θεσσαλονίκη 1976, τ. 2, σ. 360, όπου και βιβλιογραφία, Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. 2 (Αθήνα 1979), σ. 87, 145-146, τ. 3(Αθήνα 1981), σ. 23, 39, 80, "Ο Βογομιλισμός", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Θ', Αθήνα 1979, σ. 374-375, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1963, τ. 3, σ. 945-946, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Ivanov J., *Bogomilski knigi i legendi*, Sofia 1925[1], Sofia 1970[2], *Rečnik na Bâlgarskija Ezik*, Sofia 1977, τ. 1, σ. 693, "Παυλικιανοί και Βογόμιλοι", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η', σ. 258-259, "Η αίρεση των Παυλικιανών", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Η', Αθήνα 1979, σ. 60-63, Αναστασίου Ι., *Οι Παυλικιανοί. Η ιστορία και η διδασκαλία των από της εμφανίσεως μέχρι των νεωτέρων χρόνων*, Αθήναι 1959, Αναστασίου Ι., *Οι Παυλικιανοί εις την Βαλκανικήν κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1960, όπου και σχετική βιβλιογραφία, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1967, τ. 10, σ. 167-169, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Καραγιαννόπουλου Ιω. Ε.,

τον βίο του αγίου, ήταν τότε εγκατεστημένοι στην περιοχή Μογλενών. Και, όπως συνεχίζει ο Γεώργιος Τουσίμης, ο Ιλαρίων "Επανέφερε όλους τους αιρετικούς στην Ορθοδοξία, εκτός από ένα υπόλειμμα σε ένα ακραίο σημείο της επισκοπής"[82].

Και, στηριζόμενος στην άποψη των Βυζαντινών συγγραφέων, αλλά και στις λαϊκές δοξασίες ότι η λέξη "Σαρακηνοί" είναι οι αλλόπιστοι, οι ετερόδοξοι, οι άπιστοι, οι δαιμονόπληκτοι, οι αιρετικοί κ.ά., τονίζει: "Εφόσον, λοιπόν, με τον όρο "Σαρακηνός" εκαλούντο γενικά οι αλλόπιστοι αιρετικοί, δεν αποκλείεται διόλου, και τα εντός της επισκοπής Μογλαινών αιρετικά υπολείμματα να αποκαλούντο με τον ίδιο όρο "Σαρακηνοί""[83].

Κι έτσι, «*Υπό την προϋπόθεση ότι και οι αιρετικοί των Μογλαινών αποκαλούντο Σαρακηνοί, με την βοήθεια και πάλι της καταλήξεως –οβο μπορούμε να πούμε προσδιορίζονταν ο τόπος, όπου βιούσαν τα βογομιλικά και αιρετικά υπολείμματα των Μογλαινών*»[84].

Ο Γεώργιος Τουσίμης για το τοπωνύμιο – οικωνύμιο αυτό, ως καταληκτικό συμπέρασμα, προτείνει: «*το τοπωνύμιο Σαρακίνοβο και μετέπειτα Σαρακηνοί απηχεί είτε επώνυμο κυρίαρχο της περιοχής, είτε θρησκευτική βυζαντινή παράδοση των Μογλαινών*»[85].

Όμως, δεν είναι απολύτως βέβαιος γι' αυτές τις δύο εκδοχές που προτείνει, γι' αυτό και τελειώνοντας αναφέρει: «*Το σημείωμα αυτό, ασφαλώς, δεν εξαντλεί ούτε θέτει οριστική σφραγίδα στο τοπωνυμικό αυτό πρόβλημα της περιοχής μας. Απλώς, διατυπώνει δύο πιθανές εκδοχές, οι οποίες, εννοείται, χρήζουν και παραπέρα επιστημονικής επεξεργασίας*»[86].

Ιστορία Βυζαντινού Κράτους, Θεσσαλονίκη 1976, τ. 2, σ. 234, 253, 254, 256, 260, 285-287, 360, όπου και βιβλιογραφία, Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1979, τ. 2, σ. 25, 87, 95, 113, 145, Zlatarski V., *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*, τ. 1, μέρος 2(Sofia 1971), σ. 86, 528-535, 537-538, 541, τ. 2(Sofia 1934, φωτοτ. επανέκδοση Sofia 1972), σ. 179, 352-354, 356, 358-366, 407, τ. 3(Sofia 1940, φωτοτ. επανέκδοση Sofia 1972), σ. 26-27, 416, 237, 265, 292-303, 403 (στα βουλγαρικά).

82. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

83. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

84. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

85. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π, σ. 6.

86. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

7. Προτεινόμενη ετυμολογία

Κατά τη γνώμη μου, ορθώς οι δύο παραπάνω ερευνητές Γ. Ι. Μίντσης και Γ. Τουσίμης ανάγουν την προέλευση του ονόματος του τοπωνυμίου – οικωνυμίου Σαρακηνοί (Σαρακίνοβο) κατά τη βυζαντινή περίοδο. Και ορθώς διατυπώνουν τελικές επιφυλάξεις στις ιστορικογλωσσικές προτάσεις τους.

Ωστόσο, τις επιφυλάξεις των δύο παραπάνω ερευνητών αίρουν, κατά τη γνώμη μου, οι πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται από ένα άλλο κείμενο της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Σε δωρητήριο έγγραφο δηλαδή, το οποίο χρονολογείται στο χρονικό διάστημα "6839/ Σεπτέμβριος 1384 - Αύγουστος 1385"[87] ή "Μάρτιος, ινδ. 9, ετ. 6893 (1385)"[88], ο τότε διοικητής της Έδεσσας Νικόλαος Παγάσης ο Βαλδουβίνος αφιερώνει στην Ιερά Μονή Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους, όπου είναι ηγούμενος ο αδελφός του Αρσένιος (κατά κόσμον Αντώνιος Παγάσης), την Ιερά Μονή Μεσονησιώτισσας[89], την οποίαν είχε ανεγείρει "*ἐκ βάθρων αὐτῶν*"[90] ο πεθερός του Ροδοσλάβος Χλάπενος[91].

Σύμφωνα με τις έρευνες, η Ιερά Μονή Μεσονησιώτισσας τοποθετείται κο-

87. Binon St., *Les origines légendaires et l' histoire de Xéropotamou et de Saint - Paul de l' Athos. Étude diplomatique et critique*, Louvain 1942, σ. 265-268.

88. Χρυσοχοΐδη Κρ., "Ιερά Μονή του Αγίου Παύλου. Κατάλογος του Αρχείου", *Σύμμεικτα*, τ. 4(1981), σ. 274-276, ΠΙΝ. 7.

89. Subotič Goiko, "Le monastère de la Vierge Mésonisiôtissa", *Recueil des traveaux de l' Institut d' études byzantines*, Beograd 1987, No XXIV, σ. 125-171 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), βλ. και Σταλίδης Γ. Κ., "Ο ιερός ναός του Γενεθλίου της Θεοτόκου στο χωριό Νησί του νομού Πέλλας", *ΙΘ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (29-31 Μαΐου 1998), Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1999, τ. ΙΘ', σ. 405-418, Σταλίδης Κ. Γ., *Κάπως έτσι.* Παραδόσεις, Έδεσσα 1980, σ. 25-29.

90. Každan A. P., "Dva pozdnevizantijskih akta iz sobranija P. I. Sevastjanova", *Vizantijskij Vremennik*, Moskva 1949, τ. II (XXVII), σ. 319, στίχ. 12.

91. Για τον Ραδοσλάβο Χλάπενο στην περιοχή βλ. ενδεικτικ. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. - 1912. Τόμος Πρώτος*, Έδεσσα 1988, σ. 87-94, όπου σχετική βιβλιογραφία, Χιονίδη Γ. Χ, *Ιστορία της Βεροίας. Της πόλεως και της περιοχής. Τόμος Δεύτερος. Βυζαντινοί χρόνοι*, Βέροια 1970, σ. 53-55, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Matanov Hr., "Radoslav Hlapen – Souverain feodal en Macedoine meridionale durant le troisieme quart du XIV siecle", *Etudes Balkaniques*, Sofia 1983, τεύχ 4, σ. 68-87, Matanov Hr., "Problems of the state structures in the south – west Balkan lands during the second half of the 14th century", *Etudes Balkaniques*, Sofia 1984, τεύχ. 1, σ. 116-125.

ντά στο σημερινό χωριό του νομού Πέλλας Νησί[92], το οποίο βρίσκεται νοτιοδυτικά από το χωριό Σαρακηνοί[93].

Στο δωρητήριο έγγραφο του Παγάση, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται ότι αφιερωθέντα κτήματα στην Ιερά Μονή Μεσονησιώτισσας είναι και τα εξής: «*καί τό ἀφιερωθέν ἀμπέλιον (40) παρά τοῦ Στασηνου μοδίου ἑνός, καί τό λεγάτον τοῦ* ***Σαρακηνοῦ*** *καί τοῦ καστροφύλακος ἐκεῖσε μοδίου ἑνός, ὅπερ ἀφῆκεν εἰς τήν ἐκκλησίαν μνήμης αὐτῶν ἕνεκεν*»[94].

Κατά τα βυζαντινά χρόνια η λέξη *λεγάτον* [< μσν. ληγάτον < λατ. legatum < lego, legare "δωρίζω" < lex "νόμος"] σημαίνει: κληροδότημα, διαθήκη, διαθήκη υπέρ ευαγών ιδρυμάτων[95], ενώ η λέξη μόδιον ή μόδιος [< λατ. modius] σημαίνει: 1. «*Μέτρο χωρητικότητας δημητριακών, ξηρών καρπών και γενικά στεγνών προϊόντων ισοδύναμο με σαράντα λίτρες δημητριακών*», 2. «*Μονάδα μέτρησης επιφάνειας ίση με σαράντα λίτρες ή διακόσιες τετραγωνικές οργυιές*»[96].

Ακόμη, η έκφραση "*τό λεγάτον τοῦ Σαρακηνοῦ*", εκτός από τη σημασία αφιέρωμα, μπορεί εδώ να είναι και ο τόπος, ο οποίος υπήρξε το αφιέρωμα, όπως προκύπτει από το ανάλογο αφιέρωμα με το όνομα σε γενική πτώση "*Μετόχι Σαρακηνοῦ*", το οποίο βρίσκεται στον νομό Λασιθίου της Κρήτης και το οποίο μαρτυρείται σε βενετικά έγγραφα και ως «*Mettocchio Sarachinu [...] το έτος 1610 με 12 σπίτια. Τα σπίτια σήμερα είναι "τρόχαλος" και σώζεται το τοπωνύμιο στου Σαρακηνού τον τρόχαλο*[97]*, στην περιοχή του χωριού Μέσα Λασίθι*»[98].

Στο ίδιο κείμενο του Παγάση πληροφορούμαστε ότι τα τάματα αυτά προς την Ιερά Μονή της Μεσονησιώτισσας τα κάνει κάποιος με το όνομα Σαρακηνός, για τον οποίον αναφέρεται και το εξής επιπλέον: «*καί τοῦ καστροφύλακος ἐκεῖσε*».

92. Subotić, "Le monastère de la Vierge Mésonisiôtissa", ό.π.

93. *Στοιχεία Συστάσεως*, ό.π., σ. 174-175.

94. Každan, "Dva pozdnevizantijskih akta", ό.π., σ. 319, στίχ. 39-41.

95. Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας* 1100-1669, τ. Θ', Θεσσαλονίκη 1985, σ. 123, Γιαγκουλλής Κ. Γ., *Ασίζες του Βασιλείου της Κύπρου. Ερμηνευτικό και ετυμολογικό γλωσσάριο, με εισαγωγικό σημείωμα*, Λευκωσία 1993, σ. 53, Παπακυριακού – Απέργη Ευαγγελία – Παπακυριακού Άρης, *Βασικό Λεξικό ξένων λέξεων της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα 1997, σ. 215.

96. Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1988, τ. Ι', σ. 203-204.

97. Η λ. "τρόχαλος" είναι σωρός λίθων (Σταματάκου Ιωάν., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 3, σ. 2751).

98. *Υδρία*, Αθήνα 1987, τ. 47, σ. 8.

Κατά τα βυζαντινά χρόνια "καστροφύλαξ" είναι "Ο φύλακας του κάστρου", ενώ κάστρον σημαίνει: 1. "Φρούριο", 2. "Οχυρωμένη πόλη", 3. "Τοίχος από πέτρες ή πλίνθους που περιβάλλει το σπίτι και την αυλή του"[99].

Επομένως, ο Σαρακηνός του παραπάνω εγγράφου είναι καστροφύλαξ της περιοχής και αφιερώνει στην Ιερά Μονή Μεσονησιώτισσας ένα «*λεγάτον [...] μοδίου ἑνός*».

Πότε έγινε αυτή η αφιέρωση του Σαρακηνού προς την Ιερά Μονή Μεσονησιώτισσας δεν είναι ακριβώς γνωστό. Όμως, μπορούμε να την εντάξουμε χρολογικά ανάμεσα στα εξής χρονικά όρια:

1. Κατά τα έτη ±1355 – 1360, έτη κατά τα οποία έχει την εξουσία στην περιοχή αυτή ο Ροδοσλάβος Χλάπενος[100] και κατά τα οποία είχε ανεγείρει «*ἐκ βάθρων αὐτῶν*»[101] το μοναστήρι (terminus post quem).

2. Το παραπάνω δωρητήριο έγγραφο του Παγάση εντάσσεται στο χρονικό διάστημα «*6839/ Σεπτέμβριος 1384 - Αύγουστος 1385*»[102] ή «*Μάρτιος, ινδ. 9, έτ. 6893 (1385)*»[103] (terminus ante quem).

Άρα, η ύπαρξη του καστροφύλακος Σαρακηνού, ο οποίος κάνει τάμα στην Παναγία Μεσονησιώτισσα, χρονολογείται περίπου κατά τα έτη 1355-1385, δηλαδή μετά τα μέσα του 14ου αιώνα.

Ο Σαρακηνός αυτός, εκτός από καστροφύλαξ, έχει και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία, κάποια από τα οποία αφιερώνει στη μονή.

Όπως προκύπτει από τις μέχρι τώρα ανασκαφικές έρευνες στις περιοχές της Αλμωπίας, στην οποία ανήκουν και οι Σαρακηνοί, έχουν αποκαλυφθεί διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα κατά τα ρωμαϊκά – πρωτοβυζαντινά χρόνια, αλλά έχουν επισημανθεί ακόμη οικιστικά συγκροτήματα και αγροικίες «*που η μελλοντική έρευνα θα αποδείξει κατά πόσο σχετίζονται με ένα ιδιοκτησιακό καθεστώς μεγάλης γαιοκτησίας*»[104].

99. Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1980, τ. Ζ', σ. 385, 386.

100. Σταλίδης, *Η Έδεσσα στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 90.

101. Každan, "Dva pozdnevizantijskih akta", ό.π., σ. 319, στίχ. 12.

102. Binon, *Les origines légendaires*, ό.π., σ. 265-268.

103. Χρυσοχοΐδη, "Ιερά Μονή του Αγίου Παύλου", ό.π., σ. 274-276, ΠΙΝ. 7.

104. Χρυσοστόμου Αναστασία, *Αρχαία Αλμωπία*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 68.

Τέτοιες γαιοκτησίες υπάρχουν και καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου και πιθανώς μία τέτοια γαιοκτησία στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού Σαρακηνοί να ανήκε στον παραπάνω καστροφύλακα Σαρακηνό[105].

Κατά τη γνώμη μου, λοιπόν, το όνομα του χωριού Σαρακηνοί προήλθε από τον αναφερόμενο καστροφύλακα Σαρακηνό, ο οποίος είχε στη δικαιοδοσία του, εκτός από τις άλλες περιοχές, και την περιοχή του τοπωνυμίου - οικωνυμίου Σαρακηνοί.

Βεβαίως, δεν γνωρίζουμε πού βρισκόταν αυτό το κάστρο, στο οποίο ήταν καστροφύλαξ ο Σαρακηνός. Οπωσδήποτε όμως η δικαιοδοσία του θα εκτεινόταν στις περιοχές και του σημερινού χωριού του νομού Πέλλας Νησί, στα όρια του οποίου είχε ανεγερθεί "*ἐκ βάθρων αὐτῶν*"[106] η Παναγία Μεσονησιώτισσα, καθώς επίσης και στα όρια του σημερινού χωριού Σαρακηνοί.

Σ' αυτές τις περιοχές θα όριζε και κτήματα, όπως προκύπτει από τη δωρεά του προς την παραπάνω μονή.

Έτσι, η περιοχή, την οποία όριζε ο Σαρακηνός, όπου το κάστρο, τα κτήματα και το "*λεγάτον τοῦ Σαρακηνοῦ*", αρχικώς έγινε το τοπωνύμιο: του *Σαρακηνού ή *Σαρακηνός. Απ' αυτό αργότερα προήλθε το τοπωνύμιο - οικωνύμιο Σαρακίνοβο - Σαρακηνοί.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς πότε, από το όνομα του Σαρακηνού ή Σαρακηνός με την προσθήκη της σλαβικής καταλήξεως -οβο (-ονο), η οποία προστίθεται σε θέματα κύριων ονομάτων[107], προκειμένου να μας δώσει οικωνύμια, δηλαδή κατοικημένους χώρους[108], προήλθε το όνομα του χωριού Σαρακίνοβο [< Σαρακιν-(-ός) + -οβο].

Ο Max Vasmer ορθώς δέχεται ότι το όνομα του χωριού Σαρακίνοβο είναι εκσλαβισμός με την προσθήκη της καταλήξεως -ονο και έχει διαμορφωθεί από ένα ελληνικό όνομα "Σαρακηνός"[109].

Επίσης, και οι Βούλγαροι δέχονται ότι το όνομα Sarakın (Саракин) ή

105. Βλ. ενδεικτ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι, τ. Ζ'(1978), σ. 297-303, τ. Η'(1979), σ. 197-201, τ. Θ'(1979), σ. 222-226.

106. Každan, "Dva pozdnevizantijskih akta", ό.π., σ. 319, στίχ. 12.

107. Βλ. ενδεικτ. τα βουλγαρικά οικωνύμια Dim-ovo, Dragan-ovo, Kliment-ovo, Mladen-ovo (*Gramatika na Šavremennija Bălgarski knižoven ezik. Tom 2/ Morfologija*, Sofia 1983, σ. 75).

108. Λαμψίδη Ι. Θ., Γραμματική της Βουλγαρικής Γλώσσης, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 48, *Gramatika na Šavremennija Bălgarski knižoven ezik. Tom 2*, ό.π., σ. 75.

109. Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941^1, Leipzig 1970^2, σ. 200.

Saracın (Сарацин) πέρασε στα βουλγαρικά μέσω του ελληνικού ονόματος Σαρακηνός[110]. Επομένως, δέχονται εμμέσως ότι το όνομα Σαρακίνοβο προήλθε από αρχικό ελληνικό όνομα Σαρακηνός ή Σαρακηνού + κατάληξη -οβο.

Το ότι προϋπήρξε ένα όνομα Σαρακηνός, από το οποίο πήρε το όνομά του το χωριό Σαρακίνοβο, ενισχύεται και από το ότι τα προαναφερθέντα ΕΠ (Σαρακινλής, Σαρακίντσης, Σαρακίνης) έχουν γλωσσικό θέμα Σαρακιν- και όχι Σαρακινοβ-, πράγμα που δείχνει ότι τα ΕΠ με τις διάφορες καταλήξεις (-ης, -λής, -τσης) έχουν προέλθει από ένα όνομα τοπωνύμιο *Σαρακην-ός, *Σαρακηνού και όχι από το Σαρακίνοβο, γιατί τότε το πατριδωνυμικό ΕΠ θα ήταν *Σαρακινοβλής ή *Σαρακίνόβτσης, πράγμα το οποίο δεν απαντάται πουθενά στην Ελλάδα ούτε και στη Βουλγαρία[111].

Πολύ αργότερα, πότε ακριβώς δεν είναι γνωστό, οπωσδήποτε όμως κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας, το τοπωνύμιο του *Σαρακηνού ή *Σαρακηνός είχε μετονομασθεί με το όνομα Σαρακίνοβο, επειδή η περιοχή αυτή ανήκε άλλοτε στον Σαρακηνό και επειδή, κατά πάσαν πιθανότητα, εκεί θα είχαν εγκατασταθεί Σλαβόφωνοι ή θα το ανέφεραν μ' αυτό το όνομα στο γλωσσικό τους ιδίωμα οι Σλαβόφωνοι.

Μάλιστα, εάν δεχθούμε ως ορθές τις πληροφορίες του K. Mladenov[112] και του Σωκρ. Λιάκου[113] (βλ. στο παραπάνω κεφάλαιο: Α.5.1. Ιστορικές μαρτυρίες για το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Σαρακηνοί ή Σαρακίνοβο, και συγκεκριμένα στις παραγράφους 5.1.1 και 5.1.2), τότε μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι η αρχή της ιδρύσεως του χωριού Σαρακίνοβο στις περιοχές, οι οποίες παλαιότερα ανήκαν στον Σαρακηνό του παραπάνω βυζαντινού εγγράφου, ανάγεται κατά τον 18ο αιώνα. Και η ίδρυση του χωριού Σαρακίνοβο έγινε σε τόπο, ο οποίος ήταν ήδη γνωστός ως *Σαρακηνός ή *Σαρακηνού, επειδή παλαιότερα ανήκε στον προαναφερθέντα Σαρακηνό.

Άλλωστε, όπως προκύπτει και από τις έρευνες των εδεσσαϊκών ονομάτων,

110. Filipova – Bairova M., *Gracki zaemki v savremennija bălgarki ezik*, Sofia 1969, σ. 151, *Rečnik na čuždite dumi v Bălgarskija ezik*, Sofia1982, σ. 759, Ilčev, *Rečnik na ličnite i familni imena*, ό.π., σ. 236.

111. Βλ. ενδεικτ. Ilčev, *Rečnik na ličnite i familni imena*, ό.π., Zaimov I., Bălgarski imennik, Sofia 1994.

112. *Etnografija na Makedonija*, ό.π., σ. 297.

113. Λιάκου, *Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι*, ό.π., σ. 42.

κατά τον 14ο αιώνα, οπότε καταλαμβάνεται η Έδεσσα και η περιοχή της από τους Τούρκους[114], το γλωσσικό υπόστρωμα του χριστιανικού πληθυσμού των κατοίκων της Έδεσσας και της περιοχής, κατά βάση, είναι ελληνικό[115].

Β. Το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Κουτούγερι (το)

1. Θέση.

Το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Κουτούγερι βρίσκεται νοτιοανατολικά από την πόλη Έδεσσα, απέχει απ' αυτήν 6.500 μ., έχει υψόμετρο 140 μ. από τη θάλασσα και ανήκει στην επαρχία Έδεσσας του νομού Πέλλας[116].

2. Όνομα

Το Κουτούγερι είναι το παλιό όνομα του σημερινού χωριού Καισαριανά (τα)[117], το οποίο (Κουτούγερι) απαντά κατά τον 19ο αιώνα, εποχή ακόμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή της Μακεδονίας[118] (βλ. παρακάτω το κεφάλαιο: Β.5. Ιστορικές μαρτυρίες).

Μετά την απελευθέρωση της περιοχής και την ένταξή της στα όρια του Ελληνικού Κράτους (1912), η αρχική αναγνώριση του χωριού στα επίσημα ελληνικά κρατικά έγγραφα είχε γίνει το έτος 1918 με το όνομα "Κατούγερη", οπότε

114. Σταλίδης, *Η Έδεσσα στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 95-125.

115. Každan A. P., "Dva pozdnevizantijskih akta", ό.π., σ. 317-321, Σταλίδης Κ. Γ., "Τα εδεσσαϊκά οικογενειακά ονόματα (1382 έως σήμερα). Ιστορική και γλωσσική θεώρηση", *Β' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο*. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 19, 20, 21 Σεπτεμβρίου 1997), (υπό εκτύπωση).

116. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 148-149, *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, ό.π., σ. 162-163, *Υδρία*, τ. 34, σ. 389, τ. 30, σ. 50, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 31, σ. 182, Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 171, Σιμόφσκι, *Τα κατοικημένα μέρη*, ό.π., σ. 235.

117. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 148-149, Λιάκου, *Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι*, ό.π., σ. 73, Τουσίμη Γ., "Ιστορική θεώρηση του τοπωνυμίου Κουτούγερι", *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Έδεσσα 1974, τεύχ. 7, σ. 25-28, Μίντσης Γ. Ι., *Ιστορία της Έδεσσας (Εκκλησιαστική και Πολιτική) 1ος - 20ος αι.*, Έδεσσα 1993, σ. 101.

118. Πλαταρίδου Δ., Ἔκθεσις τῆς κατά τήν ἐπαρχίαν Βοδενῶν διανοητικῆς ἀναπτύξεως, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1874, σ. 17, Καραθανάσης Αθ. Ε. – Σατραζάνης Αντ. Δ., *Πρακτικά του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 100, 118, Kânčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 450, Kânčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 150.

και είχε ενταχθεί ως συνοικισμός στο μεγαλύτερο γεωγραφικό σύνολο με την ονομασία "Κοινότης Εδέσσης" (Β.Δ. 3-5-1918, ΦΕΚ. Α 98/1918)[119], ενώ το έτος 1926 ο συνοικισμός "Κατούγερη" του "Δήμου Εδέσσης" μετονομάζεται πλέον ως "Καισαριανά" (Β.Δ. 15-11-1926, ΦΕΚ. Α 413/1926)[120].

Ο συνοικισμός είχε μετονομασθεί ως "Καισαριανά", επειδή οι περισσότεροι πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί σ' αυτόν μετά τη μικρασιατική καταστροφή[121], προέρχονταν κυρίως από την περιοχή Καισάρεια της Μ. Ασίας[122]. Επίσης, στο Κουτούγερι έχουν εγκατασταθεί προσφυγικές οικογένειες και από άλλες περιοχές της Μ. Ασίας (Αμάσεια, Τραπεζούντα, Σκαμνιές κ.ά.)[123].

3. Διοικητική ένταξη

3.1. Σύμφωνα με την τουρκική διοικητική οργάνωση, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι την απελευθέρωση της περιοχής (1912), το Κουτούγερι διοικητικώς ανήκει στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης, στο σαντζάκι Θεσσαλονίκης και στον καζά Βοδενών (Έδεσσας)[124], ενώ εκκλησιαστικώς υπάγεται στην τότε Ιερά Μητρόπολη Βοδενών[125].

3.2. Σήμερα (2000), διοικητικώς ανήκει στον Δήμο Έδεσσας του νομού Πέλλας, ενώ εκκλησιαστικώς υπάγεται στην Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας.

4. Πληθυσμός

Για τον πληθυσμό του χωριού Κουτούγερι - Καισαριανά από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα (2000) γνωρίζουμε τα παρακάτω:

4.1. Την πρώτη γνωστή μαρτυρία για τον πληθυσμό του χωριού μάς τη δίνει ο τότε γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών (Έδεσσας)[126] Δη-

119. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 148.

120. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 149.

121. Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 171, Σιμόφσκι, *Τα κατοικημένα μέρη*, ό.π., σ. 235.

122. *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, ό.π., σ. 162-163.

123. Σμυρλής Μαν., κάτοικος Καισαριανών (22-10-2000). Οι γονείς του είχαν εγκατασταθεί στο Κουτούγερι από τις Σκαμνιές της Μ. Ασίας.

124. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 23, Kānčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 448, Kānčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 148, Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191.

125. Πλαταρίδου, Ἔκθεσις, ό.π., σ. 17, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 100, 118, 150.

126. Σταλίδης Κ. Γ., "Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Βοδενών", *Εδεσσαϊκά Χρονικά*, Έδεσσα

μήτριος Πλαταρίδης το έτος 1874, ο οποίος αναφέρει ότι το Κουτούγερι είναι τσιφλίκι και κατοικείται: «ὑπό 8 οἰκογενειῶν Χριστιανῶν»[127].

4.2. Ο Βούλγαρος Vasil Kânčov αναφέρει το έτος 1900 ότι στο Κουτούγερι κατοικούν 60 χριστιανοί και σ' αυτό δεν υπάρχουν Τούρκοι[128].

4.3. Το έτος 1905 ο D. M. Brancoff αναφέρει ότι στο Κουτούγερι υπάρχουν συνολικά 48 κάτοικοι Ορθόδοξοι Πατριαρχικοί[129].

4.4. Ο προξενικός γραμματέας Αθ. Χαλκιόπουλος το έτος 1910 αναφέρει: "Κουτούγερι, 40 ὀρθόδοξοι ἕλληνες"[130].

4.5. Λίγο μετά την απελευθέρωση του χωριού και την ένταξή του στα διοικητικά όρια του Ελληνικού Κράτους (1912), ο τότε «*Διοικητικός 'Επίτροπος Βοδενῶν*» σε αναφορά του «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*'Εν 'Εδέσση τῇ 21 Αὐγούστου 1913*» αναφέρει ότι το Κουτούγερι είναι τσιφλίκι «*ἔχον 10 κατοίκους*»[131].

Επίσης, ο ίδιος σε επισυναπτόμενο έγγραφο στην παραπάνω αναφορά με τίτλο "Πίναξ/ Στατιστικός τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913" της Επαρχίας Βοδενών αναφέρει ότι το Κουτούγερι κατοικείται από "*[Ἄρρενες] 12 [Θήλεις] 10 ['Ολικόν ἄθροισμα] 22*", ενώ κάνει και συμπληρωματική παρατήρηση, στην οποία σημειώνει ότι, σύμφωνα με την τουρκική στατιστική του έτους 1909, το τσιφλίκι Κουτούγερι έχει «*κατά Ν[ομάρχην] 44, κατά διδ[ασκάλους] 10 'Αθιγγάνους Χριστιανούς κατοίκους*»[132].

4.6. Ο Εδεσσαίος Ευ. Δ. Γιούσμης σε άρθρο του στην εδεσσαϊκή εφημερίδα Νέα Έδεσσα με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1921 αναφέρει ότι το Κουτούγερι πρίν από το έτος 1821 «*κατοικείτο από 80 οικογενείας*»[133].

4.7. Σύμφωνα με τις νεότερες στατιστικές μαρτυρίες, ο συνοικισμός Κουτούγερι το έτος 1920 αριθμεί 18 κατοίκους, το έτος 1928, μετά τη μετονομασία

1975, τεύχ. 8, σ. 10-23.

127. Πλαταρίδου, *Ἔκθεσις*, ό.π., σ. 17, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 100, 118.

128. Kănčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 448, Kănčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 148.

129. Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191.

130. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 23.

131. Πίναξ/ Στατιστικός τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913, 21-08-1913 (Γενικά Αρχεία του Κράτους. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας).

132. Πίναξ/ Στατιστικός, ό.π.

133. Γιούσμης Ε. Δ., "Τα περί την Έδεσσαν χωρία", εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 15(10-10-1921), σ. 2.

του συνοικισμού σε Καισαριανά και την εγκατάσταση σ' αυτόν των νέων κατοίκων - προσφύγων, αριθμεί 113 κατοίκους, το έτος 1940 αριθμεί 140 κατοίκους, το έτος 1951 αριθμεί 94 κατοίκους, το έτος 1961 αριθμεί 123 κατοίκους, το έτος 1971 αριθμεί 116 κατοίκους[134], το έτος 1981 αριθμεί 91 κατοίκους και το έτος 1991 αριθμεί 99 κατοίκους[135].

5. Ιστορικές μαρτυρίες

Για το τοπωνύμιο - οικωνύμιο Κουτούγερι δεν διαθέτουμε σωζόμενες μαρτυρίες στα γνωστά μεσαιωνικά κείμενα ούτε σε νεότερα συνθετικά έργα σύγχρονων μελετητών, τα οποία στηρίζονται σε μεσαιωνικές κυρίως πηγές[136].

Έτσι, από άποψη μεσαιωνικών πηγών στερούμαστε τη δυνατότητα των μαρτυριών, ώστε να έχουμε γνώση για τη δημιουργία τοπωνυμίου - οικωνυμίου Κουτούγερι και να το εντάξουμε σε ορισμένο χρόνο.

Ενώ, όμως, δεν έχουμε μαρτυρίες για το Κουτούγερι στα μεσαιωνικά κείμενα, διαθέτουμε γι' αυτό μαρτυρίες από τον 19ο αιώνα και εξής. Ενδεικτικώς αναφέρουμε:

5.1. Την πρώτη γνωστή μαρτυρία για την ύπαρξη του οικωνυμίου αυτού μάς τη δίνει ο τότε γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών (Έδεσσας) Δημήτριος Πλαταρίδης το έτος 1874, ο οποίος αναφέρει: "Κουτούγερι, μίαν ὥραν νοτιοανατολικῶς τῶν Βοδενῶν, τσεφλίκιον κατοικούμενον ὑπό 8 οἰκογενειῶν Χριστιανῶν μέ ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Νικολάου"[137].

5.2. Ο Βούλγαρος Vasil Kânčov αναφέρει το έτος 1900 ότι στο χωριό Κουτούγερι, "Котугери" (Kotugeri) όπως το αναφέρει, της επαρχίας Έδεσσας (κα-

134. *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους κοινότητας και οικισμούς (Κυρωθείς δια της υπ' αριθ. 3893/Ε637/1972 κοινής αποφάσεως των Υπουργών βοηθού Πρωθυπουργού και Εσωτερικών*, Αθήναι 1972, σ. 146.

135. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 149, *Υδρία*, Αθήνα 1983, τ. 30, σ. 50, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1996, τ. 31, σ. 182, βλ. και Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 171, Σιμόφσκι, *Τα κατοικημένα μέρη*, ό.π., σ. 234-235.

136. Βλ. ενδεικτ. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας*, ό.π., Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, ό.π., Taseva Lora, *Bălgarska toponimija ot grăcki i srăbski sredovekovni dokumenti*, ό.π.

137. Πλαταρίδου, *Ἔκθεσις*, ό.π., σ. 17, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 100, 118.

ζάς Βοδενών) κατοικούν 60 χριστιανοί και σ' αυτό δεν υπάρχουν Τούρκοι[138].

5.3. Το έτος 1905 ο D. M. Brancoff αναφέρει ότι στο Κουτούγερι, "Katougoueri" όπως το αναφέρει, υπάρχουν συνολικά 48 κάτοικοι Ορθόδοξοι Πατριαρχικοί, με ένα (01) σχολείο, έναν (01) δάσκαλο και δέκα (10) μαθητές[139].

5.4. Ο Εδεσσαίος Ευ. Δ. Γιούσμης σε άρθρο του στην εφ. Νέα Έδεσσα με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1921 αναφέρει: «*Το Κουτούγερι προ του 1821, με αρχαίαν Εκκλησίαν του αγίου Νικολάου, κατοικείτο από 80 οικογενείας. Είχε δε και βαφείον*»[140].

5.5. Ο προξενικός γραμματέας Αθ. Χαλκιόπουλος το έτος 1910 αναφέρει: «*Κουτούγερι, 40 ὀρθόδοξοι Ἕλληνες*»[141].

5.6. Λίγο μετά την απελευθέρωση του χωριού και την ένταξή του στα διοικητικά όρια του Ελληνικού Κράτους (1912), ο τότε «*Διοικητικός Ἐπίτροπος Βοδενῶν*» σε αναφορά του «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*Ἐν Ἐδέσσῃ τῃ 21 Αὐγούστου 1913*» αναφέρει: «*Κουτούγερι, τσιφλίκι, ἔχον 10 κατοίκους καί ἀπέχον 11/2 ὥρ[αν] τῆς Ἐδέσσης*»[142].

Επίσης, ο ίδιος στο επισυναπτόμενο έγγραφο «*Πίναξ/ Στατιστικός τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913*» της Επαρχίας Βοδενών αναφέρει: «*[Συνοικισμοί] Κατούγερι [Ἄρρενες] 12 [Θήλεις] 10 [Ὁλικόν ἄθροισμα] 22 [Παρατηρήσεις] [Κατά τήν Τουρκικήν Στατιστικήν τοῦ ἔτους 1909]/ [...] Κατούγερη, τσιφλίκιον, ἔχον κατά Ν[ομάρχην] 44, κατά διδ[ασκάλους] 10 Ἀθιγγάνους Χριστιανούς κατοίκους, ἀπέχον 11/2 ὥραν τοῦ Μεσημερίου [...] Κατούγερη, τσιφλίκιον, νῦν ἀκατοίκητον, [μια λέξη δυσανάγνωστη], ἀπέχον 11/2 ὥραν [τοῦ Μεσημερίου]*[143] *(ἔχει καί ἐκκλησίαν). Στερεῖται Ἑλλην[ικοῦ] σχ[ολεῖου] καί διδ[ασκάλου]*»[144].

138. Kānčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 448, Kānčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 148.

139. Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191.

140. Γιούσμης, "Τα περί την Έδεσσαν χωρία", ό.π., σ. 2.

141. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 23.

142. Πίναξ/ Στατιστικός, ό.π.

143. Χωριό του νομού Πέλλας. Βρίσκεται νοτιοδυτικά από την πόλη Έδεσσα και ανήκει στον Δήμο της Έδεσσας (*Στοιχεία Συστάσεως*, ό.π., σ. 170-171).

144. Πίναξ/ Στατιστικός, ό.π.

6. Μορφές του ονόματος

Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, το όνομα του οικωνυμίου παρουσιάζεται στις νεότερες γραπτές πηγές με τις εξής μορφές ((βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Β.5. Ιστορικές μαρτυρίες).

6.1. Κουτούγερι (το)

Είναι η παλαιότερη γνωστή μαρτυρία για το οικωνύμιο και την αναφέρει το έτος 1874 ο Δημήτριος Πλαταρίδης[145]. Επίσης, με την ίδια μορφή το αναφέρει το έτος 1910 ο προξενικός γραμματέας Αθ. Χαλκιόπουλος[146]. Επίσης, μ' αυτή τη μορφή το αναφέρει ο Εδεσσαίος Ευ. Δ. Γιούσμης σε άρθρο του στην εφ. Νέα Έδεσσα, με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1921[147]. Επίσης, με το ίδιο όνομα το αναφέρει και ο τότε «*Διοικητικός Ἐπίτροπος Βοδενῶν*» σε αναφορά του «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*Ἐν Ἐδέσσῃ τῇ 21 Αὐγούστου 1913*»[148].

Με τη μορφή Κουτούγερι αναφέρεται συνεχώς μέχρι και σήμερα στον καθημερινό προφορικό και γραπτό λόγο[149].

6.2. Κατούγερι (το)

Με τη μορφή Κατούγερι αναφέρει το οικωνύμιο ο «*Διοικητικός Ἐπίτροπος Βοδενῶν*» σε αναφορά του «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*Ἐν Ἐδέσσῃ τῇ 21 Αὐγούστου 1913*» καθώς επίσης και στο επισυναπτόμενο έγγραφο «*Πίναξ/ Στατιστικός τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913*» της Επαρχίας Βοδενών[150].

145. Πλαταρίδου, *Ἔκθεσις*, ό.π., σ. 17, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 100, 118.

146. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 23.

147. Γιούσμης, "Τα περί την Έδεσσαν χωρία", ό.π., σ. 2.

148. Πίναξ/ Στατιστικός, ό.π.

149. Βλ. ενδεικτ. *εφ. Έδεσσα*, φ. 10(15-05-1919), σ. 5, Τουσίμη, "Ιστορική θεώρηση του τοπωνυμίου Κουτούγερι", ό.π., Μίντσης, *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 101, καθώς επίσης και στις ημερινές τοπικές εφημερίδες της Έδεσσας *Εδεσσαϊκή* και *Πρωινή* (passim).

150. Πίναξ/ Στατιστικός, ό.π.

6.3. Κατούγερη (η)

6.3.1. Με τη μορφή αυτή αναγράφεται στα επίσημα κρατικά έγγραφα μέχρι το έτος 1926, οπότε μετονομάζεται σε Καισαριανά[151].

6.3.2. Επίσης, με τη μορφή αυτή την αναφέρει ο τότε «*Διοικητικός 'Επίτροπος Βοδενῶν*» σε αναφορά του «*Πρός τόν Νομάρχην Θεσσαλονίκης*» με ημερομηνία «*'Εν 'Εδέσσῃ τῇ 21 Αὐγούστου 1913*» και στο επισυναπτόμενο έγγραφο «*Πίναξ/ Στατιστικός τοῦ πληθυσμού τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1913*» της Επαρχίας Βοδενών[152].

6.4. Kotugeri (Котугери) ή Kutugeri (Кутугери) ή Kutuger (Кутугер)

Με τις μορφές αυτές το αποδίδουν γενικώς οι Σλάβοι[153].

6. 5. Katougoueri

Με τη μορφή Katougoueri αναφέρει το χωριό το έτος 1905 ο D. M. Brancoff[154].

6.6. Κουδδούγιεροι (οι)

Με τη μορφή Κουδδούγιεροι (οι) ονομάζει το χωριό ο Σωκρ. Ν. Λιάκος[155].

7. Ετυμολογία του ονόματος Κουτούγερι

7.1. Προταθείσες ετυμολογίες

151. *Στοιχεία Συστάσεως*, ό.π., σ. 148-149, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός*, Αθήναι 1930, τ. ΙΓ', σ. 498, *Υδρία*, Αθήνα 1984, τ. 34, σ. 389.

152. Πίναξ/ Στατιστικός, ό.π.

153. Kănčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 448, Kănčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 148, Ivanov J., *Bogomilski knigi i legendi*, Sofia 1925¹, 1970², σ. 36, Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 171, Simovski, *Atlas na naselenite mesta*, ό.π., σ. 43, 116, Ivανov N. "Kăm ojkonimijata na geografskata oblast Makedonija", *Onomastično i etnolingvistično prostranstvo na ezika, Sbornik v čest na profesor Nikolaj P. Kovačev*, Beliko Tărnovo 1996, τ. 1, σ. 201.

154. Brancoff, *La Macedoine*, ό.π., σ. 190-191.

155. Λιάκου, *Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι*, ό.π., σ. 73.

7.1.1. Ετυμολογία της λέξης Κουτούγεροι (οι)

Για την ετυμολογία της ίδιας της λέξης "Κουτούγεροι" (οι) έχουν προταθεί αρκετές ετυμολογίες.

Ενδεικτικώς αναφέρουμε:

7.1.1.1. Οι Βούλγαροι[156] δέχονται ότι η λέξη Kutúgeri (Кутугери) προέρχεται πιθανώς από την ελληνική λέξη *κουνδούγεροι, κ(ο)υδούγεροι*, για την οποία πάλι δέχονται ότι προέρχεται πιθανώς από τις ελληνικές λέξεις *κουτός* και *γέρος*. Κατά μία άλλη άποψη υποθέτουν ότι φωνητικώς η λέξη μπορεί να προέλθει από την αρχαιοβουλγαρική λ. *kotúga* (*Котуга*) που σημαίνει μανδύας, χιτών, και στα σερβοκροατικά *kótika* (Котика), και ότι προέρχονται από τις αρχαιολατινικές λέξεις *cotuca* < *cotta* "χιτώνας"[157].

7.1.1.2. Ο Dragoljub Dragojlovič, εξετάζοντας τα βυζαντινά κείμενα, στα οποία αναφέρονται οι Κουτούγεροι, και τις προταθείσες ετυμολογίες της λέξης Κουτούγεροι από διάφορους προγενέστερους μελετητές, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λέξη Κουτούγεροι προέρχεται από την ελληνική λέξη κατήγορος (ως κατήγοροι των χριστιανών, χριστιανοκατήγοροι)[158].

7.1.2. Ετυμολογία της λέξης Κουτούγερι (το)

Σύμφωνα με γνωστές μαρτυρίες, παράγωγα της λ. Kutúgeri (Кутугери) "Κουτούγεροι" είναι οι βουλγαρικές λέξεις *kutúgerci* (Кутугерци), *kutúgerski* (Кутугерски), οι οποίες είναι επίθετα και σημαίνουν αυτόν, ο οποίος έχει σχέση με τους Κουτούγερους[159].

Μάλιστα, με το όνομα Kutúgerci (Кутугерци) υπάρχει ένα βουλγαρικό χωριό στην περιοχή του Κιουστεντίλ, το οποίο βρίσκεται νοτιοδυτικά από τη Σόφια και στο οποίο κατοικούν 66 κάτοικοι[160].

156. *Bălgarski Etimologičen Rečnik*, Sofia 1986, τ. 3, σ. 161, όπου και βιβλιογραφία.

157. *Bălgarski Etimologičen Rečnik*, ό.π., τ. 3, σ. 161, όπου και βιβλιογραφία, Κριαρά Εμμ., Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669, Θεσσαλονίκη 1982, τ. Η', σ. 309, Cortelazzo – Zolli, *Dizionario etimologico della lingua italiana*, ό.π., τ. 1, σ. 292.

158. Dragójlovič Dr., "Kudugeri kod balganskih naroda", *Balkanološki Institut CAHY*, Beograd, σ. 129-135, όπου και βιβλιογραφία.

159. *Bălgarski Etimologičen Rečnik*, Sofia 1986, τ. 3, σ. 161.

160. *Bălgarski Etimologičen Rečnik*, Sofia 1986, τ. 3, σ. 161, Mičev N. – Koledarov P., *Rečnik na selištata i selištnite imena v Bălgarija 1878-1987*, Sofia 1989, σ. 164.

Επίσης, αρκετοί ερευνητές συνδέουν την προέλευση του οικωνυμίου του νομού Πέλλας Κουτούγερι (το) με το όνομα Κουτούγεροι (οι) της Ιστορίας. Ενδεικτικώς αναφέρουμε:

7.1.2.1. Ο Βούλγαρος Iordan Ivanov το έτος 1925 αναφέρει ότι τα υπολείμματα των Βογομίλων, οι οποίοι βρίσκονταν διασκορπισμένοι στην περιοχή Θεσσαλονίκης, ως αιρετικοί και εικονομάχοι, αποκαλούνται από τον τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Συμεών (1410-1429), ανάμεσα στα άλλα, "Κουδούγεροι". Και υποστηρίζει ότι «*Τα τωρινά βουλγαρικά χωριά Kutúgerci (στην περιοχή Κιουστεντίλ) και Kotúgeri (στην περιοχή της Έδεσσας) ακόμη υπενθυμίζουν τα αλλοτινά βογομιλικά χωριά*»"[161].

7.1.2.2. Επίσης, ο Βούλγαρος Nikolaj Ιvanov αναφέρει ότι σημαντικός αριθμός από ονόματα σε περιοχές της Μακεδονίας ενέχουν παλαιοβουλγαρικές ονομασίες, ανάμεσα στα οποία κατατάσσει και το χωριό του νομού Πέλλας Κουτούγερι (Кутугер)[162].

7.1.2.3. Ο Todor Hristov Simovski αναφέρει ότι το χωριό Κουτούγερι πήρε αυτό το όνομα, «*επειδή υπήρχαν εκεί μοναχοί Βογόμιλοι, τους οποίους οι Έλληνες τους ονόμαζαν "Kutos Geros", το οποίο σημαίνει κουτός γέρος*»[163]. Δηλαδή, ο T. Hr. Simovski ανάγει την προέλευση του ονόματος του χωριού Κουτούγερι στους Κουτούγερους (Βογόμιλους) της Ιστορίας, δέχεται δηλαδή εμμέσως την ετυμολογία που δέχονται και οι Βούλγαροι (βλ. παραπάνω: Β.7.1.1.1) και δέχεται ακόμη εμμέσως ότι το Κουτούγερι έχει ελληνική γλωσσική προέλευση.

7.1.2.4. Επίσης, ο Σωκράτης Ν. Λιάκος για την ετυμολογία του χωριού της Έδεσσας «*Κουδδούγιεροι*», όπως το γράφει, αναφέρει: «*Υπάρχουν όμως υστερομεσαιωνικές μαρτυρίες που μας πληροφορούν, ότι και αυτό ήταν ένα από τα πολλά ονόματα με τα οποία προσονομάζονταν οι σατανολάτρες αιρετικοί, οι οποίοι λέγονταν επίσης Βογόμιλοι, Καθαροί, Δραγοβίται κ.λ.π. και είχαν την εστία τους στην περιοχή της Φιλιππούπολης. Στην πόλι αυτή εξ άλλου διασώθηκε επιγραφή από την εποχή της Ρωμαιοκρατίας όπου είναι γραμμένα τα ονόματα των δήμων αυτής, ένας αγροτικός από τους οποίους καλούνταν Cuntiegeri. Είναι ολοφάνερο ώστε, ότι οι οικιστές του ως άνω χωριού της Έδεσσας υπήρξαν έποικοι Θράκες από τον προαναφερόμενο δήμο της Φιλιππούπολης*»[164].

Και ο Σωκράτης Ν. Λιάκος καταλήγει: «*Από Θράκες έποικους συνεπώς πρέπει να βαφτίστηκε το χωριό Κουδδούγιεροι της Έδεσσας*»[165].

7.1.2.5. Επίσης, ο Εδεσσαίος Γεώργιος Τουσίμης, αφού κάνει μια συνοπτική αναφορά για τους Βογόμιλους, τους Κουτούγερους κ.ά. και τη σημασιολογική τους σχέση κατά τη βυζαντινή περίοδο, καταλήγει ότι το τοπωνύμιο Κουτούγερι έχει σχέση με τους Κουτούγερους της Ιστορίας[166].

Κυρίως, για την προέλευση του ονόματος του οικωνυμίου Κουτούγερι ο Γ. Τουσίμης στηρίζεται στο συναξάρι του βίου του επισκόπου Μογλενών Ιλαρίωνος (1134-1164)[167], ο οποίος είναι συνδεδεμένος με τους θρησκευτικούς αγώνες του εναντίον των αιρετικών (Βογόμιλοι, Μανιχαίοι, Αρμένιοι μονοφυσίτες κ.ά), οι οποίοι τότε, σύμφωνα μ' αυτό το συναξάρι, ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή Μογλενών. Και, μάλιστα, ο Γ. Τουσίμης υποστηρίζει ότι ο επίσκοπος Ιλαρίων με τους θρησκευτικούς του αγώνες «*Επανέφερε όλους τους αιρετικούς στην Ορθοδοξία*»[168] μέσα στα όρια της τότε μεγάλης Ιεράς Μητροπόλεως Μογλενών, η οποία τότε, κατά τον Γ. Τουσίμη, είχε απορροφήσει εκκλησιαστικώς και την τότε Ιερά Μητρόπολη Βοδενών και, φυσικά, και την περιοχή του τοπωνυμίου – οικωνυμίου Κουτούγερι[169].

Και μάλιστα προτείνει τη γραφή όχι ως Κουτούγερι (το), όπως γράφεται μέχρι σήμερα (2000), αλλ' ως «Οι Κουτούγεροι», επειδή, όπως αναφέρει, «*Μετά τις διαπιστώσεις αυτές προκύπτει και η ανάγκη μιας γραμματικής αναθεωρήσεως και αποκαταστάσεως του τοπωνυμίου. Εφ' όσον αποδεικνύεται ότι αυτό αποτελεί τοπωνύμιο κατοίκων, ο εν χρήσει τύπος του (το Κουτούγερι) πρέπει να θεωρηθή μάλλον εσφαλμένος και αλλοιωμένος. Προφανώς υπέστη αλλοίωση κατά την μετάβασή του στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα όπου ο ορθός τύ-*

161. Ivanov, *Bogomilski knigi*, ό.π., σ. 36.

162. Ivanov "Kăm ojkonimijata na geografskata oblast Makedonija", ό.π., σ. 201.

163. Simovski, *Naselenite mesta*, ό.π., σ. 171, Σιμόφσκι, *Τα κατωκημένα μέρη*, ό.π., σ. 234-235.

164. Λιάκου, *Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι*, ό.π., σ. 73, 61.

165. Λιάκου, *Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι*, ό.π., σ. 73, 61.

166. Τουσίμη, "Ιστορική θεώρηση του τοπωνυμίου Κουτούγερι", ό.π., σ. 25-28.

167. Τουσίμη Γ., "Συμβολή στην ιστορικο-εκκλησιαστική θεώρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών Μογλενών", ό.π., σ. 26, Φραγκάκου Ιωήλ, *Ο Άγιος Ιλαρίων Επίσκοπος Μογλενών*, Έδεσσα 1998, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

168. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6.

169. Τουσίμη, "Χωρίον Σαρακηνοί", ό.π., σ. 6, Μίντσης, *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 101-102.

πος "οι Κουτούγεροι" ως τοπωνύμιο κατοίκων αλλοιώθηκε σε Κουτούγερ και επανήλθε στη γλώσσα μας ως "Κουτούγερι"»[170].

7.1.2.6. Επίσης, ο Εδεσσαίος Γεώργιος Ι. Μίντσης δέχεται ότι η επιβίωση του τοπωνυμίου Κουτούγερι *«αποδεικνύει την ύπαρξη στην περιοχή αιρετικών βογομίλων, τους οποίους οι Βυζαντινοί ονόμαζαν Κουτούγερους»*[171].

Μάλιστα, με βάση την άποψη αυτή, τονίζει: *«Πάντως, το γεγονός της υπάρξεως αιρετικών Κουτούγερων (βογομίλων) πολύ κοντά στην Έδεσσα, όπως φαίνεται από το σχετικό τοπωνύμιο, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία για τον αντιαιρετικό αγώνα του επισκόπου Μογλενών Ιλλαρίωνος, αποτελεί μία ακόμη απόδειξη για την εκκλησιαστική υπαγωγή της Έδεσσας στην επισκοπή Μογλενών και επομένως στην ανυπαρξία της Επισκοπής Εδέσσης τουλάχιστον στη διάρκεια του 12 αι., δηλαδή στην περίοδο της αρχιερατείας του Αγίου Ιλλαρίωνος»*[172].

7.2. Προτεινόμενη ετυμολογία

7.2.1. Εκεί, όπου βρίσκεται σήμερα το χωριό Κουτούγερι, σύμφωνα με τις αναφερθείσες μαρτυρίες (βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Β.5. Ιστορικές μαρτυρίες), στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ήταν ένα τουρκικό τσιφλίκι, του οποίου τελευταίος ιδιοκτήτης πρίν από την ανταλλαγή των πληθυσμών, σύμφωνα με σωζόμενες μαρτυρίες, λεγόταν Απτουλάμπεης[173]. Το τσιφλίκι εκτεινόταν σε αρκετή έκταση ανάμεσα στις παρυφές δύο λόφων.

Στο μέρος, όπου αναπτύχθηκε το νέο προσφυγικό χωριό, υπήρχε ένα μεγάλο σπίτι, το λεγόμενο "*Κονάκι του μπέη*", και μερικά οικήματα της εποχής για τα ζώα και τους ανθρώπους, οι οποίοι εργάζονταν εκεί. Επίσης, στο ίδιο τσιφλίκι ανήκε και το παρακείμενο χωριό Πλατάνη (παλαιό όνομα Γιαβόργιανη)[174].

Ο τόπος, όπου υπήρχαν τα υποστατικά του Τούρκου μπέη και όπου ανα-

170. Τουσίμη Γ., "Ιστορική θεώρηση του τοπωνυμίου Κουτούγερι", ό.π., σ. 27.

171. Μίντσης, *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 101-102.

172. Μίντσης, *Ιστορία της Έδεσσας*, ό.π., σ. 101-102.

173. Μαρτυρία (22-10-2000) των ομώνυμων εξαδέλφων Μανόλη Σμυρλή, κατοίκων του χωριού Καισαριανά, οι γονείς των οποίων είχαν εγκατασταθεί ως πρόσφυγες στο Κουτούγερι από τις Σχαμνιές της Μ. Ασίας.

174. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 182-183, 196-197.

πτύχθηκε το προσφυγικό χωριό Κουτούγερι, βρίσκεται στις δυτικές παρυφές ενός λόφου και περικλείεται, ανατολικά και δυτικά, από δύο μικρούς χειμάρρους.

Σήμερα το χωριό Καισαριανά (Κουτούγερι) έχει επεκταθεί στον χώρο, όπου εκτεινόταν το τσιφλίκι, ένθεν και ένθεν από την οδό, η οποία οδηγεί από την Έδεσσα προς τα χωριά Πλατάνη και Φλαμουριά (παλαιό όνομα Πόδος)[175]. Και, φυσικά, το περιβάλλον, φυσικό και ανθρωπογενές, έχει αλλάξει, επειδή, με το πέρασμα του χρόνου, και πολλά σπίτια έχουν ανεγερθεί και πολλές καλλιέργειες, κυρίως δεντροκαλλιέργειες έχουν αναπτυχθεί, εκεί όπου άλλοτε εκτεινόταν το τσιφλίκι.

7.2.2. Σχετικά με την ετυμολογία του ονόματος Κουτούγερι, ορθώς ο Max Vasmer δεν αναφέρει πουθενά το όνομα ως προερχόμενο από τη σλαβική γλώσσα[176].

Και, κατά τη γνώμη μου, το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Κουτούγερι δεν έχει καμιά σχέση με τους Κουτούγερους της Ιστορίας, αλλά είναι νεότερο και έχει δημιουργηθεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Βεβαίως, δεν γνωρίζουμε επακριβώς τον χρόνο δημιουργίας του, οπωσδήποτε όμως έχει δημιουργηθεί μέσα στο παρακάτω ευρύ χρονικό διάστημα: 1. μετά τα τέλη του 14ου αιώνα (terminus post quem), οπότε οι Τούρκοι καταλαμβάνουν την Έδεσσα και την περιοχή της[177], και 2. πριν από τον 19ο αιώνα, οπότε έχουμε την πρώτη γραπτή μαρτυρία για το οικωνύμιο Κουτούγερι (terminus ante quem)[178].

Η δημιουργία του ονόματος Κουτούγερι θεωρητικώς, σύμφωνα με τους γλωσσικούς κανόνες, είναι δυνατόν να προέλθει από τη σύνθεση των παρακάτω τουρκικών λέξεων: 1. *kötü* και *yer*, 2. *kutu* και *yer*, 3. *kuÿtu* και *yer*.

7.2.2.1. Στα τουρκικά η λέξη kötü σημαίνει "κακός"[179], με όλο το πλάτος των

175. *Στοιχεία συστάσεως*, ό.π., σ. 196-197.

176. Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941[1]1, Leipzig 1970[2].

177. Σταλίδης, *Η Έδεσσα στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 95-125, Μίντσης Γ. Ι., "Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)", *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1994, τ. 29(1993-1994), σ. 257-261.

178. Πλαταρίδου, *Έκθεσις*, ό.π., σ. 17, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π, σ. 100, 118.

179. *Τουρκοελληνικό Λεξικό, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών*, ό.π., σ. 448, *Tursko-Bălgarski Rečnik*, ό.π., σ. 324, Tuğlaci, *Grand Dictionnaire Turc-Français*, ό.π., σ. 437, όπου και πολλές λέξεις με πρώτο συνθετικό τη λέξη kötü και με διάφορες σημασίες, Δημητριάδης Μεν., *Λεξικόν Ελληνο-*

σημασιών που εμπεριέχει η λέξη αυτή, ενώ η λέξη yer σημαίνει "τόπος, μέρος, γη"[180].

Η σύνθεση αυτών των δύο λέξεων μας έδωσε το όνομα στο τοπωνύμιο – οικωνύμιο Κουτούγερι.

Δηλαδή, σύμφωνα με την άποψη αυτή, η περιοχή δεν είναι πολύ σπουδαίος τόπος για κατοικία ή καλλιέργειες. Αντιθέτως, είναι ένας "παλιότοπος", κατά τη νεοελληνική έκφραση, πράγμα που υποδηλώνουν και οι τουρκικές λέξεις *kötü* και *yer*.

Μερικά από τα παρόμοια ονόματα – τοπωνύμια στον ελληνικό χώρο, τα οποία ενισχύουν την παραπάνω πρόταση, είναι τα εξής: *Κακόβατος* (ν. Ηλείας), *Κακόλακκος* (ν. Ιωαννίνων), *Κακόρευμα* (ν. Μεσσηνίας), *Κακή Βίγλα* (ν. Πειραιώς) κ.ά.[181]. Υπάρχουν χωριά και με το αντίθετο πρώτο συνθετικό: *Καλημάχη* (ν. Γρεβενών), *Καλή Βρύση* (ν. Δράμας), *Καλή Κώμη* (ν. Καρδίτσας), *Καλή Παναγία* (ν. Ημαθίας), *Καλλιθέα* (σε διάφορους νομούς), *Καλλικράτεια* (ν. Χαλκιδικής), *Καλόβατος* (ν. Άρτας), *Καλά Δέντρα* (ν. Σερρών), *Καλά Νερά* (ν. Μαγνησίας), *Καλόκαστρο* (ν. Σερρών), *Καλοχώρι* (σε διάφορους νομούς) κ.ά.[182].

Επίσης, υπάρχουν στην Τουρκία τα τοπωνύμια - οικωνύμια: *Kötüköy* "Κακό χωριό", "Κακοχώρι" [< τουρκ. kötü "κακός" και köy "χωριό"], *Kötügöl* "Κακή λίμνη" [< τουρκ. göl "λίμνη], *Kötü Burun* "Κακό ακρωτήριο" [< τουρκ. burun "ακρωτήριο, κάβος"], *Kötü Burnu* "Κακό ακρωτήριο" [< τουρκ. burnu "ακρωτήριο, κάβος"], *Kötü Dağ* "Κακό βουνό" [< τουρκ. dağ "βουνό"] κ.ά.[183].

Ακόμη, υπάρχουν δυο χωριά στη Βουλγαρία, τα σημερινά Kostur και Radievo στην περιοχή Χάσκοβο, τα οποία παλαιότερα ονομάζονταν με το τουρκικό όνομα Kjutju kjoj (< τουρκ. Kötü köy, βουλγ. Кютю кьой), που σημαίνει "Κακό χωριό", "Κακοχώρι"[184].

Τουρκικόν, Αθήνα 1984, σ. 72, 300.

180. *Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών, ό.π., σ. 829-831, *Tursko-Bălgarski Rečnik*, ό.π., σ. 634.

181. *Λεξικόν των Δήμων*, ό.π., σ. 60, 228.

182. *Λεξικόν των Δήμων*, ό.π., σ. 228-232.

183. *Turkey. Official standard names approved by the United States Board on Geographic Names. Prepared in the Office of Geography, Department of the Interion*, Washington, D.C., March 1960, σ. 423-424.

184. Mičev – Koledarov, *Rečnik na selištata i selištnite imena v Bălgarija*, ό.π., σ. 167. Ενώ στη

7.2.2.2. Μια άλλη άποψη είναι ότι το τοπωνύμιο έχει σχηματισθεί από τη σύνθεση των τουρκικών λέξεων *kutu* "κουτί"[185] και *yer* "τόπος, μέρος, γη"[186]. [kutu < νεοελλην. κουτί < μεσν. κυτίον < αρχ. κύτος "κοιλότητα"].

Με το όνομα αυτό υπάρχουν στην Τουρκία τα τοπωνύμια: Kutu, Kutu Deresi[187].

7.2.2.3. Μια τρίτη άποψη είναι ότι το τοπωνύμιο έχει σχηματισθεί από τη σύνθεση των τουρκικών λέξεων *kuytu* "1. απόμερος, παράμερος, 2. ερημιά"[188], και *yer* "τόπος, μέρος, γη".

Μάλιστα, σύμφωνα με ζώσα μαρτυρία, *kuytuyer* σημαίνει απάνεμος[189].

Με το όνομα αυτό υπάρχει στην Τουρκία το τοπωνύμιο: *Kuytu*[190].

7.3. Ενίσχυση της προτεινόμενης ετυμολογίας

Η παραπάνω πρότασή μου, ότι δηλαδή το όνομα Κουτούγερι έχει τουρκική προέλευση, ενισχύεται και από τα εξής επιπλέον επιχειρήματα:

7.3.1. Οι τρεις γνωστές μορφές γραφής του συνοικισμού, δηλαδή: 1. Κουτούγερι (το), 2. Κατούγερη (η) και 3. Κατούγερι (το), αδιακρίτως γραμματικού γένους και με παραλλαγές στη φωνητική τους, δείχνει ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από την τουρκική γλώσσα και όχι από τους Κουτούγερους της Ιστορίας. Κι αυτό, επειδή:

7.3.1.1. Η σύνθεση των παραπάνω τουρκικών λέξεων (*kötü + yer* ή *kutu + yer* ή *kuytu + yer*) και η δημιουργία νέας λέξης μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά και ως θηλυκού ή και ως ουδέτερου γένους.

7.3.1.2. Φωνητικά η συλλαβή kö- της λέξης kötü μπορεί να αποδοθεί στα ελ-

σ. 167 το χωριό ονομάζεται Kjutju kjoj (КюТю КьоЙ), στις σ. 156 και 226 ονομάζεται Kjustju kjoj (КюСТю КьоЙ).

185. *Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών, ό.π., σ. 460.

186. Υπάρχει προς τα kötü και kutu και η ομόηχος τουρκική λέξη kütük "κούτσουρο, κορμός δέντρου, δοκός, συστάδα από δέντρα, κλήμα, το κυριότερο πράγμα ή πρόσωπο". Από την παραπάνω λέξη έχουν προκύψει διάφορα τοπωνύμια στην Τουρκία: *Kütük, Kütük Burnu* κ.ά. (*Turkey. Official standard names*, ό.π., σ. 446).

187. *Turkey. Official standard names*, ό.π., σ. 445.

188. *Τουρκοελληνικό Λεξικό, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών*, ό.π., σ. 461.

189. Τσορμπατζόγλου Ιω., κάτοικος Έδεσσας (25-10-2000). Ο πατέρας του καταγόταν από τα Κιουπλιά της επαρχίας Νικομηδείας της Μ. Ασίας.

190. *Turkey. Official standard names*, ό.π., σ. 446.

ληνικά πρώτα ως *kâ-* ή *kû-* (με κλειστά τα φωνήεντα), ώστε να καταλήξει τελικώς στον φθόγγο u (ου) [*kötüyer* > Κουτούγερι].

7.3.1.3. Φυσικά, οι δύο άλλες τουρκικές λέξεις kutu και kuytu φωνητικά δεν παρουσιάζουν κανένα γλωσσικό πρόβλημα στη μεταφορά του τουρκικού φθόγγου *u* των συλλαβών ***ku-*** (***kutu*** και ***kuytu***) στον νεοελληνικό φθόγγο ου της συλλαβής **Κου-** (**Κου**τούγερι).

7.3.2. Επίσης, οι κάτοικοι της Έδεσσας και της περιοχής (ελληνόφωνοι, τουρκόφωνοι, σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι) το χωριό το ονομάζουν όλοι αδιακρίτως Κουτούγερι (το), χρησιμοποιούν δηλαδή όλοι ανεξαιρέτως τον φθόγγο **je** (Κουτούγερι) και όχι τον φθόγγο **ge** (Kutúgeri), φθόγγο τον οποίο χρησιμοποιούν γενικώς οι Σλάβοι συγγραφείς και στο συγκεκριμένο τοπωνύμιο-οικωνύμιο, αλλά και στους Κουτούγερους της Ιστορίας [Kutúgeri (Кутугери) (βλ. και τα παραπάνω κεφάλαια: B.5. Ιστορικές μαρτυρίες, B.6. Μορφές του ονόματος).

7.3.3. Σε επανειλημμένες ερωτήσεις μου προς πολλούς κατοίκους της περιοχής τί σημαίνει η λέξη Κουτούγερι, έχουν δοθεί οι παρακάτω απαντήσεις:

7.3.3.1. Οι περισσότεροι απαντούν με τη φράση: "Δεν ξέρω".

7.3.3.2. Άλλοι, κυρίως πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, οι οποίοι γνωρίζουν τα τουρκικά, απαντούν με τις λέξεις: "*παλιότοπος*", "*κακός τόπος*", "*κακό χωριό*", συνδέουν δηλαδή την περιοχή με τις λέξεις: 1. *kötü* και *yer* "κακός τόπος" ή και πιθανώς 2. με τις λέξεις *kuytu* και *yer* "έρημος τόπος".

7.3.3.3. Άλλοι πάλι, επίσης πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, οι οποίοι γνωρίζουν τα τουρκικά, απαντούν ότι το όνομα Κουτούγερι προέρχεται από την τουρκική λέξη *kutu* "κουτί", επειδή το τσιφλίκι περιβάλλεται από δύο λόφους και είναι έτσι σαν να περικλείεται μέσα σε ένα κουτί[191].

7.3.3.4. Άλλοι πάλι, επίσης πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, οι οποίοι γνωρίζουν τα τουρκικά, με την απάντησή τους, ότι δηλαδή το όνομα Κουτούγερι σημαίνει "το απόμερο μέρος", "το δύσβατο μέρος", "το άβατο μέρος"[192], οδηγούν στις τουρκικές λέξεις *kuytu* "1. απόμερος, παράμερος, 2. ερημιά", και *yer* "τόπος, μέρος, γη". Κι αυτό, επειδή το τσιφλίκι, σε σχέση με την Έδεσσα, βρισκόταν σε απόμερο μέρος.

191. Μανόλης Σμυρλής (22-10-2000). Είναι κάτοικος του χωριού Καισαριανά (Κουτούγερι) και προέρχεται από οικογένεια προσφύγων από τις Σκαμνιές της Μ. Ασίας.

192. Ίλεμαν Παύλος, κάτοικος της Έδεσσας από την Κωνσταντινούπολη (29-10-2000).

7.3.3.5. Επίσης, άλλοι, κι αυτοί πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, ισχυρίζονται ότι το τοπωνύμιο - οικωνύμιο Κουτούγερι έχει ονομασθεί έτσι, επειδή η περιοχή είναι απάνεμη: *kuytuyer* "απάνεμος"[193].

Σύμφωνα με τους νεοελληνικούς γλωσσικούς κανόνες, το άτονο -ι- (η, ι, υ, ει, οι, υι) στα νεοελληνικά ιδιώματα αποβάλεται και έτσι οι λέξεις *kuytu* + *yer*, μετά την αποβολή του άτονου *-y-*, μάς έδωσαν τη λέξη *kutuyer* και μετά Κουτούγερι[194].

7.3.3.6. Όλοι όμως οι πρόσφυγες, οι οποίοι έδωσαν ως πρώτο συνθετικό του ονόματος Κουτούγερι τις τρεις τουρκικές λέξεις *kötü* ή *kutu* ή *kuytu* (απαντήσεις: B.7.3.3.2, B.7.3.3.3, B.7.3.3.4 και B.7.3.3.5), δέχονται ανεπιφύλακτα ως δεύτερο συνθετικό του ονόματος Κουτούγερι την τουρκική λέξη *yer* "τόπος, μέρος, γη".

7.3.3.7. Επίσης, κανείς από όλους, όσοι έχουν ερωτηθεί, δεν δίνει καμιά άλλη απάντηση για την προέλευση του ονόματος Κουτούγερι. Και, φυσικά, κανείς δεν συσχετίζει το όνομα Κουτούγερι με τους Κουτούγερους της Ιστορίας, γιατί τέτοια περίπτωση δεν επιβιώνει ούτε ως θρύλος στην περιοχή.

Γ. Συμπεράσματα

Με βάση τις προαναφερθείσες δύο ετυμολογικές προτάσεις μου, οι οποίες στηρίζονται σε ιστορικά και γλωσσικά δεδομένα, προκύπτουν τα εξής συνοπτικά συμπεράσματα:

1. Το όνομα του οικωνυμίου Σαρακηνοί (Σαρακίνοβο) προέρχεται από το όνομα Σαρακηνός του προαναφερθέντος βυζαντινού εγγράφου (1384/1385) και όχι από τους Σαρακηνούς της Ιστορίας ή του μύθου (Βογόμιλοι - αιρετικοί - δαιμονολάτρες - σατανολάτρες κ.ά.).

2. Το όνομα του οικωνυμίου Κουτούγερι έχει τουρκική προέλευση (kötü + yer ή kutu + yer ή kuytu + yer) και δεν έχει καμιά σχέση με τους Κουτούγερους (Βογόμιλους) της Ιστορίας.

Ως εκ τούτου, αυτές οι δύο προτάσεις μου:

193. Τσορμπατζόγλου Ιω. (25-10-2000).

194. *Νεοελληνική Γραμματική (Της Δημοτικής)*, ο.π., σ. 80-81, Τσοπανάκης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 163.

1. Αναιρούν τις προταθείσες από άλλους μελετητές απόψεις, οι οποίοι έχουν στηριχθεί στα δύο αυτά τοπωνύμια, για να υποστηρίξουν δηλαδή ότι την εποχή εκείνη, στην οποία αναφέρονται, οι Βογόμιλοι – Κουτούγεροι – Σαρακηνοί είχαν εξαπλωθεί, είχαν καταλάβει και είχαν εγκατασταθεί στα τμήματα εκείνα του νομού Πέλλας, όπου μαρτυρούνται τα σωζόμενα τοπωνύμια – οικωνύμια Σαρακηνοί και Κουτούγερι (βλ. παραπάνω τα κεφάλαια: Α.6 και Β.7).

2. Αναιρούν, επίσης, την προταθείσα άποψη (βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Α.6.2.2.2.), ότι δηλαδή το τοπωνύμιο - οικωνύμιο Σαρακίνοβο είχε δημιουργηθεί τόσο νωρίς (περίπου 12ος αι.) στην περιοχή Σαρακηνών, μιας και η δημιουργία του δεν συνδέεται με τους Σαρακηνούς του μύθου ή της Ιστορίας και τους αγώνες του επισκόπου Μογλενών Ιλαρίωνος (1134-1164) εναντίον τους. Αντιθέτως, το Σαρακίνοβο έχει ονοματική μεν αφετηρία τον Σαρακηνό του προαναφερθέντος βυζαντινού εγγράφου (1384/1385), έχει όμως δημιουργηθεί κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας (βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Α.7) με ενδιάμεσους γλωσσικούς τύπους του τοπωνυμίου – οικωνυμίου: ο *Σαρακηνός ή του *Σαρακηνού [Σαρακηνός > *Σαρακηνός ή του *Σαρακηνού > Σαρακίνοβο - Σαρακηνοί].

3. Αναιρούν, επίσης, την προταθείσα από άλλους μελετητές άποψη (βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Β.7.1.2.5 και Β.7.1.2.6), ότι δηλαδή η τότε Ιερά Μητρόπολη Μογλενών είχε επεκτείνει την εκκλησιαστική της δικαιοδοσία και τα εκκλησιαστικά της όρια μέχρι και τις περιοχές, οι οποίες βρίσκονται νότια από την Έδεσσα, επειδή κατά την άποψη τους μαρτυρείται εδώ το τοπωνύμιο – οικωνύμιο Κουτούγερι, το οποίο λανθασμένα συνδέουν ότι έχει γλωσσική και ιστορική σχέση με τους Κουτούγερους της Ιστορίας, ενώ έχει τουρκική προέλευση και έχει δημιουργηθεί κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας (βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Β.7.2, Β.7.3).

Ασπασία Παυλοπούλου

Η αντιπαράθεση δύο κόσμων στις μαρτυρίες για την Άλωση

Σχετικά με το θέμα της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης και της οριστικής κατάρρευσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι ευρύτατα γνωστό ότι αξιόλογες πληροφορίες μας παρέχουν οι τέσσερεις σύγχρονοι του γεγονότος Βυζαντινοί ιστορικοί: ο Δούκας, ο Μιχαήλ Κριτόβουλος, ο Σφραντζής και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Οι ιστορικοί αυτοί, ακολουθώντας πιστά τα κλασσικά πρότυπα, μεταφέρουν στις μαρτυρίες τους το *«παράδοξον»*, το *«εκπληκτικόν»* και τονίζουν την *«πολυμορφίαν»* των γεγονότων[1]. Η αδύνατον πλέον να αναχαιτισθεί επέκταση των οθωμανών Τούρκων, η δυστυχία για το επερχόμενο τέλος, οι γεμάτες από ελπίδα προφητείες και προβλέψεις και η τραγική διάψευση που επιφυλασσόταν γι' αυτές από την πραγματική εξέλιξη των γεγονότων, το πρόβλημα της επανένωσης των δύο εκκλησιών, όλα τα παραπάνω αποτελούσαν πλευρές ενός βαρυσήμαντου γεγονότος, οι οποίες περιγράφονται από τους τελευταίους Βυζαντινούς ιστορικούς, από τους *«ιστορικούς της Αλώσεως»*.

Όπως είναι φυσικό, η τελευταία αντιπαράθεση στο πεδίο της μάχης ήταν εκείνη, η οποία αποδόθηκε ιδιαίτερα διεξοδικά. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι για την παρουσίαση των στρατιωτικών παρατάξεων και ιδιαίτερα των αρχηγών του πολέμου ανασύρθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν παραστάσεις από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, στοιχεία της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, *«ἀρεταί»* από την αρχαία δημοκρατική ιδεολογία της πόλης-κράτους, θέματα και μορφές από την ηρωική βασιλεία των ομηρικών επών, λογοτεχνικά, μυθολογικά και ψυχολογικά στερεότυπα σε μεγάλη εναλλαγή και από έναν γεωγραφικά και χρονολογικά πολύ ευρύ χώρο.

1. Τωμαδάκης, Ν.Β., *Δούκα, Κριτόβουλου, Σφραντζῆ, Χαλκοκονδύλη. Περί 'Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, 'Αθῆναι 1953, σ. 23. Βλ. επίσης Ducas, *Istoria turcobyzantina (1341-1462)*, Editie critica de Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Populare Romine, 1958. von Ivánka, Endre (εκδ. και μτφρ.), *Die letzte Tage von Konstantinopel. Der auf den Fall von Konstantinopels 1453 bezügliche Teil des dem Georgios Sphrantzes zugeschriebenen "Chronicon Maius"*, [= Byzantinische Geschichtsschreiber, Bd.1], Graz κ.α. 1954. von Ivánka, Endre (εκδ. και μτφρ.), Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen, I: *Aus dem Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondyles*, [= Byzantinische Geschichtsschreiber, Bd.2], Graz κ.α. 1954. Darkó, Eug. (εκδ.), Laonici Chalcocondylae, *Historiarum demonstrationes*, I-II, Budapest [1]1922, [2]1923.

Ειδικότερα για την παρουσίαση της αντιπαράθεσης αυτής, η οποία υπήρξε αποφασιστική για την τύχη του Βυζαντινού κράτους, οι μαρτυρίες και των τεσσάρων ιστορικών απηχούν την από αιώνες διαμορφωμένη και ζωντανή ακόμα στο βυζαντινό πνεύμα ιδέα μιας κοσμοϊστορικής αντίθεσης, η οποία πραγματώνεται σε όλα τα επίπεδα ύπαρξης και δραστηριότητας των Βυζαντινών προς έναν κόσμο *«ἐναντίων»*.

Βέβαια για τη συστηματική παρουσίαση και αξιολόγηση του πολύχρωμου αυτού υλικού θα πρέπει κανείς να επιστήσει την προσοχή του στις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει το έργο του καθενός από τους παραπάνω ιστορικούς. Σε μια συγκριτική μελέτη των πηγών αναδεικνύονται, εκτός από πολλά κοινά στοιχεία, και μεγάλες διαφορές σε ό,τι αφορά στον τρόπο επεξεργασίας του ιστορικού γεγονότος της Άλωσης. Οι διαφορές αυτές προσδιορίζονται συνήθως με βάση α) την κοσμοθεωρία και την πολιτική τοποθέτηση των τεσσάρων ιστορικών, β) τη στάση τους απέναντι στις μεγάλες δυνάμεις της εποχής τους και τέλος γ) το λογοτεχνικό τους στυλ. Με όμοια κριτήρια είναι δυνατό να προσδιοριστεί, παράλληλα προς το κοινό πλαίσιο που όριζε η εποχή των τριών συγγραφέων, και η ιδιαίτερη οπτική που είχε διαμορφώσει ο κάθε ένας από αυτούς απέναντι στον αλλότριο κόσμο των κατακτητών.

Ο αυτοπροσδιορισμός του βυζαντινού κόσμου λάμβανε χώρα σε μεγάλο βαθμό – όμοια με εκείνον του ελληνικού κόσμου κατά την αρχαιότητα – μέσω της ύπαρξης ενός βαρβαρικού *«ἄλλου»*. Ιδιαίτερα κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους καλλιεργείται όλο και περισσότερο η αντίληψη ότι, όποιος δεν ήταν πολίτης της *«'Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας»*, ανήκε σε έναν κόσμο *«βαρβάρων»*[2]. Η αντίληψη ότι εκτός της αυτοκρατορίας κατοικεί ένα πλήθος βαρβάρων ή, ακόμη περισσότερο, ότι, όποιοι δεν ζουν εντός των ορίων της αυτοκρατορίας, είναι αυτόχρημα βάρβαροι βρήκε τη γλωσσική της έκφραση μέσω μιας σειράς ουσιαστικοποιημένων επιρρημάτων ή επιρρηματικών εκφράσεων τόπου: *«οἱ πέριξ»*, *«οἱ κύκλῳ βάρβαροι»*, *«οἱ ἄλλοθεν ἄλλοι βάρβαροι»*[3]. Ο

2. Βλ. Jünther, J., *Hellenen und Barbaren. Aus der Geschichte des Nationalbewußtseins*, Leipzig 1928, σ. 103-104, 121 και σημ. 273, με εκτενή βιβλιογραφία και χωρία Βυζαντινών συγγραφέων σχετικά με την αντίθεση «'Ρωμαίων καί βαρβάρων». Lechner, K., *Hellenen und Barbaren. Die alten Bezeichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewußtseins*, München 1954, σ. 74. "Barbarians (βάρβαροι)" στο: Kazhdan, A.P. κ.α. (εκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, Oxford 1991, σ. 253.

3. Μιχ. Ψελλ. Κωνστ. VIII, II. 6: I. 25 (Renauld)· Βασιλ. II, XXXI 10: I. 19· Νικ. Γρηγ. XXIX 3: III 225, 4· Άννα Κομν. XII 8. 5· X 5. 4 (Leib).

εθνολογικός και θρησκευτικός προσδιορισμός των λαών που συνιστούσαν αυτόν τον «αλλότριο κόσμο» υπέστη βέβαια πλήθος μεταβολές ανάλογα με τις ιστορικές περιστάσεις και την ευρύτερη διαμόρφωση των νοοτροπιών κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του Βυζαντίου[4]. Τα αξιολογικά και προσδιοριστικά της ετερότητας κριτήρια όμως παρουσίασαν εξαιρετική παραδοσιακότητα και διάρκεια. Χαρακτηριστικό είναι ότι και στις μαρτυρίες των τελευταίων Βυζαντινών ιστορικών ο προσδιορισμός του βαρβαρικού συντελείται, όπως θα δούμε, στη βάση εκείνων των κατηγοριών του πολιτικού, κοινωνικού, πολιτισμικού και τελικά του ανθρωπολογικού *«εἶναι»*, με το οποίο ο αρχαίος ελληνικός κόσμος το είχε ορίσει πριν από πολλούς αιώνες.

Ο όρος *«βάρβαρος»*, *«βαρβαρικός»* κ.ο.κ. βέβαια δεν είχε απαραίτητα, ή ανεξάρτητα από τις περιστάσεις, αρνητική σημασία στο βυζαντινό λεξιλόγιο. Πολύ συχνά ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς λόγιους χωρίς ιδεολογική φόρτιση για να προσδιορίσει γεωγραφικά ή γλωσσικά-πολιτιστικά έναν εκτός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας χώρο[5], ενώ μία αξιολογική διάστασή του προέκυπτε μόνον πολύ έμμεσα, ως συνέπεια της παραδοχής (στα πλαίσια της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας) ότι ο τρόπος ζωής και σκέψης των «'Ρωμαίων» έχει την ισχύ μοναδικού και απαρέγκλιτου κανόνα. Ωστόσο, όπως ήταν φυσικό, όσο αυξανόταν η αδυναμία

4. βλ. Luiselli, B., "L' idea romana dei barbari", *Romanobarbarica* 8 (1984-85) 33 κ.εξ. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, ό.αν. σ. 3, σημ. 2. Jüthner, Julius, "Barbar", στο: Klauser, Theodor (εκδ.), *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Bd. I, Stuttgart 1950. Schäfer, K., "Das Wort "Barbar" im Wandel der Zeiten", *Monatsschrift für höhere Schulen* 35 (1936) 261 κ.α. Jünther, J., *Hellenen und Barbaren*, ό.αν. σ. 2, σημ. 2. Eichorn, Arno, *Barbaros quid significaverit*, Leipzig 1904.

5. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 73· Podskalsky, G., "Die Sicht der Barbarenvölker in der spätgriechischen Patristik", *Orientalia Christiana Periodica* 51 (1985) 332-333. Για την αρχική σημασία του όρου «βάρβαρος» ως «ο μη ελληνόφωνος» στην αρχαιότητα βλ. Κακριδής, Ι. Θ., «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καί οἱ ξένες γλῶσσες», *Μελέτες και ἄρθρα. Τιμητική προσφορά γιά τά ἑβδομήντα χρόνια τοῦ συγγραφέα*, Θεσσαλονίκη 1971 (ιδιαίτερα βλ. σ. 31) και σε γερμανική μετάφραση στο περιοδικό Hellenika I/II (1969), 6. Jahrg. Heft 16-17, σ. 5-15 (μτφρ. του W. Bauer). Επίσης βλ. Papoulia, B., "Die griechische Mythologie als Ausdrück der Kontinuität zwischen Geschichte und Prähistorie", *Balkan Studies* 18 (1977) 2. Για την ιδεολογική φόρτιση του όρου κατά την κλασσική αρχαιότητα, η οποία ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένων εξελίξεων που έλαβαν χώρα σε πολιτικό επίπεδο μετά τους περσικούς πολέμους βλ. Hall, E., *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1989, σ. 12 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας να θέσει υπό τον έλεγχό της τις εντάσεις στα σύνορά της, τόσο πιο συχνά παρουσιαζόταν στις πηγές η λέξη *«βάρβαρος»* ως συνώνυμο του *«εχθρού της χώρας»*[6]. Σαν συνέπεια της επαναλαμβανόμενης αντιπαράθεσης του Βυζαντινού Κράτους προς τους γειτονικούς του λαούς σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο εμφανίζονται σε αναρίθμητα χωρία της ύστερης βυζαντινής λογοτεχνίας οι δύο όροι, *«Ρωμαίοι»* και *«βάρβαροι»*, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους να έρχονται σε πλήρη σύγκρουση μεταξύ τους διαμορφώνοντας έτσι την εικόνα δύο άριστα αντιθετικών πόλων.

α. «Ἕλληνες καὶ βάρβαροι» – «Ῥωμαῖοι καὶ βάρβαροι»:

Τα δύο βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία του βυζαντινού πνεύματος και γενικότερα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τα οποία προέρχονταν από την αρχαιότητα, συγκεκριμένα το «ελληνικό» και το «ρωμαϊκό»[7] προσδιόρισαν και τον νέο περιεχόμενο της αντίθεσης μεταξύ «Ῥωμαίων» και «βαρβάρων». Η θεωρητική σύλληψη της δομής του κόσμου στη βάση της διαίρεσης σε δύο αντιθετικές ομάδες αφ' ενός είχε το ιδεολογικό της υπόβαθρο στην αρχαία Ελλάδα,[8] αφ' ετέρου αποτελούσε για το Βυζάντιο την ιστορική κληρονομιά

6. Σχετικά με την επίδραση που άσκησε η αντιπαράθεση του Βυζαντίου προς τους Γερμανούς όσον αφορά στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης θεωρητικής στάσης των Βυζαντινών έναντι των βαρβάρων βλ. Cappelle, W., *Die Germanen der Völkerwanderung. Auf Grund der zeitgenössischen Quellen dargestellt*, Stuttgart 1940. Straub, J., "Die Wirkung der Niederlage von Adrianopel auf die Diskussion über das Germanenproblem in der spätrömischen Literatur", *Philologus* 95 (1943) 255-286. Του ιδίου, "Christliche Geschichtsapologetik in der Krisis des römischen Reiches", *Historia* 1 (1950) 52-81. Vogt, J., *Kulturwelt und Barbaren. Zum Menschheitsbild der spätantiken Gesellschaft*, Akad. Wiss. u. Lit. Mainz, Abh. d. geistes- und sozialwiss. Kl., I, Wiesbaden 1967, 24-26. Χρυσός, Ε. Κ., *Τό Βυζάντιον καί οἱ Γότθοι, Συμβολή εἰς τήν ἐξωτερικήν πολιτικήν τοῦ Βυζαντίου κατά τόν δ΄αἰῶνα*, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν 130, Θεσσαλονίκη 1972.

7. Καραγιαννόπουλος, Ι., *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 7 κ.εξ. («Το imperium Romanum σκεύος εκλογής της Θείας Πρόνοιας»). Επίσης βλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Ἡ πολιτική ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1977.

8. Jünther, J., *Hellenen und Barbaren*, σ. 103 κ.εξ. Του ιδίου, *Reallexikon*, Bd. I, 1173 κ.εξ. Schäfer, K., *Monatsschrift für höhere Schulen*, 261 κ.εξ. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 84 κ.εξ., 114. Luiselli, B., *Romanobarbarica*, 33 κ.εξ. Podskalsky, G., OrChrP, 333.

της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας[9].

Ιδιαίτερα κατά την υστεροβυζαντινή εποχή έλαβε χώρα σε πνευματικό επίπεδο με αργό ρυθμό και με πολλές δυσκολίες μια αλλαγή, η οποία καθιστούσε ευκολότερο τον παραλληλισμό ανάμεσα στην αντιπαράθεση Βυζαντινών-βαρβάρων και στην αρχαία ελληνική «αντίθεσιν» Ελλήνων-βαρβάρων. Συγκεκριμένα από τα τέλη του 12ου και κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων καλιεργείται όλο και περισσότερο ο θαυμασμός για το αρχαίο ελληνικό πνεύμα[10]. Το κοινό αίσθημα απομακρύνεται κατά την εποχή αυτή από την πεποίθηση ότι το Βυζάντιο ανήκει στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και καλλιεργείται όλο και περισσότερο η συνείδηση της ελληνικής καταγωγής του[11]. Ως συνέπεια αυτής της εξέλιξης και παρόλο που οι Βυζα-

9. Lutter, Chr. / Reimitz, H. (εκδ.), *Römer und Barbaren*, München 1997. Kazhdan, A.P., *Oxford Dictionary*, 253.

10. Χαρακτηριστική της έντασης που επικρατούσε μεταξύ της αρχαίας κληρονομιάς και της χριστιανικής πίσης κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους είναι κατά τον Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 6 κ.εξ., η σημασιολογική μεταβολή που υπέστη το όνομα «Ἕλλην» και η παράλληλη υποτίμησή του. Με τη νομιμοποίηση της χριστιανικής πίστης κατά την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου επικρατεί σταδιακά μια θρησκευτικού χαρακτήρα ερμηνεία του όρου. Το αρχαίο όνομα «Ἕλληνες» σήμαινε για το Βυζαντινό χριστιανό εκείνον τον άνθρωπο, ο οποίος προσκολημμένος στην αρχαία ελληνική – συνεπώς ειδωλολατρική – πίστη βρισκόταν εκτός την βυζαντινής τάξης πραγμάτων. Κάτω από μια τέτοια αντιμετώπιση οι όροι «Ἑλληνισμός» και «Ἕλληνες» έτειναν να λάβουν όλο και πιο απόλυτο χαρακτήρα μέχρι του σημείου να ταυτίζονται με τους όρους «εἰδωλολατρεία» και «εἰδωλολάτρης» αντίστοιχα. Σαν συνέπεια αυτού του σημασιολογικού μετασχηματισμού, ο οποίος υποβάθμιζε σε αρνητικό χαρακτηρισμό, ή ακόμη και σε υβριστική έκφραση, το τιμημένο κατά την αρχαιότητα όνομα, έγινε δυνατό πια ακόμη και οι πρώην βαρβαρικοί λαοί να αποκαλούνται «Ἕλληνες» εξ' αιτίας της ειδωλολατρικής τους πίστης. Αλλά ακόμη και ως προσδιοριστικό του μορφωτικού επιπέδου ή του χαρακτήρα της παιδείας κάποιου κατέληξε το επίθετο «ἑλληνικός» ύποπτο. Στα πλαίσια αυτής της έννοιας εντάσσει κανείς πλέον την προφανή κοσμική γνώση, η οποία με τη σειρά της αντιπαρατίθεται προς την πνευματική και θρησκευτική. Από τη στιγμή λοιπόν που το «ελληνικό» και το «χριστιανικό» στοιχείο ορίστηκαν σε θρησκευτικό επίπεδο ως αντιθέτου περιεχομένου έννοιες, η αντίθεση ήταν πολύ εύκολο να μεταφερθεί και σε γενικότερο επίπεδο αντιπαράθεσης πολιτισμών. Πρόκειται για μια τάση, της οποίας ακραί έκφραση υπήρξε το κλείσιμο της Ακαδημίας Αθηνών από τον Ιουστινιανό. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Mystakides, B. A., *Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός (Γραίκουλος), Ῥωμαῖος (Γραικορωμαῖος), Βυζαντινός usw.*, Tübingen 1920. Jüthner, J., *Hellenen und Barbaren*, σ. 87-103 ("Das Christentum"), 110 κ.εξ. Schubart, W., *Justinian und Theodora*, München 1943, σ. 152 κ.εξ.

11. Καθώς εκπνέει ο 12ος και ο 13ος αι. αρχίζει στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μια νέα πνευ-

ντινοί παρέμειναν μέχρι το πικρό τέλος πιστοί στο όνομα *«Ῥωμαῖος»*, όλο και πιο συχνά εμφανίζεται το όνομα *«Ἕλλην»* για να προσδιοριστεί ο βυζαντινός λαός. Εφ' όσον όμως για πολλούς λόγιους της ύστερης βυζαντινής εποχής το *«Ἕλλην»* αποκαθίσταται και ανακτά την αρχική του σημασία, ο όρος *«βάρβαρος»* γίνεται αντίστοιχα κατανοητός, όπως και κατά την αρχαιότητα, ως περιεκτικός της αντιστροφής ή ακόμη και της αντίθεσης όλων των επιμέρους γνωρισμάτων του όρου *«Ἕλλην»*[12].

Στο χώρο της σχετικής με την Άλωση ιστοριογραφίας αυτή η πνευματική τάση αντιπροσωπεύεται από τον ανθρωπιστή ιστορικό του 15ου αι., Λαόνικο Χαλκοκονδύλη. Ακριβώς εξ αιτίας του ουμανιστικού προσανατολισμού του ο Χαλκοκονδύλης αντιλαμβάνεται τη σύγκρουση μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων ως μια επανεμφάνιση της αντίθεσης μεταξύ των αρχαίων

ματική κίνηση, της οποίας βασικό χαρακτηριστικό είναι η προσύλωση και ο θαυμασμός στην αρχαία ελληνική σοφία. Ο πιο σημαντικός φορέας της νέας αυτής πνευματικής κίνησης δεν είναι πλέον ο κλήρος ή οι μοναχοί – οι οποίοι κατά τους προηγούμενους αιώνες είχαν υποστηρίξει με πάθος μια αρνητική θεώρηση του «ελληνικού», και συνεπώς «εθνικού», παρελθόντος – αλλά λόγιοι που παρουσιάζουν κατά τους επόμενους αιώνες εξαιρετικές πνευματικές επιδόσεις και οδηγούν σε άνθιση όλους τους τομείς της βυζαντινής λογοτεχνίας. Εξ αιτίας του ότι αυτή η πολυειδής λογοτεχνική παραγωγή στηρίχθηκε στην «μίμησιν» των κλασσικών προτύπων, και μάλιστα όχι μόνον όσον αφορά στη γλώσσα αλλά και ως προς το στυλ και ως προς τη σύλληψη και τη θεματική, ο Hans-Gregor Beck την ονομάζει γενικευτικά «κλασσικίζουσα λογοτεχνία» ("klassizistische Literatur"), Beck, H.-G., *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*, München 1961, σ. 451 κ.εξ. Η ελληνική παιδεία αποκαθίσταται λοιπόν και η αίγλη του αρχαίου ελληνικού κόσμου έρχεται ξανά στο προσκήνιο. Μάλιστα το ελληνικό πνεύμα αναδεικνύεται ως εκείνο το στοιχείο που διαφοροποιεί για τους Βυζαντινούς τον κόσμο τους από εκείνον των βαρβάρων που περιβάλλουν την αυτοκρατορία, αλλά και από τους «Λατίνους» και τον εξυψώνει πάνω από όλους τους υπόλοιπους. Ο σεβασμός για τα κλασσικά γράμματα και η προσεκτική μελέτη τους συνεπιφέρει σταδιακά την απομάκρυνση από τις προκαταλήψεις, με τις οποίες είχε συνδεθεί κατά τους προηγούμενους χρόνους το όνομα «Ἕλλην». Για μια ιστορική ερμηνεία αυτής της εξέλιξης βλ. Jüthner, J., Hellenen und Barbaren, σ. 114, κυρίως μέσω της ανάγκης των Βυζαντινών σε μία εποχή αυξανόμενης αντιπαράθεσης μεταξύ της ορθόδοξης και της καθολικής εκκλησίας να τονιστεί το αίσθημα διαφορετικότητας των Βυζαντινών από τη Δύση. Σταδιακά οι Έλληνες θεωρούνται οι πραγματικοί φορείς του βυζαντινού πολιτισμού αλλά και πληθυσμιακά το καθοριστικότερο συστατικό της αυτοκρατορίας· παράλληλα ο όρος «Ῥωμαίοι» επιφυλάσσεται πλέον για τη λατινική Δύση. Σχετικά με την αλλαγή αυτή και σε θρησκευτικό επίπεδο βλ. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 66 κ.εξ.

12. Lechner, K., ό.αν., σ. 84-95.

«Ἑλλήνων καί βαρβάρων»[13]. Η αντίθεση αυτή είναι, σύμφωνα με το Χαλκοκονδύλη, στις μέρες του ιστορική κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος: η Άλωση και η καταστροφή της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους είναι η εκδίκηση των *«βαρβάρων»* για την άλωση και την καταστροφή της Τροίας από τους Έλληνες στο μακρινό παρελθόν[14]. Στον τρόπο αυτό ερμηνείας του γεγονότος είναι σαφές ότι ο ιστορικός ακολουθεί πιστά το πρότυπο του Ηροδότου, ο οποίος σε γνωστό χωρίο του έργου του αναφέρει την άποψη ότι οι περσικοί πόλεμοι υποκινήθηκαν από την ανάγκη εκδίκησης που αισθάνονταν οι Πέρσες για την άλωση της Τροίας από τους Έλληνες[15].

Τέτοιου είδους εκλογικεύσεις, όπως είναι η αναγνώριση αιτιολογικών σχέσεων που συνδέουν ένα σύγχρονο γεγονός με γεγονότα του παρελθόντος, είναι ενδεικτικές της προσπάθειας του συγγραφέα για μια πιο αντικειμενική παρουσίαση των γεγονότων. Προφανώς αποτελούν μέρος της γενικότερης επιδίωξης να παραμερισθεί ο συναισθηματισμός και να αναζητηθεί μια ιστορική εξήγηση· για την επίθεση των Τούρκων κατά της Πόλης επιβάλλεται να βρεθεί ένα ιστορικό προηγούμενο[16].

Στην αντιμετώπιση της σύγκρουσης Βυζαντινών–Τούρκων ως αναβίωσης της αρχαίας αντίθεσης Ελλήνων-βαρβαρων εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο Χαλκοκονδύλης, ως συνεπής μιμητής της ηροδότειας ιστοριογραφίας, θα πρέπει να επηρεάστηκε από την εικόνα του κόσμου, και πιο συγκεκριμένα από τη μεθοδικά διαιρεμένη σε γεωγραφικές-πολιτισμικές ζώνες οικουμένη του Ηροδότου. Σύμφωνα με αυτήν ο ελληνικός «χώρος» προ-

13. von Ivánka, Endre (εκδ. και μετφ.), *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, I: Aus dem Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondyles, [=Byzantinische Geschichtsschreiber, τ.2] Graz κ.ά. 1954, σ. 13-15. Ditten, Hans, *Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Berlin 1968.

14. Χαλκοκ. II 166, 23-167, 4 (Darkó): «Περὶ μὲν τοὺς τοῦ Βυζαντίου Ἕλληνας τοσαῦτα ἐγένετο· δοκεῖ δὲ ἡ ξυμφορά αὕτη μεγίστη τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων ὑπερβάλεσθαι τῷ πάθει, καὶ τῇ τῶν 'Ιλίου παραπλησία γεγονέναι, δίκην γενέσθαι τοῦ 'Ιλίου ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῖς Ἕλλησι πασσυδί ἀπολουμένοις, καὶ οὕτω τοὺς Ρωμαίους οἴεσθαι ξυμβῆναι, τὴν τίσιν ἀφῖχθαι τοῖς Ἕλλησι τῆς πάλαι ποτέ γενομένης 'Ιλίου ξυμφορᾶς».

15. Ηροδ. I. 5, 1-2.

16. Οι σχηματοποιήσεις αυτού του είδους αρμόζουν βέβαια και στην αυστηρά αρχαΐζουσα γλώσσα του Χαλκοκονδύλη ή, όπως αναφέρει ο Franz Grabler, στον «συνειδητά άκαμπτο, αρχαιοπρεπή τόνο του Λαόνικου», βλ. von Ivánka, Endre (εκδ.), Europa, σ. 15.

βάλλεται ως το ιδεατό κέντρο, ο *«κανών»*, προς τον οποίο αντιπαραβάλλεται ένας κόσμος βαρβάρων. Αυτός ο τελευταίος εκτείνεται από τα σύνορα του πρώτου και έως μία "terra incognita" ή αλλιώς έως την περίφημη *«ἐρημίη»* του Ηροδότου[17].

Στο κείμενο του Χαλκοκονδύλη όμοια ο λαός της Πόλης αλλά και ολόκληρο το *«ἑλληνικόν γένος»* αποτελούν το μέτρο, τον κανόνα στην οντολογική κλίμακα της οικουμένης. Η ανωτερότητα του γένους προκύπτει από το *«παλαιόν»*, το *«κράτιστον»* και το *«γενναιότατον»* των Βυζαντινών[18], στοιχεία, τα οποία με τη σειρά τους αποδίδονται σε έναν και μόνο παράγοντα, στην ελληνικότητα και συνεπώς στην ευγένεια της καταγωγής τους. Όμοια και κατά την περιγραφή του εχθρού ο Χαλκοκονδύλης παρουσιάζεται ιδιαίτερα προσεκτικός και τηρεί κάθε δυνατή συναισθηματική απόσταση από τα δραματικά γεγονότα. Έτσι μία και μοναδική φορά προχωρά σε αξιολόγηση της δράσης και του ήθους των Τούρκων, συγκεκριμένα όταν παραβάλει το μένος τους κατά τη διάρκεια λεηλασίας με εκείνο λύκων που επιτίθενται σε ανυποψίαστο κοπάδι προβάτων για να κορέσουν τη δίψα τους για αίμα:

> *«ὥς δὲ λύκοι ἐπὶ πρόβατα νομέων ἔρημα ἐσβαλόντες αὐταρκῶς οὐδέποτε κορένυνται τοῦ φόνου»*[19].

Γενικότερα όμως το πορτραίτο των Τούρκων του Λαόνικου είναι απαλλαγμένο από άμεσες αρνητικές αξιολογήσεις· η σύμπτωση της φύσης και της δράσης τους με τον κατεξοχήν ορισμό της «βαρβαρότητας», όπως αυτός διαμορφώθηκε κατά τους κλασσικούς χρόνους, κάνει περιττή οποιαδήποτε προσωπική θέση του συγγραφέα, εφ' όσον αυτός ο ορισμός εμπεριέχει αφαιρε-

17. Edelmann, Hannelore, «'Ερημίη und ἔρημος bei Herodot», Klio 52 (1970) 79-86. Bichler, Reinhold, "Der Barbarenbegriff des Herodot und die Instrumentalisierung der Barbaren-Topik in politisch-ideologischer Absicht", στο: Weiler, Ingomar (εκδ.), Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum. Referate vom Symposion *"Soziale Randgruppen und antike Sozialpolitik"* in Graz (21. bis 23. September 1987), Graz 1988, σ. 117-128. Hartog, Francois, *Le miroir d' Hérodote. Essai sur la représentation de l' autre*, Paris 1980. Μτφρ. του Lloyd, Janet, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, Berkeley - Los Angeles - London 1988 (The New Historicism: Studies in Cultural Poetics 5). Reverdin, Oliver / Grange, Bernard (εκδ.), *Hérodote et les peuples non grecs*, Entretiens Hardt 35, Vandceuvres-Genève 1988, σ. 1-32 και 33-39.

18. Χαλκοκ. I. 13-15 (Darkó).

19. Χαλκοκ. I. 1-2 (Darkó).

τικά ένα πλήθος διαφορετικών ομαδικών παραστάσεων περί ετερότητας.

Ένας τέτοιου είδους άμεσος συσχετισμός ανάμεσα σε δύο ζεύγη αντιπάλων – από τη μια *«ἀρχαίοι Ἕλληνες-βάρβαροι»* και από την άλλη *«Βυζαντινοί-Τούρκοι»* – δεν έχει θέση ούτε στο έργο του Δούκα ούτε σε εκείνο του Σφραντζή. Ο Κριτόβουλος βέβαια είναι ιδιαίτερα προσεκτικός όσον αφορά στη χρήση του όρου *«βάρβαρος»*, πράγμα που αρμόζει στη γενικότερα εφεκτική προς τη νέα κατάσταση και το νέο κυρίαρχο στάση του συγγραφέα. Χρησιμοποιεί τη λέξη μόνο μια φορά, για ένα λαό σύγχρονό του, συγκεκριμένα για τους Αλβανούς νομάδες[20], και τρεις φορές κάνει στερεότυπη χρήση του όρου στην έκφραση *«Ἕλληνες καί βάρβαροι»*. Στην τελευταία αυτή περίπτωση αναφέρεται όμως με σαφήνεια στην αρχαιότητα και δεν επιχειρεί, σε καμία περίπτωση, κάποιο συσχετισμό προς την εποχή του[21].

Στους πολεμιστές του Μωάμεθ ο Κριτόβουλος αποφεύγει να προσάψει όχι μόνο τον χαρακτηρισμό *«βάρβαροι»* (βλ. Λ. Χαλκοκονδύλης) ή *«ἀσεβεῖς»* (βλ. Δούκας, Σφραντζής) αλλά και οποιοδήποτε εθνολογικό προσδιορισμό. Σε κανένα σημείο της αφήγησής του οι πολιορκητές και αργότερα οι κατακτητές της Πόλης δεν αναφέρονται ως *«Τοῦρκοι»*. Πρόκειται για *«τὸ στράτευμα»*, *«τὰς τάξεις τῶν στρατευμάτων»*, *«τὴν στρατειάν καὶ τὸ ναυτικόν»*, *«τὸν στόλον»*, *«τὰς δυνάμεις»*, *«τοὺς προμαχομένους»*. Και η περιγραφή όμως της πολεμικής τους δραστηριότητας δε στηρίζεται σε μια συσσώρευση αρνητικών παραστάσεων. Στην περίπτωση του Κριτόβουλου το πορτραίτο του αντιπάλου είναι ιδιαίτερα σύνθετο και αντιφατικό. Από αυτήν την άποψη αντιστοιχεί βέβαια στην ιδιόμορφη θέση του ίδιου συγγραφέα αφ' ενός ως Βυζαντινού λόγιου και θαυμαστή του βυζαντινού πολιτισμού, αφ' ετέρου ως υμνητή του Μωάμεθ.

Για τη σκιαγράφηση των δύο αντιπάλων χρησιμοποιούνται γενικά – όπως και από τους υπόλοιπους ιστορικούς της Αλώσεως – τα αξιολογικά κριτήρια που διαμορφώθηκαν στη βάση της αντιπαράθεσης μεταξύ *«Ἑλλήνων-βαρβάρων»*. Σύμφωνα με αυτά η πολεμική αναμέτρηση αποτελεί πρόκληση προς *«ἀνδραγαθίαν»*, προς *«τὸ φανῆναι ἄνδρες ἀγαθοί»*, στην περίπτωση όμως του Κριτόβουλου όχι μόνο για τους Βυζαντινούς αλλά για αμ-

20. Κριτόβ. III. 16, 1. Για άλλα παραδείγματα σχετικά με τους «'Ιλλυριούς», όπως ονομάζονται οι «'Αλβανοί» από τον Κριτόβουλο βλ. Ditten, Hans, *Chalkokondyles*, σ. 106, σημ. 128.

21. Κριτόβ. I. 1, 3· III 23, 3. Ditten, ό.αν., σ. 49.

φότερους τους «ἀγωνιζομένους». Ως προς την αποτίμηση του πολεμικού έργου των αντίπαλων μερών με βάση αυτό το κριτήριο, ο Κριτόβουλος παρουσιάζεται ασαφής· δεν εμμένει στο θέμα μίας παντελούς έλλειψης της αρετής του «καλῶς πολεμεῖν» από τους πολεμιστές του Μωάμεθ και κατά συνέπεια η αναφορά του συγγραφέα στον αγώνα των πολιορκητών του Βυζαντίου δεν είναι περιφρονητική ή απαξιωτική.

Ο Κριτόβουλος ορίζει ως κεντρικό άξονα της αφήγησής του τον αγώνα για την «τῆς οἰκουμένης ἁπάσης κεφαλήν» ή «τὸν ἀγῶνα τὸν ἐπὶ μεγίστοις ποιούμενον». Η κατάκτηση ή η προάσπιση αυτών ακριβώς των «μεγίστων»[22] ή – σε άλλο σημείο του κειμένου – των «τιμιωτάτων τῆς πόλεως»[23] φαίνεται ότι αποτελεί το βασικό θέμα του ιστορικού. Οι δύο αντιμαχόμενοι τοποθετούνται εκατέρωθεν αυτού του άξονα και καταβάλουν προσπάθειες ή επιδεικνύουν πολεμικές αρετές, οι οποίες βρίσκονται μεταξύ τους σε χαρακτηριστική ισορροπία:

> «φιλοτιμία τε ἦν ἀ μ φ ο τ έ ρ ο ι ς μεγίστη καὶ σπουδή, τῶν μὲν ὑπερτερῆσαι βουλομένων καὶ τὸν ἔσπλουν βιάσασθαι, τῶν δὲ καλῶς τε ἀγωνίσασθαι καὶ φυλάξαι τόν τε λιμένα καὶ τὰς ναῦς καὶ ἀπεώσασθαι τούτους»[24]

Επίσης παρακάτω:

«... καὶ ἦν ἰδεῖν ἐνταῦθα μάχην κρατερὰν ξυνισταμένην τε καὶ ξυσταδὸν γινομένην μετὰ φρονήματος μεγίστου καὶ ὑπὲρ μεγίστων ἄθλων μαχομένων γενναίως ἀνδρῶν, τ ῶ ν μ ὲ ν φιλονεικούντων πάσῃ δυνάμει βιάσασθαί τε τοὺς ἀνθισταμένους καὶ κατασχεῖν τὸ τεῖχος καὶ ἔσω τῆς πόλεως παρελθεῖν ἐπὶ παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τα τιμιώτατα, τ ῶ ν δ ὲ ἀγωνιζομένων καλῶς ἀπώσασθαί τε τούτους καὶ φυλάξαι τὰ ὄντα ἀγαθά, εἰ καὶ μὴ διὰ τέλους ἴσχυσαν ὑπερσχεῖν καὶ ταῦτα φυλάξαι»[25].

Είναι σαφές στο παραπάνω απόσπασμα ότι η γενική «τῶν ὑπὲρ μεγίστων ἄθλων μαχομένων γενναίως ἀνδρῶν» προσδιορίζει τη δράση όχι μόνο των πολιορκημένων αλλά και των πολιορκητών. Οι πρώτοι αποδίδονται με τη μετοχή «ἀγωνιζόμενοι», οι δεύτεροι με τη μετοχή «φιλονικοῦντες»· αντικείμενο της διαμάχης παραμένουν όμως «τὰ ὄντα ἀγαθὰ» και «τὰ τιμιώτατα» αντίστοιχα. Εκτός από αυτά τα δύο χωρία της αφήγησης, στα οποία είναι σαφές ένα σχήμα αναλογικης ή σύμμετρης παρουσίασης των πολεμικών επιδόσεων των δύο αντιπάλων, ο Κριτόβουλος αποδίδει και σε άλλο σημείο του κειμένου επιγραμματικά την επίδειξη πολεμικών ικανοτήτων και από τις δύο πλευρές:

> «Οὕτως οὖν εὐρώστως τε καὶ γενναίως ἀγωνιζομένων ἀ μ φ ο τ έ ρ ω ν καὶ μαχομένων, τὸ πλέον τῆς νυκτὸς παρελήλυθε»[26].

Ο θαυμασμός προς το «εὐγενὲς τῶν 'Ρωμαίων γένος» δεν εκλείπει βέβαια στην αφήγηση του Κριτόβουλου, ούτε περιορίζεται από τη διαλλακτική προς τη νέα κατάσταση πραγμάτων στάση του συγγραφέα. Αντίθετα «οἱ ταλαίπωροι»[27] ή «οἱ δυστυχεῖς 'Ρωμαῖοι»[28] σε πολλές αποφασιστικές για τη μοίρα τους στιγμές παρέχουν σαφείς αποδείξεις της ανδρείας τους. Έτσι, κατά την έναρξη της απρόσμενης επίθεσης εναντίον τους, το μέγεθος των εχθρικών δυνάμεων σε σχέση με τη δική τους «ὀλιγανθρωπίαν», την «ἔνδειά τε... χρημάτων» και την απουσία οποιασδήποτε βοήθειας («ἐπικουρία τε αὐτοῖς οὐδεμίαν οὐδαμοῦ πανταχόθεν ἐφαίνετο»[29] τους οδηγεί στη θλιβερή διαπίστωση ότι «οὐδεμίαν εἶχον τοῦ λοιποῦ σωτηρίας ἐλπίδα»[30]. Ωστόσο ο Κριτόβουλος τονίζει ότι αυτοί «πάντα ἐποίουν, μηδὲν ὑφιέντες»[31] και παραθέτει την στερεότυπη αφήγηση σχετικά με την πρόταση του Μωάμεθ για παράδοση της Πόλης καθώς και τη ηρωική άρνηση των Βυζαντινών («Οἱ δὲ οὐκ ἐδέξαντο ἐπὶ τούτοις, εἰπόντες ἄλλας σπονδὰς ἐθέλειν ποιεῖσθαι, τὴν πόλιν δὲ ἀδύνατα εἶναι παραδώσειν αὐτῷ»)[32]. Η πολεμική τους δεινότητα

22. Κριτόβ. XLVIII. 2. 925, σ. 117 (Τωμαδάκης).
23. Κριτόβ. LVIII. 2. 1185, σ. 123 (Τωμαδάκης).
24. ό.αν. XXXVII. 5. 1178-1187, σ. 110.
25. ό.αν. LVIII. 2. 1178-1187, σ. 123.

26. ό.αν. LV. 4. 1121-1122, σ. 122.
27. Κριτόβ. XXII. 3. 392, σ. 103 (Τωμαδάκης).
28. Κριτόβ. LXIII. 1. 1193, σ. 126 (Τωμαδάκης).
29. ό.αν. XVIII. 5. 311-314, σ. 101.
30. ό.αν. XVIII. 3. 297, σ. 101. Βλ. επίσης Κριτόβ. XXI. 3, σ. 103: «καὶ πᾶσαν ἄλλην ἐλπίδα χρηστὴν αὐτῶν παρῄρητο».
31. ό.αν. XXIV. 1. 416, σ. 104.
32. ό.αν. XXVI. 2. 467-469, σ. 105.

κατά την προάσπιση της Πόλης περιγράφεται επίσης με πλήθος εκφράσεων (*«εὐρώστως ἠγωνίζοντο», «ἰσχυρῶς ἐμάχοντο», «ἀντεῖχον γενναίως»*)[33] για να διαπιστωθεί η μέχρι τέλους επίδειξη *«ἀνδραγαθίας»* (*«ἀλλ' ἐτήρησαν γενναίως τὴν ἐξ ἀρχῆς ἔνστασιν διὰ πάντων, ἕως ἡ πονηρὰ καὶ ἀγνώμων τύχη προὔδωκε τούτους»*[34], *«ἄνδρες ἀγαθοὶ γενόμενοι διὰ τέλους»*)[35].

Για το στρατό του Μωάμεθ δεν επιφυλάσσεται βέβαια στο έργο του Κριτόβουλου ένας αντίστοιχος τόνος θαυμασμού. Στις σύμφωνες προς τη βυζαντινή κοσμοθεώρηση αρετές παροτρύνει τα στρατεύματά του μόνον ο Μωάμεθ – εξ αιτίας τού ότι ο ίδιος είναι μυημένος στη σοφία των αρχαίων πολιτισμών και κατά συνέπεια μετέχει σε αυτές:

«Γίνεσθε οὖν ἄ ν δ ρ ε ς ἀ γ α θ ο ὶ αὐτοί τε ὑμεῖς, καὶ τοὺς μεθ' ὑμῶν πάντας παρακελεύεσθε ἀκολουθεῖν τε γενναίως ὑμῖν καὶ πᾶσι προθυμίᾳ καὶ σπουδῇ ἐς τὸ ἔργον κεχρῆσθαι, νομίζοντας τ ο ῦ κ α λ ῶ ς π ο λ ε μ ε ῖ ν τρία εἶναι αἴτια, τό τε ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ τὸ τοῖς ἄρχουσι πείθεσθαι»[36].

Με τον τρόπο αυτό ο Μωάμεθ προβάλλει για τους στρατιώτες του μία πρότυπη εικόνα πολεμικής αριστείας, την οποία όμως ως υπαρκτή πραγματικότητα συναντούμε μόνο στο βυζαντινό στρατόπεδο. Βέβαια στη μαρτυρία του Κριτόβουλου η «ἀνδραγαθία» των Ρωμαίων βρίσκεται συχνά σε αντιστοιχία με το πολεμικό σθένος και την ορμητικότητα των πολιορκητών τους. Οι δύο πλευρές συγκλίνουν μεταξύ τους – στα τρία τουλάχιστον σημεία της αφήγησης που αναφέραμε – ως προς την ικανότητά τους *«ἰσχυρῶς μάχεσθαι»*[37]. Στην περίπτωση των πολιορκητών όμως πρόκειται για έναν κόσμο πολεμικού πρωτογονισμού, σχεδόν εξωτικής αγριότητας, ο οποίος εγείρει το δέος και όχι απαραίτητα τον αποτροπιασμό. Οι πολεμιστές του Μωάμεθ μπορεί να μάχονται *«θρασέως τε καὶ ξὺν οὐδενὶ λογισμῷ καὶ κόσμῳ»*[38] αλλά σε καμία περίπτωση δεν είναι οι *«δειλοκάρδιοι γυναικώδεις καὶ ἀνωφελεῖς»* της μαρτυρίας του Σφραντζή[39].

33. ό.αν. XXXVI. 2. 623-624, σ. 109 και XL. 4. 732-733, σ. 112.

34. ό.αν. LVI. 4. 1146-8, σ. 122.

35. ό.αν. XXXII. 5. 658-9, σ. 110.

36. ό.αν. L. 2. 1108, σ. 119. Βλ. και LV. 1. 1107-8, σ. 121: «Ἴτε φίλοι καὶ παῖδες ἐμοί· καιρός ἐστιν ἄνδρας ἀγαθοὺς ὑμᾶς φανῆναι». Επίσης L. 4. 1025-6, σ. 119: «... ἀναστάντες ἐκτάττετε ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ τάξιν καλῶς τε καὶ ξὺν κόσμῳ...».

37. Βλ. σ. 9 και σημ. 22-26.

Το καθοριστικό σημείο της αφήγησης, στο οποίο ανατρέπεται η αντιστοιχία μεταξύ των δύο αντιπάλων είναι αυτό που αναφέρεται στη λεηλασία της Πόλης. Ο Κριτόβουλος βέβαια δεν υιοθετεί για όσους διενεργούν τη λεηλασία ούτε τώρα τον όρο *«βάρβαροι»*. Όμως τα προσδιοριστικά της βαρβαρότητας στοιχεία συναντώνται στο πρόσωπο των πολιορκητών με απόλυτη πληρότητα. Η έννοια της βαρβαρότητας παρουσιάζεται μάλιστα να φτάνει στην πιο πλήρη έκφρασή της με τη διάλυση κάθε δοκιμασμένης κι εγκατεστημένης αξίας του βυζαντινού κόσμου από τους πολιορκητές, με την ανατροπή *«τοῦ τῶν 'Ρωμαίων τρόπου»*.

Ο Κριτόβουλος περιγράφει αυτή τη δραστηριότητα ως *«θέαμα δεινὸν καὶ ἐλεεινὸν καὶ πέρα τραγῳδίας ἁπάσης»*[40] και τη χαρακτηρίζει ως *«διαρπαγήν», «ὕβριν καὶ σύλησιν», «ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ», «ἐρήμωσιν», «ἀπώλειαν»*, η οποία προκαλεί ακόμα και στον ίδιο τον Μωάμεθ *«οἶκτον καὶ μετάμελον»*[41]. Κατά την περιγραφή αυτή ο συγγραφέας έχει την ευκαιρία να απαριθμήσει προσεκτικά όλα *«τὰ τῆς πόλεως μέγιστα»*, τα οποία συνδέονται με σταθερές ανθρώπινες αξίες: *«γυναῖκας νέας καὶ σώφρονας»* και *«παρθένους μοναζούσας σεμνάς»* ως σύμβολα ευγένειας, σεπτότητας, ευπρέπειας και κάλους, *«γέροντας»* ως σύμβολο εντιμότητας, *«εἰκόνες καὶ ἀφιδρύματα καὶ τἆλλα τῶν ἱερῶν», «θῆκαι τῶν παλαιῶν καὶ μακαρίων ἀνδρῶν»*, ως σύμβολα ιερότητας, *«βίβλοι τε ἱεραί καὶ θεῖαι», «φιλοσόφων αἱ πλεῖσταις»*, ως σύμβολα σοφίας κ.ο.κ. Η καταστροφή αυτών των *«ἀγαθῶν ὄντων»* είναι αντίστοιχα λεπτομερής και δηλώνεται με ρηματικούς τύπους, των οποίων η ενέργεια ακυρώνει εξατομικευμένα κάθε ένα από τα παραπάνω στην ουσία της ύπαρξής του. Έτσι π.χ. ο συγγραφέας περιγράφει τις νεαρές κόρες (*«τάς παρθένους... μέχρι τότε ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ὅλως ἀψαύστους... καὶ τῷ θεῷ μόνῳ προσανεχούσας καὶ ζώσας»*) *«ξὺν ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ ἀπαγομένας»* ή αναφέρει ότι οι *«τοῖχοι τε τῶν ἀβάτων καὶ ἀψαύστων τόπων ἀνηρευνῶντο»*

38. Κριτόβ. LVII. 3. 1169-70, σ. 123 (Τωμαδάκης).

39. Σφραντζής III 3, 334-5, σ. 177 (Τωμαδάκης).

40. Κριτόβ. LXI. 5. 1250-1, σ. 125 (Τωμαδάκης).

41. ό.αν. LXVI. 1. 1330, σ. 127· LXII. 1.1272, σ. 125· LXI. 6. 1268, σ. 125· LXVIII. 2. 1370, σ. 128· LXVIII. 2. 1369, σ. 128.

κ.ο.κ.[42]. Προς το τέλος της αφήγησης γύρω από τη λεηλασία ο Κριτόβουλος αποδίδει επιγραμματικά τα παραπάνω:

> *«... καὶ ἀφήρηται πάντων, πλούτου, δόξης, ἀρχῆς, περιφανείας, τιμῆς, γένους, λαμπρότητος, ἀρετῆς, παιδείας, σοφίας, ἱερωσύνης, βασιλείας, π ά ν τ ω ν ἁ π λ ῶ ς»*[43].

Το *«ἄμετρον»* των καταστροφών αποτελεί κατά τον Κριτόβουλο το κύριο γνώρισμα της Άλωσης. Αποκορύφωση όμως και αυτής της υπερβολής ακόμα (*«... τῷ τε παραλόγῳ καὶ ἀήθει τοῦ γεγονότος καὶ τῷ ὑπερβάλλοντι καὶ ξενίζοντι τοῦ δεινοῦ»*)[44] αποτελεί η προκλητική περιφρόνηση που επιδεικνύουν οι πολιορκητές προς την αξία του ανθρώπινου βίου. Ο Κριτόβουλος επιχειρεί τη σύγκριση του γεγονότος προς μια σειρά κατακτήσεων και λεηλασιών ιστορικών πόλεων και συμπεραίνει *«Καὶ ἄλλαι δὲ πόλεις πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἔν τε 'Ασίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ἑάλωσαν,... ἀλλ' οὐδὲ τὰ τούτων πτώματα λόγον ἔχει πρὸς τὰ παρόντα δεινά»*[45]. Συνεχίζει με μία σύγκριση της παρούσας κατάστασης προς την κατάληψη της Πόλης από άλλους κατακτητές για να οδηγηθεί στον παράγοντα εκείνο που αποτελεί, κατά την κρίση του, το σημαντικότερο κριτήριο αποτίμησης της συμφοράς· στην υποτίμηση, στην εξαχρείωση και τελικά στην απώλεια της ανθρώπινης ζωής:

> *«'Εάλω καὶ ἡ δυστυχὴς αὕτη πόλις πρώην παρὰ τῶν ἑσπερίων γενῶν, ἑξήκοντα ἔτη τυραννουμένη..., τὰ δ' ἐν αὐτῇ τῇ πόλει πυρὸς γέγονε παρανάλωμα· ἀλλὰ μ έ χ ρ ι τ ο ύ τ ω ν ἦν αὐτῇ ἡ ζημία καὶ τὸ δεινόν· εἰ μὴ δὲ ταῦτα μικρά, τῶν οἰκητόρων δὲ οὐδένα ἀποβεβλήκει, οὐδ' εἰς παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὰ τιμιώτατα παρεβλάβη, ἀλλ' ε ἶ χ ε π ά ν τ α ς τ ο ὺ ς ἐ ν ο ι κ ο ῦ ν τ α ς ἀ σ ι ν ε ῖ ς ὅ λ ω ς κ α ὶ κ α κ ῶ ν ἀ π α θ ε ῖ ς»*[46].

Μία τέτοια καταστροφή παρουσιάζεται τελικά ως καταστροφή του *«κόσμου»* και της *«τάξεως»* και από την άποψη αυτή ισοδυναμεί με την εγκαθίδρυση ενός κοσμικού χάους. Στα πλαίσια της αφήγησης γύρω από τη λεηλασία της Πόλης ο Κριτόβουλος αναλαμβάνει για μία και μοναδική φορά να προσδιορίσει την εθνολογική προέλευση των κατακτητών της Πόλης:

> *«πλῆθος ξύμμικτον ὄντες, ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ γένους καὶ τύχης ξυνειλεγμένοι, ὥσπερ θῆρες ἄγριοι καὶ ἀνήμεροι ἐσπηδῶντες ἐς τὰς οἰκίας καὶ σύροντες ὠμῶς, ἕλκοντες, σπαράσσοντες, βιαζόμενοι, ἀπάγοντες αἰσχρῶς, ἐπὶ τῶν τριόδων ὑβρίζοντες καὶ τί δεινὸν οὐχὶ ποιοῦντες»*[47].

Πρόκειται λοιπόν για έναν *«ξύμμικτον»* κόσμο πολεμιστών με ασαφή εθολογικό προσδιορισμό, του οποίοι η συμπεριφορά είναι ακατανόητη, εφ' όσον δεν είναι δυνατό να ενταχθεί και να ερμηνευθεί στα πλαίσια κάποιου συγκεκριμένου πολιτιστικού κύκλου. Είναι σαφές από την αναφορά σε άλλες αλώσεις πόλεων που επιχειρεί ο Κριτόβουλος ότι όχι μόνον οι Ρωμαίοι, αλλά ούτε οι Κέλτες, οι Γαλάτες, οι Γότθοι ή οι Ασσύριοι δεν επέδειξαν όμοια συμπεριφορά ως προς *«τό παράλογον καὶ τὸ ἀήθες τοῦ γεγονότος καὶ τὸ ὑπερβάλλον τοῦ δεινοῦ»*[48].

Η απουσία οποιασδήποτε σαφούς εθνολογικής, φυλετικής ή θρησκευτικής προέλευσης δεν είναι βέβαια άνευ σημασίας ούτε για τη ερμηνεία του γεγονότος καθεαυτού, ούτε ειδικότερα της παραδοξότητας και της υπερβολής που, κατά τον Κριτόβουλο, το χαρακτηρίζει. Η έλλειψη εθνολογικής ή άλλης ενότητας προσδιορίζει και την ανομοιογένεια στο εσωτερικό των στρατευμάτων. Από την άποψη αυτή η ανατροπή του *«κόσμου»* και της *«τάξεως»* και η εγκαθίδρυση του *«χάους»* που προκαλούν με την άμετρη συμπεριφορά τους κατά την Άλωση είναι το αποτέλεσμα της δικής τους *«ἀκοσμίας»* και *«ἀταξίας»*, του χάους που διέπει τον δικό τους στρατιωτικό μικρό-κόσμο.

β. «χριστιανοὶ καὶ ἀσεβεῖς»:

Κατά την περιγραφή της τελευταίας ιστορικής αναμέτρησης του Βυζα-

42. ό.αν. LXI. 5. 1250, σ. 125 - LXII. 4.1291, σ. 126.
43. ό.αν. LVIX. 2. 1425-7, σ. 128.
44. ό.αν. LXVIII. 3. 1375-7, σ. 128.
45. ό.αν. LXVIII. 9. 1410, σ. 129.
46. ό.αν. LVIX. 1. 1411-1419, σ. 129.

47. ό.αν. LXI. 5. 1258-1262, σ. 125.
48. ό.αν. LXVIII. 3. 1376-7, σ. 128.

ντίου με ένα βαρβαρικό λαό, εκτός από τις συγκεκριμένες κατηγορίες, τις οποίες είχε προάγει ήδη ο αρχαίος ελληνικός και ρωμαϊκός κόσμος για να διαφοροποιηθεί απέναντι σε έναν κόσμο βαρβάρων, καθοριστικό είναι κι ένα επιπλέον στοιχείο: η θρησκευτική διαφορά.

Είναι γνωστό ότι για τον προσδιορισμό και τον αυτοπροσδιορισμό του Βυζαντίου αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν τρία στοιχεία: α) η κρατική οργάνωση, η οποία αποτελούσε κληρονομιά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, β) ο πνευματικός εξοπλισμός, ο οποίος είχε τις ρίζες του στην ελληνική αρχαιότητα και γ) η χριστιανική πίστη[49].

Είναι φυσικό λοιπόν, εφ' όσον το «βαρβαρικό» στοιχείο οριζόταν μέσω μιας σύγκρισης προς το «βυζαντινό» στοιχείο, ο ορισμός αυτός να διαμορφώνεται με βάση τα συστατικά στοιχεία που προσδιόριζαν το τελευταίο. Κατά συνέπεια «βάρβαρος» δεν θεωρούνταν μόνον εκείνος, ο οποίος δεν ζούσε σύμφωνα με τις αρχές της ρωμαϊκής τάξης και του ρωμαϊκού δικαίου ή αυτός που αδυνατούσε να ακολουθήσει τον ελληνικό τρόπο ζωής και να γίνει μέτοχος του ελληνικού πνεύματος. Σε πολλά κείμενα η έλλειψη της χριστιανικής πίστης προβάλλεται ως ένα περαιτέρω ουσιώδες γνώρισμα του βαρβαρικού χαρακτήρα. Παράλληλα λοιπόν προς την παραδοσιακή αντίθεση *«Ρωμαΐος-βάρβαρος»* εμφανίζεται συχνά στις πηγές η θρησκευτική διάσταση της αντιπαράθεσης μέσω του αντιθετικού ζεύγους *«χριστιανός-άπιστος»*[50]. Ο συνδυασμός του *«ρωμαϊκού»* στοιχείου με το *«χριστιανικό»* στα πλαίσια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχε οδηγήσει στην αντίληψη ότι η ιεραποστολή και η κατήχηση των απίστων θα μπορούσε, μέσω της δύναμης του χριστιανικού νόμου, να οδηγήσει τους τελευταίους στο ξεπέρασμα της βαρβαρότητας[51]. Με αυτή τη λογική έμενε ανοικτή (τουλάχιστον θεωρητικά)

49. Καραγιαννόπουλος, Ι., *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 7 κ.εξ. Του ιδίου, *Το Βυζαντινό Κράτος Α΄*, Αθήνα 1988, σ. 17-39 (Η πολιτική θεωρία). Επίσης βλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *'Η πολιτική ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, 'Αθήνα 1977.

50. Σχετικά με την έλλειψη της χριστιανικής πίστης και το ρόλο που αυτή διαδραματίζει ως νέο στοιχείο στον προσδιορισμό της «βαρβαρότητας» βλ. Jünther, J., *Hellenen und Barbaren*, σ. 87 κ.εξ. Του ιδίου, *Reallexikon*, Bd. 1, 1173 κ.εξ. Schäfer, K., "Das Wort "Barbar" im Wandel der Zeiten", *Monatsschrift für höhere Schulen* 35 (1936) 261 κ.εξ. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 84 κ.εξ. Luiselli, B., *Romanobarbarica*, 33 κ.εξ. Podskalsky, G., *OrChrP*, 333. Kazdan, A.P. κ.α., *The Oxford Dictionary*, Vol. I, 253.

51. von Harnack, Adolpf, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei*

μια δυνατότητα για θετική μεταστροφή της φύσης των βαρβάρων.

Αυτή η ιστορική εξέλιξη που επέβαλε η χριστιανική σκέψη ως προς τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για να διαφοροποιηθεί το *«ἴδιον»* από το *«ἀλλότριο»* είναι εμφανής τόσο στο έργο του Δούκα όσο και σε εκείνο του Σφραντζή. Σε περισσότερα χωρία της αφήγησής τους οι δύο συγγραφείς περιγράφουν την αντίθεση μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων ως σύγκρουση *«χριστιανῶν καί ἀσεβῶν»*[52]. Αλλά ακόμη και «ο εραστής του κλασσικού πνεύματος», ο Χαλκοκονδύλης, είναι κυρίως εξ αιτίας της πίστης τους που θεωρεί τους ισλαμικούς λαούς, και πάνω απ' όλα τους Τούρκους, ως τους κατ' εξοχήν βάρβαρους της εποχής του. Αν και ο Χαλκοκονδύλης τοποθετεί στο επίκεντρο της ιστορίας του το εθνικό-ελληνικό στοιχείο[53], διαθέτει παράλληλα ισχυρή συνείδηση ενότητας και ομοιογένειας όλων των χριστιανικών λαών έναντι των *«βαρβάρων»*. Οι τελευταίοι ταυτίζονται από το Χαλκοκονδύλη με τους *«ἀπίστους»*, ιδιαίτερα με τους Μωαμεθανούς, και στην αφήγηση σχετικά με την Άλωση της Πόλης ακόμη πιο συγκεκριμένα με τους Τούρκους. Οι καθολικοί της Δύσης, οι *«'Ρωμαίοι»*, στην κοσμοϊστορική αυτή αντίθεση μεταξύ *«Ἑλλήνων καί βαρβάρων»* έχουν για το Χαλκοκονδύλη μία θέση δίπλα στους Έλληνες. Όπως συνέβη στην αρχαιότητα κατά τον σχηματισμό του ελληνορωμαϊκού πολιτιστικού κύκλου με τους ειδωλολάτρες Έλληνες και τους Ρωμαίους, έτσι και τώρα οι Χριστιανοί *«Ἕλληνες καί 'Ρωμαίοι»* αλλά και ευρύτερα ολόκληρη η ορθόδοξη Ανατολή και η καθολική Δύση στέκονται πλάι πλάι, ενωμένοι απέναντι στους βάρβαρους[54], ενώ οι υπόλοιποι χριστιανικοί λαοί της Ευρώπης είναι, σύμφωνα με τα θρησκευτικά αλλά και γενικότερα πολιτιστικά κριτήρια είτε *«ἐπὶ*

Jahrhunderten, Leipzig 1915. Jünther, J., *Hellenen und Barbaren*, σ. 87 ("Das Christentum"). Baldry, H.C., "The Idea of the Unity of Mankind", στο: Schwabl, M. κ.ά. (εκδ.), *Grecs et Barbares*, (= Entretiens sur l'Antiquité classique, 8), Vandoeuvres-Genf 1962, 169-204. Lechner, S., *Hellenen und Barbaren*, σ. 96-99 ("Missionierung der Barbaren"). Podkalsky, G., *OrChrP*, 332 κ.εξ.

52. ό. κατ., σ. 366-372.

53. Αυτό είναι ιδιαίτερα σαφές στο προοίμιο του έργου. Εκεί εκφράζει την πίστη του σε μια μελλοντική βελτίωση της κατάστασης, στην οποία βρίσκεται το έθνος του, Χαλκοκ. Ι. 2. 14-19 (Darkó).

54. Επειδή «ως προς τον τρόπο ζωής τους και στα ήθη και έθιμά τους ακολουθούν το νόμο του χριστιανισμού», Ditten, Hans, Chalkokondyles, σ. 20.

τούς "Ελληνες» είτε «πρός τά τῶν 'Ρωμαίων ἔθνη τετραμμένοι»[55].

Μια τέτοια εικόνα του «βαρβαρικού» κάνει εμφανές ότι ο Χαλκοκονδύλης, παρά την προσύλωσή του στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα, δεν υποτιμά σε καμία περίπτωση τη σύνθεση «ελληνικότητας» και «χριστιανισμού»[56]. Σε αντίθεση μάλιστα προς τους τρεις άλλους ιστορικούς συνειδητά αποφεύγει να ονομάσει κάποιον άλλο χριστιανικό λαό ως «βάρβαρο»[57], ενώ για το Δούκα εκτός από τους Τούρκους και οι Σέρβοι[58], για τον Κριτόβουλο και οι Αλβανοί[59] είναι βάρβαροι και από το συγγραφέα του "Chronicon Majus" η αλβανική γλώσσα περιγράφεται ως «γλῶσσα βαρβαρίζουσα»[60]. Για το Χαλκοκονδύλη «όλη η οικουμένη είναι διαμοιρασμένη ανάμεσα στο χριστιανικό κόσμο και στο Ισλάμ. Το δεύτερο μάλιστα είναι ταυτοχρόνως ο "πολιτικός" αντίπαλος της Χριστιανοσύνης, ενώ οι υπόλοιπες θρησκείες δεν έχουν οδηγήσει σε δημιουργία ενός βασιλείου ή οποιουδήποτε άλλου είδους ηγεμονίας»[61]. Οι βάρβαροι είναι γι' αυτόν «πολέμιοι τοῦ 'Ιησοῦ»[62].

Αν και η οριστική επικράτηση του χριστιανισμού σήμαινε σε ένα βαθμό το μετασχηματισμό του αρχαιοελληνικού συστήματος σκέψης σε όλα τα επίπεδα, και μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα εισήγαγε επίσης στο χώρο προσδιορισμού του «βαρβαρικού» ένα νέο κριτήριο, παρ' όλα αυτά η χριστιανική θρησκεία δεν μπόρεσε να περιορίσει κι ακόμη λιγότερο να εκτοπίσει τις κληρονομημένες από τον αρχαίο κόσμο αντιλήψεις σχετικά με αυτό το θέμα. Οι Βυζαντινοί εξακολουθούσαν να υποστηρίζουν με ζήλο την υπεροχή

55. Χαλκοκ. I. 122. 7-11 (Darkó)· σύγκρ. με Ηροδ. IV. 78: «πρός τά 'Ελληνικά μᾶλλον τετραμμένος».

56. Ditten, Hans, ό. αν., σ. 20.

57. Lechner, Kilian, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner. Die alten Bezeichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewußtseins*, München 1954, σ. 124 και σημ. 32.

58. Δούκας σ. 49, 27 και σ. 55, 19 (Grecu). Σχετικά με τη σερβική λέξη «κράλης» ("kralj" = βασιλιάς) διατυπώνεται η άποψη ότι (σ. 51, 1 κ.εξ.): «τοῦτο γὰρ τὸ βάρβαρον ὄνομα ἐξελληνιζόμενον βασιλεύς ἑρμηνεύεται»· βλ. επίσης Lechner, *Hellenen und Barbaren*, σ. 87 κ.εξ. και Jüthner, Julius, *Hellenen und Barbaren*, σ. 27 κ.εξ., 43, 75.

59. Jüthner, Julius, ό. αν., σ. 16, σημ. 50.

60. Σφραντζής, Chron.maius σ. 391, 11. Και γενικότερα για τους Αλβανούς (Chron.minus col. 1067C): «τὸ κάκιστον καὶ ἀνωφελέστατον γένος τῶν 'Αλβανιτῶν».

61. Χαλκοκ. I. 8. 10 (Ivánka).

62. Χαλκοκ. II. 1. 80, 23 (Darkó).

τους σε σχέση με τον κόσμο των βαρβάρων και προσδιόριζαν αυτή την υπεροχή με τις παραδοσιακές κατηγορίες της αρχαιοελληνικής πολιτικής-φιλοσοφικής σκέψης[63]. Ειδικά στα σχετικά με την Άλωση κείμενα εξαιρετικά σημαντικό φαίνεται το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς, ανεξάρτητα από τη βαρύτητα που δίνουν στο στοιχείο της πίστης ως κριτήριο για την περιγραφή ενός «βαρβαρικού αντίπαλου κόσμου»[64], ανεξάρτητα από το πως τον προσδιορίζουν γλωσσικά («βάρβαροι», «ἄπιστοι» κ.ο.κ.), παραμένουν ωστόσο πιστοί σε όλες εκείνες τις χαρακτηριστικές ιδιότητες που προήγαγε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος αιώνες πριν για την περιγραφή των βαρβάρων.

Ενδιαφέρον είναι το θέμα αυτό όπως παρουσιάζεται στα έργα των Δούκα και Σφραντζή. Συγκεκριμένα οι δύο συγγραφείς περιγράφουν την Άλωση ως μια αναμέτρηση «χριστιανῶν» και «ἀσεβῶν»[65]. Για την περιγραφή του εχθρού χρησιμοποιούνται στο έργο τους λέξεις ή εκφράσεις προσδιοριστικές της ελλειπούς πίστης: «ἄπιστος», «ἀντίχριστος», «δυσσεβής» κ.ο.κ.[66]. Η

63. ό. κατ., σ. 368 κ.εξ.

64. Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι τέσσερεις «ιστορικοί της Αλώσεως» αντιπροσωπεύουν, όσον αφορά σε αυτό το θέμα, εντελώς διαφορετικές τάσεις. Ο Χαλκοκονδύλης μένει πιστός στην ιδέα της αλληλεγγύης μεταξύ των χριστιανικών λαών ενώ οι άλλοι τρεις συμπεριλαμβάνουν και συγκεκριμένα τμήματα του χριστιανικού κόσμου μεταξύ των βαρβάρων. Έτσι, σε περιόδους δυσκολιών ως «ἄπιστοι» είναι δυνατό να χαρακτηρίζονται όχι μόνον οι Τούρκοι ή οι Μογγόλοι αλλά και οι Λατίνοι, οι οποίοι σε σύγκριση με τους ορθόδοξους θεωρούνται «αἱρετικοί», και, σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμη και ορθόδοξοι χριστιανικοί λαοί, όπως οι Βούλγαροι, οι Ούγγροι κ.ο.κ., βλ. Kazhdan, A.P., *The Oxford Dictionary*, Vol. I, 253.

65. Στην περίπτωση του Δούκα συγκαταλέγονται στη δεύτερη κατηγορία εκτός από τους Τούρκους όλοι οι μη χριστιανικοί λαοί. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 62 κ.εξ. και σημ. 31.

66. Στον Δούκα (Τωμαδάκης): «ἄπιστοι» (XXXIV, 481-482, σ. 47), «στῖφος πολύ τῶν ἀσεβῶν» (XXXVIII, 1151, σ. 63), «ὁ δὲ υἱός τῆς ἀνομίας, ὁ πρόδρομος τοῦ ἀντιχρίστου» (XL, 1323-4, σ. 68)· στον Σφραντζή (Τωμαδάκης): «ἀσεβεῖς» (Chr.Maj. III 3, 285, σ. 176), «οἱ τῆς μιαρᾶς αὐτῶν καὶ ἀσεβοῦς θρησκείας καὶ πλάνης σοφοί» (Chr.Maj. III 3, 617-618, σ. 184), «τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβῶν» (716, σ. 187· 991, σ. 193· 1006, σ. 194· 1070, σ. 195, 1078· σ. 196), «ἡ μυριαρίθμητος ἀγέλη τῶν ἀσεβῶν» (765, σ. 188), «ὁ δυσσεβής αὐτός... καὶ ἐχθρός τῆς ἁγίας ἡμῶν πίστεως» (791-792, σ. 188), «αὐτός ὁ ἀσεβέστατος... καὶ τὰς ἁγίας ἐκκλησίας ἡμῶν βούλεται ποιῆσαι προσκύνημα τῆς αὐτοῦ βλασφημίας καὶ τοῦ φληναφοῦ αὐτοῦ ψευδοπροφήτου Μωάμεθ» (808-825, σ. 189), «οἱ τοῦ ἀντιχρίστου πρόδρομοι» (1054, σ. 195), «οἱ πλούσιοι ἀνόσιοι» (1066, σ. 195), «ὁ παμμίαρος καὶ φθορεύς τῶν Χριστιανῶν» (1203, σ. 199). Βλ. και Ditten, Hans, *Chalkokondyles*, σ. 181, σημ. 438, όπου επίσης μια εκτενής συλλογή των χωρίων από το έργο του Δούκα, στα οποία συναντά κα-

χρήση των λέξεων *«βάρβαρος»*, *«βαρβαρικός»* είναι μόνο επιθετική και χαρακτηρίζει το είδος συμπεριφοράς και το επίπεδο ζωής του αντιπάλου χωρίς να συσχετίζεται με το ιστορικό παρελθόν. Μάλιστα στη μαρτυρία του Δούκα για την Άλωση ο *«βαρβαρικός τρόπος»* των Τούρκων περιγράφεται με εξαιρετικά λεπτές αποχρώσεις· σε μια έντονα λαϊκίζουσα, γεμάτη ιδιωματισμούς γλώσσα, σε ένα κείμενο κοσμημένο πλούσια με χωρία της Βίβλου αποδίδεται το βαρβαρικό επίπεδο ζωής και συμπεριφοράς των Τούρκων και αιτιολογείται μέσω της έλλειψης του χριστιανικού «πιστεύω». Ωστόσο αναγνωρίζει κανείς ότι οι αξιολογικές κατηγορίες που είχε ορίσει ο αρχαίος ελληνικός κόσμος σχετικά με τον προσδιορισμό του *«βαρβαρικού»* ή της *«βαρβαρότητας»* επιβιώνουν με συνέπεια σε αυτήν τη λεπτομερή αφήγηση του Δούκα αλλά και στη μαρτυρία του Σφραντζή. Οι δύο συγγραφείς βέβαια δε φαίνεται να επιδιώκουν ενσυνείδητα με τη χρήση αυτού του όρου να υπεισέλθουν σε παραλληλισμούς μεταξύ των σύγχρονων ιστορικών γεγονότων και εκείνων της αρχαιότητας ή μεταξύ των σύγχρονων και των αρχαίων βαρβάρων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Χαλκοκονδύλη. Η συμμετοχή τους στην παράδοση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος ωστόσο επιτελείται αυθόρμητα κι αβίαστα, αφού αυτή η παράδοση επιβιώνει στο βυζαντινό λεξιλόγιο και στην βυζαντινή κοσμοθεώρηση.

Η εικόνα της αντιπαράθεσης Βυζαντινών-Τούρκων μάλιστα, τόσο στο έργο του Δούκα όσο και σε εκείνο του Σφραντζή, είναι τόσο πλούσια σε ιστορικές παραστάσεις και συμβολικές καταγραφές της μνήμης, ώστε δεν είναι δυνατόν να επιχειρηθεί μία αναλυτική παρουσίαση του θέματος στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Κι αυτό γιατί οι δύο συγγραφείς μεταφέρονται από το επίπεδο της πολεμικής αντιπαράθεσης σε εκείνο της οντολογικής σύγκρουσης, η οποία πραγματώνεται σε πολλά διαφορετικά επίπεδα. Μόνο συνοπτικά – σχεδόν σχεδιαγραμματικά – μπορεί να αναφερθεί κανείς σε κάποια από αυτά τα επίπεδα.

Κατά την περιγραφή των μαχών και οι δύο συγγραφείς προσφέρουν στερεότυπες εικόνες αποτρόπαιας, σύμφωνα με τους βυζαντινούς κώδικες αξιών, πολεμικής συμπεριφοράς. Η *«ἀκοσμία»* και η *«ὕβρις»*, χαρακτηρισμοί τους οποίους ο Κριτόβουλος επεφύλαξε για τα στρατεύματα του Μωάμεθ μόνον κατά την περιγραφή της λεηλασίας, χαρακτηρίζουν εδώ τους Τούρκους στρατιώτες στο σύνολο της περιγραφής των γεγονότων. Οι Τούρκοι στρατιώτες, αναρίθμητοι *«ὡσεί ἄμμος θαλάσσης»*[67] και ικανοί να εγείρουν και μόνο με τη θέα τους *«λύπην καὶ σκυθρωπότην»*[68] στους Βυζαντινούς, φαίνεται ωστόσο ότι δε διακατέχονται από το παραμικρό πνεύμα σύμπνοιας στο πεδίο της μάχης. Οι επιθέσεις τους παρουσιάζουν εικόνα απόλυτης αταξίας και σύγχυσης, ξεσπούν ξαφνικά και με ορμή τέτοια που προκαλεί τον τρόμο, αλλά δεν έχουν διάρκεια και καταρρέουν εύκολα, αφού οι πολιορκητές με τον πρώτο κίνδυνο τρέπονται σε φυγή:

> *«ἐποίησαν καὶ συρράξεις, μέσον δὲ ἐκείνων ἕτερα χώματα ἐν τοῖς τάφροις ἔρριπτον καὶ κλάδους δένδρων καὶ ἑτέρας ὕλας, τινὲς δὲ ἐκ τῆς βίας καὶ τὰς σκηνὰς αὐτῶν. καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα, ὅτι καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐκ τε τοῦ πλήθους καὶ τῆς στενοχωρίας ἣν εἶχον ἔπιπτον· καὶ οἱ ἐρχόμενοι ὄπισθεν ἀνηλεῶς ῥίπτοντες τὰ ξύλα καὶ χώματα αὐτοὺς οἰκτρῶς ἐσκέπαζον καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ ζῶντας παρέπεμπον. ἕτεροι δὲ καὶ μετὰ προαιρέσεως οἱ πλέον ἰσχυροὶ καὶ δυνάμενοι ἐκ τῆς ὁρμῆς καὶ σπουδῆς τοὺς ἀσθενεστέρους ἀντί κλάδων καὶ χώματος ἔρριπτον ἀπηνῶς... καὶ ἡ μάχη καὶ ὁ πόλεμος καὶ ἡ συμπλοκή φρικαλέα ἐγένετο»*[69].

Την εικόνα συμμετρίας των δύο εμπολέμων του Κριτόβουλου διαδέχεται εδώ μία εικόνα πλήρους αντιστροφής. Οι Βυζαντινοί πολεμιστές, σε αντίθεση προς τους Τούρκους:

> *«θαυμαστόν ἦν, χωρὶς ἐμπειρίας πολέμου ὄντες τὴν νίκην εἶχον διὰ τὸ μεγαλοψύχως καὶ γενναίως ἐντυχόντες ἐποίουν τὸ ὑπὲρ δύναμιν»*[70].

Ως υπερέχοντες σε *«μεγαλοψυχία»* και *«γενναιότητα»* περιγράφονται οι Βυζαντινοί από τον Σφραντζή, *«ὑπερμαχοῦντες ὡς λέοντες»* από τον Δούκα[71].

νείς τους όρους «χριστιανοί», «Τοῦρκοι», «δυσσεβής», «ἀσεβής» κλπ.

67. Σφραντζής, III 3, 123, σ. 172 (Τωμαδάκης)

68. ό.αν. III. 3. 194, σ. 173· βλ. επίσης «απόγνωσιν καὶ ἀθυμίαν» κατά τον Κριτόβουλο, XVIII. 311-314, σ. 101.

69. ό.αν. III 3, 215-230 , σ. 174.

70. ό.αν. III 3, 231-233 , σ. 174.

71. Δούκας, XXXIX, 1060 , σ. 61 (Τωμαδάκης).

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται για τους δύο αντιπάλους κατά τη διάρκεια της πολεμικής τους αναμέτρησης ανάγονται σε ένα ανώτερο επίπεδο αντιπαράθεσης. Συγκεκριμένα ο αγώνας των Βυζαντινών φαίνεται να είναι συνεπής προς ένα σύνθετο και παλαιότατο σύστημα αξιών, το οποίο διέπει όλη την αφήγηση. Η αντιπαραβολή αυτού του συστήματος αξιών δε λαμβάνει χώρα προς μία διαφορετική κοσμοθεώρηση αλλά προς ένα κόσμο που διέπεται από την πλήρη απουσία οποιουδήποτε καθιερωμένου κοινωνικού, θρησκευτικού ή πολιτισμικού κώδικα αρχών. Εξ αιτίας της έλλειψης αυτής σε κοινωνικό επίπεδο επικρατεί το *«χάος»*, σε επίπεδο ηθικής η *«ἀκοσμία»*, σε επίπεδο δικαίου η *«ἀνομία»*. Είναι ακριβώς εξ αιτίας αυτής της ένδειας η οποία χαρακτηρίζει τους Τούρκους στρατιώτες σε πνευματικό επίπεδο, που αυτοί παρακινούνται σε αγώνα μόνον αν ασκήσει κανείς πάνω τους βία και πιέσεις ή αν ελμεταλλευτεί την υπερβολική φιλαργυρία τους. Ένας τέτοιος αγώνας όμως αυτομάτως λαμβάνει το χαρακτήρα ληστρικής επιδρομής.

Οι εκτενέστατες μαρτυρίες σχετικά με την απαρίθμηση των θησαυρών της Πόλης από το σουλτάνο και οι υποσχέσεις του για διανομή άφθονης λείας και πραχώρηση αξιωμάτων στους πιο ικανούς πολμιστές καταδεικνύουν *«τὸ φιλοχρήματον»* και *«τὸ φιλήδονον»* ως βασικά χαρακτηριστικά του τουρκικού κόσμου. Ο Δούκας μάλιστα με τρόπο παροιμιώδη αναφέρει:

> *«φιλοχρήματον γὰρ ὂν τὸ γένος τοῦτο, εἰ καὶ φονεὺς πατρικὸς ἐμπέσει ἐν ταῖς χερσίν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσι»*[72].

«Τὸ φιλοχρήματον» και *«τὸ πολυτελές»* παρουσιάζονται, όπως και κατά την αρχαιότητα, ως μονιμότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κόσμου των βαρβάρων, συνυφασμένα με τον ανατολικό δεσποτισμό[73]. Είναι σαφές

72. ό.αν. XXXVI, 1132-1133 , σ. 63.

73. Οι Πέρσες αποτελούσαν συχνά αντικείμενο διακωμώδησης κατά τους κλασσικούς χρόνους εξ' αιτίας της υπερβολικής πολυτέλειας που χαρακτήριζε τον τρόπο ζωής τους. Αντίθετα επικρατούσε η πεποίθηση ότι ο μέσος Αθηναίος μπορούσε να είναι ευχαριστημένος με πολύ λιγότερα αγαθά από ό,τι ένας Πέρσης. Η «αὐτάρκεια» έγινε κατά τον 5ο αι. π.Χ. με τη διδασκαλία των Σοφιστών και των Κυνικών ένα τυπικό για τον ελληνικό κόσμο ιδεώδες. Κατά συνέπεια αποτελούσε και ένα ακόμη σημείο, στο οποίο μπορούσε να πραγματώνεται η αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων-βαρβάρων. Βλ. Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 76. Long, Timothy, *Barbarians in Greek Comedy*, Southern Illinois 1986, σ. 140. Hall, E., *Inventing the Barbarian*, σ. 126-127.

ότι εξακολουθεί να ισχύει η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η διάθεση κερδοσκοπίας και πλουτισμού αρμόζει σε ένα επίπεδο ζωής βαρβαρικό, στα πλαίσια μιας κοινωνίας, η οποία δεν διαθέτει ένα συγκεκριμένο σύστημα νομικών κανόνων και παραδοσιακών αρχών αλλά διοικείται από την αυθαίρετη βούληση ενός τυράννου. Ο Τούρκος πολεμιστής διάγει τη ζωή του στερημένος των αρετών της *«μετριότητος»* και της *«ἐγκράτειας»*, γι' αυτό στο πεδίο της μάχης εύκολα καταλαμβάνεται από *«μαλακία»* και *«δειλία»*.

> *«λοιπόν, ἀδελφοί, χαίρετε, ὅτι ὁ πολύτιμος στέφανος ὑμῖν ἔσεται, οὐχί μόνον φθαρτὸς καί γήινος ἀλλὰ καί ἐπουράνιος. ὁ θεός ὁ ὑπέρ ἡμῶν πολεμεῖ, δειλία κατέχει τό πλῆθος τῶν ἀσεβῶν»*[74].

Εξ αιτίας του ότι οι Τούρκοι στρατιώτες δεν έχουν ενστερνιστεί κοινωνικές αρχές και θεσμούς παρουσιάζονται και στη διάρκεια του πολέμου κατειλημμένοι από αίσθημα άγχους. Είναι, για να χρησιμοποιήσουμε το χαρακτηρισμό που τους προσδίδουν οι βυζαντινές πηγές, *«δειλοί»*, συνεπώς καταδικασμένοι, σύμφωνα με τις παραδοσιακές αντιλήψεις της βυζαντινής πολιτικής σκέψης, σε *«ὄνειδος καί ἀτιμία»*. Στο κείμενο του Σφραντζή μάλιστα είναι ο ίδιος ο σουλτάνος που εξαπολύει μία σειρά από υβριστικούς χαρακτηρισμούς για το στρατό του:

> *«... δειλοκαρδίους καί γυναικώδεις καί ἀνωφελεῖς ἀποκαλῶν»*[75].

Μόνο με μαστίγωμα μπορούν οι «ῥαβδοῦχοι τῆς αὐλῆς», σύμφωνα με το παρακάτω χωρίο του Σφραντζή, να αποτρέψουν τους Τοῦρκους στρατιώτες να εγκαταλείψουν τη μάχη:

> *«καὶ ὥραις μὲν δύο ἡ μάχη ἐνεστήκει στένουσα καὶ φρικαλέα, ἦν δὲ πως τὰ τῶν Χριστιανῶν ἐπικρατέστερα· ... οἱ δὲ ἐνάντιοι ἔκ τε τοῦ κόπου τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀντιστάσεως τοσοῦτον ἀγανακτήσαντες ὥστε ὄπισθεν ὀλίγον ἤθελον στρέψαι, ἵνα ἀναψυχὴν λάβωσιν· οἱ δὲ τζαούσιδες καὶ ῥαβδοῦχοι τῆς αὐλῆς μετὰ ῥάβδων σιδηρῶν καὶ βουνεύρων ἐνέτυπτον, ἵνα μὴ δίδωσι νῶτα τοῖς ἐχθροῖς. τίς διηγήσεται τὰς τότε φωνάς καὶ*

74. Σφραντζής, III 7, 941-943, σ. 192 (Τωμαδάκης).

75. ό.αν. σ. 361, σημ.39.

τάς κραυγάς καί τῶν πληγέντων διαμφί τὸ οὐαί; ὅθεν ἕως τῶν οὐρανῶν ἀνέβαινον αἱ φωναί καὶ ὁ κρότος. καὶ τινες μέν ἐκ τῶν ἡμετέρων θεωροῦντες αὐτοὺς οὕτως πάσχοντας μετὰ φωνῶν μεγάλων ἔλεγον "ταῦτα πολλάκις ποιήσαντες κακῶς ἀπεκρούσθητε"»[76].

Η βία που ασκείται εις βάρος των απείθαρχων του τουρκικού στρατεύματος αρμόζει σε ένα απολυταρχικό είδος εξουσίας, στα πλαίσια του οποίου κάθε μέλος της κοινωνίας δεσμεύεται και εξαρτάται άμεσα από την συγκεντρωμένη στο πρόσωπο του ηγέτη δύναμη. Πίσω από τις πράξεις απονομής δικαιοσύνης εκ μέρους του ηγέτη δεν λειτουργεί στην περίπτωση αυτή η *«πολιτεία»*, δηλαδή το σύνολο των γενικά παραδεκτών γραπτών και ηθικών νόμων, αλλά αποκλειστικά η θέλησή του, η οποία είναι απρόβλεπτη και εκδηλώνεται συχνά με πράξεις ωμής βίας.

Η υποτίμηση του κόσμου των εχθρών προχωρά στις μαρτυρίες μας πέρα από την υπαγωγή τους στον κόσμο των βαρβάρων και οδηγείται σε μία ταύτιση προς τα κατώτατα στάδια της ύπαρξης. Συγκεκριμένα στον τελευταίο λόγο του ο αυτοκράτορας προσδιορίζει τη διαφορά μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων ως διαφορά μεταξύ *«ἀνθρώπων καί ἀλόγων ζώων»*. Πρόκειται για μία ιδέα, η οποία δεν είναι καινούργια για τη βυζαντινή λογοτεχνία. Εξ αιτίας της απομάκρυνσής του από έναν έννομο βίο, από την αληθινή πίστη και από την ελληνική παιδεία, ο «βάρβαρος» θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει μια κατηγορία εμβίου όντος που βρίσκεται πιο κοντά στα ζώα

76. Σφραντζής VII, 907-925, σ. 191 (Τωμαδάκης). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δούκα (XXXIX, 1075-1077, σ. 62) μάλιστα ο ίδιος ο Σουλτάνος παρουσιάζεται να στέκεται πίσω από τους Τούρκους τοξότες και να τους απειλεί με σιδερένια ράβδο: «ὁ τύραννος οὖν ἐξόπισθεν τῆς παρεμβολῆς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ ἐλαύνων πρός τά τείχη τούς τοξότας, πῆ μέν κολακεύων ἐν λόγοις, πῆ δέ ἀπειλῶν».

77. Είναι χαρακτηριστικό για τη σκέψη των Βυζαντινών ότι ο Ευσέβιος περιγράφει την κατάσταση, στην οποία περιέπεσε η ανθρωπότητα μετά το προπατορικό αμάρτημα, ως εξής: «Οι άνθρωποι απέκτησαν τους τρόπους αγρίων ζώων και άρχισαν να ζουν μια ζωή χωρίς αξία. Δεν είχαν αίσθημα ούτε για την τέχνη ούτε για την επιστήμη. Οι νόμοι και η δικαιοσύνη καθώς και μια ζωή που ρυθμίζεται από κανόνες και ακόμη η φιλοσοφία δεν τους ήταν καν ως προς το όνομα γνωστά. Σαν άγρια ζώα...» (Euseb. h.e. I. 2. 19: GCS I. 1. 22, 41) στον: Lechner, K., *Hellenen und Barbaren*, σ. 109 και σημ. 16· ό.αν. επίσης το κεφ. 4: "Menschen und Barbaren", σ. 107 κ.εξ.

παρά στους ανθρώπους[77]. Αυτή η παραδοσιακή αντίληψη για το βαρβαρικό επίπεδο ζωής παρέχει για τον Σφραντζή ένα επιπλέον επιχείρημα για την υπεροχή των Βυζαντινών στο πεδίο της μάχης:

«καὶ οἱ καθ' ἡμῶν ἐρχόμενοι ἵνα παράταξιν μεθ' ἡμῶν ποιήσωσιν, ὡς ζῶα ἄλογα, καὶ χείρονές εἰσιν. αἱ πέλται ἡμῶν καὶ ῥομφαῖαι καὶ τὰ τόξα καὶ ἀκόντια πρὸς αὐτούς πεμπέτωσαν παρ' ὑμῶν. καὶ οὕτως λογίσθητε ὡς ἐπὶ ἀγρίων χοίρων πληθὺν κυνήγιον, ἵνα γνώσωσιν οἱ ἀσεβεῖς ὅτι οὐ μετὰ ἀλόγων ζώων, ὡς αὐτοί, παράταξιν ἔχουσιν, ἀλλὰ μετὰ κυρίων καὶ αὐθέντων αὐτῶν καὶ ἀπογόνων 'Ελλήνων καὶ 'Ρωμαίων»[78].

Η ανωτερότητα των Βυζαντινών λοιπόν στο στρατιωτικό επίπεδο παρουσιάζεται ως φυσική συνέπεια και αποτελεί για τον ελληνικό κόσμο μία μόνο έκφανση της γενικότερης υπεροχής του σε πολιτικό-κοινωνικό επίπεδο. Ο πολεμιστής, ο οποίος έχει ανατραφεί σε πνεύμα ελευθερίας, διέπεται από το δίκαιο, όπως αυτό εκφράζεται στο νομικό σύστημα και στην ηθική παράδοση της κοινωνίας του.

Η θέση αυτή αντιστοιχεί με απόλυτη ακρίβεια στην παραδοσιακή εικόνα που είχε εκβάλει ο ελληνορωμαϊκός κόσμος σχετικά με την ιδεώδη μοναρχία, προσαυξημένη και πλουτισμένη παράλληλα από τη χριστιανική θρησκεία. Οι πηγές δεν εκθέτουν μόνο της τελευταίες ιστορικές στιγμές της αυτοκρατορίας αλλά και εκείνες του βυζαντινού αυτοκρατορικού θεσμού. Αυτό σημαίνει ότι οι παραπάνω συγγραφείς προσφέρουν ένα μνημειώδες πορτραίτο του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα μέσα από μία πομπώδη παρουσίαση όλων εκείνων των συμβόλων εξουσίας ή άλλων μέσων, με τα οποία εκφραζόταν η αυτοκρατορική ιδεολογία. Ως βασικότερο χαρακτηριστικό αυτής της παρουσίασης μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τη συσσώρευση πολλών και διαφορετικών μεταξύ τους στοιχείων, μία πολύμορφη και πολυδιάσταση συλλογή μορφωμάτων από διαφορετικές ιστορικές περιόδους, οι οποίες ξεκινούν από την αρχαιότητα και συνθέτουν στο πέρασμα των αιώνων τη φυσιογνωμία της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Στο πορτραίτο αυτό η χριστιανική θρησκεία μπόρεσε να παράσχει μία

78. Σφραντζής, III. 6. 782-791, σ. 188 (Τωμαδάκης).

νέα επιχειρηματολογία σχετικά με την παραδοσιακή σύζευξη ενός τόσο μεγάλου πλήθους αρετών στο πρόσωπο ενός και μόνο ανθρώπου, του *«βασιλικοῦ ἀνδρός»*. Ο αυτοκράτορας εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως *«εὐεργέτης»*, *«φιλάνθρωπος»*, *«σωτήρ»* κ.λ.π. του λαού του ακριβώς γιατί είναι ο εκλεκτός του Θεού. Και αντίστοιχα ο Βυζαντινός λαός μπορεί να διακρίνεται στο πεδίο της μάχης από ανάλογες αρετές γιατί αποτελεί *«σκεῦος ἐκλογῆς τῆς θείας προνοίας»*. Αντίθετα από τον τουρκικό κόσμο λείπει η αληθινή πίστη. Κατά συνέπεια σε αυτόν τον κόσμο φαίνονται να είναι άγνωστες και οι παραδοσιακές εκείνες αξίες κοινωνικής ζωής, με τις οποίες συνδέεται στενά η ορθόδοξη πίστη.

Είναι φυσικό λοιπόν και η εξουσία του σουλτάνου Μωάμεθ να περιγράφεται από τους Βυζαντινούς ιστορικούς ως το ακριβές αντίθετο της βυζαντινής ιδεώδους βασιλείας. Ο Δούκας, ο Σφραντζής και ο Χαλκοκονδύλης προσδιορίζουν το σουλτάνο μέσω της έλλειψης όλων εκείνων των ιδιοτήτων και ικανοτήτων, από τις οποίες διακρίνεται μία χαρισματική, αληθινά βασιλική προσωπικότητα. Με τρόπο στερεότυπο και σειρά καθορισμένη απαριθμούνται τα διάφορα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας βαρβαρικής απολυταρχικής εξουσίας. Αυτή η παρουσίαση ων δύο αντιθέτων τύπων μοναρχικής εξουσίας αποτελεί και τον ακρογωνιαίο λίθο της αντιπαράθεσης των δύο κόσμων στις μαρτυρίες των τριών συγγραφέων, γιατί φαίνεται να καθορίζει σε δομικό επίπεδο τις ταυτότητες των δύο αντιπάλων.

Ο τελευταίος εχθρός του Βυζαντίου, έτσι όπως παρουσιάστηκε από τις πηγές, αντιπροσώπευσε την αντίστροφη εικόνα του βυζαντινού κόσμου σε όλα τα δυνατά επίπεδα σύγκρισης. Η επικράτηση ενός τέτοιου κόσμου ισοδυναμούσε λοιπόν για τον βυζαντινό τρόπο σκέψης με την οριστική συντριβή μιας τάξης πραγμάτων που ίσχυε χωρίς διακοπή από την αρχαιότητα και εξής. Ήταν λογικό λοιπόν ότι για την παρουσίαση αυτών των *«βαρβάρων-ἀσεβῶν»* ανασύρθηκε και χρησιμοποιήθηκε με συνέπεια και σε όλη την έκτασή του ένα, στοιχειοθετημένο από την αρχαιότητα και στο εξής, όλο και πιο πλούσιο μωσαϊκό από προσδιοριστικές του βαρβαρικού χαρακτήρα ιδιότητες.

Χρ. Μπαλόγλου - Ν. Νικολούδης

Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους

Η ιστορία του λιμανιού του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους είναι ένα θέμα το οποίο, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχει απασχολήσει συστηματικά τους ερευνητές. Τούτο οφείλεται, κατά την άποψή μας, σε ποικίλους λόγους. Πρώτον, οι συγγραφείς των μεσαιωνικών χρόνων δεν αναφέρονται στη σημασία του λιμανιού, ή αν απαντά οποιαδήποτε αναφορά, αυτή είναι σύντομη και έχει περιορισμένο ενδιαφέρον. Ο Πειραιάς είναι γνωστό ότι υπήρξε διεθνές διαμετακομιστικό και εμπορικό κέντρο κατά τους Κλασικούς χρόνους και η ανάπτυξή του συνδέθηκε άρρηκτα με την ακμή της Αθήνας. Η συμβολή του λιμανιού στην οικονομική και πολιτική ανέλιξη της Αθήνας υπογραμμίστηκε από τους αρχαίους συγγραφείς. Ένα τέτοιο φαινόμενο δεν παρατηρείται κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, οπότε η οικονομική και πολιτική σημασία της Αθήνας έχει υποχωρήσει. Το γεγονός αυτό ήταν απόρροια μιας διαδικασίας της οποίας την έναρξη θα πρέπει να τοποθετήσουμε στους ελληνιστικούς χρόνους, όταν, ως αποτέλεσμα της συγκρότησης των βασιλείων των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αναδεικνύονται νέα εμπορικά κέντρα, όπως η Ρόδος, η Δήλος, η Αλεξάνδρεια, και υποχωρεί η σημασία του λιμανιού του Πειραιά. Βέβαια παρατηρείται βαθμιαία και μία μεταβολή στην πολιτική σκέψη που συνακόλουθα οδηγεί σε συρρίκνωση της σημασίας του θεσμού της πόλης-πολιτείας (κράτους). Η Αθήνα όμως συνεχίζει να έχει μια έντονη πνευματική παρουσία στον ελληνιστικό κόσμο με τις τέσσερις φιλοσοφικές σχολές που λειτουργούν. Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους (146 π.Χ.) και κυρίως μετά την καταστροφή του Πειραιά από τον Σύλλα οι λεηλασίες και καταστροφές που ακολούθησαν συνετέλεσαν στην περαιτέρω υποβάθμιση του λιμανιού.

Η ίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που ουσιαστικά εγκαινιάζεται με τη θεμελίωση της Κωνσταντινούπολης (24 Μαρτίου 324) ή με τα επίσημα εγκαίνιά της ως πρωτεύουσας (11 Μαΐου 330), μετατοπίζει και επικεντρώνει το εμπορικό ενδιαφέρον κατ' αρχήν στην Κωνσταντινούπολη και δευτερευόντως, κατά τους μεταγενέστερους αιώνες της βυζαντινής ιστορίας, στη Θεσσαλονίκη.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει την ιστορία του λιμανιού του Πειραιά κατά τους βυζαντινούς χρόνους και να διερευνήσει στα μέτρα του δυνατού τους λόγους της παρακμής του.

Οι λόγοι ερήμωσης του Πειραιά

Σύμφωνα με την παραδεδομένη άποψη για τους λόγους ερήμωσης του λιμανιού αποφασιστικός παράγοντας υπήρξε η εκτεταμένη πειρατεία, δηλαδή οι πειρατικές επιδρομές που ήταν συχνό και σύνηθες φαινόμενο στο Σαρωνικό κόλπο. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η μετακίνηση του πληθυσμού από τα παράλια προς τα Μεσόγεια[1]. Αυτό πιστοποιείται από σύγχρονους μάρτυρες, όπως ο Μιχαήλ Χωνιάτης (1138-1222), ο οποίος σε επιστολή του μνημονεύει ότι η Αθήνα «μόνοις δ' ενευθήναι θαλαττίοις λησταίς, ου μόνον τα παράλια κακουργούσιν, αλλά και πάσαν ακρώρειαν, ως και την θάλατταν αυτήν»[2]. Κατά την εποχή που ζούσε ο Χωνιάτης στην Αθήνα ο Πειραιάς ήταν χώρος αποβίβασης πειρατών που χρησιμοποιούσαν ως ορμητήρια τη Σαλαμίνα, την Αίγινα και τη Μακρόνησο. Συχνά μάλιστα παρατηρούνταν το φαινόμενο οι επιδρομές τους να φθάνουν μέχρι τα Μεσόγεια[3].

Οι πληροφορίες όμως που διαθέτουμε για την ιστορία του λιμανιού κατά τη χιλιετή βυζαντινή περίοδο δεν εστιάζονται μόνο στην ύπαρξη της πειρατείας, αλλά παρουσιάζουν και άλλες πτυχές του Πειραιά.

Σύμφωνα με το Ζώσιμο, την άποψη του οποίου δέχεται και ο Γρηγορόβιος, ο ελληνικός στόλος που τέθηκε στη διάθεση του Μεγάλου Κωνσταντίνου κατά τη διαμάχη του με το Λικίνιο συγκεντρώθηκε στον Πειραιά[4]. Συγκεκριμένα επρόκειτο για διακόσια πολεμικά και δύο χιλιάδες φορτηγά πλοία[5]. Η συγκέντρωση ενός τόσο μεγάλου στόλου στον Πειραιά υποδηλώνει ότι το λιμάνι διατηρούσε ακόμη τη σημασία του.

1. Δ. Καμπούρογλου, *Ο Αναδρομάρης της Αττικής*, Αθήνα 1920 (ανατ. 1996), 134, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Α΄, Αθήνα 1990, 97.

2. Σπ. Λάμπρος (εκδ.), *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Γκρόνινγκεν 1968 (ανατ.), επιστολή υπ' αριθ. 60, 98-99. Σε άλλο σημείο ο Χωνιάτης υπογραμμίζει ότι «πολλά επιτρίβουσι τα δεινά και φιλονεικούσιν εξερημώσαι… καταδρομή πειρατών…».

3. Κ. Καιροφύλλας, *Ιστορία των Αθηνών υπό τους Βυζαντινούς και Φράγκους (330-1456)*, Αθήνα 1933, 41, Σιμόπουλος, Α΄, 97. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας: βλ. σχετικά Α. Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, 1390-1518*, Αθήνα 1985, 369, 418.

4. Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία* (εκδ. CSHB), II, 20 κ.εξ., Φ. Γρηγορόβιος, *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, Α΄, Αθήνα 1990, 48, Γ. Κωνσταντινίδης, Ιστορία των Αθηνών από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821, Αθήνα 1876 (ανατ. 1996), 127. Το γεγονός αυτό χρονολογείται στο έτος 324.

Την ασφάλεια του λιμανιού υπογραμμίζει ο Γρηγορόβιος όταν αναφέρεται στην άφιξη του αυτοκράτορα Κώνσταντα Β΄ στην Αθήνα, όπου παρέμεινε μεταξύ του χειμώνα και της άνοιξης του 622. Η άφιξή του έγινε μέσω του λιμανιού το οποίο «πρέπει εκείνη την εποχή να χρησιμοποιείτο ακόμα ως ασφαλές πολεμικό λιμάνι»[6]. Επίσης τον Πειραιά φαίνεται ότι χρησιμοποίησε και ο Βασίλειος Βουλγαροκτόνος κατά την αναχώρησή του το 1018 από την Αθήνα για την Κωνσταντινούπολη[7].

Αμφιβόλου αξίας και κατά συνέπεια επιστημονικά ατεκμηρίωτη κρίνεται η άποψη ότι ο Πειραιάς χρησίμευσε ως βάση της εξέγερσης εναντίον της αυτοκράτειρας Ζωής (1028-1055) το 1040[8]. Σύμφωνα με άλλη άποψη ο Πειραιάς καταλήφθηκε την ίδια περίοδο από τον Άνθιμο, αρχηγό των Βουλγάρων στασιαστών που είχαν φθάσει μέχρι την Αθήνα. Και αυτή η άποψη θα πρέπει να μνημονεύεται με επιφύλαξη, δεδομένου ότι η Αθήνα δεν υπέφερε τα δεινά τα οποία υπέστησαν διάφορα άλλα μέρη της Ελλάδας από τις βουλγαρικές επιδρομές κατά ξηράν και από τις λεηλασίες των Αράβων πειρατών κατά θάλασσαν. Εάν κάτι τέτοιο συνέβαινε, οι χρονογράφοι θα έκαναν μνεία αυτών των γεγονότων[9]. Παράλληλα η άποψη για την εξέγερση κατά της Ζωής στον Πειραιά δημιουργήθηκε από κακή ανάγνωση της υποτιθέμενης ρουνικής επιγραφής του λέοντα του Πειραιά[10].

Το ενδιαφέρον του Πειραιά κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους

Είναι άξιο προσοχής και μνείας το γεγονός ότι η διατήρηση της εμπορικής σημασίας του Πειραιά ως λιμανιού της Αθήνας επιβεβαιώνεται από την ανα-

5. Ειδικότερα ο Ζώσιμος (II, 22, 87) αναφέρει ότι «ωρμίσθησαν δε αι νήες εν τω Πειραιεί μεν αι Κωνσταντίνου… Κωνσταντίνος δ' εκ του Πειραιώς τας ναυς μετεπέμπετο».

6. Γρηγορόβιος, Α΄, 117.

7. Γρηγορόβιος, Α΄, 205, Γ. Σλουμπερζέ, *Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος. Αυτοκρατορικοί χρόνοι*, Αθήνα 1904 (ανατ. Αθήνα 1999), 489. Οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρουν με σαφήνεια από ποιο σημείο της Αττικής απέπλευσε ο αυτοκράτορας, εικάζεται όμως ότι πιθανότατα επρόκειτο για το λιμάνι του Πειραιά.

8. Γρηγορόβιος, Α΄, 203, Καιροφύλλας, 33.

9. Καιροφύλλας, 24.

10. Πρβλ. Χ. Κουτελάκη, *Το Πόρτο Λεόνε. Ο λέων του Πειραιώς*, Πειραιάς 2000, 35-40, όπου απορρίπτεται η θεωρία της ρουνικής επιγραφής.

φορά και συμπερίληψη της Αθήνας μεταξύ των πόλεων εκείνων στις οποίες ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επέτρεψε στους Βενετούς να εμπορεύονται με βάση το χρυσόβουλλο του 1082[11]. Το γεγονός αυτό κρίνεται αποφασιστικής σημασίας για τους εξής λόγους. Πρώτον ο Πειραιάς, αν και έχει χάσει την αίγλη και τη σημασία του παρελθόντος και ειδικότερα των κλασικών χρόνων, διατηρεί τη σημασία του ως εμπορικό λιμάνι. Δεύτερον, η επίκαιρη γεωφυσική του διαμόρφωση και γεωγραφική του θέση δεν αφήνουν ασυγκίνητους τους Βενετούς, οι οποίοι με μεταγενέστερα χρυσόβουλλα των ετών 1148, 1187 και 1199 εξασφαλίζουν προνόμια εμπορίας[12].

Αρκετές πληροφορίες για το λιμάνι του Πειραιά παρέχει και ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, ο οποίος έφθασε στην Αθήνα το 1182 και διετέλεσε μητροπολίτης μέχρι το 1204. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Χωνιάτης μνημονεύει τη διατήρηση του ονόματος του Πειραιά την ίδια περίοδο[13]. Ο Πειραιάς εξακολουθεί να είναι το επίνειο της Αθήνας, όπως μαρτυρεί η περίπτωση του Μιχαήλ Στρυφνού[14], ο οποίος μετά την επικερδή δραστηριότητά του στο εμπόριο των εξαρτημάτων του βυζαντινού στόλου πέρασε από την Αθήνα. Κατά την άφιξή του είδε εμπορικά πλοία στον Πειραιά[15]. Η ύπαρξη πλοίων από τη Μονεμβασία στο λιμάνι πιστοποιεί αλλά και επιβεβαιώνει ότι στα χρόνια του Χωνιάτη το λιμάνι παρουσίαζε κάποια εμπορική κίνηση[16]. Εξάλλου ενδεικτική της στρατηγικής του σημασίας κατά την ίδια περίοδο είναι από η πιθανολογούμενη χρήση του από το Λέοντα Σγουρό κατά την εισβολή του στην Αττική (1204)[17].

11. Γρηγορόβιος, Α΄, 229, K.M. Setton, *Athens in the Middle Ages*, κεφ. Γ΄: «Athens in the later Twelfth Century», 195.

12. G. Tafel-G. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, Βιέννη 1856, 118, 184, 256, 279.

13. Γρηγορόβιος, Α΄, 303, Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου... τα σωζόμενα*, Α΄, 98, 294, Β΄, 12, 14, 44, 377.

14. Για τον Στρυφνό πρβλ. Σ. Λάμπρο, *Αι Αθήναι περί τα τέλη του 12ου αιώνος*, Αθήνα 1878, 96-98, Καιροφύλλα, 48.

15. Setton, κεφ. Γ΄, 195, Ου. Μίλλερ, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1960, 53.

16. *Μιχαήλ Ακομινάτου... τα σωζόμενα*, Β΄, επιστολή υπ' αριθ. 84: «Ει δε έλθη αυτόθεν προς ημάς έτερον πλοίον μονεμβασιώτικον, σταλήσεται και τα ράσα».

17. Γρηγορόβιος, Β΄, 38, Λάμπρος, Αθήναι, 101.

Η σημασία του λιμανιού κατά τους χρόνους της κατοχής της Αττικής από τους Καταλανούς

Ο Γρηγορόβιος[18] θεωρεί πιθανόν ότι οι De la Roche έκαναν βελτιώσεις στο λιμάνι του Πειραιά, ώστε να είναι σε θέση να δέχεται εμπορικά πλοία. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα οι Βουργουνδοί δούκες «δεν έχουν πολεμικά πλοία ούτε στον Πειραιά ούτε στη Ναυπλία ή το Λιβαδόστρο. Άφηναν μόνο να εξορμούν απ' αυτά τα λιμάνια κουρσάροι για πειρατεία. Άλλωστε η ζηλότυπη Βενετία θ' ανεχόταν τη δημιουργία αθηναϊκού στόλου όσο την ανέχθηκε στους ηγεμόνες της Αχαΐας»[19].

Το 1311 ιδρύεται το καταλανικό δουκάτο των Αθηνών και τον επόμενο χρόνο καταπλέει στον Πειραιά με πέντε γαλέρες ο ιππότης Μπερενγκάριος Εστανιόλ με σκοπό να αναλάβει τη διοίκηση του δουκάτου, ως αναπληρωτής του διαδόχου της Σικελίας Μαμφρέδου ο οποίος είχε τοποθετηθεί σ' αυτή τη θέση από τον πατέρα του Φρειδερίκο[20].

Στα τέλη του 1316 καταπλέει στον Πειραιά ως διάδοχος του αποθανόντος Εστανιόλ ο δον Αλφόνσος Φαδρίγος, γιος του Φρειδερίκου της Σικελίας, με δέκα γαλέρες και πολυάριθμους Καταλανούς πολεμιστές[21].

Οι αναφορές αυτές πιστοποιούν ότι το λιμάνι του Πειραιά, γνωστό στις καταλανικές πηγές ως Portus de Sithines, ήταν ασφαλές και χρησιμοποιούνταν στη ναυσιπλοΐα. Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του δουκάτου από τον Αλφόνσο Φαδρίγο το λιμάνι αξιοποιήθηκε από εμπόρους της Μεσσήνης και της Βαρκελώνης οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην ανατολική Μεσόγειο. Παράλληλα χρησίμευε και ως ορμητήριο Καταλανών πειρατών που δρούσαν στο Αιγαίο[22]. Για το θέμα του εξοπλισμού πλοίων για πειρατικούς σκοπούς στο Αιγαίο κάνει σχετική αναφορά ο Βενετός βάιλος σε έγγραφό του της 26ης Ιουνίου 1318[23].

18. Γρηγορόβιος, Γ΄, 43.

19. Γρηγορόβιος, Γ΄, 116.

20. Γρηγορόβιος, Γ΄, 79, Σ. Δοανίδου, *Η Φραγκοκρατία στην πόλη των Αθηνών (1204-1456)*, Αθήνα χ.χ., 92, Setton, κεφ. IV: "The Catalans in Greece, 1311-1380", 173, Καιροφύλλας, 134.

21. Γρηγορόβιος, Γ΄, 109-110, Δοανίδου, 97, Καιροφύλλας, 143.

22. Γρηγορόβιος, Γ΄, 116, Καιροφύλλας, 146.

23. Γρηγορόβιος, Γ΄, 117, Setton, κεφ. V: "Catalan Society in Greece in the 14th century ", 249, σημ. 34, όπου μνημονεύονται δύο πλοία Πρβλ. Μίλλερ, 307, Κωνσταντινίδη, 406.

Δεν θα πρέπει να μείνει απαρατήρητο το γεγονός ότι η διένεξη μεταξύ της Βενετίας και του Καταλανικού δουκάτου των Αθηνών δεν άφησε ανέπαφο και το λιμάνι. Η γεωγραφική θέση του λιμανιού επέτρεπε στους Καταλανούς να έχουν άμεση και άνετη πρόσβαση στο Αιγαίο πέλαγος. Κάτι τέτοιο όμως διακύβευε τα συμφέροντα της Βενετίας, η οποία δυσφορούσε με τον ελλιμενισμό καταλανικών γαλερών στον Πειραιά και παρενέβαλλε εμπόδια σε κάθε εμπορική κίνηση των Καταλανών της Αίγινας. Παρόλα αυτά το «πόρτο της Αθήνας» είχε αποκτήσει εκ νέου ένα μέρος της αξίας του: είχε αποκτήσει ένα λιμενάρχη που είχε ορισθεί από τους Καταλανούς, ενώ παράλληλα ελλιμενίζονταν εκεί πλοία από την Ισπανία[24].

Με τη συνθήκη της 9ης Ιουνίου 1319 μεταξύ του Αλφόνσου Φαδρίγου και της Βενετίας (η οποία ανανεώθηκε το 1321 και το 1331) ο πρώτος υποχρεώθηκε να μη δέχεται πειρατές στα καταλανικά λιμάνια, να μην εξοπλίζει ο ίδιος πειρατικά πλοία και να αφοπλίσει όσα ήδη είχε, μεταφέροντας τον εξοπλισμό τους στο φρούριο της Ακρόπολης[25]. Για το συγκεκριμένο αυτό όρο της συνθήκης, δηλαδή τον αφοπλισμό των πειρατικών πλοίων και την αποθήκευση του εξοπλισμού τους στην Ακρόπολη, αξίζει να σημειωθεί ότι αποσκοπούσε στο να δυσχεράνει τα πράγματα. Δεν είναι όμως άτοπο να υποστηρίξουμε την άποψη του Γρηγορόβιου, ότι την εποχή της υπογραφής της συνθήκης δεν υπήρχε πολεμικός ναύσταθμος στον Πειραιά[26].

Στη συνθήκη της 25ης Ιουλίου 1365 μεταξύ της Βενετίας και του Ρογήρου Λουρία, Γενικού Επιτρόπου της Καταλανικής Εταιρείας, μνημονεύεται (στο άρθρο 9) ότι η καταλανική κοινότητα των Αθηνών ζήτησε να της επιτρέπεται να εξοπλίζει πολεμικό στόλο με δικά της έξοδα, αλλά ότι η Βενετία αρνήθηκε κατηγορηματικά κάτι τέτοιο, επικαλούμενη προγενέστερη συμφωνία που είχε γίνει με το Βενετό βάιλο της Ευβοίας[27].

24. Μίλλερ, 392.

25. Γρηγορόβιος, Γ΄, 120-1, P. Lock, *The Franks in the Aegean*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1995, 117, Setton, κεφ. IV, 180, κεφ. V, 247, Κωνσταντινίδης, 407-8, Καιροφύλλας, 147.

26. Γρηγορόβιος, Γ΄, 121.

27. Σπ. Θεοτόκης, «Πρεσβεία Ρογήρου de Lluria προς την Βενετικήν Γερουσίαν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 8 (1931), 200-5, το κείμενο στη σ. 205 ("Super novo vero et ultimo capitulo per quod petit, quod suis expensis, posit in mari armare contra suos inimicos, tamen ad offensionem quam ad deffensionem.

Είναι ενδεικτικό ότι οι Βενετοί πάντοτε απέτρεπαν την ανάπτυξη του Πειραιά ως ναυτιλιακού κέντρου, παρά την εμπορική δραστηριότητα των Καταλανών[28].

Η παρουσία των Acciajuoli στον Πειραιά

Δεν αποκλείεται η πιθανότητα ο Νέριο Ατσαγιόλι (Nerio Acciajuoli) να εισέβαλε στην Αθήνα μέσω του Πειραιά (1385-87). Στους πρώτους Ατσαγιόλι αποδίδει ο Γρηγορόβιος τη βελτίωση του λιμανιού, λόγω των ζωηρών εμπορικών δεσμών με τη Φλωρεντία[29].

Συμπεράσματα

Κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους το λιμάνι του Πειραιά ούτε είχε ούτε απέκτησε τη φήμη και τη θέση που κατείχε κατά τους Κλασικούς χρόνους. Η απουσία οποιασδήποτε συστηματικής αναφοράς ή μνείας από τους σύγχρονους συγγραφείς επιβεβαιώνει αυτή την άποψη. Η τύχη του συνδέθηκε με την ιστορία της Αθήνας. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Αττικής από τους Καταλανούς παρατηρήθηκε μια εμπορική δραστηριότητα η οποία όμως δεν είχε συνέχεια. Παρά ταύτα η στρατηγική και εμπορική του σημασία δεν διέφυγε της προσοχής διορατικών πολιτικών, όπως ο Αλφόνσος Φαδρίγος και ο Μωάμεθ ο Πορθητής, για τον οποίο ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης αναφέρει ότι αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση περιηγήθηκε μεταξύ άλλων και τον Πειραιά[30]. Ο αξιόλογος όμως αυτός σουλτάνος είχε φιλοδοξίες οι οποίες υπερέβαιναν κατά πολύ τα στενά γεωγραφικά όρια της Αττικής. Έτσι ο Πειραιάς δεν επρόκειτο να ανακτήσει την αίγλη που κατείχε στο μεσογειακό χώρο κατά την Αρχαιότητα παρά μόνο μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.

Respondetur quod ad hoc nulla modo assentiremus, quia nostre intentioni, quod treuga predicta nuper facta per dictum nostrum Baiulum cum dicta universitate, inviolabiter observatur").

28. Setton, κεφ. V, 280.

29. Setton, κεφ. VI, "The Catalans and Florentines in Greece, 1380-1462", 240.

30. «Επί της Αθηνών πόλεως περιήει σκοπών τόν τε Πειραιά και τους λιμένας» (Αποδείξεις Ιστοριών, έκδ. E. Darkó, τ. Β΄, β. Θ΄, σ. 211), Γρηγορόβιος, Γ΄, 419, Κωνσταντινίδης, 483-4.

Summary

The history of the port of Pireus in the Middle Ages is quite obscure. During the Byzantine period the port was apparently used by the emperors Constans II and Basil II and seems to have been occasionally visited by commercial boats. However, the close proximity of pirate bases in the neighbouring islands of Aegina, Salamis and Makronesos prohibited its extensive use. Early in the fourteenth century the Vicar General of the Catalan Grand Company, Don Alfonso Fadrique, attempted to turn the port into a base for corsair raids of Catalan boats on neighbouring Aegean islands. This project failed, however, due to an effective intervention of Venice, which prevented a further development of the port through a series of treaties.

Σπύρος Ν. Ασωνίτης

Η κερκυραϊκή πρεσβεία του 1473 προς τη Βενετία

Είναι γνωστό ότι οι κάτοικοι των βενετικών κτήσεων της Ρωμανίας είχαν το δικαίωμα της υποβολής συλλογικών αιτημάτων στη Γαληνοτάτη μέσω πρεσβειών[1]. Για την Κέρκυρα η συνήθεια αποστολής τέτοιων πρεσβειών ίσχυε ήδη από τα χρόνια της ανδηγαυικής κυριαρχίας (1272-1386)[2]. Η πρώτη από τις κερκυραϊκές πρεσβείες προς τη Βενετία υποβλήθηκε το 1386 και οι απαντήσεις που δόθηκαν τον Ιανουάριο του 1387, απετέλεσαν τους βασικούς άξονες που προσδιόρισαν τις σχέσεις της γαληνοτάτης με τους κατοίκους του νησιού κατά τα επόμενα χρόνια[3].

Στο Ιστορικό Αρχείο της Κερκύρας σώζεται μια σειρά από τέτοιες πρεσβείες[4]. Το αρχαιότερο από τα κείμενα αυτά, το οποίο και θα μας απασχολήσει, χρονολογείται στο 1473[5], δηλαδή δέκα χρόνια μετά την έναρξη του Α΄ βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479). Πρόκειται για έγγραφο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φωτίζει, όχι πολεμικές εξελίξεις, που είναι σε μεγάλο βαθμό γνω-

1. F. Thiriet, *La Romanie Vénitiénne au Moyen Âge. Le développement et l' exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959, σ. 208-211.-Σ. Θεοτόκης, *Εισαγωγή εις την έρευναν των μνημείων της Ελληνικής ιστορίας εν τω κρατικώ αρχείω της Βενετίας*, Κέρκυρα 1926, σ. 39-57.-Γ. Σ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, σ. 60-62 και 137-148.- E. Lunzi, *Della condizione politica delle isole Jonie sotto il dominio Veneto*, Venezia 1860, σ. 287-293 (παρακάτω ως Lunzi, Condizione).-Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Α΄ Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα. Από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982, σ. 223-224 (παρακάτω ως Γιωτοπούλου, *Αντίκτυπος*).- E. Yotopoulou, «Alcune considerazioni sulle classi sociali corfiote e sulla politica veneta nei loro confronti in base a quanto risulta dalle fonti e in modo particolare dai testi delle ambasciate», *Quaderni di Cheiron* 2 (1996) 97 (παρακάτω ως Yotopoulou, «Considerazioni»).

2. Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999, σ. 248-250 (παρακάτω ως Ασωνίτης, *Κέρκυρα*).

3. N. Karapidakis, *Civis fidelis: l' avènement et l' affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt am Main 1992, σ. 47-60 (παρακάτω ως Karapidakis, *Civis*).-Yotopoulou, «Considerazioni», σ. 98.- Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, σ. 121-122.

4. A. Nikiforou, «Inventario sommario dell' Archivio di Stato di Corfù», *Quaderni di Cheiron* 2 (1996) 235.

5. Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας, Βενετική Διοίκηση, Φ. 97, f. 1r, 29 Αυγούστου 1473.

στές[6], αλλά σημαντικές πτυχές της κατάστασης που επικράτησε κατά την εποχή της έκδοσής του στο χώρο του βορείου Ιονίου, καθώς και της εσωτερικής ιστορίας μιας βενετοκρατούμενης περιοχής στη διάρκεια του κρίσιμου για τον ελλαδικό χώρο πολέμου αυτού.

Το έγγραφο, όπου τα αιτήματα διατυπώνονται στη δημώδη ιταλική της εποχής και οι απαντήσεις στη λατινική, είναι διανθισμένο με εκφράσεις ταπεινότητας των υπηκόων και έξαρσης του μεγαλείου της κυριάρχου[7]. Επισημαίνεται επίσης ότι, ενώ τα αιτήματα είναι διατυπωμένα κατά τρόπο σαφή, οι βενετικές απαντήσεις είναι, ως συνήθως, κάπως αόριστες, ενώ ακόμα και η αποδοχή αιτημάτων γίνεται υπό όρους και βέβαια η φραστική αποδοχή δεν σημαίνει και την άμεση ικανοποίησή τους[8].

Οι εκπρόσωποι των Κερκυραίων που παρουσιάστηκαν στη Βενετία το καλοκαίρι του 1473 ήταν οι Janucius Morellus, Nicolaus Bellanda και Zacharia Alamanus[9]. Πιθανότατα η παρουσία τους στη Βενετία παρατάθηκε λόγω του θανάτου του δόγη Nicolò Tron. Στις 29 Αυγούστου 1473, δύο εβδομάδες μετά την ανάληψη της εξουσίας[10], ο νέος δόγης Nicolaus Marcellus απέλυε το απαντητικό του έγγραφο, στο οποίο αναφέρονται τα επτά κερκυραϊκά αιτήματα και οι αντίστοιχες αποφάσεις της Βενετίας.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίασή τους, χρήσιμο είναι να θυμηθούμε ότι ο βορειοδυτικός ελλαδικός χώρος αποτελούσε προ πολλού περιοχή γειτνίασης Βενετών και Οθωμανών. Οι τελευταίοι είχαν γίνει ήδη από το α΄ μισό του 15ου αι. κύριοι του Αργυροκάστρου, Ιωαννίνων και της Άρτας[11]. Το 1453 έλεγχαν την περιοχή του κάτω Καλαμά και επιχειρούσαν, ακόμη και μετά τη

6. J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας* (μετάφραση Δ. Παπαγεωργίου), Αθήνα 1993, σ. 333-346 (παρακάτω ως Norwich, *Ιστορία*).-Fr. Babinger, «Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV», *La civilta veneziana del Quattrocento*, (1957) 49-73.

7. Yotopoulou, «Considerazioni», 98.

8. Γιωτοπούλου, *Αντίκτυπος*, σ. 169-170.

9. Τα δύο πρώτα επώνυμα είναι βενετικά, το τρίτο πιθανότατα ανήκει σε γόνο της τοπικής φεουδαλικής τάξης. Βλ. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, σ. 299-300.

10. Ο δόγης Nicolò Tron πέθανε στις 28 Ιουλίου 1473 και ο Nicolò Marcello ανέλαβε στις 13 Αυγούστου. Βλ σχετικά Norwich, *Ιστορία*, σ. 342-343.-A. Capelli, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo*^{5}, Milano 1983, σ. 347.

11. D. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984, σ. 197 κ.ε.

συμφωνία ειρήνης με τη Βενετία του 1454, επιδρομές προς νότον, στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Πάργας και της Ναυπάκτου[12]. Από τις αρχές του πολέμου η οθωμανική κυριαρχία στις απέναντι της Κέρκυρας περιοχές είχε δεχθεί ισχυρό πλήγμα από τη δράση του Ιωάννη Βλάσση και των stradioti του[13], ενώ το 1470, δύο χρόνια μετά το θάνατο του Σκεντέρμπεη, και ενώ η αλβανική αντίσταση δεν είχε ακόμα καμφθεί[14], οι Τούρκοι απειλούσαν το Βουθρωτό και η διοίκηση της Κέρκυρας έπαιρνε έκτακτα μέτρα για την υπεράσπισή του[15]. Στον ευρύτερο λοιπόν χώρο του βόρειου Ιονίου η κατάσταση ήταν έκρυθμη.

Η Κέρκυρα, υπό βενετική κυριαρχία από το 1386, είχε αναδειχθεί στη διάρκεια του 15ου αι. σε σημαντικότατο αστικό, εμπορικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής. Κατά την πρώτη δεκαετία του Α΄ βενετοτουρκικού πολέμου στη βενετική διοίκηση είχαν ανατεθεί σημαντικά καθήκοντα, καθώς το νησί χρησιμοποιήθηκε ως ναυτική βάση[16], σταθμός ανεφοδιασμού των βενετικών στόλων[17] και κέντρο συγκέντρωσης πληροφοριών για τις κινήσεις των Τούρκων[18]. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανακύπτουν στην Κέρκυρα ορισμένα προβλήματα, τα οποία

12. J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV* (παρακάτω ως AAV), τ. 22 85-86 (6017) 3 Αυγούστου 1453, 91 (6023) 9 Αυγούστου 1453, σ. 296 (6232) 18 Αυγούστου 1454, σ. 306-307 (6239) 6 Σεπτεμβρίου 1454.-Για την πολιτική της Βενετίας έναντι του οθωμανικού επεκτατισμού κατά την περίοδο αυτή βλ. D. A. Zakythinos, « L' attitude de Venise face au declin et a la chute de Constantinople», *Venezia centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e Problemi*, vol. I, Firenze 1977, σ. 66-75.

13. Κ. Σάθας, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* (παρακάτω ως Σάθας, *Μνημεία*), τ. 5. 336-337, 17 Σεπτεμβρίου 1463, σ. 339, 20 Σεπτεμβρίου 1463.

14. P. F. Sugar, *Η νοτιανατολική Ευρώπη κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, (μετάφραση Π. Χ. Μπαλουξή), τ. Α΄, Αθήνα 1994, σ. 142.-Βλ. και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 233-234.

15. Σάθας, *Μνημεία*, 5. 222-223, 27 Οκτωβρίου 1470, σ. 223-224, 15 Νοεμβρίου 1470.

16. AAV 25. 22 (7282) 4 Φεβρουαρίου1463, 184-185 (7448) 20 Αυγούστου1463.- H. Noiret, *Documents inédits pour servir a l' histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Paris 1892, (παρακάτω ως Noiret, *Documents*) σ. 504, 17 Αυγούστου1467.

17. Σάθας, *Μνημεία*, 1. 252, 256, 6 Μαΐου1465, 261, 12 Σεπτεμβρίου1466- S. Liubić, *Documents sur les relations des Slaves méridionaux avec la republique de Venise.* Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, τ.10, Zagreb 1891, σ.408, 3 Ιουνίου1468 (παρακάτω ως Liubić, *Documents*).

18. AAV 25. 184-185 (7448) 20 Αυγούστου 1463, 219 (7483) 7 Σεπτεμβρίου1463, 295 (7560) 9 Νοεμβρίου1463, 346 (7617) 4 Δεκεμβρίου1463.

η οργανωμένη Κοινότητα των κατοίκων του νησιού (Communitas Corphiensis) επιδιώκει να αντιμετωπίσει με την παρέμβαση της πρεσβείας του 1473 στη Βενετία.

Το πρώτο αίτημα αφορούσε τις σχέσεις της τοπικής διοίκησης με τους υπηκόους, οι οποίοι ζητούσαν από την γαληνοτάτη να επιβεβαιώσει την ισχύ των αποφάσεων που είχε μέχρι τότε εκδώσει υπέρ των κατοίκων του νησιού και να μεριμνήσει για την πιστή τήρησή τους από τους τοπικούς αξιωματούχους. Το αίτημα έγινε αποδεκτό και προσδιορίστηκε χρηματική ποινή για κάθε ενδεχόμενη παραβίαση των σχετικών αποφάσεων[19].

Ανάλογα αιτήματα είχαν υποβάλει βέβαια οι Κερκυραίοι κατά το παρελθόν μέσω πρεσβειών τόσο στους ηγεμόνες της ανδηγαυικής περιόδου, όσο και στη Βενετία, καθώς η διαδικασία αυτή αποτελούσε τη μοναδική ίσως κατοχυρωμένη δυνατότητα αντίδρασης των κατοίκων στην κακοδιοίκηση[20]. Ειδικότερα, από τις αρχές της βενετικής κυριαρχίας είναι γνωστή η υποβολή ανάλογων αιτημάτων το 1422[21] και το 1440[22], τα οποία είχαν γίνει αποδεκτά και είχε προσδιορισθεί χρηματική ποινή για τους παραβάτες. Εν τούτοις, η περιοδική υποβολή του αιτήματος δείχνει ότι οι παραβιάσεις των δικαιωμάτων των κατοίκων από τους τοπικούς αξιωματούχους ήταν συχνές. Ως πιθανά αίτια της έξαρσης των αυθαιρεσιών του είδους αυτού κατά τη συγκεκριμένη εποχή θα μπορούσαν να θεωρηθούν τόσο οι έκτακτες πολεμικές περιστάσεις μέσα στις οποίες εκαλείτο να λειτουργήσει η τοπική διοίκηση, όσο και η λόγω του πολέμου πλημμελής παρακολούθηση από την κεντρική αρχή της λειτουργίας των τοπικών διοικητικών οργάνων στις σχέσεις τους με τον πληθυσμό.

19. Βλ. δημοσιευμένο έγγραφο, στ. 4-6.

20. Βλ. για παράδειγμα το αίτημα στον Κάρολο Α΄ της Νεαπόλεως το 1272 για απαγόρευση της καταπίεσης των οικονομικών υπαλλήλων (G. del Giudice, «La famiglia di re Mamfredi», *Archivio Storico per le Provincie Napoletane* 4 (1879) 313) ή τις διαμαρτυρίες στον ηγεμόνα του νησιού Ροβέρτο του Τάραντος (1365) για καταπίεση και παραβιάσεις προνομίων (Ι. Ρωμανός, Ιστορικά Έργα. Επιμέλεια -Προλεγόμενα Κ. Δαφνής, *Κερκυραϊκά Χρονικά 7*, Κέρκυρα 1959. σ. 98-105, παρακάτω ως Ρωμανός, Έργα) ή επί βενετικής κυριαρχίας το αίτημα των αγροτών (1425) για σεβασμό των αρχαίων συνηθειών σχετικά με αγγαρείες (Σάθας, *Μνημεία*, 3. σ. 290).-Βλ. επίσης Γιωτοπούλου, *Αντίκτυπος*, σ. 226-227.- Πρβλ. και F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, (Μετάφραση Κλ. Μιτσοτάκη), τ. Β΄, Αθήνα 1997, σ. 377 (παρακάτω ως Braudel, *Μεσόγειος*).

21. AAV 11. 92-93 (2587) 7 Μαΐου1422.

22. AAV 16. 91-92 (3915) 11 Μαΐου1440.- F. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, 3., Paris 1961 81-82 (2523). (παρακάτω ως Thiriet, *Sénat*).

Το δεύτερο αίτημα της πρεσβείας, που εμφανίζεται να εκπροσωπεί μόνο τους γνήσιους Κερκυραίους, άρχιζε με τη διαπίστωση ότι στο νησί είχαν πρόσφατα εγκατασταθεί πολυάριθμοι ξένοι, προερχόμενοι από τον ελλαδικό χώρο, τους οποίους οι βενετικές αρχές χαρακτήριζαν Κερκυραίους[23]. Όλοι αυτοί οι επήλυδες επιδίδονταν, σύμφωνα με τις καταγγελίες, σε έκνομες δραστηριότητες, ιδιαίτερα στο λαθρεμπόριο, και έβλαπταν όχι μόνο τα συμφέροντα των γνήσιων Κερκυραίων, αλλά και την καλή τους φήμη. Ζητούσαν λοιπόν τη λήψη αυστηρών μέτρων εναντίον τους, και, πέραν από τις προβλεπόμενες ποινές για τους λαθρεμπόρους, πρότειναν να περιέρχεται στον καταγγέλλοντα μέρος της περιουσίας του παραβάτη.

Η Βενετία απάντησε ότι όσοι ξένοι συλλαμβάνονταν να επιδίδονται σε παράνομες δραστηριότητες θα εξορίζονταν ισόβια από το νησί και, αν επιχειρούσαν να επανέλθουν, πριν εξορισθούν εκ νέου, θα φυλακίζονταν για ένα έτος[24].

Το αίτημα αυτό φέρνει στο προσκήνιο το θέμα των σχέσεων του τοπικού πληθυσμού με το ξένο στοιχείο. Σχετικά με τις εγκαταστάσεις επηλύδων, παρατηρούμε ότι στον αγροτικό χώρο αυτές αφορούσαν αποκλειστικά Έλληνες[25]. Έλληνες εγκαθίστανται βέβαια και στον αστικό χώρο από τις αρχές του 15ου αι., ιδιαίτερα μετά την κατάληψη των ηπειρωτικών περιοχών από τους Τούρκους, εγκαθίστανται αρχικά αρκετοί Ηπειρώτες, και στη συνέχεια πρόσφυγες την Πελοπόννησο και την Κωνσταντινούπολη[26]. Στον αστικό χώρο εξ άλλου αναφέρονται σποραδικές εγκαταστάσεις μελών της αλβανικής άρχουσας τά-

23. Για τις αφίξεις Ελλήνων στην Κέρκυρα μετά την Άλωση βλ. Σάθας, Μνημεία, 1. 235, 7 Ιανουαρίου 1456,-AAV 24. 210(6953) 9 Αυγούστου 1460, 446 (7199) 20 Αυγούστου 1462, 447-448(7196/ 7197) 12 Αυγούστου1462.- V. Lamansky, *Secrets d' État de Venise*, Πετρούπολις 1884, έγγρ. 047, 19 Ιουνίου 1461 (παρακάτω ως Lamansky, *Secrets*).

24. Βλ. έγγραφο, στ.7-12.

25. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, σ. 248.-Σάθας, *Μνημεία*, 3. 38, 11 Ιανουαρίου 1413.

26. W. Miller, *The Latins in the Levant*, London 1908, 547.- N. Iorga, *Notes et extraits pour sevir a l' histoire des Croisades au XVe siècle*, 1, Paris 1899,. 290, n. 1, 21 Απριλίου 1458 (παρακάτω ως Iorga, *Notes*).-AAV 24. 216-217 (6959) 23 Αυγούστου 1460, 441-445 (7196-7197) 12 Αυγούστου 1462, 446 (7199) 20 Αυγούστου 1462.-Για τη νοοτροπία των Ελλήνων προσφύγων στις βενετικές κτήσεις βλ. F. Thiriet, «Problemi dell' amministrazione Veneziana nella Romania XIV-XV sec.», *Variorum Reprints*, London 1977, 775 (παρακάτω ως Thiriet, «Problemi»).

ξης[27], αρκετών Εβραίων[28], και φυσικά πολλών Ιταλών, φεουδαρχών, αξιωματούχων, ιερωμένων και επαγγελματιών[29]. Ενδεικτικό της εξέχουσας θέσης που κατέχει το ιταλικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι και οι τρεις εκπρόσωποι του κερκυραϊκού πληθυσμού που υπέβαλαν τα αιτήματα της πρεσβείας ήταν ιταλικής καταγωγής.

Με το δεύτερο λοιπόν αίτημα επιχειρείται από την πλευρά των κατοίκων να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ γνήσιων Κερκυραίων και επηλύδων[30]. Οι προβλεπόμενες για τους παρανομούντες ποινές μας υπαγορεύουν την ταύτιση αυτών των επηλύδων με τους Έλληνες πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί. Οι σχετικές καταγγελίες εξ άλλου φαίνεται να εκφράζουν κυρίως το αστικό ιταλικό στοιχείο, τα μέλη του οποίου, εγκατεστημένα από πολλά χρόνια στο νησί, θεωρούσαν αυτονόητο να αυτοπροσδιορίζονται ως γνήσιοι Κερκυραίοι. Το ότι η αντίδραση προέρχεται από το αστικό στοιχείο της Κέρκυρας, συνάγεται από το γεγονός ότι οι επήλυδες κατηγορούνται για λαθρεμπόριο, δραστηριότητα που προφανώς έβλαπτε τα συμφέροντα της τάξης των προ πολλού εγκατεστημένων και νόμιμα δραστηριοποιούμενων εμπόρων[31].

Αυτή η αντίδραση κατά των ξένων δεν είναι βέβαια καινοφανής, ούτε μοναδική, καθώς ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται κατά την εποχή αυτή και σε άλλες ευρωπαϊκές περιοχές. Όπως έχει παρατηρηθεί για την Δύση, «ο κατεξοχήν αποκλεισμένος της μεσαιωνικής κοινωνίας είναι ο ξένος»[32]. Ειδικότερα για την Κέρκυρα είχαν προηγηθεί το 1443 οι καταγγελίες των μελών της άρχουσας τάξης, ότι είχαν παρεισφρήσει στο Συμβούλιο της Κοινότητας ξένοι, Κεφαλλονίτες και Αλβανοί. Τότε η Βενετία είχε ορίσει ως προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στο Συμβούλιο, που ο αριθμός των μελών του κυμαινόταν μεταξύ 60-70, τη συνεχή διαμονή επί 10 έτη στο νησί, ή γάμο με Κερκυραία[33]. Καθώς λοιπόν αυτές οι προϋποθέσεις εξακολουθούσαν να ισχύουν, πιθανότατα η αντίδραση κατά των ξένων το 1473 δεν είχε μόνο οικονομικά, αλλά και κοινωνικά ελατήρια, καθώς αρκετοί από τους επήλυδες πληρούσαν τις μέχρι τότε ισχύουσες προϋποθέσεις ιθαγένειας και φαίνεται ότι διεκδικούσαν την είσοδό τους στο Συμβούλιο[34].

Τριάντα περίπου χρόνια νωρίτερα, όταν ακόμη επιβίωναν στην τοπική κοινωνία οι αριστοκρατικές-φεουδαλικές αντιλήψεις της ανδηγαυικής περιόδου, η άρχουσα τάξη απέδιδε κατά τις καταγγελίες της προς τη Βενετία στους επήλυδες τη μομφή ότι ήταν πρόσωπα ταπεινής καταγωγής (assai vile et da puoco)[35]. Τώρα, το 1473, τους αποδίδει μια άλλη μομφή, αυτή της έκνομης δραστηριότητας, προσθέτοντας ένα ακόμη κριτήριο-προϋπόθεση για την αναγνώρισή τους ως γνήσιων Κερκυραίων, αυτό της εντιμότητας.

Ανεξάρτητα από τα κίνητρα της υποβολής του αιτήματος, αυτό περιγράφει μια πραγματικότητα, το λαθρεμπόριο, που και πριν από τον α΄ βενετοτουρκικό πόλεμο αποτελούσε ενδημική κατάσταση για την περιοχή του βόρειου Ιονί-

27. Σ. Ασωνίτης, «Σχέσεις της βενετικής Διοίκησης της Κέρκυρας με τις ηγεμονίες του Ιονίου (1386-1460)», *Περί Ιστορίας* 2 (1999) 47-48.- S. N. Asonitis, «Relations between the venetian Regimen Corphoy and the Albanians of Epirus (14th-15th centuries)», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5, *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα, 289-290* (παρακάτω Asonitis, «Albanians»).

28. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, σ. 245-246.-Ρωμανός, Έργα, σ. 389-390.-Σάθας, Μνημεία, 2. 152-154, 26 Ιουλίου 1406, 3. σ. 286, 3 Μαΐου 1425.

29. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, σ. 243-246.

30. Braudel, *Μεσόγειος*, Β΄, σ. 414-Lunzi, *Condizione*, σ. 267-269.

31. Ένα τέτοιο αίτημα δεν ανταποκρίνεται στην τότε νοοτροπία και τα ενδιαφέροντα του αγροτικού ελληνικού στοιχείου, καθώς από πολλές πηγές προκύπτει ότι οι ντόπιοι αγρότες υποστήριζαν την εγκατάσταση στο νησί ξένων. Βλ. σχετικά Σ. Ν. Ασωνίτης, «Οι μεταβιβάσεις της κερκυραϊκής βαρωνίας του conte de Martina κατά τον 14ο και 15ο αι.», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 9 (1992) 14-17 (παρακάτω ως Ασωνίτης «Martina»). – Asonitis, «Albanians», 289-290.

32. J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης* (Μετάφραση Π. Μπενβενίστε), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 446-460 (παρακάτω ως Le Goff, *Δύση*).

33. F. Thiriet, *Sénat*, 3. 99-100 (2600) 7 Μαρτίου1443.

34. Όπως μας πληροφορεί το κείμενο κάπως μεταγενέστερης πρεσβείας (του έτους 1489), κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου οι εκλογές μελών της Κοινότητας της Κέρκυρας πραγματοποιούνταν πλημμελώς λόγω του πολέμου, μετά τη λήξη του οποίου επικρατούσε κατά τις συνεδριάσεις σύγχυση, καθώς εισερχόταν στην αίθουσα συνεδριάσεων όποιος ήθελε, με αποτέλεσμα να μη είναι δυνατόν να ληφθούν οι σωστές αποφάσεις. Ζητήθηκε λοιπόν τότε να εκλέγονται 150 πολίτες άνω των 20 ετών ως μέλη του Συμβουλίου, αντί των 70-80 που εκλέγονταν πριν από τον πόλεμο.(G. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Jonie dall' anno 1386 fino alla caduta della Republica Veneta. I.* Corfu 1846 σ. 35, 15 Μαΐου 1484 (παρακάτω ως Pojago, Leggi).-Σάθας, *Μνημεία*, 5. σ. 225, 30 Ιουλίου 1489). Η πρόταση αυτή για αύξηση του αριθμού των μελών του Συμβουλίου της Κοινότητας δείχνει την αδυναμία των παλαιών οικογενειών της άρχουσας τάξης να παρεμποδίσουν την είσοδο στο Συμβούλιο των νέων επίσημων οικογενειών που εγκαταστάθηκαν στο νησί.

35. S. N. Asonitis, «Mentalities and behaviours of the feudal class of Corfu during the Late Middle Ages», *Balkan Studies* 39/2 (1998) 218 (παρακάτω ως Asonitis, «Mentalities»).

ου[36]. Το φαινόμενο εντάθηκε υπό την έκρυθμη κατάσταση που διαμορφώθηκε και στο χώρο αυτό στη διάρκεια του πολέμου με ρέκτες κυρίως Έλληνες, που πρόσφατα είχαν προσφύγει στο νησί από τις καταληφθείσες από τους Οθωμανούς περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Με την έκρυθμη κατάσταση στο βόρειο Ιόνιο και τα αλβανικά παράλια σχετίζεται και το τρίτο αίτημα, με το οποίο η πρεσβεία ζητούσε άρση του δασμού 1%, που βάρυνε τους ντόπιους εμπόρους, ενός δασμού που αρχικά είχε αρχικά επιβληθεί στους Ηπειρώτες υπηκόους των Τούρκων, μετά από τη ληστεία Βενετού ευγενούς και αποσκοπούσε στην αποζημίωσή του. Όμως η Βενετία απάντησε ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό να γίνει πριν από την πλήρη αποζημίωση του Βενετού ευγενούς[37].

Το αίτημα αυτό είναι ενδεικτικό της διαφορετικής αντιμετώπισης που είχαν από τη Βενετία οι ευγενείς της σε σχέση με τους υπηκόους της εμπόρους της Ρωμανίας. Είναι επίσης διαφωτιστικό και για τις οικονομικές σχέσεις της Κέρκυρας με την Ήπειρο.

Το ιστορικό του επεισοδίου έχει συνοπτικά ως εξής: Το Νοέμβριο του 1452 μια barcha με τα εμπορεύματα αξίας 2.000 δουκάτων που μετέφερε το Βενετό Marin da Canal, ληστεύθηκε κοντά στη Χειμάρα, από κατοίκους της περιοχής, υποτελείς του Τούρκου κυρίου του Αργυροκάστρου, όπου και μεταφέρθηκε η λεία. Μόλις ο da Canal επέστρεψε στη Βενετία, ζήτησε από τη Γερουσία να λάβει μέτρα, ώστε να αποζημιωθεί. Η Γερουσία διέταξε το βάιλο της Κέρκυρας να συλλάβει όσους εμπόρους του Αργυροκάστρου, της Χειμάρας και της Ηγουμενίτσας έφθαναν στο νησί, να προχωρήσει σε μεσεγγύηση των εμπορευμάτων τους και στη συνέχεια, να συνεννοηθεί με τις τουρκικές αρχές Αργυροκάστρου για τη διαδικασία αποζημίωσης. Όμως η σχετική απόφαση φαίνεται ότι διέρρευσε, με αποτέλεσμα να διακοπούν αμέσως οι εμπορικές συναλλαγές τους με την Κέρκυρα. Έτσι αποφασίστηκε η επιβολή δασμού 1% στα εισαγόμενα από τους υποτελείς των Τούρκων του Αργυροκάστρου εμπορεύματα μέχρι πλήρους αποζημίωσης του Da Canal. Εν τούτοις, ο βάιλος επέβαλλε το δασμό αυτό αδιάκριτα σε υπηκόους των Τούρκων και τους συναλλασσόμενους με αυτούς Κερκυραίους, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν το 1454 στη Γερουσία, που κάλυψε τον αξιωματούχο της υποστηρίζοντας ότι, αν ο βάιλος δεν μπορούσε να εισπράξει την αποζημίωση με μεσεγγυήσεις, έπρεπε να επιβάλει το δασμό 1% σε όλους τους εμπόρους, με τη συναίνεση βέβαια της κερκυραϊκής Κοινότητας, όπως και έγινε.

36. Σάθας, *Μνημεία*, 2. σ. 49-50 25 Σεπτεμβρίου 1401.-ΑΑV 16. 93 (3915) 11 Μαΐου 1440, 21. 139 (5786) 15 Ιανουαρίου 1452.-Thiriet, *Sénat*, 3. 229-230 (3100) 7 Απριλίου 1460.

37. Έγγραφο στ.13-17.

Προφανώς ο βάιλος δεν είχε άλλη δυνατότητα. Η άσκηση πίεσης στους Τούρκους υπό την τότε συγκυρία ήταν αδύνατη, ενώ η κατάσχεση εμπορευμάτων των υπηκόων τους θα δημιουργούσε προβλήματα στη Βενετία, η οποία τότε ακόμα προσπαθούσε να διαμορφώσει θετικές σχέσεις με τους Οθωμανούς[38].

Έτσι, όπως μας πληροφορεί το κείμενο της πρεσβείας, οι υπήκοοι του σουλτάνου που πραγματοποιούσαν εξαγωγές στην Κέρκυρα δεν αντιμετώπιζαν πρόβλημα, καθώς επιβάρυναν τα προϊόντα τους με 1% στην τιμή πώλησης, μια αύξηση που έπληττε τους Κερκυραίους.

Ένα τέτοιο μέτρο φυσικά δεν ήταν αποτρεπτικό για τους ληστές των αλβανικών παραλίων, ούτε οδηγούσε τις εκεί τοπικές αρχές, όπου υπήρχαν, στη λήψη μέτρων για την καταπολέμηση του φαινομένου της ληστείας. Οι ληστείες μάλιστα κατά Βενετών εμπόρων στην περιοχή αυτή εντείνονται κατά τα επόμενα χρόνια. Σε έγγραφο του 1460 η Γερουσία, στην οποία συζητήθηκε μια νέα περίπτωση ληστείας, διαπίστωνε ότι οι υπήκοοι του κυρίου του Αργυροκάστρου, ιδιαίτερα στην περιοχή της Χειμάρας και του Σοποτού « ζουν χωρίς νόμο και εξουσία σε ένα τόπο όπου κυριαρχούν δολοφόνοι με πειρατικά ήθη»[39].

Παρά την πρόβλεψη ότι ο δασμός που επιβλήθηκε θα απέδιδε 300 δουκάτα το χρόνο, το 1460 διαπιστώθηκε ότι είχαν εισπραχθεί μόλις 800 δουκάτα, και αφού το υπόλοιπο υπολογίσθηκε σε περίπου 1515 δουκάτα, η Γερουσία το 1462 αποφάσισε να συνεχισθεί η είσπραξη του δασμού μέχρι την πλήρη αποζημίωση του da Canal[40], κάτι που, όπως διαπιστώνουμε, δεν είχε επιτευχθεί μέχρι το 1473.

Οι σχετικές αποφάσεις της Γερουσίας είναι διαφωτιστικές για την εξέλιξη

38. AAV 22. 337-338 (6275) 21 Δεκεμβρίου 1454.

39. AAV 24. 128 (6870) 7 Ιανουαρίου 1460: «...sine lege atque imperio hocque sicario, piraticoque more...».

40. AAV 22. 3 (5926) 8 Ιανουαρίου 1453, 21-22 (5950) 15 Μαρτίου 1453, 22 (5951) 20 Μαρτίου 1453, 66 (6000) 12 Ιουλίου 1453, 236-237 (6177) 15 Απριλίου 1454, 24. 248 (6994) 28 Δεκεμβρίου 1460, 309-310 (7068) 28 Σεπτεμβρίου 1461, 24. 403-404 (7159) 3 Ιουνίου 1462.

των εμπορικών συναλλαγών των ηπειρωτικών περιοχών με την Κέρκυρα σε μια κρίσιμη περίοδο για τις βενετοτουρκικές σχέσεις, την πρώτη εικασαετία μετά την Άλωση. Τα δεδομένα των πηγών μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε την αξία των συναλλαγών αυτών το 1453 σε 30.000 δουκάτα. Με την προϋπόθεση ότι το σύνολο του εισπραττόμενου δασμού αποδιδόταν κανονικά στο δικαιούχο, η καθυστέρηση της αποζημίωσης δείχνει ότι κατά την περίοδο 1454-1460 η αξία των συναλλαγών αυτών περιορίσθηκε στο μισό σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ενώ το γεγονός ότι ο da Canal δεν είχε εξοφληθεί το 1473 δείχνει ότι οι συναλλαγές κατά τα επόμενα χρόνια μειώθηκαν ακόμη περισσότερο[41].

Οι λόγοι της μεγάλης αυτής μείωσης της εμπορικής δραστηριότητας στο χώρο του βόρειου Ιονίου θα πρέπει βέβαια να αναζητηθούν σε παράγοντες όπως η πολιτική ρευστότητα και ανασφάλεια στην περιοχή[42], η έντονη ανάπτυξη του λαθρεμπορίου και, από το 1463, ο βενετοτουρκικός πόλεμος.

Το τέταρτο αίτημα ήταν επίσης οικονομικής φύσεως. Οι Κερκυραίοι παρατηρούσαν ότι από το 1471 είχε επιβληθεί στους ντόπιους πλοιοκτήτες, κατά κανόνα ιδιοκτήτες των πλοιαρίων που τότε ονομάζονταν barche[43], τέλος ναυσιπλοΐας, που ανερχόταν σε 1% επί της αξίας των μεταφερομένων εμπορευμάτων. Η φορολογία αυτή, παρατηρούσαν, ήταν καταστρεπτική για το σύνολο του κερκυραϊκού πληθυσμού, αφού ανάγκαζε τους πλοιοκτήτες να εγκαταλείψουν το επάγγελμά τους, τόσο σημαντικό για τον ανεφοδιασμό του νησιού, του οποίου η σιτοπαραγωγή μόλις επαρκούσε για τη συντήρηση του πληθυσμού επί 8 μήνες το χρόνο. Ζητούσαν λοιπόν την κατάργηση του τέλους αυτού και επάνοδο

41. Από την εξέταση της πορείας της αποζημίωσης του Da Canal διαπιστώνουμε τα εξής: 1. Η εκτίμηση της Βενετίας ότι ο δασμός 1% θα απέδιδε 1500 δουκάτα κατά την πενταετία 1455/56 έως 1459/60 δείχνει ότι το συνολικό ύψος των ετήσιων συναλλαγών των υποτελών των Τούρκων του Αργυροκάστρου στην Κέρκυρα υπολογιζόταν σε περίπου 30.000 δουκάτα. 2. Η πορεία αποζημίωσης του da Canal κατά την περίοδο 1453-1460 εμφανίζεται κατά πολύ κατώτερη της προσδοκώμενης, αφού τα 800 δουκάτα που έλαβε δείχνουν μέσο ετήσιο ρυθμό αποζημίωσης 114 περίπου δουκάτων, αντί των 300 που είχαν προβλεφθεί. 3. Κατά την περίοδο 1460/61-1473 ακόμη και ο χαμηλός αυτός ρυθμός ετήσιας αποζημίωσης δεν διατηρήθηκε, όπως προκύπτει από την ανάγκη επιβολής του το 1471 στους Κερκυραίους.

42. Για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Κέρκυρα και η ευρύτερη περιοχή από τη δράση των Αυλωνιτών υπηκόων των Τούρκων κατά την εποχή αυτή βλ. Σάθας, *Μνημεία*, 5. σ. 223, 5 Νοεμβρίου 1470.

43. AAV 23. 9-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443.

στο ίδιο καθεστώς με τους λοιπούς υπηκόους της Βενετίας του Levante.

Από την πλευρά της η Βενετία αντέτεινε ότι η φορολογία αυτή ήταν κοινή σε όλες τις κτήσεις της και ότι η Κέρκυρα δεν μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Αναγνωρίζοντας εν τούτοις το ζωτικό ρόλο των πλοιοκτητών για τον επισιτισμό του νησιού, αποφάσισε ότι την εξαίρεση των σιτηρών από το τέλος αυτό[44].

Ένα ενδιαφέρον θέμα που τίθεται από το αίτημα αυτό είναι η ανεπάρκεια της Κέρκυρας σε σιτηρά κατά την εποχή που εξετάζουμε[45]. Το πρόβλημα οξύνθηκε δραματικά με την αύξηση του αστικού πληθυσμού λόγω και των πολυάριθμων προσφύγων από τα τέλη του 14ου αι.[46]. Αρχικά αντιμετωπίσθηκε με εισαγωγές από τις περιοχές της Άρτας και της Πρέβεζας, εφόσον το επέτρεπαν οι πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες[47]. Αργότερα, από τη β΄ δεκαετία του 15ου αι., οι εισαγωγές πραγματοποιούνται από το χώρο της Θεσπρωτίας[48] και τις νότιες περιοχές της Αλβανίας[49], καθώς τα σιτηρά από τις περιοχές της νότια της Πάργας, δηλαδή του Αμβρακικού και της Άρτας, διοχετεύονταν στα νησιά του νότιου Ιονίου και από εκεί στη Ράγουσα[50]. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος, που εκτέθηκε στη Βενετία και μέσω πρεσβείας του 1440[51], οι βενετικές αρ-

44. Έγγραφο στ.18-23.

45. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, σ. 150.- Braudel, *Μεσόγειος*, Α΄, σ. 186.

46. IX, Liubič, *Documents*, 9, σ. 329.

47. Βλ. σχετικά Σ. Ασωνίτης, «Σχέσεις της βενετικής Διοίκησης της Κέρκυρας με τις ηγεμονίες του Ιονίου (1386-1460)», *Περί Ιστορίας* 2 (1999) 44.- AAV 8. 386-388 (2183) 9 Ιουλίου1417.

48. AAV 23. 9-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443: «...Fanaro (zo e Vilichi), Barga, Gaminiza, Mista,...».

49. Σάθας, *Μνημεία*, 3. σ. 232-233, 29 Νοεμβρίου1421, 3. 332, 31 Μαΐου 1428.- Noiret, *Documents*, σ. 32.- Iorga, *Notes*, 1., σ. 328-329, 26 Δεκεμβρίου1422, -Από το Φανάρι μέχρι το Πάνορμο υπήρχαν 6 *σκαλωσιές* από όπου πραγματοποιούνταν εισαγωγές σιτηρών στην Κέρκυρα. AAV 16. 93 (3915) 11 Μαΐου 1440, 23. 9-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443.-Σάθας, *Μνημεία*, 5., σ. 226-228, 5 Ιουλίου 1492, 228,15 Νοεμβρίου 1494.

50. AAV 18. 9-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443.-Βλ. και A. Ducellier, «Aux frontières de la Romanie: Arta et Sainte-Maure à la fin du Moyen Age», *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 114-118.

51. Σύμφωνα με τους κατοίκους, η παραγωγή του νησιού επαρκούσε τότε για την κάλυψη των αναγκών επί 9 μήνες το χρόνο, ενώ το έλλειμμα καλυπτόταν από τις «σκαλωσιές» της απέναντι Ηπείρου. Όμως οι σιτέμποροι, ενώ δήλωναν ως τόπο προορισμού των σιτηρών την Κέρκυρα, τα μετέφεραν αλλού, με αποτέλεσμα οι φούρνοι του νησιού να λειτουργούν κάθε δεύτερη ημέρα. Ζητούσαν λοιπόν οι κάτοικοι να χαρακτηρίζονται λαθρέμποροι όσοι μετέφεραν σιτηρά από τις σκαλωσιές της Βαγενετίας στον Αμβρακικό και να τους επιβάλλεται πρόστιμο. (AAV 16. 93 (3915) 11 Μαΐου1440).

χές απαγόρευαν σε μη κερκυραϊκά πλοία να φορτώνουν σιτηρά στις ηπειρωτικές σκαλωσιές από το Φανάρι μέχρι τη Χειμάρα[52], ενώ επανειλημμένα είχαν προχωρήσει και σε επιτάξεις περαστικών από το νησί φορτίων, καθώς και άλλες παρεμβάσεις στην ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου σιτηρών στην περιοχή[53].

Το πέμπτο αίτημα αφορά την επίσημη εισαγωγή του κώδικα των Ασσιζών της Ρωμανίας στο νησί. Οι Κερκυραίοι το 1473 διαμαρτύρονται, καθώς θεωρούν ότι ο νεωτερισμός αυτός αποτελεί παραβίαση των προνομίων τους, αφού το νησί δεν κατακτήθηκε ποτέ, ενώ η σχετική νομοθεσία αφορά κατακτημένες περιοχές. Διαμαρτύρονται επίσης διότι η νέα νομοθεσία τους απαγορεύει την ελεύθερη διάθεση των περιουσιών τους, και την διατήρηση των *στασίων* τους και ζητούν την άρση της εφαρμογής των Ασσιζών στο νησί. Η Βενετία από την πλευρά της τους διαβεβαιώνει ότι θα τηρηθούν οι ισχύουσες συνήθειες στο δίκαιο, όμως μπορούσαν όσοι θεωρούσαν ότι αδικούνταν, να προσφύγουν στα δικαστήρια[54].

Από τη μελέτη των σχετικών πηγών προκύπτει ότι ο κώδικας των Ασσιζών της Ρωμανίας ήταν γνωστός αρκετά χρόνια πριν στους βαρόνους του νησιού, ορισμένοι από τους οποίους κατείχαν φέουδα και στο πριγκιπάτο της Αχαΐας. Εν τούτοις από αρχειακές μαρτυρίες προκύπτει ότι δικαστικές αποφάσεις του βαΐλου της Κέρκυρας που στηρίζονταν στις Ασσίζες δεν αναγνωρίζονταν, μέχρι το 1467, από τη Βενετία. Κατά το έτος όμως αυτό η γαληνοτάτη, με την πρόθεση να επιβάλει κάποια τάξη στο περίπλοκο φεουδαλικό-γαιοκτητικό καθεστώς του νησιού, αλλά κυρίως για να προστατεύσει τις δημόσιες γαίες, εισήγαγε τη νομοθεσία των Ασσιζών, γεγονός που προκάλεσε την εγκατάλειψη φεουδαλικών γαιών από τους καλλιεργητές και τις έντονες διαμαρτυρίες[55]. Τελικά

52. AAV 10. 9-10 (2226) 17 Φεβρουαρίου1418.

53. AAV 10. 9-10 (2226) 17 Φεβρουαρίου 1418, 20. 248 (5614) 15 Οκτωβρίου1450, 21. 113 (5766) 10 Νοεμβρίου 1451, 22. 179 (6115) 18 Ιανουαρίου 1454.-Σάθας, Μνημεία, 3. 167-168, 26 Οκτωβρίου1417.

54. Έγγραφο, στ. 24-31.

55. Η διαπίστωση ότι οι χωρικοί μέχρι την εισαγωγή των Ασσιζών είχαν το δικαίωμα «... de acq(ui)star roba e possesio(n) ch(e) de quelli ch(e) cu(m) suo fadiga e sudori acq(ui)stava in la suo necessita cu(m) quello podeva ve(n)der p(er) viver over maridar suo fiole...» (Έγγραφο, στ. 27-28) εναρμονίζεται με τις συνήθεις διατάξεις των κερκυραϊκών αγροληπτικών συμβολαίων (Σ. Ν. Ασωνίτης, «...διά κονδυλίου, ως το σύνηθες Κορυφών», *Τεκμήριον* 2 (2000)112-117.-Ρωμανός, Έργα, 325), ενώ αντίθετα το άρθρο 174 των Ασσιζών ορίζει σαφώς ότι «...nesun vilan puo maridar soa

οι αγρότες των τοπικών βαρονιών εξαιρέθηκαν από την επ' αυτών εφαρμογή της νέας νομοθεσίας, η οποία περιορίσθηκε στο χώρο της φεουδαλικής διαδοχής[56].

Με το έκτο αίτημά τους οι Κερκυραίοι ζητούσαν να αποκτήσουν το δικαίωμα, όπως και οι πόλεις των δαλματικών βενετικών κτήσεων, να εξοπλίζουν γαλέρα με πλοίαρχο γνήσιο Κερκυραίο εκλεγόμενο από το Συμβούλιο της Κοινότητας. Η Κοινότητα, έλεγαν, ήταν διατεθειμένη να μισθοδοτεί με 400-500 δουκάτα τον πλοίαρχο, προκειμένου να τιμήσουν τη Βενετία και να μη ντρέπονται. Η Βενετία αποδέχθηκε κατ' αρχήν το αίτημα, με την προϋπόθεση της έγκρισης του εκλεγόμενου πλοιάρχου από την τοπική διοίκηση[57].

Το αίτημα αυτό, με το οποίο οι Κερκυραίοι, που στα άλλα ζητήματα διαμαρτύρονται για οικονομικές επιβαρύνσεις, ζητούν να δαπανήσουν συλλογικά χρήματα, εναρμονίζεται με τη νοοτροπία της τοπικής άρχουσας τάξης, η οποία, έχοντας υπόψη το κύρος που της προσέδιδε κατά το παρελθόν η παροχή φεουδαλικής υπηρεσίας στους ηγεμόνες της Νεαπόλεως[58], θεωρούσε απαξιωτική τη

fiola, nil vilan non puo contrazer matrimonio senza licentia de suo signor» (G. Recoura, *Les Assises de Romanie*, Paris 1930, 269). Η σημαντική αυτή ανατροπή εύλογα προκάλεσε την αντίδραση των αγροτών-Το αίτημά τους εξ άλλου «... Remane(n)do semp(re) le staxie de tuti villani ferme...» (Έγγραφο, στ. 30) δείχνει ότι κατά τα αμέσως προηγούμενα χρόνια κατά τα οποία ίσχυσε η νεοεισαχθείσα νομοθεσία, εφαρμόσθηκε η διάταξη της Ασσίζης 197, σύμφωνα με την οποία «De consuetudine si e del Principado predito che lo signor puo tuor tuti li beno mobelli de sel suo vilano e de la villana, se lo vuol, et tuor la stasia sua et darla ad altro villano so, salvo che lo li die lasar per sustentation de la vita soa, azo chel feo, del qual elo e villan, non se minimasse». (G.Recoura, ό.π., 281-282) με αποτέλεσμα αρκετοί αγρότες να στερηθούν των στασίων τους.

56. S. N. Asonitis, «L' introduzione delle Assise di Romania in Corfù», *Quaderni di Cheiron* 2 (1996) 59-76 (παρακάτω ως Asonitis, « Assise»).

57. Έγγραφο στ. 32-36.-Υπενθυμίζεται ότι ο πλοίαρχος της βενετικής γαλέρας της Κέρκυρας ήταν Βενετός ευγενής με θητεία διετή (Thiriet, *Sénat*, 1. 221 (948) 13 Αυγούστου 1398) και επιλεγόταν από τη διοίκηση της Κέρκυρας (AAV 19. 167 (5215) 21Ιουνίου 1446). Όταν η γαλέρα αυτή δεν επαρκούσε για την εκπλήρωση των απαραίτητων αποστολών, η Βενετία έστελνε και δεύτερο πλοίο στο νησί (W. Miller-G. Giomo, «Le rubriche dei Misti di Senato, Libri XV-XLIV, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 7 (1910) 83.-AAV 3. 83 (708) 18 Ιουλίου 1398.- Σάθας, *Μνημεία*, 2. σ. 8, 16 Αυγούστου 1400.-Thiriet, *Sénat*, 3. 23 (2285) 8 Ιουνίου 1432, 140 (2753) 3 Αυγούστου 1447.- Το αίτημα αυτό διατυπώθηκε και από πρεσβεία του 1489, όταν και επικυρώθηκε εκ νέου. (Σάθας, Μνημεία, 5. σ. 225, 30 Ιουλίου 1489).

58. Asonitis, «Mentalities», 214-220.

μη συμμετοχή της στον εν εξελίξει πόλεμο της Βενετίας κατά των Οθωμανών[59]. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρόταση ήταν ο πλοίαρχος να εκλέγεται αποκλειστικά από την τάξη των προνομιούχων cittadini, οι οποίο επιδιώκουν να διατηρήσουν την εξέχουσα θέση τους στην τοπική κοινωνική ιεραρχία μέσα από τα στρατιωτικά αξιώματα. Τώρα που οι cittadini διαπιστώνουν ότι δύσκολα θα διατηρήσουν την κοινωνική προκαθεδρία, καθώς έμποροι και επήλυδες με τις επιτυχείς, νόμιμες ή έκνομες, οικονομικές δραστηριότητές τους αμφισβητούν την κοινωνική υπεροχή[60], επιδιώκουν να εισαγάγουν ένα ακόμη κριτήριο διαφοροποίησης, τη συμμετοχή των μελών της τάξεώς τους στη στρατιωτική ιεραρχία της γαληνοτάτης.

Το τελευταίο αίτημα αναφέρεται στην ανάληψη ορισμένων δημοσίων αξιωμάτων από τους ντόπιους. Η πρεσβεία παρατηρούσε ότι ήδη από το 1386 είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα αυτό σε γνήσιους Κερκυραίους. Ήδη όμως εξ αρχής δεν είχαν όλοι τις ίδιες ευκαιρίες, καθώς ορισμένοι, ακόμα και ξένοι, αξιοποιώντας τις γνωριμίες τους, κατόρθωναν με πλάγια μέσα να καταλαμβάνουν τα αξιώματα αυτά[61]. Για το λόγο αυτό, ήδη το 1440, η Βενετία είχε απαγορεύσει, με την απειλή υψηλότατου προστίμου, παρόμοιες ενέργειες[62]. Φαίνεται όμως ότι το φαινόμενο βρισκόταν σε έξαρση κατά την εποχή αποστολής της πρεσβείας, η οποία ζητούσε όχι μόνο την αυστηρή εφαρμογή της αποφάσεως του 1440, αλλά πρότεινε να περιέρχεται το ½ του προστίμου σε όποιον θα κατάγγελλε τέτοιες πράξεις.

Απαντώντας η Βενετία αναγνώρισε το δίκαιο του αιτήματος και, αφού

59. Υπενθυμίζουμε την επιφυλακτικότητα της Βενετίας ως προς την ανάθεση στους ντόπιους σημαντικών θέσεων στην άμυνα του νησιού, ακόμη και στα μέλη της τοπικής άρχουσας τάξης (Thiriet, *Sénat* 176 (730) και AAV 2. 50 (335-336) 4 Ιουλίου1387, 7. 113 (1867) 20 Απριλίου 1414, 18. 9-12 (4792) 7 Μαρτίου 1443.- H. Noiret, *Documents*, 105, 12-2-1400.-Σάθας, *Μνημεία*,1. 9-10, 9 Δεκεμβρίου 1404, 33-34, 9 Ιουνίου 1410.-Για το θέμα του εξοπλισμού της γαλέρας της Κέρκυρας βλ. Γιωτοπούλου, *Αντίκτυπος*, σ. 229-232.

60. Yotopoulou, « Considerazioni», 100 κ.ε.

61. Τα αξιώματα αυτά το 1413 ήταν τα εξής: «Castellaneria et comestabileria Buthrotoy, capitaneria Saiate, castellaneria et capitaneria Parge, castellaneria Fanari, castellaneria Nepanti, castellaneria Porte Ferri, Comestabelleria insule Corphiensis, credenceria salis, offitiun dragomani, offitium parastati laboreriorum terre Corphoy, extimaria vini» (AAV 7. 89 (1837) 11-9-1413).-Βλ. και Asonitis, «Mentalities», 215-219.

62. Σάθας, *Μνημεία*, 3, σ. 465 (1048) 11 Μαΐου 1440.

υπενθύμισε ίσχυε ακόμη η απόφαση του 1440, διέταξε να παυθούν όσοι είχαν αποκτήσει με αυτό τον τρόπο αξιώματα[63].

Συμπερασματικά, τα περισσότερα αιτήματα σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον εν εξελίξει α΄ βενετοτουρκικό πόλεμο. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούν να ερμηνευθούν οι καταπιεστικές μέθοδοι άσκησης της διοίκησης, που δικαιολογούνται από το έκτακτο των περιστάσεων, η ένταση του λαθρεμπορίου στο χώρο του Β. Ιονίου, οι ληστρικές ενέργειες των κατοίκων των αναρχούμενων περιοχών της Β. Ηπείρου, οι αυθαίρετες επιβαρύνσεις των κατοίκων, καθώς τα δασμολογικά έσοδα από την διακίνηση αγαθών μεταξύ Κέρκυρας και Ηπείρου είχαν εκμηδενιστεί λόγω του πολέμου.

Ορισμένα από τα αιτήματα δείχνουν, έστω και έμμεσα, την προσπάθεια της Βενετίας να εξασφαλίσει πόρους σε μια εποχή κατά την οποία οι οικονομικές ανάγκες λόγω πολέμου είναι τεράστιες. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να ερμηνευθεί η επιβάρυνση των κατοίκων με αφορμή της ληστεία του Marin da Canal, επιβάρυνση που θα διατηρηθεί τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι.

Μερικά εξ άλλου αιτήματα δείχνουν ότι μετά από ένα αιώνα κυριαρχίας στην Κέρκυρα η γαληνοτάτη, έχοντας εξασφαλίσει την κυριαρχία της στο νησί, αρχίζει να αναθεωρεί τα προνόμια που είχε αναγνωρίσει στους κατοίκους κατά την έναρξη της κυριαρχίας της, εισάγοντας νέους θεσμούς, όπως οι Ασσίζες και οι πρόσθετες φορολογικές επιβαρύνσεις των κατοίκων.

Όμως τα αιτήματα της πρεσβείας απηχούν εντονότατα και την εσωτερική κοινωνική διαμάχη για την εξασφάλιση ή τη διατήρηση προνομιακού status στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας, σε μια εποχή κατά την οποία η ανερχόμενη αστική τάξη αρχίζει να διεκδικεί περισσότερο αποφασιστικό ρόλο και ανώτερη θέση στις εσωτερικές εξελίξεις, την αυτοδιοίκηση και την κοινωνική ιεραρχία. Υπό το πρίσμα αυτό μπορούν να ερμηνευθούν οι έντονα απαξιωτικές αναφορές για τους ξένους, το αίτημα της τάξης των προνομιούχων για συμμετοχή στους πολέμους της κυριάρχου, ακόμη οι διαμαρτυρίες για σκανδαλώδεις μεθόδους κατάληψης των τοπικών αξιωμάτων.

Τέλος σε επίπεδο νοοτροπιών διαφαίνεται από την πλευρά των κατοίκων η

63. Έγγραφο στ.37-44.-Το ίδιο περιεχόμενο έχει και απόφαση του 1476. Βλ. σχετικά, G. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Jonie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, I, Corfù 1846, 1., σ. 32, 5 Μαρτίου 1476.

επιδίωξη αποφυγής νεωτερισμών, μια αυξανόμενη ξενοφοβία, η διάθεση συμμετοχής της άρχουσας τάξης σε διοικητικά και στρατιωτικά σχήματα της κυριάρχου, ενώ στο κείμενο υπολανθάνει μια έντονη ανησυχία για τη γενικότερη αντιμετώπιση του τοπικού πληθυσμού από τους κυριάρχους, μια δυσαρέσκεια που δύσκολα συγκαλύπτεται από τις εκφράσεις ταπεινοφροσύνης και σεβασμού που διανθίζουν το κείμενο της πρεσβείας.

ΕΓΓΡΑΦΟ

«Πρεσβεία» της Communitatis Corphiensis στη Βενετία με 7 capitula και τις απαντήσεις του δόγη.

Littere pendenti bulla munite	Βενετία, 29 Αυγούστου 1473, ινδ. 6η.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η πρωτότυπη αυτή περγαμηνή, που έχει ύψος 340 mm και πλάτος 490 mm, έχει συντηρηθεί πρόσφατα. Βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας. Παλαιότερα η θέση της ήταν στο Φ. 97 της σειράς Βενετοκρατία, μετά τη συντήρησή της φυλάσσεται στα πολύτιμα έγγραφα του Αρχείου. Διατήρηση αρκετά καλή, λείπει στενή λωρίδα κατακόρυφη στο μέσον του κειμένου, κατά μήκος της πτυχής, ενώ σε ορισμένα σημεία των πτυχώσεων η γραφή έχει εξαλειφθεί. Γραφή κομψή, μελάνι μαύρο. Πτυχές δύο οριζόντιες και 3 κάθετες. Plica στο κάτω μέρος, με δύο οπές για τη μήρινθο, η οποία, όπως και η σφραγίδα, απουσιάζει.

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1. Γενικά τα παραχωρηθέντα κατά την περίοδο 1386-1473 privilegia, gratie et capitoli της Βενετίας υπέρ των Κερκυραίων (στ. 3), και ειδικότερα το Privilegio della Bolla d' Oro (1386) (στ. 26).

2. Conseio dei Pregadi. Provisio περί μη χρήσης πλάγιων μέσων για κατάληψη αξιωμάτων στην Κέρκυρα (στ. 38, 40).

3. Απόφαση για επιβολή 1% φόρου επί των συναλλαγών των Ηπειρωτών στην Κέρκυρα (στ. 13-14).

4. Pars generalis, προ δύο ετών, του Consilii Rogatorum για επιβολή και στους Κερκυραίους του 1% φόρου de traffego, oltra i dacii consueti (στ. 15-16, 21).

5. Απόφαση προ 6 ετών της Βενετίας για επίσημη εισαγωγή στην Κέρκυρα των Ασσιζών της Ρωμανίας (στ. 24).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο δόγης Nicolaus Marcello απαντά σε επτά capitula της Communitatis Corphiensis. Τα αιτήματα αναφέρονται στην εφαρμογή των παλαιών προνομίων των κατοίκων, την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου, την άρση άδικων εμπορικών δασμών, την άρση της απόφασης για εφαρμογή των Ασσιζών της Ρωμανίας στο νησί, την άδεια εξοπλισμού από τους κατοίκους πολεμικού πλοίου και την επιλογή Κερκυραίων σε ορισμένα τοπικά officia.

ΚΕΙΜΕΝΟ

NICOLAUS MARCELLUS Dei gratia dux Venetiarum et c(etera). Nobilibus et sapientibus viris Marco Bembo, de suo mandato Bayulo et Capitaneo ac Consiliariis Corphoy ac eorum successoribus, fidelibus dilectis,||2 salutem et dilectionis affectum. Venerunt ad n(ost)rum dominium fidelissimi n(ost)ri Corphienses Janucius Morellus, Nicolaus Bellanda et Zacharia Alamanus, oratores istius fidelissime co(mmuni)tatis n(ost)re, illius ||3 no(min)e, no(n) nulla exhibentes cap(itu)la, cuiq(ue) quor(um) prout oportere cognovimus, auctoritate(m) a n(ost)ro Ro[ga]torum consilio h(abe)ntes cum n(ost)ro Collegio, respodimus ut ex ip(s)is r(espo)nsionibus intelligetis, volentes ||4 vobisq(ue) mandantes, ut eiusmodi concessiones n(ost)ras servetis servariq(ue) inviolabil(ite)r debeatis. Teno[r a]ut(em) capitul(orum) talis est.

Et p(ri)mo, v(idelicet). Se suplica ala sua ex(cel)sa ser(eni)tà che de spetial gr(ati)a et imme(n)sa suo ||5 clementia siano co(n)firmati tuti privilegii, gratie et cap(ito)li han(n)o habuto i suo fidelissimi Corfiati dala prefata ill(ustrissi)ma Sig(nio)ria in fina mo et quelli siano observati dali suo m(agnifi)ci rettori soto quella pena ||6 parerà ala sua ex(cel)sa signoria. Ad primum respondeatur quod fiat

ut petitur, sub pena ducatorum qu[ingent]or(um) cuiq(ue) regimini n(ost)ri contrafacientium. ||7

Ad secundum. Per esser venuti in questa soa terra et insula piu p(er)sone forestiere de terra ferma ed altri luogi [et] habitano lì. Et han(n)o assu(m)pto el nome de Corfiati; i qual ala zornata com(m)eteno mille contrabanti dazali, ||8 panciere et altri simel contrabandi, in damno et sum(m)a vergogna di diti suo fidelissimi citadini ori[gin]arii Corfiati et contra i comandame(n)ti de sua ex(cel)sa ser(eni)tà. Pero se supplica de gr(ati)a ch(e) tuti quelli se troverano ||9 in tal delicto, siano co(n)de(m)nati corporalmente, zioè cum pena corporal, quello che parerà ala suo ill(ustrissi)ma sig[no]ria, e no(n) denari. E tuti quelli malfatori, chi lacuserà over prenderà, habia di beni del malfator quello che ||10 parerà ala suo ill(ustrissi)ma signoria. Azó tanto abominevel nome possa manchar da i soi fidelissimi Corfiati et [cog]noscer cum effeto i suo fidelissimi Corfiati originarii no(n) esser de tal vita. Respo(n)deatur q(uod) si quis ||11 dep(re)hensus fuerit contrafecisse, ultra alias penas in n(ostr)is legibus specificatas, perpetuo civitate et insula Co[rph]oy exterminetur. Quorum, si q(ui)s confine frangere presumpserit, carceribus includatur p(er) unum annum ||12 et iteru(m) sit exterminatus. Et sic, de pen(n)a in pen(n)am, procedatur totie(n)s, quotiens contrafecisse rep(er)tus fuer[it]. ||13

Ad tertium. Che nel tempo fo derobato el sp(ettabile) mis(ser) Mari(n) da Chanal nele parte de terra ferma in qua [da]i subditi del Turco fo messo una p(er) ce(n)to de più de luxado a quelli de terra ferma fin a satisfactio(n) de tuto dan(n)o ||14 have el dito spe(ttabile) mis(ser) Mari(n) et cussi p(er) quelli de terra ferma se pagava... Non obstante che i diti de terra [fer]ma vendevano tanto plui caro el formento et altre suo robe ali suo fidelissimi Corfiati che veniva dita una ||15 p(er) cento pagarla i diti suo fidelissimi Corfiati. Tame(n) da an(n)i dó contra d(i)c(t)a parte se ha posto che et(iam) i su[o fi]delissimi Corfiati debiano pagar una p(er) c(ento), in grandissimo damno de quelli, in modo che praria etia(m) quelli ||16 essere colpevoli de tal robamento. Per tanto humil(ite)r se supplica la suo ill(ustrissi)ma sig(nor)ia che dita una p(er) [cento s]ia levata da i suo fidelissimi Corfiati come p(er) avanti era. Respo(n)deatur q(uod) servet[ur] pars in Rogatis sup(er) hoc ||17 capta ad unguem, hoct(ame)n declarato, q(uod) eadem una pro c(entenario) exigatur ab iis et eo modo quo exigeb[atur] pro prefato s(er) Marino, donec integre satisfactus erit. ||18

Ad quartum. Da an(n)i do i(n) quà se ha posto in questa sua fidelissima città una p(er) c(ento) de traffego, oltra i dacii [consue]ti. Et cum sit che p(er) el gra(n)

nu(mer)o dele a(n)i(m)e che sono in quella isola no(n) li dà el viver p(er) mexi octo, tuto lo resto ||19 se convien da parte aliene condurlo a Co(r)fù p(er) viver, cu(m) grandissime spexe e damni, et essendo po[sta deta] una p(er) c(ento) de più, più i suo fidelissimi citadini no(n) podendo star ale spexe, sono desfati et [...] han(n)o lassato ||20 el navegar in grandissimo dano di diti fidelissimi [cond]utori. Per tanto se supplica esser [levata dita] una p(er) c(ento) et esser in la conditio sono tute altre terre del Levante et no(n) in pezore stato, azò sotto ||21 umbra de quella possino viver e mantegnir le lor povere famiglie. Respondeatur non esse po[ssibi]le eor(um) supplicationi sattisfacere, eo q(uod) pars exigende illius unius pro c(entenario) g(e)n(er)alis est. Et si eis mos ||22 gereretur, oporteret ita aliis facere cu(m) no(n) exigua iactura n(ost)ri D(omi)nii. Verum pro o(mn)ium ubertate [s]int absoluta a solutione ipsius unius pro centenario frume(n)ta et blada, cuius sortis [vel...]rt(is) grassa. ||23 Et incantentur decetero datia cum hac conditione. ||24

Ad quintum. Da an(n)i sie in quà se ha reduto una pessima usanza e consuetudine in questa sua cità et [insul]a i suo rectori, de esser zudegati i suo fidelissimi sobditi cum la leze de Imp(er)o de Romania. La qual leze ||25 in d(i)c(t)a cità et isola no(n) fo observata, p(er)che mai dita isola no(n) fo conquistata. In la co(n)quista fo fate le leze. N[.........]a da puo ch(e) la suo ex(cel)sa sig(nor)ia have il suo dominio p(er) tuti i suo rectori veniva recta seco(n)do la s(an)c(t)a leze dela ||26 suo ill(ustrissi)ma sig(nor)ia, come etia(m) del Mccclxxxvi p(er) la suo ex(cel)sa sig(nor)ia nel privilegio della bolla d' oro, fato [qu]and[o hav]e d(i)c(t)a insula in suo felice dominio, acomandame(n)to e fato ch(e) siano retti et governati c(on) la leze dela suo ||27 ill(ustrissi)ma sig(nor)ia p(er) modo ch(e) da quello in qua dita soa cità et insula stan(n)o plui da i [... ...] 90 et ogni homo [...] zava stentare de acq(ui)star roba e possesio(n) ch(e) de quelli ch(e) cu(m) suo fadiga e sudori acq(ui)stava in la suo necessità ||28 cu(m) quello podeva ve(n)der p(er) viver over maridar suo fiole. Adiso verame(n)te e sotomessa dita leze per la qual [...] terre ch(e) co(n) quelle se governava, p(er) mala [co]llectio(n) de quelle, se han(n)o desabitade la più p(ar)te. Però se supplica ||29 la suo im(m)ensa iustitia che de tal leze e statuti da novo posti ch(e) siano levadi et ch(e) siano tuti zudegati [secon]do le s(an)c(t)e leze de la suo ill(ustrissi)ma sig(nor)ia come d(i)c(t)o cap(ito)lo fatto qua(n)do i have el felice d(o)m(ini)o de d(i)c(t)a isola appar. ||30 Remane(n)do semp(re) le staxie de tuti villani ferme et (cetera). Respo(n)deatur q(uod) servetur consuetudo ab aq(ui)sitione [c]ivitatis et insule citra servata. Veru(m) si q(ui)s [de] aliqua huiusmo(d)i reru(m) se appellare voluerit, sit cuiq(ue) res(er)vata ||31

appellatio et dicatur ius. ||32

Ad sextum, che tute le terre de Dalmatia et altre de la suo ill(ustrissi)ma han(n)o che, volendo armar la suo ex(cel)sa sig(nor)ia una o piui galie, vi e posto p(er) sop(ra)comito <in> q(ue)lla uno di plui sufficienti citadini, el qual possa p(er) far l' honor ||33 dela suo ill(ustrissi)ma sig(nor)ia e de la suo cità no(n) guarda spe(n)der del so de plui 400 in 500 ducati per tuor di homeni [che co]gnosse ati et sufficie(n)ti in tal cosse. Però se supplica la suo ex(cel)sa sig(nor)ia ch(e) i sia etia(m) co(n)cessi i suo fidelissimi ||34 Corfiati ch(e) volendo armar la suo ill(ustrissi)ma sig(nor)ia a Corfù più de una galia o fusta, ch(e) in quella sia eleto [un] sopracomito p(er) el n(ost)ro conseio de soi citadini lo piui sufficie(n)te Corfiati originarii de quella. Azó in ogni ||35 caso se possa far l' honor de la so ill(ustrissi)ma sig(nor)ia e dela so terra et far li ho(men)i de q(ue)lla no(n) habiano caxo(n) de falir es[...] vergogna ala so citade. Respondeatur. Nos [...] esse in arbitrio et libertate regiminis eligendor(um) eor(um) civium ||36 qui ei sufficie(n)tiores videbuntur, ultra galeam cui p(re)ficitur supracomitus nobilis n(oste)r. ||37

Ad septimum et ultimu(m) capitulum cui tenor talis est, v(idelicet). Qua(n)do la so ex(cel)sa sig(nor)ia have el felice d(omi)nio dela dita soa insula et cità, se ha obs(er)vato in s[e] certi officii lo [...] p(er) so im(m)ensa cleme(n)tia li a co(n)cessi ali v(est)ri fidelissimi originarii citadini ||38 de la terra. E p(er)ch(è) contra dite gratie alguni venivano ala suo im(m)ensa cleme(n)tia et otegniva de i officii co(n)cessi a i suo fidelissimi citadini per lo ex(cel)so conseio de P(re)gati fo provisio nel 1440 ch(e) se algu(n) andasse ad impetrar de tal officii ||39 dala suo ill(ustrissi)ma sig(nor)ia ch(e) tal gr(ati)a no(n) se dovesse aceptar p(er) li v(est)ri mag(nifi)ci rectori e q(ue)sto p(er)ch(e) tal interpetratio(n) v[e]gnivano cu(m) ingan(a) a la so ex(cel)sa sig(no)ria et i(n) p(re)iudicio di v(est)ri fidelissimi citadini originarii de la terra. Et azò ch(e) tal ||40 causa sia obs(er)vata sego(n)do i mandati del suo inclyto Senato, se supplica ch(e) dicto cap(ito)lo sia obs(er)vato, hac t(ame)n [condition]e, che s[...]ndo la so ill(ustrissi)ma sig(nor)ia meta pena di [ducati] 500 a tuti vegnirano impetrar tal gr(ati)a, et in questo modo nessu(n) ||41 no(n) havera tal p(re)s(en)tatio(n) contra le usanze e gr(ati)e co(n)cesse ai suo fidelissimi citadini vegnir impetrarle. De la quale [pen]a debia haver la mita lacusador, e laltra mita la sig(no)ria. Et se nesu(n) ha otenuto alguna gr(ati)a contra dicto cap(ito)lo, ch(e) la ||42 sia interupta. Respondeatur q(uod) s(er)vetur p(ar)s que vult q(uod) eiusmo(d)i officia p(er) gr(ati)am co(n)cessa nullius sint [momenti secundum] cap(itu)lum in com(m)issio(n)e bayuli et conciliariorum

Corfoy. Et si que l(ite)re contra huiusmo(d)i (con)cessio(n)em nostram ||43 cuipiam fierent, illas accip(er)e seu admittere non debea(n)t, sub pena ducator(um) q(ui)ngent(orum) cuiq(ue) eorum. In quorum o(mniu)m fide(m) p(resen)tes l(itte)ras n(ost)ras fieri iussimus et pe(n)de(n)ti bulla n(ost)ra muniri. Dat(um) in n(ost)ro ducali Palatio, die xxviiijmo augusti, ||44 indic(tione) sexta, MCCCCLXX tertio.

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ

Πάπας 'Ιούλιος Β΄ ὁ στρατηλάτης

(1443-1513)

Nihil celestini forma pulchrius

'Εξαιρετικὴ ἦταν ἡ μοῖρα τοῦ μικροῦ βαρκάρη τῆς Σαβόνας. 'Ο μετέπειτα Πάπας 'Ιούλιος Β΄, ὅταν ἦταν παιδί, φόρτωνε μὲ κρεμμύδια μία βάρκα ποὺ δὲν τοῦ ἀνῆκε καὶ πήγαινε νὰ τὰ πουλήσει στὸ μαρκάτο τῆς Γένοβας γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει λίγα χρήματα. Τὴ μοῖρα του τὴν ἐχάλκευσε μέσα στὸν ἀγῶνα καὶ ὁ ἀγώνας του ἦταν ἡ καταστροφὴ τῶν ἀντιπάλων του. Γιὰ νὰ τοὺς νικήσει χρησιμοποίησε τὰ ἴδια ὅπλα μ' αὐτούς. Κολακεία, ψεῦδος, βία, ἀπάτη. Καὶ ἀκόμη περισσότερα. 'Οδηγοῦσε ὁ ἴδιος τὸν στρατό του, βρισκόταν πάντοτε στὶς ἐπάλξεις ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν του, θέαμα σκανδαλῶδες, διότι ἐπὶ αἰῶνες ὁ ἱερωμένος εἶχε τὴ μορφὴ τοῦ ποιμένος καὶ ὄχι τοῦ πολεμιστοῦ. 'Ο ἱερωμένος δίδασκε πίστη, ὑπομονή, παρηγοριά, ἐνῷ ὁ 'Ιούλιος χρησιμοποιοῦσε τὸ ξῖφος καὶ τὸν ἀφορισμό. Μὲ αὐτὰ τὰ δύο ὅπλα ἐταπείνωσε τὶς ἰσχυρὲς οἰκογένειες τῆς Ρώμης, τὸν Δόγη τῆς Βενετίας καὶ τὸν Γάλλο Βασιλέα. 'Ισχυροποίησε τὴν κοσμικὴ ἐξουσία τῆς 'Αγίας Ἕδρας, κατέστρεψε τὴν 'Εκκλησία καὶ διαμέλισε τὴν 'Ιταλία. Οἱ σύγχρονοί του τὸν ἐξεδίωξαν ἀπὸ τὴ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, ἡ κρίση τῆς 'Ιστορίας ὅμως ἀργότερα δημιούργησε μία εἰκόνα ὑψηλοῦ ἐπιπέδου γιὰ τὸν 'Ιούλιο τὸν Β΄. Εἶχε φροντίσει ἄλλωστε ὁ ἴδιος νὰ μείνει στὴν αἰωνιότητα καλώντας στὴ Ρώμη τοὺς γίγαντες τῆς Τέχνης. Τὰ ἔργα τῶν γιγάντων αὐτῶν τὸν ὁδήγησαν στὴν ἀθανασία.

'Ο Πάπας 'Ιούλιος Β΄ ὀργιζόταν εὔκολα, εἶχε ἀπρόβλεπτη συμπεριφορὰ καὶ ἐκρηκτικὴ προσωπικότητα. 'Η ἐξουσία του ἦταν ἀπεριόριστη καὶ τὸ μόνο ποὺ τοῦ ἀπέμενε ἦταν νὰ διαλύει κάθε ἐμπόδιο ποὺ ἐμφανιζόταν, κάθε τι ποὺ ἀντέκρουε στὶς ἐπιθυμίες του. Οἱ κανόνες τῆς Καθολικῆς 'Εκκλησίας τοῦ χορηγοῦσαν κάθε πνευματικὴ ἐξουσία. 'Ως ἐπίσκοπος Ρώμης ἦταν διάδοχος τοῦ 'Αποστόλου Πέτρου καὶ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ δεσμεύει καὶ νὰ λύει τὰ πάντα στὴ γῆ καὶ στὸν οὐρανό. Μπορεῖ νὰ καταργήσει τὴν ἐνοχὴ ἑνὸς πιστοῦ, νὰ συγχωρήσει καὶ τὰ σπουδαιότερα ἁμαρτήματα, νὰ ἐξασφαλίσει τὴν εὐτυχία ἢ τὴν αἰώνια καταδίκη, νὰ ὑποσχεθεῖ τὴ σωτηρία, νὰ καθορίσει τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν ὀρθὴ πίστη καὶ τὴν αἵρεση. Κύριος τῶν ψυχῶν ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης, εἶναι ἐπίσης διαιτητὴς τῶν ἐθνοτήτων. Εἶναι σὲ θέση νὰ σβήσει τὶς ἔχθρες ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς καὶ νὰ τοὺς ἑνώσει ὅλους σὲ κοινὴ σταυροφορία.

Κατὰ συνέπειαν, τίθεται αὐτόματα ὑπεράνω τῶν ἡγεμόνων. Διαθέτει ἐπίσης καὶ κοσμικὴ ἐξουσία. Ἡ θρυλικὴ Κωνσταντίνειος δωρεά, ἐπικυρωμένη ἀπὸ τὸν Pepinus brevus καὶ τὸν Καρλομάγνο δημιούργησε τὴν κληρονομιὰ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Πόλεις καὶ φέουδα περιέπεσαν στὴν ἐξουσία τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Κεντρικὴ Ἰταλία, βασίλειο τῆς Νεαπόλεως, περιοχὲς κοντὰ στὴ Βενετία, ἀκόμη καὶ ἡ γαλλικὴ Προβηγκία καὶ ἡ πόλη Avignon. Τὸ τριπλὸ στεφάνι στὴν παπικὴ τιάρα ἔχει αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία.

Ὁ Ἰούλιος Β΄ ἀπὸ τιμονιέρης βάρκας ἔφθασε νὰ γίνει ὁ πρῶτος μονάρχης τῆς Εὐρώπης· ἐθριάμβευσε. Κατήργησε μεθόδους χιλίων πεντακοσίων ἐτῶν.

Ἡ περιοχὴ τῆς Γένοβας κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰ. ἀνθοῦσε. Γιὰ κάποιο διάστημα βρισκόταν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Μιλάνου, ἀργότερα, στὰ 1463, ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΑ΄, ἔγινε φέουδο γαλλικό. Πολὺ κοντὰ στὴ Γένοβα κεῖται ἡ Σαβόνα, παλαιὸ λιμάνι ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναχωροῦσαν οἱ Σταυροφόροι γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἡ περιοχὴ ἦταν πλούσια σὲ γεωργικὲς καλλιέργειες, διέθετε ἐπίσης βιοτεχνίες κεραμεικῶν, ἐπίπλων, ὑφασμάτων. Δίπλα στὴ Σαβόνα, στὸ χωριὸ Albisola, ζοῦσε ἡ οἰκογένεια della Rovere.[1] Ὁ Leonardo della Rovere, πατέρας ἑπτὰ παιδιῶν, διέθετε ἕναν κῆπο καὶ ἕνα ἐργαστήριο ὑφαντουργίας. Ἡ ζωή τους ἦταν ταπεινή. Ἀπὸ τοὺς δύο γιούς του ὁ Ραφφαέλλο νυμφεύθηκε μία Ἑλληνίδα, τὴ Θεοδώρα Μανιρόλα καὶ ὁ Φραγκῖσκος, ὁ ὁποῖος εἶχε γεννηθεῖ στὰ 1414, ἀφιερώθηκε στὸν Ἅγιο Φραγκῖσκο καὶ ἀκολούθησε ἐκκλησιαστικὴ σταδιοδρομία. Ἀπέκτησε διδακτορικὸ δίπλωμα στὴ Θεολογία καὶ τὴ Φιλοσοφία, ἐδίδαξε στὰ Πανεπιστήμια τῆς Μπολώνιας, τῆς Παβίας, τῆς Σιέννας, τῆς Φλωρεντίας, τῆς Περούτζιας[2]. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε δημιουργηθεῖ μία ἀντιπαράθεση μεταξὺ Φραγκισκανῶν καὶ Δομηνικανῶν σχετικὰ μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Οἱ Φραγκισκανοὶ ὁμιλοῦσαν περὶ δουλείας, οἱ Δομηνικανοὶ περὶ λατρείας. Οἱ μὲν κατηγοροῦσαν τοὺς δὲ ὡς αἱρετικούς. Ὁ Φραγκῖσκος della Rovere ἀκολουθοῦσε τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν. Συνέταξε μία πραγματεία μὲ τίτλο «De

1. Γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Λιγουρίας καὶ τὶς οἰκονομικὲς καὶ ἐμπορικές της δραστηριότητες βλ. Jacques Heers, *Gênes au XVe siècle, Activité économique et problèmes sociaux*, Paris 1961. Γιὰ τὴ Σαβόνα συγκεκριμένα βλ. Italo Scovazzi, *Savona, Storia di una vita bimillenaria*, Genova 1953.

2. Γιὰ τὴν οἰκογένεια della Rovere βλ. Pompeo Litta, *Le famiglie celebri italiane*, τόμ. VI, πίνακ. 1-7, Milano 1863-1866· Ivan Cloulas, *Jules II, Le Pape terrible*, Paris 1990, σσ. 14-21.

conceptione Virginis» ποὺ γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία. Στὰ 1467 ἐξελέγη καρδινάλιος καὶ προσπαθοῦσε νὰ συμφιλιώσει τὶς δύο πλευρὲς μέσα στὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν. Ἡ μία πλευρὰ ὑποστήριζε τὴν ἀπόλυτη πενία, ἡ ἄλλη ὄχι. Ὁ Φραγκῖσκος della Rovere ἀνῆκε στὴ δεύτερη πλευρά. Ὡς καρδινάλιος ἀνῆκε στὸν Ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Δεσμά (San Pietro in Vincolis). Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν ἀνατροφὴ καὶ τὴ μόρφωση τῶν ἀνεψιῶν του καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν Giuliano, γιὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ραφφαέλλο. Ἐξελέγη πάπας στὶς 9 Αὐγούστου 1471 καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Σῖξτος Δ΄[3].

Ὁ Giuliano della Rovere γεννήθηκε στὶς 5 Δεκεμβρίου 1443. Ὁ καρδινάλιος Φραγκῖσκος τοῦ ἐξασφάλισε μία ὑποτροφία γιὰ νὰ σπουδάσει νομικὰ στὴν Περούτζια[4]. Ὅταν ὁ Φραγκῖσκος ἐξελέγη πάπας, ὁ Giuliano ἦταν 28 ἐτῶν. Στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1471 λαμβάνει τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου καὶ στὶς 15 Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδιναλίου. Δὲν εἶχε ὑπ' ὄψη του νὰ παραμείνει στὴ σκιά. Ἦταν ψηλός, εὔσωμος, μελαχροινός, μὲ σκοτεινὸ βλέμμα καὶ διέθετε ἰδιαίτερη ἐνεργητικότητα. Πρωθιερεὺς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ, διορίζεται ἐπίσης gonfaloniere, δηλαδὴ στρατηγὸς τῶν δυνάμεων τῆς Ἐκκλησίας. Κατέχοντας τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου σὲ πολλὲς περιοχές, ἔγινε πολὺ πλούσιος μέσα σὲ λίγα χρόνια. Προοριζόταν νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ θείου του Φραγκίσκου. Καρδινάλιος στὴν Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Δεσμά (San Pietro in Vincolis), στὴν ὁποία φυλάσσονται οἱ ἁλυσίδες τοῦ Ἁγίου, ὁ Giuliano ἐπηρεασμένος ἐχάραξε στὴ σφραγῖδα του τὴ σκηνὴ τοῦ θαύματος: ὅπως ὁ Ἄγγελος ἐλευθέρωσε τὸν Ἀπόστολο Πέτρο ἀπὸ τὶς ἁλυσίδες, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ Giuliano θὰ ἀπομακρύνει τοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν τὴν Παπικὴ ἕδρα. Ἀργότερα στὰ πεδία τῶν μαχῶν ὡς ὑπερασπιστὴς τῆς Ἁγίας Ἕδρας, ἡ πολεμική του κραυγὴ θὰ εἶναι «Vincula!» Περὶ τὰ 1490 εἶναι πλέον ὁ τρίτος

3. Γιὰ τὸν Πάπα Σῖξτο τὸν Δ΄ βλ. Concetta Bianca, *Francesco della Rovere, un francescano tra teologia e potere*, «Atti del Convegno dell' Istituto storico italiano per il Medio Evo», Roma 3-7 dicembre 1984, Roma 1986, σσ. 19-55· Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 14-17.

4. Ἡ παιδικὴ ἡλικία τοῦ Ἰουλίου Β΄ περιγράφεται ἀπὸ τὸν σύγχρονό του Matteo Bandello στὸ ἔργο *Tutte le opere, novella XXXI*, τόμ. I, Roma 1952, σσ. 391-392. Τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Bandello ἐπιμελήθηκε ὁ Francesco Flora.

5. Σχετικὰ μὲ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Ἰουλίου Β΄ βλ. *Gallia Christiana*, τόμ. VI, Paris 1739, col. 662· Ludwig von Pastor, *Histoire des Papes depuis la fin du Moyen Age*, τόμ. IV, Paris 1892, σσ. 216-219 καὶ σχετικὰ μὲ τὴ σφραγίδα βλ. Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 20-21.

πλουσιώτερος ἄνθρωπος τῆς 'Ιταλίας μετὰ τὸν Ροδρίγο Βοργία καὶ τὸν 'Ασκά-
νιο Σφόρτσα. 'Η περιουσία του ἀνέρχεται στὰ 20.000 χρυσᾶ δουκάτα[5].
Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὁ Φραγκῖσκος, ὁ μετέπειτα Σῖξτος Δ΄, ἀσχολή-
θηκε μὲ τὴν ἀνατροφὴ καὶ τὴ μόρφωση τῶν ἀνεψιῶν του. 'Εκτὸς ἀπὸ τὸν
Giuliano βοήθησε καὶ τὸν Πέτρο Riario, γιὸ τῆς Bianca, κόρης τοῦ Leonardo
della Rovere. 'Ο Πέτρος Riario ἔγινε ἐπίσης καρδινάλιος καὶ πολὺ πλούσιος.
'Οργάνωνε στὴ Ρώμη ἑορτὲς ἐξαιρετικῆς λαμπρότητος. Γιὰ τὶς 'Απόκρηες τοῦ
1473 ὀργάνωσε τὴν ἀναπαράσταση μιᾶς μάχης μεταξὺ τοῦ βασιλέα τῆς Μακε-
δονίας καὶ τῶν Τούρκων. 'Ετοίμαζε μεγαλοπρεπῆ συμπόσια ποὺ θύμιζαν τὴν
εἰδωλολατρικὴ Ρώμη. 'Απεβίωσε στὶς 5 'Ιανουαρίου 1474 σὲ ἡλικία μόλις 28
ἐτῶν, θῦμα τῶν καταχρήσεών του. Εἶχε σπαταλήσει 300.000 χρυσᾶ φιορίνια.
Εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐκλεγεῖ πάπας καὶ νὰ ἀποτελέσει ἐμπόδιο στὴ σταδιο-
δρομία τοῦ Giuliano.

'Ο Σῖξτος Δ΄ στὶς 23 Δεκεμβρίου 1471 ἄρχισε νὰ ἑτοιμάζει σταυροφορία κατὰ
τοῦ Μωάμεθ Β΄ τοῦ Πορθητοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ζήτησε τὴ συνδρομὴ κάποιων ἡγε-
μόνων, ὅπως τοῦ βασιλέα τῆς 'Ισπανίας καὶ τοῦ βασιλέα τῆς Νεαπόλεως καὶ ἀπέ-
στειλε τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα στὴν Γαλλία καὶ τὴν 'Αγγλία γιὰ νὰ ἐξα-
σφαλίσει βοήθεια. 'Η προπαρασκευὴ στόλου θὰ κόστιζε 144.000 χρυσᾶ δουκάτα.
'Ο Βησσαρίων ἀπέτυχε νὰ πείσει τὸν Λουδοβῖκο ΙΑ΄ γιὰ ἀποστολὴ στρατοῦ καὶ
ἐπέστρεψε ἀσθενὴς καὶ ἀποθαρρυμένος. 'Απεβίωσε λίγο ἀργότερα, στὶς 18 Νο-
εμβρίου 1472 στὴ Ραβέννα. 'Εν τούτοις, στὰ 1473 ὁ ἑνωμένος βενετικός, ναπολι-
τάνικος καὶ παπικὸς στόλος κατάφερε κάποιες νίκες ἐναντίον τῶν Τούρκων.
'Ο θάνατος τοῦ Πέτρου Riario ἦταν εὐλογία γιὰ τὸν Giuliano. 'Απὸ τὴ στιγ-
μὴ ἐκείνη ἀνέρχεται στὴν πρώτη θέση. Καλεῖ στὴ Ρώμη προσωπικότητες καὶ
ἰσχυροὺς τοπικοὺς ἡγεμόνες, ὅπως τὸν δούκα τοῦ Urbino, Federico da
Montefeltro. Προκαλεῖ κατὰ συνέπεια τὸν φθόνο τῶν ἄλλων καρδιναλίων. Τὸν
'Ιούνιο τοῦ 1474 πηγαίνει γιὰ πρώτη φορὰ στὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα
τοῦ Todi καὶ καταδιώκει τοὺς 'Ορσίνι ποὺ εἶχαν ξεσηκώσει τὴν περιοχὴ ἐνα-
ντίον τῆς παπικῆς κυριαρχίας. Στὴ συνέχεια κατελήφθη καὶ τὸ Spoleto ἀπὸ τὸν
παπικὸ στρατό, ἐπειδὴ εἶχε συμμετάσχει στὶς ταραχές, ὁ δὲ Giuliano βάδισε καὶ
ἐναντίον τοῦ Castello. 'Επέστρεψε στὴ Ρώμη θριαμβευτὴς στὶς 9 Σεπτεμβρίου
τοῦ 1474 μαζὶ μὲ τὸν σύμμαχο Federico da Montefeltro. Στὶς 10 'Οκτωβρίου ὁ
Σῖξτος Δ΄ ἀνήγγειλε τοὺς γάμους τῆς κόρης τοῦ Federico 'Ιωάννας μὲ τὸν 'Ιω-
άννη, ἀδελφὸ τοῦ Giuliano. 'Ο Federico ἦταν κατ' ἐξοχὴν πολεμιστὴς καὶ ὁ πά-

πας θὰ τὸν χρειαζόταν πάντοτε στὰ πεδία τῶν μαχῶν[6].

'Εκτὸς τῶν κατακτητικῶν σχεδίων ὁ Σῖξτος Δ΄ εἶχε καὶ μεγαλοπρεπῆ σχέδια γιὰ τὴ Ρώμη. 'Επεσκεύασε τὶς γέφυρες τοῦ Τίβερη γιὰ νὰ ἔχουν οἱ πιστοὶ εὐκολώτερη πρόσβαση στὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Πέτρου. 'Η γέφυρα Rotto μετωνομάσθηκε σὲ γέφυρα Sisto. 'Η γέφυρα αὐτὴ στὸ παρελθὸν εἶχε ὑποχωρήσει καὶ ἐκόπηκε καὶ ὁ κόσμος ποδοπατήθηκε. 'Ο Σῖξτος Δ΄ ἀνακαίνισε τὸ νοσοκομεῖο τοῦ Santo Spirito ('Αγίου Πνεύματος), τὸ ὑδραγωγεῖο τῆς πόλεως τὸ ὁποῖο καὶ ἐπεξέτεινε καὶ ἐπεσκεύασε τὶς ὁδούς. 'Ενίσχυσε τὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Πέτρου, ἀνακαίνισε ἐκκλησίες καὶ καθάρισε τὸν ἀνδριάντα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

'Ο Σῖξτος Δ΄ εἶχε κατὰ νοῦν νὰ ὀργανώσει σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε. Γι' αὐτὸ καὶ σκέφθηκε νὰ φορολογήσει τὸν κλῆρο γιὰ νὰ συγκεντρώσει χρήματα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐκάλεσε κάποιους ἡγεμόνες στὴ Ρώμη. Στὶς 28 'Ιανουαρίου 1475 ἔφθασε ὁ βασιλέας Ferrante τῆς 'Αραγώνας καὶ ἔγινε δεκτὸς μὲ πολλὲς τιμές. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 'Ιωβηλαίου τοῦ 1475 ἦλθαν καὶ ὁ βασιλέας τῆς Βοσνίας Νικόλαος Uljak καὶ ἡ Καρλόττα τοῦ Lusignan, ἐκθρονισμένη βασίλισσα τῆς Κύπρου. 'Ο βοεβόδας τῆς Μολδαβίας Στέφανος ἐνίκησε τὸν τουρκικὸ στρατὸ στὶς 10 'Ιανουαρίου 1475, ἀλλὰ ἡ γενοβέζικη παροικία τῆς Caffa στὴν Κριμαία ἔπεσε στοὺς Τούρκους στὶς 6 'Ιουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους. 'Η Εὐρώπη φοβᾶται, ἀλλὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ συγκεντρώσει τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα.

'Ο βασιλέας τῆς Γαλλίας Λουδοβῖκος ΙΑ΄ θέλησε νὰ διακόψει τὶς σχέσεις του μὲ τὸν πάπα καὶ μὲ τὴ σειρά του ὁ Σῖξτος Δ΄ ἀρνήθηκε νὰ διορίσει Γάλλους στὸ ἀξίωμα τοῦ καρδιναλίου. Τὸν Μάϊο τοῦ 1476 ὁ Λουδοβῖκος ΙΑ΄ συνεκάλεσε Σύνοδο στὴ Γαλλία καὶ κατηγόρησε τὸν Πάπα ὅτι ἐξελέγη μὲ σιμωνία, τὸν κάλεσε δὲ στὴ Γαλλία γιὰ νὰ δικασθεῖ. 'Η ἐγκύκλιος αὐτὴ τοῦ Γάλλου βασιλέα τοιχοκολλήθηκε στὶς πόρτες τοῦ 'Αγίου Πέτρου καὶ ὁ Πάπας ἔπρεπε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ δύσκολη αὐτὴ θέση. Τότε ὁ Giuliano δήλωσε ὅτι θὰ μεταβεῖ αὐτὸς στὴ Γαλλία καὶ θὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἐχθρότητα τοῦ Λουδοβίκου. Ἕνα στρατηγικὸ σημεῖο ἦταν ἡ πόλη τῆς Νοτίου Γαλλίας Avignon, τῆς ὁποίας ἡ 'Επι-

6. Σχετικὰ μὲ τὶς πρῶτες πολεμικὲς ἐμπειρίες τοῦ 'Ιουλίου Β΄ βλ. Ludwig von Pastor, *Histoire des Papes*, ὅ.π., σσ. 235-250.

σκοπὴ ἀνῆκε στὴ Ρώμη. ῾Ο Giuliano εἶπε ὅτι θὰ ἀκουστεῖ ἡ φωνή του στὸ γαλλικὸ βασίλειο. Διορίζεται ᾿Επίσκοπος τῆς Avignon καὶ οἱ κάτοικοι τῆς παλαιᾶς Παπικῆς ῞Εδρας ἐκεῖ τὸν ὑποδέχονται μὲ ἐνθουσιασμό. ῾Η Avignon διέθετε ἰσχυρὴ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση ἔναντι τῶν μικρῶν φεουδαρχῶν τῆς περιοχῆς. ῾Ο Giuliano, ὡς ἀνεψιὸς τοῦ Πάπα, βεβαίωνε τοὺς κατοίκους ὅτι θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε τὴν ὑποστήριξη τῆς ῾Αγίας ῞Εδρας ἔναντι τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων καὶ ἔναντι τοῦ Λουδοβίκου. ῾Ο ᾿Επίσκοπος τῆς Lyon, Κάρολος Βουρβόνος, χειροτονημένος ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα στὰ 1472, ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τοῦ Λουδοβίκου καὶ κατὰ συνέπεια ὁ Σίξτος Δ΄ τοῦ ἀρνεῖται τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδιναλίου. ῾Ο Giuliano ἔχει σκοπὸ νὰ διαβρώσει τὴν ἰσχὺ τοῦ Καρόλου. Δραστηριοποιεῖται πολύ. ᾿Οργανώνει τὸ τοπικὸ Πανεπιστήμιο, ὑποστηρίζει τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς τραπεζίτες. ῾Η τύχη τὸν βοηθᾶ. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1475 πεθαίνει ὁ ᾿Αρχιεπίσκοπος τῆς Arles, ὁπότε ὁ Giuliano καταργεῖ τὴν ᾿Αρχιεπισκοπὴ τῆς Arles καὶ ἀναβιβάζει τὴν ᾿Επισκοπὴ τῆς Avignon σὲ ᾿Αρχιεπισκοπή, διευθύνοντας ἔτσι ὅλη τὴν περιοχή. Πολλὲς φορὲς στὴ ζωὴ τοῦ Giuliano, ὅταν κάποιος στέκεται ἐμπόδιο στὰ σχέδιά του, πεθαίνει αἰφνίδια. ῾Ο Σίξτος Δ΄ ἀπὸ πλευρᾶς του ὑποστηρίζει τὶς φιλοδοξίες τοῦ Giuliano στέλλοντας 64 παπικὲς βοῦλλες οἱ ὁποῖες τοῦ χορηγοῦν κάθε ἐξουσία στὴν περιοχή. ῾Ο Πάπας δικαιολογεῖ τὶς κινήσεις αὐτὲς δηλώνοντας ὅτι ὁ Giuliano ἔχει τὴν εὐθύνη προπαρασκευῆς στόλου γιὰ τὴ σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων. Τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ὁ Giuliano λαμβάνει μέρος σὲ συνωμοσία κατὰ τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ΄ μαζὶ μὲ ἐχθροὺς καὶ σφετεριστὲς τοῦ γαλλικοῦ θρόνου. Γαλλικὰ στρατεύματα περικυκλώνουν τὴν Avignon καὶ ὁ βασιλέας ἀπαγορεύει στὸν Giuliano νὰ φύγει, ἀνακαλύπτει καὶ καταδιώκει τοὺς σφετεριστὲς καὶ στέλλει τὸν Κάρολο Βουρβόνο στὴν Avignon μὲ στρατό. ῾Ο Giuliano ἐνίσχυσε τὰ τείχη τῆς πόλεως, περικύκλωσε τὴ βασιλικὴ φρουρά, συνέλαβε καὶ βασάνισε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Καρόλου. ῞Ομως ὁ Λουδοβῖκος ἔστειλε ἐκ νέου 15.000 στρατιῶτες στὴν Avignon, ὁ Giuliano ἐδείλιασε καὶ ἐγκατέλειψε τὴ μάχη καὶ ὁ Κάρολος ἐγκατεστάθη καὶ πάλι στὴν πόλη αὐτή. Στὴ Ρώμη ὁ Giuliano χαρακτηρίζεται ὡς ἀδέξιος. Τότε σκέφτηκε νὰ ἑλιχθεῖ καὶ νὰ συμμαχήσει μὲ τὸν ἐχθρό. ᾿Εμήνυσε στοὺς κατοίκους τῆς Avignon νὰ ὑπακούσουν στὶς ἐντολὲς τοῦ Καρόλου. ῾Ικανοποιημένος ἀπὸ τὴ μεταστροφὴ αὐτὴ ὁ Λουδοβῖκος ΙΑ΄ συγκατατίθεται νὰ δεχθεῖ τὸν Giuliano στὴ Lyon. Τὴν 1η ᾿Ιουνίου 1476 συναντήθηκαν, ὁ Λουδοβῖκος πείσθηκε γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τοῦ Giuliano, τοῦ ἔδωσε ἐξουσίες καὶ κάλεσε τοὺς κατοίκους νὰ ἀπευθύνονται στὸν πολύτιμο φίλο του Giuliano. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1476 ἐπιστρέφει στὴ Ρώμη θριαμβευτικά. ῾Η ἀποστολή του εἶχε ἐπιτύχει.

Δὲν διέκοψε τὶς ἐπαφὲς μὲ τὴν Avignon, συνέχισε νὰ προστατεύει τὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἔστειλε μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἀναπαλαίωση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ποντίφηκος, τοῦ καθεδρικοῦ Ναοῦ καὶ τῶν ἄλλων Ναῶν[7].

᾿Απὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1476 ἕως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1480 ἔλαβαν χώρα πολλὲς ταραχὲς στὴν ᾿Ιταλία. Δολοφονία τοῦ Κάρλο Βισκόντι στὸ Μιλάνο, συνωμοσία τῶν Pazzi στὴ Φλωρεντία, δολοφονία τοῦ Giuliano Medico μέσα στὸν Καθεδρικὸ Ναὸ τῆς Φλωρεντίας καὶ κατὰ τὴν ὥρα Θείας Λειτουργίας, κατάκτηση τῆς Περούτζια καὶ τῆς Σιέννα ἀπὸ τὸν Lorenzo Medico (Λαυρέντιο τὸν Μεγαλοπρεπῆ), ἐχθρότητες μεταξὺ Πάπα καὶ Μεδίκων, οἱ ὁποῖες κατέληξαν στὸ μαστίγωμα τῶν πρέσβεων τοῦ Lorenzo Medico στὴ Ρώμη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1480. ῾Ο Giuliano σκέφθηκε νὰ προβληματίσει τοὺς ἡγεμόνες μὲ τὴν προετοιμασία μιᾶς σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων γιὰ νὰ τοὺς ἀποσπάσει ἀπὸ τὶς ἐχθρότητες αὐτές. ᾿Αναχωρεῖ καὶ πάλι γιὰ τὴν Avignon. Μία σταυροφορία θὰ κόστιζε 1.200.000 χρυσᾶ σκούδα. ῾Ο Λουδοβῖκος ΙΑ΄ ὑπόσχεται νὰ διαθέσει 200.000 σκούδα. Στὴ Γαλλία ὁ Giuliano ἔχει αὐτὴ τὴ φορὰ ἀποστολὴ εἰρηνική. Στὶς 5 ᾿Απριλίου 1481 ὁ Σίξτος Δ΄ κυκλοφόρησε ἐγκύκλιο σχετικὰ μὲ τὴ φορολογία ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας στὴ Γαλλία. ῾Ο Giuliano θὰ ἦταν ὁ εἰσπράκτορας τῆς δεκάτης ποὺ ὁρίσθηκε. Στὴν Avignon προσπάθησε νὰ διεγείρει τὰ πνεύματα ἐναντίον τῆς τουρκικῆς ἐπεκτάσεως. Παρέμεινε ἔξι μῆνες ἐκεῖ καὶ ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στοὺς Γάλλους. ᾿Εμφανιζόταν σὰν διαπραγματευτὴς τῆς χριστιανοσύνης. ῏Ηταν παντοδύναμος.

Τὰ ἴδια χρόνια ὁ Σίξτος Δ΄ εἶχε κατὰ νοῦν καὶ τὸν καλλωπισμὸ τῆς Ρώμης. ῎Εργο μεγαλοπρέπειας καὶ λαμπρότητος ἦταν ἡ Καπέλλα Σιξτίνα. ᾿Αντιπροσωπευτικὴ τοῦ πνεύματος τῆς ᾿Αναγεννήσεως. Κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὰ 1477 ἕως τὰ 1481 καὶ γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσή της ἐργάσθηκαν τὰ σπουδαιότερα ὀνόματα τῆς τέχνης. Στὶς τοιχογραφίες, στὶς σκηνὲς τῆς Καινῆς Διαθήκης κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Σίξτου. ῾Η ἐκκλησία αὐτὴ ἐγκαινιάσθηκε στὶς 15 Αὐγούστου 1483 καὶ ὁ Giuliano τέλεσε τὴ Θεία Λειτουργία. ῏Ηταν ἡ σκιὰ τοῦ Πάπα, ἦταν

7. Οἱ σχέσεις τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ΄ τῆς Γαλλίας μὲ τὴ Ρώμη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐξετάζονται διεξοδικὰ στὸ ἔργο τοῦ Joseph Combet, *Louis XI et le Saint-Siège, 1461-1483*, Paris 1903. Οἱ πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἐξελίξεις στὴν Avignon κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰ. ἐξετάζονται στὸ ἔργο τοῦ L. H. Labande, *Avignon au XVe siècle, Légation de Charles de Bourbon et du cardinal Julien de la Rovere*, Monaco et Paris 1920. Σχετικὰ μὲ τὶς παπικὲς βοῦλλες βλ. Oderico Raynaldi, *Annales ecclesiastici, année 1480*, n°s 33-37.

ὁ ἀντικαταστάτης του. Ἔλαβε πρωτοβουλίες ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴ Ρώμη. Μὲ δική του ἐπίβλεψη κατασκευάσθηκε ἕνα ὀχυρὸ στὶς ὄχθες τοῦ Τίβερη γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς 'Αγίας Ἕδρας. Τὸ ὀχυρὸ αὐτὸ μποροῦσε νὰ φράζει τὴ ροὴ τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὴ Ρώμη καὶ κατὰ συνέπεια νὰ ἐλέγχει τὴν τροφοδοσία τῆς πόλεως. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁλοκληρώθηκε στὰ 1486 ἐπὶ Πάπα 'Ιννοκεντίου Η΄. Ὁ Giuliano συνέλαβε τὴν ἰδέα αὐτὴ ὅταν κατελήφθη τὸ 'Οτράντο ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὶς 11 Αὐγούστου 1480. Σκέφθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ φροντίσει γιὰ τὴν προστασία τῆς Ρώμης. Οἱ Τοῦρκοι βέβαια ἔφυγαν στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1481 ἐξ αἰτίας τοῦ ἑνωμένου στόλου τῆς Ρώμης καὶ τῆς Νεαπόλεως.

Στὶς 3 Μαΐου 1481 ὁ Μωάμεθ ὁ Β΄ ὁ Πορθητὴς πέθανε. Ἡ διαμάχη ποὺ ξέσπασε ἀνάμεσα στοὺς δύο γιούς του, τὸν Βαγιαζὴτ καὶ τὸν Τζέμ (Ζιζίμ), ἔδωσε ἐλπίδες στοὺς χριστιανοὺς ὅτι θὰ κατακτοῦσαν καὶ πάλι τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ Πάπας ἤθελε νὰ ἀπομακρύνει τοὺς Ναπολιτάνους ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς 'Αδριατικῆς, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει χρειαζόταν τὴ συνδρομὴ τῆς Βενετίας. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1481 ἔστειλε στὴ Βενετία τὸν ἄλλο του ἀνεψιὸ Geronimo Riario γιὰ νὰ ρυθμισθεῖ ἡ συμμαχία. Οἱ πατρίκιοι τῆς Βενετίας φάνηκαν εὐνοϊκοί. Θὰ διαθέσουν δύο τμήματα στόλου ἐναντίον τῆς Νάπολης καὶ ἐναντίον τῆς Φερράρας. Κηρύσσεται πόλεμος τὸν Μάϊο τοῦ 1482. Ἡ 'Ιταλία διαιρεῖται. Τὸ Μιλάνο, ἡ Φλωρεντία, ἡ Μάντοβα, ἡ Μπολώνια, τὸ Οὐρμπίνο εἶναι στὸ πλευρὸ τῆς Φερράρας. Ὁ Giuliano προσπαθεῖ νὰ προσεταιρισθεῖ τὴν ἰσχυρὴ οἰκογένεια Κολόννα. Οἱ ἄλλες ἰσχυρὲς οἰκογένειες 'Ορσίνι καὶ Κόντι ὑποστηρίζουν τὴ Ρώμη. Στὶς 30 Μαΐου ὁ δούκας τῆς Νεαπόλεως βαδίζει κατὰ τῆς Ρώμης καὶ ὁ Σῖξτος Δ΄ συλλαμβάνει τοὺς καρδιναλίους Κολόννα καὶ Σαβέλλι οἱ ὁποῖοι παίρνουν τὸ μέρος τῆς Νάπολης. Ὁ Giuliano ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ Ρώμη εἶναι περικυκλωμένη ἀπὸ ἐχθρούς. Ἡ 'Αγία Ἕδρα δὲν ἔχει παρὰ νὰ περιμένει τὴ βενετικὴ βοήθεια. Στὶς 23 'Ιουνίου φθάνει ὁ στρατηγὸς Ροβέρτος Μαλατέστα μὲ χρήματα γιὰ ἐξοπλισμὸ 1.000 Ρωμαίων. Οἱ μάχες ἀρχίζουν. Ὁ Μαλατέστα πεθαίνει ἐξαντλημένος στὶς ἐπάλξεις. Ὁ μαρμάρινος τάφος του παριστᾶ τὸν στρατηγὸ ἔφιππο σὲ ὥρα μάχης. Ὁ Giuliano συνιστᾶ εἰρήνη ἐπειδὴ εἶδε ὅτι ἡ Ρώμη ἔπαυσε νὰ κινδυνεύει. Στὶς 28 Νοεμβρίου ὑπογράφηκε ἀνακωχή. Ἡ Βενετία ὅμως συνέχισε τὶς ἐχθροπραξίες ἐναντίον τῆς Φερράρας.

Στὴ Ρώμη ἄρχισε ἐμφύλιος ὁ ὁποῖος σωβοῦσε μέχρι τότε ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες 'Ορσίνι καὶ Κολόννα. Ὁ Giuliano εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν Κολόννα καὶ δήλωσε ὅτι δέχεται νὰ πάει ὅμηρος γιὰ νὰ σταματήσει ὁ σπαραγμός. Ὁ ἐξάδελφός

του Geronimo Riario εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν 'Ορσίνι καὶ καταστρέφει τὸ παλάτι τῶν Κολόννα. 'Απειλεῖ νὰ κάψει καὶ τὸ παλάτι τοῦ Giuliano. Τὰ δύο ἐξαδέλφια βρίζονται σκαιότατα ἀκόμη καὶ ἐνώπιον τοῦ Πάπα καὶ θείου τους ποὺ τόσο τοὺς εἶχε στηρίξει. Σχεδὸν ὅλοι οἱ ὀπαδοὶ τῶν Κολόννα βρῆκαν τὸ θάνατο.

Ἡ τελικὴ εἰρήνη ὑπογράφηκε στὸ Bagnolo στὶς 7 Αὐγούστου 1484. Ἦταν ταπεινωτικὴ εἰρήνη γιὰ τὸν Πάπα, καθόσον ἡ Βενετία κράτησε ὅλες τὶς κτήσεις της. Στὶς 12 Αὐγούστου ὁ Σῖξτος ὁ Δ΄ ξεψύχησε. Ὁ Giuliano παρήγγειλε ἄγαλμα τοῦ θείου του. Τὸ πρόσωπο ἐμφανίζεται ἀποστεωμένο, βαθειὲς ρυτίδες χαράσσουν τὸ δέρμα, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἴχνος ἀδυναμίας στὴν ἔκφραση. Ὁ Giuliano πρέπει νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἑνὸς Πάπα ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ παραμείνει ἰσχυρὸς στοὺς διαδρόμους τῆς Curia.

Ὁ θάνατος τοῦ Σίξτου Δ΄ ἔδωσε τὸ σύνθημα τῆς διώξεως τῆς οἰκογενείας Rovere. Ὁ λαὸς τῆς Ρώμης κατέστρεψε τὸ παλάτι τοῦ Geronimo Riario, τὰ καταστήματα στὸ Τραστέβερε, τὰ γενοβέζικα πλοῖα ποὺ ἔφθαναν φορτωμένα μὲ κρασί. Ὁ Giuliano γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπομονώθηκε στὸ παλάτι του δίπλα στὸ Ναὸ τοῦ 'Αγίου Πέτρου στὰ Δεσμά. Πολλὲς ρωμαϊκὲς οἰκογένειες καὶ ὁ Geronimo Riario ἐγκατέλειψαν τὴ Ρώμη. Τὸ κονκλάβιο ἄνοιξε τὶς πύλες καὶ 25 καρδινάλιοι ὑπέγραψαν ὅτι θὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐπανάληψη τῶν κακῶν γεγονότων καὶ ὑπερβολῶν ποὺ ἴσχυσαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξουσίας τοῦ Σίξτου Δ΄. Ὁ καθένας δεσμεύεται ἂν ἐκλεγεῖ πάπας, νὰ ἀγωνισθεῖ κατὰ τῶν Τούρκων, νὰ κάμει μεταρρυθμίσεις στὴν 'Εκκλησία καὶ νὰ ἀπαρνηθεῖ τὸν nepotismus. Βέβαια, οὐδεὶς εἶναι σύμφωνος μὲ τοὺς δύο τελευταίους ὅρους. Οἱ ἰσχυρότεροι καρδινάλιοι ἦσαν ὁ Giuliano καὶ ὁ Rodrigo Borgia. Ὁ Giuliano κατορθώνει νὰ πάρει μὲ τὸ μέρος του τοὺς καρδιναλίους ποὺ εἶχε ἀπογοητεύσει ὁ Σῖξτος Δ΄ καὶ ὁ Βοργία μοιράζει χρήματα καὶ ὑπόσχεται πολλὰ στοὺς ὑποστηρικτές του ἂν ἐκλεγεῖ. Ὁ Giuliano ἀντιλαμβάνεται ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἐκλεγεῖ, γι' αὐτὸ καὶ ὑποστηρίζει ἕναν συμπατριώτη του, τὸν Γενοβέζο Giambattista Cibo. Στὶς 29 Αὐγούστου 1484 ὁ Cibo ἐκλέγεται Πάπας καὶ παίρνει τὸ ὄνομα 'Ιννοκέντιος Η΄. Εἶναι 52 ἐτῶν καὶ φιλάσθενος. Εἶναι πολὺ μύωψ καὶ ἔχει δειλὸ ὕφος. Φαίνεται πὼς εἶναι εὔκολο νὰ τὸν ἐξουσιάσει κάποιος. Ἦταν νομικός, σύμβουλος στὴν Αὐλὴ τῆς Νεαπόλεως. Εἶχε ἀποκτήσει 16 νόθα παιδιά. Τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδιναλίου τὸ εἶχε λάβει στὰ 1472[8]. 'Απὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ποὺ ἔλαβε τὸ πα-

8. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. Johannis Burchardi, *Diarium sive rerum urbanarum commentarii*, 1483-1506, ἔκδοση Παρισίων, τόμ. I-III, 1883-1885.

πικὸ ἀξίωμα ἦταν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Giuliano. Ὁ πρέσβυς τοῦ Lorenzo Medico προτρέπει τὸν Lorenzo νὰ ἀπευθύνει τὶς ἐπιστολὲς στὸν Giuliano καὶ ὄχι στὸν Πάπα, διότι ὁ Giuliano εἶναι στὴν οὐσία ὁ Πάπας. Ὁ Giuliano ἐγκατέλειψε τὸ παλάτι του καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Βατικανό. Καὶ ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης πῆρε τὸν τίτλο τοῦ Στρατηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῷ ὁ Geronimo Riario ἔπεσε σὲ δυσμένεια.

Ὁ βασιλέας τῆς Νεαπόλεως ἔστειλε τὸ γιό του στὴ Ρώμη γιὰ νὰ ζητήσει τὴν περιοχὴ τοῦ Μπενεβέντο, ὅμως ὁ Giuliano ἔπεισε τὸν Ἰννοκέντιο νὰ παραδώσει σ' αὐτὸν τὶς παπικὲς βοῦλλες ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν ἐνσωμάτωση τῶν παπικῶν πόλεων στὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως. Κανονικά, οἱ βοῦλλες αὐτὲς ἔπρεπε νὰ δοθοῦν στὸν πρίγκιπα τῆς Νεαπόλεως, ἀλλὰ ὁ Ἰννοκέντιος δήλωσε ὅτι τὶς παρέδωσε στὸν Giuliano γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ πόλεμος.

Ἡ Βενετία ἐπιθυμοῦσε τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Νεαπόλεως καὶ ἔστειλε στὴ Ρώμη τὸν condottiere San Severino στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πάπα. Ὁ Ναπολιτάνος πρέσβυς σύμφωνα μὲ τὴ συνήθεια παρουσιάσθηκε στὸν Πάπα προσφέροντας ἕνα ἄσπρο ἄλογο. Ὁ Πάπας ζήτησε τὸ καθιερωμένο χρηματικὸ ποσόν, ὡς δεῖγμα ὑποταγῆς, ὁ πρέσβυς ὅμως εἶπε ὅτι ἡ Νάπολη δὲν ἔχει χρήματα, καθόσον ξόδεψε πολλὰ γιὰ νὰ ἐκδιώξει τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸ Ὀτράντο. Ὁ Ἰννοκέντιος δὲν δέχθηκε τὴ δικαιολογία καὶ ἀπέπεμψε τὸν πρέσβυ μὲ τὸ ἄλογο[9]. Στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1485 ὁ Ἰννοκέντιος Η΄ κηρύσσει τὸν πόλεμο στὴ Νάπολη. Βασιλέας τῆς Νεαπόλεως ἦταν ὁ Φερράντε, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ γαμπροῦ του, τοῦ ἰσχυροῦ βασιλέα τῆς Οὐγγαρίας Ματθία Κορβίνου. Ὁ Κορβίνος ἀπειλεῖ τὴ Βενετία σὲ περίπτωση ποὺ θὰ συμμαχήσει μὲ τὴ Ρώμη ἐναντίον τῆς Νεαπόλεως. Ἀπειλεῖ ὅτι θὰ καλέσει τοὺς Τούρκους στὴν Ἀδριατική. Τὸ Μιλάνο καὶ ἡ Φλωρεντία τίθενται στὸ πλευρὸ τῆς Νεαπόλεως ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου διαθέτει πολυάριθμο στρατό. Ὁ πόλεμος ἀρχίζει. Ὁ San Severino λαμβάνει τὸν τίτλο τοῦ gonfaloniere τῶν παπικῶν στρατευμάτων. Ἡ Ρώμη ἀπειλεῖται ἀλλὰ ὁ Giuliano δὲν χάνει τὴν ψυχραιμία του. Τὴ νύχτα εἶναι ἐπὶ τῶν τειχῶν, ἐπιθεωρεῖ, ἐνθαρρύνει, ἐλέγχει τὶς πύλες. Ὁ λαὸς ἐπιτίθεται στὸ παλάτι τῶν Ὀρσίνι στὸ κέντρο τῆς Ρώμης καὶ καίει τὴν κατοικία τοῦ πρέσβεως τῆς Νεαπόλεως.

9. Σχετικὰ μὲ τὴ Νάπολη βλ. P. Giannone, *Istoria civile del regno di Napoli*, Venezia 1766, σσ. 350-380.

Ὁ Βιργίνιος Ὀρσίνι ὁρκίζεται νὰ περιφέρει τὸ κεφάλι τοῦ Giuliano στοὺς δρόμους τῆς Ρώμης καὶ νὰ ρίξει στὸν Τίβερη τὸ σῶμα τοῦ Ἰννοκέντιου Η΄. Ὁ Giuliano δὲν δειλιάζει. Ἐλευθερώνει τοὺς ἐγκληματίες ἀπὸ τὶς φυλακὲς καὶ μαζὶ μὲ τὸν San Severino κατορθώνουν νὰ λύσουν τὴν πολιορκία. Πρὸ τοῦ τέλους τοῦ Δεκεμβρίου ἡ Ρώμη ἦταν καὶ πάλι ἐλεύθερη. Ὁ καρδινάλιος Ὀρσίνι ἐκλιπαρεῖ τὴ συγχώρηση ἀπὸ τὸν Πάπα. Ἡ διαμάχη ὅμως τείνει νὰ συνεχισθεῖ διότι ὁ Ἰννοκέντιος ἀσθένησε σοβαρὰ καὶ οἱ ἐχθροί του ἄρχισαν νὰ ἐλπίζουν. Ὁ Giuliano σκέφθηκε νὰ φέρει στὴ Ρώμη ἕναν Γάλλο condottiere, δηλαδὴ νὰ ζητήσει ξένη παρέμβαση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἰταλίας, κάτι πολὺ ἐπικίνδυνο γιὰ τὸ μέλλον γιατὶ ἡ Γαλλία ἐπιθυμοῦσε κάποια ἰταλικὰ ἐδάφη. Ἡ γαλλικὴ παρέμβαση στὰ ἰταλικὰ πράγματα θὰ ἀποτελέσει πέτρα σκανδάλου γιὰ τὸ μέλλον καὶ θὰ προβληματίσει ἀργότερα τὸν Giuliano ἰδιαίτερα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ὁ Ροδρίγο Βοργία καὶ ἄλλοι καρδινάλιοι ἀντιτίθενται στὴν ἰδέα τοῦ Giuliano, ἀλλὰ ὁ Ἰννοκέντιος τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀποτολμήσει τὸ διάβημα αὐτό. Ἀρχὲς Ἀπριλίου τοῦ 1486 ὁ Giuliano μεταβαίνει στὴ Γένοβα, διαπραγματεύεται μὲ τοὺς Γάλλους καὶ προετοιμάζει ἕναν στολίσκο γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ρώμη καὶ ἡ Βενετία ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸν Οὔγγρο βασιλέα. Ὁ Ματθίας Κορβίνος καταλαμβάνει τὴν Ἀνκόνα καὶ τουρκικὰ πλοῖα βρίσκονται ἤδη στὴν Ἀδριατική. Ὅμως αἰφνίδια ὁ Φερράντε τῆς Νεαπόλεως φοβήθηκε τὴν ἔλευση τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ καὶ ζήτησε εἰρήνη. Ἡ ἰδέα τοῦ Giuliano νὰ φέρει τοὺς Γάλλους στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος ἐπέτυχε πλήρως. Στὶς 11 Αὐγούστου 1486 ὑπογράφηκε ἡ εἰρήνη[10].

Ἡ Ἁγία Ἕδρα μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης ἄρχισε πάλι νὰ σχεδιάζει σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων. Ἡ ἰδέα ἦταν νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς ὁ ἄτυχος γιὸς τοῦ Μωάμεθ Β΄ ὁ Djem (Ζιζίμ), ἀδελφὸς τοῦ Βαγιαζὴτ Β΄. Ὁ Djem τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν στὴ Ρόδο στοὺς Ἱππότες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, οἱ ὁποῖοι τὸν εἶχαν ὑπὸ περιορισμό. Εἰς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν κράτηση τοῦ ἐπικίνδυνου ἀδελφοῦ του ὁ Βαγιαζὴτ Β΄ ἐπέτρεπε στοὺς Ἱππότες νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στὸ Αἰγαῖο καὶ τοὺς χορηγοῦσε 40.000 χρυσᾶ δουκάτα τὸ χρόνο. Τὸν πολύτιμο Djem ἐπιθυμοῦσαν καὶ ἡ Οὐγγαρία καὶ ἡ Βενετία καὶ ἡ Νάπολη. Ὁ Ἰννοκέντιος ἄρχισε τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὸν Djem στὰ 1486. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ

10. Βλ. Johannis Burchardi, *Diarium*, ὅ.π., τόμ. I, σ. 182.

Lorenzo Medico συνῆψε συμμαχία μὲ τὴ Ρώμη, ὑποσχέθηκε οἰκονομικὴ βοήθεια στὸν Πάπα καὶ ἔδωσε τὴν κόρη του Μαγδαληνὴ 14 ἐτῶν στὸν νόθο γιὸ τοῦ 'Ιννοκέντιου Η΄ Franceschetto Cibo 42 ἐτῶν. 'Απὸ πλευρᾶς του ὁ Πάπας ὀνόμασε καρδινάλιο τὸν 12χρονο γιὸ τοῦ Lorenzo Medico, τὸν 'Ιωάννη (μετέπειτα Πάπα Λέοντα Ι΄, 1513-1521).

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι στὶς 14 'Απριλίου 1488 ὁ Geronimo Riario δολοφονήθηκε. 'Αγνοεῖται ὁ δολοφόνος του, ὁ Riario εἶχε πολλοὺς ἐχθρούς, ὄχι μόνο τὸν Giuliano.

Κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1489 ὁ 'Ιννοκέντιος ἄρχισε πάλι τὶς προσπάθειες νὰ ἀγοράσει τὸν ὅμηρο Djem. 'Η μεταφορά του στὴν 'Ιταλία ὑπῆρξε περιπετειώδης διότι ὁ Φερράντε προσπάθησε νὰ τὸν ἀπαγάγει στὴ θάλασσα, ἀνεπιτυχῶς ὅμως. Στὶς 13 Μαρτίου 1489 ὁ Djem εἰσέρχεται στὴ Ρώμη ἀνάμεσα στὸ περίεργο πλῆθος. 'Οδηγήθηκε στὸ Βατικανὸ ἐπάνω σὲ ἄσπρο ἄλογο. Στὶς 8 Μαΐου ὁ 'Ιννοκέντιος Η΄ καλεῖ ἐπίσημα τοὺς Χριστιανοὺς σὲ σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων μὲ ἀρχηγὸ τὸν Djem. Συγχρόνως ἀπειλεῖ τὸν Φερράντε μὲ ἀφορισμό, ἀλλὰ ὁ Φερράντε ἀρνεῖται νὰ ὑποταχθεῖ στὶς διαταγὲς τῆς Curia. Στὶς 11 Σεπτεμβρίου 1489 ὁ Πάπας κηρύσσει ἔκπτωτο τὸν Φερράντε καὶ ἀναγγέλλει τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ βασιλείου τῆς Νεαπόλεως στὴν 'Αγία Ἕδρα. 'Η σύγκρουση εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀλλὰ ὁ 'Ιννοκέντιος ἀσθενεῖ βαρειά. Στὶς 26 Σεπτεμβρίου κυκλοφορεῖ στὴ Ρώμη ἡ εἴδηση τοῦ θανάτου του καὶ ὁ γιός του Franceschetto προσπάθησε νὰ κλέψει τὸ θησαυρὸ τοῦ Βατικανοῦ. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν 'Ορσίνι προσπάθησε νὰ ἀπαγάγει καὶ τὸν Djem καὶ νὰ τὸν πωλήσει στὸν Φερράντε. 'Ο 'Ιννοκέντιος ὅμως ἐπέζησε καὶ γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὶς δυνάμεις του ἀποσύρθηκε στὸ παλάτι τοῦ Giuliano στὴν Ὄστια. Στὶς 25 Μαρτίου 1490 κηρύσσει πάλι σταυροφορία, ἡ ὁποία ὅμως θὰ παραμείνει στὰ σχέδια διότι ὁ Βαγιαζὴτ Β΄ ἔστειλε 40.000 χρυσᾶ δουκάτα στὴν 'Αγία Ἕδρα γιὰ τὴν περαιτέρω κράτηση τοῦ Djem. 'Η σταυροφορία δὲν θὰ λάβει χώρα διότι ἐπῆλθε αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ συμφωνία ἀνάμεσα στὸν Πάπα καὶ τὸν Σουλτάνο[11]. 'Ο Giuliano ἀπὸ πλευρᾶς του κατώρθωσε τὴν ὑπογραφὴ συμφωνίας ἀνάμεσα στὸν Φερράντε καὶ τὴν 'Αγία Ἕδρα στὶς 27 'Ιανουαρίου 1492.

11. Γιὰ τὸν ἄτυχο γιὸ τοῦ Μωάμεθ Β΄ βλ. L. Thuasne, *Djem-Sultan, fils de Mohammed II, frère de Bayezid II, 1459-1495*, Paris 1892, ὅ.π.· Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 69, 73-76.

'Ο σουλτάνος εἶχε στείλει ὡς δῶρο στὸν 'Ιννοκέντιο Η΄ ἕνα πολύτιμο κειμήλιο. Τὴν Λόγχη μὲ τὴν ὁποία ὁ ἑκατόνταρχος Longinus εἶχε κεντήσει τὴν πλευρὰ τοῦ 'Ιησοῦ. Στὶς 31 Μαΐου 1492 ἡ Λόγχη τοποθετήθηκε στὰ διαμερίσματα τοῦ 'Ιννοκέντιου. Στὶς 25 'Ιουλίου 1492 ὁ Πάπας 'Ιννοκέντιος ὁ Η΄ πεθαίνει ζητώντας τὴ συγγνώμη τῶν καρδιναλίων διότι δὲν ὑπῆρξε ἀντάξιος τοῦ θρόνου ποὺ κατεῖχε. Στὸν ὀρειχάλκινο τάφο του στὸν Ἅγιο Πέτρο ὁ 'Ιννοκέντιος ἀναπαρίσταται κρατώντας τὴν Λόγχη μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι[12].

Δίπλα στὸν 'Ιννοκέντιο Η΄ κυβερνοῦσε ὁ Giuliano, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ. Κύριος ἀντίπαλός του στὸ Κονκλάβιο ἦταν ὁ Ροδρίγο Βοργία. Οἱ δύο διέθεταν τὰ ὡραιότερα παλάτια. 'Ο Giuliano εἶχε καλέσει τοὺς σπουδαιότερους καλλιτέχνες γιὰ νὰ διακοσμήσουν τὸ παλάτι του, τὸν Andrea Mantegna καὶ τὸν Pinturichio. 'Ενδιαφερόταν ἐπίσης γιὰ τὴν λεπτομερῆ καταγραφὴ τῆς 'Ιστορίας. Εἶχε στὴν ὑπηρεσία του ὡς γραμματεῖς, μορφωμένους οὑμανιστές, οἱ ὁποῖοι κατέγραφαν τὰ πάντα καθημερινά, ἀκόμη καὶ τὰ σκάνδαλα τῆς Curia. 'Ο Giuliano εἶχε τρεῖς νόθες κόρες τὶς ὁποῖες εἶχε ἀναγνωρίσει καὶ ὁ Ροδρίγο Βοργία εἶχε τέσσερα ἀναγνωρισμένα παιδιά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὴ Λουκρητία.

Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ζωῆς του ὁ 'Ιννοκέντιος Η΄ ἔπινε αἷμα ἀπὸ παιδιά, τὸ ὁποῖο τοῦ χορηγοῦσε ἕνας 'Εβραῖος ἰατρός. 'Επάνω ἀπὸ τὸν ψυχορραγοῦντα οἱ δύο ἀντίπαλοι ἀντήλλασσαν βαρειὰ λόγια. 'Απὸ τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου τοῦ 'Ιννοκέντιου ὁ ἀγώνας μεταξύ τους γιὰ τὸν παπικὸ θρόνο ἔγινε λυσσώδης. Οἱ δολοφονίες στὴ Ρώμη ἀνῆλθαν σὲ 220 καὶ περισσότερες. Στὶς 6 Αὐγούστου 1492 τὸ Κονκλάβιο κλείνεται μέσα στὴν Καπέλλα Σιξτίνα γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Πάπα. Λαμβάνουν μέρος 23 καρδινάλιοι. 'Ο Φερράντε ὑποστηρίζει τὸν Giuliano καὶ προτρέπει τὸν 'Ορσίνι καὶ τὸν Κολόννα νὰ τὸν ψηφίσουν. 'Ο Giuliano σπαταλᾶ ὑπέρογκα ποσὰ γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ. 'Ο βασιλέας τῆς Γαλλίας Κάρολος Η΄ καὶ ἡ πόλη τῆς Γένοβας τοῦ ἐνεχείρισαν 300.000 χρυσᾶ δουκάτα γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν. 'Ισχυρὸς ἐπίσης ἦταν ὁ καρδινάλιος Ascanio Sforza. Στὸν τρίτο γύρο τῆς ἐκλογῆς διαφάνηκε ὅτι οὔτε ὁ Giuliano, οὔτε ὁ Sforza θὰ κερδίσουν τὸν θρόνο. Κάποιους ψήφους ἔλαβε ἐπίσης ὁ Ναπολιτάνος Olivier Carafa. 'Ο Sforza χάρισε τὶς ψήφους του στὸν Ροδρίγο Βοργία καὶ τὴ νύκτα τῆς 10ης Αὐγούστου 1492 ὁ Βοργία ἐξελέγη Πάπας καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα 'Αλέξανδρος ΣΤ΄. 'Οργάνωσε καταπληκτικὲς ἑορτὲς στὴ Ρώμη γιὰ τὴν ἐνθρόνισή του, γεγονότα ποὺ πίκραναν ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸν Giuliano, ὁ ὁποῖος ἐγκατέλειψε τὰ δια-

12. Γιὰ τὴ λόγχη βλ. Ludwig von Pastor, *Histoire des Papes*, ὅ.π., σσ. 307-320.

μερίσματά του τοῦ Βατικανοῦ. Σ' αὐτὰ ἐγκαταστάθηκε ὁ Ascanio Sforza. Γιὰ νὰ ἠρεμήσουν τὰ πνεύματα ὁ 'Αλέξανδρος πρότεινε στὸν Giuliano τὴν πρεσβεία τῆς Avignon, ἀλλὰ ὁ Giuliano ἀρνήθηκε[13].

'Ο Franceschetto Cibo ἀποφάσισε νὰ πωλήσει τὴν περιουσία του τὴν κειμένη ἐντὸς τοῦ Παπικοῦ Κράτους. 'Η τιμὴ τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς ἀνερχόταν σὲ 40.000 χρυσᾶ δουκάτα. Τὴν ἀγόρασε ὁ καρδινάλιος Βιργίνιος 'Ορσίνι καὶ λίγες ἡμέρες ἀργότερα ἔγινε γνωστὸ ὅτι ὁ Φερράντε εἶχε δώσει τὸ ποσὸν στὸν 'Ορσίνι, γιὰ νὰ διαθέτει ἡ Νάπολη παπικὰ ἐδάφη καὶ γιὰ νὰ βαδίσει εὐκολώτερα κατὰ τῆς Ρώμης. 'Η εἴδηση αὐτὴ ἦταν φοβερὴ καὶ ὁ 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ κατηγόρησε τὸν Giuliano γιὰ τὴν πατρότητα τῆς ἰδέας. 'Ο Giuliano γιὰ νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ Βοργία κατέφυγε στὸ παλάτι του στὴν Ὤστια[14]. 'Εκεῖ πῆγαν καὶ ὁ 'Ορσίνι καὶ ὁ γιὸς τοῦ Φερράντε Federico. 'Οργανώνουν συνωμοσία καὶ τρομάζουν τὸν Πάπα. Μία μέρα καθὼς ὁ 'Αλέξανδρος κυνηγοῦσε, ἔδωσε ἐντολὴ ὁ Giuliano νὰ ρίξουν μία κανονιὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Πάπα. 'Η μπάλλα πέρασε δίπλα ἀπὸ τὸν Πάπα ἀλλὰ δὲν τὸν πέτυχε. 'Ο Federico καὶ ὁ Giuliano ἑτοιμάζονταν νὰ βαδίσουν κατὰ τῆς Ρώμης ἀλλὰ ὁ Φερράντε συμβούλευσε τὸ γιό του νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὸν Βοργία. 'Ο Βοργίας ἀπὸ πλευρᾶς του κάλεσε τὸν Giuliano στὴ Ρώμη καὶ στὶς 24 'Ιουλίου 1493 δειπνοῦν μαζὶ πρὸς ἔκπληξη ὅλων. 'Ο Giuliano σκέφθηκε ὅτι ἴσως ἄρχιζε μία νέα ἐποχὴ ἀντιβασιλείας γι' αὐτόν, ἀλλὰ ὅλα ἀνατράπηκαν στὶς 20 Σεπτεμβρίου ὅταν ὁ Βοργίας ὀνομάζοντας τοὺς νέους καρδιναλίους ἄλλαξε ριζικὰ τὴν ἰσορροπία τοῦ Κονκλαβίου. 'Ο Giuliano ἔφυγε καὶ πάλι γιὰ τὴν Ὤστια.

Στὶς 25 'Ιανουαρίου 1494 πεθαίνει ὁ Φερράντε καὶ ὁ 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ αναγνωρίζει ὡς βασιλέα τὸν πρῶτο γιὸ τοῦ Φερράντε, τὸν 'Αλφόνσο. 'Ο Giuliano προσπαθεῖ νὰ ἀκυρώσει τὴν ἐκλογὴ τοῦ 'Αλεξάνδρου, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἐκλέχθηκε μὲ σιμωνία. 'Αναζήτησε τὴ συμμαχία τοῦ βασιλέα τῆς Γαλλίας Καρόλου Η΄. Στὶς 23 'Απριλίου 1494 ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ρώμη, πέρασε ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὴ Σαβόνα, ὅπου ἔγινε δεκτὸς μὲ ἐξαιρετικὲς τιμές, κατευθύνθηκε στὴ Νίκαια, μετὰ στὴν Avignon, ὅπου παρὰ τὶς αὐστηρὲς συστάσεις τοῦ Βοργία οἱ

13. Γιὰ τὰ ἐπεισόδια πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Βοργία βλ. Ivan Cloulas, *Les Borgia*, Paris 1987, σσ. 95-102.

14. Σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. F. Gregorovius, *Storia della città di Roma nel Medio Evo*, τόμ. VII, Venezia 1875, σσ. 354-355.

κάτοικοι τὸν ὑποδέχθηκαν μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ κατέληξε στὴ Λυών. 'Εκεῖ συνήντησε ἐκπροσώπους τῶν πόλεων ποὺ ἐνδιαφέρονταν νὰ βαδίσουν κατὰ τῆς Ρώμης. 'Επρόκειτο γιὰ τὴ Βενετία, τὴ Γένοβα, τὴ Νάπολη. 'Εκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ὁ φοβερὸς καλόγερος, ὁ Σαβοναρόλα, καταφερόταν κατὰ τοῦ ἀνήθικου Βοργία, κατὰ τῆς ρωμαϊκῆς Βαβυλῶνος καὶ καλοῦσε τὸν Κάρολο Η΄ ὡς ἀπεσταλμένο τοῦ Θεοῦ νὰ τιμωρήσει τὴ Ρώμη. 'Ο Γάλλος βασιλέας ἑτοίμασε στρατὸ 40.000 ἀνδρῶν καὶ στόλο. Μαζὶ μὲ τὸν Giuliano καλπάζουν στὸ Πεδεμόντιο, τὸ Μιλάνο, τὴν Παβία, τὴν Πιατσέντσα. Στὴν Ὤστια ὁ Giuliano ὑψώνει τὴ γαλλικὴ σημαία καὶ ὁ Σαβοναρόλα ἐπευφημεῖ τὸν ἐλευθερωτὴ-βασιλέα.

'Ο 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ ἀναζητοῦσε τὴ φιλία τοῦ Βαγιαζὴτ Β΄. 'Ο σουλτάνος ἔστειλε ἐπιστολὴ στὸν 'Αλέξανδρο ὅτι θὰ τοῦ πρόσφερε 300.000 δουκάτα ἂν ἐκτελοῦσε τὸν ἀδελφό του Djem. 'Η δολοφονία ὅμως ἔπρεπε νὰ φανεῖ σὰν φυσιολογικὸς θάνατος. 'Ο 'Ιωάννης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Giuliano, αἰχμαλώτισε τὸν Τοῦρκο Πρέσβυ τοῦ Βαγιαζήτ, τὸν Κασσὶμ Μπέη, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ὁ κομιστὴς τῆς ἐπιστολῆς. 'Ο Giuliano ἀνέκρινε τὸν αἰχμάλωτο καὶ ἦλθε στὸ φῶς ἡ συνεννόηση τοῦ Σουλτάνου μὲ τὸν Πάπα, πρᾶγμα σκανδαλῶδες. 'Η δημοτικότητα τοῦ Βοργία κατέπεσε καὶ ὅλοι τὸν ἐγκαταλείπουν σιγὰ-σιγά. 'Η Ὤστια ἔγινε ἡ στρατιωτικὴ βάση τοῦ Giuliano καὶ τοῦ Καρόλου Η΄. 'Ο παπικὸς στρατὸς ὑποχώρησε. Εἰσῆλθαν νικηφόροι στὴ Ρώμη στὶς 31 Δεκεμβρίου 1494. Ὅλοι σπεύδουν κοντὰ στὸν Giuliano. Ὅμως ὅλοι οἱ καρδινάλιοι ἀπογοητεύθηκαν ὅταν εἶδαν μὲ ἔκπληξη στὶς 15 'Ιανουαρίου 1495 τὸν Κάρολο Η΄ νὰ ὑπογράφει τὸν ὅρκο ὑποταγῆς στὸν Πάπα καὶ νὰ ὑπόσχεται ὅτι θὰ τὸν ὑπερασπισθεῖ. 'Ο Κάρολος Η΄ ἔσκυψε καὶ φίλησε τὸ πόδι τοῦ Βοργία! 'Ο Βοργίας φάνηκε γενναιόδωρος ἀπέναντι στοὺς πολεμιστές του. 'Ο Giuliano βέβαια, εἶχε χάσει τὰ πάντα[15].

'Ο 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ γιὰ νὰ πείσει τὸν Γάλλο βασιλέα νὰ ἀλλάξει στάση, τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ τὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως, ἀλλὰ τὴν ἑπομένη τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ βασιλέα ὁ ἐγγονὸς τοῦ Φερράντε, ὁ Φεραντίνο ἀνέβηκε στὸν θρόνο. 'Ο Βοργία εἶχε ἐξαπατήσει τὸν Κάρολο Η΄. Τότε συμπράττοντας πάλι μὲ τὸν Giuliano ὁ Γάλλος βασιλέας βαδίζει κατὰ τῆς Νεαπόλεως. Εἰσέρχονται μαζὶ στὴ Νάπολη καὶ ὁ Φερραντίνο καταφεύγει στὴν Ἴσκια. Στὶς 25 Φεβρουαρίου 1495 ὁ Djem πε-

15. Γιὰ τὸν Κάρολο Η΄ τῆς Γαλλίας, τὴ συνεργασία μὲ τὸν 'Ιούλιο καὶ τὴ γαλλικὴ εἰσβολὴ στὴν 'Ιταλία βλ. H. F. Delaborde, *L'expédition de Charles VIII en Italie, Histoire diplomatique et militaire*, Paris 1888· Marin Sanudo, *La spedizione di Carlo VIII in Italia*, ἔκδοση Rinaldo Fulin, Venezia 1873, σσ. 163 sq.· Ivan Cloulas, *Charles VIII et le mirage italien*, Paris 1986, σσ. 190-220.

φαίνει δηλητηριασμένος μὲ βραδείας δράσεως δηλητήριο. 'Ο Giuliano εἶναι ἐγκατεστημένος στὴ Νάπολη μαζὶ μὲ τὸν Κάρολο Η΄. Ὅμως ὁ θρίαμβος θὰ διαρκέσει πολὺ λίγο, διότι ἡ Βενετία, ἡ Γένοβα, τὸ Μιλάνο, ἡ Αὐστρία, ἡ 'Ισπανία εἶναι ἐναντίον τους. Μετὰ ἀπὸ διάφορες μάχες καὶ ἧττες ὁ Giuliano ἐγκαταλείπει τὴν 'Ιταλία καὶ ἐπιστρέφει στὴν Avignon. Ἔχει πάντα κατὰ νοῦν νὰ ἀνατρέψει τὸν 'Αλέξανδρο ΣΤ΄. Προσπαθεῖ νὰ ξεσηκώσει τὴ Γένοβα καὶ τὴ Ριβιέρα. Στὶς 6 'Ιανουαρίου 1497 εἰσέρχεται στὸ Τορίνο. Μάχεται καὶ διαπραγματεύεται. Στὶς 9 Μαρτίου μαθαίνει ὅτι ἡ Ὄστια καὶ τὸ παλάτι του ἐκεῖ κατελήφθη ἀπὸ τὸν παπικὸ στρατό, ὁπότε δὲν περιμένει παρὰ τὴν ἐξορία.

'Ο 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ ὀνόμασε τὸν γιό του Juan δούκα τῆς Νεαπόλεως. 'Ο πρῶτος του γιὸς ὁ Καίσαρ δολοφόνησε τὸν ἀδελφό του καὶ ἔτσι ὁ Juan δὲν πῆγε ποτὲ στὴν Νάπολη. 'Ο Βοργίας ἔπεσε σὲ βαρὺ πένθος γιὰ τὸ γιό του. Πρότεινε στὸν Giuliano νὰ ἐπιστρέψει καὶ νὰ πάρει πάλι τὴν περιουσία του. Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Juan ὁ Giuliano ἔστειλε θερμότατη ἐπιστολὴ στὸν Βοργία. Τοῦ ἔγραψε ὅτι διαθέτει τὴ μεγαλοψυχία τοῦ 'Ιὼβ καὶ πρέπει νὰ ἐπαναλάβει τὰ λόγια τοῦ 'Ιώβ: 'Ο Θεὸς μοῦ τὸν ἔδωσε, ὁ Θεὸς μοῦ τὸν πῆρε[16].

Στὶς 7 'Απριλίου 1498 πεθαίνει ὁ Κάρολος Η΄ τῆς Γαλλίας καὶ τὸν διαδέχεται ὁ Λουδοβῖκος ὁ ΙΒ΄, ὁ ὁποῖος χρειάζεται τὴ συγκατάθεση τῆς 'Αγίας Ἕδρας γιὰ νὰ ἀκυρώσει τὸ γάμο του καὶ νὰ νυμφευθεῖ τὴ χήρα τοῦ Καρόλου Η΄, Ἄννα τῆς Βρετάνης. Σκόπευε μάλιστα νὰ δώσει τὰ παπικὰ ἐδάφη τῆς Γαλλίας στὸν Καίσαρα Βοργία γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν εὔνοια τοῦ 'Αλεξάνδρου ΣΤ΄. 'Απένειμε στὸν Καίσαρα τὸν τίτλο τοῦ Γάλλου δουκὸς καὶ τὸν προσκάλεσε στὴν Avignon. 'Ο Giuliano αἰσθάνθηκε τὸν κίνδυνο. Θὰ ἔχανε τὴν ἀρχιεπισκοπή του. 'Ανεχώρησε ἀμέσως γιὰ τὴν Avignon, ἐγκαταστάθηκε καὶ ἔγραψε στὸν 'Αλέξανδρο ὅτι προετοιμάζει τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Καίσαρα. 'Ο Καίσαρ Βοργίας ἔφθασε ἐκεῖ στὶς 28 'Οκτωβρίου 1498. 'Ανέβηκε σὲ ἄσπρο ἄλογο στολισμένο μὲ χρυσὸ καὶ ἄργυρο καὶ περιφέρθηκε στοὺς δρόμους ἐν μέσῳ κανονιοβολισμῶν πρὸς τιμήν του. Τοῦ προσέφεραν πολύτιμα δῶρα καὶ ὀργάνωσαν ἑορτὲς καὶ θεατρικὲς παραστάσεις ποὺ κόστισαν 7.000 δουκάτα.

16. Γιὰ τὸν μοναχὸ Girolamo Savonarola βλ. Pasquale Villari, *Jérôme Savonarole*, τόμ. II, Paris 1874, σσ. 218-219.

'Ο Giuliano τὴν ἐποχὴ ἐκείνη διαπραγματευόταν μία συμμαχία μεταξὺ Βενετίας καὶ Γαλλίας διότι ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Μιλάνου. Τὸ διπλωματικὸ δαιμόνιο τοῦ Giuliano ὁδήγησε στὴ γαλλο-βενετικὴ συμμαχία στὶς 9 Φεβρουαρίου 1499. 'Υποτίθεται ὅτι θὰ βοηθοῦσε τὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄ στὴν προετοιμασία τῆς ἐκστρατείας του κατὰ τοῦ Μιλάνου. 'Εξελέγη 'Αρχιεπίσκοπος τῆς Arles καὶ ὁ πανηγυρικὸς λόγος ποὺ ἐκφωνήθηκε γι' αὐτὸν ἀνέφερε ὅτι ἦταν εἰρηνικός, ταπεινός, γλυκύς, πιστός, ἐλεήμων, δίκαιος, ὑπερασπιστὴς τῆς 'Εκκλησίας, φιλάνθρωπος, καλὸς σύμβουλος καὶ ἄνθρωπος ἁγίας ζωῆς! Μὲ αὐτὴ τὴν ἅγια μορφὴ ὁ Giuliano πρόδωσε τὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄. 'Αλληλογραφοῦσε μὲ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ βασιλέα χρησιμοποιώντας κρυπτογραφικὸ ἀλφάβητο καὶ τοὺς ἐνημέρωνε γιὰ ὅλες τὶς κινήσεις τοῦ Καίσαρα Βοργία. Προετοίμασε γιὰ τὸν ἑαυτό του καταφύγιο στὸ Μιλάνο, στὴν αὐλὴ τοῦ Lodovico Moro, σὲ περίπτωση ποὺ ἔχανε ὁ γαλλικὸς στρατός. Τελικὰ ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄ εἰσῆλθε θριαμβευτὴς στὸ Μιλάνο μαζὶ μὲ τὸν Καίσαρα Βοργία.

Τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1500 ὁ Giuliano συμφιλιώθηκε μὲ τὸν 'Αλέξανδρο ΣΤ΄ καὶ ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη. 'Ο Καίσαρ ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ gonfaloniere. Τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1500 μετὰ ἀπὸ δυνατὴ βροχὴ ἕνα ταβάνι ἔπεσε καὶ τραυμάτισε τὸν Πάπα. 'Ο Giuliano ἤλπιζε ὅτι θὰ ὑπέκυπτε στὰ τραύματα ὁ Πάπας, ἀλλὰ δυστυχῶς αὐτὸς ἀνέρρωσε. 'Ο Καίσαρ Βοργίας εἶχε ἐπιστρέψει ὅμως στὴ Ρώμη μὲ ἐπιθετικὲς διαθέσεις. 'Επιθυμοῦσε τὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως καὶ τὸ δουκάτο τοῦ Οὐρμπίνο. Τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1501 ὁ δούκας τοῦ Οὐρμπίνο Guidobaldo da Montefeltro καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Giuliano, Francesco-Maria della Rovere, γιὸς τοῦ 'Ιωάννη ἐξεδιώχθηκαν. Οἱ Βοργία ἦσαν πολὺ ἰσχυροὶ τὰ χρόνια ἐκεῖνα. 'Η μοῖρα ὅμως θὰ τοὺς κτυποῦσε. Στὶς 5 Αὐγούστου 1503 ἕνας νεοεκλεγεὶς καρδινάλιος, ὁ 'Αδριανὸς Καστελλέζι, κάλεσε ὅλους γιὰ γεῦμα στὸν ἀμπελῶνα του. 'Ανεχώρησαν ὅλοι ἄρρωστοι ἀπὸ ἐκεῖ. Ἴσως ἦταν δηλητηριασμένο τὸ κρασί, ἢ ὑπῆρχε malaria λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς ζέστης. Καὶ ὁ Καίσαρ ἀσθένησε βαρειά. Στὶς 18 Αὐγούστου ὁ Πάπας 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ Βοργίας ἐξέπνευσε[17].

'Ο Giuliano πρέπει νὰ κινηθεῖ μὲ ἰδιαίτερη σύνεση διότι ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει στὸ Κονκλάβιο 'Ισπανοὺς καρδιναλίους, φίλους τῶν Βοργία. Στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1503 ὁ Giuliano ἐγκαθίσταται καὶ πάλι στὴ Ρώμη. Στὶς 10 Σεπτεμβρίου

17. Σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Πάπα 'Αλεξάνδρου ΣΤ΄ Βοργία βλ. Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 117-118.

φθάνει ἀπὸ τὴ Γαλλία ὁ καρδινάλιος Γεώργιος d'Amboise, ὁ ὁποῖος δηλώνει ὅτι θέτει ὑποψηφιότητα. Τὸν ὑποστηρίζουν ἰσχυροὶ καρδινάλιοι ὅπως ὁ Ascanio Sforza καὶ ὁ Λουδοβῖκος τῆς 'Αραγωνίας. 'Ο Γάλλος βασιλέας Λουδοβῖκος ΙΒ΄ εἶναι βέβαια μὲ τὸ μέρος του. 'Εν τούτοις στὴν πρώτη ἐκλογὴ δὲν ἔλαβε πολλοὺς ψήφους, διότι προτίμησαν νὰ ψηφίσουν τὸν Bernardino de Carvajal. Στὴ δεύτερη ἐκλογὴ τῆς 21ης Σεπτεμβρίου 1503 ὁ Giuliano ἦλθε πρῶτος, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν ἀπαιτούμενη διαφορὰ καὶ στὶς 22 Σεπτεμβρίου μετὰ ἀπὸ πολλὲς ζυμώσεις ἐξελέγη ὁ Francesco Todeschini-Piccolomini καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Πῖος Γ΄. Ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ Πίου Β΄ (1458-1464). 'Η ἐξουσία του θὰ διαρκέσει μόνον 26 ἡμέρες. Στὶς 18 'Οκτωβρίου 1503 πεθαίνει. 'Εν τούτοις μέσα σ' αὐτὲς τὶς λίγες ἡμέρες θέλησε νὰ κάμει κάποιες μεταρρυθμίσεις, ὅπως νὰ περιορίσει τὴν ἐπιρροὴ τοῦ δούκα Guidobaldo da Montefeltro. Κάλεσε τὸν Καίσαρα Βοργία στὴ Ρώμη, ἀλλὰ οἱ ἐχθροὶ τοῦ Βοργία συνεννοήθηκαν νὰ τὸν δολοφονήσουν. 'Ο Giuliano συμβούλευσε τὸν Πῖο νὰ ἀπελάσει τὸν Καίσαρα, ἀλλὰ ὁ Πῖος δὲν συμφώνησε καὶ μάλιστα ἤθελε νὰ τὸν προστατεύσει. 'Ο Καίσαρ γιὰ νὰ σώσει τὴ ζωή του ἔπρεπε νὰ συμμαχήσει μὲ τὸν Giuliano, τὸν κύριο ἐχθρό του[18].

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πίου Γ΄ ὁ Καίσαρ Βοργίας δήλωσε στὸν Niccolò Machiavelli ὅτι θὰ ὑποστηρίξει στὸ ἑπόμενο κονκλάβιο τὸν Γεώργιο d'Amboise. 'Ο Amboise ὅμως συμμάχησε μὲ τὸν Giuliano καὶ στὶς 29 'Οκτωβρίου ὁ Καίσαρ ἀναγκάσθηκε νὰ ὑποκύψει καὶ νὰ ὑποστηρίξει καὶ αὐτὸς τὸν Giuliano. 'Ο Giuliano τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι ἂν ἐκλεγεῖ θὰ τοῦ δώσει καὶ πάλι τὸ ἀξίωμα τοῦ gonfaloniere. Μοιράζει πολλὰ χρήματα σὲ ὅλους γιὰ νὰ τὸν ψηφίσουν. Πρόκειται περὶ σιμωνίας γιὰ τὴν ὁποία εἶχε κατηγορήσει τὸν 'Αλέξανδρο ΣΤ΄. Τὴν 1η Νοεμβρίου 1503 ὁ Giuliano della Rovere ἐκλέγεται Πάπας. 'Επὶ 32 χρόνια περίμενε τὴ στιγμὴ αὐτή. Ἔλαβε τὸ ὄνομα 'Ιούλιος Β΄, ὄνομα σημαντικὸ γιὰ τὸν χριστιανικὸ κόσμο, καθόσον ὁ Πάπας 'Ιούλιος Α΄ εἶχε ἐναντιωθεῖ τὸν Δ΄ αἰ. κατὰ τοῦ 'Αρείου. 'Ο 'Ιούλιος Β΄ εἶπε ὅτι θὰ ἀσκήσει πολιτικὴ μεγαλωσύνης ὅπως ὁ 'Ιούλιος Καίσαρ.

'Εξηκοντούτης πλέον ὁ 'Ιούλιος ἔχει ἀκόμη τὶς φιλοδοξίες τῆς νεότητάς του, ἀλλὰ ἡ φυσιογνωμία του ἔχει ἀλλάξει. Δὲν εἶναι πλέον ὁ μελαχρινὸς νέος, τὸ πρόσωπό του ἔχει ἀποστεωθεῖ καὶ τὸ βλέμμα του ἔχει σκληρύνει. 'Αργότερα

18. Γιὰ τὸν Πάπα Πῖο Γ΄ βλ. Ludwig von Pastor, *Histoire des Papes*, ὅ.π., τόμ. V, σσ. 171-191. Στὸ Κονκλάβιο γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ 'Ιουλίου Β΄ ἔλαβαν μέρος 37 καρδινάλιοι. Ὅλα ἦσαν ρυθμισμένα ἐκ τῶν προτέρων. 'Ο 'Ιουλιανὸς εἶχε εἰσέλθει στὸ κονκλάβιο αὐτὸ ἤδη ὡς Πάπας.

ἄφησε γενειάδα, κάτι ποὺ προκάλεσε ἀντιδράσεις στὸ καθολικὸ περιβάλλον. Θέλησε νὰ ἀπαλείψει ἀπὸ τὴ μνήμη του τὴ στέρηση τῶν παιδικῶν του χρόνων γι' αὐτὸ καὶ σπαταλοῦσε γιὰ τὴν καθημερινή του διατροφὴ 267 χρυσᾶ δουκάτα, δηλαδὴ 8.000 χρυσᾶ δουκάτα τὸ μῆνα. 'Ο 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ Βοργίας, ὁ ὁποῖος εἶχε δεόντως ἐπιδοθεῖ στὶς γήϊνες ἀπολαύσεις, ἐξόδευε μόνον 2.000 χρυσᾶ δουκάτα τὸ μῆνα γιὰ τὴ διατροφή του. 'Ο 'Ιούλιος παρήγγελλε κυνήγια καὶ γιὰ τὶς ἡμέρες τῆς νηστείας παρήγγελλε ἀπὸ τὴν 'Ολλανδία ἀκριβὰ εἴδη ψαριῶν. Εἰσήγαγαν γι' αὐτὸν κρασιὰ ἀπὸ τὴν 'Ισπανία, τὴ Γαλλία, τὴν Κορσική. Ὅταν ἦταν ὀργισμένος, ἔλεγαν ὅτι εἶχε πιεῖ πολύ. 'Εν τούτοις ἔκανε πεζοπορία, ἵππευε, ψάρευε καὶ κωπηλατοῦσε. Ξυπνοῦσε στὶς 4 τὸ πρωΐ. Οἱ γραμματεῖς του τὸν χαρακτήριζαν βίαιο καὶ ἀνυπόμονο. Ἂν ὅμως κάποιος κατώρθωνε νὰ κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη του, ἦταν γιὰ πάντα. Οὐδεὶς τὸν ἐπηρέαζε, οὐδεὶς τὸν συμβούλευε, ἦταν μονοκράτωρ. Εἶχε φύση γίγαντος, ἐνέπνεε τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ φόβο, ἦταν ἐγωϊστὴς καὶ ἀπροσπέλαστος. 'Απορροφημένος στὶς σκέψεις του, δὲν ἀστειευόταν ποτὲ καὶ δὲν ἀναπαυόταν ποτέ. Πίστευε ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τοῦ εἶχε δώσει τὸ δικαίωμα νὰ κυβερνᾶ ἐπὶ γῆς.

'Ο 'Ιούλιος Β΄ ὄντας Πάπας ὑποστήριξε πολὺ τὴν οἰκογένειά του ὅπως ἦταν λογικὸ καὶ μοίρασε χρήματα καὶ ἀξιώματα στοὺς ἀνεψιούς του. Δὲν ἀποτέλεσε ἐξαίρεση στὴ συνήθεια τοῦ «nepotismus». 'Ιδιαίτερα ὑποστήριξε τὸν Francesco-Maria, τὸ γιὸ τοῦ ἀδελφοῦ του 'Ιωάννη, ὁ ὁποῖος ἦταν μόλις 13 ἐτῶν στὰ 1503. Κανόνισε νὰ νυμφευθεῖ ὁ Francesco-Maria τὴν Eleonora Gonzaga στὶς 2 Μαρτίου 1505 στὸ Βατικανό. Ὅρισε τὸν Guidobaldo da Montefeltro gonfaloniere καὶ φυλάκισε τὸν Καίσαρα Βοργία[19].

'Ανεβαίνοντας στὸν παπικὸ θρόνο ὁ 'Ιούλιος δεσμεύθηκε νὰ βαδίσει κατὰ τῶν Τούρκων καὶ νὰ συγκαλέσει οἰκουμενικὴ Σύνοδο γιὰ ἐκκλησιαστικὲς μεταρρυθμίσεις. Γιὰ νὰ λάβει κάποια ἀπόφαση ὁ Πάπας, ἔπρεπε νὰ συμφωνοῦν τὰ 2/3 τῶν καρδιναλίων, πρᾶγμα πολὺ δύσκολο νὰ ὑφίσταται ὁ 'Ιούλιος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτίμησε νὰ ἀσχοληθεῖ πρωτίστως μὲ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία. Πρὶν ὅμως ἀπὸ αὐτό, θέλησε νὰ ἀνταμείψει τὸν Γεώργιο d'Amboise γιὰ τὴν

19. Γιὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ 'Ιουλίου Β΄, τὴν προσωπική του ζωή, τὶς δραστηριότητές του, τὴν οἰκογένειά του, τὸ περιβάλλον του βλ. τὶς περιγραφὲς τῶν πρέσβεων τῆς Βενετίας Domenico Trevisano, Girolamo Lippomano, Paolo Capello ποὺ σώζονται στὸ ἔργο τοῦ Marino Sanudo, *I Diarii*, τόμ. X, col. 77, τόμ. XI, col. 722, 724-725, 729-730, 741, 746, 772-773, 782, 843, τόμ. XII, col. 12, 32, τόμ. XIV, col. 482· E. Rodocanachi, *Le pontificat de Jules II*, Paris 1928, σσ. 10-16· Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 122-130.

ὑποχωρητικότητά του. Ὁ Amboise εἶχε ζητήσει νὰ πάει στὴν Avignon ὡς πρέσβυς. Ἡ Curia ἦταν ἀντίθετη σ' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰούλιος χρειάσθηκε μεγάλο χρονικὸ διάστημα γιὰ νὰ τοὺς πείσει ὅτι εἶχαν ἀνάγκη τῆς παρουσίας ἑνὸς φιλικοῦ προσώπου στὴν αὐλὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ΄.

Μία ἄλλη σκέψη τοῦ Ἰούλιου ἦταν νὰ παγιδεύσει τὸν Καίσαρα Βοργία. Τοῦ ὑποσχέθηκε τὸ δουκάτο τῆς Romagna καὶ ἔδωσε ὁδηγίες στοὺς κατοίκους νὰ τὸν ὑποδεχθοῦν μὲ τιμὲς διότι ὁ Καίσαρ ἦταν τὸ ἀντικείμενο τῆς πατρικῆς του στοργῆς! Τοῦ προσέφερε μάλιστα ὡραῖα διαμερίσματα στὸ Βατικανὸ καὶ γενικὰ δημιούργησε φιλικὸ κλῖμα διότι τὸν χρειαζόταν γιὰ νὰ ἐκδιώξει τοὺς Βενετοὺς ἀπὸ τὴ Romagna. Ὁ Μακιαβέλλι ἦταν τὴ στιγμὴ ἐκείνη στὴ Ρώμη καὶ ὁ Ἰούλιος τοῦ ζήτησε νὰ ἀπευθυνθεῖ στὴ Φλωρεντία καὶ νὰ ζητήσει ἄδεια διελεύσεως τοῦ Καίσαρα καὶ τῶν στρατευμάτων του ἀπὸ τὴν Τοσκάνη. Ὁ Μακιαβέλλι ἔδωσε ἀρνητικὴ ἀπάντηση γιατὶ κατάλαβε ὅτι ὁ Ἰούλιος ἤθελε νὰ απομακρύνει τὸν Καίσαρα ἀπὸ τὴ Ρώμη. Ὁ ἴδιος ὁ Καίσαρ δὲν εἶχε ὑποψιασθεῖ. Ἑτοίμασε στρατὸ ποὺ κόστισε 300.000 χρυσᾶ δουκάτα. Τὶς ἴδιες ἡμέρες ποὺ φερόταν φιλικὰ στὸν Καίσαρα ὁ Ἰούλιος ἔστειλε συστάσεις νέες στοὺς κατοίκους τῆς Romagna νὰ ἀνυψώσουν τὴ σημαία τὴν Παπική. Στὶς 21 Νοεμβρίου 1503 ὁ Ἰούλιος ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν Καίσαρα νὰ παραδώσει τὰ φρούρια τῆς Romagna ποὺ εἶχε καταλάβει, ἀλλὰ φυσικὰ ὁ Καίσαρ ἀρνήθηκε. Οἱ παπικοὶ ἀπεσταλμένοι τὸν συλλαμβάνουν καὶ τὸν ὁδηγοῦν δέσμιο στὴ Ρώμη. Ὅλοι οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ Βοργία ἐγκαταλείπουν ἀμέσως τὴ Ρώμη. Ὁ Μακιαβέλλι εἶχε προβλέψει θλιβερὸ τέλος γιὰ τὸν Καίσαρα. Στὶς 19 Ἀπριλίου 1504 ὁ Καίσαρ ἐλευθερώθηκε καὶ πῆγε στὴ Νάπολη. Στὶς 27 Μαΐου οἱ καθολικοὶ ἡγεμόνες τῆς Ἱσπανίας Φερδινάνδος καὶ Ἰσαβέλλα διέταξαν τὴ σύλληψή του στὴ Νάπολη καθοδηγούμενοι ἀπὸ τὸν Ἰούλιο. Ὁ Καίσαρ Βοργίας ὁδηγήθηκε στὴν Ἱσπανία, προσπάθησε ἀργότερα νὰ ἀποδράσει καὶ τὸν σκότωσαν στὴ Ναβάρρα σὲ ἐνέδρα κατὰ τὴ διάρκεια πολιορκίας στὶς 12 Μαρτίου 1507. Ἦταν τότε condottiere στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλέα τῆς Ναβάρρας Jean d'Albret. Ἔτσι ἔληξε ἡ μακρὰ μονομαχία τοῦ Ἰούλιου μὲ τὸν ταῦρο Βοργία. Ὅταν ἔμαθε τὸ θάνατό του ὁ Ἰούλιος κατευθύνθηκε στὴν γκαρνταρόμπα τοῦ Βοργία τὴν ὁποία εἶχε οἰκειοποιηθεῖ, πῆρε τὰ βαρύτιμα ἐνδύματά του καὶ τὰ μοίρασε στοὺς φίλους του[20].

20. Σχετικὰ μὲ τὸ ἄσχημο τέλος τοῦ Καίσαρα Βοργία βλ. Charles Yriarte, *César Borgia, Sa vie, sa captivité, sa mort*, Paris 1889, τόμ. II.

Ἡ ἐπαρχία τῆς Romagna ἦταν τὸ μῆλον τῆς ἔριδος ἀνάμεσα στὸ Βατικανὸ καὶ τὴ Βενετία. Στὰ 1504 ἡ Βενετία ὑπέγραψε εἰρήνη μὲ τὸν Σουλτάνο. Ἐγκατέλειψε τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη καὶ κράτησε τὴ Μονεμβασία, τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Κεφαλληνία. Κατέστησε σαφὲς στὸν Πάπα ὅτι ἐνδιαφερόταν νὰ κρατήσει ὅλες τὶς ὀχυρὲς θέσεις της στὴ Romagna. Ἐπειδὴ ὁ Ἰούλιος ἐγνώριζε τὴ στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ τῆς Βενετίας καὶ τὴν κατωτερότητα τοῦ δικοῦ του στρατοῦ, σοφίστηκε μία ἄλλη μέθοδο: μία ὁλοκληρωτικὴ εἰρήνη ἀνάμεσα στὰ χριστιανικὰ κράτη ὥστε νὰ προετοιμάσουν σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀπέστειλε παντοῦ ἀγγελιοφόρους (nuncii). Στὶς 22 Σεπτεμβρίου 1504 ὑπογράφηκε στὸ Blois τῆς Γαλλίας μία συμφωνία ἀνάμεσα στὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄, Μαξιμιλιανὸ τῆς Αὐστρίας καὶ Ἰούλιο Β΄. Οἱ τρεῖς μαζὶ πιέζουν τὴ Βενετία νὰ παραδώσει τὰ ἐδάφη ἐπ' ἀπειλῇ ἀφορισμοῦ. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1505 ἡ Βενετία συγκατατίθεται νὰ παραδώσει τὰ φρούρια τοῦ: Sant'Arcangelo, Montefiore, Porto Cesenatico, Savignano, Tossignano. Κράτησε τὸ Ρίμινι καὶ τὴ Φαέντσα. Στὶς διαπραγματεύσεις ὁ Ἰούλιος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν δούκα Guidobaldo da Montefeltro.

Ἐκτὸς τῶν πολεμικῶν σχεδίων ὁ Ἰούλιος ὅμως ἔχει κατὰ νοῦν νὰ καλλωπίσει τὴ Ρώμη καὶ νὰ ἀφήσει στοὺς μεταγενεστέρους μεγαλοπρεπῆ εἰκόνα τῆς ἐξουσίας του. Παρήγγειλε στὸν Μιχαὴλ-Ἄγγελο νὰ φιλοτεχνήσει τὸν τάφο του καὶ τοῦ ἐνεχείρισε 10.000 χρυσᾶ δουκάτα. Καθώρισε στὸν καλλιτέχνη τὰ θέματα γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ κινηθεῖ. Ἦσαν ἡ ἐπανάκτηση τῶν ἐδαφῶν τοῦ Παπικοῦ Κράτους καὶ ἡ προστασία τῶν Τεχνῶν ἀπὸ τὸν Ἰούλιο. Ὁ Μιχαὴλ-Ἄγγελος ἑτοίμασε πολλὰ σχέδια καὶ ἀνεχώρησε γιὰ τὴν Καρράρα, ὅπου συνέλεξε μάρμαρα καὶ τὰ ἔστειλε στὴ Ρώμη. Μία ἄλλη μεγαλόπνοη ἰδέα ἦταν ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Ἡ παλαιὰ βασιλικὴ ἐρειπωνόταν. Ὁ Ἰούλιος ἀποφάσισε νὰ τὴν κατεδαφίσει καὶ νὰ ἀνεγείρει μεγαλύτερη καὶ ὡραιότερη. Τὸ κονκλάβιο διαφωνεῖ διότι ἡ βασιλικὴ ἀνερχόταν στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Τελικὰ ἡ κατεδάφιση πραγματοποιήθηκε τὸ χειμῶνα τοῦ 1505. Ἡ Ρώμη ἔγινε ἕνα μεγάλο ἐργοτάξιο. Πρῶτα ἔπρεπε νὰ κατασκευασθεῖ ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ μετὰ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Ἰουλίου, ἀλλιῶς θὰ ἦταν κακὸς οἰωνός.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1506 ὅμως ὁ Μιχαὴλ-Ἄγγελος πώλησε μέσα σὲ μία νύχτα τὰ ὑπάρχοντά του στὴ Ρώμη καὶ ἔφυγε βεβιασμένα γιὰ τὴν Τοσκάνη, διότι ὑποψιαζόταν ὅτι ἡ ζωή του ἀπειλεῖτο. Ἔφυγε τὸ Σάββατο, 18 Ἀπριλίου τῆς Δια-

καινησίμου ἐνῷ τὴν ἑπομένη εἶχε προγραμματισθεῖ ἡ τοποθέτηση τοῦ θεμελίου λίθου στὸν νέο Ναὸ τοῦ 'Αγίου Πέτρου[21]. Τὴν Κυριακὴ 19 'Απριλίου μετὰ τὸ πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας ὁ 'Ιούλιος ἀκολουθούμενος ἀπὸ 33 καρδιναλίους κατέβηκε στὰ θεμέλια σὲ 26 μ. βάθος. Γιὰ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἐκόπηκαν χρυσᾶ καὶ ὀρειχάλκινα νομίσματα, τὰ ὁποῖα στὴ μία ὄψη εἶχαν τὸ προφὶλ τοῦ 'Ιούλιου καὶ στὴν ἄλλη τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τοῦ Bramante. 'Ο 'Ιούλιος ράντισε μὲ ἁγιασμὸ τὰ μάρμαρα τοῦ θεμελίου καὶ τοποθέτησε 12 νομίσματα. Μὲ παπικὲς βοῦλλες κάλεσε τοὺς χριστιανοὺς νὰ συμμετάσχουν στὴν ἀνέγερση τοῦ Ναοῦ οἰκονομικὰ καὶ δήλωσε ὅτι θὰ ὑπάρξει ἐπιείκεια γιὰ ὅσους συνδράμουν.

'Ο Λουδοβῖκος ΙΒ΄ μετὰ ἀπὸ μία βαρειὰ ἀσθένεια στὰ 1505 ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπέζησε, δήλωσε ὅτι δὲν ἐνδιαφερόταν πλέον γιὰ τὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως. 'Ο 'Ιούλιος σκέφθηκε νὰ κερδίσει πάλι τὴ φιλία τοῦ Γάλλου βασιλέα καὶ τοῦ ἔστειλε ἁγιασμὸ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1505. Οἱ κινήσεις αὐτὲς ἐξυπηρετοῦσαν ἕναν σκοπό. 'Ο 'Ιούλιος ἤθελε νὰ ἀνακτήσει τὰ ἐδάφη τοῦ παπικοῦ κράτους. Στὶς 17 Αὐγούστου 1506 εἶπε ὅτι θὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του. Συμβούλευσε τὴ Βενετία νὰ τηρήσει οὐδετερότητα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ζήτησε ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴ Γαλλία. Στὶς 22 Αὐγούστου 1506 ὁ 'Ιούλιος τέλεσε τὴ Θεία Λειτουργία, εὐλόγησε τὸ ρωμαϊκὸ λαὸ καὶ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ρώμη ἀκολουθούμενος ἀπὸ 9 καρδιναλίους, πολλοὺς ἱερεῖς καὶ διπλωμάτες καὶ βέβαια ἀπὸ τὸ στρατό. Πίσω του ἄφησε μόνο τοὺς ἀπομάχους καὶ ἀναπήρους. 'Ο παπικὸς στρατὸς ἀριθμοῦσε τὴ στιγμὴ ἐκείνη 500 ἄνδρες. Τὸ βράδυ ἔφθασε στὸ Φορμέλλο καὶ τὴν ἑπομένη στὸ Νέπι, ὅπου τὸν περίμενε ὁ Μακιαβέλλι, ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὴ Signoria τῆς Φλωρεντίας. 'Η Φλωρεντία ὑπόσχεται ὅτι θὰ στείλει ἐπικουρικὸ στρατό, ἀλλὰ ἀδυνατεῖ νὰ στείλει τὸν condottiere Marc' Antonio Colonna. 'Ικανοποιημένος ὁ 'Ιούλιος ἔστειλε ἀγγελιοφόρους στὴν Μπολώνια νὰ παραδοθεῖ καὶ στὸ Μιλάνο νὰ συνδράμει οἰκονομικὰ γιὰ νὰ ἐπιστρατευθοῦν 'Ελβετοὶ ποὺ θὰ ἀποτελοῦσαν τὴν προσωπική του φρουρά. 'Η πορεία συνεχίσθηκε καὶ ἔφθασε στὸ Μοντεφιασκόνε, πόλη γνωστὴ γιὰ τὸ κρασί της. 'Ο 'Ιούλιος ἔμεινε σὲ ἕνα ἐρειπωμένο σπίτι καὶ εἶπε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπισκευασθεῖ τουλάχιστον τὸ πάτωμα γιὰ νὰ μὴν ἰσχυρισθοῦν οἱ ἐχθροὶ ὅτι ἔπεσε ὁ Πάπας στὴν κάβα τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἤπιε τὸ κρασί. Στὶς 4 Σεπτεμβρίου ἔφθα-

21. Γιὰ τὴ συνεργασία 'Ιουλίου Β΄ καὶ Μιχαὴλ 'Αγγέλου βλ. Ascanio Condivi, *La vie de Michel-Ange*, trad. par Charles Weiss, Paris 1934.

σε στὸ 'Ορβιέτο. 'Από ὅπου περνοῦσε ὁ Πάπας, ὁ κόσμος τὸν ὑποδεχόταν μὲ ἐνθουσιασμό. Στὸ 'Ορβιέτο τοῦ παρουσίασαν τὸ μάκτρο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε τὸ θαῦμα κατὰ τὴ λειτουργία. Στὸ μάκτρο αὐτὸ εἶχε ἐμφανισθεῖ στὰ 1263 τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ μπροστὰ στοὺς πιστοὺς καὶ στὸν ἄπιστο ἱερέα. Τὸ θαῦμα αὐτὸ ἀναπαρίσταται σὲ τοιχογραφία τοῦ Βατικανοῦ καὶ εἶναι «Τὸ θαῦμα τῆς Μπολσένα».

'Ο 'Ιούλιος ἔχει κατὰ νοῦν νὰ κατακτήσει τὴν Περούτζια. Οἱ κάτοικοι ἐκεῖ προτιμοῦν ἕναν ποντίφηκα γιὰ ἀρχηγό τους, ὁ ὁποῖος βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν τοπικὸ τύραννο, τὸν Baglioni. 'Ο Baglioni, ἐπειδὴ γνώριζε τὴν ἰσχὺ τοῦ Πάπα ὑποχώρησε, ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ παραδώσει τὴν πόλη καὶ ἔστειλε τοὺς δύο γιούς του ὁμήρους. Θὰ συμμετεῖχε ἐπίσης στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Μπολώνιας. Στὶς 13 Σεπτεμβρίου παραδόθηκαν τὰ κλειδιὰ τῆς Περούτζια στὸν 'Ιούλιο καὶ ἦτο παρὼν καὶ ὁ Guidobaldo da Montefeltro. 'Ο Μακιαβέλλι ἔγραψε τὴν ἡμέρα ἐκείνη ὅτι ὁ 'Ιούλιος ἀφελῶς εἶχε ἀφήσει ὅλο του τὸ στρατὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως. 'Ο Baglioni εἶχε ἐκείνη τὴν ὥρα τὴν εὐκαιρία νὰ αἰχμαλωτίσει τὸν Πάπα. Πρὸς ἔκπληξη τοῦ Μακιαβέλλι δὲν συνέβη κάτι τέτοιο. 'Ο Baglioni ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀνήθικος. Γιὰ νὰ λάβει τὴν ἐξουσία εἶχε δολοφονήσει ἐξαδέλφους καὶ ἀνεψιούς. Θὰ μποροῦσε νὰ παγιδεύσει τὸν 'Ιούλιο καὶ νὰ γίνει διάσημος ὡς ἐκ τούτου. Θὰ ἦταν ὁ πρῶτος, γράφει ὁ Μακιαβέλλι, ποὺ θὰ ἀποδείκνυε ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκτιμοῦμε πολὺ τοὺς ἐκκλησιαστικούς. Στὶς 17 Σεπτεμβρίου ἔφθασε καὶ ὁ μαρκήσιος τῆς Μάντοβα, ὁ Φραγκῖσκος Γκονζάγκα μὲ στρατὸ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὸν 'Ιούλιο. Στὶς 20 Σεπτεμβρίου ὁ 'Ιούλιος τέλεσε τὴ Θεία Λειτουργία στὸ μοναστήρι τῶν Φραγκισκανῶν, ὅπου εἶχε ἔλθει ὅταν ἦταν νέος καὶ πολὺ πτωχὸς γιὰ νὰ σπουδάσει. Εὐχαρίστησε τὸν Ἅγιο Φραγκῖσκο ποὺ τοῦ ἐπεφύλαξε τόσο μεγάλες τιμὲς καὶ ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ κάμει πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων ὅταν θὰ ἔχει ὁλοκληρώσει τὶς κατακτήσεις ποὺ ἐπιθυμεῖ στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος. Στὶς 25 Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὸ Οὐρμπίνο στέλλει τελεσίγραφο στὴν Μπολώνια. Στὶς 29 περνᾶ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Μαρίνο, ὅπου ἀρχίζει ἡ κακοκαιρία. Οἱ καταιγίδες εἶναι τόσο δυνατές, ὥστε τὰ ἄλογα καὶ οἱ ἱππεῖς γλυστροῦν στὴ λάσπη. 'Ο 'Ιούλιος δὲν πτοεῖται. Στὶς 2 'Οκτωβρίου φθάνει στὴν Τσεζένα ὅπου τὸν περιμένουν οἱ πρέσβεις τοῦ τυράννου τῆς Μπολώνιας 'Ιωάννου Bentivoglio. 'Υποβάλλουν προτάσεις, ἀλλὰ ὁ πόλεμος εἶναι ἀναπόφευκτος. Στὶς 7 'Οκτωβρίου ὁ 'Ιούλιος ἐπιθεωρεῖ τὸ στρατό του. Ἔχει στὴ διάθεσή του 600 ἱππεῖς, 1.600 πεζούς, 300 'Ελβετοὺς καὶ 100 'Αλβανούς. 'Εν τῷ μεταξὺ κατέφθασε καὶ ὁ στρατὸς ποὺ ἔστειλε ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄. Οἱ βροχὲς συνεχίζουν ἀλλὰ ὁ 'Ιούλιος εἰσέρχεται στὸ Φόρλι στὶς 9 'Οκτωβρίου. 'Ο Bentivoglio ἀνησύχησε μὲ τὴ βούλλα ποὺ τοι-

χοκόλλησε ὁ 'Ιούλιος στὶς 11 'Οκτωβρίου, διότι ἡ βούλλα αὐτὴ ἀνακοίνωσε σαφῶς τὶς προθέσεις του. 'Ο τύραννος Bentivoglio προσπάθησε νὰ δωροδοκήσει τοὺς Γάλλους, προσφέροντας ἀκριβὰ δῶρα στοὺς ἀξιωματικούς, οἱ ὁποῖοι δὲν τὰ δέχθηκαν κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Λουδοβίκου.

'Η κακοκαιρία συνεχίζεται ἀλλὰ ὁ 'Ιούλιος προχωρεῖ πεζὸς γιὰ νὰ μὴν κουράζεται τὸ ἄλογό του. Εἶναι 64 ἐτῶν. Γιὰ νὰ ἐμψυχώσει τοὺς στρατιῶτες ἀπήγγειλε στίχους τῆς Αἰνειάδος τοῦ Βιργιλίου: «Per varios casus, per tot discrimina rerum, tendimus in Latium». 'Αργότερα, ὁ καρδινάλιος 'Αδριανὸς Καστελλέζι θὰ συνθέσει σχετικὸ ποίημα μὲ τίτλο «Iter Julii», ὅπου περιγράφει αὐτὴ τὴν ἡρωϊκὴ πορεία. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὰ 1518 στὴ Βασιλεία, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ 'Ιουλίου.

Στὶς 20 'Οκτωβρίου εἰσῆλθαν στὴν "Ιμολα ὅπου οἱ κάτοικοι τοῦ ἐπεφύλαξαν θερμὴ ὑποδοχή. Τὴν 1η Νοεμβρίου, ἐφόσον ὁ κλοιὸς ἔσφιγγε γύρω ἀπὸ τὴν Μπολώνια, ὁ Bentivoglio ἔφυγε κρυφὰ καὶ πῆγε στὸ Μιλάνο. 'Ο γαλλικὸς στρατὸς εἶχε στρατοπεδεύσει κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Μπολώνιας καὶ οἱ κάτοικοι πλημμύρισαν μὲ νερὸ τὴν περιοχὴ καὶ ἔκλεισαν τὸ κοντινὸ κανάλι. Κατεστράφησαν καὶ τὰ κανόνια καὶ οἱ ἀποσκευὲς τῶν Γάλλων καὶ γιὰ νὰ τοὺς ἀνταμείψει ὁ 'Ιούλιος τοὺς ἔδωσε 18.000 δουκάτα. Στὶς 10 Νοεμβρίου εἰσῆλθε στὴν Μπολώνια καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν παλαιὰ κατοικία τῶν Ναϊτῶν 'Ιπποτῶν. Εὐλόγησε τοὺς κατοίκους, οἱ ὁποῖοι ἔστησαν ἁψῖδα θριάμβου πρὸς τιμήν του[22]. Παρέμεινε ἐπὶ τρεῖς μῆνες στὴν Μπολώνια γιὰ νὰ ὀργανώσει τὴ διοίκηση. 40 εὐγενεῖς θὰ ἀποτελοῦσαν τὴ Γερουσία. Εἰς ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης χορήγησε προνόμια ἐπὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Μιλάνου στὸν Λουδοβῖκο καὶ ὅρισε τρεῖς Γάλλους καρδιναλίους. Στὶς 17 Δεκεμβρίου 1506 ἔγιναν τὰ ἀποκαλυπτήρια ἑνὸς ὀρειχάλκινου ἀνδριάντος τοῦ 'Ιουλίου στὴν Μπολώνια φιλοτεχνημένου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ-"Αγγελο. Στὶς 22 Φεβρουαρίου 1507 ἔφυγε ἀπὸ τὴν Μπολώνια ἀφήνοντας ἐκεῖ τὸν σύντροφό του Φραγκῖσκο Alidosi. Στὴν ἐπάνοδο πρὸς τὴ Ρώμη πέρασε ἀπὸ τὴν "Ιμολα, τὸ Φόρλι, τὸ Οὐρμπίνο. 'Η συνοδεία του παρέμεινε λίγες ἡμέρες στὸ Οὐρμπίνο, στὸ παλάτι τοῦ Guidobaldo da Montefeltro. Τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες καὶ τὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις τῆς νύχτας ποὺ ἔλαβαν

22. Οἱ ἐκστρατεῖες τοῦ 'Ιουλίου Β΄ περιγράφονται λεπτομερῶς στὰ ἔργα τοῦ Pâris de Grassis, *Diarium, Le due spedizioni militari di Giulio II*, Bologna 1886. Σχετικὰ μὲ τὸ ποίημα τοῦ Adriano Castellesi da Cornetto, Iter Julii Pontificis Romani βλ. *De Sermone Latino*, Basiliae 1518· Alonso Ciacconius, *Vitae et res gestae Pontificum Romanorum*, Roma 1677.

χώρα στὸ παλάτι, ἀνέλυσε μὲ τὸ ἐξαίρετο λογοτεχνικό του τάλαντο ὁ Baltassar Castiglione, στὸ ὡραιότατο βιβλίο του «Il corteggiano».

'Ο 'Ιούλιος ἔφθασε στὴ Ρώμη στὶς 27 Μαρτίου 1507. Μπῆκε στὴν πόλη ἐν μέσῳ μεγάλου θριάμβου. Πῆγε νὰ προσκυνήσει στὸν τάφο τοῦ 'Αγίου Πέτρου συνοδευόμενος ἀπὸ 28 καρδιναλίους καὶ ἀνεφώνησε: «Τώρα ἔχουμε δίκηο νὰ ψάλλουμε δοξολογία». 'Η στρατιωτικὴ αὐτὴ ἐπιχείρηση τοῦ 'Ιουλίου δήλωσε σαφῶς τὴν κοσμικὴ ἐξουσία τῆς 'Αγίας "Εδρας.

'Ο 'Ιούλιος διῆγε πολυτελέστατο βίο. 'Επέλεγε τὰ σπανιώτερα μεταξωτὰ ὑφάσματα, εἶχε πολλοὺς μόδιστρους στὴ διάθεσή του καὶ παρήγγελλε διαρκῶς ροῦχα. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1504 παρήγγειλε ἕνα κρεββάτι ποὺ κόστισε 220 φλορίνια. 'Επιπλέον ἀγόραζε πολύτιμες πέτρες. Γιὰ ἕνα ρουμπίνι εἶχε δώσει σὲ ἕναν Βενετὸ ἔμπορο 2.300 δουκάτα καὶ γιὰ ἕνα διαμάντι 18.000 δουκάτα. 'Αγόραζε πέτρες κάθε εἴδους, ἀρκεῖ νὰ ἦσαν πολύτιμες. "Ενας πρέσβυς Φλωρεντινὸς διασώζει ἕνα περιστατικὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀδυναμία αὐτὴ τοῦ 'Ιουλίου. Τὸν βρῆκε μία ἡμέρα ἐπάνω ἀπὸ ἕνα τραπέζι γεμᾶτο ἀπὸ πολύτιμες πέτρες νὰ τὶς ἀγγίζει μὲ θαυμασμό. Εἶχε ξοδέψει γι' αὐτὲς 12.000 δουκάτα. Περνοῦσε τὶς νύχτες του θαυμάζοντας τὰ κοσμήματά του. 'Η τιάρα του εἶχε κοστίσει 200.000 δουκάτα καὶ ζύγιζε 3,5 kg. Εἶχε 39 διαμάντια, 24 ρουμπίνια, 22 ζαφείρια, 4 σμαράγδια καὶ 12 ρουμπίνια μεγάλων διαστάσεων ποὺ μόνα τους εἶχαν κοστίσει 9.000 δουκάτα. 'Αργότερα παρήγγειλε μία πιὸ βαρειὰ καὶ πιὸ φορτωμένη τιάρα. "Ελεγε πὼς τὰ πολύτιμα κοσμήματα αὐξάνουν τὴν ἰσχὺ τῆς 'Αγίας "Εδρας, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης μία ἐγγύηση γιὰ τὸ μέλλον. Καὶ πράγματι ὁ 'Ιούλιος θὰ ἀναγκαζόταν ἀργότερα νὰ δώσει στὸ ἐνεχυροδανειστήριο γιὰ ἕνα διάστημα μία τιάρα του. Δὲν ἦταν μόνο στὸν ἑαυτό του σπάταλος, ἀλλὰ καὶ στὸ περιβάλλον του καὶ στοὺς φίλους του. Χάριζε πολύτιμα δῶρα στοὺς δικούς του ἀνθρώπους. "Ενας καρδινάλιος ποὺ δὲν ἀνῆκε στὸ περιβάλλον τοῦ 'Ιουλίου, κέρδιζε 12.000 δουκάτα, ἐνῷ κάποιος οἰκεῖος κέρδιζε 40.000 δουκάτα. 'Εν τούτοις, παρὰ τὰ ὑψηλὰ αὐτὰ εἰσοδήματα, οἱ καρδινάλιοι διῆγαν τόσο σπάταλο καὶ πολυτελῆ βίο, ὥστε ἀναγκάζονταν νὰ δανείζονται ἀπὸ τραπεζίτες. 'Οργάνωναν ἑορτές, δεῖπνα ἐπίσημα, συναυλίες, θεατρικὲς παραστάσεις. Στὰ πολυτελῆ δεῖπνα ὁ 'Ιούλιος παρευρισκόταν καὶ κάθε φορὰ ποὺ σήκωνε τὸ ποτήρι γιὰ νὰ πιεῖ κρασί, ὅλοι γονάτιζαν σύμφωνα μὲ τὸ τυπικό. Μία ἄλλη ἀσχολία τοῦ 'Ιουλίου ἦταν τὸ κυνήγι. Κυνηγοῦσε ἐλάφια, λύκους, ἀγριόχοιρους, λαγούς, φασιανούς. 'Επίσης ἀσχολεῖτο μὲ τὰ ἄλογα καὶ τὶς ἱπποδρομίες. Οἱ παπικοὶ σταῦλοι ἦσαν γεμάτοι

ἀπὸ ἄλογα κούρσας καὶ πανάκριβα ὑποζύγια[23].

Ὁ τραπεζίτης ὁ ὁποῖος ἐξυπηρετοῦσε συχνὰ τὸν Ἰούλιο καὶ τὴν Curia ἦταν ὁ Αὐγουστῖνος Chigi. Παρόλον ὅτι ἦταν ἐπὶ πολὺ διάστημα συνεργάτης τοῦ Καίσαρα Βοργία, ὁ Ἰούλιος τοῦ εἶχε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη καὶ τοῦ χάριζε διαρκῶς τὴν εὔνοιά του. Μὲ παπικὴ βούλλα τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1507 ἐπέτρεψε στοὺς ἀδελφοὺς καὶ ἀπογόνους τοῦ Chigi νὰ φέρουν τὸ ὄνομα della Rovere. Ὁ Chigi ἀνελάμβανε λεπτότατες ἀποστολὲς τῆς Ἁγίας Ἕδρας. Στὸ παλάτι του, τὸ ὁποῖο ἀργότερα πῆρε τὸ ὄνομα «La Farnesina», ἔμενε συχνὰ καὶ ὁ Ἰούλιος.

Τὰ ἐπίσημα ἔσοδα τῆς Ἁγίας Ἕδρας ἀνέρχονταν σὲ 200.000 δουκάτα καὶ τὰ ἔκτακτα σὲ 150.000 δουκάτα. Ὁ Φραγκῖσκος Alidosi ἦταν ὁ σχολαστικὸς διαχειριστὴς αὐτῶν τῶν χρημάτων. Παρὰ τὶς στρατιωτικὲς δαπάνες τὸ θησαυροφυλάκιο περιεῖχε πάντοτε 700.000 δουκάτα. Καὶ τοῦτο διότι οἱ περιουσίες ὅσων ἀπεβίωναν στὴ Ρώμη, ἱερωμένων, καρδιναλίων καὶ πολιτῶν προορίζονταν γιὰ τὴν Ἁγία Ἕδρα. Ἐπίσης ὑπῆρχε σταθερὸ εἰσόδημα ἀπὸ ἁλυκὲς καὶ ὀρυχεῖα ποὺ ἀνῆκαν στὴν Ἁγία Ἕδρα. Ὁ Ἰούλιος σκέφθηκε καὶ ἄλλη μία πηγὴ χρημάτων. Ἡ Ρώμη διέθετε δικό της νομισματοκοπεῖο. Ὁ Ἰούλιος διέταξε τὴν κοπὴ νέων νομισμάτων ἐλαφροτέρων. Μὲ τὸ κλεμμένο μέταλλο ἔκοβαν δουκάτα καὶ ἄλλα νομίσματα ὅπως carlini, julia, baiocchi, quatrini. Κυκλοφοροῦσαν 90 διαφορετικὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα διευκόλυναν πολὺ στὶς συναλλαγές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν οἰκονομικὸ τομέα ὁ Ἰούλιος φρόντισε καὶ γιὰ τὴν δημόσια ἀσφάλεια. Ἐπὶ ἐποχῆς του ἔπαυσαν οἱ μεγάλες ταραχὲς ποὺ ξεσποῦσαν ἀνάμεσα στὶς ἰσχυρὲς οἰκογένειες τῆς Ρώμης[24]. Ὁ Ἰούλιος προστάτευσε οὑμανιστὲς καὶ καλλιτέχνες. Ἐπειδὴ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε εὐγλωττία, θαύμαζε τοὺς ῥήτορες καὶ τοὺς διδασκάλους. Στὰ 1508 ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἡμερολογίου. Πολλὰ φιλολογικὰ σαλόνια ὑπῆρχαν στὴ Ρώμη καὶ οἱ ποιητὲς ἀπήγγελλαν τοὺς στίχους τους μπροστὰ στὸν Ἰούλιο. Διέθετε ἐπίσης δύο πλουσιώτατες βιβλιοθῆκες καὶ ὑπῆρξε ὁ ἱδρυτὴς τοῦ πρώτου ἀραβικοῦ τυπογραφείου τῆς Εὐρώπης.

Θέλησε ἐπίσης νὰ περιορίσει τὶς ἀσυλλόγιστες δαπάνες ποὺ κατέστρεφαν τὶς οἰκογένειες. Ἀπαγόρευσε στὶς κυρίες νὰ φοροῦν ὑφάσματα brocart ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἀσήμι ἐπὶ ποινῇ κατασχέσεως καὶ προστίμου 50 δουκάτων. Μποροῦσαν νὰ διαθέτουν ἕνα φόρεμα ἀπὸ βελοῦδο καὶ δύο ἀπὸ μετάξι. Ἀπαγόρευσε ἐπίσης νὰ κυκλοφοροῦν μὲ πολλὰ κοσμήματα. Ἀντίθετα οἱ ἄνδρες εἶχαν κάθε δικαίωμα σὲ κοσμήματα καὶ πολύτιμα ροῦχα.

23. Γιὰ τὴ σκανδαλώδη ζωὴ τοῦ Ἰουλίου Β΄ βλ. E. Rodocanachi, *Le pontificat de Jules II*, ὅ.π., σσ. 82-84· Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 157-159.

24. Γιὰ τὸν τραπεζίτη Agostino Chigi βλ. A. Cugnoni, *Agostino Chigi, il Magnifico*, Roma 1881.

Ὁ Ἰούλιος ἤθελε νὰ ταπεινώσει τὴ Βενετία, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐπιχείρηση ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν οὐδετερότητα τοῦ Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ, βασιλέα τῆς Ἀραγώνας. Ὁ Φερδινάνδος ἦταν πολὺ ἰσχυρὸς καὶ διέθετε καὶ τὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως στὸ ὁποῖο ἤθελε μάλιστα νὰ εἰσαγάγει τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση. Ἡ Ρώμη δὲν τὸ ἐπέτρεπε αὐτὸ καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1507 ὁ Ἰούλιος ζήτησε συνάντηση μὲ τὸν Φερδινάνδο. Ὁ Φερδινάνδος δέχθηκε ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ λίγο διάστημα ἐθεάθη στὴν Ὄστια ὁ ἱσπανικὸς στόλος, κάτι ποὺ σήμαινε ὅτι ἤθελε νὰ δημιουργήσει ταραχὲς στὴν κεντρικὴ Ἰταλία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἰούλιος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ ἄλλο πρόβλημα, τὴν ἐξέγερση στὴ Γένοβα. Ἐπρόκειτο γιὰ λαϊκὴ ἀγανάκτηση κατὰ τῆς ἀριστοκρατίας. Σημειώθηκαν πολλοὶ θάνατοι καὶ ἔκτροπα. Ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄ ἔστειλε στρατὸ γιὰ νὰ συντρίψει τοὺς ἐπαναστάτες. Χύθηκε πολὺ αἷμα στὴ Γένοβα, οἱ φίλοι τοῦ Ἰουλίου ὑπέκυψαν ἀπὸ τὰ βασανιστήρια καὶ ἐπιπλέον ἡ Γένοβα ἔχασε τὴ Χίο καὶ τὴν Κορσική, κάτι ποὺ δυσαρέστησε πολὺ τὸν Πάπα. Τὸν ἀνησυχοῦσε ἐπίσης ἡ συνάντηση ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀνάμεσα στὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄ καὶ τὸν Φερδινάνδο, γι' αὐτὸ ἀπέστειλε καρδιναλίους γιὰ νὰ ἀναμιχθεῖ στὶς γαλλο-ἱσπανικὲς ὑποθέσεις. Οἱ σχέσεις Λουδοβίκου ΙΒ΄ καὶ Φερδινάνδου εἶχαν τόσο βελτιωθεῖ ποὺ ὁ Λουδοβῖκος ἀνέβηκε στὴ γαλέρα τοῦ Φερδινάνδου μόνος καὶ ἄοπλος θέτοντας σὲ κίνδυνο τὴν ἐλευθερία του. Συνομίλησαν πολλὲς φορὲς ἀνάμεσα στὶς 24 καὶ 28 Ἰουνίου 1507 καὶ ἔθεσαν κοινὴ στρατηγική. Ἀποφάσισαν νὰ σταματήσουν τὶς ἐδαφικὲς φιλοδοξίες τῆς Βενετίας καὶ νὰ συγκαλέσουν Σύνοδο γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν μεταρρυθμίσεις στὴν Ἐκκλησία. Σκοπός τους ἦταν ἡ ἀνατροπὴ τοῦ Ἰουλίου καὶ ἡ ἐνθρόνιση τοῦ Γεωργίου d'Amboise. Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Ἰουλίου, καρδινάλιος Antoniotto Pallavicino, μετέδωσε ἀμέσως τὶς θλιβερὲς αὐτὲς εἰδήσεις στὴν Curia καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ὁ Ἰούλιος ἐγνώριζε ὅτι εἶχε δύο ἰσχυροὺς ἐχθροὺς νὰ ἀντιμετωπίσει, ὅτι ποτὲ δὲν θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ ἀνακτήσει τὰ ἐδάφη τῆς Κεντρικῆς Ἰταλίας ποὺ ἀνῆκαν στὴν Ἁγία Ἕδρα καὶ φυσικὰ ποτὲ δὲν θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ φθάσει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀποφάσισε τότε νὰ προσεγγίσει τὸν Αὐστριακὸ αὐτοκράτορα, τὸν Μαξιμιλιανό, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ δισταγμὸ ἀκολούθησε τὸν Πάπα. Στὶς 4 Φεβρουαρίου 1508 ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτωρ τῆς Ρώμης καὶ ἀνήγγειλε τὴν ἐκεῖ ἄφιξή του. Ὁ Ἰούλιος τοῦ διεμήνυσε νὰ ἔλθει στὴ Ρώμη ἀλλὰ ἄοπλος. Τὸ μήνυμα καθυστέρησε νὰ φθάσει ἐγκαίρως καὶ ὁ Μαξιμιλιανὸς κατῆλθε στὴν Ἰτα-

λία μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ στρατό. Τὴν 1η Μαρτίου 1508 δήλωσε ὅτι τὸ λιοντάρι τοῦ Ἁγίου Μάρκου, σύμβολο τῆς Γαληνοτάτης, ἔχει δύο πόδια στὴ θάλασσα, τὸ τρίτο στὴν πεδιάδα καὶ τὸ τέταρτο στὸ βουνό. Θὰ συντρίψουμε τὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο. Τὴ θαλασσοκρατία τῆς Βενετίας δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ τὴν συντρίψει. Ὅμως ἡ ἔπαρση τοῦ Μαξιμιλιανοῦ προσέκρουσε στὴ στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ τῆς Βενετίας καὶ ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς ὑποχώρησε. Καὶ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἁγία Ἕδρα φοβήθηκαν τὴν ἰσχὺ τῆς Βενετίας. Ὁ Ἰούλιος εἶχε ἕναν ἀκόμη λόγο νὰ θέλει νὰ περιορίσει τὴ Βενετία. Ἡ Βενετία διόριζε ἐπισκόπους της καὶ καρδιναλίους σὲ σημαντικὲς πόλεις ὅπως ἡ Κρεμόνα καὶ ἡ Βιτσέντσα. Αὐτοὶ ἀρνοῦνταν νὰ ἐμφανισθοῦν στὴ Ρώμη καὶ περιφρονοῦσαν τὸ Κονκλάβιο. Ἡ Βενετία ἦταν ἡ ἀντικάμαρα τοῦ Βατικανοῦ καὶ δὲν δεχόταν τὴν ὑποταγὴ στὴν Ἁγία Ἕδρα. Μάλιστα ὅταν ὁ Ἰούλιος ἀπαίτησε νὰ ἐκδιώξει ἡ Βενετία ἀπὸ τὰ ἐδάφη της ὅσους ἔλαβαν μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς Μπολώνιας ἐναντίον τῶν σχεδίων τῆς Ἁγίας Ἕδρας, ἔλαβε τὴν ἀπάντηση ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἐκδιωχθοῦν διότι μπῆκαν σὲ μοναστήρι καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἄσυλο[25]!

Στὶς 10 Δεκεμβρίου 1508 ὁ Ἰούλιος, ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄, ὁ Μαξιμιλιανὸς καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας ὑπέγραψαν τὴ συμμαχία τοῦ Cambrai (ligua). Ἀνακοίνωσαν ὅτι ὁ σκοπός τους ἦταν μία σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ ἔπρεπε ἡ Βενετία νὰ ἐπιστρέψει τὶς κτήσεις της στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἰταλίας ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικό, ὥστε ἡ εἰρήνη νὰ εἶναι διασφαλισμένη στὴ χριστιανοσύνη. Οἱ σύμμαχοι ἀπαιτοῦν πολλὰ ἐδάφη: τὴν Κύπρο, περιοχὲς τῆς Δαλματίας καὶ Κροατίας, τὴν περιοχὴ τοῦ Μιλάνου, τὴν Πούλλια, τὴ Βερόνα, τὴν Πάδοβα, τὴ Βιτσέντσα, τὸ Τρεβίζο, τὸ Φριούλ, τὴν Μπρέσια, τὸ Μπέργκαμο, τὴν Κρεμόνα, τὸ Ρίμινι, τὴ Φαέντσα κ.ἄ. Ἂν ἀρνηθεῖ, τὴν 1η Ἀπριλίου 1509 θὰ κηρυχθεῖ πόλεμος ἐναντίον της. Ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἀπάντησε προκλητικὰ στὶς ἀπειλὲς αὐτὲς καὶ ὁ Ἰούλιος δήλωσε ὅτι θὰ μετατρέψει τοὺς Βενετοὺς σὲ ψαράδες, ὅπως ἦσαν στὸ παρελθόν. Οἱ Βενετοὶ ἀπείλησαν καὶ πάλι ὅτι θὰ σμικρύνουν τὸν Πάπα Ἰούλιο σὲ ἁπλὸ ἱερέα. Ἡ τελικὴ ρήξη ἐπῆλθε στὶς 19 Μαρτίου 1509[26].

25. Γιὰ τὶς σχέσεις Βενετίας-Ἰουλίου Β΄ καὶ Αὐστρίας-Ἰουλίου Β΄ βλ. F. T. Zanchi, *La prima guerra di Massimiliano contro Venezia*, Padova 1916· Federico Seneca, *Venezia e papa Giulio II*, Padova 1962.

26. Σχετικὰ μὲ τὴ ligua τοῦ Cambrai βλ. Pietro Bembo, *Historiae Venetae*, βιβλίο XII, Basiliae

Ἡ Βενετικὴ Γερουσία πίστευε ὅτι ἡ ligua δὲν θὰ διαρκοῦσε. Ὅταν διαπιστώθηκε τὸ ἀντίθετο, προσπάθησε νὰ πάρει μὲ τὸ μέρος της τὰ μέλη τῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν τῆς Ρώμης, τοὺς Ὀρσίνι, τοὺς Κολόννα, τοὺς Σαβέλλι. Τοὺς ὑποσχέθηκε χρήματα καὶ κτήση κάποιων πόλεων. Τὸ σχέδιο αὐτὸ τῆς Βενετίας δὲν πραγματοποιήθηκε βέβαια, διότι ὁ Ἰούλιος ἀπείλησε μὲ ἀφορισμὸ τὶς οἰκογένειες αὐτὲς σὲ περίπτωση ποὺ δέχονταν τὴν προσφορὰ τῆς Βενετικῆς Γερουσίας καὶ στὶς 27 Ἀπριλίου 1509 ἀφορίζει μὲ βούλλα τὴ Βενετία. Ἡ ἀντίδραση τῆς Βενετίας ἦταν καὶ πάλι προκλητικὴ διότι εἶχε ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμή της καὶ δήλωσε ὅτι οἱ σύμμαχοι τοῦ Πάπα δὲν ἦσαν τόσο ἰσχυροὶ ὅσο αὐτή. Στὶς 14 Μαΐου οἱ ἀντίπαλοι στρατοὶ συγκρούσθηκαν στὸ Agnadel, κοντὰ στὴν Κρεμόνα. Μετὰ ἀπὸ σφοδρὴ μάχη ἡ Βενετία ὑποχώρησε. Εἶχε προσλάβει μισθοφόρους, οἱ ὁποῖοι ἔχασαν τὴν ψυχραιμία τους, γράφει ὁ Μακιαβέλλι. Ἐπιπλέον ἡ βενετικὴ ἀριστοκρατία δὲν ἦταν καλὰ ἐκπαιδευμένη γιὰ πόλεμο. Ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄ κατέλαβε τὴν Κρεμόνα, τὸ Μπέργκαμο, τὴν Μπρέσια, ἐνῶ ὁ παπικὸς στρατὸς εἰσέβαλε στὴ Ρομάνια. Ὁ Λουδοβῖκος προήλασε στὴ συνέχεια μέχρι τὴ Βερόνα, τὴ Βιτσέντσα, τὴν Πάδοβα. Ἡ Βενετία ὑποχρεώθηκε νὰ παραδώσει τὶς κτήσεις της ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ρομάνια καὶ στὶς 5 Ἰουνίου ὁ Δόγης Leonardo Loredan ἐκλιπαρεῖ τὴ συγχώρηση τοῦ Πάπα. Οἱ Βενετοὶ πρέσβεις ἔλαβαν τὴν ἄδεια νὰ πᾶνε στὴ Ρώμη στὶς 2 Ἰουλίου καὶ νὰ εἰσέλθουν στὴν πόλη ἀφοῦ πέσει τὸ σκοτάδι. Ὁ Ἰούλιος δὲν ἤθελε νὰ ἄρει τὸν ἀφορισμό, ἀλλὰ πείσθηκε χάρις στὴν παρέμβαση τοῦ Girolamo Donato, ἑνὸς πρέσβεως ποὺ γνώριζε ἀπὸ παλαιὰ καὶ τελικὰ ὁ ἀφορισμὸς ἤρθη τὴν 8η Ἰουλίου. Ἡ Βενετία, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἔχασε τὴν terra ferma, δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα οὔτε τῆς ναυσιπλοΐας στὴν Ἀδριατική! Ὁ Loredan ἀγανάκτησε καὶ εἶπε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ζητήσει τὴ βοήθεια τοῦ Σουλτάνου[27].

Στὶς 17 Ἰουλίου ὁ βενετικὸς στρατὸς καταλαμβάνει καὶ πάλι τὴν Πάδοβα. Μετὰ τὴ νίκη αὐτὴ ὁ Loredan διακόπτει τὶς ταπεινωτικὲς διαπραγματεύσεις καὶ ἀνακαλεῖ τοὺς πρέσβεις του. Καὶ ἐνῶ ὁ Ἰούλιος ἀρχικὰ ἦταν ἄκαμπτος καὶ μάλιστα ἀπαιτοῦσε τὴν ἔλευση 6 ἀκόμη Βενετῶν πρέσβεων γιὰ νὰ ἄρει τὸν ἀφο-

1567, σ. 248· J. du Mont, *Corps Universel diplomatique du droit des gens*, τόμ. IV, Amsterdam et La Haye 1726, σσ. 109, 112· A. Bonardi, «Venezia e la lega di Cambrai», *Nuovo Archivio Veneto*, nov. ser. VII (1904), σσ. 209-244.

27. Γιὰ τὴ μάχη τοῦ Agnadel βλ. B. Quillet, *Louis XII*, Paris 1986, σσ. 390-391· Piero Pieri, *Il Rinascimento e la crise militare italiana*, Torino 1952, σσ. 456 sq.

ρισμό, ἄλλαξε στάση στὴ συνέχεια καὶ εἶπε ὅτι ἔπρεπε νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴ Βενετία, ὅτι δὲν ἤθελε ποτὲ νὰ καταστρέψει τὴ Βενετία καὶ ὅτι δὲν ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴ ligua τοῦ Cambrai. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1509 ἡ Βενετία ἀνακατέλαβε κάποιες πόλεις ὅπως τὴ Φερράρα. Στὶς 15 Φεβρουαρίου 1510 ὑπογράφηκε εἰρήνη μὲ τὴ Βενετία καὶ στὶς 24 τοῦ ἴδιου μηνὸς ὁ Ἰούλιος μαζὶ μὲ 12 καρδιναλίους δέχθηκε στὸν Ἅγιο Πέτρο τοὺς Βενετοὺς πρέσβεις καὶ ἤρθη ὁ ἀφορισμός. Ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἐν τούτοις αἰσθάνεται ἀκόμη ταπεινωμένη καὶ κυκλοφόρησε λιβέλλους κατὰ τοῦ Πάπα, κατὰ τῆς θηριωδίας τοῦ πολέμου, ἀκόμη καὶ κατὰ τοῦ ἤθους τοῦ Ἰουλίου. Διορατικὸς ὅμως ὁ Ἰούλιος δέχθηκε τὶς κατηγορίες σιωπηλὰ διότι σύντομα θὰ εἶχε τὴν ἀνάγκη τῆς Βενετίας. Ἡ μόνιμη παρουσία γαλλικῶν στρατευμάτων ἦταν πλέον ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ Ρώμη. Ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴ Γένοβα καὶ στὸ Μιλάνο καὶ ὁ Ἰούλιος ἔπρεπε νὰ τὸν ἀπομακρύνει. Χρειαζόταν πολλὰ χρήματα γιὰ νὰ ἀρχίσει πάλι μία στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση. Ζήτησε τὰ χρήματα ἀπὸ τὸν τραπεζίτη του, τὸν Αὐγουστίνο Chigi, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωσε 40.000 δουκάτα, ἀλλὰ ζήτησε ὡς ἐνέχυρο τὴν βαρύτιμη τιάρα. Τελικά, στὰ 1513 ὁ Chigi θὰ ἐπιστρέψει τὴν τιάρα στὸν Ἰούλιο χωρὶς νὰ πάρει πίσω τὰ δουκάτα ποὺ εἶχε χορηγήσει.

Τὰ ἑλβετικὰ καντόνια ἔδιναν πολλοὺς μισθοφόρους στὴν Εὐρώπη. Ὁ Ἰούλιος σκέφθηκε νὰ πάρει στὴν ὑπηρεσία του Ἑλβετοὺς ὡς προσωπική του φρουρά. Ἄρχισε τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Ἑλβετικὴ Συνομοσπονδία καὶ κατέστησε σαφὲς ὅτι οἱ Γάλλοι ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τέτοιες θέσεις. Προσπάθησε ἐπίσης νὰ ὁδηγήσει τοὺς Ἑλβετοὺς στὴν ὑπογραφὴ μιᾶς δεσμευτικῆς συνθήκης μὲ τὸ Παπικὸ Κράτος. Στὶς 14 Μαρτίου 1510 τὰ 12 ἑλβετικὰ καντόνια δεσμεύθηκαν νὰ παρέχουν ἄνδρες στὴν Ἁγία Ἕδρα γιὰ πέντε χρόνια. Ἐπρόκειτο γιὰ 6.000 ἄνδρες. Οἱ Ἑλβετοὶ δὲν θὰ εἶχαν δικαίωμα νὰ συνάψουν ἄλλη συμμαχία μὲ ἄλλο κράτος. Προσέφεραν ἐπίσης στὸν Πάπα καὶ τὸν ὁπλισμό τους. Ὁ Ἰούλιος ἀπὸ πλευρᾶς του θὰ ἔδινε 1.000 φλωρίνια ἐτησίως σὲ κάθε καντόνι καὶ 9 φράγκα μηνιαίως σὲ κάθε ἄνδρα.

Οἱ κινήσεις αὐτὲς ἔδειχναν ὅτι ὁ Ἰούλιος ἐνδιαφερόταν νὰ ἀρχίσει πάλι πόλεμο. Ἔλεγαν ὅτι δὲν ἦταν claviger (δηλαδὴ κλειδοῦχος τοῦ Ἁγίου Πέτρου), ἀλλὰ armiger, δηλαδὴ ὁπλοφόρος. Εἶχε πετάξει τὰ κλειδιὰ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὸν Τίβερη. Στὶς 25 Ἀπριλίου, ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου, πολιούχου τῆς Βενετίας, ἀνεκάλυψαν οἱ κάτοικοι τῆς Ρώμης, ἕναν ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέους ποὺ ἐξεδίωκε τὴ Λερναία Ὕδρα. Ἦταν φανερὴ ἡ πολεμοχαρὴς διάθεση τοῦ Ἰουλίου. Εἶχε ἐμπιστευθεῖ στοὺς καρδιναλίους ὅτι ἡ γαλλικὴ παρουσία στὴν Ἰταλία τοῦ εἶχε διώξει τὸν ὕπνο. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀγρυπνιῶν του ὁ Θεὸς τοῦ εἶπε νὰ ἐκδιώξει τοὺς Γάλλους. Ἡ ἀτμόσφαιρα εἶχε τόσο βαρύνει, ποὺ οἱ Γάλλοι ἱερωμένοι ἔνοιωθαν ἀνασφαλεῖς πλέον στὸ Βατικανό. Ὁ καρδινάλιος τοῦ Auch φοβήθηκε τόσο ποὺ στὶς 29 Ἰουνίου μεταμφιέσθηκε μὲ λαϊκὰ ἐνδύματα καὶ προσπάθησε νὰ φύγει ἀπὸ τὴ Ρώμη. Τὸν ἀναγνώρισαν ὅμως, τὸν συνέλαβαν καὶ τὸν φυλάκισαν. Οἱ ἄλλοι Γάλλοι καρδινάλιοι ποὺ προσπάθησαν νὰ τὸν ἀπελευθερώσουν, ἀπειλήθηκαν κι αὐτοί. Ὁ Ἰούλιος μάλιστα ἐδήλωσε ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ κόψει τὸ κεφάλι τοῦ καρδιναλίου τοῦ Auch.

Γιὰ νὰ ἀναλάβει πόλεμο ἐναντίον τῆς Γαλλίας ὁ Ἰούλιος χρειαζόταν νέους συμμάχους καὶ στράφηκε στὴν Ἱσπανία καὶ στὴν Ἀγγλία. Πρῶτα ἐξασφάλισε τὴν οὐδετερότητα τῆς Ἱσπανίας. Στὴν Ἀγγλία εἶχε ἀνεβεῖ στὸν θρόνο ἕνας νέος βασιλέας, ὁ Ἐρρῖκος ὁ Η΄. Ὁ Ἰούλιος τοῦ ἔστειλε ἁγιασμὸ μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ τὸν πείσει νὰ στείλει στόλο στὰ γαλλικὰ ὕδατα πρὸς ἐκφοβισμό. Οἱ Γάλλοι θὰ εἶχαν νὰ πολεμήσουν σὲ δύο μέτωπα, στὴν Ἰταλία ἀλλὰ καὶ στὸν τόπο τους[28].

Στὶς 24 Ἰουνίου 1510 ὁ Μακιαβέλλι διαβεβαιώνει τὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄ ὅτι σὲ περίπτωση πολέμου μὲ τὴν Ἁγία Ἕδρα, ἡ Φλωρεντία θὰ τηρήσει οὐδετερότητα. Ἡ Φλωρεντία δὲν θὰ βοηθοῦσε τὸν Ἰούλιο. Εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τῶν Μεδίκων καὶ δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν ἐπαναφορά τους. Ἡ Signoria τῆς Φλωρεντίας ἔβλεπε ὅτι ὁ Ἰούλιος εὐνοοῦσε τὸν καρδινάλιο Ἰωάννη Μέδικο, γιὸ τοῦ Lorenzo Magnifico καὶ φοβόταν μήπως ἀποκαθιστοῦσε τοὺς Μέδικους στὸν θρόνο τῆς Φλωρεντίας. Ὁ Ἰούλιος ὅμως ἀπάντησε αἰνιγματικὰ στὸν Μακιαβέλλι περὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, λέγοντας ὅτι οὔτε τοὺς Μέδικους, οὔτε τοὺς Pazzi θὰ ἀποκαθιστοῦσε, ἀλλὰ ὅποιον ἄλλον θελήσει. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε νὰ διευθετήσει καὶ κάποια ἄλλα ζητήματα. Ὁ Μαρκήσιος τῆς Μάντοβα Φραγκῖσκος Γκονζάγκα εἶχε αἰχμαλωτισθεῖ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς στὸν πόλεμο τοῦ 1509. Ἡ σύζυγός του ἦταν ἡ Ἰσαβέλλα d'Este, ἀδελφὴ τοῦ Ἀλφόνσου τοῦ δούκα τῆς Φερράρας. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ συζύγου της ἡ Ἰσαβέλλα παρεκάλεσε τὸν Ἰούλιο νὰ μεσολαβήσει στοὺς Βενετούς. Ὁ Ἰούλιος ἀπελευθέρωσε μὲν τὸν Γκονζάγκα, ἀλλὰ ἀπαίτησε τὸν γιό του Federico ὡς ὅμηρο γιὰ ἕνα διάστημα. Κρατώντας τὸ παιδὶ ὡς ὅμηρο, ἦταν σίγουρος ὅτι ὁ Γκον-

28. Οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐτῶν αὐτῶν ἐκτίθενται λεπτομερῶς στὸ ἔργο τοῦ Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*, ἔκδοση τοῦ Franco Catalano, τόμ. I, Milano 1975, βιβλίο 8, κεφ. 13-16, σσ. 276-289, βιβλίο 9, κεφ. 1-4, σσ. 291-306. Βλ. ἐπίσης Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 183-189.

ζάγκα δὲν θὰ βοηθοῦσε τὸν 'Αλφόνσο τῆς Φερράρας, δεδομένου ὅτι ὁ 'Ιούλιος ἐνδιαφερόταν νὰ ἀρχίσει πόλεμο ἐναντίον τῆς Φερράρας. Βέβαια ὁ δεκάχρονος Federico δὲν ἔζησε σὰν ὅμηρος στὸ Βατικανό. Συμμετεῖχε στὶς διασκεδάσεις, γευμάτιζε μαζί μὲ τὸν 'Ιούλιο, πήγαιναν γιὰ κυνήγι καὶ τοῦ ἔδινε 100 δουκάτα τὸ μῆνα. Γιὰ νὰ ἀποθανατισθεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Federico, ὁ 'Ιούλιος παρήγγειλε τὸ πορτραῖτο του στὸν Ραφφαέλο, ὁ ὁποῖος ζωγράφισε τὸν νεαρὸ μέσα στὸ ἔργο του «Σχολὴ τῶν 'Αθηνῶν»[29].

Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης μὲ τὴ Βενετία, ὁ 'Ιούλιος ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν 'Αλφόνσο τῆς Φερράρας νὰ καταθέσει τὰ ὅπλα, ἀλλὰ ὁ 'Αλφόνσο δὲν ὑπάκουσε. 'Επιπλέον ὁ ἀδελφός του 'Ιππόλυτος ἐξελέγη παράνομα καρδινάλιος στὴ Μόντενα ἀπὸ λίγους βενεδικτίνους μοναχούς. 'Ο 'Ιούλιος δὲν δέχθηκε βέβαια τὴν ἐκλογὴ αὐτή. Γιὰ νὰ κατευνάσουν τὴν ὀργὴ τοῦ Πάπα ὁ 'Αλφόνσος καὶ ὁ 'Ιππόλυτος ἔστειλαν στὴ Ρώμη τὸν σπουδαῖο ποιητὴ 'Αριόστο, ἀλλὰ τοῦ ἐπεφυλάχθη πολὺ ψυχρὴ ὑποδοχὴ καὶ ὁ 'Ιούλιος δήλωσε πὼς δὲν συγχωρεῖ τὸν 'Ιππόλυτο καὶ τὸν διατάζει νὰ ἔλθει στὴ Ρώμη ἐντὸς δεκαπέντε ἡμερῶν. 'Ο 'Ιππόλυτος ἀνεχώρησε γιὰ τὴ Ρώμη, ἀλλὰ δὲν ἔφθασε διότι ἕνα ἀτύχημα μὲ τὸ ἄλογό του τὸν κράτησε κλινήρη στὴ Φλωρεντία. Τὸ ἀτύχημα βέβαια δὲν ἦταν ἀληθινό.

'Ο 'Ιούλιος εἶχε καὶ ἄλλη διαφορὰ νὰ λύσει μὲ τὸν 'Αλφόνσο τῆς Φερράρας, διαφορὰ οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος. 'Επρόκειτο γιὰ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς ἁλυκὲς τοῦ Commachio, τὰ ὁποῖα οἰκειοποιεῖτο ὁ 'Αλφόνσος τὰ τελευταῖα χρόνια. 'Ο 'Ιούλιος ἀπαιτοῦσε ὅλα τὰ ἀναδρομικὰ ἀπὸ τὶς ἁλυκές, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονταν στὸ ὑπέρογκο ποσὸν τῶν 350.000 δουκάτων. Τὰ χρήματα αὐτὰ ἀνῆκαν λογικὰ στὴν 'Αγία "Εδρα, ἀλλὰ ὁ 'Αλέξανδρος ΣΤ΄ ὁ Βοργίας δὲν τὰ δεχόταν διότι γιὰ κάποιο διάστημα ἡ κόρη του Λουκρητία εἶχε παντρευτεῖ τὸν 'Αλφόνσο. Κανονικὰ ἡ Φερράρα ἔδινε στὴν 'Αγία "Εδρα 4.000 δουκάτα ἐτησίως ἀπὸ τὶς ἁλυκές, ἀλλὰ μετὰ τὸν γάμο αὐτὸν ὁ Βοργίας ἐδέχετο τὸ συμβολικὸ ποσὸν τῶν 100 δουκάτων. 'Ο 'Ιούλιος ἐπέμενε νὰ ἀποδοθοῦν τὰ ὀφειλόμενα.

Στὶς 4 'Ιουλίου 1510 ἄρχισε ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς Φερράρας. Gonfaloniere διορίσθηκε ὁ Francesco-Maria della Rovere, ὁ ὁποῖος κατέλαβε ἀμέσως ὅλα τὰ περίχωρα τῆς Φερράρας. 'Ο Λουδοβῖκος ΙΒ΄ θεώρησε τὴν ἐπίθεση τοῦ 'Ιουλί-

29. Σχετικὰ μὲ τὸν ὅμηρο αὐτὸν βλ. A. Luzio, *Federigo Gonzaga ostaggio alla Corte di Giulio II*, Roma 1887.

ου προσβλητικὴ γιὰ τὴ Γαλλία, διότι ἡ Φερράρα ἦταν σύμμαχός του καὶ ἤθελε νὰ μπεῖ στὸν πόλεμο. 'Ο Μακιαβέλλι διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἔπρεπε νὰ ξεσηκώσουν τὶς ἰσχυρὲς οἰκογένειες τῆς Ρώμης κατὰ τοῦ Πάπα. Στὶς 9 Αὐγούστου 1510 ὁ 'Ιούλιος ἀφορίζει τὸν 'Αλφόνσο καὶ ἀποφασίζει νὰ ἡγηθεῖ ὁ ἴδιος τοῦ στρατοῦ του. Οἱ 'Ελβετοὶ στρατιῶτες του ὅμως δὲν τὸν ἀκολουθοῦν. 'Η συμφωνία μὲ τὴν 'Ελβετικὴ Συνομοσπονδία ἦταν νὰ προστατεύεται ὁ Πάπας καὶ ὄχι νὰ συμμετέχουν οἱ στρατιῶτες σὲ ἐπίθεση ἐναντίον συμμαχικῶν πόλεων. 'Ο 'Ιούλιος τότε ἀποφάσισε νὰ χαράξει μόνος του τὴν πορεία. Στὶς 17 Αὐγούστου καταλαμβάνει τὴ Μόντενα. 'Ο Λουδοβῖκος ΙΒ΄ ἐπισημαίνει στὸν Πάπα τὴν ἐπικίνδυνη ὁδὸ ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ συγκαλέσει Σύνοδο ἡ ὁποία θὰ συζητήσει γιὰ τὴ συνέχεια, ἀλλὰ ὁ 'Ιούλιος ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμὸ καὶ τὸν Λουδοβῖκο. Φυλακίζει τοὺς Γάλλους καρδιναλίους καὶ φεύγει γιὰ τὸ μέτωπο. 'Επέλεξε νὰ πάρει μαζί του 4 καρδιναλίους ἔμπειρους στὸν πόλεμο. Τὸ τελευταῖο δεκαήμερο τοῦ Αὐγούστου διασχίζει τὴ Βόρειο 'Ιταλία. Καθ' ὁδὸν κάποιοι ἱερωμένοι πεθαίνουν ἀπὸ ὑπερκόπωση, ἄλλοι προσπαθοῦν νὰ τὸν μεταπείσουν νὰ ἀρχίσει διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Λουδοβῖκο. 'Ο 'Ιούλιος δὲν δέχεται συμβουλὲς καὶ δὲν διαπραγματεύεται τὰ ἐδάφη ποὺ ἀνήκουν κανονικὰ στὴν 'Αγία "Εδρα. Μπαρκάρει γιὰ τὸ Ρίμινι. 'Απὸ ἐκεῖ ἀρχίζει μία ἐπίπονη πορεία ὑπὸ καταρρακτώδεις βροχές. 'Ακολουθεῖ τὴ Via Emilia, ὅπως ἔκαναν κάποτε οἱ ρωμαϊκὲς λεγεῶνες. Φθάνει στὸ Φόρλι ὑπὸ βροχὴν καὶ στὶς 22 Σεπτεμβρίου 1510 εἰσέρχεται στὴν Μπολώνια. 'Απὸ ὅπου περνοῦσε, μοίραζε τρόφιμα καὶ χρήματα. "Εδωσε στὴν ἐπιχείρηση αὐτὴ τὸν χαρακτήρα ἑνὸς ἱεροῦ πολέμου. Στὴν Μπολώνια ὅμως συνέβη κάτι πολὺ λυπηρὸ γιὰ τὸν 'Ιούλιο καὶ πολὺ ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν ὁμόνοια τοῦ παπικοῦ στρατοῦ. 'Ο ἀνεψιός του Francesco-Maria della Rovere καὶ ὁ σύντροφός του Francesco Alidosi διαπληκτίζονται. 'Η ἑνότητα τοῦ στρατεύματος κλονίζεται ἀπὸ τὴ διαφωνία αὐτή, ἡ ὁποία θὰ ἔχει πολὺ ἄσχημη ἐξέλιξη. Στὶς 7 'Οκτωβρίου ὁ Francesco-Maria συλλαμβάνει τὸν Alidosi. 200 στρατιῶτες φρουροῦν τὸν Alidosi ἁλυσοδεμένον! "Ομως αὐτὸς τοὺς ἐξαγοράζει προσφέροντας τρία σκούδα στὸν καθένα. Φθάνει μόνος του στὴν Μπολώνια, ὅπου ὁ 'Ιούλιος τὸν χειροτονεῖ ἐπίσκοπο τῆς πόλεως. 'Η Μπολώνια πολιορκεῖται ἀπὸ τὸν παπικὸ στρατό[30].

30. Γιὰ τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς βλ. Pâris de Grassis, *Diarium*, ὅ.π., σσ. 197-201, ὅπου καὶ ἡ ἄσχημη τροπὴ κατὰ τοῦ Alidosi.

Οἱ ἀστρολόγοι εἶχαν προβλέψει ὅτι ὁ 'Ιούλιος θὰ ἀσθενοῦσε. Πράγματι, στὶς 19 'Οκτωβρίου παρουσίασε ὑψηλὸ πυρετὸ καὶ καταβεβλημένος ἔλεγε ὅτι προτιμοῦσε νὰ πεθάνει. Τὴν ἑπομένη συνῆλθε, ἄφησε τὸ κρεββάτι καὶ βγῆκε στὸν ἐξώστη γιὰ νὰ εὐλογήσει τὸν κόσμο ποὺ ἀγωνιοῦσε γιὰ τὴν ὑγεία του.

'Ο γαλλικὸς στρατὸς ὅμως βάδιζε πρὸς τὴν Μπολώνια. 'Αριθμοῦσε 14.000 ἄνδρες. 'Ο 'Ιούλιος ὀργάνωσε τὴν ἀντίσταση τῆς πόλεως. Οἱ ὧρες ἦσαν ἐξαιρετικὰ δύσκολες. Ὅμως αἰφνίδια συνέβη κάτι πολὺ περίεργο. 'Ο διοικητὴς τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ Chaumont d' Amboise σκέφθηκε ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν Ποντίφηκα καὶ ὀπισθοχώρησε! Αὐτὸ χαρακτηρίσθηκε ὡς θαῦμα. 'Εν τούτοις ὁ πυρετὸς ἐπανέρχεται στὸν 'Ιούλιο στὶς 24 'Οκτωβρίου. Τὸν σώζει ἀπὸ τὸν κίνδυνο ἕνας 'Εβραῖος ἰατρός, ὁ Σαμουὴλ Σαρφάτι, ἀλλὰ ὁ 'Ιούλιος δὲν ἀρκεῖται στὸ ὅτι σώθηκε ἀπὸ τὸν θάνατο. Εἶναι στενοχωρημένος ποὺ λόγῳ τῆς σωματικῆς του καταπτώσεως δὲν μπόρεσε νὰ κυνηγήσει τοὺς Γάλλους καὶ νὰ τοὺς ἐκφοβίσει. 'Ο γαλλικὸς στρατὸς ἔπρεπε νὰ φύγει ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ ἔδαφος. 'Ο 'Ιούλιος κυκλοφόρησε μία ἐγκύκλιο μέσα στὴν ὁποία ἔλεγε ὅτι ὁ Λουδοβῖκος ἤθελε νὰ ξεδιψάσει μὲ τὸ αἷμα τοῦ Ποντίφηκος. Στὰ μέσα Δεκεμβρίου 1510 ἄφησε τὴ γενειάδα του νὰ μακρύνει πολὺ ὅπως συνήθιζε ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος. Στὶς ἀντιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος ἐτόνισε τὴ βυζαντινή του καταγωγή. Εἶπε ἐπίσης ὅτι δὲν θὰ ἔκοβε τὴ γενειάδα του ἂν δὲν ἐξεδίωκε τοὺς Γάλλους. Κανένας Πάπας δὲν εἶχε γένεια. Στὰ 1455 ἡ γενειάδα ἐμπόδισε τὸν Βησσαρίωνα νὰ ἐκλεγεῖ πάπας. Οἱ φίλοι τοῦ 'Ιουλίου ἐξέφρασαν τὴν ἀπορία τους καὶ τὴ δυσαρέσκειά τους. 'Ο Πάπας, εἶπαν, δὲν ἦταν Ἕλλην Μητροπολίτης. 'Εν τούτοις ὁ 'Ιούλιος ἐτέλεσε τὴ Χριστουγεννιάτικη Λειτουργία ἔχοντας πολὺ μακριὰ γένεια. Στὶς 26 ὅμως Δεκεμβρίου, ἑορτὴ τοῦ 'Αγίου Στεφάνου, δὲν μπόρεσε νὰ ἱερουργήσει διότι τὸν κατέλαβε πάλι πυρετός. Παρὰ τὴ σωματική του κατάπτωση ἔλαβε τὴν ἀπόφαση νὰ ἡγηθεῖ καὶ πάλι τοῦ στρατοῦ του, διότι, ὅπως εἶπε, χωρὶς αὐτὸν οἱ στρατιῶτες δειλιοῦν καὶ προχωροῦν ἀργά. Προσπαθοῦν νὰ τὸν μεταπείσουν νὰ μὴν ἐκτεθεῖ στὸν κίνδυνο, ἀλλὰ μάταια.

'Ο 'Ιανουάριος τοῦ 1511 ἦταν πολὺ παγερὸς καὶ τὸ χιόνι δὲν σταματοῦσε. Κινδυνεύοντας νὰ πεθάνει ὁ 'Ιούλιος προχωροῦσε γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Mirandola. 'Η κατάκτησή της θὰ ἀνέκοπτε τὴν πορεία τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ πρὸς τὴ Φερράρα. 'Η Mirandola ἔκειτο 40 χλμ. δυτικὰ τῆς Φερράρας. Προστατευόταν ἀπὸ τείχη καὶ ἀπὸ βαθειὲς τάφρους. Διέθετε λιγότερους ἀπὸ 4.000 κατοίκους καὶ κυβερνᾶτο ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Pico, ἀφοσιωμένη στὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄. Τὴν ὑπεράσπιση τῆς πόλεως εἶχε ἀναλάβει ἡ κοντέσσα Francesca Pico, γυναίκα πολὺ δραστήρια καὶ ἱκανή. 'Ο παπικὸς στρατὸς διέθετε 7.000 πεζούς, 600 ἱππεῖς, 800 ὁπλισμένους καὶ 300 'Ισπανοὺς λογχοφόρους. 'Ο 'Ιούλιος πίεζε τὸν Francesco-Maria della Rovere νὰ ἀρχίσει τὴν πολιορκία, ἀλλὰ ἡ χιονόπτωση ἦταν ἀνασταλτικὸς παράγων. 'Ο 'Ιούλιος ἀγανακτισμένος ἀπὸ τὴν καθυστέρηση, εἶπε ὅτι ὅλοι εἶναι προδότες γύρω του. 'Ο ἴδιος δὲν ὑπολόγιζε οὔτε τὸν χειμῶνα, οὔτε τὴν ἀσθένειά του. Ἦταν σιδηρᾶς ἰδιοσυγκρασίας. Τὸ χιόνι ἦταν τόσο ψηλὸ ποὺ τὰ ἄλογα βυθίζονταν κατὰ τὸ ἥμισυ. Κανεὶς δὲν ἐνθάρρυνε τὸν 'Ιούλιο. 'Ακόμη καὶ τὸ στενό του περιβάλλον δὲν καταλάβαινε τὴν πολεμικὴ ἀνδρεία καὶ νόμιζε ὅτι ὁ 'Ιούλιος ὑποφέρει μόνον καὶ μόνον γιατὶ θὰ ἔχει κάποιο οἰκονομικὸ ὄφελος. 'Η ἀδιαφορία τῶν δικῶν του ἀνθρώπων τὸν ἀπέλπιζε καὶ προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ σκληρὰ λόγια γιὰ νὰ ἐμψυχώσει τοὺς ἀξιωματικούς. Κοιμόταν στὴν κουζίνα ἑνὸς μοναστηριοῦ, σ' ἕναν τρισάθλιο χῶρο, ἀλλὰ ἡ ἀντίστασή του δὲν ἐκάμπτετο. 'Αναθέτει τὸ γενικὸ πρόσταγμα στὸν Φραγκῖσκο Γκονζάγκα καὶ ἀπομακρύνει τὸν ἀνεψιό του Francesco-Maria. 'Ο 'Ιούλιος δὲν κοιμᾶται πλέον. Τὸν παρακαλοῦν νὰ μὴν ἐκτίθεται στὸν κίνδυνο ἀλλὰ αὐτὸς τοὺς εἶπε ὅτι περιμένει τὸν θάνατο στὸ πεδίο τῆς μάχης. Οἱ κανονιὲς πέφτουν δίπλα του καὶ μία ἡμέρα σηκώνει μία μπάλλα ποὺ παραλίγο θὰ τὸν σκότωνε καὶ παρήγγειλε νὰ τὴν ἐντοιχίσουν σὲ μία ἐκκλησία, δεξιὰ ἀπὸ τὴν 'Αγία Τράπεζα. Στεκόταν πάντοτε στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ πυρός. Τελικὰ ἡ κοντέσσα Francesca Pico ἀναγκάσθηκε νὰ συνθηκολογήσει. Φυλακίσθηκε, ἀφοῦ ἄκουσε δριμεῖες κατηγορίες ἀπὸ τὸν Πάπα. 'Η πόλη θὰ πληρώσει 6.000 δουκάτα στὸν Πάπα, οἱ Γάλλοι στρατιῶτες θὰ παραδώσουν τὰ ἅρματά τους καὶ τὰ ἄλογά τους καὶ κάποιοι ἀξιωματικοὶ θὰ αἰχμαλωτισθοῦν. 'Ο 'Ιούλιος ἀνυπομονοῦσε νὰ εἰσέλθει θριαμβευτὴς στὴν πόλη καὶ νὰ τὴν καταστρέψει. Δὲν μποροῦσε νὰ περιμένει νὰ σηκώσουν τὰ ὁδοφράγματα καὶ μπῆκε νύχτα στὴν πόλη δίνοντας διαταγὴ νὰ κατασκευασθεῖ ἐπὶ τῆς τάφρου μία γέφυρα. Ἦταν ἡ γέφυρα τῆς καλῆς τύχης. Ἄλλωστε ὁ ρόλος τοῦ ποντίφηκος (pontifex: pons + facio) ἦταν ἡ δημιουργία γέφυρας ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στὸν οὐρανό.

'Αφοῦ ὀργάνωσε τὴ διοίκηση τῆς πόλεως, ἀνεχώρησε τὴν 1η Φεβρουαρίου 1511. Τὸ χιόνι ἦταν ἀκόμη πολὺ καὶ δὲν μποροῦσε νὰ κρατηθεῖ στὸ ἄλογο. Λιποθυμοῦσε συχνά. Τὸν μετέφεραν μὲ ἕλκηθρο ποὺ τὸ τραβοῦσαν βόδια. Στὶς 7 Φεβρουαρίου ἔφθασε στὴν Μπολώνια, ὅπου αἰσθάνθηκε τὴ γαλλικὴ ἀπειλὴ καὶ φοβήθηκε μήπως ἐξεγερθοῦν οἱ αἰχμάλωτοι. Στὶς 11 Φεβρουαρίου ἔφθασε στὴ Ραβέννα. 'Η χιονόπτωση συνεχιζόταν[31].

31. Γιὰ τὴν ἀσθένεια τοῦ Πάπα βλ. Marino Sanudo, *I Diarii*, ὅ.π., τόμ. XI, σσ. 467-550· Pâris de

Στὴ Ραβέννα ἔμαθε ὅτι ὁ Φραγκῖσκος Γκονζάγκα τὸν πρόδωσε καὶ πῆγε μὲ τὸ μέρος τοῦ Λουδοβίκου. Ὁ Γκονζάγκα συνεννοήθηκε μὲ τὸν Λουδοβῖκο νὰ καταλάβει τὴν περιοχὴ τῆς Μάντοβα. Γιὰ νὰ συνεχισθοῦν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ὁ Ἰούλιος ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομήσει χρήματα. Χειροτόνησε κάποιους πλούσιους καρδιναλίους οἱ ὁποῖοι κατέθεσαν μεγάλα ποσὰ στὴν Ἁγία Ἕδρα. Σκέφθηκε νὰ ζητήσει χρήματα ἀπὸ τὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ ἡ Βενετία ἦταν σὲ ἄσχημη οἰκονομικὴ κατάσταση λόγῳ τοῦ διαρκοῦς πολέμου καὶ λόγῳ τῆς κάμψεως τοῦ ἐμπορίου της. Μία ἐκστρατεία κόστιζε 240.000 δουκάτα περίπου καὶ ἕνας condottiere 50.000 δουκάτα. Ὁ Ἰούλιος ἔστειλε στὴ Βενετία τὸν τραπεζίτη του Αὐγουστῖνο Chigi μὲ 40.000 δουκάτα. Ἡ Βενετία δεσμεύθηκε νὰ ἀγοράσει 7.000 καντάρια ὀρυκτοῦ ἅλατος ἀπὸ τὰ ὀρυχεῖα τῆς Τόλφα ποὺ ἀνῆκαν στὴν Ἁγία Ἕδρα καὶ θὰ πλήρωνε 20 δουκάτα τὸ κάθε καντάρι. Γιὰ τὴ διευκόλυνση αὐτὴ ὁ Chigi πῆρε μαζί του ἀναχωρώντας ἀπὸ τὴ Βενετία κάποια ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἀνερχόταν σὲ 300.000 δουκάτα.

Στὶς 25 Μαρτίου 1511 ὁ Ἰούλιος βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴ Ραβέννα, στὴν Cervia. Παρόλον ὅτι τὸ χωριὸ αὐτὸ ἦταν πτωχό, ὁ Ἰούλιος ἀξίωσε νὰ τοῦ κάμουν ἐπίσημη ὑποδοχή. Τὴν ἴδια νύχτα ἔγινε ἰσχυρότατος σεισμὸς καὶ βγῆκαν ὅλοι ἔντρομοι στὴν πλατεία. Ὅταν πέρασε ὁ κίνδυνος ἄρχισαν νὰ γελοῦν τόσο πολὺ ποὺ ὁ Ἰούλιος εἶπε ὅτι μὲ τὰ γέλια ἐξορκίζεται ὁ σεισμός. Τὴν ἑπομένη πῆγε στὴ Ραβέννα καὶ ὅπως ἔμπαινε στὴν πόλη ἔπεσαν κεραυνοί. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ θεωρήθηκαν ὡς προειδοποίηση τοῦ Θεοῦ. Ἡ Βενετία ὑπέστη πολλὲς ζημιὲς ἀπὸ τὸν σεισμό, προσόψεις κατοικιῶν καὶ ἀγάλματα ἔπεσαν, παρατηρήθηκε aqua alta στὰ κανάλια καὶ οἱ καμπάνες χτυποῦσαν ἐπὶ πολλὴ ὥρα. Ὁ Πατριάρχης τῆς Βενετίας Ἀντώνιος Κονταρίνι συμβούλευσε τὴ Γερουσία νὰ λάβει μέτρα ἐναντίον τῆς ἀνηθικότητας ποὺ ἐπικρατοῦσε[32].

Στὶς 3 Ἀπριλίου 1511 ὁ Ἰούλιος ἦταν πάλι καθ' ὁδόν. Αὐτὴ τὴ φορὰ εἶχε

Grassis, *Diarium*, ὅ.π., σσ. 202-203· E. Rodocanachi, *Le pontificat de Jules II*, ὅ.π., σσ. 116-117. Γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Mirandola βλ. P. Balan, *Gli assedii della Mirandola*, La Mirandola 1876· E. Rodocanachi, *Le pontificat de Jules II*, ὅ.π., σσ. 117-123.

32. Σχετικὰ μὲ τὸν σεισμὸ στὴν Cervia βλ. E. Rodocanachi, *Le pontificat de Jules II*, ὅ.π., σ. 128· στὴ Βενετία F. Gilbert, *The Pope, his Banker and Venice*, Cambridge Massachusetts and London 1980, σσ. 38-39.

νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς πλημμύρες ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὶς πολλὲς βροχοπτώσεις καὶ πιθανὴ ἐξέγερση τῶν στρατιωτῶν ποὺ δὲν εἶχαν ἐξοφληθεῖ. Τὸ πολεμικὸ μένος τοῦ Ἰουλίου ὅμως ἦταν τόσο δυνατό, ποὺ δὲν τὸ λύγιζαν οἱ κίνδυνοι. Ἤθελε νὰ πείσει τοὺς συμμάχους τῆς Γαλλίας νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. Ὁ Μαξιμιλιανὸς τῆς Αὐστρίας ἦταν σύμμαχός της. Ὁ Ἰούλιος μὲ ὑστεροβουλία ἔδωσε τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδιναλίου στὸν πρέσβυ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ, Ματθαῖο Λάνγκ. Ὁ ἰδιόρρυθμος Λάνγκ συναντήθηκε μὲ τὸν Ἰούλιο στὴν Μπολώνια καὶ πρὸς ἔκπληξη ὅλων δὲν φοροῦσε ἐκκλησιαστικὰ ἐνδύματα, ἀλλὰ λαϊκά. Τὸν παρεκάλεσαν νὰ φορέσει τὰ ἐνδύματα τοῦ καρδιναλίου ἀλλὰ ἀρνήθηκε λέγοντας ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει τὰ ροῦχα ποὺ φοροῦσε ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αὐστρία. Ὁ Ἰούλιος ἐν τούτοις τὸν περιποιήθηκε καὶ τοῦ ἔδωσε διακεκριμένη θέση, ἀλλὰ ὁ Λάνγκ συμπεριφερόταν θρασύτατα. Τὸν χαρακτήρισαν ἐπηρμένο καὶ βάρβαρο. Ἐπιπλέον ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ὅλα τὰ ἐδάφη ποὺ κάποτε ἀνῆκαν στὴν Αὐστρία! Δὲν καταδεχόταν νὰ συνομιλεῖ μὲ τοὺς καρδιναλίους, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν Πάπα. Ἐπέτρεπε στὴ συνοδεία του νὰ συνομιλεῖ μὲ τοὺς καρδιναλίους. Εἶχε συμπεριφορὰ ἡγεμόνα. Ὅταν κατάλαβε ὅτι δὲν θὰ κέρδιζε αὐτὰ ποὺ εἶχε κατὰ νοῦν, ἀνεχώρησε αἰφνίδια στὶς 25 Ἀπριλίου 1511 μὲ ἀπειλές[33].

Μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Λάνγκ ὁ Ἰούλιος δέχεται τὶς ἀπειλὲς τῶν Γάλλων καὶ τῶν Αὐστριακῶν. Δὲν πτοεῖται καὶ δίνει κουράγιο στοὺς ἀξιωματικούς του ποὺ εἶχαν κουραστεῖ ἀπὸ τοὺς πολέμους. Θὰ τεθεῖ καὶ πάλι ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ, παρόλον ὅτι πολλοὶ στρατιῶτες δὲν θέλουν νὰ μετακινηθοῦν χωρὶς νὰ πάρουν πρῶτα τοὺς μισθούς τους. Ὀργισμένος ὁ Ἰούλιος βαδίζει μόνος του πρὸς τὴν Μπολώνια. Ὁ γαλλικὸς στρατὸς πλησιάζει. Μόνος του ἐκτίθεται καὶ κινδυνεύει νὰ αἰχμαλωτισθεῖ. Στὶς 14 Μαΐου 1511 φεύγει γιὰ τὴ Ραβέννα. Ὁ Alidosi εἶχε παραμείνει στὴν Μπολώνια, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ ἐξέγερση τῶν κατοίκων ἀναγκάσθηκε νὰ φύγει διὰ νυκτὸς καὶ μεταμφιεσμένος. Ἐγκατέλειψε καὶ ὁ Francesco-Maria della Rovere καὶ τὰ κανόνια καὶ τὰ λάβαρα τοῦ παπικοῦ στρατοῦ ἔπεσαν στὰ χέρια τῶν Γάλλων. Στὶς 22 Μαΐου οἱ Γάλλοι εἰσέρχονται θριαμβευτικὰ στὴν πόλη, συμπεριφέρονται βάρβαρα καὶ καταστρέφουν τὰ σύμβολα τῆς παπικῆς κυριαρχίας. Κατέστρεψαν καὶ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἰουλίου, ἔργο τοῦ Μιχαὴλ-Ἀγγέλου ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ στὰ 1508 πάνω ἀπὸ τὴν

33. Γιὰ τὸν Mathieu Lang βλ. Pâris de Grassis, *Diarium*, ὅ.π., σσ. 261-272· Marino Sanudo, *I Diarii*, τόμ. XII, ὅ.π., σσ. 126-129, 139, 140, 147, 160.

κεντρικὴ πύλη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ. Ὁ ἀνδριὰς ζύγιζε 1.500 λίβρες, τὸν ἔσπασαν καὶ τὸν ἔλιωσαν καὶ τὸν προσέφεραν στὸν Ἀλφόνσο τῆς Φερράρας, ὁ ὁποῖος παρήγγειλε νὰ κατασκευάσουν ἕνα κανόνι μὲ τὸ ὑλικὸ αὐτό. Τὸ κανόνι ὀνομάσθηκε «Giulia». Τὸ μόνο ποὺ παρέμεινε ἀπὸ τὸν ὡραῖο ἀνδριάντα ἦταν ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰουλίου, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀλφόνσος ἐκόσμησε τὴν αἴθουσα ἀκροάσεων τοῦ παλατιοῦ του.

Ἡ ἀπώλεια τῆς Μπολώνιας βύθισε σὲ θλίψη τὸν Ἰούλιο. Ὁ Alidosi τὸν ἔπεισε ὅτι ὑπεύθυνος γι' αὐτὸ ἦταν ὁ Francesco-Maria. Ὁ Πάπας κατηγόρησε τὸν ἀνεψιό του καὶ ὅταν ὁ Francesco-Maria συναντήθηκε τυχαῖα μὲ τὸν Alidosi, ὀργισμένος τὸν σκότωσε μὲ τὸ ξῖφος του φωνάζοντάς του ὅτι ὁ μισθὸς τοῦ προδότη εἶναι ἡ ἐκτέλεση. Ὁ θάνατος τοῦ συντρόφου του ἦταν μεγάλο πλῆγμα γιὰ τὸν Ἰούλιο. Τὸ βαρὺ πένθος ποὺ περνοῦσε, ἀπέδειξε τὰ ἰδιαίτερα αἰσθήματα ποὺ ἔτρεφε γι' αὐτόν. Τὸ περιβάλλον ὅμως τῆς Ἁγίας Ἕδρας δέχθηκε μὲ ἀνακούφιση τὸν θάνατο τοῦ Alidosi. Ἔγραψαν στὰ προσωπικά τους ἡμερολόγια ὅτι ἦλθε ἡ Θεία Δίκη[34].

Ὁ Ἰούλιος ἄφησε τὴ Ραβέννα καὶ κατευθύνθηκε πρὸς τὸ Ρίμινι, ὅπου τὸν περίμενε μία πολὺ δυσάρεστη ἔκπληξη. Στὶς 28 Μαΐου τοιχοκολλήθηκε στὶς ἐκκλησίες ἡ σύγκληση Συνόδου στὴν Πίζα γιὰ τὴν 1η Σεπτεμβρίου. Ἡ ἐγκύκλιος ἦταν πολὺ αὐστηρὴ ἔναντι τοῦ Ἰουλίου καὶ τὴν ὑπέγραψαν ἐννέα καρδινάλιοι κατόπιν προτροπῆς τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ΄ καὶ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ. Σύμφωνα μὲ παλαιότερο διάταγμα τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντίας, τὴν ὁποία εἶχε ὑπογράψει τότε καὶ ὁ Ἰούλιος, προβλεπόταν σύγκληση τέτοιων συνόδων. Οἱ καρδινάλιοι εἶχαν τὸ δικαίωμα αὐτό, ὅταν ὁ Πάπας ἀντιτίθετο στὴν πλειοψηφία τοῦ Κονκλαβίου. Σύμφωνα μὲ τοὺς θεσμοὺς ὁ Πάπας δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα κάποιας μεταρρυθμίσεως, προωθήσεως σχεδίου ἢ ὑπογραφῆς μέχρι τὴ σύγκληση τῆς Συνόδου. Μέσα σὲ λίγες ἡμέρες ἡ ἐγκύκλιος ἐστάλη σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, σὲ ἡγεμόνες καὶ πρίγκιπες. Ἦταν ἕνα εἶδος ἐπαναστάσεως κατὰ τοῦ Πάπα, ἕνας σφετερισμὸς τοῦ ρόλου του. Ἀναμενόταν ἡ ὀργὴ τοῦ Ἰουλίου[35].

34. Γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Alidosi βλ. Pâris de Grassis, *Diarium*, ὅ.π., σσ. 278, 319· Ludwig von Pastor, *Histoire des Papes*, ὅ.π., σσ. 325-326.

35. Σχετικὰ μὲ τὴν Σύνοδο τῆς Πίζας βλ. A. Renaudet, *Le concile gallican de Pise-Milan, Documents florentins 1510-1512*, Paris 1922.

Ὁ Ἰούλιος ὑποχρέωσε τοὺς καρδιναλίους ποὺ δὲν εἶχαν ὑπογράψει γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Πίζας, νὰ δηλώσουν ἐπίσημα ὅτι δὲν συμφωνοῦν καὶ ὅτι δὲν θὰ συμμετάσχουν. Καταβεβλημένος ἀπὸ τὴν ἀσθένεια καὶ τὶς ἔννοιες φθάνει στὴ Ρώμη στὶς 26 Ἰουνίου 1511. Πηγαίνει ἀμέσως στὸν Ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου γιὰ νὰ προσκυνήσει ἐνδεδυμένος μὲ βαρύτιμα ἄμφια γιὰ νὰ μὴν ἀντιληφθεῖ ὁ λαὸς ὅτι εἶναι ἐξουθενωμέννος. Εἶχε φύγει ἀπὸ τὴ Ρώμη ἐννέα μῆνες πρίν, γεμᾶτος ἐλπίδες. Αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση εἶχε πλήρως ἀποτύχει. Τὰ παπικὰ ἐδάφη κινδύνευαν. Ὁ Λουδοβῖκος θὰ μποροῦσε νὰ τὰ καταλάβει. Στὸν Ἰούλιο τὴ στιγμὴ αὐτὴ δὲν ἔμενε παρὰ τὸ ἀξίωμά του ὡς ποντίφηκος καὶ ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ γῆς. Ὅμως ὁ Λουδοβῖκος δὲν θέλησε νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν διάδοχο τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ πρότεινε εἰρήνη.

Ὁ Ἰούλιος ἤθελε νὰ καταστήσει γνωστὸ ὅτι εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας. Χρησιμοποιεῖ τὰ ἴδια ὅπλα μὲ τοὺς ἐχθρούς του. Στὶς 18 Ἰουλίου 1511 τοιχοκολλεῖται στὶς πύλες τοῦ Ἁγίου Πέτρου βούλλα περὶ συγκλήσεως Συνόδου στὴ Ρώμη. Στὸ κείμενο τῆς βούλλας πλέκεται τὸ ἐγκώμιο τῆς Ἐκκλησίας ἡ ὁποία καθαγιάσθηκε μὲ τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων. Ὁ Πάπας ὀφείλει νὰ ἀγωνίζεται ἐναντίον τῶν σχισμάτων καὶ ἐναντίον πάσης ἀπειλῆς κατὰ τῆς πίστεως. Καταδικάζεται ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἐννέα καρδιναλίων. Μόνον ὁ Πάπας ἔχει δικαίωμα συγκλήσεως Συνόδου. Ὁποιαδήποτε ἄλλη Σύνοδος εἶναι παράνομη. Ὁ Πάπας πρέπει νὰ ἀγωνίζεται κατὰ τῶν αἱρέσεων, νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ὁμόνοια στὴ Χριστιανοσύνη καὶ νὰ προετοιμάζει ἱερὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ὁ Ἰούλιος συγκαλεῖ στὴ Ρώμη Σύνοδο στὶς 19 Ἀπριλίου 1512, Δευτέρα τοῦ Πάσχα.

Στὶς 17 Αὐγούστου 1511 ὁ Francesco-Maria della Rovere ἐπιστρέφει στὴ Ρώμη, παίρνει συγχώρηση ἀπὸ τὸν Ἰούλιο καὶ παίρνει πάλι τὸν τίτλο τοῦ gonfaloniere. Ὁ Ἰούλιος εἶχε κατὰ νοῦν τὴ δημιουργία συμμαχίας μεταξὺ Βενετίας, Ἱσπανίας, Ἑλβετικῆς Συνομοσπονδίας καὶ Ἁγίας Ἕδρας ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Θὰ ὀνομαζόταν Ἱερὰ Συμμαχία. Ἡ γαλλικὴ παρουσία στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος τοῦ εἶναι μισητή.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἰούλιος ἀπασχόλησε σατιρικοὺς ποιητὲς καὶ συγγραφεῖς. Πολλοὶ συνέθεσαν γι' αὐτὸν ποιήματα καὶ θεατρικὰ ἔργα χλευάζοντας καὶ κατακρίνοντάς τον. Τὸν κατηγοροῦν ὅτι λησμόνησε τὸν ἀληθινό του προορισμὸ ποὺ ἦταν ἡ πνευματικὴ ἐξουσία καὶ ἐπεδόθη στὰ πλούτη καὶ στὴν κοσμικὴ ἐξουσία. Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ ἐπανέλθει στὸν κύριο σκοπό της καὶ ὁ Ἰούλιος φορᾶ μονίμως τὴν πανοπλία ποὺ πρέπει πλέον νὰ τὴν ἀποχωρισθεῖ. Ὁ Ἰούλιος

θέλει νὰ ἀναστατώνει καὶ νὰ καταστρέφει τὸν κόσμο[36].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1511 ὁ 'Ιούλιος ἦταν καὶ πάλι βαρειὰ ἀσθενής. Οἱ ἰατροὶ προέβλεπαν ὅτι ἐπέρχεται τὸ μοιραῖον. 'Η εἴδηση κυκλοφόρησε στὴ Ρώμη, οἱ καρδινάλιοι ἄρχισαν νὰ ὀργανώνουν τὸ ἑπόμενο κονκλάβιο, οἱ 'Ορσίνι καὶ οἱ Κολόννα ἄρχισαν νὰ κινοῦνται, ἡ Ρώμη ἦταν στὰ ὅπλα. Στὶς 23 Αὐγούστου ὁ 'Ιούλιος ψυχορραγοῦσε, στὶς 24 μετέλαβε τῶν 'Αχράντων Μυστηρίων καὶ ἀκύρωσε τὸν ἀφορισμὸ κατὰ τῆς Μπολώνιας καὶ τῆς Φερράρας. Στὴν πόλη ἐπικρατοῦσε μεγάλη σύγχυση. Οἱ ἰατροὶ εἶχαν ἐγκαταλείψει κάθε προσπάθεια. Οἱ πόρτες τῶν διαμερισμάτων του ἀνοίχθηκαν καὶ κάποιοι πλησίασαν νὰ δοῦν τὸν Πάπα ἡμιθανῆ. Μέχρι τὶς 29 Αὐγούστου ἀρνεῖτο κάθε τροφή. Ἄρχισαν νὰ ἐπιστρέφουν καὶ οἱ ἐξόριστοι στὴ Ρώμη. Τὰ δικαστήρια καὶ οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες ἔπαυσαν νὰ λειτουργοῦν, οἱ καρδινάλιοι ὀργάνωναν τὰ τῆς κηδείας. Τότε, ἕνας νεαρὸς ἰατρός, ἐντελῶς ἄγνωστος, ὁ Μάρκος Σκιπίων προσπάθησε νὰ πείσει τὸν 'Ιούλιο νὰ δεχθεῖ λίγη τροφή. 'Ο 'Ιούλιος ζήτησε ροδάκινα, δαμάσκηνα, καρύδια, φράουλες καὶ κρεμμύδια. 'Ο νεαρὸς αὐτὸς γιατρὸς ἔσωσε τὸν Πάπα ἀπὸ βέβαιο θάνατο[37].

Ὅταν ὁ 'Ιούλιος ἔδινε τὴ μάχη γιὰ τὴ ζωή, οἱ ἰσχυρὲς οἰκογένειες ἄρχισαν νὰ κινοῦνται. 'Ο Πομπήϊος Κολόννα, ἕνας φιλόδοξος στὸν ὁποῖο εἶχε ἀρνηθεῖ ὁ 'Ιούλιος τὸν τίτλο τοῦ καρδιναλίου, προσπάθησε πολὺ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει πρωταγωνιστικὸ ρόλο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πάπα. 'Ο 'Ιούλιος ὅμως δὲν πέθανε καὶ οἱ ἐχθροί του πανικοβλήθηκαν. 'Ο Κολόννα κλείσθηκε στὸν πύργο του καὶ οἱ συνεργάτες του ἔφυγαν γιὰ τὴ Γαλλία. 'Ακόμη καὶ ὁ Μαξιμιλιανὸς εἶχε σκεφθεῖ νὰ εἶναι ὁ ἑπόμενος Πάπας.

Στὶς 4 'Οκτωβρίου 1511 συνήφθη ἡ συμμαχία ποὺ προγραμμάτιζε ὁ 'Ιούλιος κατὰ τῆς Γαλλίας. 'Απὸ πλευρᾶς του ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄ ἐπέμενε στὴ σύγκληση τῆς Συνόδου στὴν Πίζα. Κατὰ τὰ τέλη 'Οκτωβρίου κατέφθασαν ἐκεῖ οἱ Γάλλοι καρδινάλιοι καὶ ἡ ἀκολουθία τους. Οἱ κάτοικοι τῆς Πίζας ἦσαν πολὺ ἄσχημα διακείμενοι ἀπέναντί τους καὶ ἀρνοῦντο νὰ τοὺς ἐνοικιάσουν κατοικίες. Ἄρχισαν οἱ βιαιότητες καὶ ὁ καρδινάλιος Φραγκῖσκος Βοργίας πεθαίνει. 'Η 1η Νοεμβρίου ὁρίσθηκε ὡς ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς Συνόδου. Τὴ νύχτα ὅμως οἱ ἱερεῖς τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ, βάσει ἐντολῆς τοῦ 'Ιουλίου, σφράγισαν τὶς πύλες μὲ ξύλα.

36. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Pierre Gringore βλ. *Oeuvres complètes de Pierre Gringore*, Paris 1858.

37. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀσθένεια καὶ τὴ θεραπεία τοῦ Πάπα βλ. Marino Sanudo, *I Diarii*, ὅ.π., τόμ. XII, σσ. 330, 362, 370, 371, 395, 398, 403, 434, 441, 449, 484.

Οἱ καρδινάλιοι δὲν μποροῦσαν νὰ εἰσέλθουν καὶ πῆγαν σὲ μία ἄλλη ἐκκλησία, στὸν Ἅγιο Μιχαήλ, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἐκεῖ ἡ Σύνοδος. Οἱ μετέχοντες σ' αὐτὴ τὴ σχισματικὴ Σύνοδο καρδινάλιοι ἦσαν 24 Γάλλοι καὶ ἕνας 'Ιταλός, ὁ Ζαχαρίας Φερρέρι. 'Η τελετὴ ἐνάρξεως διήρκεσε πολὺ λίγο, διότι οὐδεὶς ἐντόπιος ἤθελε νὰ παρευρεθεῖ ἢ νὰ ὑπογράψει. 'Η πρώτη συνεδρίαση ἔλαβε χώρα στὶς 5 Νοεμβρίου καὶ ἡ δεύτερη στὶς 7. 'Η ἐχθρότητα τῶν κατοίκων αὐξανόταν καὶ στὶς 9 Νοεμβρίου χύθηκε τὸ πρῶτο αἷμα. Γάλλοι στρατιῶτες συνεπλάκησαν μὲ Φλωρεντινοὺς στρατιῶτες, μὲ ἁπλοὺς ἀνθρώπους, μὲ ὑπηρέτες. Στὶς 12 Νοεμβρίου ἔλαβε χώρα ἡ τρίτη συνεδρίαση. Μίλησαν γιὰ μεταρρυθμίσεις στὴν 'Εκκλησία, ἀλλὰ ἀμέσως μετὰ ἀνεχώρησαν ἐσπευσμένα γιὰ τὸ Μιλάνο, διότι φοβήθηκαν γιὰ τὴ ζωή τους. Ἔτσι ἔληξε ἡ σχισματικὴ Σύνοδος τῆς Πίζας[38].

'Ο 'Ιούλιος ἤθελε νὰ καταλάβει τὴν ὑπὸ γαλλικὴ κυριαρχία Λομβαρδία. 'Ο πόλεμος ἀρχίζει πάλι. Στὶς 25 'Ιανουαρίου 1512 ὁ βενετικὸς στρατὸς ἔφθασε στὴν Brescia. Στὶς 26 ὁ ἱσπανικὸς στρατὸς ἔφθασε στὴν Μπολώνια. Τὸ Μιλάνο ἀπειλεῖται. 'Ο γαλλικὸς στρατὸς διοικεῖται ἀπὸ ἕναν πολὺ ἀξιόλογο στρατηγό, τὸν Gaston de Foix, ἀνεψιὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ΄. Εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει παγωμένα ποτάμια καὶ κρυσταλλωμένα ἕλη. Τὴ νύχτα τῆς 5ης Φεβρουαρίου χάρις σὲ μία χιονοθύελλα εἰσῆλθε στὴν Μπολώνια χωρὶς νὰ γίνει ἀντιληπτός. Στὶς 18 Φεβρουαρίου κατέλαβε τὴν Brescia μετὰ ἀπὸ αἱματηρὲς μάχες στὶς ὁδούς.

Τὶς ἴδιες ἡμέρες ὁ 'Ιούλιος ἀντιμετώπισε μία συνωμοσία ἐναντίον του καὶ διέταξε πολλὲς συλλήψεις. Κλείστηκε μάλιστα σὲ ἕναν πύργο ὁ ἴδιος, γιατὶ φοβήθηκε γιὰ τὴν ἀσφάλειά του.

'Ο Gaston de Foix εἰσέβαλε στὴ Romagna στὰ τέλη Μαρτίου 1512. Στὴ Ραβέννα οἱ μάχες ἦσαν πολὺ αἱματηρές. 'Ο γαλλικὸς στρατὸς διέθετε 25.000 ἄνδρες καὶ ἡ Ligua 20.000· οἱ Γάλλοι διέθεταν καλύτερο πυροβολικό. Μετὰ ἀπὸ σφοδρὲς μάχες καὶ 10.000 νεκρούς, ἐγκατέλειψαν οἱ 'Ισπανοὶ ἀποδεκατισμένοι. Οἱ συνέπειες γιὰ τὴν 'Αγία Ἕδρα ἦσαν δραματικές. 'Ολόκληρη ἡ ἐπαρχία τῆς Romagna πέφτει μέσα σὲ λίγες μέρες στὰ χέρια τοῦ Gaston de Foix. Κυκλοφόρησε ἡ φήμη ὅτι οἱ Γάλλοι καρδινάλιοι θὰ ἐκθρόνιζαν τὸν 'Ιούλιο. Στὴ Ρώμη ὁ πανικὸς ἦταν μεγάλος. 'Αναμενόταν ἡ ἄφιξη τοῦ Gaston de Foix, ὁ ὁποῖος θὰ

38. Γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Πίζας βλ. L. Sandret, «Le Concile de Pise, 1511», *Revue des questions historiques* XXXIII (1883), σσ. 425-426.

ἐξόντωνε ὅλους τοὺς ἱερωμένους τῆς Curia. Ὁ Ἰούλιος δήλωσε ὅτι θὰ ἔκανε τὸ πᾶν γιὰ νὰ σώσει τὴ Ρώμη, θὰ πωλοῦσε ἀκόμη καὶ τὴν τιάρα του. Ἦσαν ἡμέρες ἀπελπισίας γιὰ τὴ Ρώμη, ὅταν στὶς 14 Ἀπριλίου ἔφθασε ἡ εἴδηση ὅτι ὁ Gaston de Foix πέθανε. Τὴν εὐχάριστη αὐτὴ ἀγγελία ἔφερε ὁ Ἰούλιος Μέδικος, μετέπειτα Πάπας Κλήμης Ζ΄. Οἱ Γάλλοι δὲν θὰ βάδιζαν πλέον κατὰ τῆς Ρώμης. Ὁ κίνδυνος ἐξέλιπε[39].

Ἡ σύγκληση τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ εἶχε προγραμματισθεῖ γιὰ τὶς 3 Μαΐου 1512. Ἡ Σύνοδος τῆς Βασιλείας, 80 χρόνια πρίν, εἶχε δημιουργήσει κακὲς ἐντυπώσεις θέτοντας σὲ ἀμφισβήτηση τὸ κῦρος τῆς Curia. Ὁ Ἰούλιος εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐξαλείψει τὶς ἐντυπώσεις αὐτές. Γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν ἐνδεχόμενες ταραχὲς ἀπὸ Γάλλους στρατιῶτες, ἔδωσε ἐντολὴ καὶ κατελήφθησαν ὅλα τὰ περίχωρα τῆς Ρώμης ἀπὸ δικούς του.

Στὴ Σύνοδο συμμετεῖχαν 16 καρδινάλιοι, 100 ἀνώτεροι ἱερωμένοι (ἐκ τῶν ὁποίων 70 ἐπίσκοποι), 12 πατριάρχες, 3 στρατηγοί, πρέσβεις, γερουσιαστές, Ρωμαῖοι εὐγενεῖς, ἱππότες. Ὀργανώθηκαν τελετὲς περίφημες ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Συνόδου. Ὁ Στρατηγὸς Gilles da Viterbo εἶπε ὅτι ἡ πρόσφατη στρατιωτικὴ ἧττα ἐστάλη ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια γιὰ νὰ γίνει σαφὲς ὅτι ἡ Ἐκκλησία θὰ ὑφίσταται συμφορὲς ὅσο καλεῖ σὲ βοήθεια τὰ ξένα ὅπλα. Τὰ μόνα της ὅπλα πρέπει νὰ εἶναι ἡ πίστη καὶ ἡ προσευχή, ἡ δὲ πανοπλία της εἶναι ἡ Θεία Ἀποκάλυψη. Ὁ Πάπας ἀκούει τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ, Αὐτὸς διέταξε τὴ σύγκληση Συνόδου γιὰ τὴν εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας θὰ φέρει καὶ τὸν θρίαμβο μιᾶς σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων.

Ὁ Ἰούλιος ἔψαλε τὸ Veni Creator καὶ ὁ καρδινάλιος Ἀλέξανδρος Φαρνέζε εἶπε ὅτι πρέπει νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ σχίσμα τὸ ὁποῖο εἰσήγαγε ὁ σατανᾶς στὸ σπίτι τοῦ Θεοῦ. Στὶς 10 Μαΐου ἔλαβε χώρα ἡ ἑπόμενη συνεδρία, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰούλιος καὶ ὁ Βενετὸς καρδινάλιος Bernardin Zane ἐξέθεσαν τὶς ἀπόψεις τους σχετικὰ μὲ πιθανὸ πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων. Στὶς 17 Μαΐου ὁ Δομηνικανὸς μοναχὸς Thomas de Gaète εἶπε ὅτι ὁ Ποντίφηξ εἶναι ἡ τελειότητα, ἡ σοφία καὶ ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ. Δὲν πρέπει νὰ βαδίζουν τὰ πρόβατα πρὶν ἀπὸ τὸν ποιμένα, τὰ μέλη πρὶν ἀπὸ τὴν κεφαλή. Οἱ πρίγκιπες διαθέτουν κοσμικὴ ἐξουσία, ὁ Ποντίφηξ διαθέτει καὶ πνευματικὴ ἐξουσία. Ἡ ἑπόμενη συνεδρία μετατέθηκε

39. Γιὰ τὴ συνέχεια τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων βλ. E. Rodocanachi, *Le pontificat de Jules II*, ὅ.π., σσ. 156-160· Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 232-236.

γιὰ τὶς 3 Νοεμβρίου γιατὶ ἄρχιζε ὁ καύσων[40].

Ὁ Μαξιμιλιανὸς πείσθηκε ἀπὸ τὸν Ἰούλιο νὰ ἐπιτρέψει στοὺς Ἑλβετοὺς νὰ συμμετάσχουν στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Γάλλων στὴ Βόρειο Ἰταλία. Κατὰ τὰ τέλη Μαΐου τοῦ 1512 18.000 Ἑλβετοὶ συγκεντρώνονται στὴ Βερόνα. Ὁ Ἰούλιος προσφέρει στὸν στρατηγό τους ἕνα καπέλλο ἀπὸ χρυσὸ καὶ μαργαριτάρια καὶ ἕνα βαρύτιμο ξίφος. Τέσσαρες στρατοὶ ἐπετέθησαν στοὺς Γάλλους: ὁ παπικός, ὁ ἑλβετικός, ὁ βενετικός, ὁ ἱσπανικός. Γιὰ τὸν Λουδοβῖκο ΙΒ΄ ἦταν ἡ καταστροφή. Οἱ Γάλλοι ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ὁ Ἰούλιος θριαμβεύει. Στὶς 22 Ἰουνίου κραυγάζει: Νικήσαμε! Ὁ Θεὸς ἐλευθέρωσε τοὺς πιστοὺς δούλους Του ἀπὸ τὸ βαρβαρικὸ ζυγό. Στὶς 23 Ἰουνίου πῆγε νὰ προσκυνήσει στὸ Ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Δεσμά, τὴν παλαιὰ ἀγαπημένη του ἐνορία. Νέος, εἶχε δώσει μία ὑπόσχεση. Νὰ ἐλευθερώσει τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ τὴν ἀπειλοῦσαν. Τώρα πλέον ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐλεύθερη καὶ οἱ ἁλυσίδες τοῦ Πέτρου ἔσπασαν. Τὸ ἴδιο βράδυ ὁ Ἰούλιος ὀργάνωσε μεγάλη ἑορτὴ στὴν πόλη, παρέστη ὁ ἴδιος καὶ ἐπευφημήθηκε ἀπὸ τὸν λαό. Κάλεσε ὅλη τὴ Χριστιανοσύνη νὰ ἑορτάσει. Παρήγγειλε στὸν Ραφφαέλο μία νωπογραφία ποὺ παριστᾶ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Ἡλιοδώρου ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ. Πρόκειται γιὰ ἀλληγορία ποὺ δείχνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄.

Στὴ συνέχεια ὁ Ἰούλιος ἔπρεπε νὰ ἀποφασίσει τί θὰ ἔκανε μὲ τοὺς διάφορους ἡγεμόνες οἱ ὁποῖοι δὲν ἀκολούθησαν τὶς κινήσεις τῆς Ἁγίας Ἕδρας κατὰ τὴν ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Γάλλων, ἀλλὰ προτίμησαν τὴν οὐδετερότητα. Ὁ Ἀλφόνσος τῆς Φερράρας, ἐπὶ παραδείγματι, ἦταν σὲ δυσχερῆ θέση. Ὁ Ἰούλιος τοῦ ζήτησε τὰ ἐδάφη του, ἀλλὰ αὐτὸς ἦλθε στὴ Ρώμη, ἐπεκοινώνησε μὲ τὸν Κολόννα καὶ ἔφυγε κρυφὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Κολόννα. Ὁ Ἰούλιος θεώρησε προδοσία τὴ στάση τῆς Φλωρεντίας, γι' αὐτὸ καὶ στὶς 30 Αὐγούστου 1512 ἡ παπικὴ καὶ ἡ ἱσπανικὴ στρατιὰ βάδισε κατὰ τῆς Φλωρεντίας. Ἐπανῆλθαν στὴν ἐξουσία οἱ Μέδικοι. Ἐτέθη ζήτημα καὶ μὲ τὸ Μιλάνο. Ὁ Φερδινάνδος τῆς Ἱσπανίας καὶ ὁ Μαξιμιλιανὸς τῆς Αὐστρίας ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἔχουν ὑπὸ τὴν κατοχή τους τὸ Μιλάνο. Ὁ Ἰούλιος ἀποφάσισε νὰ τὸ παραχωρήσει στὸν Σφόρτζα.

Ὁ Μαξιμιλιανὸς ἦταν δυσαρεστημένος, διότι βοήθησε τὸν Ἰούλιο καὶ δὲν πῆρε τὰ ποθούμενα ἐδάφη. Οἱ καταληφθεῖσες ἰταλικὲς πόλεις ἔμειναν στὰ χέ-

40. Γιὰ τὴ Σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ βλ. Ivan Cloulas, *Jules II*, ὅ.π., σσ. 236-238.

ρια τοῦ Πάπα. Ὁ ἀπεσταλμένος του Ματθαῖος Λάνγκ ἔρχεται πάλι στὴ Ρώμη. Ἔφθασε στὶς 3 Νοεμβρίου καὶ τοῦ ἐπιφυλάχθηκε λαμπρὴ ὑποδοχὴ μὲ κανονιοβολισμοὺς καὶ φωταψίες. Συνομίλησε διὰ μακροῦ τὴν πρώτη νύχτα μὲ τὸν Ἰούλιο σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Αὐστρίας. Οἱ διαπραγματεύσεις αὐτὲς ὁδήγησαν σὲ συμφωνίες καὶ συμμαχίες λίγους μῆνες ἀργότερα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλίου. Ὁ Λάνγκ σκανδάλισε πάλι τοὺς ἱερωμένους μὲ τὰ λαϊκά του ἐνδύματα. Ἀρνεῖτο κατηγορηματικὰ νὰ φορέσει τὴ στολὴ τοῦ καρδιναλίου ἰσχυριζόμενος ὅτι θὰ τὸν κατηγοροῦσαν στὴ Βιέννη γιὰ διπροσωπία[41].

Στὶς 3 Δεκεμβρίου 1512 συνεκλήθη πάλι ἡ Σύνοδος. Ὁ Ἰούλιος εἶναι πολὺ ἄρρωστος. Ὁ Λάνγκ παρίσταται ἀνάμεσα στοὺς καρδιναλίους μὲ λαϊκὰ ροῦχα. Συνεδριάσεις ἔλαβαν χώρα στὶς 10 Δεκεμβρίου καὶ στὶς 16 Φεβρουαρίου 1513. Ἀφορίσθηκε ὁ Λουδοβῖκος ΙΒ΄. Ὁ Βενετὸς Χριστόφορος Μάρκελλος μίλησε ἐγκωμιαστικὰ γιὰ τὸν Ἰούλιο, ὅτι ἀντιμετώπισε φοβεροὺς ἐχθρούς, ἀντίξοες καιρικὲς συνθῆκες, ἀγρυπνίες καὶ ὑπεράνθρωπη κόπωση, ὅτι θυσίασε θησαυροὺς γιὰ νὰ δημιουργήσει στρατό, ὅτι ἐδόξασε τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ἔσωσε ἀπὸ τοὺς σχισματικοὺς καὶ τοὺς προδότες. Ὑπῆρξε ἰατρός, ὁδηγητής, καλλιεργητής, μὲ μία λέξη universalis[42].

Ὁ Ἰούλιος δήλωσε ὅτι ἂν ὁ Θεὸς τοῦ δώσει ζωή, θὰ ἀπελευθερώσει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ θὰ φθάσει μέχρι τὸ Νέο Κόσμο ποὺ εἶχε πρόσφατα ἀνακαλύψει ὁ Κολόμβος.

Ὁ Ἰούλιος ἐνδόμυχα πίστευε ὅτι ἦταν ἀήττητος. Πάσχιζε γιὰ τὸ δύσκολο καὶ γιὰ τὸ ἀκατόρθωτο. Εἶχε ἐξαιρετικὴ θέληση. Ὁ χρόνος του ὅμως ἦταν πλέον μετρημένος. Τοὺς τελευταίους μῆνες δὲν μποροῦσε νὰ παρίσταται στὶς ἱερουργίες. Ἐπισκεπτόταν τὶς ἐκκλησίες, περιφερόταν στὴ Ρώμη γιὰ νὰ τὸν βλέπει ὁ λαός του, ἀλλὰ ἦταν πλέον πολὺ ἀδύναμος. Τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1512 ζήτησε τὰ Ἅγια Ἔλαια, διότι ἐγνώριζε ὅτι δὲν θὰ ζοῦσε πολὺ ἀκόμη.

Τὸ καρναβάλι τοῦ 1513 ἑορτάσθηκε λαμπρὰ στὴ Ρώμη. Ταυρομαχίες, ἱπποδρομίες, πίνακες ποὺ παριστοῦσαν τὸν Ἰούλιο μὲ στολὴ αὐτοκράτορος. Ὁ ἴδιος

41. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἀποστολὴ τοῦ Ματθαίου Lang περιγράφεται στὸν Marino Sanudo, *I Diarii*, ὅ.π., τόμ. XV, σ. 327.

42. Ὁ λόγος τοῦ Marcello ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Ludwig von Pastor, *Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo*, τόμ. III, ἔκδοση Roma 1959, σ. 839.

ὅμως ἦταν σὲ οἰκτρὴ κατάσταση. Δὲν τρεφόταν καθόλου καὶ ἔλεγε ὅτι ὑποψιάζεται τοὺς συμμάχους του. Στὶς 4 Φεβρουαρίου εἶπε ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ μεγαλοπρεπῆ κηδεία, ἀλλὰ οὔτε καὶ ταπεινή. Ἔκαμε ὅλες τὶς ὑποδείξεις λεπτομερῶς γιὰ τὴν κηδεία του καὶ ὅρισε ἕνα ποσὸν γιὰ νὰ μοιραστεῖ σὲ ἀπόρους ἱερεῖς.

Στὶς 10 Φεβρουαρίου εἶχε ρίγη καὶ ἄρχισε νὰ συζητεῖ τὸ ὄνομα τοῦ διαδόχου του. Οἱ καρδινάλιοι λαμβάνουν μέτρα γιὰ τὴ δημόσια ἀσφάλεια στὴ Ρώμη. Στὶς 16 Φεβρουαρίου ὑπογράφει μία βούλλα ποὺ ἀφοροῦσε τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἐπομένου Πάπα σὲ σχέση μὲ τὴ σιμωνία. Τὸ ἴδιο βράδυ ζήτησε νὰ πιεῖ κρασὶ ἀπὸ τὴ Μονεμβασία. Οἱ γραμματεῖς του τὸν συμβούλευσαν νὰ ἐξομολογηθεῖ καὶ νὰ μεταλάβει. Τὴν Κυριακὴ 20 Φεβρουαρίου 1513 κάλεσε τοὺς καρδιναλίους γιὰ νὰ τοὺς ἀποχαιρετήσει. Τοὺς εἶπε ὅτι ἦταν μεγάλος ἁμαρτωλὸς καὶ ὅτι δὲν κυβέρνησε τὴν Ἐκκλησία ὅπως ἔπρεπε. Μίλησε στὴ λατινική, μὲ ἐπισημότητα. Συγχώρησε τοὺς σχισματικούς. Γιὰ νὰ καθυστερήσει λίγο τὸ μοιραῖο, τὸ περιβάλλον του σκέφθηκε νὰ τοῦ δώσει νὰ πιεῖ χρυσὸ σὲ ὑγρὴ μορφή. Ἀπεβίωσε τὴ νύχτα τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου 1513[43].

Ἡ σωρός του ἐξετέθη σὲ προσκύνημα στὸν Ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Τοποθέτησαν στὰ δάκτυλά του κοσμήματα 1.000 δουκάτων. Ἐτάφη κοντὰ στὸν θεῖο του, Πάπα Σῖξτο Δ΄. Ὁ λαὸς τῆς Ρώμης ἔσπρωξε τοὺς φρουροὺς γιὰ νὰ φιλήσει τὰ πόδια του. Ἔλεγαν ὅτι ἔσωσε τὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κατοχή.

Ὁ Μακιαβέλλι ἔγραψε ὅτι ὁ Ἰούλιος κατέστρεψε τὴν Ἰταλία καλώντας ξένους στρατοὺς ὡς συμμάχους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἰταλία δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἑνωθεῖ ποτὲ ὑπὸ ἕναν καὶ μόνο ἀρχηγό. Ὁ Francesco Guicciardini ἔγραψε ὅτι ὁ Ἰούλιος ἀναβίβασε τὴν Ἐκκλησία βασιζόμενος στὴν τέχνη τοῦ πολέμου καὶ ὄχι στὰ ἔργα τῆς εἰρήνης[44].

Ὁ Ἔρασμος καταβιβάζει τὸν Ἰούλιο λόγῳ τοῦ πλούτου του ποὺ ἀντιτίθεται στὴν πενία τοῦ Χριστοῦ. Ὁπλίσθηκε μὲ σίδηρο καὶ πῦρ γιὰ νὰ αὐξήσει τὰ πλούτη του. Μὲ τὴ σκανδαλώδη ζωή τους οἱ Πάπες σταύρωναν τὸν Χριστό ἀκόμη μία φορά. Στὰ 1510 ὁ Μαρτῖνος Λούθηρος εἶχε πάει στὴ Ρώμη καὶ ἀπόρησε μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὶς ἀπολαύσεις. Ἡ ἀγανάκτησή του φάνηκε στὸ μανι-

43. Γιὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἰουλίου Β΄ βλ. Ludwig von Pastor, *Storia dei Papi*, ὅ.π., τόμ. III, σσ. 840, 844· Marino Sanudo, *I Diarii*, ὅ.π., τόμ. XV, σσ. 554-555.

44. Βλ. Niccolò Machiavelli, *Il Principe*, κεφ. XI, ἔκδοση Ezio Raimondi, Milano 1969, σ. 31· idem, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, *Opere*, ἔκδοση Ezio Raimondi, βιβλίο I, κεφ. XII, σ. 103· Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*, ὅ.π., βιβλίο XI, κεφ. VIII, σ. 494.

φέστο του τῆς 31ης Ὀκτωβρίου 1517 ποὺ τοιχοκολλήθηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Βιττεμβέργης, μανιφέστο ποὺ ὁδήγησε στὴ Μεταρρύθμιση.

Ἐπιλεκτικὰ ἀναφέρω ἕναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λιβέλλους ποὺ συντάχθηκαν γιὰ τὸν Ἰούλιο, «Julius exculsus a coelo». Μέσα στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Ἰούλιος ζητᾶ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Πέτρο νὰ εἰσέλθει στὸν Παράδεισο. Ἐμφανίζεται σὰν ἐγκληματίας. Ὁ Ἅγιος Πέτρος τοῦ ἀρνεῖται. Ὁ τίτλος του Pontifex Maximus μεταφράζεται σὲ Pestem Maximam. Ὁ Ἰούλιος ἀπειλεῖ τὸν Ἅγιο Πέτρο ὅτι θὰ εἰσέλθει στὸν Παράδεισο καὶ θὰ τὸν ἀφανίσει μὲ τὴν ἔμπειρη στρατιά του μετὰ ἀπὸ πολέμους τόσων ἐτῶν. Ὁ λίβελλος αὐτὸς εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία καὶ γνώρισε πολλὲς ἐπανεκδόσεις.

Αἰῶνες ἀργότερα ὁ Πάπας Ἰούλιος ὁ Β΄ συνεχίζει νὰ ἀπασχολεῖ τὴν πένα τῶν ἱστορικῶν. Ἡ ἀμφιλεγόμενη αὐτὴ προσωπικότητα ἀναστάτωσε τὴν Εὐρώπη καὶ ἀπελευθέρωσε δυνάμεις ποὺ ἔμελλε νὰ ἐπικρατήσουν ἔκτοτε καὶ νὰ καθοδηγήσουν γιὰ πάντα τὴν Ἁγία Ἕδρα. Ἡ μορφὴ τοῦ Μωϋσέως, ἄλλωστε, τὴν ὁποία ἐπέλεξε γιὰ νὰ κοσμήσει τὸν τάφο του, ἑρμηνεύει τὴν ἀποστολή του ὡς ὁδηγητοῦ τῆς Ἐκκλησίας.

Β΄ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

"CYPRUS, The Holy Island". Icons through the Centuries. 10th-20th Century. A Millenium Celebration of the Orthodox Archdiocese of Thyateira and Great Britain. The Hellenic Centre 1 November – 17 December 2000. Published by the A.G. Leventis Foundation, Lefkosia (Nicosia) 2000, pp. 301, *"ΚΥΠΡΟΣ, η Αγία Νήσος". Εικόνες δια μέσου των αιώνων. 10ος-20ος αιώνας.* Εορτασμός της Χιλιετηρίδος από την Αρχιεπισκοπή Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας. Ελληνικό Κέντρο Λονδίνου 1 Νοεμβρίου-17 Δεκεμβρίου 2000. Εκδότης Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Λευκωσία 2000, σσ. 301.

Στο πλαίσιο των εορτασμών για το έτος 2000 από τη γέννηση του Χριστού οργανώθηκε από το Ίδρυμα Αναστασίου Γ. Λεβέντη έκθεση φορητών εικόνων της Κύπρου στο Ελληνικό Κέντρο του Λονδίνου (1 Νοεμβρίου – 17 Δεκεμβρίου 2000). Η έκθεση αποτέλεσε εξαιρετικής σημασίας πολιτιστικό γεγονός, γιατί για πρώτη φορά εκτέθηκαν συγκεντρωμένοι εκτός Κύπρου ανεκτίμητοι θησαυροί της Ορθόδοξης πολιτιστικής κληρονομιάς, που απόκεινται στην Αρχιεπισκοπή, τις έδρες Επισκοπών και σε μοναστήρια της Κύπρου. Πρόκειται για μοναδικά έργα χριστιανικής τέχνης είκοσι αιώνων, μεγάλης θρησκευτικής, ιστορικής και καλλιτεχνικής αξίας. Η έκθεση με τίτλο "Κύπρος, η Αγία Νήσος" τέθηκε υπό την αιγίδα της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Η πραγματοποίηση και επιτυχία της έκθεσης οφείλεται όχι μόνο στον χορηγό και τα ιδρύματα που δάνεισαν τα έργα τέχνης αλλά και στο Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου και στον επιστημονικό υπεύθυνο, τον Δρα Σοφοκλή Σοφοκλέους, τον σχεδιαστή της έκθεσης Μιχαήλ Αναστασιάδη και μία πλειάδα επιστημονικών συνεργατών από το Κέντρο Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου. Την έκθεση συνόδευσε ένας πολυτελής δίγλωσσος τόμος, στα ελληνικά και αγγλικά, με κατάλογο και έγχρωμες ολοσέλιδες φωτογραφίες των εκθεμάτων σε άρτια καλλιτεχνική εκτύπωση από τον εκδοτικό οίκο Κασσουλίδη της Λευκωσίας. Ο ανά χείρας τόμος φέρει στο εξώφυλλο την εικόνα της Θεοτόκου της Ελεημονητρίας (16ος αι.) από τη Μονή της Χρυσορροϊατίσσης, έργο ανώνυμου ζωγράφου, στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας της Γλυκοφιλούσας, και στο πίσω μέρος εικόνα του Αγίου Μάμαντα (τέλη του 13ου αι.), που βρίσκεται στο ναό της Παναγίας Καθολικής στο Πελένδρι.

Ο τόμος χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει κείμενα που

εισάγουν τον επισκέπτη της έκθεσης και τον αναγνώστη στην πνευματική ατμόσφαιρα της έκθεσης, στη σημασία της εικόνας από άποψη θεολογική και τη θέση που αυτή κατέχει στην ορθόδοξη λατρεία και παράδοση. Ο τόπος, όπου φιλοτεχνήθηκαν οι εικόνες αυτές, είναι η Κύπρος, που δέχθηκε τον χριστιανισμό από τον απόστολο Παύλο και τον μαθητή του "Κύπριον τῷ γένει" Βαρνάβα. Είναι η νήσος που προσφυώς αποκαλείται "νήσος των αγίων", για το πλήθος των μαρτύρων και των επισκόπων που συνέβαλαν στη διάδοση και την εδραίωση του Χριστιανισμού και που αντιτάχθηκαν στις αιρέσεις και κράτησαν αλώβητη την πίστη του λαού στη διάρκεια εχθρικών επιδρομών και ξένων κατακτήσεων.

Τον τόμο προλογίζουν ο Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας κ.κ. Γρηγόριος και ο χορηγός Κωνσταντίνος Λεβέντης. Ύστερα από μία Εισαγωγή για τη σημασία και τη συμβολή των εικόνων στην ορθόδοξη λατρεία δια μέσου των αιώνων ακολουθούν τα εξής κείμενα:

1. Sophocles Sophocleous, Religious Painting in Cyprus over two Millennia – Σοφοκλής Σοφοκλέους, Η θρησκευτική ζωγραφική δύο χιλιετιών στην Κύπρο (σ. 21-40).

Ο σ. αναφέρεται αρχικά στα σπάνια κατάλοιπα ψηφιδωτών, τοιχογραφιών και φορητών εικόνων της Κύπρου που χρονολογούνται στον 6ο και 7ο αι. και από την περίοδο της βυζαντινής και αραβικής συγκυριαρχίας (β΄ μισό του 7ου αι. – 963/4). Στη συνέχεια παρακολουθεί τις διάφορες φάσεις της ιστορίας του νησιού και επισημαίνει τα μνημεία και τα έργα τέχνης, όπου είναι εμφανής η επίδραση της μητροπολιτικής τέχνης της Κωνσταντινούπολης στις τεχνικές και την αισθητική αντίληψη από τον 10ο αι. ως τα τέλη του 12ου αι. και κυρίως κατά την κομνήνεια περίοδο, την αλληλεπίδραση της παλαιολόγειας τεχνοτροπίας και της γοτθικής ζωγραφικής κατά την Φραγκοκρατία (1192-1489) και την Ενετοκρατία (1489-1571), αλλά και την καλλιτεχνική παραγωγή μετά την Οθωμανική κατάκτηση (1570/71) ως και τον εικοστό αιώνα. Μερικά δείγματα εικόνων ανωνύμων και επωνύμων ζωγράφων περιλαμβάνονται στην έκθεση.

2. Andreas Mitsides, The Church of Cyprus. A Historical Retrospective – Ανδρέας Μιτσίδης, Η Εκκλησία της Κύπρου. Μια ιστορική αναδρομή (σ. 41-52).

Ο σ. παρακολουθεί την ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου από την εποχή των Αποστόλων Παύλου, Βαρνάβα και Μάρκου, την ίδρυση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων και επισκοπών, τους διωγμούς και τους αγώνες κατά των αιρέσεων. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο κατάλογος των επισκόπων της Κύπρου που πήραν μέρος στις επτά Οικουμενικές Συνόδους. Με τον 8ο κανόνα της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου στην Έφεσο το 431 μ.Χ. κατοχυρώθηκε το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου. Η Εκκλησία της Κύπρου ανέδειξε εξέχουσες μορφές αγίων, όπως ο Επιφάνιος Σαλαμίνος, ο Επίσκοπος Τριμιθούντος Σπυρίδων ο Θαυματουργός, ο Άγιος Θεράπων κ.ά., επισκόπους που στάθηκαν δίπλα στο ποίμνιό τους κατά περίοδο των αραβικών επιδρομών, και με την μαχητική τους αντίδραση ή την ευέλικτη πολιτική τους προσπάθησαν να εξασφαλίσουν την επιβίωση του ελληνικού λαού τόσο έναντι των Λατίνων αργότερα όσο και των Οθωμανών Τούρκων. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι και η σύγχρονη ιστορία και οργάνωση της Εκκλησίας της Κύπρου και η συμβολή της στον αγώνα για την ανεξαρτησία και την πνευματική ανύψωση του κλήρου και του λαού.

3. Stylianos K. Perdikis, Hermitages and Monasteries in Cyprus – Στυλιανός Κ. Περδίκης, Ασκητήρια και Μονές της Κύπρου (σ. 55-64).

Στην Κύπρο άνθησαν ο ασκητισμός και ο μοναχισμός. Σύμφωνα με την παράδοση η Αγία Ελένη ίδρυσε ναό στο όρος Όλυμπος, τη μετέπειτα γνωστή ως μονή του Σταυροβουνίου, χριστιανικοί ναοί και μονές ιδρύθηκαν στη θέση ειδωλολατρικών ναών, όπως η Αγία Μονή Πάφου που εξελίχθηκε σ' ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα (scriptoria) αντιγραφής χειρογράφων. Εξέχουσες ασκητικές μορφές: ο Άγιος Ιλαρίων και ο Άγιος Νεόφυτος αλλά και πλειάδα επωνύμων και ανωνύμων ασκητών. Ο σ. προβαίνει σε μία πολύ ενδιαφέρουσα περιδιάβαση στις εκατοντάδες μονές και σκήτες της Μεγαλονήσου από τα πρώτα χρόνια του χριστιανισμού ως τις μέρες μας.

4. Stavros S. Fotiou, The Spiritual Tradition of Cypriot Saints – Σταύρος Σ. Φωτίου, Η πνευματική παράδοση Κυπρίων Αγίων (σ. 67-76).

Ο σ. αναλύει τα κύρια γνωρίσματα του αγίου, του ανθρώπου "που δέχεται να πλημμυρίσει την ύπαρξή του η διαρκώς δωρούμενη αγάπη του Θεού, γι' αυτό και ολόκληρη η ζωή του νοηματοδοτείται από την αγάπη" (σ. 69). Η ανάλυση διανθίζεται και υποστηρίζεται από χωρία ή περιστατικά του βίου των μεγάλων αγίων της Κύπρου, Τύχωνος, Θεοδότου Κηρυνείας, Σπυρίδωνος, Στεφανίου, Λεοντίου Νεαπόλεως, Θεοσέβου, Νεοφύτου και του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Χρύσανθου.

5. Charis Mettis, The Archdiocese of Thyateira and Great Britain – Χάρης Μεττής, Η Αρχιεπισκοπή Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας (σ. 79-89).

Ενδιαφέρουσα επισκόπηση της ιστορίας της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας, από την πρώτη χριστιανική παρουσία στη Βρετανία, όταν ο Απόστολος Αριστόβουλος, αδελφός του Βαρνάβα, κηρύττει τον χριστιανισμό στους ειδωλολάτρες Κέλτες, στη συνέχεια τον Θεόδωρο από την Ταρσό της Κιλικίας που αναδεικνύεται αρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας (7ος αι.), την ίδρυση

του πρώτου ελληνικού ναού στο Σόχο του Λονδίνου το 1677, την οργάνωση της Ομογένειας στο Λονδίνο, Manchester, Liverpool, Cardyff (αρχές του 19ου αι.) και την ίδρυση του ναού της Αγ. Σοφίας στο Bayswater του Λονδίνου (1878) και των Αγίων Πάντων αργότερα. Η Αρχιεπισκοπή Θυατείρων ιδρύθηκε αρχικά ως Μητρόπολη επί Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μελετίου Μεταξάκη το 1922 και προβιβάστηκε σε Αρχιεπισκοπή το 1954. Το 95% της Ομογένειας στη Μ. Βρετανία προέρχεται από την Κύπρο και όπως και οι Έλληνες από τα άλλα μέρη αποτελούν δυναμικό παράγοντα στην εμπορική ζωή και τη ναυτιλία της Μ. Βρετανίας αλλά και στην οργάνωση, διοίκηση και προβολή της Ομογένειας. Ο σ. μας δίνει επιπλέον ενδιαφέροντα στοιχεία για την δομή και οργάνωση αλλά και τους σκοπούς της Αρχιεπισκοπής.

6. Makarios Tillyrides, The Hellenic Presence in Great Britain – Μακάριος Τηλλυρίδης, Η ελληνική παρουσία στη Μεγάλη Βρετανία (σ. 91-100).

Ιστορική διαδρομή της παρουσίας των Ελλήνων στη Βρετανία από τα μυκηναϊκά ακόμη χρόνια και τον Έλληνα θαλασσοπόρο Πυθέα (4ος αι. π.Χ.), την εξάπλωση του χριστιανισμού (1ος αι. μ.Χ.), τις σχέσεις της Βρετανίας με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και την καταφυγή εκεί πολλών Ελλήνων μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453 αλλά και αργότερα τον 16ο και 17ο αι. Τέλη του 17ου αι. ιδρύεται στην Οξφόρδη το πρώτο Ελληνικό Κολλέγιο. Πολλοί Έλληνες σπούδασαν στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ και επιστρέφοντας στις τουρκοκρατούμενες περιοχές αναδείχθηκαν σε καθηγητές και δασκάλους ακόμη και Πατριάρχες. Ο σ. αναφέρει ονομαστικώς λογίους, εκκλησιαστικά πρόσωπα, εμπόρους και επιχειρηματίες που συνεισέφεραν τα μέγιστα στην οργάνωση και πολιτιστική δραστηριότητα της ελληνικής Ομογένειας στη Βρετανία. Τομή για την προβολή των ελληνικών γραμμάτων και τεχνών αποτελεί η ίδρυση του Ελληνικού Κέντρου του Λονδίνου το 1993, όπου οργανώθηκε και η έκθεση των Εικόνων, στην οποία αναφέρεται ο ανά χείρας τόμος.

Το δεύτερο μέρος του τόμου αποτελεί ο Κατάλογος και Πίνακες των Εικόνων – Catalogue and Plates of the Icons (σ. 105-278). Ο κατάλογος γραμμένος στην αγγλική και ελληνική, περιλαμβάνει 67 λήμματα, όσες και οι εικόνες της έκθεσης (φορητές, βημόθυρα, επιστύλια εικονοστασίου), με ολοσέλιδες εκτός κειμένου έγχρωμες φωτογραφίες. Τα λήμματα υπογράφουν οι: Αρχιμανδρίτης Πορφύριος Μαχαιριώτης, Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου, Σοφοκλής Σοφοκλέους, Στυλιανός Κ. Περδίκης, Γεώργιος Φιλοθέου και Ανδρέας Νικολαΐδης. Ακολουθούν: Γλωσσάριο στην αγγλική από τον Σ. Σοφοκλέους (σ. 277-

281), Χρονολογικός Πίνακας στην αγγλική και ελληνική (σ. 282-295) και Βιβλιογραφία από τη Φρύνη Χατζηχριστοφή (σ. 296-301).

Αναμφίβολα ο Κατάλογος αποτελεί ένα άριστο δείγμα συλλογικής εργασίας, όπου συνδυάζεται η επιστημονική γνώση με την πνευματικότητα, ενώ η άψογη εκτύπωση αναδεικνύει την υψηλή αισθητική και καλλιτεχνική αξία των εκθεμάτων. Αξίζουν θερμά συγχαρητήρια στους συντελεστές της Έκθεσης, τους συγγραφείς του τόμου και τους χορηγούς που δεν εφείσθησαν κόπου και χρημάτων, για να προβάλουν μία άγνωστη για τους πολλούς καλλιτεχνική δημιουργία της Κύπρου. Μέσα από την έκθεση των εικόνων της Κύπρου και τον Κατάλογο, που ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές και τους υψηλούς επιστημονικούς και μουσειολογικούς σκοπούς της Έκθεσης, δίνεται η δυνατότητα τόσο στους επισκέπτες όσο και στους μελετητές του τόμου, Έλληνες και ξένους, να εμβαθύνουν και να κατανοήσουν την ιστορία και τη διαχρονική αξία της πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου, να πάρουν μία γεύση από την πνευματικότητα και αγωνιστικότητα των Αγίων της Κύπρου, που δίκαια αποκαλείται "νήσος των Αγίων".

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σπύρος Τρωιάνος, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σσ. 119.

Στο βιβλίο αυτό του Σπύρου Τρωιάνου – ένα ακόμη αξιόλογο δείγμα της ακάματης συγγραφικής του δραστηριότητας – παρακολουθείται η γένεση και διαμόρφωση της ελληνικής νομικής γλώσσας και ορολογίας κατά τη διάρκεια των δώδεκα αιώνων της βυζαντινής περιόδου.

Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μετά τη διαίρεσή της σε ανατολικό και δυτικό τμήμα υπό δύο ηγεμόνες (395), αν και στο θεωρητικό πεδίο παρέμενε μία και αδιαίρετη (η ύπαρξη δύο ηγεμόνων δεν σήμαινε τον επίσημο χωρισμό σε δύο ανεξάρτητα τμήματα· πολλά εξωτερικά τεκμήρια έδειχναν το αδιαίρετο του κράτους)[1], στην πράξη ωστόσο υπήρχε βαθύ πολιτιστικό και γλωσσικό χάσμα ανάμεσα στα δύο τμήματα: στο δυτικό μιλιόταν η λατινική και συνεχιζόταν η πολιτιστική παράδοση της Ρώμης· στο ανατολικό ο συνδετικός γλωσσικός κρίκος ήταν η ελληνική γλώσσα και η ελληνιστική πολιτιστική παράδοση.

Η δυσκολία που γεννιόταν από τη χρήση διαφορετικού γλωσσικού οργάνου στα δύο τμήματα του κράτους ήταν ιδιαίτερα εμφανής στο χώρο του δικαίου, καθώς οι αυτοκρατορικοί νόμοι και τα έργα των κλασικών Ρωμαίων νομικών, δηλαδή οι πηγές του δικαίου, γραμμένα στη λατινική ήταν μη προσιτά στους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Ανατολής. Οι προσπάθειες για τη «γεφύρωση του χάσματος», παρατηρεί ο συγγρ. στον Πρόλογο του βιβλίου (σ. 9-10), «είχαν ως πρώτα προϊόντα ένα ελληνολατινικό γλωσσικό μίγμα» που για αρκετά μεγάλο διάστημα επικράτησε στις βυζαντινές νομικές πηγές. Προϊόν παρόμοιας προσπάθειας στην εποχή μας – αυτή τη φορά για τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στην ελληνική γλώσσα και την αγγλική – είναι το ελληνοαγγλικό γλωσσικό μίγμα που εμφανίζεται σήμερα συχνά σε επιστημονικές εργασίες γύρω από νέους δικαϊκούς θεσμούς ή άλλα αντικείμενα, όπως π.χ. πληροφορική, των οποίων η ορολογία είναι αποκλειστικά αγγλική. Το γεγονός αυτό, όπως και η

1. Βλ. και G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Reiches*, München 1963, σ. 45. - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α΄ (324-610)*, Ἀθῆναι 1975, σ. 182-183. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Α΄ (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1978 σ. 194-195.

συμπίεση που υφίστανται το ελληνικό δίκαιο μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης «αυτοκρατορίας», της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και η ελληνική γραφή στο όνομα των τεχνικών αναγκών του διαδικτύου αποτελούν, διαπιστώνει ο συγγρ., «εντυπωσιακά πολλές συμπτώσεις ανάμεσα στην εποχή εκείνη και στη σημερινή».

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Το κεφάλαιο Α΄ (σ. 13-42) με τίτλο «Η νομική γλώσσα κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο» περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες. Η πρώτη ενότητα (1.1. «Το γλωσσικό πρόβλημα») αναφέρεται στις δυσχέρειες κατανόησης του ρωμαϊκού δικαίου στο ανατολικό τμήμα του κράτους (1.1.1.) και στις πρώτες προσπάθειες αντιμετώπισης του προβλήματος (1.1.2.). Οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί των ανατολικών επαρχιών αδυνατούσαν να κατανοήσουν τη γραμμένη εξ ολοκλήρου σε λατινική γλώσσα νομοθεσία (ακόμη και οι φοιτητές των νομικών σχολών της Ανατολής με δυσκολία μπορούσαν να αντιληφθούν ένα κείμενο λατινικό), η οποία όμως, επειδή ήταν συγχρόνως σε σημαντικό βαθμό φορέας της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και επομένως αποτελούσε μέσο πολιτικής προπαγάνδας, επιβαλλόταν όχι μόνο να γνωστοποιείται αλλά και να γίνεται κατανοητή από το σύνολο του πληθυσμού. Οι πρώτες απόπειρες των αρμόδιων για τη διατύπωση των νόμων αυτοκρατορικών υπηρεσιών για να αντιμετωπιστεί η δυσλειτουργία της έννομης τάξης εξαιτίας του γλωσσικού προβλήματος εκδηλώνονται ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα με τη δημοσίευση, σποραδικά βέβαια, constitutiones στα ελληνικά (πρώτος νόμος ευθύς εξ αρχής συνταγμένος στην ελληνική γλώσσα είναι η διάταξη της 17ης Φεβρουαρίου 448 των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β΄ και Ουαλεντινιανού Γ΄). Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Ζήνωνα στην «Περί καινοτομιών» (a.474-475) διάταξή του ότι κατά τη σύνταξη του νόμου παρεξέκκλινε από το επίσημο λεξιλόγιο («ρήματα») της (ρωμαϊκής) πολιτείας και χρησιμοποίησε λέξεις γνωστές «τῷ πλήθει» ώστε ο νόμος να γίνεται κατανοητός χωρίς άλλη βοήθεια. Παρατηρήσεις ανάλογες αλλά πολύ σαφέστερες θα διατυπώσει αργότερα ο Ιουστινιανός Α΄.

Η δεύτερη ενότητα (1.2. «Ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νέα νομοθεσία») αναφέρεται στο δίλημμα του Ιουστινιανού, την εμφανή μέσα στη νομοθεσία του «αμφιθυμία» του στο να επιλέξει για τη διατύπωση των νόμων τη λατινική, που ήταν η «πάτριος φωνή» ή «πάτριος γλώττα» του imperium romanum, την αποκατάσταση του οποίου στα παλαιά του όρια αποσκοπούσε η πολιτική του ιδεολογία, γλώσσα όμως ακατάληπτη σε μεγάλος μέρος των υπηκόων του, ή την ελληνική, «τὴν κοινὴν καὶ ἑλλάδα (φωνήν)», που οι συνθήκες επέβαλλαν. Ο

Ιουστινιανός πέρα από τις όποιες ιδεολογικές του δεσμεύσεις παραδέχθηκε ότι η πρακτική ανάγκη να γίνεται το δίκαιο κατανοητό από τους υπηκόους καλυπτόταν στην Ανατολή μόνον από την ελληνική, σημειώνει ο συγγρ., χωρίς ωστόσο να παύσει να αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογηθεί για την έκδοση νόμων στα ελληνικά, όπως γίνεται φανερό σε χωρίο των «Εισηγήσεων». Η λατινική παρέμενε, όπως μαρτυρούν οι πηγές, η επίσημη γλώσσα των δημοσίων υπηρεσιών, όπως και η γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις κατά την κωδικοποίηση (στον Πανδέκτη, στον Κώδικα και στις Εισηγήσεις). Έτσι, καταλήγει ο συγγρ., η σύνταξη των νέων νόμων στα ελληνικά δεν έλυνε το πρόβλημα, εφόσον ο κύριος όγκος των πηγών του δικαίου παρέμενε καταληπτός μόνον από τους λατινόφωνους.

Η τρίτη ενότητα (1.3. «Η νομική παιδεία στα χρόνια του Ιουστινιανού») αναφέρεται στη νομική παιδεία και κωδικοποίηση (1.3.1.), στη διδασκαλία του δικαίου και τους αντικήνσορες (1.3.2.). Το πρόβλημα κατανόησης του δικαίου από τους ελληνόφωνους αντιμετωπίστηκε μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης και της κατάρτισης των νομικών. Πριν από τον Ιουστινιανό στις Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης, όπως προκύπτει από διάταξη του Θεοδοσίου Β΄ του 425, κατά τη διδασκαλία του δικαίου γινόταν παράλληλη χρήση λατινικών και ελληνικών. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού στις δύο αυτές νομικές σχολές που αναμορφώθηκαν με νόμο του 533, η διδασκαλία του δικαίου στηριζόταν αποκλειστικά στα τρία μέρη της κωδικοποίησης (Κώδικα, Πανδέκτη και Εισηγήσεις), ήταν πενταετής και γινόταν από τους antecessores - αντικήνσορες (στη στρατιωτική ορολογία = οι προπορευόμενοι του στρατού ανιχνευτές εδάφους, μεταφορικά = οι ανοίγοντες δρόμο προς την επιστήμη). Για την αποφυγή αντιφατικών ερμηνειών κατά τη μεταγλώττιση των νομικών κειμένων από τους αντικήνσορες τέθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην ερμηνευτική επεξεργασία ιδιαίτερα του Πανδέκτη (απαγόρευση προσθήκης σχολίων, μόνο κατά λέξη ερμηνεία του κειμένου στα ελληνικά και προσθήκη παρατίτλων), οι οποίοι όμως, όπως μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός των ερμηνευτικών εργασιών που περισώθηκαν, είτε αγνοήθηκαν, παρατηρεί ο συγγρ., είτε πρέπει να δεχθούμε την άποψη του J.H. Scheltema ότι η απαγόρευση αποσκοπούσε όχι στο να αποκλείσει οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία αλλά μόνο στο να εμποδίσει την αναγραφή σχολίων μέσα στο κείμενο που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν το αυθεντικό περιεχόμενο του νόμου. Η μέθοδος διδασκαλίας του δικαίου από τους αντικήνσορες (των οποίων οι παραδόσεις έχουν περισωθεί στις σημειώσεις των φοιτητών τους και σε αποσπασματική μορφή με μόνη εξαίρεση τα «Ἰνστιτοῦτα τοῦ Θεοφίλου») βασιζόταν στη μεταγλώττιση του λατινικού κειμένου της κωδικοποίησης και συντελείτο σε τρία στάδια («προθεωρία» = εκτεταμένη εισαγωγή στο λατινικό κείμενο – «κατά πόδα» μετάφραση – «παραγραφαί» = σχολιασμός του κειμένου).

Στην τέταρτη ενότητα (1.4. «Η ελληνική νομική ορολογία κατά τον 6ο αιώνα») επισημαίνεται η συμβολή των αντικηνσόρων και γενικότερα των νομικών της πρώιμης περιόδου στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση μιας ελληνικής νομικής ορολογίας για την απόδοση των εννοιών του ρωμαϊκού δικαίου (1.4.1.). Παρατηρείται ότι η νομική ορολογία που χρησιμοποιήθηκε στα ερμηνευτικά κείμενα των αντικηνσόρων, όπως και στα έργα που στηρίζονται σε κείμενα που προέρχονται από τη διδασκαλία τους («Ροπαί», Collectio tripartita) είναι κατά μεγάλο μέρος λατινικής προέλευσης, χωρίς όμως να είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν οι αντικήνσορες περιόρισαν τη χρησιμοποίηση στα ελληνικά (νομικά) κείμενα λατινικών όρων σε σχέση με τους νομικούς της προιουστινιάνειας εποχής (σύγκριση της μεταξύ τους νομικής ορολογίας είναι πρακτικώς αδύνατη εφόσον ο Codex Justinianus αφενός δεν περιέλαβε ακέραιο το αρχικό κείμενο των νόμων και αφετέρου δεν έχει παραδοθεί ολόκληρος σε κανένα χειρόγραφο). Τα αίτια της χρησιμοποίησης λατινικών όρων κατά τη σύνταξη νόμων στην ελληνική γλώσσα ευθύς εξ αρχής, όσο και της διατήρησης των λατινικών όρων κατά τη μετάφραση στα ελληνικά της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης κατά τον συγγρ. πρέπει να αποδοθούν: α) στην αδυναμία εύρεσης σε κάθε περίπτωση αντίστοιχων γραμματικά ή εννοιολογικά ελληνικών όρων (οι λατινικοί όροι δήλωναν ως επί το πλείστον θεσμούς συνυφασμένους με τη «ρωμαϊκά» οργανωμένη κρατική υπόσταση ή με τη λειτουργία του πολιτεύματος ή με έννοιες και καταστάσεις άγνωστες στον ελληνικό νομικό κόσμο μέχρι την εποχή της επαφής του με το ρωμαϊκό δίκαιο)· β) στο ότι οι ελληνικοί όροι οι πρόσφοροι για την απόδοση ρωμαϊκών νομικών εννοιών μερικές φορές δεν είχαν το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο με τους λατινικούς προς τους οποίους υποτίθεται ότι αντιστοιχούσαν. Για λόγους ασφάλειας του δικαίου, καταλήγει ο συγγρ., συντάκτες και ερμηνευτές των νόμων προτίμησαν να διατηρήσουν σε πολλές περιπτώσεις τη λατινική ορολογία, αν και κάποτε οι συντάκτες δεν απέφευγαν την παράλληλη χρησιμοποίηση και των δύο γλωσσών, ή οι ερμηνευτές για λόγους σαφήνειας τη χρησιμοποίηση λατινικών εκφράσεων και σε περιπτώσεις που υπήρχαν αντίστοιχες ελληνικές. Όσον αφορά τη σώρευση λατινικών λέξεων ή φράσεων σε ελληνικά κείμενα αυτοκρατορικών νόμων, παρατηρείται ότι πρόκειται για τυπικές εκφράσεις σε έγγραφα, ή για τεχνικούς όρους της πολιτικής ή της στρατιω-

τικής διοίκησης κλπ. Τέλος εξετάζονται (1.4.2.) οι μορφολογικές προσαρμογές που υπέστησαν οι λατινικοί όροι ακολουθώντας τύπους της ελληνικής γραμματικής (ουσιαστικά και επίθετα π.χ. απέκτησαν ελληνική κατάληξη και κλίνονταν σύμφωνα με τους κανόνες της ελληνικής γραμματικής κ.π.ά.), καθώς και γλωσσολογικού ενδιαφέροντος δημιουργήματα που εμφανίστηκαν στη νομική γλώσσα στο πλαίσιο της προσπάθειας εναρμόνισης των λατινικών όρων προς το γλωσσικό περιβάλλον που είχε επικρατήσει κατά τον 6ο αιώνα (διπλές παραλλαγές στην απόδοση του ίδιου όρου, π.χ. curatio>curation - σύνθεση νέων επιθέτων με χρήση της κατάληξης -arios, π.χ. bonitaria- συνένωση σε μια λέξη περισσότερων λατινικών εκφράσεων, π.χ. ad nomen>adnumion κ.ά.). Διαπιστώνεται επίσης ότι οι ίδιες αρχές που ίσχυαν για τα κοσμικά κείμενα τηρήθηκαν και κατά τη μετάφραση κειμένων του κανονικού δικαίου, όπως γίνεται φανερό από τους κανόνες της συνόδου της Καρχηδόνος (419), οι οποίοι είχαν συνταχθεί λατινικά και πριν ενσωματωθούν στις ανατολικές κανονικές συλλογές μεταφράστηκαν στα ελληνικά.

Σχετικά με τον τύπο «γραϊκός», ο οποίος χρησιμοποιείται για την απόδοση του επιθέτου graecus (= ελληνικός) σε αρκετά σημεία των πρακτικών αυτής της συνόδου (π.χ. Graeca exemplaria: τοῖς γραϊκοῖς ἴσοις, in codice Graeco: εἰς βιβλίον γραϊκόν) θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι ο μεταφραστής ίσως έχει εδώ υπόψη του την προέλευση του graecus από το όνομα της βοιωτικής πόλης «Γραῖα» (η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξή της απαντά στον Όμηρο), της οποίας οι κάτοικοι οι Γραείς ή Γραίοι μαζί με Κυμαίους και Χαλκιδείς είχαν αποικίσει την Κύμη κοντά στη Ρώμη τον 8ο αιώνα και πιθανόν οι Γραίοι αυτοί συνετέλεσαν στο να ονομαστούν από τους Ρωμαίους οι Έλληνες graji[2] και μεταγενέστερα graeci[3]. Με τη χρήση του «γραϊκός» σε κάποιες περιπτώσεις επιδιωκόταν ίσως να αποφευχθεί στα πρακτικά της συνόδου η αλλεπάλληλη αναφορά του «ελληνικός» που ήταν συνώνυμη του «εθνικός» = ειδωλολάτρης.

Το Β΄ κεφάλαιο (σσ. 43-60) με τίτλο «Η διαμόρφωση της νομικής γλώσσας από τους διαδόχους του Ιουστινιανού μέχρι τους Μακεδόνες αυτοκράτορες» διαιρείται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (2.1. «Η διδασκαλία του δικαίου μετά τον Ιουστινιανό») γίνεται αναφορά στους «σχολαστικούς» (2.1.1.), οι οποίοι ανέλαβαν τη διδασκαλία του δικαίου μετά τους αντικήνσορες και οι

2. Το επίθετο grajus σήμαινε Έλλην-ελληνικός.

3. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανία, Βοιωτικά και Φωκικά*, τόμ. 5, Αθήνα 1981, σ. 136.

οποίοι, αντίθετα προς τους τελευταίους, άφησαν γραπτό λόγο (σώζονται ακέραιες οι επιτομές των Νεαρών του Αθανασίου Εμεσηνού και του Θεοδώρου Ερμουπολίτη). Ο λόγος της μεταβολής αυτής αποδίδεται από τον συγγρ. στο γεγονός ότι η ερμηνευτική επεξεργασία των κειμένων (των Εισηγήσεων και των Νεαρών) από τους σχολαστικούς προοριζόταν όχι μόνο για τους φοιτητές αλλά και για τη διευκόλυνση της πρακτικής άσκησης του δικαίου. Η ευρύτατη χρησιμοποίηση λατινικών όρων μέσα στα έργα των δύο προαναφερθέντων σχολαστικών δείχνει ότι το νομικό λεξιλόγιο αυτής της μικτής μορφής υφίστατο στην πρακτική και μετά τις αρχές του 7ου αιώνα. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τα γλωσσικά παράδοξα της πρακτικής (2.1.2.), όπως περιπτώσεις που ο μεταφρασμένος λατινικός όρος μέσα στο κείμενο επιστρέφει σε εξελληνισμένη μορφή και εκτοπίζει την ελληνική του αντιστοιχία (π.χ. πρεσβεῖον–legatum–λε-/ληγάτον), ή αλλοιώσεις λέξεων κατά τη μεταγραφή τους από τη μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή εξαιτίας πιθανότατα άγνοιας των λατινικών από τους αντιγραφείς (π.χ. exheredatio σε ἐξνερεδατίων), οι οποίες σε περιπτώσεις ονομάτων προσώπων μπορούσαν να γίνουν και παραπλανητικές (π.χ. ο Ρωμαίος νομικός Tryphoninus εμφανίζεται ως «Τρύφων» εξαιτίας της αδυναμίας ανάλυσης της σχετικής βραχυγραφίας).

Στη δεύτερη ενότητα (2.2. «Τα νομικά λεξικά») εξετάζονται η γένεση των νομικών λεξικών και οι «παρενέργειές» τους. Τα νομικά λεξικά είναι προϊόντα εξέλιξης των «νομικών γλωσσημάτων» (δηλαδή των ερμηνευτικών σημειώσεων στα περιθώρια ή ανάμεσα στις γραμμές των νομικών κειμένων των λατινικών ή λατινογενών όρων) τα οποία είτε ενσωματώθηκαν κατά την αντιγραφή του κειμένου μέσα σε αυτό, είτε αποχωρίστηκαν, απέκτησαν ιδιαίτερη οντότητα με δική τους χειρόγραφη παράδοση και αποτέλεσαν πραγματικά νομικά λεξικά. Εξαιτίας της άγνοιας των λατινικών εκ μέρους των αντιγραφέων στα νομικά λεξικά συχνή είναι η παραμόρφωση λέξεων που οφείλεται στην οπτική ομοιότητα μεταξύ γραμμάτων [όπως π.χ. μεταξύ του b και του d/ δ στη λέξη «ἀδέτ» (= όνομα λεξικού) που αποτελεί μεταγραφή της λατινικής λέξης habet (= έχει)], είτε στην αδυναμία ανάλυσης συντμήσεων που συχνά χρησιμοποιούνται. Η άγνοια της λατινικής γλώσσας ευνόησε γενικότερα και την τάση να γράφονται οι λατινικές λέξεις, σε όσα κείμενα διατηρήθηκαν, με ελληνικούς χαρακτήρες. Η γένεση των νομικών λεξικών τοποθετείται αρκετά μετά τον Ιουστινιανό και ίσως κατά ένα μέρος τους και στα χρόνια των Μακεδόνων, ενώ τα μεταγενέστερα λεξικογραφικά έργα αποτελούν ως επί το πλείστον αντιγραφή και επεξεργασία των υπαρχόντων. Ως «παρενέργειες» των νομικών λεξικών (2.2.2.) ο

συγγρ. θεωρεί παραμορφώσεις που προέκυψαν από την αντικατάσταση λέξεων ή εκφράσεων λατινικών στα έργα που οι αντιγραφείς αντέγραψαν με τη βοήθεια κάποιων λεξικών (προσάγονται χαρακτηριστικά παραδείγματα από τον Πανδέκτη, την επιτομή των Νεαρών του Αθανασίου Εμεσηνού κ.ά.).

Στην τρίτη ενότητα (2.3. «Η εξέλιξη της νομικής γλώσσας κατά τους 7ο και 8ο αιώνες») εξετάζεται η «Εκλογή» και το λεξιλόγιό της (2.3.1.) και οι «Αντιδράσεις, ιδιωτικές και (ημι)επίσιμες, κατά της Εκλογής» (2.3.2.). Τον 7ο αιώνα στο νομοθετικό έργο του Ηρακλείου, τις Νεαρές, εμφανίζονται λατινικοί όροι, όμως εξαιτίας του περιορισμένου όγκου του έργου που έχει διασωθεί και της ομοιομορφίας των θεμάτων (εκκλησιαστικού Δικαίου) που ρυθμίζονται σ' αυτό, εξαγωγή συμπερασμάτων ή συγκρίσεων με την ιουστινιάνεια περίοδο δεν είναι δυνατή. Τον 8ο αιώνα, στο νομοθετικό έργο των Ισαύρων, την «Εκλογή», αποφεύγεται η χρησιμοποίηση λατινικών όρων που ήταν κατανοητοί μόνο από τους νομικούς και περιλαμβάνονται λατινικοί όροι που κατά τεκμήριο γίνονταν κατανοητοί από το ευρύ κοινό. Ο συγγρ. παρατηρεί εδώ ότι από τις 35 λέξεις λατινικής προέλευσης που περιέχονται στο κείμενο της Εκλογής μόνο επτά είναι οι υπό στενή έννοια ειδικοί νομικοί όροι (λεγάτον, κουράτωρ, πεκούλιον, καστρίνσιος, παγανικός, κάσος, ἴμβεντον). Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά τον 8ο αιώνα η κατανόηση των λατινικής προέλευσης νομικών όρων είχε περιοριστεί σε σύγκριση με την ιουστινιάνεια εποχή αλλά «ορισμένοι από τους όρους αυτούς είχαν ενσωματωθεί μέσα στην καθημερινή νομική γλώσσα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι δυνατή η αντικατάστασή τους, χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η σαφήνεια του νόμου». Σημειώνεται επίσης ότι η συνολική γλωσσική εικόνα που παρουσιάζει το «Εκλογάδιον» (μια νομοπαρασκευαστική προσπάθεια τροποποίησης της «Εκλογής») κατά τη γνώμη του συγγρ. δεν διαφέρει από εκείνη της «Εκλογής». Τέλος ο συγγρ. εκφράζοντας τη γνώμη του σχετικά με την άποψη περί διακρίσεως τριών ελληνικών ιδιωμάτων στις πηγές της πρώιμης περιόδου που διατυπώθηκε, παρατηρεί ότι κατά τον 6ο αι. η διαφορά μεταξύ της γλώσσας των συντακτών των νόμων και των ερμηνευτών τους δεν ήταν μεγάλη εφόσον μάλιστα μέχρις ενός σημείου συντάκτες και ερμηνευτές ταυτίζονταν, και μόνο στους επόμενους αιώνες η διαφοροποίηση γίνεται ολοένα και πιο αισθητή.

Το Γ΄ κεφάλαιο (σσ. 61-94) με τίτλο: «Από την "Ανακάθαρση των νόμων" μέχρι το τέλος της "Παλαιολόγειας Αναγέννησης"» περιλαμβάνει τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (3.1. «Η νομοθεσία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων») εξετάζονται η «Εισαγωγή» και ο «Πρόχειρος Νόμος» (3.1.1.). Διαπιστώνεται ότι ο αριθμός των λατινικών όρων εμφανίζεται αυξημένος σε σύγκριση με την «Εκλογή», γεγονός που οφείλεται στον μεγαλύτερο όγκο των δύο αυτών νομοθετημάτων αλλά και στην επανάληψη πολλών διατάξεων του ιουστινιάνειου δικαίου. Σημειώνεται επίσης ότι σπουδαιότερα συμπεράσματα για τη διαμόρφωση της νομικής ορολογίας εξάγονται από τα «Βασιλικά» (3.1.2.), έργο που προέκυψε από την επεξεργασία της όλης ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Στα πλαίσια αυτής της επεξεργασίας γίνεται απόδοση στα ελληνικά των λατινικών κειμένων της κωδικοποίησης, καθώς και αντικατάσταση των λατινικών όρων που υπήρχαν στα ελληνικά κείμενα των νόμων με αντίστοιχους ελληνικούς, τους λεγόμενους «εξελληνισμούς». Από δειγματοληπτική έρευνα στους 35 τίτλους του 6ου βιβλίου των «Βασιλικών» (όπου είναι συγκεντρωμένες διατάξεις που αφορούν τη δομή και οργάνωση του κράτους) ο συγγρ. διαπιστώνει ότι διατηρούνται αμετάβλητες οι ονομασίες των διαφόρων υπηρεσιών και των φορέων των επί μέρους αξιωμάτων και κυρίως η ονοματολογία της στρατιωτικής ιεραρχίας, ότι υποχωρούν οι λατινικοί όροι που αφορούν την οικονομική διοίκηση και τη φορολογία, ενώ η εικόνα των επεμβάσεων δεν είναι ομοιόμορφη στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου. Οι «εξελληνισμοί» σε πολλές περιπτώσεις περιέχουν εσφαλμένες μεταφράσεις οφειλόμενες σε παρανόηση ή βεβιασμένη προσπάθεια. Αντίθετα η έρευνα στο λεξιλόγιο των Νεαρών του Λέοντος ΣΤ΄ (3.1.3.) κατέδειξε ότι ο αριθμός των λατινικών λέξεων δεν ξεπερνά τις δέκα, γεγονός που κατά τον συγγρ. πρέπει να αποδοθεί στην κλασική παιδεία του αυτοκράτορα συντάκτη των Νεαρών. Στο λεξιλόγιο των «Τακτικών» αντίθετα περιέχονται πάρα πολλοί λατινικοί όροι σε εξελληνισμένη βέβαια διατύπωση, πράγμα που συμβαίνει και σε άλλα μεταγενέστερα ίδιου ή ανάλογου περιεχόμενα έργα. Όσον αφορά τα παλαιά σχόλια των ερμηνευτών του 6ου και 7ου αιώνα που συνοδεύουν το κείμενο των «Βασιλικών» υποστηρίζεται από τον συγγρ., αντίθετα προς άλλες απόψεις, ότι αυτά συγκεντρώθηκαν για λόγους καθαρά πρακτικούς, για να διευκολύνουν την κατανόηση δύσκολων χωρίων με βάση την αυθεντία των συντακτών τους. Στο «Περί βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (3.1.4.) οι τυποποιημένες φράσεις σε αισθητώς κακοποιημένα λατινικά που χρησιμοποιούνται παγιώθηκαν μέσα στο τελετουργικό τυπικό από την εποχή που τα λατινικά για ένα διάστημα υπήρξαν η επίσημη γλώσσα της αυλής. Αντικρούεται ως μή ρεαλιστική η άποψη περί χρήσης της λατινικής γλώσσας τον 10ο αιώνα βάσει του «Περί βασιλείου τάξεως» και του χωρίου των «Βασιλικών»: «δύνανται οἱ δικασταὶ καὶ Ῥωμαϊστὶ καὶ ἑλληνιστὶ ἀποφαίνεσθαι». Επισημαίνεται επίσης ότι στην «Επιτομή των νό-

μων» γίνεται παρέκκλιση από τη γλώσσα της εξελληνισμένης κωδικοποίησης και ότι στις τρείς πραγματείες που αφορούν τις βασιλικές εκστρατείες (εμφανίζονται ως παράρτημα στο «Περί βασιλείου τάξεως») χρησιμοποιείται η ίδια γλώσσα των αντίστοιχων κειμένων της εποχής του Λέοντα ΣΤ΄.

Στη δεύτερη ενότητα (3.2. «Νομική επιστήμη και φιλολογία στον 11ο αιώνα») εξετάζονται η «Νομική γλώσσα και "Διδασκαλείον των νόμων"» (3.2.1.), «Το γλωσσικό ιδίωμα του Μιχαήλ Ψελλού» (3.2.2.), «Γλώσσα και δικαστές» (3.2.3.) και «Η τυπολογία της μεταγραφής στα ελληνικά» (3.2.4.). Στην Νεαρά του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου του 1047 με την οποία ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον των νόμων» (3.2.1.) προβλέπεται μεταξύ των προσόντων του «νομοφύλακα» η γνώση της λατινικής γλώσσας, η οποία, σημειώνει ο συγγρ., ήταν απαραίτητη όταν στο πλαίσιο της διδασκαλίας του έπρεπε να ανατρέξει στα σωζόμενα κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Από τα φιλολογικά κείμενα του 11ου αιώνα προκύπτει ότι εξακολουθούσε η νομική επιστήμη να θεωρείται συνδεδεμένη εννοιολογικά με τη λατινική γλώσσα, η οποία ήδη από την προϊουστινιάνεια εποχή αλλά και στα κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού αποκαλούνταν ως «γλώσσα των Ιταλών» (3.2.2.). Τα αναφερόμενα από τον Ψελλό σχετικά με τη γνώση της λατινικής γλώσσας ενέχουν δόση υπερβολής, υποστηρίζει ο συγγρ., και πιθανόν πρόκειται για σύμπτωμα εποχιακής «μόδας», όπως επίσης σε συμμόρφωση προς τις γλωσσικές επιταγές του συρμού αλλά και σε προσωπική επιλογή του Ψελλού οφείλεται η χρήση των πολλών λατινικών όρων στο έργο του «Σύνοψη των νόμων». Όσον αφορά την παράθεση της αντίστοιχης ελληνικής έκφρασης σε αρκετά σημεία της «Συνόψεως», αυτή, κατά την εκτίμηση του συγγρ., περιοριζόταν μόνο σε γενική ενημέρωση. Ο Ψελλός έχει την τάση να επεξηγεί λατινικούς όρους έχοντας επίγνωση ότι μερικοί λατινικοί όροι αν και είχαν εξελληνιστεί δεν γίνονταν κατανοητοί. Η ίδια πληθώρα λατινογενών όρων απαντά και σ' ένα άλλο κείμενο της ίδιας εποχής, τη λεγόμενη «Μελέτη περί ψιλών συμφώνων», ενώ αντίθετα η γλωσσική εικόνα των νομικών κειμένων που συντάχθηκαν από ανώτατους δικαστές του 11ου αιώνα (η «Πείρα» του Ευσταθίου Ρωμαίου, το «Tractatus de peculiis» του ιδίου και το «Πόνημα νομικόν» του Μιχαήλ Ατταλειάτη) δείχνει περιορισμένη χρήση τους, πράγμα που σημαίνει ότι η νομική γλώσσα του 11ου αιώνα είχε σταθεροποιηθεί στο επίπεδο των «Βασιλικών» (3.2.3.). Όσον αφορά την τυπολογία της μεταγραφής στα ελληνικά των λατινογενών όρων (3.2.4.) παρατηρείται ότι στα νομικά κείμενα εγκαταλείπεται η λατινική γραφή και ότι οι λατινικής προέλευσης όροι γράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες (όπου διατηρούνται οι λατινικοί χαρακτήρες

εμφανίζονται παραμορφωμένοι). Εξαιτίας της συνεχιζόμενης τάσης συνένωσης σε μία λέξη εμπρόθετων λατινικών εκφράσεων (π.χ. ad responsum > adresponson, ad nomen > adnumion, super numerum > supernumerarius) παρατηρούνται πολλές φορές παραμορφώσεις στα νομικά κείμενα αλλά κάποτε και παρερμηνεία των πηγών του 6ου αιώνα από παρανόηση λατινικών όρων. Η απόδοση λατινικών νομικών όρων στα ελληνικά επεκτάθηκε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και σε έγγραφα προερχόμενα από δημόσιες αρχές λατινόφωνων κρατών της Δύσης για τη μετάφραση των οποίων διαμορφώθηκε ιδιαίτερη τεχνική.

Στην τρίτη ενότητα (3.3. «Οι νομικές συλλογές των τελευταίων αιώνων») γίνεται λόγος για «Τα συλλεκτικά έργα του 11ου αιώνα» (3.3.1.), τη «Μικρή Σύνοψη» (3.3.2.) και για «Ένα τελευταίο νομικό λεξικό» (3.3.3.). Από τα συλλεκτικά έργα που συντέθηκαν μεταξύ 1261 (ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης) και 1453 (άλωση) (3.3.1.) τα τρία αξιολογότερα η «Μικρή Σύνοψη», το «Αυξημένο Πρόχειρο» και η «Εξάβιβλος» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου τοποθετούνται στο α΄ μισό του 11ου αιώνα. Το «Αυξημένο Πρόχειρο» και η «Εξάβιβλος» δεν παρέχουν στοιχεία για τις γλωσσικές προτιμήσεις των νομικών της ύστερης βυζαντινής περιόδου αντίθετα προς την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα από γλωσσική άποψη «Μικρή Σύνοψη» (3.3.2.) της οποίας ο συντάκτης προσπαθεί να περιορίσει τη χρήση νομικών όρων με λατινική προέλευση, ή να καταστήσει το περιεχόμενό τους κατανοητό σε ευρύτερο κοινό εισάγοντας και εκφράσεις του καθημερινού λεξιλογίου ή και λέξεις ιδιωματικές. Τέλος ένα τελευταίο νομικό λεξικό (3.3.3.), η «Αυξημένη Εξάβιβλος» (τέλη 14ου αι.) δεν περιέχει σημαντικές παραμορφώσεις λέξεων. Βασική του διαφορά με τα παλαιότερα λεξικά είναι ότι ο συντάκτης του δεν περιορίζεται σε ολιγόλογη επεξήγηση του λατινικού ή ελληνικού όρου αλλά παραθέτει περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη ερμηνεία και τούτο προφανώς γιατί κάποιοι όροι και ως ονομασία ακόμη είχαν εξαφανιστεί από τη μνήμη των βυζαντινών υπηκόων του 1400. Από την άποψη αυτή, καταλήγει ο συγγρ., το λεξικό αυτό αποτελεί περισσότερο μια «ιδεολογική οπισθοδρόμηση» και όχι «κάποιο σταθμό στην εξέλιξη των νομικών λεξικών».

Στο Επίμετρο ο συγγρ. ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνει ότι η διαδικασία για τη διάπλαση της ελληνικής νομικής ορολογίας αν και κινήθηκε από λόγους καθαρά πρακτικούς (να κατανοούν τους νόμους οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας), ενείχε ωστόσο το στοιχείο της πολιτικής σκοπιμότητας, εφόσον τα κείμενα των νόμων (ιδίως τα προοίμιά τους) ήταν οι δίαυλοι της αυτοκρατορικής ιδεολογίας προς τον λαό και επομένως έπρεπε να είναι από κάθε άποψη και προ-

παντός γλωσσικά προσιτά σ' αυτόν. Η σκοπιμότητα αυτή γίνεται φανερή και κατά τη διαμόρφωση της νομικής ορολογίας στην Ανατολή, όπου η στασιμότητα που παρατηρήθηκε στην αντικατάσταση των λατινικών όρων με ελληνικούς στον τομέα της κρατικής οργάνωσης και των δημοσίων αξιωμάτων, η διστακτικότητα ως προς την ανατροπή θεσμών του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου και ακόμη περισσότερο η ρητή διακήρυξη της εμμονής στο αμετάβλητο των θεσμών αυτών αποτελούσε εκδήλωση της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών, βασική αρχή της οποίας ήταν η αδιάσπαστη συνέχεια της ενιαίας κρατικής υπόστασης του imperium romanum. Η ίδια σκοπιμότητα υπαγόρευσε αντίθετα στον τομέα της οικονομικής διοίκησης αλλαγές (π.χ. στα ονόματα των φόρων) προκειμένου να δοθεί η εντύπωση εισαγωγής μεταρρυθμίσεων. Η ελληνική νομική ορολογία, η οποία παρά την πίεση αυτών των ιδεολογικών επιβαρύνσεων εμφανίζει συνεχείς τάσεις απαλλαγής από τη λατινική ορολογία και των ξένων προς την ανατολική παράδοση στοιχείων, τελικά θα ανταποκριθεί στον πλήρη «εξελληνισμό» των περιοχών της Ανατολής που ανήκαν κάποτε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και που κατά τους τελευταίους αιώνες αποτέλεσαν τη «Ρωμανία».

Η νέα νομική ορολογία που διαμορφώθηκε δεν περιορίστηκε στον χώρο του Βυζαντίου. Με τη μετάφραση νομοθετικών και συλλεκτικών κειμένων σε σλαβικές ή άλλες γλώσσες πολλές νομικές και πολιτικές έννοιες προωθήθηκαν πολύ πέρα από τα γεωγραφικά του σύνορα.

Το βιβλίο συμπληρώνεται με βιβλιογραφικό πίνακα πηγών και βοηθημάτων και Παράρτημα που περιλαμβάνει χρησιμότατους πίνακες λέξεων λατινικής προέλευσης στον ιουστινιάνειο Κώδικα (Ι.), στην «Εκλογή» (ΙΙ.), στην «Εισαγωγή» (ΙΙΙ.) και στον «Πρόχειρο Νόμο» (IV.).

Η ενάργεια της σκέψης, η σαφήνεια της έκφρασης και η υποδειγματική μεθοδικότητα, που χαρακτηρίζουν το συγγραφικό έργο του Σπ. Τρωιάνου στο σύνολό του, είναι παρόντα στο βιβλίο, απόσταγμα και αυτό της μακρόχρονης εντρύφησής του στα νομικά κείμενα της βυζαντινής περιόδου. Ο Σπ. Τρωιάνος μελετώντας τη διαδικασία της διαμόρφωσης της ελληνικής νομικής γλώσσας και την εξέλιξη της συναφούς ορολογίας καταθέτει στην επιστημονική κοινότητα μια ακόμη συμβολή του στην προαγωγή της έρευνας των βυζαντινών νομικών πηγών και συγχρόνως στον μελετητή του βυζαντινού δικαίου ένα πολύτιμο βοήθημα.

Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

Teodor Metohit, *Na dvoru srpskog kralja Milutina* (Θεόδωρος Μετοχίτης, *Στην Αυλή του Σέρβου κράλη Μιλούτιν*), Beograd 1998 (Εκδοτικός οίκος "Itaka" = Ιθάκη).

Μέσα στα πλαίσια της βιβλιοθήκης "Serbia", ο νέος εκδοτικός οίκος "Itaka" = Ιθάκη εξέδωσε το 1998 ένα βιβλίο με τον τίτλο *Στην Αυλή του Σέρβου βασιλέα Μιλούτιν*. Πρόκειται για τη διπλωματική αποστολή του Βυζαντινού αξιωματούχου Θεοδώρου Μετοχίτη στη Σερβία με την ευκαιρία του γάμου του κράλη Μιλούτιν με η Σιμωνίδα το έτος 1298. Η διπλωματική αυτή αποστολή, την οποία περιέγραψε ο ίδιος ο Μετοχίτης, επέσυρε το ενδιαφέρον των Σέρβων λογίων από πολύ νωρίς. Έτσι, σε ένα πολύ παλαιό περιοδικό "Letopis Matice srpske", ήδη το 1902, τεύχ. 6, είδε το φως της δημοσιότητας μετάφραση στα σερβικά του παραπάνω έργου του Θεόδωρου Μετοχίτη από τον Μ. Αποστόλοβιτς (M. Apostolović), ο οποίος δίνει και μια σύντομη βιογραφία του συγγραφέα Μετοχίτη.

Τώρα, έπειτα από τόσα χρόνια, ο εν λόγω εκδοτικός οίκος ξαναδημοσιεύει την μετάφραση του Μ. Αποστόλοβιτς, συνοδεύοντάς την όμως με ένα εκτενή πρόλογο. Στον πρόλογο (σσ. 5-15), τον οποίο έγραψε ο κλασικός φιλόλογος και νεοελληνιστής Μ. Στογιάνοβιτς (M. Stojanović), ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "Η περίοδος αυτή, από τα τέλη του 13ου ως τις αρχές του 14ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από μια εξαιρετική πολιτιστική άνθηση στο Βυζάντιο. Τούτο παρατηρούμε κυρίως στους συγγραφείς της Αυλής, οι οποίοι καλλιεργούν τους επαινετικούς λόγους σαν λογοτεχνική φλόγα που στηρίζεται στα αρχαία πρότυπα". Αλλά και τον ίδιο τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, πέρα από τις κρατικές υποθέσεις, τον ενδιέφερε η λογοτεχνία. Ο αυτοκράτορας αυτός συγκέντρωσε γύρω του ένα κύκλο μορφωμένων, τον οποίο αποτελούσαν κυρίως οι αξιωματούχοι: Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Θεόδωρος Μετοχίτης κ.ά.. Τα έργα τους έχουν μεγάλη αξία ως πηγή για τη Σερβία, κυρίως δε για τις σχέσεις της χώρας με το Βυζάντιο κατά τους χρόνους του κράλη Μιλούτιν.

Ας δούμε από κοντά τα γεγονότα: Η ανάπτυξη του Σερβικού Κράτους σε βάρος των διαφόρων περιοχών του Βυζαντίου έφτασε στο ύψιστο σημείο της κατά τους πρώτους χρόνους της βασιλείας του κράλη Μιλούτιν και κυρίως με την κατάκτηση των Σκοπίων (1282). Το Βυζάντιο βρέθηκε τότε σε πολύ δύσκολη θέση και επιχείρησε μια αντεπίθεση, την οποία διεύθυνε ο *Μιχαήλ Γλαβάς*, ο πιο ικανός στρατηγός της Αυτοκρατορίας. αλλά και η τελευταία αυτή προσπάθεια δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα, γιατί ο γενναίος στρατηγός νικήθηκε. Τότε, με το

μεγάλο του κύρος, ο Γλαβάς συμβούλευσε τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ να συνάψει ειρηνικές και συγγενικές σχέσεις με τον κράλη της Σερβίας. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας πείσθηκε και πρότεινε στον Μιλούτιν να πάρει ως γυναίκα τη μικρή κόρη του *Σιμωνίδα*. Ο Σέρβος κράλης δέχτηκε την πρόταση με τον όρο το Βυζάντιο, μαζί με τον γάμο, να του αναγνωρίσει τις καταχτήσεις του στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας.

Τις διαπραγματεύσεις διεξήγαγε ο έξοχος λόγιος και μετέπειτα μέγας λογοθέτης *Θεόδωρος Μετοχίτης* (1270-1332). Γύρω από τη διπλωματική του αποστολή (Πρεσβεία) στην Αυλή της Σερβίας ο Βυζαντινός λόγιος μάς άφησε δύο πολύτιμες πηγές: *ένα γράμμα*, που το έστειλε από τη Σερβία στην Κωνσταντινούπολη, και *μια αυτοβιογραφία*, την οποία έγραψε κατά τα τέλη της ζωής του. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης και στον λόγο της διπλωματικής του αποστολής (Πρεσβευτικό) και στην αυτοβιογραφία του περιγράφει με προσοχή τις διάφορες σερβικές περιοχές, τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων τους, καθώς και τις μεγάλες τιμές, με τις οποίες ο Σέρβος κράλης δέχτηκε τη βυζαντινή αποστολή.

Ο Μ. Αποστόλοβιτς μεταφράζει πιστά τον "Πρεσβευτικόν" του Θεόδωρου Μετοχίτη, χωρίς όμως να προδίδει το πρότυπο, και σε γλώσσα ρέουσα. Θα αναφέρουμε, ενδεικτικά, ορισμένα βυζαντινά χωρία που μεταφράζει ο Αποστόλοβιτς, τα οποία θα μεταφέρουμε εδώ στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα: "Μπαίνοντας στο σπίτι του κράλη, παρέδωσα στον κράλη τις επιστολές του αυτοκράτορα, τον χαιρέτισα και τον φίλησα σύμφωνα με την ιεροτελεστία που επικρατεί στην Αυλή του αυτοκράτορα. Ο κράλης με δέχτηκε με ευχαρίστηση, απάντησε στον χαιρετισμό μας με ευχαριστίες και ταυτόχρονα μας παρείχε αξιώματα και μεγάλες τιμές ... Κάθε μέρα παίρναμε από εδώ (από την Αυλή του κράλη) όλα και άφθονα· μάλιστα δε περισσότερα και καλύτερα από ό,τι χρειαζόμασταν. Ανάμεσα, στα άλλα παίρναμε και τροφές αγρίων ζώων, τα οποία τρώγονται, όπως αγριογούρουνα και ελάφια πάνω σε πολυτελή τραπέζια και μέσα σε *ασημένια* και *αργυρά* πιάτα· και όλα αυτά, όχι γιατί ήταν ανάγκη αλλά για τιμητικούς λόγους".

Για να αξιοποιηθεί δε καλύτερα η σημασία των ειδήσεων του Θεοδώρου Μετοχίτη, ο εκδοτικός οίκος παραθέτει στο τέλος του βιβλίου ορισμένα αποσπάσματα από το έργο του μετέπειτα αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β΄, τα οποία αναφέρονται στην ζωή και το έργο του κράλη Μιλούτιν. Πρόκειται για το βιβλίο του Δανιήλ Β΄, το οποίο αναφέρεται γενικά στους βίους των Σέρβων αρχιεπισκόπων και βασιλέων και φέρει τον τίτλο "Životi srpskih kraljeva i arhiepiskopa".

Πασχαλίνα Δ. Σπυρούδη, Φιλόλογος

Βασιλική Βλυσίδου — Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη — Τ. Λουγγής — Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1998, σσ. 538[1].

Η Μικρά Ασία υπήρξε τουλάχιστον μέχρι και τον 11ο αι. η πλέον εκτεταμένη, πολυπληθής και οικονομικά εύρωστη περιοχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Κατά την ύστερη αρχαιότητα χωριζόταν σε δύο διοικήσεις και 24 επαρχίες, όπου ο αστικός βίος ήκμαζε και ο πληθυσμός είχε κατά το μεγαλύτερο μέρος του εκχριστιανισθεί και εξελληνισθεί γλωσσικά, ενώ οι περίφημες ρωμαϊκές οδοί διέτρεχαν το εσωτερικό και τις παράλιες περιοχές της. Η οικονομική ωστόσο αφαίμαξή της στα μέσα του 6ου αι., οι τοπικές επαναστάσεις και αποστασίες, οι συνεχείς περσικές και αραβικές επιδρομές και λεηλασίες, η μείωση του πληθυσμού λόγω ενδημικών ασθενειών και η (πολυσυζητημένη) σχετική παρακμή του άλλοτε αξιοσημείωτου δικτύου των πόλεων, υπονόμευσαν σημαντικά την άλλοτε ισχυρή της διοίκηση, τις οικονομικές της δομές και τον κοινωνικό της ιστό. Για την σωτηρία και την επανάκαμψή της επιλέχθηκε από τον 7ο αι. η εκ βάθρων αλλαγή του διοικητικού της συστήματος. Η μεταβολή συνίστατο σε γενικές γραμμές στην δημιουργία εκτεταμένων διοικήσεων (πολύ μεγαλύτερων σε έκταση από τις παλαιότερες επαρχίες), στις οποίες ένας κρατικός αξιωματούχος (*στρατηγός*) συγκέντρωνε την πολιτική και στρατιωτική εξουσία. Το νέο διοικητικό καθεστώς ονομάσθηκε, όπως είναι γνωστό, *θεματικό* και υπήρξε θεμελιώδες για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς συνδέθηκε άρρηκτα με την περίοδο της μέγιστης ακμής της[2].

Η ιστορία του θεματικού θεσμού στις μικρασιατικές περιοχές παρουσιάζεται στον παραπάνω συλλογικό τόμο από ειδικούς μελετητές, καταξιωμένους στον χώρο της βυζαντινής έρευνας, με τρόπο προσεγμένο και μεθοδικό. Πρό-

1. Για άλλες βιβλιοκρισίες του βιβλίου βλ. M. Grünbart *Byzantinische Zeitschrift* 93.2 (2000) 612-613 – P. Yannopoulos *Byzantion* 70.1 (2000) 379-380.

2. C. Foss, λ. Asia Minor, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (στο εξής *ODB*), ed. A.P. Kazhdan, τομ. 1, Oxford 1991, σ. 205-207.

κειται συνολικά για μία ομολογουμένως ιδιαίτερα φροντισμένη, καλαίσθητη και πολυτελή έκδοση, καρπό του προγράμματος *«Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία)»* του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, η οποία εγκαινιάζει μία νέα σειρά δημοσιευμάτων (*«Ερευνητική Βιβλιοθήκη»*)[3]. Θα πρέπει να τονισθεί ότι το έργο ασχολείται με μερικές πτυχές του προβλήματος του θεματικού θεσμού στην Μ. Ασία, χωρίς να φιλοδοξεί, όπως εξάλλου τονίζει στον Πρόλογο ο Τ. Κ. Λουγγής, «να προβάλει το ενοποιητικό εκείνο συμπέρασμα που η σύγχρονη έρευνα δεν έχει μπορέσει ακόμη να διατυπώσει». Στόχος του είναι «να ανοίξει ένα ακόμα δρόμο για τους μελετητές»[4]. Πιο συγκεκριμένα, οι συγγραφείς του βιβλίου επέλεξαν να επικεντρώσουν την προσοχή τους στην λεπτομερειακή εξέταση των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων (κυρίως διορισμοί αξιωματούχων, συγκρούσεις, στάσεις, πραξικοπήματα) και δευτερευόντως της «θρησκευτικής ατμόσφαιρας» και της ιστορικής γεωγραφίας των μικρασιατικών θεμάτων, χωρίς να επικεντρωθούν σε άλλες πτυχές του βίου τους, όπως για παράδειγμα την «καθημερινή ζωή» (οικονομία, ήθη και έθιμα, δοξασίες, εθνολογική σύνθεση κλπ.), για την οποία είναι αλήθεια ότι διαθέτουμε συγκριτικά πολύ λιγότερες πληροφορίες[5], αλλά και σε τομείς όπως η λειτουργία της κρατικής μηχανής και η αρχαιοπρεπής εκκλησιαστική οργάνωση («αναντίστοιχη της μεσαιωνικής πραγματικότητας των θεμάτων»[6]).

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο (σσ. 35-348) προτάσσεται μία

3. Βλ. σχετικά για περισσότερες πληροφορίες Χρύσα Μαλτέζου-Τ. Λουγγής-Α. Μαρκόπουλος-Κ. Χρυσοχοΐδης, Τράπεζα πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (στο εξής *JÖB*) 31 (1981) 2.2 (=XVI. Intern. Byzant. Kongress, Akten 1/Beiheft) – Βασιλική Γεωργιάδου, Το πρόγραμμα του ΚΒΕ/ΕΙΕ «Τράπεζα πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» (Βυζαντινή Ιστοριογραφία). Έκθεση Δεκεμβρίου 1990, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-1992) 145-149.

4. Τ.Κ. Λουγγής, Πρόλογος, σ. 10.

5. Βλ. σχετικά A.P. Rudakov, *Očerki vizantiiskoi kul'tury po dannym grečeskoï agiografii*, Moskva 1917, σ. 9-44 – Chr. Loparev, "Vizantiiskija žitija sviatych VIII-IX vekov", Vizantijskij Vremmenik 17 (1910) 37-39 – Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αι.)* (μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996, σ. 14-60 Βλ. επίσης τώρα τον τόμο Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.), επιμ. έκδοσης Σ. Λαμπάκης (ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια αρ. 6), Αθήνα 1998.

6. Ν. Οικονομίδης, *Παρουσίαση* 8.

εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εισαγωγή, ενώ ακολουθεί σε ξεχωριστά κεφάλαια η μελέτη της ιστορικής διαδρομής των μικρασιατικών θεμάτων στο χρόνο (7ος-11ος αι.). Στο δεύτερο (σσ. 149-351) παρατίθενται εκτενείς προσωπογραφικοί κατάλογοι, όπου εμπεριέχονται όλοι οι γνωστοί κρατικοί αξιωματούχοι που συνδέονται με το καθένα από αυτά.

Ένα από τα πλέον σημαντικά μέρη του βιβλίου αποτελεί η Εισαγωγή του Τ.Κ. Λουγγή (σσ. 38-67)[7], η οποία διαρθρώνεται σε τρία υποκεφάλαια:

Στο πρώτο (σσ. 38-50) χρονολογούνται οι σταθμοί εξέλιξης των μικρασιατικών θεμάτων[8]. Κατά τον Τ.Κ. Λουγγή, οι φάσεις στο ιστορικό αυτής της διαδικασίας υπήρξαν τέσσερις:

α) Από την ίδρυση ή την πρώτη εμφάνισή τους τον 7ο αι. μέχρι σχεδόν τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄ (γύρω στα 767): καθεστώς των τεσσάρων θεμάτων με τάση σύζευξής των ανά δύο (Ανατολικοί-Θρακήσιοι, Οψίκιον-Αρμενιάκοι).

β) Εποχή των λεγόμενων «πέντε θεμάτων», από την ίδρυση του θέματος

7. Ο Τ. Κ. Λουγγής δεν κάνει ιδιαίτερη αναφορά τόσο στην εισαγωγή, όσο και στη λειτουργία του θεματικού θεσμού.

8. Ακολουθείται κατά συνέπεια -αν και δηλώνεται σαφώς- η άποψη του A. Pertusi και κυρίως του Ι.Ε. Καραγιαννόπουλου (χωρίς ωστόσο να τονίζεται ότι οι απαρχές του συστήματος ανάγονται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο), σύμφωνα με την οποία υπήρξε μία προοδευτική οργανική ανάπτυξη του θεματικού θεσμού, που του προσέδωσε τον τελικό του χαρακτήρα (βλ. A. Pertusi, "La formation des thèmes byzantins", *Berichte zum XI. Intern. Byz. Kongress*, München 1958 – J. Karayannopulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959) και όχι εκείνη του G. Ostrogorsky που πρεσβεύει ότι ο θεσμός δημιουργήθηκε λίγο ή πολύ επί Ηρακλείου Α΄, κατά τα έτη της προπαρασκευής για τον πόλεμο ενάντια στους Πέρσες (βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους* [μτφρ. Σ. Παναγόπουλος], τομ. Α΄, Αθήνα χ.χ., σ. 163 κ.ε. – Του ιδίου, "Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d' Asie Mineure", *Byzantion* 23 (1953) 31-66). Την άποψη των πρώτων ακολουθούν γενικά στις σχετικές τους μελέτες οι P. Lemerle, R.J. Lilie, Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, W. Kaegi και J.F. Haldon. Με τον δεύτερο συμφωνούν οι Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Ν. Οικονομίδης και, με νέα επιχειρήματα, ο W. Treadgold. «Συμβιβαστική» τρόπο τινά η θεωρία του I. Shahîd. Για μία παράθεση της συζήτησης περί θεματικού θεσμού (με την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, "Η Αττάλεια ως έδρα του Βυζαντινού ναυτικού θέματος Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτών (μέσα 7ου-μέσα 11ου αι.)", *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990) 144-146 – J.F. Haldon, "Military service, military lands and the status of soldiers: Current problems and interpretations", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 3 κ.ε.

Βουκελλαρίων γύρω στα 767 μέχρι τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ ή ως την εμφάνιση των θεμάτων Καππαδοκίας και Παφλαγονίας. Η νέα «καβαλλαρική» μονάδα είναι το θέμα Βουκελλαρίων που αποσπάσθηκε από το ισχυρό Οψίκιον. Ένας νέος θεσμός συνδέεται με αυτή την περίοδο, ο *δομέστικος των σχολών*, που από διοικητής τάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς κατέληξε να αποτελεί τον επικεφαλής του βυζαντινού στρατεύματος. Δημιουργείται επίσης το μικρό «βοηθητικό» θέμα των Οπτιμάτων, που σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο «οὐδεμίαν ἔχει κοινωνίαν πρὸς θέματα»[9]. Η περίοδος τελειώνει με την μεγάλη στάση του Θωμά του Σλάβου και ιδιαίτερα μετά την ίδρυση των θεμάτων Καππαδοκίας (μετά από ακρωτηριασμό του θέματος των Ανατολικών) και Παφλαγονίας (από εδάφη του θέματος των Βουκελλαρίων λίγο πριν από το 858)[10].

γ) Εποχή ωρίμανσης του θεσμού, που αποκτά κατά το τρίτο τέταρτο του 8ου αι. την ενιαία γεωγραφική, διοικητική, στρατιωτική και πολιτική του σημασία[11]. Διαρκεί από τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ έως τη βασιλεία του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, οπότε σημειώνεται στο Τακτικό του Escurial (περίπου 971-975) η επιτάχυνση της διαδικασίας πολλαπλασιασμού των θεμάτων.

δ) Εποχή της οριστικής παρακμής του θεματικού θεσμού, από τη βασιλεία του Ιωάννη Α΄ έως το τρίτο τέταρτο του 11ου αι.· αυτή χαρακτηρίζεται από την οριστική υποβάθμιση του ιστορικού θεσμού των στρατηγών των θεμάτων και την άνοδο στο προσκήνιο του *κριτή-πραίτορα*.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο (σσ. 51-61) εξετάζονται σημεία που σχετίζονται με την τεχνική ορολογία των πηγών για τα μικρασιατικά θέματα. Γίνεται λόγος για τους *τῶν θεμάτων ἄρχοντας*, καθώς και για τους προβληματικούς όρους *κτήτορες, μονοστράτηγος, ὑποστράτηγος*, ενώ παράλληλα εξετάζεται η μεταλλαγή της σημασίας του όρου *θέμα*: από στρατιωτικό σώμα καταλήγει να υποδηλώνει την γεωγραφική-διοικητική περιοχή, όπου αυτό εδρεύει[12].

9. Βλ. Κων. Πορφ, *Περί Θεμάτων*, έκδ. A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito De Themantibus* (Studi e Testi 160), Vaticano 1952, σ. 69.1-2.

10. Βλ. σχετικά και T.C. Lounghis, "The Evolution of Thematic Encounters in Asia Minor and the Reign of Michael II", εν Η Βυζαντινή Μ. Ασία, σ. 54. Πρβλ. όμως και Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993 (νέα έκδ.), σ. 111 – W.E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest, 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, σ. 270.

11. Το 771, σύμφωνα με τον J. Karayannopulos, *Themenordnung* 34-35.

12. Πρβλ. J. Koder, "Zur Bedeutungsentwicklung des byz. Terminus Thema", JÖB 40 (1991) 115-

Στο τρίτο υποκεφάλαιο (σσ. 61-67) πραγματοποιείται μία αναφορά στην μετάβαση από την πρωτοβυζαντινή εποχή στα θέματα, με βασικό αντικείμενο διαπραγμάτευσης τις σημασίες των όρων Ανατολή-Ανατολικός στρατός-Στρατός των Ανατολικών.

Χωρίς να επιθυμούμε να μειώσουμε την αξία των εύστοχων παρατηρήσεων του Τ.Κ. Λουγγή, επισημαίνουμε εδώ κάποια σημεία της Εισαγωγής και των επιμέρους κεφαλαίων του για διάφορα θέματα που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν κάποια ερωτηματικά: (α) Η γνώμη του για την παρακμή των μικρασιατικών πόλεων (που δεν ήταν βέβαια αυτόνομοι κοινοτικοί θεσμοί, όπως στην αρχαιότητα, αλλά ήκμαζαν σε σχέση με τα μεσαιωνικά δεδομένα) είναι σημείο αμφιλεγόμενο στην βυζαντινή έρευνα[13] (β) Υπερβολική ίσως και η άποψη ότι ο όρος πρωτεύουσα για τα θέματα είναι απατηλός με το επιχείρημα ότι δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί, αν οι στρατηγοί βρίσκονταν ανά πάσα χρονική στιγμή στις πιθανολογούμενες διοικητικές έδρες. Η συνεχής παρουσία του στρατηγού στο θέμα δεν ήταν απαραίτητη, εφόσον υπήρχε ένα οργανωμένο και πολυπληθές διοικητικό δίκτυο[14], που μπορούσε να είναι ανεξάρτητο από αυτόν[15]. Παράλληλα υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για το αντίθετο σε αραβικές (Ibn Khordādbeh και Ibn al Fākih al Hamadhani)[16] και άλλες πηγές, ενώ οι αρχαιολογικές ανασκαφές σε πόλεις όπως το Αμόριο καταδεικνύουν ότι διέθεταν, ως πρωτεύουσες θεμάτων, ειδικές εγκαταστάσεις για την στέγαση των μόνιμων στρατιωτικών μονάδων[17]. Αντίθετη εξάλλου άποψη έχουν σαφώς και οι υπό-

165. Ο όρος θέμα (εκ του θέσις) υποδήλωνε αρχικά σύμφωνα με τον F. Dölger, "Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα", *Historia* 4 (1955) 189-198, τους ονομαστικούς καταλόγους στρατιωτικού σώματος (μέρος)· αυτοί φυλάσσονταν στο *λογοθέσιον του στρατιωτικού*, συντεταγμένοι κατά γεωγραφική τάξη. Κατά τον N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 348 κ.ε., υποδήλωνε και τα υπαγόμενα στη στρατεία στρατιωτικά κτήματα.

13. Βλ. για παράδειγμα αντιθ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, 18 κ.ε., ενώ ανάλογες απόψεις είχαν εκφράσει παλαιότερα και οι E.E. Lipšič, M.J. Sjuzjumov, A.P. Rudakov και G. Ostrogorsky.

14. Βλ. γι' αυτό Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* 282.

15. Βλ. Τακτικά Λέοντος ΣΤ΄, έκδ. J.P. Migne, εν *Patrologia Graeca*, τομ. 107, στ. 705.

16. Βλ. σχετικά E.W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *Journal of Hellenic Studies* 21 (1901) 72 κ.ε. –A. Pertusi [έκδ.], Κων. Πορφ., *Περί Θεμάτων* passim.

17. Βλ. C.S. Lightfoot, "The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: the Archaeological Evidence from Amorion", εν *Η Βυζαντινή Μ. Ασία*, σ. 309.

λοιποί μελετητές του συγκεκριμένου βιβλίου[18]. (γ) Τέλος, η στάση του Θωμά του Σλάβου περιγράφεται με όρους μαρξιστικούς (*προλεταριακή*), πράγμα που δεν είναι σήμερα πλέον αποδεκτό[19].

Μετά την Εισαγωγή ακολουθεί η λεπτομερής εξέταση της ιστορίας των μικρασιατικών θεμάτων «με βάση τα δικά τους, τοπικά και διαρκή χαρακτηριστικά»[20]. Ιδιαίτερη έκταση και προσοχή δίδεται στην διαπραγμάτευση των τεσσάρων παλαιότερων (και σημαντικότερων ίσως) θεμάτων, για τα οποία διαθέτουμε και περισσότερα γνωστά στοιχεία. Παρακολουθείται η εξέλιξη των στρατιωτικών τους δυνάμεων στον χωροχρόνο, καθώς και ο πολιτικός τους ρόλος. Παράλληλα όμως επιχειρείται και μία αρκετά εκτενής αναφορά στα ιστορικά-γεωγραφικά τους χαρακτηριστικά (κυρίως στις πόλεις που βρίσκονταν εντός των ορίων τους), αλλά και στην ποικίλη κοινωνική τους απεικόνιση. Δυστυχώς δεν γίνεται λόγος για όλα τα μικρασιατικά θέματα. Απουσιάζουν πολλά από τα μεταγενέστερα, μικρότερης έκτασης και βραχύβια αρμενι(α)κά θέματα[21], αλλά -δυστυχώς- και οι λεγόμενες «θαλάσσιες επαρχίες» της Σελευκείας (ίδρ. 927-934) και των Κιβυρραιωτών (ίδρ. 732)[22]. Ειδικά για τις τελευταίες προβάλλεται

18. Βλ. π.χ. σ. 140.

19. Βλ. P. Lemerle, "Thomas le Slave", *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 296 –W. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, σ. 262.

20. Ν. Οικονομίδης, *Παρουσίαση* 7. Εξετάζονται τα ακόλουθα θέματα από τους εξής ερευνητές: Τ. Λουγγής: Οψικίου, Οπτιμάτων, Βουκελλαρίων, Παφλαγονίας, Λυκανδού και Μεσοποταμίας - Βασιλική Βλυσίδου: Ανατολικών και Θρακησίων - Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη: Αρμενιάκων και Σεβαστείας - Στ. Λαμπάκης: Καππαδοκίας και Χαρσιανού - Α. Σαββίδης: Χαλδίας, Κολωνείας, Λεοντοκώμης, Χαρπεζικίου και Χοζάνου.

21. Τα θέματα αυτά είναι τα εξής: Χαρπεζικίου, Χοζάνου, Ασμοσάτου, Δερτζηνής, Τζιλιάπερτ, Λεοντοκώμης και Θεοδοσιουπόλεως. Βλ. σχετικά W. Seibt, "Αρμενικά θέματα als Terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jahrhunderts", *Byzantinoslavica 54.1* (1993) 134-141.

22. Για το θέματα Κιβυρραιωτών και Σελευκείας βλ. Κων. Πορφ, *Περί Θεμάτων* 77-79. Πρβλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, "Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του", Βυζαντιακά 11 (1982) 201-221 – A. Savvides, "The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots", *Byzantinoslavica* 59.1 (1998) 24-45 – C. Foss, λ. Kibyrraiotai, *ODB*, τομ. 2, σ. 1127 –Του ιδίου, λ. Seleukeia, *ODB*, τομ. 3, σ. 1866. Η Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου υποστηρίζει ότι το θέμα των Κιβυρραιωτών ιδρύθηκε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Λέοντα Γ´ (717-741) ή στις αρχές του Κωνσταντίνου Ε´ (741-775), ενώ ο Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τομ. Β´, Θεσσαλονίκη 1992 (δ' ανατ.), σ.

το επιχείρημα ότι σχετίζονται περισσότερο με τη ναυτική πλευρά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας[23], ενώ ειδικά η Σελεύκεια δημιουργήθηκε «πολύ μετά τις διοικητικές διευθετήσεις του Λέοντος ΣΤ´ που έδωσαν στον θεματικό θεσμό την τελική του κατεύθυνση για επέκταση προς ανατολάς»[24].

Το δεύτερο μέρος της εργασίας (σσ. 349-489) καταλαμβάνουν, όπως προαναφέρθηκε, οι προσωπογραφικοί κατάλογοι των αξιωματούχων, αλλά και των υπαλλήλων των μικρασιατικών θεμάτων[25]. Παρατίθενται όλα τα σωζόμενα ονόματα των προσώπων που σχετίζονται με αυτά, μαζί με τον εκάστοτε τίτλο (-ους) και το αξίωμά (-τα) τους, μαζί με την σχετική βιβλιογραφία (πηγές, συλλογές πηγών και σύγχρονες μελέτες). Έτσι εμφανίζονται γνωστές και άγνωστες μορφές και αναφέρονται *λογοθέτες του στρατιωτικού, κατεπάνω, στρατηγοί, δούκες, μεγάλοι δούκες, τοπάρχες, κριτές, επισκεπτίτες, πραίτορες, εκ προσώπου, τουρμάρχες, δομέστικοι, κόμητες, κόμητες της κόρτης, διοικητές, χαρτουλάριοι, πρωτονοτάριοι, νοτάριοι, αναγραφείς, φορολόγοι, επόπτες, πρωτοκένταρχοι και άλλοι αξιωματούχοι και κατώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι* (ο διαχωρισμός και η ταξινόμηση γίνεται με βάση το αξίωμα και όχι τον τίτλο του εκάστοτε προσώπου). Γενικά παρέχεται υλικό ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τον κάθε μελετητή, που γίνεται πιο πολύτιμο εξαιτίας της παράθεσης ακόμη και ανέκδοτου σφραγιστικού υλικού (προερχόμενο από τον J. Cl. Cheynet).

Η εργασία περιλαμβάνει μία εκτενή και αρκετά καλά πληροφορημένη βιβλιογραφία (σσ. 11-34)[26], καθώς και ένα χρήσιμο ευρετήριο (σσ. 493-538), που

130, επί Λέοντος Γ´.

23. Η αλήθεια είναι ότι η ιστορία του θέματος των Κιβυρραιωτών σχετίζεται με την «χερσαία» πλευρά της αυτοκρατορίας, καθώς και με την εσωτερική της πολιτική και διοικητική ιστορία (που αποτελούν τους στόχους της συγκεκριμένης μελέτης). Η μελέτη αυτής καταδεικνύει ότι οι δυνάμεις του θέματος υπήρξαν πολιτικά το ίδιο ενεργητικές με τις ανάλογες των υπολοίπων θεμάτων. Το 698 στασιάζουν και ανακηρύσσουν αυτοκράτορα τον Αψίμαρο-Τιβέριο, δρουγγάριο του *δρούγγου των Κουρικιωτών*. Το 743 ο στόλος του θέματος προσχωρεί στον Κωνσταντίνο Ε´ και αποκλείει τον στασιαστή (;) Αρτάβασδο στην Κωνσταντινούπολη. Τον επόμενο αιώνα το θέμα προσχωρεί στις δυνάμεις του Θωμά του Σλάβου και κατά τα μέσα του 10ου στον Βάρδα Σκληρό. Βλ. σχετικά Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία 104, 138, 227, 431.

24. Τ.Κ. Λουγγής, *Πρόλογος* 10.

25. Εκτός από τα μικρότερα, βραχύβια θέματα Χοζάνου, Χαρπεζικίου και Λεοντοκώμης, για τα οποία προφανώς δεν διαθέτουμε αξιόλογο υλικό.

26. Σε ό,τι αφορά την δευτερεύουσα βιβλιογραφία, δεν χρησιμοποιούνται οι διάφορες μελέτες

διαρθρώνεται σε τρία διαφορετικά μέρη: τόπων, όρων και προσώπων. Λείπει δυστυχώς ένας χάρτης (ή καλύτερα χάρτες) των θεμάτων, που θα έκανε πιο εύκολη την παρακολούθηση των όσων αναφέρονται εντός του βιβλίου (το οποίο εξάλλου βρίθει γεωγραφικών όρων). Η βασικότερη ωστόσο έλλειψη εντοπίζεται στην απουσία ενός συμπερασματικού κεφαλαίου, που θα ενοποιεί και θα παρουσιάζει με εύληπτο και περιεκτικό τρόπο τα πορίσματα όσων αναφέρονται στα επιμέρους κεφάλαια της μελέτης. Τον ρόλο αυτό καλύπτει εν μέρει μόνο η Εισαγωγή του Τ.Κ. Λουγγή, καθώς αναφέρεται μόνο σε συγκεκριμένα σημεία της εξέλιξης του θεματικού θεσμού· επίσης παρουσιάζει κάποιες διαφορές στην οπτική γωνία, τον τρόπο εξέτασης και την τελική ερμηνεία διαφόρων επιμέρους θεμάτων από τους υπόλοιπους συγγραφείς του έργου[27]. Τέλος θα μπορούσε να δοθεί μεγαλύτερη ίσως βαρύτητα στην χρονική περίοδο κατά την οποία σημειώνεται η τελική παρακμή του θεματικού θεσμού[28] και να εξεταστεί πιο αναλυτικά ο κοινωνικός βίος των μικρασιατικών επαρχιών. Γι' αυτούς τους λόγους, αλλά και άλλους που αναφέρθηκαν παραπάνω[29], θα ήταν ίσως, όπως παρατηρεί και ο εκλιπών Ν. Οικονομίδης[30], πιο δόκιμος για την ονομασία του βιβλίου ένας τίτλος όπως «Ιστορία των περιοχών της Μικράς Ασίας». Γενικά ωστόσο πρόκειται για ένα καλογραμμένο και εξαιρετικά ενδιαφέρον και χρήσιμο έργο, που πραγματικά δίνει μια σαφή εικόνα των μικρασιατικών θεμάτων της αυτοκρατορίας. Επίσης επιτελεί τον στόχο που έθεσαν οι συγγραφείς του, καθώς μπορεί ταυτόχρονα να αποτελέσει μια σταθερή και αξιόπιστη βάση για μία περαιτέρω διεισδυτική μελέτη της βυζαντινής Ανατολής.

Γεώργιος Λεβενιώτης

του I. Shahîd, ο οποίος υποστηρίζει μία καινοτόμο θεωρία για την προέλευση του θεματικού θεσμού, καθώς και πολλά άρθρα του Ι.Ε. Καραγιαννόπουλου. Επίσης οι πρόσφατες εργασίες των W. Treadgold, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford 1995 – Κ. Χατζηαντωνίου, *Μικρά Ασία. Αρχαία και Μεσαιωνική Ιστορία*, τομ. Α΄, Αθήνα ² 1999 και Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά, *Ο γεωγραφικός κόσμος του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, 2 τομ., Αθήνα 1993. Τέλος θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί περισσότερες μελέτες που εξετάζουν την περίοδο παρακμής του θεματικού θεσμού. Στον τομέα των πηγών χρησιμοποιούνται μερικές φορές παλαιές εκδόσεις, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Κεκαυμένου.

27. Αναφέρουμε κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα: (α) Σύμφωνα με τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 64), η απαρίθμηση των στρατηγών στα σωζόμενα Τακτικά αρχίζει πάντοτε με τον στρατηγό των Ανατολικών, επειδή ίσως με αυτό τον όρο επιχειρείται μία αναδρομή στην εποχή κατά την οποία «ανατολικός στρατός» μπορεί να σήμαινε ολόκληρο τον μικρασιατικό στρατό με τη νέα του γενική επωνυμία μετά την απώλεια των επαρχιών της Διοίκησης της Ανατολής. Επιπλέον ο όρος «στρατηγός των Ανατολικών» ίσως παρέπεμπε στα χρόνια του «μονοστράτηγου» Ηρακλείου (698-700) ή σε εκείνα του Βαρδάνη Τούρκου (803), οπότε οι προσωρινές αυτές γενικές διοικήσεις αναδείκνυαν ακόμη περισσότερο την παράδοση και τη βαρύτητα του στρατηγού των Ανατολικών έναντι των ομοβάθμων του. Αντίθετα η Βασιλική Βλυσίδου (σ. 69) αφήνει να εννοηθεί ότι ο λόγος της πρωτοκαθεδρίας του θέματος στα Τακτικά οφείλεται στην μεγάλη έκταση και τη γενικότερη σημασία του. (β) Κατά τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 48) η ανταρσία του Θωμά του Σλάβου αποτελούσε μία μεγάλη αγροτική εξέγερση υπό πληβειακή ηγεσία, πράγμα που δεν φαίνεται ότι αποδέχεται η Βασιλική Βλυσίδου (σ. 75). (γ) Κατά τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 37), πρωτεύουσα του Αρμενιακού ήταν η Νικόπολη, ενώ σύμφωνα με την Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη (σ. 140 κ.ε.) η Αμάσεια. (δ) Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης (σ. 345) θεωρεί τον 10ο αι. περίοδο ακμής του θεματικού θεσμού, σε αντίθεση με τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 49-50).

28. Βλ. σχετικά Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αι. και εξής (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1985 – J.V.A. Fine, "Basil II and the Decline of the Theme System", *Studia slavico-byzantina and mediaevalia Europensia*, τομ. 1, Sofia 1989, σ. 44-47.

29. Η εργασία δίνει έμφαση στην πολιτική-στρατιωτική ιστορία των επιμέρους διοικητικών περιοχών, ενώ δε γίνεται λόγος για όλα τα θέματα.

30. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Παρουσίαση* 8.

R.- J. Lilie (Hrsg.), Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit: Germanos I. – Methodios I. (715-847), Berliner Byzantinistische Studien 5, Frankfurt am Main, Berlin, Bern New York, Paris, Wien 1999, XXXVIII, σσ. 302.

Το 1972 δημοσιεύτηκε το βιβλίο του J. L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI.* (610-715), Amsterdam 1972 για τους πατριάρχες του έβδομου και των αρχών του όγδοου αιώνα, ένα βασικό βιβλίο για τους ερευνητές που ασχολούνται με αυτή την περίοδο των «σκοτεινών αιώνων». Είκοσι επτά χρόνια αργότερα ήλθε στο φως ο παρών συλλογικός τόμος, με επιμελητή τον R.- J. Lilie, ένα εγχειρίδιο που εκδόθηκε στη σειρά Berliner Byzantinistische Studien της Ακαδημίας Επιστημών Βερολίνου-Βραδεμβούργου. Ασχολείται με τους πατριάρχες της εικονομαχικής περιόδου και έρχεται να συνεχίσει το παλιότερο έργο του van Dieten.

Η θεματική του βιβλίου αποτελεί ένα συγκερασμό της Βυζαντινολογίας και της Εκκλησιαστικής ιστορίας, πεδία έρευνας στα όποια έχει διαπρέψει με πολύτιμα βιβλία και άρθρα ο Fr. Winkelmann, στον οποίο οι συγγραφείς του τόμου έχουν αφιερώσει τον τόμο, με αφορμή την 70η επέτειο των γενεθλίων του.

Όπως αναφέρεται στο σύντομο εισαγωγικό σημείωμα (σ. 1-4) στόχος του βιβλίου είναι να καταγραφούν με σαφήνεια και κατά χρονολογική σειρά όλα τα γεγονότα που συνδέονται με τους πατριάρχες της εικονομαχικής περιόδου, με εξαιρετικά εξαντλητική παράθεση των πηγών κάθε είδους.

Το βιβλίο διαρθρώνεται κατά κεφάλαια, τα οποία αποτελούν την ιστορία της προσωπικότητας του κάθε πατριάρχη. Για κάθε ένα πατριάρχη καταγράφονται όλες οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές, σύγχρονες και μεταγενέστερες, για την καταγωγή και την παιδεία του, για το διάστημα πριν ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο, για τη θητεία του στο Πατριαρχείο, για τις συνθήκες παραίτησης, απομάκρυνσης ή εξορίας (κατά περίπτωση) από το πατριαρχικό αξίωμα, για την τύχη του μετά το τέλος της πατριαρχίας του και τέλος για την υστεροφημία του. Κεντρική θέση βέβαια στη διαπραγμάτευση της κάθε προσωπικότητας κατέχει η στάση που τήρησε στο μείζον θέμα της εποχής, την εικονομαχική έριδα. Ωστόσο, ο αναγνώστης δύσκολα θα βρει στο πολύτιμο αυτό εγχειρίδιο ολοκληρωμένη ερμηνεία των γεγονότων και ένταξή τους στο γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής της εικονομαχίας.

Το πρώτο κεφάλαιο (σ. 5-21) αφιερώνεται στον πατριάρχη Γερμανό Α΄ (715-730) και συγγραφέας είναι ο D. Stein, ένας βαθύς γνώστης της εποχής αυτής.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σ. 22-29) αναφέρεται στον πατριάρχη Αναστάσιο (730-754), το τρίτο (σ. 30-44) στον πατριάρχη Κωνσταντίνο Β΄ (754-766), το τέταρτο (σ. 45-49) στον πατριάρχη Νικήτα Α΄ (766-780) και είναι γραμμένα από την Ilse Rochow, γνωστή κυρίως από τα υποδειγματικά της σχόλια στη χρονογραφία του Θεοφάνη για τα έτη 715-813.

Το πέμπτο κεφάλαιο (σ. 50-56) ασχολείται με την αμφισβητούμενη φυσιογνωμία του πατριάρχη Παύλου Δ΄ (780-784), συγγραφέας του οποίου είναι ο R.- J. Lilie που σχετικά πρόσφατα έγραψε ένα χρήσιμο βιβλίο για τη βασιλεία της Ειρήνης της Αθηναίας (780-802).

Μεγάλη έκταση του τόμου (σ. 57-108) καταλαμβάνει το έκτο κεφάλαιο με την πατριαρχία του Ταρασίου (784-806), όχι μόνο επειδή συνδέεται με σημαντικά ιστορικά γεγονότα, αλλά και επειδή και ο ίδιος ήταν μια δυναμική προσωπικότητα που εξέφραζε την εποχή του με τον καλύτερο τρόπο. Συγγραφείς του κεφαλαίου είναι η Claudia Ludwig, γνωστή από την οξυδερκή ανάλυση των αγιολογικών κειμένων, ενώ ο T. Pratsch έχει γράψει τα σχετικά (σ. 97-108) με τη δραστηριότητα του Ταρασίου μετά τη Σύνοδο του 787.

Ο ίδιος συγγραφέας, γνωστός κυρίως για την εμπεριστατωμένη μελέτη του για τον Θεόδωρο Στουδίτη, έχει συγγράψει τα κεφάλαια επτά (σ. 109-147), οκτώ (σ. 148-155) και εννέα (σ. 156-168), που ασχολούνται αντίστοιχα με τους πατριάρχες Νικηφόρο Α΄ (806-815), Θεόδοτο Α΄ (815-821), Αντώνιο Α΄ (821-837).

Στο δέκατο κεφάλαιο (σ. 169-182) παρουσιάζεται η πατριαρχία του Ιωάννη Ζ΄ Γραμματικού (837-843) *als geistiger 'Kopf'* της δεύτερης περιόδου της εικονομαχίας από τον R.- J. Lilie. Και τέλος στο εκτενές ενδέκατο κεφάλαιο (σ. 183-260) η Beate Zielke περιγράφει τα σημαντικά γεγονότα της πατριαρχίας του Μεθοδίου Α΄ (843-847).

Ακολουθούν τρία παραρτήματα. Στο πρώτο (σ. 261-266) ο T. Pratsch ασχολείται με τα ασυνήθιστα προσωνύμια που συνοδεύουν τα ονόματα των πατριαρχών της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου: Κασσιτεράς, Κασσυματάς και Γραμματικός.

Σο δεύτερο παράρτημα (σ. 267-276) ο ίδιος συγγραφέας εξετάζει τα λήμματα που υπάρχουν στο Symaxarium Constantinopolitanum για τους πατριάρχες της πρώτης εικονομαχίας: Αναστάσιο, Κωνσταντίνο Β΄ και Παύλο Δ΄. Ο τόμος τέλος κλείνει με το τρίτο παράρτημα (σ. 277-288) με χρήσιμα στατιστικά στοιχεία για τη θητεία των πατριαρχών και με τα εποικοδομητικά συνολικά συμπεράσματα του επιμελητή της έκδοσης.

Πρόκειται για μια αξιόλογη και επιμελημένη εργασία στο επίπεδο της εξιστόρησης των γεγονότων με βασικό άξονα τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως. Πολύτιμο βοήθημα για κάθε ερευνητή της περιόδου καθώς η παράθεση των πηγών γίνεται με μεθοδικότητα και πληρότητα.

Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα

M. Mullett - D. Smythe (έκδ.), Alexios I Komnenos, *Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: *Papers*, Belfast 1996, σ. xv + 437 + 3 πίν.

Η έλλειψη μιας συνολικής θεώρησης της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) εξακολουθεί να παρουσιάζει ένα σημαντικό κενό στη βιβλιογραφία. Έτσι παραμένει προς το παρόν αναντικατάστατη η παλαιά αλλά σε πολλά ακόμη χρήσιμη μελέτη του F. Chalandon, που αποτελεί και τη μοναδική μονογραφία για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό[1]. Η έκδοση που παρουσιάζουμε δεν καλύπτει βέβαια αυτή την ανάγκη. Πρόκειται για τα πρακτικά ενός διεθνούς colloquium, που έγινε από τη Σχολή των Ελληνικών, Ρωμαϊκών και Σημιτικών Σπουδών (School of Greek, Roman and Semitic Studies) του Queen's University of Belfast, στο Portaferry της Βορείου Ιρλανδίας από τις 14 έως τις 16 Απριλίου 1989. Ένας δεύτερος τόμος, στον οποίο θα περιέχεται και μετάφραση στην Αγγλική των *Μουσῶν* του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, είναι υπό έκδοση[2].

1. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l' Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. I: *Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène (1081-1118)* [Memoires et documents, IV], Paris 1900 (ανατ. New York 1960). Ο δεύτερος τόμος του έργου αυτού καλύπτει τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143) και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) (*Les Comnène. Études sur l' Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. II: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912 [ανατ. New York 1960]). Για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό μόλις σχετικά πρόσφατα είχαμε μια νέα μονογραφία από τον P. Magdalino (*The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993).

2. Ο τόμος αυτός, που σύμφωνα με την εξαγγελία των εκδοτών του θα εκδιδόταν το 1996, δεν

Στον τόμο περιλαμβάνονται ο πρόλογος των εκδοτών (Editor's preface, σ. xv), μια εισαγωγική μελέτη της M. Mullett («Indroduction: Alexios the enigma», σ. 1-11), ένας επίλογος από τον M. J. Angold («Alexios I Komnenos: an afterword», σ. 398-417) και άλλες δεκαέξι μελέτες (σ. 12-397), που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων της πολιτικής ιστορίας, των θεσμών, της οικονομίας, του δικαίου, της τέχνης και της λογοτεχνίας. Ακολουθούν οι βραχυγραφίες (Abbreviations, σ. 418-437).

Η M. Mullett στην εισαγωγή της «Indroduction: Alexios the enigma» (σ. 1-11), αφού εκθέτει πρώτα τις απόψεις διαφόρων ερευνητών (H. Ahrweiler, P. Lemerle, M. F. Hendy, J. Darrouzès, N. Οικονομίδης, M. J. Angold), διατυπώνει το ερώτημα κατά πόσο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός υπήρξε ή όχι ένας μεταρρυθμιστής αυτοκράτορας. Η σ. αναγνωρίζει ότι όσοι πήραν μέρος στο colloquium του Portaferry έκλιναν προς τον έπαινο του Αλεξίου και υποστηρίζει ότι οι ανακοινώσεις ήταν οργανωμένες κατά το πρότυπο ενός επιδεικτικού *βασιλικοῦ λόγου* του γνωστού ρήτορα του Στ΄ αιώνα Μενάνδρου. Στη συνέχεια, ακολουθώντας η ίδια κατά κάποιο τρόπο τη δομή του επιδεικτικού λόγου (*πατρίς, γένος, γένεσις* κ.τ.λ.), παρουσιάζει συνοπτικά τα ζητήματα που απασχολούν τους εισηγητές του συνεδρίου στις επιμέρους συμβολές τους, με αναφορά παράλληλα σε παλαιότερες απόψεις γνωστών ερευνητών.

Η σχέση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού με την Κασταμονή και η κατάσταση γενικά στην Παφλαγονία μετά την εισβολή των Σελτζούκων απασχολεί τον J. Crow στη συμβολή του «Alexios Komnenos and Kastamon: castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia» (σ. 12-36). Αφού κάνει αναφορά στη σχέση των Κομνηνών με την Παφλαγονία και δίνει κάποια ιστορικά στοιχεία για την περιοχή, ο σ. εξετάζει τα σημαντικότερα κέντρα της Παφλαγονίας (Κασταμονή, Πομπειούπολις, Ευχάιτα), με χρήσιμες ιστορικές και αρχαιολογικές παρατηρήσεις, ιδιαίτερα για την οχύρωσή τους. Τον σ. απασχολούν οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην Ανατολή και ειδικότερα η εξέλιξη τον Η΄ και τον Θ΄ αιώνα από την *πόλιν* στον *οἶκον* και τα *προάστεια*, με τη δημιουργία των *ὀχυρωμάτων*. Υποστηρίζει ότι αργότερα το πρό-

έχει εκδοθεί ακόμη. Βλ. και τη σημείωση του P. Schreiner, *BZ, Supplementum bibliographicum* III (1998) 154, αρ. 1573: «Band II (1996?) ist uns noch nicht zugegangen. Die Beiträge werden suo loco angezeigt».

τυπον αλλάζει με την επικράτηση του αριστοκρατικού *κάστρου*, όπως εκείνο των Κομνηνών στην Κασταμονή. Τέλος εκφράζει την άποψη, θέτοντας ως παράδειγμα την πτώση της Κασταμονής μετά τη στροφή του ενδιαφέροντος των Κομνηνών στην Κωνσταντινούπολη, ότι «τελικά ήταν οι άνθρωποι και όχι τα κάστρα που είχαν σημασία στην άμυνα της βυζαντινής Ανατολίας».

Η B. Hill στη συμβολή της «Alexios I Komnenos and the imperial women» (σ. 37-54) εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και τις γυναίκες με αυτοκρατορική δύναμη (imperial women). Στην προσπάθειά της όμως να περιγράψει τη θέση των γυναικών στο κομνήνειο σύστημα, φτάνει κατά τη γνώμη μου σε αυθαίρετα συμπεράσματα, όταν επιχειρεί για παράδειγμα να συγκρίνει την επιτυχία της Μαρίας από την Αλανία να διασφαλίσει τα συμφέροντα του γιου της συμβασιλέως Κωνσταντίνου Δούκα το 1081 με την αποτυχία της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας να εξασφαλίσει τον θρόνο στην κόρη της Άννα σε βάρος του νομίμου διαδόχου Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143), ή όταν μιλεί για επανεγκαθίδρυση από τον Αλέξιο της «ανδρικής αρχής», η οποία είχε υποστεί επίθεση τον ΙΑ΄ αιώνα, ή για την «ανανεωμένη αρχή του αυτοκράτορα» επί Αλεξίου ή για «χάσμα στα προνόμια μεταξύ των ανδρών και των γυναικών» στο σύστημα των τιμητικών τίτλων ή τέλος όταν υποστηρίζει ότι ο Αλέξιος «επικεντρώθηκε σε έναν ανδρικό κόσμο, στον οποίο η νομιμοφροσύνη ανταμειβόταν με υψηλά αξιώματα και ισχύ». Είναι θέσεις που δείχνουν άγνοια τόσο της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού όσο και της εποχής που προηγήθηκε. Στα μειονεκτήματα της εργασίας πρέπει να προσθέσουμε την απουσία της ελληνικής βιβλιογραφίας.

Ο M. Whittow στη μελέτη «How the east was lost: the background to the Komnenian *reconquista*» (σ. 55-67) επιχειρεί μια σύγκριση ανάμεσα στην προσπάθεια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για επανάκτηση της Μικράς Ασίας με τις επιτυχίες την ίδια περίοδο στη Δύση κατά των Μουσουλμάνων (επανάκτηση του Παλέρμο το 1072 και του Τολέδο το 1085). Ο σ., αφού πρώτα παρουσιάζει τη γνώμη των Βυζαντινών συγγραφέων και κυρίως της Άννας Κομνηνής για τους Τούρκους και τους Λατίνους, εξετάζει τις πληροφορίες των δυτικών πηγών (*Gesta Francorum*, Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Odo de Deuil) για τις στρατιωτικές ικανότητες των Βυζαντινών και την κατάσταση στη Μικρά Ασία. Την αιτία της αποτυχίας των Βυζαντινών για επανάκτηση της Μικράς Ασίας ο σ. προσπαθεί να ανιχνεύσει μέσα από τη «θεμελιώδη δομική διαφορά» (fundamental structural difference), όπως γράφει, μεταξύ της δυτικής και βυζαντινής «κουλτούρας» (culture) και ειδικότερα από τη σχέση σε κάθε κοινωνία ανάμεσα στη

στρατιωτική δραστηριότητα, την πολιτική δύναμη και τη γη. Το βασικότερο συμπέρασμα από αυτή την ανάλυση είναι ότι το Βυζάντιο την παραμονή της τουρκικής κατάκτησης δεν είχε μια στρατιωτικοποιημένη αριστοκρατία βασισμένη στις επαρχίες και συνδεδεμένη με την κεντρική κυβέρνηση και την αυτοκρατορική αυλή. Το υπάρχον σύστημα κατά τον σ. μπορεί να παρείχε άλλα πλεονεκτήματα, όπως την ικανότητα που έδινε στον αυτοκράτορα να διατηρεί την πολιτική ενότητα, αλλά στάθηκε αδύνατο να αντικρούσει τις τουρκικές εισβολές. Και καταλήγει στη διατύπωση της θέσης ότι η κομνήνεια reconquista σε αντίθεση με εκείνη της Ισπανίας ήταν εξαρτημένη από τις αυτοκρατορικές εκστρατείες και νίκες, οι πρόσφυγες δεν πίεζαν για επανάκτηση και οι Κομνηνοί, που είναι ένα μεγάλο παράδειγμα οικογένειας που κατείχε γη στη Μικρά Ασία, δεν έδειχναν διάθεση να μείνουν εκεί και να πολεμήσουν. Είναι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συμβολή. Δεν πρέπει όμως να αγνοούμε, όταν εξετάζουμε την πολιτική του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και των διαδόχων του στη Μικρά Ασία, το γεγονός του πολυμέτωπου αγώνα που το Βυζάντιο ήταν υποχρεωμένο να διεξάγει ταυτόχρονα όχι μόνο στη Δυτική Μικρά Ασία και τις ευρωπαϊκές επαρχίες του αλλά ακόμη και στην περιοχή της Μικρής Αρμενίας και των σταυροφορικών κρατών της Outremer.

Το πολύ ενδιαφέρον ζήτημα της διπλωματίας απασχολεί τον J. Sheppard σε μια σχετικά εκτεταμένη μελέτη του με τίτλο «'Father' or 'scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy» (σ. 68-132)[3]. Ο σ. εξετάζει διαδοχικά μια σειρά από ζητήματα: τις αντιλήψεις που εκφράζονται στην *Ἀλεξιάδα* και το ποίημα *Μοῦσαι*, τις μεθόδους της διπλωματίας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, το ζήτημα της συνέχειας σε σχέση με τις μεθόδους του παρελθόντος, την υιοθεσία ως μέσο διπλωματίας και τις απαντήσεις των Δυτικών στη διπλωματία του Αλεξίου. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «αν και ο Αλέξιος παρουσιάζει τη διπλωματική του συμπεριφορά ως μια αξιοπρεπή και βασικά επιτυχή δραστηριότητα στην απόκρουση των βαρβάρων, η φήμη του ανάμεσα στην πλειονότητα των Δυτικών που δεν φιλοδοξούσαν να εισέλθουν στον εσωτερικό του κύκλο φαίνεται

3. Για τη βυζαντινή διπλωματία βλ. τώρα και J. Shepard - S. Franklin (έκδ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 1], Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992 (ανατ. 1995), με αρκετές ενδιαφέρουσες συμβολές του A. P. Kazhdan, του Ευάγ. Χρυσού, του J. Sheppard, του N. Οικονομίδη, της J. Herrin κ.ά.

ότι ήταν αυτή ενός "σκορπιού" παρά ως "του πιο γενναιόδωρου δωρητή"». Αυτό οφειλόταν κατά τον σ. στη μαύρη προπαγάνδα του Βοημούνδου, την οποία ο Αλέξιος παρά τις προσπάθειές του δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει, αφού οι Δυτικοί ήταν ήδη προδιαθετειμένοι να ακούσουν τα χειρότερα για αυτόν.

Η P. Karlin-Hayter στη συμβολή της «Alexios Komnenos: 'not in the strict sence of the word an emperor'» (σ. 133-145) αφορμή λαμβάνει από τη γνωστή κριτική του Ιωάννη Ζωναρά για το σύστημα διακυβέρνησης που εγκαινίασε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Ο Ζωναράς, αφού ασκεί κριτική στην πολιτική που είχε εφαρμόσει ο αυτοκράτορας έναντι των συγγενών του, καταλήγει: *Βασιλέα μὲν οὖν, οἷον τὸ ἀκριβὲς ἀπαιτεῖ, οὐκ ἐῶσι τὰ εἰρημένα ἐκεῖνον νομίζεσθαι*[4]. Με αφορμή αυτή τη διαπίστωση, από την οποία φαίνεται ότι εμπνεύστηκε και τον τίτλο της ανακοίνωσής της, η σ. εξετάζει μια σειρά ζητημάτων, όπως τη διαφορά ανάμεσα στη ρωμαϊκή θεωρία της κυριαρχίας και την αντίστοιχη βυζαντινή, την προσπάθεια των αυτοκρατόρων να δώσουν περιεχόμενο στον ορισμό της Αυτοκρατορίας ως ενός κράτους όπου ο αυτοκράτορας κυβερνούσε μόνος με τη βοήθεια των *δούλων* του, τον αγώνα κατά της μεγάλης ιδιοκτησίας κ.ά. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα δυσπρόσιτη εργασία, στην οποία η διαδοχή των επιχειρημάτων δεν ακολουθεί μια σειρά κατανοητή στον αναγνώστη[5].

Εξαιρετικά πολύτιμη για τη μελέτη των διοικητικών θεσμών είναι η συμβολή του P. Magdalino «Innovations in government» (σ. 146-166). Ο σ., ένας από τους καλύτερους ερευνητές της κομνήνειας περιόδου, εξετάζει το πολύ σημαντικό ζήτημα των μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και δίνει απαντήσεις στις αρνητικές θέσεις που είχαν εκφράσει για τον Αλέξιο ο P. Lemerle και ο M. J. Angold παλαιότερα. Στα πλαίσια αυτά εξετάζεται ο χαρακτήρας του κομνήνειου διοικητικού συστήματος και δίνεται έμφαση στα επιμέρους ζητήματα της αντίθεσης του νέου συστήματος με το αντίστοιχο σύστημα

4. Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν* (ἐκδ. Βόννης), τόμ. III, σ. 766.4-767.11. Για το ζήτημα της κριτικής του αυτοκρατορικού θεσμού την περίοδο των Κομνηνών βλ. και Fr. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971, κυρίως σ. 144 κ.ε. – P. Magdalino, «Aspects of Twelfth-Century Kaiserkritik», *Speculum* 58 (1983) 326-346 (= *Tratition and Transformation in Medieval Byzantium*, Var. Repr., Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1991, αρ. VIII).

5. Βλ. και όσα σημειώνει ο P. Schreiner, *BZ, Supplementum bibliographicum* III (1998) 64, αρ. 671: «Ein konfuser Beitrag, der unter dem Zwang stand, irgend etwas zu sagen».

της Μακεδονικής δυναστείας, της «ιδιωτικής αντίληψης του κράτους» (private conception of the state) που εισήγαγε ο Αλέξιος, του ρόλου των γυναικών αυτή την περίοδο, της σημασίας και της θέσης της οικογένειας των Δουκών, όπως επίσης και του ρόλου της οικογένειας των Κομνηνών στη διοίκηση[6]. Ειδικότερο ενδιαφέρον αποκτούν οι απόψεις του για το αξίωμα του *λογοθέτου τῶν σεκρέτων* και το *Ὀρφανοτροφεῖον*. Τον λογοθέτη των σεκρέτων ο σ. βλέπει ως έναν ανώτατο δικαστή των οικονομικών υποθέσεων και τον θεωρεί ταυτόσημο με τον *προκαθήμενον* | *καθολικὸν τῶν δημοσιακῶν πραγμάτων*, που εμφανίστηκε στις πηγές στα μέσα του ΙΒ΄ αιώνα ως ένας από τους επικεφαλής των δικαστηρίων. Το Ορφανοτροφείον ο σ. θεωρεί ως μέρος της αναδιοργάνωσης των οικονομικών του κράτους, που επιχείρησε ο Αλέξιος με τη μεταρρύθμιση του νομισματικού συστήματος και την αναδιοργάνωση των οικονομικών υπηρεσιών, και του αποδίδει έτσι πέραν της φιλανθρωπικής του δραστηριότητας και πολιτική σημασία. Και οι δύο μεταρρυθμίσεις υπήρξαν κατά τον σ. μέτρα που πάρθηκαν ως απάντηση στις πρακτικές πολιτικές ανάγκες σε διαφορετικές στιγμές της κρίσης. Συμπερασματικά ο σ. υποστηρίζει ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν εντυπωσιακές και φανερώνουν τον Αλέξιο ως «έναν περισσότερο συστηματικό και δημιουργικό μεταρρυθμιστή σε θέματα διακυβέρνησης από ό,τι οι σύγχρονοι ερευνητές έχουν μέχρι τώρα αντιληφθεί».

Σχετικό με την οικονομική κρίση στο πρώτο διάστημα της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού είναι το άρθρο «Financial crisis and the rural economy» (σ. 167-184) του A. Harvey, ερευνητή γνωστού από την πολύ ενδιαφέρουσα μονογραφία του για την οικονομική ανάπτυξη στο διάστημα 800-1200[7]. Ο σ. ξεκινά με τη διαπίστωση ότι η κρίση υπήρξε συνέπεια των στρατιωτικών αποτυχιών των δεκαετιών του 1070 και του 1080 και όχι το αποτέλεσμα της παρακμής ή της στασιμότητας της οικονομίας. Εξετάζει τα δραστικά δημοσιονομικά μέτρα

6. Τις απόψεις του για τις νέες αντιλήψεις των Κομνηνών στη διοίκηση του κράτους ο P. Magdalino ανέλυσε και στη μονογραφία του για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (P. Magdalino, *Empire*, σ. 180-201). Ειδικότερα για το Ορφανοτροφείον βλ. και S. Mergiali-Falangas, «L' école Saint-Paul de l' Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire», *REB* 49 (1991) 237-246. – Της ίδιας, *L' enseignement et les léttres pendant l' époque des Paléologues (1261-1453)* [Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, 5], Αθήναι 1996, σ. 26-29.

7. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989 (= *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997).

που έλαβε ο Αλέξιος προς αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και ιδιαίτερα τον απασχολούν οι αλλαγές που επιχειρούνται στην πολιτική και οικονομική διοίκηση με τις μεταβολές στην ιεραρχία των αξιωμάτων και κυρίως η νομισματική μεταρρύθμιση του 1092 με τη δημιουργία του νέου νομισματικού συστήματος (*ὑπέρπυρον*) και η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος το 1106-1109. Γίνεται ιδιαίτερα λόγος για την επίδραση των μεταρρυθμίσεων στην αγροτική οικονομία, ενώ εξετάζεται επίσης η σχέση των προσπαθειών του Αλεξίου στον φορολογικό τομέα με τις παράλληλες διοικητικές αλλαγές που εισήχθησαν με στόχο τον συγκεντρωτισμό της εξουσίας.

Ο γνωστός ερευνητής του βυζαντινού δικαίου L. Burgmann στη μελέτη «Lawyers and legislators. Aspects of law-making in the time of Alexios I» (σ. 185-198) ξεκινά με την επισήμανση ότι στο γνωστό χρυσόβουλλο, με το οποίο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παρεχώρησε τον Αύγουστο του 1081 την αντιβασιλεία στη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, δεν γίνεται λόγος σε νομοθετικές ούτε δευτερευόντως σε δικαστικές αρμοδιότητες και θέτει το ερώτημα κατά πόσον η νομοθεσία ήταν ένα διακριτό μέρος της διοίκησης γενικά επί Αλεξίου. Αναλύει έτσι το νομοθετικό έργο της περιόδου σε σχέση και με το παρελθόν και συμπεραίνει ότι η αναβίωση της νομικής επιστήμης επί Δουκών όχι μόνο καθόρισε τη μορφή και το περιεχόμενο των νόμων στο δεύτερο μισό του ΙΑ΄ αιώνα, αλλά ήταν επίσης υπεύθυνη για την αναβίωση της νομοθετικής δραστηριότητας, που είχε περιοριστεί ήδη από την εποχή των Μακεδόνων.

Ο P. Magdalino σε μια δεύτερη μελέτη του, που επιγράφεται «The reform edict of 1107» (σ. 199-218), έχει ως αντικείμενο τη νεαρά αρ. 41 του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, με την οποία τον Ιούνιο του 1107 ο αυτοκράτορας διέταξε την αναβάθμιση του επιπέδου εκπαίδευσης του κλήρου. Ο σ. αναλύει το περιεχόμενο της νεαράς και καταλήγει σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τη σκοπιμότητα έκδοσής της το 1107. Παρατηρεί ότι η χρονιά αυτή ήταν κρίσιμη για τον Αλέξιο καθώς τον Οκτώβριο ο Βοημούνδος είχε ξεκινήσει μια δεύτερη εισβολή στην Ήπειρο. Κατά τον σ. η νεαρά, που είχε εκδοθεί ως ένας «ανεπίσημος πόλεμος» και ακολουθούσε μια βαθμιαία αποκορύφωση («The reform novel was issued as the 'phoney war' was reaching a climax»), σκοπούσε από τη μια να πείσει τους Λατίνους ότι οι Έλληνες ιεράρχες που ο αυτοκράτορας θα διόριζε στις ανακτούμενες έδρες της Συρίας και της Παλαιστίνης ήταν υπό τον έλεγχό του και από την άλλη να υπενθυμίσει στην Εκκλησία και τον λαό στο εσωτερικό την προσήλωσή του στην Ορθοδοξία. Επιπρόσθετα ο αυτοκράτορας, υποστηρίζει ο σ., επιθυμούσε να μεταβάλει τους *διδασκάλους*, τα καθήκοντα των οποίων επίσης όριζε η νεαρά, σε όργανα της αυτοκρατορικής πολιτικής.

Την P. Armstrong στην εργασία της «Alexios Komnenos, holy men and monasteries» (σ. 219-231) απασχολεί η πολιτική του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έναντι των γνωστών αγίων της εποχής και των μοναστηριών[8]. Εξετάζονται με περισσότερη λεπτομέρεια οι περιπτώσεις προστασίας και υποστήριξης των δραστηριοτήτων αγίων μορφών, όπως του οσίου Χριστοδούλου στην Πάτμο, του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη στη Θράκη, του οσίου Μελετίου στη Μυούπολη της Βοιωτίας, του κτίτορα της μονής της Παναγίας του Κύκκου στην Κύπρο Εφραίμ και του αγίου Βαρθολομαίου στην Καλαβρία. Η σ. τονίζει τη σύνδεση των παραπάνω «αγίων ανδρών» με την αριστοκρατία, όπως επίσης και τον ρόλο της Άννας Δαλασσηνής, την οποία θεωρεί ως την πραγματική προστάτιδα «αγίων ανδρών» όπως ο όσιος Χριστόδουλος και ο Κύριλλος ο Φιλεώτης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Αλέξιος δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα ούτε για τους «άγιους άνδρες» ούτε για τα μοναστήρια και ότι πολιτικοί παράγοντες και όχι θρησκευτικοί κατηύθυναν τη συμπεριφορά του προς αυτούς. Είναι κατά την εκτίμησή μου μια άποψη μεροληπτική, σύμφωνα με την οποία κάθε ενέργεια κρίνεται αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα των πολιτικών σκοπιμοτήτων, οι οποίες, ενώ ουδέποτε έλειπαν παντελώς, δεν μείωναν την πηγαία ευσέβεια των ανθρώπων του Βυζαντίου.

Σε μια ανάλογη μελέτη με τίτλο «Alexios I and the heretics: the account of Anna Komnene's *Alexiad*» (σ. 232-259) ο D. Smythe εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η Άννα Κομνηνή ορίζει και περιγράφει κάποιους ως αιρετικούς. Με τη σειρά γίνεται αναφορά στις περιπτώσεις του αρχηγού των Βογομίλων Βασιλείου, του Ιωάννη Ιταλού, του μοναχού Νείλου και του Λέοντος Χαλκηδόνος. Ο σ. πιστεύει ότι η αναφορά των αιρετικών στην *Ἀλεξιάδα* οφείλεται περισσότερο σε πολιτική σκοπιμότητα και στην επιθυμία της Άννας Κομνηνής να δείξει ότι ο πατέρας της ήταν ένας υπερασπιστής της Ορθοδοξίας και ίσος των Αποστόλων παρά στην παρουσία των αιρετικών στην πρωτεύουσα ή σε θρησκευτική διαφωνία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε πνευματική διά-

8. Για την Εκκλησία και τα μοναστήρια την εποχή των Κομνηνών βλ. τώρα και P. Magdalino, *Empire*, σ. 267-309. – M. J. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995.

σταση και θεολογική διαφορά με τους αιρετικούς. Οι αιρετικοί για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ήταν κατά τον σ. μια αντίθετη φωνή, η αφαίρεση της οποίας υπηρετούσε την υποστήριξη του κομνήνειου καθεστώτος.

Ο J. Howard-Johnston στη μελέτη «Anna Komnene and the *Alexiad*» (σ. 260-302) παρουσιάζει μια θεώρηση για τη συγγραφή της *Ἀλεξιάδος*. Ο σ. εξετάζει τις πληροφορίες της *Ἀλεξιάδος* για τη ζωή της Άννας Κομνηνής και τη συγγραφική δράση του συζύγου της καίσαρα Νικηφόρου Βρυεννίου, όπως επίσης και τη δομή και το περιεχόμενο του έργου, σε μια προσπάθεια να ανιχνεύσει τη συμβολή του τελευταίου στη συγγραφή του. Ο σ. υποστηρίζει ότι η Άννα Κομνηνή χρησιμοποίησε στη συγγραφή της έναν φάκελλο υλικού (dossier of materials), που ο σύζυγός της είχε συγκεντρώσει για τη συγγραφή του δικού του ιστορικού συγγράμματος, της *Ὕλης ἱστορίας*, το οποίο έμεινε ατελές. Σημειώνει μάλιστα έναν αριθμό επεισοδίων από την *Ἀλεξιάδα*, που κατά τη γνώμη του η πατρότητά τους πρέπει να αποδοθεί στον Νικηφόρο Βρυέννιο. Είναι οπωσδήποτε μια αρκετά ενδιαφέρουσα εργασία, χρειάζεται όμως αρκετός δρόμος ακόμη για την εξαγωγή κάποιων ασφαλών συμπερασμάτων, όσο αυτό επιτρέπουν οι ελλιπείς πληροφορίες που έχουμε και η αδυναμία μας να εντοπίσουμε τη σχέση ενός έργου που μας διασώθηκε πλήρες με το μη διασωθέν υλικό ενός ατελείωτου ιστορικού συγγράμματος.

Μέσα από το πρίσμα της ψυχολογίας εξετάζει η C. Galatariotou στο άρθρο «Open space / close space: the perceived worlds of Kekaumenos and Digenes Akrites» (σ. 303-328) όψεις δύο κειμένων: του *Στρατηγικοῦ* του Κεκαυμένου και της διασκευής της Κρυπτοφέρρης (Grottaferrata) του *Διγενῆ Ἀκρίτη*. Η σ. αναλύει τα δύο έργα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αποφασιστική διαφορά τους είναι η ψυχολογική διάθεση (psychological mood) που το καθένα περικλείει. Αυτή η διαφορά μπορεί να συνοψιστεί και να περιοριστεί στη δυαδική αντίθεση μεταξύ Open Space (*Διγενῆς Ἀκρίτης*) και Close Space (Κεκαυμένος). Αυτό εξηγείται, όπως γράφει η σ., με τον τρόπο που ο κάθε συγγραφέας εκφράζει μια ευδιάκριτη αντίληψη για τον άνθρωπο στον κόσμο, που συμβολίζεται διά μέσου του διαμετρικά αντίθετου τρόπου με τον οποίο ο καθένας αντιλαμβάνεται και σχετίζεται με τις πέντε αισθήσεις του σώματος, τη φύση και το σπίτι ή το κάστρο. Το καταληκτήριο συμπέρασμα της σ. είναι ότι ενώ για τον *Διγενῆ Ἀκρίτη* οι πέντε αισθήσεις ήταν πόρτες του Παραδείσου, για τον Κεκαυμένο ήταν πόρτες της Κόλασης («Whereas for Digenes the five senses were gates of Paradise, for Kekaumenos they were gates of Hell»).

Τον *Διγενῆ Ἀκρίτη* εξετάζει και ο R. Beaton, σε σύγκριση όμως με τον *Τιμαρίωνα*. Στη μελέτη του, που επιγράφεται «Cappadocians at court: Digenes and Timarion» (σ. 329-338), ο σ. διαπιστώνει παρά τη διαφορά του λογοτεχνικού είδους μια στενή σχέση ανάμεσα στα δύο κείμενα. Η κυριότερη σύνδεση είναι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται ο καταγόμενος από την Καππαδοκία Ρωμανός Δ΄ Διογένης (1068-1071). Στον *Τιμαρίωνα* γίνεται αναφορά στον Ρωμανό με το χωρίο: *οὗτός ἐστιν ὁ ἐκ Καππαδόκης περιώνυμος Διογένης*, που έχει ομοιότητα κατά τον σ. με τον στίχο του *Διγενῆ Ἀκρίτη* της διασκευής του Εσκοριάλ (Escorial): *Ὁ θαυμαστὸς Καππαδόκας Βασίλειος Ἀκρίτης*. Ο σ. απορρίπτει τη σύνδεση του ονόματος *Διγενῆς* με το όνομα *Διογένης*, όπως και την περίπτωση ο Ρωμανός να αποτελεί το πρωτότυπο του *Διγενῆ Ἀκρίτη*. Από την άλλη όμως πιστεύει ότι η αναφορά του αυτοκράτορα με αυτόν τον τρόπο στον *Τιμαρίωνα* είναι βέβαιο ότι τιμά τη μνήμη του με τον εσκεμμένο υπαινιγμό στα ηρωικά κατορθώματα του θρυλικού ήρωα των ανατολικών συνόρων Βασιλείου Διγενή Ακρίτα, υπαινιγμός που αποκτά επιπλέον ισχύ από την κοινή καταγωγή των δύο προσώπων. Τα δύο κείμενα συνδέει σύμφωνα με τον σ. επιπλέον η αναφορά στην οικογένεια των Δουκών και η νοσταλγία για τη χαμένη συνοριακή πατρίδα. Ο σ. εξάγει επίσης κάποια συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των δύο κειμένων, τα οποία τοποθετεί χρονικά επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Η άποψη αυτή θα προκαλέσει συζητήσεις μεταξύ των ειδικών.

Το οικοδομικό έργο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού αποτελεί το αντικείμενο της εργασίας του L. Rodley «The art and architecture of Alexios I Komnenos» (σ. 339-358). Το συμπέρασμα του σ. είναι ότι ο Αλέξιος δεν ήταν ένας σημαντικός προστάτης των τεχνών και ότι στη θέση της μειωμένης αυτοκρατορικής προστασίας για την αρχιτεκτονική και τις τέχνες αναπτύχθηκε η αυτοκρατορική φιλανθρωπία (Ορφανοτροφείον κ.τ.λ.). Κατά τον σ., ο οποίος αναφέρεται και στο οικοδομικό έργο των προηγούμενων αυτοκρατόρων από το 842 μέχρι το 1081, ο αυτοκράτορας είχε υιοθετήσει μια στάση αδιαφορίας για υλική επίδειξη και έδειχνε ότι είχε αφοσιωθεί στην ευημερία των απόρων και της Αυτοκρατορίας. Αυτή τη στάση ο σ. τη θεωρεί ως ένα σημαντικό μέρος της δικαιολογίας του Αλεξίου για τον σφετερισμό του θρόνου και την κατάσχεση του εκκλησιαστικού θησαυρού. Χωρίς όμως να παραγνωρίζεται το οικοδομικό έργο του Αλεξίου, στο οποίο αναφέρεται και ο σ. (το συγκρότημα του Ορφανοτροφείου, οι μονές του Χριστού Φιλανθρωπινού και του αγίου Μοκίου, το παλάτι των Βλαχερνών κ.ά.), πρέπει πάντοτε να θέτουμε το ερώτημα κατά πόσον ο Αλέξιος ήταν σε θέση να επιδοθεί όσο ήθελε σε τέτοια έργα, όταν το αυτοκρατορικό ταμείο ήταν άδειο και η Αυτοκρατορία αντιμετώπιζε άμεσο κίνδυνο για την επιβίωσή της.

Στην πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της «The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos» (σ. 359-397) η M. Mullett έχει ως θέμα τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός μέσα από σύγχρονα κείμενα που σχετίζονται με την αυτοκρατορική εικόνα, αφού, όπως υποστηρίζει, οι προσωπογραφίες (portraits) του Αλεξίου που παρουσιάζουν τόσο η Άννα Κομνηνή όσο και ο Ιωάννης Ζωναράς είναι αρκετά μεταγενέστερες. Είναι σημαντικό κατά την ίδια να συγκροτηθεί μια εικόνα του Αλεξίου από κείμενα που σχετίζονται με την αυτοκρατορική εικόνα, τα οποία «λογικά αναμένεται να καθρεφτίζουν τις λεπτές αλλαγές στο καθιερωμένο λεξιλόγιο της Αυτοκρατορίας». Έτσι εξετάζονται κείμενα του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, του Νικήτα Αγκύρας, του Ιωάννη Οξείτη, του Μανουήλ Στραβορωμανού κ.ά., που παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία τόσο στο λογοτεχνικό είδος όσο και στη διάθεση των συγγραφέων τους έναντι του αυτοκράτορα, αφού σύμφωνα και με τη σ. άλλοτε περιέχουν έπαινο ή παραίνεση και άλλοτε ψόγο, ενώ δεν παραλείπονται και κείμενα που αποτελούν μέρος της αυτοκρατορικής προπαγάνδας[9]. Εξετάζονται έτσι πολλοί όροι, όπως *πατρίς, γένος, γένεσις, παιδεία, σωφροσύνη, εὐκοσμία, τεκνογονία, ἀρετή, παραίνεσις* κ.ά.

Τέλος στον επίλογο «Alexios I Komnenos: an afterword» (σ. 398-417) ο M. J. Angold επιχειρεί τη σύνοψη κάποιων συμπερασμάτων. Ο σ. ξεκινά με τη διαπίστωση ότι οι συγγραφείς του τόμου χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που υποστηρίζουν ότι ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ήταν ένας δυναμικός και ιδιαίτερα δραστήριος αυτοκράτορας που διέσωσε την Αυτοκρατορία και εγκαθίδρυσε ένα νέο πολιτικό σύστημα και σε εκείνους που τον αντιμετωπίζουν με κάποιο σκεπτικισμό. Επανεξετάζει έτσι διάφορα ζητήματα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του Αλεξίου που εθίγησαν από τους ερευνητές στο συνέδριο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αξιοπιστία των πηγών, ειδικότερα της Άννας Κομνηνής και του Ιωάννη Ζωναρά. Στα τελικά του συμπεράσματα ο σ., γνωστός για την αρνητική του θέση απέναντι στον Αλέξιο, υποπίπτει κατά τη γνώμη μου σε μια σειρά από αντιφάσεις, όταν παραδείγματος χάριν λέει ότι «ο

9. Για την αυτοκρατορική προπαγάνδα βλ. και N.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuation et réaction (VIIIe-Xe siècles)* [Bibliothèque "Sophie N. Saripolou", 93], Athènes 1994. Για τη μελέτη αυτή βλ. και τη βιβλιοκρισία της Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζαντινά* 19 (1998) 397-401.

Αλέξιος ήταν ένας άνδρας της δράσης», αλλά «δεν είχε κάποιο ξεκάθαρο πρόγραμμα», ή ότι «είχε θέσει τα θεμέλια ενός νέου συστήματος διακυβέρνησης», αλλά «δεν υπήρχε σκέψη για συστηματική μεταρρύθμιση», ή ακόμη ότι «ο Αλέξιος ήξερε πώς να αντιδρά στα γεγονότα, αλλά δεν ήταν ούτε πολιτικός άνδρας ούτε μεταρρυθμιστής».

Ως κατακλείδα μπορούμε να πούμε ότι η συναγωγή μελετών που παρουσιάζουμε είναι αναμφίβολα μια πολύ αξιόλογη έκδοση, που προστίθεται στη βιβλιογραφία για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και την εποχή του και προσφέρει σε αρκετές περιπτώσεις νέες θεωρήσεις σε σημαντικά ζητήματα της βασιλείας του. Κάποιες εργασίες, όπως αυτές του J. Sheppard, του P. Magdalino, του A. Harvey και της M. Mullett, μπορούν να αξιοποιηθούν περαιτέρω και να προσφέρουν νέα ερεθίσματα στην έρευνα. Εντούτοις δεν απουσιάζουν και κάποιες ελλείψεις. Στα desiderata της έκδοσης θα πρέπει να σημειωθεί η έλλειψη ενός πίνακα προσώπων και πραγμάτων, που θα υποβοηθούσε σημαντικά το έργο των ερευνητών. Ο πίνακας αυτός θα περιλαμβανόταν στον υπό έκδοση δεύτερο τόμο, η καθυστέρηση του οποίου δημιουργεί και στο θέμα αυτό κάποιο κενό. Από την άλλη στα θετικά της έκδοσης πρέπει να επισημάνουμε τον επαρκή υπομνηματισμό των περισσότερων μελετών του τόμου, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την καθιερωμένη πια αγγλοσαξωνική τακτική.

Σταύρος Γ. Γεωργίου

Tuncer Baykara, I. Gïyaseddin Keyhusrev, 1164 – 1211. Gazi – Şehit (= Ο Γκιασεντίν Κεϋχουσρέβ [Καϊχοσρόης] Α΄. Ο μάρτυρας-γαζής), Άγκυρα 1997, σσ. 95, 1 χάρτης, 6 εικόνες, 2 παραρτήματα.

Μονογραφία στα πλαίσια της σειράς της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας (Türk Tarih Kurumu Yayïnlarï XXIV – αρ. 20), που εξετάζει τη σταδιοδρομία του «Γιαθατίνη» ή «Ιαθατίνη» Καϊχοσρόη, όπως τον αποκαλούν οι βυζαντινές πηγές (βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Β΄, β΄ έκδ., Βερολίνο 1958, ανατύπ. Λέιντεν 1983, σσ. 112-113.- A. Savvides, *Byzantium in the Near East... A.D. c. 1192-1237*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 55 εξ. και του ιδ., *Μελετήματα βυζαντινής μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984-1994*, Φάρσαλα – Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 67-68), του νεώτερου (από Χριστιανή μητέρα) από τους εννέα γιους του ενδόξου Σελτζούκου σουλτάνου Κιλίτζ Αρσλάν Β΄(1156-1192), τον οποίο διαδέχτηκε το 1192 και μετά από ανατροπή του, το 1197, ξαναεπέστρεψε για δεύτερη φορά στο θρόνο του Ικονίου (1204/5-1211), για να σκοτωθεί τελικά μαχόμενος κατά των Βυζαντινών του κράτους της Νικαίας στη μάχη της Αντιοχείας του ποτ. Μαιάνδρου (πρβλ. Cl. Cahen, "Kaykhusraw I", *Encyclopaedia of Islam*, β΄ έκδ., 4, ανατύπ. 1997, σ. 816.- Α. Σαββίδης, «Καϊχοσρόης Α΄», *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια ΥΔΡΙΑ* 30, 1983, σσ. 53-54.- R. Lindner, "Qaykhosraw I", *Dictionary of the Middle Ages* 10, 1989, σσ. 231-232.- λεπτομέρειες για τη μάχη του 1211 στον A. Savvides, *Journal of Oriental and African Studies* 8, 1996, σσ. 73-82).

Τα πέντε βασικά κεφάλαια του βιβλίου του καθηγητή Τ. Baykara (με τις υποενότητες και τα υποκεφάλαιά τους), παρακολουθούν τον ταραχώδη βίο και την πολιτεία του ηγεμόνα αυτού του Ικονίου, που έζησε εξόριστος σε βυζαντινά εδάφη πριν επανέλθει στο θρόνο του (1204/5). Στο τέλος παρέχεται χρονολόγιο της σουλτανείας του (σ. 73), καθώς και βιβλιογραφία πηγών (μόνο ανατολικών / πέντε μουσουλμανικών και μιας συριακής: Μπαρ Εβραίου) και βοηθημάτων (σσ. 79-80), από την οποία ατυχώς απουσιάζουν οι βασικές βυζαντινές πηγές (Νικήτας Χωνιάτης, Γεώργιος Ακροπολίτης, Θεόδωρος Σκουταριώτης, Βίος Ιωάννη Βατάτζη του Ελεήμονος του Γεωργίου Πελαγονίας, Νικηφόρος Γρηγοράς), καθώς και βασικά συγγράμματα περί βυζαντινο-σελτζουκικών σχέσεων της δυτικής ιστοριογραφίας, όπως εκείνο του Σπ. Βρυώνη (*The decline of*

medieval Hellenism, in Asia Minor..., Παν/μιο Καλιφόρνιας 1971, ανατύπ. 1986 και τώρα σε ελληνική μετ., Αθήνα 1996).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Işin Demirkent, *Hach Seferleri* (= Οι επιχειρήσεις των Σταυροφόρων / Οι Σταυροφορίες), Κωνσταντινούπολη 1997, σσ. 306, χάρτες, σχεδιαγράμματα, πλούσια εικονογράφηση.

Η συγγραφέας, καθηγήτρια μεσαιωνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης και μέλος της Διεθνούς Εταιρείας για τη Μελέτη των Σταυροφοριών και της Λατινικής Ανατολής, ειδικεύεται στην ιστορία των Σταυροφοριών και στις σχέσεις των προ-Οθωμανών Τούρκων (Σελτζούκων κ.ά.) με το Βυζάντιο και τα λατινικά σταυροφορικά κράτη της Ανατολής στους αιώνες 11ο – 13ο. Έχει μεταξύ άλλων εκδόσει μια δίτομη ιστορία της σταυροφορικής κομητείας της Έδεσσας (για τις περιόδους 1098-1118 και 1118-1146, Άγκυρα 1990-1994, στη σειρά μονογραφιών της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας / Türk Tarih Kurumu), μια μονογραφία για τον Σελτζούκο σουλτάνο της Μικράς Ασίας (του Σουλτανάτου του «Ρουμ»), Κιλίτζ Αρσλάν Α΄ (Άγκυρα 1996 – βλ. παρουσίαση στον παρόντα τόμο των Βυζαντιακών), τουρκικές μεταφράσεις των Βυζαντινών ιστοριογράφων Μιχαήλ Ψελλού (Άγκυρα 1992) και Ιωάννη Κίνναμου (υπό έκδοση), σειρά μελετών και άρθρων σε διάφορα τουρκικά περιοδικά γύρω από ποικίλα σταυροφορολογικά ζητήματα, καθώς και εγκυκλοπαιδικά λήμματα στις γνωστές τουρκικές εγκυκλοπαίδειες *Islam Ansiklopedisi* και *Türkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi* (στα πλαίσια των οποίων έχει δημοσιεύσει ειδικά λήμματα περί Σταυροφοριών / Haçlilar και Βυζαντίου / Bizans).

Η εδώ παρουσιαζόμενη καλαίσθητη και εκδοτικά προσεγμένη επίτομη ιστορία των Σταυροφοριών (με επιλεγμένη βιβλιογραφία πηγών – βοηθημάτων στις σσ. 287-290), προσφέρει μια αναλυτική αφήγηση των γεγονότων σε 21 κεφάλαια (με τα υποκεφάλαιά τους), αρχίζοντας από τα προεόρτια της Α΄ Σταυροφορίας (1096-1099) και φθάνοντας στην Η΄ Σταυροφορία (1270), με ιδιαίτερα χρήσιμες και ενημερωμένες πληροφορίες για την τοπογραφία-τοπική ιστορία της Μέσης Ανατολής, καθώς και για τους διαφόρους λαούς και δυναστείες της Ανα-

τολής, που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα (Σελτζούκους, Αρτουκίδες, Ντανισμεντίδες, Φατιμίδες, Αγγιουβίδες, Μαμελούκους, Μογγόλους). Το έργο κοσμείται από πλουσιότατη επιλογή εικόνων-φωτογραφιών και δίνει μια επάξια εικόνα της νεότερης τουρκικής μεσαιωνολογικής ιστοριογραφίας – γι' αυτό το λόγο θα άξιζε να μεταφραστεί, όπως εξάλλου και άλλα σημαντικά έργα άλλων Τούρκων μεσαιωνολόγων (παλαιοτέρων και συγχρόνων) σε κάποια από τις κύριες δυτικές γλώσσες, για να γίνει έτσι προσπελάσιμο από ένα ευρύτερο επιστημονικό (αλλά και ευρύτερο) κοινό.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Işin Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı. Sultan I. Kılıç Arslan* (= Οι Σελτζούκοι ηγεμόνες της Τουρκίας. Ο σουλτάνος Κιλίτζ Αρσλάν Α΄), Άγκυρα 1996, σσ. 80 + 3 χάρτες + 10 εικόνες.

Δημοσιευμένη στα πλαίσια της σειράς μονογραφιών της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας (Türk Tarih Kurumu Yayinlari, XXIV – αρ. 22), η μονογραφία αυτή εξετάζει βάσει των κυριοτέρων πηγών (βυζαντινών, ανατολικών, λατινικών) και σημαντικού μέρους της νεότερης βιβλιογραφίας (βλ. σσ. 71-73) τη σταδιοδρομία ενός από τους σημαντικότερους Σελτζούκους ηγεμόνες του Σουλτανάτου του «Ρουμ» («Ρωμανίας»), του Ιζζεντίν Κιλίτζ Αρσλάν Α΄ (1092-1107), γιου του ιδρυτή του προαναφερόμενου σουλτανάτου, του Σουλεϋμάν Α΄ ιμπν Κουτλουμούς (1077-1080/81 με 1086) (πρβλ. Cl. Cahen, "Kilidj Arslan I", *Encyclopaedia of Islam*, β΄ έκδ., 5, 1986, σσ. 103-104 και G. Leiser, "Sulayman b. Kutulmish", στο ίδιο, 9, 1997, σσ. 825-826.- Α. Σαββίδης, "Κιλίτζ Αρσλάν Α΄", *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια ΥΔΡΙΑ* 32, 1984,σσ. 423-424 και "Σουλεϋμάν Α΄", στο ίδιο, 48, 1987, σσ. 190-191 με γενεαλογικό πίνακα). Η συγγραφέας, πολύ καλή γνώστις της περιόδου (και της ιστορίας των Σταυροφοριών εν γένει), παρέχει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τον ουσιαστικό θεμελιωτή της ισχύος του μικρασιατικού σουλτανάτου των Σελτζούκων (παρά τα άτυχα στρατιωτικά αποτελέσματα που είχε), καθώς και για τις σχέσεις του με τον εμίρη Τζαχά της Σμύρνης, τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό του Βυζαντίου, τους αντίζηλους Ντανισμεντίδες στη Μικρά Ασία και, κυρίως τους Σταυροφόρους, όπως επίσης και με τους επίσης ανταγωνιστικούς προς αυτόν Μεγάλους Σελτζούκους της

Βαγδάτης, από τους οποίους τελικά ηττήθηκε και σκοτώθηκε, το 1107 (όπως και ο πατέρας του, το 1086). Τη μελέτη του σημαντικού αυτού έργου υποβοηθούν ο παρατιθέμενος γενεαλογικός πίνακας (σ. 63) και το χρονολόγιο (σσ. 65-69). Στη βιβλιογραφία προσθετέο, μεταξύ άλλων, το αναντικατάστατο πλέον έργο του Σπ. Βρυώνη (*The decline of medieval Hellenism in Asia Minor*..., Παν/μιο Καλιφόρνιας 1971, ανατύπ. 1986 και ελλην. μετάφρ., Αθήνα 1996).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Mehmed Fuad Köprülü. *Some observations on the influence of Byzantine institutions on Ottoman institutions*, μετάφρ. – επιμέλεια – πρόλογος – επιλεγόμενα Gary Leiser, Άγκυρα 1999 (έκδ. Türk Tarih Kurumu Yayinlari VII – αρ. 138), σσ. 195.

«Δεν ήταν παρά μόνο όταν ο Μεχμέτ Φουάτ Κιοπρουλού εξέδωσε το 1931 στα τουρκικά το φημισμένο έργο του *Σκέψεις για την επίδραση των βυζαντινών θεσμών στους οθωμανικούς θεσμούς*, που η συγχρονιστική βυζαντινή και οθωμανική ιστορία αντιμετωπίστηκε από ένα Τούρκο με ένα πραγματικά επιστημονικό τρόπο, προσαρμοσμένο στα δυτικά πρότυπα», έγραψε πριν από δεκαπέντε χρόνια ο σύγχρονος τουρκολόγος- ιστορικός Michael Ursinus ("Byzantine history in late Ottoman Turkish historiography", *Byzantine and Modern Greek Studies 10*, 1986, σ. 214.- πρβλ. του ιδ., "From Süleyman Pasha to Mehmet Fuat Köprülü: Roman and Byzantine history in late Ottoman historiography", ίδιο περιοδ. 12, 1988, σ. 314 = ανατύπ. στου ιδ., Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation, Κων/πολη 1994, σσ. 115 και 130). Και πράγματι, η επίδραση που η επιστημονική σκέψη του μεγάλου αυτού Τούρκου μελετητή της τουρκικής λογοτεχνίας και κοινωνικής-θεσμικής ιστορίας (προ-οθωμανικής και οθωμανικής) άσκησε στην επιστημονική εξέλιξη της πατρίδας του, υπήρξε καθοριστική (γι' αυτόν βλ. Fahir Iz, λήμμα στην *Encyclopaedia of Islam*, β΄ έκδ., 5, 1986, σσ. 263-264.- Α. Σαββίδης, *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια ΥΔΡΙΑ* 33, 1984, σ. 123 και «Μεχμέτ Φουάτ Κιοπρουλού, 1890-1996: είκοσι πέντε χρόνια από το θάνατο του μεγάλου Τούρκου ιστορικού», *Journal of Oriental and African Studies* [= JOAS] 3-4, Αθήνα 1991-92, σσ. 244-245.- άλλη βιβλιογραφία στον πρόλογο του Leiser στην παρούσα έκδοση,

σσ. 1-15 και 161-166). Εμβριθής μελετητής της προ-οθωμανικής και της οθωμανικής εποχής, ο Κιοπρουλού έχει γίνει καλύτερα γνωστός κατά τα τελευταία χρόνια στους βυζαντινολόγους (αλλά και σε αρκετούς ανατολιστές του δυτικού κόσμου που δεν γνωρίζουν καλά τα τουρκικά) μέσω των φροντισμένων και άριστα επιμελημένων μεταφράσεων του Αμερικανού τουρκολόγου Gary Leiser (βλ. *The Seljuks of Anatolia. Their history and culture according to local Muslim sources*, Salt Lake City 1992.- πρβλ. βιβλιοκρισίες των R. Blackburn, Al-Masaq. *Studia Arabo-Islamica Mediterranea* 8, 1995, σσ. 183-186 και R. Lindner, *Bulletin/School of Oiental and African Studies* [= BSOAS] Παν/μίου Λονδίνου 59.2, 1996, σσ. 365-366.- επίσης βλ. *Islam in Anatolia after the Turkish invasion*: prolegomena, Salt Lake City 1993), ο οποίος έχει επίσης μεταφράσει στα αγγλικά (από τουρκική μετάφραση) το κλασσικό σύγγραμα του Κιοπρουλού, γραμμένο αρχικά το 1935 στα γαλλικά (με βάσει τις διαλέξεις που έδωσε προσκεκλημένος στο Παρίσι, το 1934) για τις απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – που ήταν και το μόνο από τα κύρια έργα του, στο οποίο είχαν πρόσβαση οι δυτικοί επιστήμονες για να γνωρίσουν την διεισδυτική του σκέψη (*The origins of the Ottoman Empire*, Albany Νέας Υόρκης 1992.- πρβλ. βιβλιοκρισία του H.-J. Kornrumpf, Südost – *Forschungen 51*, 1992, σσ. 521-523 και σημείωμα του M. Naim Turfan, *BSOAS* 57.2, 1994, σσ. 464-465, που χαρακτήρισε τη μετάφραση αυτή «a long-overdue translation»).

Καταγόμενος από την ονομαστή οικογένεια των Κιοπρουλού ή Κιοπρουλήδων μεγάλων βεζύρηδων της Αυλής (Μεγάλης Πύλης) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Μ.Φ. Κιοπρουλού υπήρξε στην ουσία αυτοδίδακτος ιστορικός μελετητής, αφού τα χρόνια των σπουδών του συνέπεσαν με τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 20ού αιώνα – μια εποχή κατά την οποία η μόρφωση στην Τουρκία δεν μπορούσε να ξεφύγει από τη μετριότητα, όπως μαρτυρεί ο ίδιος (πρβλ. εισαγωγή του Leiser, σ. 1-2). Η εδώ παρουσιαζόμενη μονογραφία πρωτοπαρουσιάστηκε στα τουρκικά το 1931, στα πλαίσια του ιδρυμένου στην Κων/πολη από τον ίδιο περιοδικού τουρκικής νομικής και οικονομικής ιστορίας (*Türk Hukuk ve Iktisat Tarihi Mecmuasî* 1, 1939, σσ. 165-313). Βασική θέση του Κιοπρουλού εδώ υπήρξε η άποψη ότι οι αναμφίβολες θεσμικές επιδράσεις που άσκησε το Βυζάντιο στους Οθωμανούς Τούρκους, δεν έλαβαν χώρα μετά την Άλωση του 1453 (δια της απευθείας δηλαδή επαφής Βυζαντινών και Οθωμανών, όπως πίστευαν ως τότε οι ανατολιστές της Δύσης), αλλά έμμεσα, διαμέσου των προ-οθωμανικών φύλων, ιδιαίτερα των Σελτζούκων του μικρασιατικού Σουλτανάτου του «Ρουμ» και των επιγονικών τους

Τουρκομάνων των μικρασιατικών εμιράτων, που μεταλαμπάδευσαν τις βυζαντινές αυτές επιδράσεις στους Οθωμανούς. Οι σχετικές αυτές επιδράσεις, ιδίως στον διοικητικό-οικονομικό-φορολογικό τομέα (π.χ. με τους φεουδαρχικού τύπου θεσμούς των «ικτά» και «τιμάρ»), συζητούνται ευρέως, ενώ ο επιμελητής, έχει προσθέσει στο τέλος μια ενημερωμένη βιβλιογραφία (σσ. 167-190) για την ανετότερη παρακολούθηση του κειμένου του Κιοπρουλού, ο οποίος, σημειωτέον, έγραψε το 1941 και ειδική μελέτη περί της τουρκο-μουσουλμανικής φεουδαρχίας κατά τους μέσους χρόνους («Ortazaman Türk-Islâm Feodalizmi», *Belleten 5*, Άγκυρα 1941, σσ. 319-334 και στα γαλλικά : «Le féodalisme turc-musulman au Moyen-Age», στο ίδιο, σσ. 335-350).

Το εν γένει έργο του Κιοπρουλού θα πρέπει να μελετηθεί ιδιαίτερα και από τους έλληνες βυζαντινολόγους, όπως επίσης και εκείνο του σύγχρονου ονομαστού Τούρκου ιστορικού Χαλίλ Ινάλτζικ (Halil Inalcik), του οποίου ήδη έχει μεταφραστεί και βιβλίο στα ελληνικά (*Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: η κλασική περίοδος 1300-1600*, μετ. Μιχ. Κοκολάκης, Αθήνα1995.- πρβλ. βιβλιοκρισίες των Α. Σαββίδη, *Μνημοσύνη* 12, 1991-93, σσ. 401-402 και Αθαν. Φωτόπουλου, *JOAS* 10, 1999, σσ. 207-209). Εξάλλου, ας μην λησμονούμε ότι και οι δύο επιφανείς Τούρκοι ιστορικοί τιμήθηκαν με επίτιμο διδακτορικό δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 1937 ο Κιοπρουλού και το 1992 ο Ινάλτζικ.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Κ΄ Διεθνες Βυζαντινολογικο Συνεδριο

20e Congrès International des Études Byzantines

Παρίσι, 19-25 Αυγούστου 2001

Τον Αύγουστο του 2001 πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το Κ΄ Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο. Οι εργασίες του διήρκεσαν επτά ημέρες, από τις 19 ως τις 25 Αυγούστου, και διεξήχθησαν στις αίθουσες του Πανεπιστήμιου της Σορβόννης και του Collège de France υπό την επιστημονική εποπτεία του G. Dagron.

Η υποδοχή των συνέδρων έγινε στη Σορβόννη την Παρασκευή 19 Αυγούστου. Η έναρξη του συνεδρίου έγινε το πρωί της επόμενης ημέρας στο Κεντρικό Αμφιθέατρο της Σορβόννης από το Προεδρείο, που απετελείτο από τους Η. Ahrweiler, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, B. Mondrain, P. Schreiner, G. Dagron και I. Ševčenko. Το μεσημέρι της ίδιας ημέρας ακολούθησε δεξίωση προς τιμή των συνέδρων.

Οι συμμετέχοντες είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τρία διαφορετικά είδη συνεδριάσεων: 8 ολομέλειες (séances plénières), 25 συνεδρίες που περιελάμβαναν εισηγήσεις στο πλαίσιο στρογγυλής τράπεζας (tables rondes) και 27 συνεδρίες με ελεύθερες ανακοινώσεις (communications libres). Μετά το πέρας των εισηγήσεων πολλοί από τους παρευρισκομένους έθεταν ερωτήσεις στους ομιλητές, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας εποικοδομητικός επιστημονικός διάλογος και να ανταλλάσσονται απόψεις.

Συγκεκριμένα οι ολομέλειες, που ελάμβαναν χώρα πάντοτε τις πρωινές ώρες του συνεδρίου και ήταν οι πιο εκτενείς, είχαν τα ακόλουθα θέματα: 1. Βυζαντινή λογοτεχνία, 2. Η εξέλιξη του χωριού στη Βυζαντινή αυτοκρατορία (5ος-15ος αι.), 3. Το Βυζάντιο ανάμεσα στη χριστιανική Δύση και το μουσουλμανικό κόσμο, 4. Άθως, το Άγιον Όρος. Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη, 5. Έρευνες στο βυζαντινό δίκαιο, 6. Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά. Η περιφέρεια μέσα στο χρόνο και τον τόπο, 7. Οι Δυτικοί στις πόλεις της επαρχίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, 8. Instrumenta Studiorum.

Τα θέματα των συνεδριάσεων στο πλαίσιο της στρογγυλής τράπεζας ήταν ποικίλα και κάλυπταν επίσης πολλούς τομείς της Βυζαντινολογίας: 1. Βυζαντινά χωριά, 2. Η ελίτ και το κράτος την εποχή της επέκτασης, 3. Τα κειμήλια του Πάθους, 4. Φιλοσοφία και επιστήμες στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και την εποχή των Παλαιολόγων, 5. Η βυζαντινή βόρειος Αφρική, 6. Σιγιλλογραφία, 7. Η ανάγνωση και η γραφή στο Βυζάντιο, 8. Νέες αρχαιολογικές έρευνες στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη, 9. Ανταλλαγές και συγκρούσεις ανάμεσα στη χριστιανική Δύση και το μουσουλμανικό κόσμο, 10. Βυζαντινή θεολογία, 11. Διπλωματία, 12. Μαγεία, 13. Η βυζαντινή Ιταλία, 14. Οι νομισματικές ανταλλαγές στα χωριά, 15. Νέες προσεγγίσεις του μοναχισμού, 16. Βυζαντινές εικόνες στην όψιμη περίοδο, 17. Πάπυρος ή περγαμηνή, 18. Υμνογραφία, 19. Βυζαντινή λογοτεχνία, 20. Μη ελληνικός χριστιανισμός στην Ανατολή πριν από το Ισλάμ, 21. Αιτήματα-δεήσεις στο Βυζάντιο, 22. Επιστολογραφία και επιγραμματική ποίηση, 23. Αγιολογία και λογοτεχνικές πηγές, 24. Το Βυζάντιο και η Ιστορία του το 2000.

Οι ελεύθερες ανακοινώσεις ήταν συντομότερες και διαρκούσαν μόνο 10 λεπτά. Ωστόσο δεν υστερούσαν ως προς τον πλούτο της θεματικής και χωρίζονταν στις ακόλουθες ενότητες: 1. Χειρόγραφα, 2. Ιστορικοί και χρονογράφοι, 3. Η ιστορία της Εκκλησίας, 4. Μοναχισμός, 5. Η τέχνη στο όψιμο Βυζάντιο, 6. Το Βυζάντιο και η περιφέρεια, 7. Δίκαιο, φιλοσοφία, επιστήμες, 8. Θεολογία και λειτουργική, 9. Θεσμοί, οικονομία, κοινωνία: 4ος-15ος αι., 10. Το Βυζάντιο και οι άλλοι, 11. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, 12. Γλυπτική, 13. Αγιολογία, 14. Αρχιτεκτονική, 15. Μεταβυζαντινή Ελλάδα, 16. Βυζαντινή λογοτεχνία, 17. Εθνοϊστορία, 18. Αρχαιολογία, 19. Μουσική και κοινωνία, 20. Βυζαντινά χωριά, 21. Νομισματική και Σιγιλλογραφία, 22. Βυζαντινές εικόνες. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι υπήρχε ένα και μοναδικό πόστερ, που προερχόταν από την Ελλάδα και αφορούσε στη βυζαντινή Μακεδονία.

Άκρως ενδιαφέρουσες ήταν οι διάφορες εκθέσεις και δραστηριότητες που πλαισίωναν το συνέδριο. Ευχάριστη έκπληξη για τους συνέδρους αποτέλεσε μια πρωτότυπη επίδειξη της διαδικασίας ανάγνωσης των κατεστραμμένων χειρογράφων, και κυρίως των παλιμψήστων, που πραγματοποιήθηκε την Παρασκευή 24 Αυγούστου στη Σορβόννη. Επίσης οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να επισκεφτούν στο Μουσείο του Λούβρου μια έκθεση με τίτλο «Οι θησαυροί της Sainte-Chapelle», καθώς και δύο άλλες εκθέσεις στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας με τους τίτλους «Θησαυροί του Βυζαντίου. Ελληνικά χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας» και «Τρεις βυζαντινές δωρεές στο Cabinet des Médailles». Άλλες εκθέσεις που ενδιέφεραν τους Βυζαντινολόγους ήταν η έκθεση με τίτλο «Η εκ νέου ανακάλυψη του Βυζαντίου. Γάλλοι λό-

γιοι και περιηγητές (16ος -18ος αι.)», καθώς και η έκθεση της ιδιωτικής συλλογής του γνωστού Γάλλου ιστορικού της τέχνης με τίτλο «Η βυζαντινή τέχνη στη συλλογή Gabriel Millet (1876-1953)». Για τους λάτρεις της φωτογραφίας η έκθεση που εγκαινίασε στις 21 Αυγούστου ο Υπουργός Πολιτισμού της Τουρκίας με τίτλο «Εικόνες του Βυζαντίου. Νωπογραφίες και μωσαϊκά της Μονής της Χώρας. Φωτογραφίες της Αγίας Σοφίας» αποτελούσε σίγουρα την πιο ενδιαφέρουσα από όλες.

Επίσης κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου λειτουργούσε στο Collège de France έκθεση βιβλίου, στην οποία συμμετείχαν γνωστοί εκδοτικοί οίκοι από όλον τον κόσμο που ασχολούνται με θέματα σχετικά με το Βυζάντιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην έκθεση συμμετείχε και το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών της Θεσσαλονίκης με τις εκδόσεις του. Τα βιβλία ήταν στο σύνολό τους ενδιαφέροντα, αλλά δυστυχώς ο εκθεσιακός χώρος ήταν πολύ μικρός με αποτέλεσμα οι σύνεδροι να συνωστίζονται στην προσπάθειά τους να δουν την έκθεση και να προμηθευτούν τα σχετικά ενημερωτικά φυλλάδια.

Επιπροσθέτως, στις 24 Αυγούστου δόθηκε από τη Βυζαντινή χορωδία της Ελλάδας ένα κονσέρτο Βενεβεντανών, Αρχαίων Ρωμαϊκών και Βυζαντινών ύμνων υπό τη διεύθυνση του Λυκούργου Αγγελόπουλου. Τη χορωδία συνόδευε μουσικό σχήμα υπό τη διεύθυνση του Marcel Pérès.

Ένα τόσο σημαντικό συνέδριο για τη Βυζαντινολογία δεν θα μπορούσε παρά να έχει μεγάλη προσέλευση. Η καθιερωμένη για κάθε συνέδριο «Liste des participants» αριθμεί 954 συμμετέχοντες από 43 διαφορετικές χώρες. Ανάμεσά τους βρίσκονται αναγνωρισμένοι Βυζαντινολόγοι, νέοι επιστήμονες και λίγοι φοιτητές. Η Ελλάδα εκπροσωπήθηκε από 130 περίπου Βυζαντινολόγους, που προέρχονταν από τα Πανεπιστήμια Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων, Κρήτης, Κύπρου, από την Ακαδημία Αθηνών, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, από τα Κέντρα Βυζαντινών Ερευνών της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Υπήρχαν επίσης και Έλληνες επιστήμονες που κατέφθασαν στο Παρίσι από άλλες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, όπου ζουν, σπουδάζουν ή εργάζονται.

Η μεγάλη συμμετοχή των ανά τον κόσμο Βυζαντινολόγων, το πλήθος των ανακοινώσεων και ο αριθμός των ημερών που διήρκεσε το συνέδριο καθιστούσαν το έργο της οργανωτικής επιτροπής δύσκολο. Εντούτοις, η υπεύθυνη της επιτροπής Brigitte Mondrain, κατάφερε να αντεπεξέλθει με επιτυχία στις απαιτήσεις ενός διεθνούς συνεδρίου. Αποτέλεσμα των προσπαθειών τόσο της ίδιας όσο και των συνεργατών της, που προς τιμή της γαλλικής κυβέρνησης ήταν πολλοί, ήταν το συνέδριο να διεξαχθεί χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Στην επιτυχία

αυτή συνέβαλαν βέβαια και οι πρόεδροι και οι συντονιστές των διαφόρων συνεδριάσεων, που προσπάθησαν να τηρήσουν το χρονοδιάγραμμα που είχε τεθεί.

Οι σύνεδροι δεν αντιμετώπισαν προβλήματα στην παρακολούθηση των συνεδριών, καθώς ήδη από την πρώτη ημέρα είχαν λάβει το αναλυτικό πρόγραμμα του συνεδρίου μαζί με ένα χάρτη, προκειμένου να εντοπίσουν τις χρησιμοποιούμενες αίθουσες στα κτίρια της Σορβόννης και του Collège de France. Επίσης έλαβαν τρεις τόμους που περιείχαν περιλήψεις των εισηγήσεων των tables rondes και των communications libres, ενώ ο τόμος των séances plénières περιείχε πλήρεις τις εισηγήσεις. Τα παραπάνω συνοδεύονταν από ειδικούς οδηγούς που είχαν συνταχθεί για καθεμιά από τις εκθέσεις που εντάσσονταν στο πλαίσιο του συνεδρίου. Η μετάβαση των συνέδρων από το κτίριο της Σορβόννης σε εκείνο του Collège de France γινόταν με ευκολία, καθώς η απόσταση που τα χώριζε δεν ήταν μεγάλη. Το μόνο αρνητικό ήταν ότι ενώ στο Collège de France οι αίθουσες ήταν ανακαινισμένες, κλιματιζόμενες και διέθεταν άρτια τεχνολογική υποστήριξη, αντίθετα στη Σορβόννη οι συνεδρίες πραγματοποιούνταν σε μικρές αίθουσες διδασκαλίας, που δυσχέραιναν την πολύωρη παρακολούθηση των εισηγήσεων.

Το κλείσιμο των εργασιών του συνεδρίου έγινε το Σάββατο 25 Αυγούστου. Στο Κεντρικό Αμφιθέατρο της Σορβόννης ανακοινώθηκε και εγκρίθηκε από τη γενική συνέλευση των συνέδρων η σύγκληση του επόμενου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου στο Λονδίνο τον Αύγουστο του 2006. Επίσης, ανακοινώθηκε η νέα σύνθεση του Bureau executif, η οποία έχει ως εξής: Πρόεδρος: P. Schreiner, Γενικός Γραμματέας: Ευ. Χρυσός, Ταμίας: Cécile Morrisson. Το συνέδριο έκλεισε με μια δεξίωση, που δόθηκε προς τιμή των συνέδρων στη Σορβόννη.

Το Κ΄ Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο του Παρισιού υπήρξε καλά οργανωμένο, με πλούσια θεματική και πολλές πρωτότυπες εισηγήσεις. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι πολλοί νέοι επιστήμονες συμμετείχαν στο συνέδριο με ανακοινώσεις, αποδεικνύοντας την ύπαρξη συνεχούς ενδιαφέροντος για τις βυζαντινές σπουδές. Επίσης την τελευταία ημέρα του Συνεδρίου έλαβε χώρα μια πολύ ενδιαφέρουσα συνεδρία με τίτλο Instrumenta Studiorum, στην οποία αναπτύχθηκαν με συντομία οι επιστήμες που βοηθούν τον βυζαντινολόγο στην έρευνά του, καθώς και οι μεγάλες εκδοτικές προσπάθειες που επιχειρούνται ανά τον κόσμο. Το πιο ενδιαφέρον τμήμα όμως της τελευταίας αυτής συνεδρίας ήταν η παρουσίαση νέων τεχνικών μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή, που μπορούν να βοηθήσουν τον ερευνητή εξοικονομώντας του χρόνο και προσφέροντάς

του την ακρίβεια και την αξιοπιστία της τεχνολογίας. Αυτή η τελευταία εξέλιξη είναι πολύ ενδιαφέρουσα, καθώς θέτει τις σύγχρονες επιστήμες και την τεχνολογική πρόοδο στην υπηρεσία μιας παραδοσιακής επιστήμης, της Βυζαντινολογίας.

Η παρουσίαση του Κ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου που έγινε στο Παρίσι θα κλείσει με μια ευχή, που σύμφωνα με την υπόσχεση του Υπουργού Πολιτισμού της Τουρκίας δεν απέχει πολύ από το να γίνει πραγματικότητα· ένα από τα επόμενα Διεθνή Βυζαντινολογικά Συνέδρια να πραγματοποιηθεί στην Κωνσταντινούπολη, τη Βασιλίδα των Πόλεων.

Βασιλική Σκοπελίτη
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

Γ΄ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2000)

Ως προς τον τρόπο παρουσιάσεως του υλικού και τις αρχές που εφαρμόζονται κατά την επιλογή του παραπέμπεται ο αναγνώστης στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών.

Α΄. Τιμητικοί κ.λπ. τόμοι

«Τιμητικόν αφιέρωμα εις Γεώργιον Σ. Γρατσέαν, Ιωάννην Θ. Παναγόπουλον και Παναγιώτην Χ. Ανδριόπουλον» είναι ο τίτλος του τόμου 33 (1998) της *Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* (771 σελ. [χωρίς ISBN]). Πολλές από τις περιεχόμενες μελέτες ενδιαφέρουν την επισκόπηση αυτή, επειδή αναφέρονται σε πηγές ή θεσμούς του κανονικού δικαίου της βυζαντινής περιόδου. Ειδικότερα: ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, «Η ευθύνη της εκκλησιαστικής ηγεσίας κατά τον ιερό Φώτιο» (σ. 155-169. – ELIE D. MOUTSOULAS, «Le sens de la Justice dans le 4e homélie aux Béatitudes de saint Grégoire de Nysse» (σ. 183-190). – ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, «Η πραγματική διαφορά πολιτικού γάμου και πορνείας και η φαινομενική διάσταση των θέσεων της Εκκλησίας» (σ. 213-226). Η μελέτη αυτή αποτελεί κατ' ουσίαν συνέχεια εκείνης που δημοσιεύθηκε υπό παρεμφερή τίτλο στις σελ. 219-228 του προηγούμενου τόμου της *Επετηρίδος* (βλ. επισκόπηση έτους 1999).– ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, «Θεολογικές και θεσμικές προσεγγίσεις των Διδαχών του αγίου Κοσμά του Αιτωλού» (σ. 483-523), με θέσεις ως προς τις οργανωτικές δομές της Εκκλησίας. – ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ, «Οι Ευχές των Αποστολικών Διαταγών υπέρ των μετανοούντων: Προς μία διερεύνηση του τελετουργικού της Μετανοίας κατά τους τέσσερεις πρώτους αιώνες» (σ. 525-560), όπου γίνεται σύγκριση και με άλλα ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα της ίδιας εποχής (π.χ. Διδαχή). – π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Καινοδιαθηκικά και Βυζαντινά» (σ. 633-648). Από τις επί μέρους παραγράφους την επισκόπηση αυτή αφορούν η πρώτη με την επικεφαλίδα «Η σημασία της λ. "πορνεία"», με επισημάνσεις χρήσιμες για την ποινική αξιολόγηση πορνείας και μοιχείας στο κανονικό δίκαιο, και η τέταρτη, όπου εκδίδεται από τον κώδικα Κυριακού Αγίας Άννας (Αγίου Όρους) αριθμ. 22 «επιστολή Συμεών μητροπολίτου Ευχαΐτων προς Ιωάννην μοναχόν και έγκλειστον» (9ος-12ος αι.) με πολλές ανα-

φορές στα προβλήματα των «εγκλείστων» που απασχόλησαν και την Πενθέκτη Σύνοδο (καν. 41).

«Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση» είναι ο τίτλος των τόμων που εκδόθηκαν προς τιμήν του διαπρεπούς συνταγματολόγου των δύο Νομικών Σχολών, αρχικώς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια του Πανεπιστημίου Αθηνών, του οποίου ο θάνατος το καλοκαίρι που πέρασε δημιούργησε ένα δυσαναπλήρωτο κενό. Το έργο είχε επιδοθεί στον τιμώμενο σε επίσημη τελετή στις 17.5.2000. Στον τ. Γ΄ (Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκκουλας 1999), 829 σελ. [ISBN 960-15-0004-9] περιέχονται δύο μελέτες που αφορούν το βυζαντινό δίκαιο: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, «Αι σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας εις την Επαναγωγήν του νόμου "Βασιλείου και Λέοντος και Αλεξάνδρου των παναγάθων και ειρηνοποιών βασιλέων"» (σ. 1-16, με γαλλική περίληψη). Η μελέτη, που αναφέρεται στο σύστημα ρυθμίσεως των σχέσεων αυτοκράτορα-πατριάρχη στην «Εισαγωγή (Επαναγωγή)», είχε πρωτοδημοσιευθεί στην *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 9 (1998) 9-15. – S. SPENTZAS, «Georgios Gemistos Plethon and his position on private ownership as it appears in his two memoranda» (σ. 233-239), με στοιχεία επί της δημοσιονομικής θεωρίας του φιλόσοφου του Μυστρά.

«Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί», τιτλοφορείται το «Τιμητικό αφιέρωμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλου», που εκδόθηκε από τον οίκο University Studio Press και το Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου (Θεσσαλονίκη 2000, 418 σελ. [ISBN 960-12-0826-7]). Τον τόμο που επιμελήθηκαν οι ΠΑΥΛΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ και ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΟΝΤΖΑΣ έχει προλογίσει ο ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ. Στην πραγματικότητα πρόκειται για πρακτικά συνεδρίου που έγινε για να εξαρθεί το έργο του Ν.Ι.Π. Στα περιεχόμενά του εντοπίζω τις εξής συμβολές σε σχέση με το αντικείμενο της επισκοπήσεως: ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Συνύπαρξη και αντιπαράθεση στις βαλκανικές κοινωνίες (17ος-19ος αιώνας)» (σ. 69-84), όπου ερευνάται, ανάμεσα στα άλλα, και το νομικό καθεστώς των σχέσεων μεταξύ των κοινωνιών αυτών. – ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΑΚΟΥ, «Η συμβολή του καθηγητή Ν. Ι. Πανταζόπουλου στο γνωστικό πλαίσιο της ιστορίας του ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου» (σ. 109-115). – ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατία. Μία σημαντική προσφορά του Ν. Ι. Πανταζόπουλου στη νεότερη ελληνική ιστορία» (σ. 117-124), με ανάλυση των επί μέρους μορφών συσπειρώσεως. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος του Ν. Ι. Πανταζόπουλου 45 χρόνια μετά» (σ. 125-150), με νέα αξιολόγηση του συμπιλήματος του 13ου αι.

βάσει της διδασκαλίας του Ν.Ι.Π. – ΣΑΒΒΑ ΣΠΕΝΤΖΑ, «Η οικονομική σκέψη απέναντι στην εργογραφία του Ν. Ι. Παντοζόπουλου» (σ. 183-217). Ο σ. εξετάζει οικονομία και κοινωνία στην ιστορία του δικαίου και των θεσμών με ιδιαίτερη προβολή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. – ΔΑΦΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Το όραμα της θεμελίωσης μίας αυτόφωνης νεοελληνικής νομικής επιστήμης στο έργο του Ν. Ι. Πανταζόπουλου» (σ. 219-230), με παρουσίαση των έργων του Ν.Ι.Π. – βεβαίως και όσων αναφέρονται ιδιαιτέρως στο αντικείμενο της επισκοπήσεως. – ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ, «Οι εκκλησιαστικοί αφορισμοί (17ος-18ος αι.). Πρακτική ενός παραδοσιακού θεσμού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία με βάση τα Α(ρχεία) Μ(εγάλων) Π(ρωτοπαπάδων) Κέρκυρας» (σ. 285-295). – ΑΠΟΣΤ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Επισκόπηση της εξελίξεως της εφαρμογής του δικαίου που ίσχυσε στο θεσσαλικό χώρο και στη Δημητριάδα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή εποχή» (σ. 297-313). Λόγω του ειδικού αντικειμένου της μελέτης αυτής θα περίμενε κανείς καλύτερη ενημέρωση στην (όχι μόνο πρόσφατη, αλλά και παλαιότερη) βιβλιογραφία. – ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΑΝΗ, «Η Θεσσαλονίκη εστία πολιτικοκοινωνικών ζυμώσεων κατά την περίοδο 1261-1430 στο έργο του Ν. Ι. Πανταζόπουλου» (σ. 359-368), με συνοπτική έκθεση των προβλημάτων που παρουσίαζε η λειτουργία της έννομης τάξης. – Οι τίτλοι των συμβολών παρατίθενται πιο πάνω με βάση το πρόγραμμα του συνεδρίου, γιατί μέσα στον τόμο έχουν αλλοιωθεί από τους επιμελητές της εκδόσεως σε σημείο, ώστε συχνά γίνονται ακατάληπτοι ή παραπλανητικοί.

«ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ». Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag. [Byzantinisches Archiv, 19.] Πρόκειται για τον τόμο που επιμελήθηκαν οι GORDULA SCHOLZ και GEORGIOS MAKRIS προς τιμήν του διευθυντή της Byzantinische Zeitschrift Peter Schreiner και εκδόθηκε από τον οίκο K. G. Saur (München-Leipzig 2000) XII+434 σελ. [ISBN 3-598-77742-6]. Άμεσα ενδιαφέρει την ιστορία του βυζαντινού δικαίου μία ελληνική συμβολή: SPYROS N. TROIANOS, «Die Einweihung und Entweihung der Kirchengebäude nach orthodoxem Kirchenrecht» (σ. 382-394). Το θέμα αντιμετωπίζεται με βάση τις ρωμαϊκές νομικές πηγές, όπως αυτές εφαρμόσθηκαν στη βυζαντινή πρακτική. Έμμεση σχέση με το δίκαιο έχει η μελέτη της CHRYSSA A. MALTEZOU, «Contribution à l' étude de la société grécovénitienne: le cas des enfants trouvés» (σ. 193-199), γιατί, εκτός από την κοινωνική θέση, ερευνάται και το νομικό καθεστώς των φυσικών τέκνων στις βενετοκρατούμενες περιοχές.

Στον τόμο *«Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου»* (εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκ-

κουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, 620 σελ. [ISBN 960-15-0390-0]) επικρατούν, όπως είναι ευνόητο, οι νομικές μελέτες. Το Βυζάντιο αφορούν οι παρακάτω ελληνικής προελεύσεως συμβολές. SPYROS N. TROIANOS, «Die Gesetzgebung Leons VI. über die ἐποχαί und ihre Nachwirkung» (σ. 389-397). Αντικείμενο έχει η μελέτη τη ρύθμιση των «εποχών», δηλαδή παράκτιων αλιευτικών κατασκευών, που προέβλεπαν οι Νεαρές 56, 57, 102, 103 και 104 (βλ. στην επισκόπηση του προηγούμενου έτους την παρουσίαση της αρχικής σε περιορισμένη έκταση δημοσιεύσεως). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η ιστορία της Ρώμης και του Ρωμαϊκού Δικαίου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά εγχειρίδια» (σ. σ. 399-436). Από ιδεολογικές κυρίως σκέψεις ωθούμενοι δεν παρέλειπαν οι συντάκτες νομικών συλλογών ή συμπιλημάτων να ανατρέχουν και στη ρωμαϊκή «προϊστορία» των ρυθμίσεων. Αυτές τις αναδρομές, που συνήθως δεν διακρίνονται για την ακρίβειά τους, συσχετίζει και (με εξαντλητική παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας) παρουσιάζει ο σ. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Το έγκλημα καθοσιώσεως κατά την περίοδο της βασιλείας των Αγγέλων (1185-1204)» (σ. 437-464). Συνεχίζοντας την έρευνά της για την καθοσίωση, ασχολείται η σ. με τα γεγονότα της εικοσαετίας πριν από την πρώτη άλωση της Κωνσταντινουπόλεως.

«Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄» (εκδόσεις "Αρμός", Αθήνα 2000, μ΄+ 689 σελ. [ISBN 960-527-172-9]). Ο τόμος αυτός που εκδόθηκε από επιτροπή θεολόγων και νομικών λόγω της ειδικεύσεως του τιμωμένου στο Κανονικό Δίκαιο περιέχει μία μόνο μελέτη, αναφερόμενη στη χρονική περίοδο που καλύπτει η παρούσα επισκόπηση: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχου Αθανασίου Α΄ προς τους νεοχειροτονουμένους αρχιερείς» (σ. 455-468). Δημοσιεύεται ανέκδοτη επιστολή του Αθανασίου Α΄ (1289-1293, 1303-1309), στην οποία θίγονται πολλά θέματα κανονικού δικαίου που απασχολούσαν τη Μεγάλη Εκκλησία κατά τη μετάβαση από τον 13ο στον 14ο αιώνα.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων και κύκλων διαλέξεων

Με την ένδειξη Θεσσαλονίκη 1998 εκδόθηκαν τα *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου* «Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία» (Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1993). Στις σ. 581-632 του τόμου Β΄ δημοσιεύεται η συμβολή των ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ και ΧΑΡΑΛ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Εκκλησιαστικά χειρόγραφα της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Κώδικες, βρέβια, κατάστιχα, αντιγραφές επισήμων εγγράφων της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και η κατάσταση της Βιβλιοθήκης της Μονής, όπως εμφανίζεται σε ανέκδοτο κατάλογο των χειρογράφων και των εντύπων της». Με αφορμή τα χειρόγραφα της Μονής (και μάλιστα τα νομικά) που απόκεινται σήμερα στο Κέντρο Σλαβοβυζαντινών Ερευνών «Ιβάν Ντούιτσεφ» της Σόφιας έχουν γραφτεί πολλά τα τελευταία χρόνια για την παραπάνω Μονή και την κάποτε πολύ πλούσια βιβλιοθήκη της. Σημαντικές πληροφορίες για τους ερευνητές προσφέρει και το συγκεκριμένο δημοσίευμα.

Από 29 Νοεμβρίου έως και την 1η Δεκεμβρίου 1996 οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. διεθνές συνέδριο με θέμα «Ιερά Μονή Βατοπαιδίου. Ιστορία και τέχνη». Τα κείμενα των ανακοινώσεων σε αναθεωρημένη μορφή δημοσιεύθηκαν από το Ίδρυμα με επιμέλεια του ΠΑΡΙ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗ υπό τον τίτλο του συνεδρίου (με τροποποιημένη μόνο την ορθογραφία του ονόματος της Μονής): *Ιερά Μονή Βατοπεδίου, Ιστορία και τέχνη.* [Αθωνικά Σύμμεικτα, 7.] (Αθήνα 1999, 254 σελ. [ISBN 960-371-009-1]). Τρεις ελληνικές συμβολές αφορούν το δίκαιο λόγω της ευρείας χρήσης δικαϊκών πηγών: ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, «Μονή Βατοπεδίου. Τα προνόμια του ΙΑ΄ αιώνα» (σ. 15-22). – ANGELIKI LAIOU, «Economic Activities of Vatopedi in the Fourteenth Century» (σ. 55-72), με πίνακα σε παράρτημα (σ. 71-72), όπου γίνεται χρηματική αποτίμηση δύο «αδελφάτων». – ΛΕΝΟΥ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, «Η σερβική πολιτική των προνομίων» (σ. 81-86).

Ένα χρόνο πριν, το 1995, είχε οργανωθεί άλλο συνέδριο από το ίδιο Ινστιτούτο του Ε.Ι.Ε. με αντικείμενο επίσης το Άγιον Όρος. Τα πρακτικά με τίτλο «Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες» δημοσιεύθηκαν το 1997 στη σειρά «Αθωνικά Σύμμεικτα» με αριθμό 4 και παρουσιάστηκαν στην επισκόπηση του ίδιου έτους (1997), από δε τα περιεχόμενα μόνον η ανακοίνωση του ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ (σ. 89-98) με βάση ανάτυπο. Εκτός από αυτήν όμως και οι παρακάτω ανακοινώσεις κινούνται στον ευρύτερο χώρο του Δικαίου και ειδικότερα σε θέματα κυριότητας επί ακινήτων και σχετικών πηγών: ELIZABETH A. ZACHARIADOU, «Some Remarks about Dedications to Monasteries in the late 14th Century» (σ. 27-31). – VASSILIS DEMETRIADES, Athonite Documents and the Ottoman Occupation (σ. 41-67 με 16 απεικονίσεις εγγράφων). – NICOLAS OIKONOMIDÈS, «Le temps des faux» (σ. 69-74), για τη δημιουργία πλαστών τίτλων κυριότητας.– ΚΡΙΤΩΝΟΣ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, «Παραδόσεις και πραγματικότητες στο Άγιον Όρος στα τέλη του ΙΕ΄ και στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα» (σ. 99-147 με 16 απεικονίσεις εγγράφων), όπου πολλές ανα-

φορές σε έγγραφα, γνήσια και πλαστά.– JOHN C. ALEXANDER (ALEXANDROPOULOS), «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569» (σ. 149-200). Η σημαντική αυτή μελέτη, μέρος ευρύτερης έρευνας (με επίκεντρο εδώ τον Άθω), αναφέρεται στις νομικές ρυθμίσεις για τον έλεγχο του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των θρησκευτικών καθιδρυμάτων στα πρώτα χρονια της βασιλείας του Σελήμ Β΄ (1568/9), που έγιναν αντιληπτές στη νομολογιακή πρακτική ως δήμευση της μοναστηριακής περιουσίας, προκαλώντας οικονομική, αλλά και θεσμική κρίση. Μετά την εξαντλητική παράθεση της βιβλιογραφίας και τη νομική και οικονομική ερμηνεία των σχετικών ρυθμίσεων, παρουσιάζει ο σ. τα γεγονότα και τα νομικά κείμενα που οδήγησαν στη διευθέτηση της κρίσης, πρωτίστως ένα φιρμάνι της 31 Ιανουαρίου 1569, γνωστό στην έρευνα από ελληνική απόδοση σε έγγραφο της Ι. Μ. Κουτλουμουσίου. Εντοπίζεται η αυθεντική μορφή του κειμένου σε κυρωμένο αντίγραφο (1613), καθώς και μία, προφανώς ηθελημένα παραποιημένη προς όφελος των Αθωνιτών, μορφή του οθωμανικού κειμένου (αρχείο Ι. Μ. Ξηροποτάμου). Σε παράρτημα εκδίδονται όλα τα παραπάνω κείμενα με αγγλική μετάφραση του πρωτοτύπου.

«Ο νεομάρτυς Θεόδωρος ο Βυζάντιος, πολιούχος Μυτιλήνης» είναι ο τίτλος επιστημονικού συνεδρίου, που οργάνωσε η Ιερά Μητρόπολη Μυτιλήνης στις 17-29 Φεβρουαρίου 1998. Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν με επιμέλεια του ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ στις εκδόσεις της Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης με αριθμό 16 (Μυτιλήνη 2000, 562 σελ., χωρίς ISBN). Η μόνη συμβολή που ενδιαφέρει εδώ είναι του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Νομικά ζητήματα από τον βίο και την άθληση των νεομαρτύρων» (σ. 91-118), με επίκεντρο τον νομικό χαρακτήρα του μαρτυρίου τους ανάλογα με την εκάστοτε έννομη τάξη, τις ενδεχόμενες νομικές πλευρές της αθλήσεώς τους και της από άποψη κανονικού δικαίου προσκυνήσεως και τις νομικές συνέπειες της αγιοποιήσεώς τους σε προσωπικό επίπεδο. Στα όρια του νομικού ενδιαφέροντος βρίσκεται, όπως μαρτυρεί ο τίτλος της, η μελέτη του ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Εξισλαμισμοί, κρυπτοχριστιανοί και νεομάρτυρες» (σ. 119-134), με χρονική αφετηρία της έρευνας τη βυζαντινή περίοδο.

Από τα *Πρακτικά του Κ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου* (28-30 Μαΐου 1999) που δημοσιεύθηκαν από την Ελληνική Ιστορική Εταιρεία (Θεσσαλονίκη 2000, 324 σελ.) σημειώνουμε τη μελέτη του ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΥΖΙΑ, «Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις των Φαναριωτών Ηγεμόνων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (1711/1715-1821)» (σ. 47-59), λόγω των γνωστών βυζαντινών επι-

δράσεων.

Η *Β΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από 24 έως 26 Σεπτεμβρίου 1999. Τα πρακτικά που περιλαμβάνουν εισηγήσεις, ερευνητικά προγράμματα και περιλήψεις των ανακοινώσεων εκδόθηκαν με επιμέλεια της ΑΘΗΝΑΣ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ και ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (Αθήνα 2000, 224 σελ. [ISBN 960-8468-41-8]). Το Δίκαιο ενδιαφέρει η εισήγηση του ΣΠΥΡΟΥ ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η νομική παιδεία στο Βυζάντιο» (σ. 57-61). Από τις περιλήψεις των ανακοινώσεων περιορίζομαι να αναφέρω τις παρακάτω που νομίζω ότι άμεσα ή έμμεσα έχουν νομικό ενδιαφέρον: ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Η ρητορική ως εγχειρίδιο πολιτικής αγωγής στον Ιωσήφ Ρακενδύτη» (σ. 156-158).– ΧΑΡΑΛ. ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ, «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου "Υποθήκαι βασιλικής αγωγής"» (σ. 159-162).– ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΜΠΑ, «Η Νεαρά σχετικά με τους δυνατούς, Döl. Reg. 628, και το "βυζαντινό αγροτικό ζήτημα"» (σ. 181-183).– ΓΕΩΡΓΙΑΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Τρία "δυναστικά" νομισματικά πορτραίτα του 10ου αι.» (σ. 191-193.– ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΙΑΚΟΥΜΗ, «Το νομικό πλαίσιο της ναοδομικής δραστηριότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι τις μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ και η επιρροή του στη διαμόρφωση της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής» (σ. 218-221).

Επίσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τις ίδιες περίπου μέρες, όπως η πιο πάνω Συνάντηση, πραγματοποιήθηκε το 14ο Συνέδριο της «Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών» (20 έως 26 Σεπτεμβρίου 1999) με γενικό θέμα «Η γυναίκα στο Κανονικό Δίκαιο των Ανατολικών Εκκλησιών». Τα πρακτικά επιμελήθηκε η διοίκηση της Εταιρείας στη Βιέννη και εκδόθηκαν ως τόμος 16 του περιοδικού «KANON» υπό τον τίτλο «Mutter, Nonne, Diakonin. Frauenbilder im Recht der Ostkirchen» από τον εκδοτικό οίκο Roman Kovar (Engling 2000, XV+326 σελ. [ISBN 3-925845-89-5]). Για την επισκόπηση ενδιαφέρον έχουν οι εξής ελληνικές εισηγήσεις. ANGELIKI E. LAIOU, «The Evolution of the Status of Women in Marriage and Family Law» (σ. 71-86). Είναι φυσικό, υπό τον τίτλο αυτόν να αφιερώνεται το κύριο μέρος του κειμένου στις πηγές, άμεσες και έμμεσες, του βυζαντινού δικαίου.– Το ίδιο ακριβώς μπορεί να παρατηρήσει κανείς και για της εισήγηση του IOANNIS M. KONIDARIS, «Die Rechtsstellung monastisch lebender Frauen unter besonderer Berücksichtigung der Unterschiede zwischen Nonnen und Mönchen» (σ. 131-143), όπου, βεβαίως, υπερισχύουν οι πηγές του κανονικού δικαίου.– Αποκλειστικώς και μόνο στις τελευταίες αυτές στηρίζεται ο EVANGELOS D. THEODOROU, «Weibliche

Kleriker aus orthodoxer Sicht unter besonderer Berücksichtigung der Empfehlungen der panorthodoxen Theologenkonferenz von 1988» (σ. 190-212), για να ερευνήσει το εξαιρετικά ευαίσθητο ζήτημα της αναβιώσεως, μέσα στα πλαίσια του βυζαντινού κανονικού δικαίου, του θεσμού των διακονισσών.– Με σημερινές ρυθμίσεις του αγιορειτικού καθεστώτος ασχολείται κατά βάση ο CHARALAMBOS K. PAPASTATHIS, «The Enclosure of Mount Athos in the Framework of Gender Discrimination» (σ. 265-281), χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποφύγει την αναδρομή σε βυζαντινές διατάξεις.

Στο πλαίσιο των ΛΔ΄ Δημητρίων οργανώθηκε από 21 έως 23 Οκτωβρίου 1999 στην Ι. Μονή Βλατάδων το ΙΓ΄ Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο με τίτλο «*Χριστιανική Θεσσαλονίκη*» και αντικείμενο «Η επαρχιακή μητροπολιτική σύνοδος Θεσσαλονίκης». Τα πρακτικά εκδόθηκαν, όπως και των προηγούμενων συναφών συναντήσεων, από τον Δήμο Θεσσαλονίκης (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, 220 σελ. [ISBN 960-12-0890-9]). Νομικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εξής εισηγήσεις: ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΔΗ, «Η Επαρχιακή ή Μητροπολιτική Σύνοδος εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον (Με εισαγωγικά περί του συνοδικού θεσμού καθόλου)» (σ. 41-62).– ΕΥΑΝΘΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ή ΤΕΓΟΥ-ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, «Ο ηγετικός ρόλος της Εκκλησίας Θεσσαλονίκης στο Ιλλυρικό κατά τους πρώτους μ.Χ. αιώνες» (σ. 113-121), ως προς την κανονική θέση του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης μεταξύ Ανατολής και Δύσης.– ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΑΚΟΥ, «Η δικονομική εφαρμογή του δικαίου του γάμου υπό της επαρχιακής μητροπολιτικής συνόδου Θεσσαλονίκης κατά την οθωμανική περίοδο» (σ. 123-126).– ΣΟΦΙΑΣ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Συλλογή Θεσσαλονίκης» (σ. 153-166). Η σ. ασχολείται με τον ανταγωνισμό Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως ως προς την εκκλησιαστική δικαιοδοσία επί του Ανατολικού Ιλλυρικού με βάση μία συλλογή αυτοκρατορικών και παπικών εγγράφων από τον 4ο και 5ο αιώνα.

«DIGESTA» είναι η ονομασία που δόθηκε στο νεαρό Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Νομικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Το 3ο τεύχος (θερινό εξάμηνο 2000) έχει ως περιεχόμενο «Μελέτες Ιστορίας του Δικαίου» που αποτελούν άτυπα πρακτικά των τριών πρώτων συναντήσεων των Ελλήνων Ιστορικών του Δικαίου στη Κομοτηνή κατά τα έτη 1997, 1998 και 1999 (VII+119 σελ., Έκδοση: Δίκαιο και Οικονομία - Π. Ν. Σάκουλας [ISSN: 1108-717 X]). Την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι παρακάτω μελέτες: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Μαγεία και Διάβολος από τη Ρώμη στο Βυζάντιο» (σ. 1-33). Πρόκειται για την ανεπτυγμένη μορφή έρευνας, της οποίας περιληπτική διατύπωση δημοσιεύθηκε υπό τον ίδιο σχεδόν τίτλο στο περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες» τον περασμένο χρόνο (βλ. επισκόπηση του έτους 1999), με ευρύτατη αναφορά σε πηγές του δικαίου.– ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Ο υπολογισμός της αξίας των ακινήτων στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 14ου αιώνα» (σ. 34-44). Η σ. στηρίζεται σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου επί της εποχής του Ματθαίου Α΄, όπου αναλύονται τα κριτήρια της εκτιμήσεως της αξίας των ακινήτων, κυρίως κατά την επίλυση διαφορών από συμβάσεις αγοραπωλησίας. Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση δυτικών επιδράσεων στην πρακτική των οικονομικών σχέσεων.– ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «... πολιτικόν νόμον αίφνης προκύπτοντα εις φως εξ αρχαιολογικής ανασκαφής εν τοις βυζαντινοίς χειρογράφοις». Μνήμη Αναστασίου Π. Χριστοφιλοπούλου (1912-1998) (σ. 64-102). Παρουσιάζοντας με τη γνωστή γλαφυρότητα της γραφίδας του ο σ. όσες «θεωρίες με εντελώς διαφορετικές αφετηρίες συνέκλιναν για να οδηγήσουν τελικά στην, εκ τν πραγμάτων εφαρμογή στην Ελλάδα ως "ρωμαϊκού" δικαίου, εν ονόματι αλλ' ερήμην της Εξαβίβλου, κατ' ουσίαν του Pandektenrecht», τις συνδέει με τις λύσεις που η θεωρία της Ιστορίας του Δικαίου προσέφερε στην πρακτική για την αντιμετώπιση σοβαρών προβλημάτων, μέχρι και αυτές τις παραμονές της εισαγωγής του Αστικού Κώδικα. Εκεί βρίσκει ευκαιρία να εξάρει τη συμβολή του δασκάλου, στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένη η μελέτη.

Στο πλαίσιο των ειδικών μορφωτικών εκδηλώσεων υπό τον γενικό τίτλο «Επιστήμης κοινωνία», οργάνωσε την άνοιξη του 1998 το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών κύκλο διαλέξεων με θέμα «*Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*». Τα σχετικά κείμενα εκδόθηκαν το έτος 2000 (256 σελ. [ISBN 960-7998-04-9]). Από το πλούσιο υλικό του τόμου την επισκόπηση ενδιαφέρει η ομιλία του ΠΑΡΙ ΚΟΝΟΡΤΑ, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος – αρχές 20ού αιώνα)» (σ. 169-195). Πρόκειται για συνδυασμό ιστορίας των θεσμών και πολιτικής επιστήμης με στόχο την παρουσίαση της γένεσης και εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας στον βαλκανικό χώρο.

Δύο χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 2000, οργάνωσε το παραπάνω Ίδρυμα μέσα στο πλαίσιο των ίδιων εκδηλώσεων άλλο κύκλο διαλέξεων με θέμα «*Οι συλλογικοί φόβοι στην Ιστορία*». Τα κείμενα των ομιλιών εκδόθηκαν το ίδιο έτος (110 σελ. [ISBN 960-7998-07-3]). Λόγω της φύσης του θέματος ολόκληρο το τεύχος έχει σχέση με το Δίκαιο. Η σχέση αυτή είναι όμως αμεσότερη σε δύο περιπτώσεις: ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΕΡΟΥΚΗ: «Οι μεταφυσικοί φόβοι και η διαχείρισή τους: αφορισμένοι - βρυκόλακες» (σ. 13-33, με 3 πίνακες εγγράφων αφορι-

σμών). Στο επίκεντρο βρίσκονται οι αφορισμοί, με τους οποίους έχει πολύ ασχοληθεί η σ. (βλ. επισκόπηση έτους 1998 σ. 435). Παρ' όλη την κατά καιρούς χρησιμοποίησή τους για την επίτευξη διαφόρων στόχων, δεν μπορεί να αγνοηθεί ο βασικός χαρακτήρας τους ως εκκλησιαστικής ποινής.— ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο φόβος της τιμωρίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική» (σ. 93-110, με 32 εικόνες). Ένας νομικός θα είχε διατυπώσει διαφορετικά τον τίτλο αυτής της αξιόλογης παρουσίασης: «Η αγιογραφία στην υπηρεσίας της γενικής προλήψεως». Όλες οι απεικονίσεις που η σ. με επιμέλεια συγκέντρωσε και σχολιάζει αποτελούν ουσιαστικά έναν πρόχειρο ποινικό κώδικα. Πρέπει, νομίζω, να επανέλθω στην πρότασή μου, ότι αφού στις πηγές του δικαίου περιλαμβάνονται και τα κάθε μορφής έργα τέχνης, επιβάλλεται κάποια στιγμή – επί τέλους! – να ερευνηθεί συστηματικά σε συνεργασία ιστορικών του Δικαίου και της Τέχνης το αντικείμενο αυτό.

Επαναλαμβάνεται για την αποφυγή παρανοήσεων, ότι και ο τόμος *Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί* (βλ. πιο πάνω) είναι μεν τιμητικός, αλλά αποτελεί στην πραγματικότητα τα πρακτικά ενός συνεδρίου.

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Από τον τόμο 12 (1998) των *Συμμείκτων* του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών προσεγγίζουν νομικά αντικείμενα οι μελέτες του ΓΙΑΝΝΗ ΣΜΥΡΝΑΚΗ, «Κοινωνικές ιεραρχίες στα κείμενα του Πλήθωνα και τα πρότυπά του» (σ. 215-235, με αγγλ. περίληψη) και του ΚΡΙΤΩΝΑ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, «Τα οικονομικά των επισκόπων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και η περίπτωση του Γενναδίου Σερρών» (σ. 271-317, με αγγλ. περίληψη).

Στον τόμο 22 (1999) *Του Ερανιστή* επισημαίνω τρία δημοσιεύματα του ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ. Το πρώτο φέρει την επικεφαλίδα «Γύρω από τη διαθήκη της Λωξάνδρας Μαυροκορδάτου (+ 1684). Νομικά και Φαναριώτικα» (σ. 29-43). Εκεί, με αφετηρία τη συνεισφορά προίκας σε κληρονομική διαφορά, παρουσιάζει ο σ. την πάλη βυζαντινού και οθωμανικού δικαίου, πίσω από την οποία όχι σπάνια κρύβονταν αντιθέσεις προσώπων ή κοινωνικών ομάδων. Το δεύτερο τιτλοφορείται «Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μία μετάφραση που λανθάνει» (σ. 108-116). Πρόκειται για τη μετάφραση του «Πνεύματος των νόμων» του Μοντεσκιέ, την οποία, κατά τη μαρτυρία του, είχε σχεδόν έτοιμη ο Ρήγας το 1790· το κείμενο όμως δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα. Αναλύοντας ο σ. τις πολιτικές αναζητήσεις του Ρήγα και τα ιδεολογικά του διλήμματα, δημιουργεί στον αναγνώστη την υποψία, ότι ενδεχομένως η μετάφραση αυτή να μην ολοκληρώθηκε (σκόπιμα;) ποτέ. Στο τρίτο δημοσίευμα με τίτλο «Το πρωτότυπο του "περί της των συμβουλιών ματαιότητος"» (σ. 251-252) αποκαλύπτει ο σ., ότι το ζητούμενο πρωτότυπο ήταν το έργο του Πολωνού Stanislaw Herakliusz Lubomirski (1642-1702) «De vanitate consiliorum etc.». Η μετάφραση αυτού του πονήματος που ο Δημήτριος Νοταράς εξεπόνησε το 1715 μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των «φαναριώτικων εγχειριδίων πολιτειολογίας και πολιτικής», όπως ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ έχει ήδη επισημάνει στον τόμο 21 (1997) του ίδιου περιοδικού (= Μνήμη Λέναδρου Βρανούση) σε μελέτη του υπό τον τίτλο «"Περί της των συμβουλιών ματαιότητος". Ένα ακόμη φαναριώτικο εγχειρίδιο Πολιτικής» (σ. 31-42).

Στον διπλό τόμο 10-11 του «*Βυζαντινού Δόμου*» (1999-2000) έχουν περιληφθεί: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΔΑΜΑΣΚΟΥ, «Συμβολή στη μελέτη του μοναχισμού στο Βυζάντιο» (σ. 289-329, με αγγλ. περίληψη). Εδώ ενδιαφέρει το μέρος που αφορά την οργάνωση του μοναχικού βίου και τη σχέση με την επίσημη Εκκλησία. – ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, «Η εξέλιξη της βιβλιογραφίας για τον Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα κατά το διάστημα 1993-1999» (σ. 343-348).

Στα πρακτικά (*Comptes rendus*) των συνεδριάσεων Απριλίου-Ιουνίου 1999 της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres περιέχεται η μελέτη της ANGELIKI LAIOU, «"Nummus parit nummos": L' usurier, le juriste et le philosophe à Byzance» (σ. 583-604). Από πλευράς ιστορίας δικαίου ενδιαφέρει η πρακτική και θεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος της τοκοληψίας.

Από τα *Σύμμεικτα* 13 (1999) του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ξεχωρίζω τις παρακάτω μελέτες: ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ και ΕΙΡΗΝΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ, «Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση της εξουσίας από γυναίκες (780-1056)» (σ. 49-67, με γαλλ. περίληψη), όπου εξαίρεται η αντιμετώπιση από τον λαό γυναικών φορέων εξουσίας με βάση τις κρατούσες στη δομή του κράτους αρχές νομιμότητας. – ΠΑΡΙ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗ, «Για μιαν αγοραπωλησία στη Σμύρνη» (σ. 167-176, με γαλλ. περίληψη). Πρόκειται για έγγραφο του 1208 από τον φάκελο της μονής της Λεμβιώτισσας και εξετάζονται κυρίως θέματα προσωπογραφικά, αλλά δεν μπορεί να αγνοηθεί και το στοιχείο της δικαιοπραξίας. – DEMETRIOS KYRITSES, «The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium» (σ. 230-245, με ελλην. περίληψη), όπου ρευνώνατι διατάξεις σχετικά με την ιδιοκτησία αγροτικών εκτάσεων σε χρυσόβουλλα της ύστερης βυζα-

ντινής περιόδου υπέρ των κατοίκων ορισμένων πόλεων. Στις απαλλαγές που περιέχονται διαβλέπει ο σ. μία αμφίδρομη συμβατική σχέση μεταξύ των κατοίκων και του κράτους με επιπτώσεις στον τρόπο μεταβίβασης των ακινήτων αυτών.

Με τα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας ασχολείται η DIMITRA KARAMBOULA, Der byzantinische Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber (Politikos – Philosophos – Nomothetes), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 50 (2000) 5-50. Η σ. περιορίζεται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, παραθέτοντας τις αρχές που εκφράζονται μέσα στα νομοθετικά κείμενα – κυρίως του Ιουστινιανού – πλαισιωμένες από παραθέματα με τις θέσεις των βασικών εκπροσώπων πολιτειολογίας και πολιτικής φιλοσοφίας της εποχής εκείνης.

Στον τελευταίο τόμο 58 (2000) της *Revue des études byzantines* δημοσιεύεται το άρθρο της ANGELIKI LAIOU, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle» (σ. 97-122). Πρόκειται για σημαντική συμβολή στη μελέτη του δημοσιονομικού δικαίου μίας εποχής με πολλές αντιφάσεις, μέσα από τις οποίες προσπαθούσε η κρατική διοίκηση να εξασφαλίσει τις αναγκαίες ισορροπίες για την επιβίωσή της.

Στη *Revue française d' anthropologie "L'Homme"* 154-155 (avril/septembre 2000) στο πλαίσιο του γενικότερου θέματος «Question de parenté» δημοσίευσε ο CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Législation et stratégies matrimoniales. Parenté et empêchements de mariage dans le droit byzantin» (σ. 677-696, με αγγλ. περίληψη), προσφέροντας μία γενική εικόνα του δικαίου των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο.

Έναν σημαντικό χώρο καλύπτει η «Εταιρεία έρευνας των σχέσεων του μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση». Στο περιοδικό της *'Εώα καὶ 'Εσπέρια*, του οποίου κυκλοφορήθηκε ο τέταρτος τόμος (1999-2000) εντοπίζουμε δύο μελέτες δημοσιονομικού ενδιαφέροντος: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗ, «Η αγγαρεία στην Κέρκυρα κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» (σ. 133-174, με αγγλ. περίληψη), όπου ο σ. εκδίδει έγγραφα των 16ου-18ου αιώνων, και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο» (σ. 243-281, με ιταλ. περίληψη).

Γενικότερο ιστορικό ενδιαφέρον προκαλεί το άρθρο του Χ.Ε. ΜΑΡΑΒΕΛΙΑ, «Περί ποινής γλωσσολογικά» στα *Ποινικά Χρονικά* 50 (2000) 774-780, μολονότι στο Βυζάντιο είναι αφιερωμένο ένα πολύ μικρό μέρος του.

«(Αυτο)κριτική ερμηνεία της καταστροφής παγανιστών ιερών από χριστια-

νούς», είναι ο τίτλος μελέτης του ΘΑΝΑΣΗ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ στη *Σύναξη* 69 (1999) 49-65, όπου, όπως είναι ευνόητο, έχει συγκεντρώσει ο σ. πολλές πηγές του δικαίου. Θέματα κανονικού δικαίου θίγονται στη μελέτη του ΙΔΙΟΥ, «Ορθόδοξη θεολογία και κοινωνική δικαιοσύνη. Ένα διάγραμμα», *Νέα Κοινωνιολογία* 30 (2000) 57-63.

Στο θέμα Κράτος και Εκκλησία είναι αφιερωμένο το τεύχος 15 (Μάιος 1999) της περιοδικής έκδοσης του Θεολογικού Συνδέσμου «*Καθ' οδόν*». Την επισκόπηση ενδιαφέρει μόνο η συμβολή της ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, «Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας στο Βυζάντιο και η επίδρασή τους στον καθορισμό της πολιτικής ιδεολογίας της εποχής» (σ. 77-85). Μία ακόμη μελέτη για ένα πολυσυζητημένο θέμα που δεν προσθέτει όμως τίποτε νέο.

Στα *Επτανησιακά Φύλλα* 20 (2000) διαβάζουμε τη μελέτη του ΔΙΚΑΙΟΥ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, «οικονόμος-ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, κονόμος-ΚΟΝΟΜΟΣ και τα συναφή λεξιλογικά και σημασιολογικά» (σ. 797-814), όπου βέβαια γίνεται αναφορά και στις βυζαντινές κανονικές πηγές (χωρίς όμως μνεία της πρόσφατης βιβλιογραφίας).

Στον *Ελληνορθόδοξο Βυζαντινό Πολιτισμό* τ. Β΄ τεύχ. 3 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2000) 22-26 επανέρχεται η ΕΥΑΝΘΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ή ΤΕΓΟΥ-ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ στις εκκλησιαστικές σχέσεις Ανατολής και Δύσης με τη μελέτη «Ιλλυρικό και Α΄ Ιουστινιανή», κάνοντας συχνή αναφορά στην αυτοκρατορική νομοθεσία των πρώτων αιώνων.

Τα «*Ιστορικά*» που, όπως γνωρίζουμε, συνοδεύουν κάθε Πέμπτη την εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» είχαν στις 27 Ιουλίου 2000 ως γενικό θέμα «Ιουστινιανός Α΄: ένας πραγματικός αυτοκράτορας». Την παρούσα επισκόπηση ενδιαφέρει άμεσα η συμβολή του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το δίκαιο επί Ιουστινιανού Α΄» (σ. 17-21). Έμμεσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμβολή του ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Η εποχή του Ιουστινιανού» (σ. 40-45) που αφορά τις πηγές, επειδή αυτές τροφοδοτούν και τη νομική φιλολογία. Στις 28 Σεπτεμβρίου 2000 είχαν τα «*Ιστορικά*» ως θέμα «Βυζάντιο. Ο κρίσιμος 11ος αιώνας». Επισημαίνω από το τεύχος αυτός τις παρακάτω συμβολές: ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Η κοινωνία, το Κράτος και η Εκκλησία» (σ. 6-12). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η νομική παιδεία στο Βυζάντιο» (σ. 18-23). – ΜΑΡΘΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού» (σ. 26-33). «Οι πατέρες της Ιστορίας» ήταν ο τίτλος των «*Ιστορικών*» της 19 Οκτωβρίου 2000. Από τα άρθρα που αφορούν τη βυζαντινή περίοδο περιορίζομαι στα εξής: ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΩΓΡΑΦΙΔΗ, «Ο Αυγουστίνος και ο υπαρκτός χριστιανι-

σμός» (σ. 60-65), όπου γίνεται εκτενής λόγος για τη συγγραφή «Περί της πολιτείας του Θεού κατά των εθνικών», έναν συνδυασμό ιστορικού έργου και εγχειριδίου πολιτικής επιστήμης. – ΣΠΥΡΟΥ ΒΡΥΩΝΗ, «Ο βυζαντινός ιστορικός Μιχαήλ Ατταλειάτης» (σ. 74-81). Ο ιστορικός αυτός που υπήρξε και ανώτατος δικαστής είναι εξίσου γνωστός και για το νομικό έργο του. Αλλά και στην «Ιστορία» του δεν παραλείπει να προβάλει θέματα δικαίου. – ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ, «Ο Μιχαήλ Ψελλός της μεροληψίας» (σ. 82-85). Πρόκειται προσωπικότητα των γραμμάτων του 11ου αιώνα, που καλλιέργησε τη νομική επιστήμη παράλληλα προς τη φιλοσοφία και την ιστορία.

Το ένθετο τεύχος «*Επτά ημέρες*» της εφημερίδας «Η Καθημερινή» της 31 Δεκεμβρίου 2000 υπό τον γενικό τίτλο «Ιανουάριος» περιέλαβε δύο άρθρα του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Καλένδες και νουμηνίες» (σ. 6-7), ως προς τη νομική σημασία της πρωτοχρονιάς και πρωτομηνιάς, και «Οι Τρεις Ιεράρχες» (σ. 30-32), για το νομικό έργο τους.

Δ΄ Αυτοτελή δημοσιεύματα

Παραλείφθηκε προ τριετίας (λόγω, δυστυχώς, της πάντοτε καθυστερημένης ενημερώσεως για τις εκδόσεις που πραγματοποιούνται σε επαρχιακές πόλεις) η αναγγελία του βιβλίου ΔΗΜΗΤΡΗ ΣΙΑΤΡΑ, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την τουρκοκρατία*, Βόλος (Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων) 1997, 227 σελ. Ο σ. παρουσιάζει το καθεστώς απονομής της δικαιοσύνης στα χρόνια της δουλείας γενικώς, ειδικότερα δε από τα δικαστήρια των κοινοτήτων (κυρίως των νησιωτικών), των οποίων περιγράφει τα γενικά χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια ερευνά με λεπτομέρεια το εφαρμοζόμενο δικονομικό και ουσιαστικό δίκαιο, τόσο στον τομέα του ιδιωτικού όσο και του ποινικού δικαίου. Σε παράρτημα (σ. 175-210) δημοσιεύονται 30 ανέκδοτα έγγραφα και η αξιόλογη μελέτη συμπληρώνεται με ευρετήρια ονομάτων, όρων, πραγμάτων κ.λπ.

Στη σειρά «Αθωνικά Σύμμεικτα» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. δημοσιεύθηκε με αριθμό 6 το βιβλίο της ΔΙΟΝΥΣΙΑΣ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Η Διοίκηση του Αγίου Όρους (1600-1927). Σύντομη ιστορική επισκόπηση*, Αθήνα 1999 (163 σελ. [ISBN 960-371-007-5]. Η σ., άριστη γνώστης των αγιορειτικών θεσμών, εκθέτει στο βιβλίο αυτό τη διοικητική δομή της μοναχικής πολιτείας στη μεταβυζαντινή περίοδο. Σε παράρτημα (σ. 57-152) εκδίδονται έγγραφα των ετών 1498-1783, καθώς και περίληψη τυπικού του 1810, συμπληρωμένα με τις προεργασίες των ρυθμίσεων για την ένταξη στην ελληνική έννομη τάξη).

Στη σειρά «Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη» των εκδόσεων Αντ. Ν. Σάκκουλα ανατυπώθηκε με αριθμό 32 και με πρόλογο της ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ το έργο του ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 1942, 402 σελ. Η ανατύπωση έγινε το 2000 [ISBN 960-15-0327-7]. Πρόκειται για πραγματικά κλασικό βοήθημα (ακόμη και για θεσμούς του βυζαντινού δικαίου) που χαρακτηρίζεται από τη (γνωστή σε εμάς τους παλαιότερους) γλαφυρότητα και σαφήνεια της διδασκαλίας του Α.Λ.

ΧΡΙΣΤΟΥ Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Ο «αναγεννησιακός Έλλην» στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου.* [Studien zur Byzantinischen und Nachbyzantinischen Griechischen Geschichte, 13.] Αθήνα (Δημιουργία) 1999, 95 σελ. Το τέταρτο κεφάλαιο του μικρού βιβλίου είναι αφιερωμένο στους «Νόμους».

Ανάμεσα στη νομική επιστήμη και στη γλωσσολογία κινείται το μικρό δημοσίευμα του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα) 2000, 119 σελ. [ISBN 960-15-0354-4].

Από τον χώρο του Κανονικού Δικαίου, όπου βεβαίως γίνεται χρήση και όλων των πηγών του επιστημονικού αυτού κλάδου, των οποίων η γένεση εμπίπτει στα γνωστά χρονικά όρια της βυζαντινής ιστορίας, αναφέρουμε δύο αυτοτελείς εκδόσεις: ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, *Κανονικόν Δίκαιον*, 3η έκδ., Αθήνα (Εκδόσεις Γρηγόρη) 2000, 300 σελ. [ISBN 960-333-251-8]. – Του ΙΔΙΟΥ, *Η μνημόνευση του ονόματος του «Πρώτου»*, Αθήνα (Εκδόσεις «Επτάλοφος») 2000, 78 σελ. [ISBN 960-8144-07-8].

Όσους ασχολούνται ειδικότερα με τα κείμενα των πηγών του Κανονικού Δικαίου ενδιαφέρουν δύο εκδόσεις. Από την Αποστολική Διακονία ανατυπώθηκε η γνωστή συλλογή του αείμνηστου καθηγητή ΑΜΙΛΚΑ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Οι Ιεροί Κανόνες*, 3η έκδ., Αθήνα 1997, 671 σελ. [ISBN 960-315-302-8].– Από την Αδελφότητα Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ναυπάκτου ιδρύθηκε η σειρά «Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδος». Ο πρώτος τόμος φέρει τον τίτλο *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου. Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13ου αιώνος)* και έχει καταρτισθεί από τον Αρχιμ. ΙΕΡΩΝΥΜΟ ΔΕΛΗΜΑΡΗ, Ναύπακτος 2000, 497 σελ. [ISBN 960-86639-0-3]. Το έργο του Ιωάννου Αποκαύκου διασώζει αποφάσεις

του μητροπολιτικού δικαστηρίου Ναυπάκτου και μαζί με τις αποφάσεις του Δημητρίου Χωματιανού (ή Χωματηνού) παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τη διαπίστωση της δικαστηριακής πρακτικής του 13ου αιώνα. Δυστυχώς, του Ιωάννου Αποκαύκου οι αποφάσεις έχουν εκδοθεί από πολλούς ερευνητές σε διάφορα χρονικά διαστήματα και δεν υπάρχουν συγκεντρωμένες. Η επιστημονική κοινότητα με ανυπομονησία περιμένει τη συνολική έκδοση που έχει υποσχεθεί ο συνάδελφος ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ. Η παραπάνω έκδοση της Ναυπάκτου είναι μία ευπρόσδεκτη προσωρινή λύση. Τα κείμενα, στα οποία περιλαμβάνονται και όσα δεν αφορούν άμεσα το δίκαιο (π.χ. επιγράμματα), δεν εκδίδονται εκ νέου, αλλά ανατυπώνονται (κάποτε με τα αναπόφευκτα τυπογραφικά λάθη) από τις παλαιές εκδόσεις. Θα μπορούσε να έχει προστεθεί και η βιβλιογραφία των τελευταίων 14 ετών, που δεν περιέχεται στην παραπεμπόμενη (σ. 494) διατριβή.

Στη μεταβυζαντινή περίοδο ανήκει η έρευνα που διεξήγαγε στην Κεφαλονιά η ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ Σ. ΖΑΠΑΝΤΗ, με προϊόν τη μονογραφία υπό τον τίτλο *Η Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη (University Studio Press) 1999, 455 σελ. [ISBN 960-12-0774-0]. Εκτός από θέματα που έμμεσα προσεγγίζουν το δίκαιο (π.χ. η δομή της διοίκησης και τα δημόσια οικονομικά), περιλαμβάνει το βιβλίο και κεφάλαια που άμεσα το αφορούν, όπως η απονομή της δικαιοσύνης.

Μετά από εργασία και προσπάθειες πολλών ετών δημοσίευσε ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ σε τρείς τόμους το κείμενο της «*Βακτηρίας Αρχιερέων*» στις εκδόσεις Π. Πουρναρά (Θεσσαλονίκη 2000, XXIII+1740 σελ. [ISBN 960-242-202-5 / 960-242-210-6 / 960-242-222-X ή, το όλο έργο, 960-242-203-3]). Πρόκειται για τη γνωστή νομοκανονική συλλογή που συνέθεσε το 1645 ο αρχιμανδρίτης και επίτροπος Ιωαννίνων Ιάκωβος, έχοντας ως πρότυπο τη δομή του «Συντάγματος κατά στοιχείον» του Ματθαίου Βλάσταρη. Με τη δημοσίευση αυτή ικανοποιείται ένα από τα σημαντικότερα desiderata της έρευνας των πηγών όχι μόνο του κανονικού, αλλά του καθόλου δικαίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Η έκδοση στηρίχθηκε στον κώδικα με αριθμό 301 της «Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», που ο εκδότης θεώρησε ως το αρχαιότερο και πληρέστερο από τα διαθέσιμα χειρόγραφα. Το κειμενο των 1624 κεφαλαίων του έργου, που είναι διαρθρωμένα κατά αλφαβητική τάξη μέσα στο πλαίσιο των 24 γραμμάτων, συνοδεύει κριτικό υπόμνημα με τις variae lectiones άλλων χειρογράφων που ο εκδότης έλαβε υπόψη.

Πηγές περιέχει και η επόμενη δημοσίευση: *Σπηλιανής Αρχείον. Ανέκδοτα έγγραφα (1718-1950) της Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου*, τόμος

Α΄: 1718-1909, τόμος Β΄: 1910-1950. Πρόκειται για έκδοση της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών (Αθήνα 1999, 1505 σελ. [χωρίς ISBN]) που επιμελήθηκαν οι ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΚΕΝΤΡΗΣ και ΚΩΣΤΑΣ Ι. ΠΑΤΟΥΡΗΣ. Το έργο φέρνει στη δημοσιότητα όλο το σωζόμενο – φαίνεται ότι κατά καιρούς σημειώθηκαν σημαντικές απώλειες – αρχείο της παραπάνω Ιεράς Μονής που από αιώνες αποτελεί το κέντρο της θρησκευτικής και εν μέρει κοινωνικής ζωής της Νισύρου. Το αρχειακό αυτό υλικό περιλαμβάνει σήμερα 1081 έγγραφα διαφόρου περιεχομένου, των οποίων δημοσιεύονται οι (πολύ επιμελημένες) φωτογραφίες, χωρίς όμως μεταγραφή του κειμένου τους. Η λύση αυτή, που ασφαλώς δημιουργεί προβλήματα σε όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με την ανάγνωση της γραφής παλαιότερων εποχών, υπαγορεύτηκε προφανώς από τον κίνδυνο να ματαιωθεί η δημοσίευση λόγω χρόνου και δαπάνης που θα απαιτούσε η μεταγραφή και η lege artis έκδοση των εγγράφων. Οι δύο τόμοι, ιδίως ο πρώτος με το αρχειακό υλικό των 18ου-19ου αιώνων, περιέχουν πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα και άλλα κείμενα που ενδιαφέρουν άμεσα ή έμμεσα την έννομη τάξη και το δίκαιο. Οι επιμελητές της εκδόσεως έχουν κατατάξει το υλικό σε δέκα ομάδες. Επειδή όμως η ταξινόμηση έχει γίνει με γενικά κριτήρια, συνιστάται στους νομικούς να κάνουν χρήση του πίνακα περιεχομένων (σ. 1471-1505) με πολλή προσοχή. Για να γίνω σαφέστερος: Οι 4η και 8η ομάδες που περιλαμβάνουν, αντιστίχως, τις δωρεές και τα προικοσύμφωνα δεν δημιουργούν αμφιβολίες. Δικαιοπρακτικά έγγραφα υπάρχουν όμως και στην 5η ομάδα με τα «Οικονομικά θέματα», η δε 9η («Κοινωνική ζωή») περιέχει ακόμη και δικαστικές αποφάσεις. Για τον εντοπισμό συγκεκριμένων πράξεων, δεν κρίνω άσκοπο να επισημάνω, ότι οι επιμελητές συνέταξαν με βάση τα έγγραφα των ετών 1718-1899 πίνακα ονομάτων των αναφερόμενων προσώπων (σ. 1469-1470).

Δ΄ ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Hans-Georg Beck

(18.2.1910 – 25.5.1999)

Ο θάνατος του εκ των πρυτάνεων της διεθνούς βυζαντινολογίας, Hans-Georg Beck, λίγο πριν από τη συμπλήρωση της εννενηκονταετίας μιας δημιουργικής ζωής, στερεί την επιστήμη του από ένα από τα τελαυταία «ιερά τέρατα» της παλαιάς βυζαντινολογικής γενιάς, η οποία αρχίζει σιγά-σιγά να εκλείπει. Ένας από τους κορυφαίους μελετητές του πολυποίκιλου και πολυδαιδαλώδους φαινομένου του βυζαντινού πολιτισμού, ο Χανς-Γκέοργκ Μπεκ συνδύαζε εντυπωσιακά τις ιδιότητες του θεολόγου, του φιλολόγου και του ιστορικού, πραγματοποιώντας ένα μεγάλο αριθμό εκδόσεων (κυρίως συνθετικών μονογραφιών) και γαλουχώντας γενιές νέων βυζαντινολόγων (ανάμεσά τους και αρκετών Ελλήνων, που σήμερα διακρίνονται στον κλάδο) το ονομαστό βυζαντινολογικό του σεμινάριο, στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου, όπου δίδαξε επί σειράν ετών.

Ο H.-G. Beck πραγματοποίησε σπουδές θεολογίας, φιλοσοφίας και βυζαντινολογίας στα Πανεπιστήμια της Ρώμης και του Μονάχου. Το 1936 έγινε διδάκτορας θεολογίας (Μόναχο), ενώ το 1949 υποστήριξε τη διατριβή του επί υφηγεσία (Habilitazion), στο ίδιο πανεπιστήμιο. Από το 1960 έως το 1975 διετέλεσε τακτικός καθηγητής (Professor Ordinarius) βυζαντινών σπουδών στο Μόναχο, όπου διηύθυνε δημιουργικά και παραγωγικά το προαναφερόμενο Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών και Νεοελληνικής Φιλολογίας, εγκαινιάζοντας παράλληλα ειδική επιστημονική σειρά μονογραφιών και συλλογικών τόμων, με τον τίτλο «Miscellanea Byzantina Monacensia».

Το 1964 (έως το 1976) διαδέχτηκε ένα άλλο «ιερό τέρας» της βυζαντινολογίας του αιώνα μας, τον επίσης Βαυαρό Franz Dölger (1891-1968), στη διεύθυνση του κεντρικού βυζαντινολογικού επιστημονικού περιοδικού οργάνου, της «Byzantinische Zeitschrift». Από το 1975 υπήρξε ομότιμος καθηγητής Professor Emeritus) του Πανεπιστημίου του Μονάχου. Την περίοδο 1965-1968 υπήρξε αντιπρόεδρος της Γερμανικής Εταιρείας Επιστημονικών Ερευνών (Deutschen Forschungsgemeinschaft), ενώ την περίοδο 1970-1983 διετέλεσε πρόεδρος του Γερμανικού Κέντρου Μελετών στη Βενετία. Έγινε μέλος των Ακαδημιών του Μονάχου, της Βιέννης, του Λονδίνου και των Βρυξελλών, ενώ η Ακαδημία Αθηνών τον ενέταξε στα αντεπιστέλλοντα μέλη της.

Το εντυπωσιακό (σε ποσότητα, αλλά και σε ποιότητα) έργο του H.-G. Beck

περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τις ακόλουθες μονογραφίες:

♦ Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (= Εκκλησία και θεολογική λογοτεχνία στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία), Μόναχο 1959 (και ανατύπωση, 1977).

♦ Geschichte der byzantinischen Volksliteratur (= Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας), Μόναχο 1971 και ελληνική μετάφραση (της Νίκης Eideneier), Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988.

♦ Ideen und Realitäten in Byzanz. Gesammelte Aufsätze (= Ιδέες και πραγματικότητες στο Βυζάντιο. Συλλογή μελετών), Λονδίνο, Variorum Reprints, 1972.

♦ Das byzantinische Jahrtausend (= Η βυζαντινή χιλιετία), Μόναχο 1978 και ελληνική μετάφραση (του Δημοσθένη Κούρτοβικ), Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.

♦ Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich (= Ιστορία της Οθόδοξης Εκκλησίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία), Göttingen 1980 (ετοιμάζεται ελληνική μετάφραση του Αναγνώστου από τις αθηναϊκές εκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος).

♦ Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz (= Νόμος, κανών και το ανώτατο συμφέρον του κράτους), Βιέννη 1981.

♦ Byzantinisches Lesebuch (= Το βυζαντινό αναγνωστικό κοινό), Μόναχο 1982.

♦ Der Vater der deutschen Byzantinistik. Das Leben des Hieronymus Wolf von ihm selbst Erzählt (= Ο πατέρας της γερμανικής βυζαντινολογίας. Η ζωή του Ιερώνυμου Βολφ μέσα από την αφήγησή του), Μόναχο 1984.

♦ Byzantinisches Erotikon (= Το βυζαντινό ερωτικό [στοιχείο]), Μόναχο 1986 (ετοιμάζεται ελληνική μετάφραση του Γιάννη Δημητρούκα από τις αθηναϊκές εκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος).

♦ Kaiserin Theodora und Prokop: der Historiker und sein Opfer (= Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα και ο Προκόπιος: ο ιστοριογράφος και το θύμα του), Μόναχο-Ζυρίζη 1986.

Επίσης, ο H.-G. Beck έγραψε τη μικρή μονογραφία: Senat und Volk in Konstantinopel (= Σύγκλητος και λαός στην Κωνσταντινούπολη), Μόναχο 1966, ενώ το 1973 επιμελήθηκε της έκδοσης του συλλογικού τόμου: Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels (= Μελέτες για την πρώιμη ιστορία της Κωνσταντινούπολης), Μόναχο 1973. Τέλος, το 1990 κυκλοφόρησε (σε ιδιωτική έκδοση) στο Μόναχο το ευσύνοπτο αυτοβιογραφικού επιστημονικού απολογισμού έργο με τίτλο: Abschied von Byzanz, που πολύ πρόσφατα (σχεδόν ταυτόχρονα με το θάνατό του) είδε το φως της δημοσιότητας σε ελληνική μετάφραση (της Νίκης Eideneier), από τις αθηναϊκές εκδόσεις «Περίπλους»: Αποχαιρετισμός στο Βυζάντιο, Αθήνα 1999.

Κοινή είναι η διαπίστωση ότι ο θάνατος του H.-G. Beck δημιουργεί κενό δυσαναπλήρωτο στη βυζαντινολογία, καθώς πολύ λίγοι βυζαντινολόγου είχαν το δικό του εύρος γνώσεων – και μάλιστα ως προς όλες τις ιστορικές περιόδους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά και των παντοειδών εκφάνσεων της πολιτικής, της θρησκευτικής, της κοινωνικής και της πνευματικής ζωής του μεσαιωνικού Ελληνισμού.

Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης

Ε΄ ΙΔΡΥΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ